

Sárkány Mihály

TÁRSADALOM ÉS GAZDASÁG
VÁLOGATOTT SZOCIÁLANTROPOLÓGIAI ÍRÁSOK

Sárkány Mihály az MTA BTK Néprajztudományi Intézetében.
(Nagy Károly Zsolt felvétele, 2013. május 28.)

KULTÚRÁK KERESZTÚTJÁN 22.

Sorozatszerkesztő:
VARGYAS GÁBOR

Sárkány Mihály

TÁRSADALOM ÉS GAZDASÁG
VÁLOGATOTT SZOCIÁLANTROPOLÓGIAI ÍRÁSOK

Összeállította: Vargyas Gábor

L'Harmattan Kiadó
MTA BTK Néprajztudományi Intézet
2014

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap és
az MTA Bölcsészettudományi Központ támogatta

© Sárkány Mihály, 2014
© Vargyas Gábor, 2014
© MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2014
© L'Harmattan Kiadó, 2014

ISBN 978-963-236-866-5
ISSN 1586-1953

• TARTALOM

- Fél évszázad harminchét írás tükrében. Egy magyar szociálintropológus életpályája (Szerkesztői előszó) 7
- A társadalomnéprajzi kutatás hazai története 21
- A társadalomnéprajzi jelenkutatások 87
- Regionális különbségek a paraszti életmód alakulásában 97
- A kultúra és az életmód változása falun 107
- A lakodalom funkciójának megváltozása falun 119
- Rokon perspektívák 129
- A moldvai csángó magyarok rokonsági terminológiája 143
- Nőuralom? Szexuális szabadosság? Monogámia? A társadalmi szerveződés kezdetei 167
- Rokonsági rendszerünk alakulásának néhány kérdése 177
- Bodrogi Tibor, a rokonság kutatója 195
- Bartha Antal (1927–1999) 205
- Láng János (1907–1978) 209
- A gazdaság átalakulása 211
- Kerekasztal-beszélgetés a falu és a város társadalmának átalakulásáról 273
- Üzemstruktúra, megélhetés, társadalmi tagolódás. Tanulságok Varsány megismételt társadalomnéprajzi vizsgálatából 279
- Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág 291
- Érdekek, források és státusok: jövedelmek, munkák és tekintély megoszlás a családban egy észak-magyarországi faluban 303
- Gazdasági antropológiai irányzatok 315
- A törzsi társadalmak gazdasága 325
- A csere a törzsi gazdaságban 341
- Somló Bódog az ősi társadalom gazdaságáról 367
- A gazdálkodás etnográfija és a gazdasági antropológia 375
- Tálasi István korszerűsége 383
- Nyitott szemmel. Környezet és kultúra, ahogyan Gunda Béla látta 393
- Hoffmann Tamás, a néprajzkutató 403
- Gazdaság és kultúra: a parasztság, mint kutatási dilemma 409
- Etnicitás és gazdaság. Gazdasági antropológiai megközelítések az interetnikus viszonyok kutatásában 417
- Az Európai Unió és a nemzeti identitás megőrzésének esélyei 435

• Vágyak és választások. Újabb észrevételek Niedermüller Péter „A néprajztudomány választútjai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái” című írásához	447
• A szétágazó és egybefonódó magyar néprajz a 20. század derekán	463
• Etnográfia, etnológia és az antropológiai perspektíva – fogalmak egy tudomány születésekor	479
• Elméletek és korszerűség a magyar etnológiában	493
• Etnológiai kutatások	505
• In memoriam Boglár Lajos	531
• Ecsedy Csaba ravatalánál	537
• Dr. Füssi Nagy Géza búcsúztatása	539
• Néprajz és szociokulturális antropológia	543
• A tanulmányok eredeti megjelenési helye	559

• FÉL ÉVSZÁZAD HARMINCHÉT ÍRÁS TÜKRÉBEN

EGY MAGYAR SZOCIÁLANTROPOLÓGUS ÉLETPÁLYÁJA

Amikor felmerült a lehetőség, hogy Sárkány Mihály 70. születésnapjára – Magyarországon kevéssé szokásos módon¹ – saját, nehezen hozzáférhető és immár sok tekintetben klasszikussá vált, ám jelentőségükhöz képest mégis méltatlanul kevéssé ismert vagy forgatott írásaiból tanulmánykötetet készítsünk, felvetődött a kérdés: az ünnepelt szerteágazó tevékenységéből mire koncentrálnunk? Mi legyen a kötet tematikája, mi legyen az, ami e válogatott tanulmányokat gondolatilag egységes ívbe fűzi? Mi az, ami a mai magyar néprajzos, kulturális antropológus, szociológus, közgazdász és egyéb társadalomtudományi kutatók és olvasók számára a leginkább érdekes vagy fontos lehet? Sárkány Mihály azon kevés magyar néprajzkutatók egyike, akik otthonosan mozognak legalább két világrész és több rokontudomány berkeiben is. Személyében a magyarországi afrikánisztika legkiemelkedőbb képviselőjét tisztelhetjük, ám nemzetközi ismertségét és beágyazottságát talán még inkább magyarországi kutatásainak, magyar témájú publikációinak köszönheti. Sokirányú érdeklődésének következtében szinte mindennel foglalkozott: történeti kérdésekkel, jelenkutatással, elméleti problémákkal, esettanulmányokkal; rokonsági terminológiával, társadalomszervezettel, gazdasági stratégiákkal, etnicitással, anyagi kultúrával, művészettel, kulturális változással – de írt a szemmel verésről (1993), sőt mitológiai (2007) vagy folklórisztikai témákról is (1970c); ráadásul a magyar és afrikai témákon túl időnként obi-ugor (1990a), sőt dél-amerikai kérdésekkel is (1970a) foglalkozott.²

Kezdetől fogva nyilvánvaló volt, hogy egy ilyen életmű javát egyetlen – még oly vaskos – kötetbe sem lehet belepréselni. A választási kényszert mérlegelve végülis amellettt döntöttünk, hogy mindenekelőtt Sárkány Mihály magyarországi kutatásaira, magyar témájú írásaira koncentrálnunk. És mivel érdeklődé-

¹ Az egyik legutóbbi ilyen vállalkozáshoz lásd az Andrásfalvy Bertalan 80. születésnapja alkalmából kiadott, Máté Gábor szerkesztette kötetet (*Együtt élő népek – eltérő értékrendek* 2011).

² Sárkány Mihály publikációihoz lásd a 60. születésnapjára kiadott Festschrift bibliográfiáját (Borsos – Szarvas – Vargyas [szerk.] 2004). Az ünnepi tanulmánykötet-hez írt előszóban e sorok írójának már módjában állt Sárkány Mihályt mint kutatót, egyetemi oktatót, kollégát és barátot méltatnia. A jelen válogatáshoz írt szerkesztői előszónak ez nyilvánvalóan nem lehetett a célja, így itt az alábbiakban mindenekelőtt a kötet tanulmányainak bemutatására szorítkozunk.

sének homlokterében mintegy fél évszázadon keresztül – az amerikai „kulturális antropológia” brit megfelelőjeként felfogott – „szociálintropológia” illetve annak két nagy alága, a szűkebb értelemben felfogott szociálintropológia³ és a gazdasági antropológia állt, és mivel Sárkány Mihály e szakterületek legkiemelkedőbb magyarországi művelője – jelen válogatásunkat értelemszerűen e két területre terjesztettük ki. Ezt tükrözi a Max Weberre hajazó cím: „Társadalom és gazdaság”, s ez az a vezérfonal, ami az itt újonnan hozzáférhetővé tett írásokat egymáshoz fűzi.

Mi és miért került be vagy maradt ki a válogatásból? Kihagytuk mindenekelőtt azokat az írásokat, amelyek Sárkány Mihály két korábbi könyvében (*A közösségek közötti csere*. Bp. MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1998. és *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában* Budapest, L'Harmattan, 2000.) már napvilágot láttak. Ez alól mindkét kötet esetében egy-egy esetben tettünk kivételt. „A csere a törzsi gazdaságban. A kutatástörténet vázlata” című tanulmány – megítélésünk szerint – annyira fontos láncszem Sárkány Mihály egymásra épülő gazdaságantropológiai írásainak sorában, hogy szükségesnek éreztük megtartását még akkor is, ha önálló fejezetként, ráadásul egy elméleti összegzéssel is kibővítve, már 1998-ban újra megjelent *A közösségek közötti csere*-ben. Hasonló okok miatt az 1984-ben közzé tett *Gazdaság és kultúra. A parasztság mint kutatási dilemma* című írás újraközlését is fontosnak éreztük annak ellenére, hogy egy évvel korábbi, kissé más címmel megjelentetett, bővebb változata (*Parasztság és termelési viszonyok*, 1983) újra napvilágot látott a *Kalandozásokban*. A két írás egymás melletti vagy utáni olvasása nemcsak érdekes adalékkal szolgál ahhoz, hogy Sárkány Mihály a különböző célközönség függvényében hogyan közelíti meg és árnyalja ugyanazt a nehéz fogalmi kérdést, hanem – jellegénél fogva – kitűnő átvezetés is egyben a tanulmánykötet két nagy tematikus blokkja, a gazdaságantropológiai és a tudománytörténeti, elméleti írások között (lásd alább).

Kimaradtak emellett mindazok a cikkek, amelyek csak idegen nyelveken jelentek meg, amelyeknek tehát nem állt rendelkezésünkre eredeti magyar nyelvű változata. A nemzetközi tudományos vérkeringésben természetes módon jelen lévő kutatóként, gyakori konferencia szereplőként Sárkány Mihály számos írását eredetileg is idegen nyelven, angolul vagy németül írta meg és adta közre, és – számunkra érthetetlen okok miatt – nem mindig törekedett magyarul való közzétételükre is. Becslésünk szerint írásainak mintegy 1/4-e, sőt talán annál is nagyobb része mindmáig csak idegen nyelveken jelent meg. Ezek egybegyűjté-

³ Szűkebb értelemben szociálintropológián a tágabb értelemben vett „kulturális” vagy „szociálintropológiának” a társadalommal, társadalmiszervezeti kérdésekkel foglalkozó alágát értjük.

se és magyar nyelvű közreadása egy következő tanulmánykötet feladata lehet majd. Jelen vállalkozásunkban a születésnap megkezdését szem előtt tartva gondolni sem merhettünk az esetlegesen meglévő magyar vázlatok vagy változatok és fordítások Sárkány Mihály általi elkészítésére és/vagy korrektúrázására.

A „magyar fókuszból” következően – és ez a leglényegesebb – kimaradt továbbá mindaz, ami Európán kívüli témákat érint vagy tárgyal. Ha csak a Sárkány Mihály számára oly kedves csere kérdését vesszük, kimaradtak az okiotok csereviszonyait (1970b), vagy a közösségek közti csere észak-arnhemföldi példait tárgyaló írások (1973), mint ahogy kimaradt a „Hagyományos kereskedelem Fekete-Afrikában” (1985) is. Ugyanígy kénytelenek voltunk elhagyni az obi-ugor férfi/női viszonyt a mitológiában és a valóságban vizsgáló tanulmányt (1990a), a dél-amerikai mitológiáról írt áttekintést (1970a), a ruandai tua-pigmeusok kerámiájáról és azok vörös-fehér-fekete díszítésének szimbolikájáról (1998), a kikujuk táplálkozásáról (2011) vagy kávétermesztéséről és földtulajdonlási módjairól (2001) írott cikkeket – hogy csak néhány példát mondjunk. Nem mintha ezek az írások nem lennének fontosak Sárkány Mihály munkásságában vagy a magyar etnológia történetében, de a fent említett választási kényszerre és a vélhetően döntő többségében nem-afrikanista, nem etnológus⁴ olvasóközönségre való tekintettel szükségszerűen ezek tűntek elhagyhatónak.

Kimaradtak végül a konferencia beszámolók is. Bármilyen szokatlanul hangozzék is, talán ezt sajnáljuk leginkább. Sárkány Mihály a magyar néprajzkutatók közül az egyik leggyakoribb nemzetközi konferencia-résztevő volt; az Amerikai Egyesült Államoktól Oroszorszáig, Finnországtól Romániáig mindenütt ott volt, ahol kelet-európai szociálintropológiai kérdések, jelenkutatás, elméleti és módszertani kérdések voltak terítéken, s e konferenciákról rendszeresen beszámolt írásban is.⁵ Kelet-Európát nem véletlenül hangsúlyoztuk. Sárkány Mihálynál jobban Magyarországon senki nem ismeri mindazokat a kutatási irányzatokat és eredményeket, amelyek az egykori „szocialista” blokkban születtek vagy fogalmazódtak meg. E beszámolók tükrében is érdemes lenne átgondolni egyszer a magyar néprajz és antropológia történetét!

A kötetben közzétett tanulmányok nagyban-egészben három nagy tematikai csoportra oszlanak. Az első kettő az, amit a címbeli „társadalom” és „gazdaság” szavak fednek le, a harmadikat pedig az „elmélet, kutatási irányzatok, tudománytörténet” fogalmaival írhatnánk körbe. E három téma természetesen csak mesterségesen választható el egymástól, ezért a tanulmányokat

⁴ Etnológián itt a magyar szóhasználatban szokásos módon a „nem-európai népekkel” foglalkozó tudományt, „egyetemes néprajzot” értve.

⁵ Csak néhány példa: Sárkány 1971a; 1971b; 1974; 1976; 1977a; 1977b; 1983.

a tematikus egységek jelzése nélkül folyamatosan köztük egymás után. Sárkány Mihály számára – holisztikus látásmódja következtében – a társadalom és a gazdaság kölcsönösen feltételezik egymást, a kettőt egységben látja és látatja mindenkor. Ha csak legismertebb „gazdasági antropológiai” írására, a Varsány tanulmányra gondolunk, azonnal nyilvánvalóvá válik ez: az értekezés a varsányi családi gazdaságok fogalmi meghatározásával kezdődik, majd a varsányi társadalom földbirtok szerinti rétegződésének – a jelenkorig húzódó – történeti bemutatásával és a családi üzemek típusokba sorolásával folytatódik. Ezt követi a mezőgazdasági termelés részletes bemutatása, majd a statisztikailag is feldolgozott, típusokba sorolt családi gazdaságok – egyedi példákkal fűszerezett – részletes bemutatása. Ezek után tárgyalja a javak forgalmát, a piaci viszonyokat, a fogyasztást, a gazdaság és a társadalmi rétegződés kapcsolatát, az életmódot, felvázolja a falu társadalomtörténetét, beleértve ebbe a termelőszövetkezet szerepét a falu gazdaságában a múltban és a jelenben – és akkor még nem beszéltünk az írás végét záró általános következtetésekről, amelyek a varsányi gazdaságon túlmutató folyamatokat és eredményeket tárgyalják. Ugyanezt a holisztikus hozzáállást látjuk szinte minden írásában. Még egy olyan elvont „gazdaságantropológiai” tanulmányban is, mint amely a parasztság fogalmáról szól („A parasztság mint kutatási dilemma”), a befejezés „társadalomnéprajzi” – írója a társadalmi jelenkutatás értelmét hangsúlyozza benne.

Hasonlóképp nehezen választható szét írásaiban elmélet és „esettanulmány” is, hisz az esettanulmányok elméleti keretekbe illeszkednek, illetve azok megvilágítását szolgálják, és fordítva, az elméletek is mindig konkrét anyagon, esettanulmányokon alapulnak. Sárkány Mihály egyike azon kis számú magyar kutatóknak, akik saját anyagukat és arra épülő mondanivalójukat nemzetközi diskurzusokba ágyazva, elméleti kérdések megválaszolására használják. Így minden „esettanulmánynak” egyben elméleti vonzata, hordereje van. A moldvai csángók rokonsági terminológiájának vizsgálatát például négy általános, elméleti témakör tárgyalásával kapcsolja egybe: a) megállapítja a terminológia strukturális jellemzőit és azokat más térségek magyar rokonsági terminológiáihoz viszonyítja; b) megvizsgálja, hogy a terminológia milyen családrendszert, rokonsági intézményrendszert tükröz; c) áttekinti azokat a magyar terminusokat, amelyek regionális, archaikus sajátságoknak mutatkoznak; d) áttekinti a terminológia román elemeit abból a szempontból, hogy mennyire új a megjelenésük a rendszerben. Így a konkrét esettanulmány túlnő önmagán és a moldvai csángók, sőt általában a magyar rokonsági terminológia általános történeti aspektusainak, fejlődésének, regionális jegyeinek és újabb kori kölcsönhatásainak a megvilágítására is szolgál.

Egy másik példa: a varsányi megismételt vizsgálat során („Érdekek, források és státusok”) a jövedelmek, a munka és a tekintély családon belüli megoszlását vizsgálva Varsányban egy külföldi kutatónő, Tatjana Thelen (2003: 97–98 és 268–270) elsietett magyarországi általánosításait veszi bonckés alá saját anyaga alapján. A példákat szaporíthatnánk. Az általunk felállított sorrend így természetesen mesterséges; szerteágazó tematikájuk folytán a tanulmányok többféle csoportosításban is felsorakoztathatók lennének. E kötetbeli sorrendjük egy a lehetséges sok közül, és mint ilyen, leginkább saját olvasatunkat tükrözi.

A tanulmányok sorát a magyar társadalomnéprajzi kutatások történetét összefoglaló monumentális összefoglalás nyitja. Jóllehet ez az összegzés a magyar néprajz eddigi legnagyobb vállalkozásának, a hét kötetes *Magyar Néprajznak* a „népi társadalommal” foglalkozó VIII. kötetében található és így sokak számára elérhető – mégis kihagyhatatlan volt a kötetből. Szemléletmódja, a benne felvetett problémák, az addig nem hangsúlyozott összefüggések, a kitett hangsúlyok visszamenőleg is jelzik Sárkány Mihály érdeklődésének és tudományszemléletének sarokpontjait, rálátását az anyagra, elméleti tájékozottságát, s jó megvilágításba helyezik saját, ilyen témájú kutatásait is. A következő három tanulmány („A társadalomnéprajzi jelenkutatások”, „Regionális különbségek a paraszti életmód alakulásában”, „A kultúra és az életmód változása falun”) a társadalomnéprajzi jelenkutatás témájára fűződik fel – de a jelen értelmezésében Sárkány Mihálynál mindig fontos szerepet játszik a közeli és a távoli múlt megismerése is. Ezen általánosabb kitekintésű írásokat három „esettanulmány” követi: az egyik („A lakodalom funkciójának megváltozása falun”) a falusi lakodalmak 1970–1980-as évekbeli hangsúlyossá válását, gazdasági funkciójuk növekedését elemzi – a falusi életszínvonal növekedésével párhuzamosan a városnak szóló „szimbolikus üzenatként” magyarázva azt. A dunaszekcsői magyar és német („Rokon perspektívák”), illetve a moldvai csángó rokonsági terminológiák elemzése – mint ez utóbbival kapcsolatban már volt róla szó – ugyancsak túlmutat az eseti példán és általános tanulságokat hordoz. A következő két írás („Nőuralom? Szexuális szabadság? Monogámia? A társadalmi szerveződés kezdetei” és „Rokonsági rendszerünk alakulásának néhány kérdése”) általános társadalomszervezeti kérdéseket tárgyal, lenyűgöző anyagismerettel, az ide vonatkozó magyar források és az általános elméleti irodalom terén egyaránt. Sárkány itt részben a marxista történeti-etnológiai kutatás közkeletű tévedéseit (matriarchátus, szabályozatlan nemi kapcsolatok a „vadság” idején, morgani–engelsi evolucionista családfejlődési modell stb.) cáfolja meg a legmodernebb szociálintropológiai összefoglalásokra alapozva, részben a korábbi kutatás, elsősorban Bodrogi

Tibor munkásságát mélyíti el és fejleszti tovább a magyar etnogenezishez kapcsolódó társadalomnéprajzi kérdések (rokonsági terminológia, házassági formák, többnejűség, menyasszonyváltás, nemzetség, frátria stb.) tekintetében. E „társadalmi” blokk írásait három magyar társadalomnéprajz-kutató életművének a méltatása zárja. Kettő közülük (Bartha Antal, Láng János) rövidebb-hosszabb nekrológ, ám a „rokonságkutató” Bodrogi Tibor pályaképe nek felrajzolása újfent remek példája annak, hogy az „esettanulmány” hogyan válik önmagán túlmutató tudománytörténeti szemlévé, felvillantván egyben a lehetséges további kutatások irányát is.

A „gazdasági antropológiai” írásokat a varsányi tanulmány indítja. Talán nem tévedünk, ha ezt az írást ugyanolyan kiemelkedően fontosnak tekintjük a „gazdasági” témájú írások között, mint a társadalomnéprajzi kutatások hazai történetét összefoglaló tanulmányt a „társadalmi” jellegűek között. Sárkány Mihály ennek köszönhetően vált külföldön, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban ismert kutatóvá. „A gazdaság átalakulása”⁶ – akárcsak a Varsány kötet több tanulmánya – rövidített formában megjelent angolul is (Hollós – Maday 1983), s mivel az 1970-es évektől Magyarországon terepmunkát végző amerikai és angol szociál- és kulturális antropológusok (Chris Hann, Martha Lampland, Peter Bell, Kathleen/Kathy Szent-Györgyi, Michael Sozan, Marida Hollos stb.) számára kiindulópontot jelentett saját munkájuk összehasonlító értékeléséhez, hamar beépült a nemzetközi tudományos vérkeringésbe. Ez ma Sárkány külföldön legtöbbet idézett munkája, a varsányi kutatás pedig jószerével máig az egyedüli, nemzetközi sztenderdek szerint tervezett és team-munkában megvalósított magyar szociálandropológiai vállalkozás. A következő négy írás („Kerekasztal-beszélgetés a falu és a város társadalmának átalakulásáról”, „Üzemstruktúra, megélhetés, társadalmi tagolódás”, „Vállalkozók Varsányban”, „Érdekek, források és státusok”) a rendszerváltást követő varsányi – Sárkány Mihály vezette – megismételt vizsgálat („re-study”, 2001–2005) eredménye, s ilyen értelemben szerves folytatása a negyedszázaddal korábbi projektnek. Noha a vizsgálat nem tért ki mindazon témákra, amelyekre a korábbi kutatás kiterjedt, és kutatógárdája is részben megújult, saját írásaiban Sárkány Mihály természetes módon követi nyomon „A gazdaság átalakulása”-ban felvetett kérdések és megállapított trendek „utóéletét”, az elmúlt 25 év változásait. Figyelmének középpontjában ezúttal is a családi gazdaságok, az életmód, termelés és fogyasztás, a gazdaság és a társadalmi tagolódás összefüggése, s ebben új elemként a „vállalkozók” állnak.

⁶ A varsányi kutatás 1971–1975 között zajlott, Bodrogi Tibor vezetésével. A kutatás eredményeit tartalmazó magyar nyelvű kötet 1978-ban jelent meg. Lásd Bodrogi (szerk.) 1978.

A „gazdaság” blokk további írásai – önmagukban vett értékükön túl – a gazdasági antropológia magyarországi meghonosításának lenyomatai. Ne feledjük: Sárkány Mihály ez utóbbi diszciplína – amióta önálló tudományágként elkülönült – első hazai művelője, elméletének, módszertanának és tematikájának kidolgozója, nagy hatású egyetemi oktatója, akinek munkássága idehaza sokak számára egygé vált a gazdasági antropológiával. Az ide vágó írásokban („Gazdasági antropológiai irányzatok”, „A törzsi társadalmak gazdasága”, „A csere a törzsi gazdaságban” és „Somló Bódog az ősi társadalom gazdaságáról”) jól nyomon követhető, hogy a témát Sárkány Mihály hogyan bontotta ki fokozatosan, írásai hogyan épülnek egymásra, s hogy milyen irányban próbálkozott tájékozódni, milyen elméleti kérdések és problémák foglalkoztatták. A tanulmányokat egymás után olvasva egy máig fájoan hiányzó „Bevezetés a gazdasági antropológiába” típusú tankönyv virtuális fejezetei bontakoznak ki a szemünk előtt.

Itt azonban egy fájo hiányról is szeretnénk megemlékezni. Sárkány Mihály egyik első „felfedezése” a gazdasági antropológia magyar származású klasszikusának, Polányi Károlynak (1886. október 25.–1964. április 23.) a munkássága, akinek jelentőségét elsőként ismerte fel idehaza a társadalomtudományok művelői közül. Egyik művét magyarra fordította (1972), lexikon szócikket írt róla a Magyar Néprajzi Lexikonba (1981), s noha szinte minden írásában foglalkozott munkásságával és eredményeivel, összefoglalóan mindmáig csak angolul írt róla (1990b). 2014. április 15-én, Polányi halálának 50. évfordulóján az MTA BTK Néprajztudományi Intézetében nagy sikerű előadást tartott, amelyben új szempontokkal bővítve korábbi meglátásait, méltatta életművét. Mivel nagyon is itt lett volna a helye, szerettük volna ezt az írást is „becsempészni” a kötetbe – de tekintettel a rendkívül rövid határidőre, a szóban megtartott előadás írásos változatát nem sikerült Sárkány Mihálytól megszerezni. Így ez a fontos tanulmány jelen válogatásunkból szükségszerűen kimaradt, s várhatóan ez év vége felé fog napvilágot látni az *Ethnographia* hasábjain.

A gazdasági antropológia és a magyar néprajz egyik „húzó ágazata”, a gazdálkodás etnográfija számos ágon kapcsolódnak egymáshoz. Ezeket a kapcsolódási pontokat, s rajtuk keresztül a magyar néprajz kiemelkedő személyiségeinek, Tálasi Istvánnak, Hoffmann Tamásnak és Gunda Bélának „gazdasági” és „ökológiai” kutatásait teszi mérlegre Sárkány Mihály a további írásokban („A gazdálkodás etnográfija és a gazdasági antropológia”, „Tálasi István korszerűsége”, „Nyitott szemmel. Környezet és kultúra, ahogyan Gunda Béla látta”, „Hoffmann Tamás, a néprajzkutató”). A blokk utolsó tanulmányai (Gazdaság és kultúra: a parasztság, mint kutatási dilemma”, „Etnicitás és gazdaság. Gazdasági antropológiai megközelítések az interetnikus viszonyok kutatásá-

ban”, „Az Európai Unió és a nemzeti identitás megőrzésének esélyei”) pedig már átvezetnek bennünket a végső nagy képzeletbeli tematikus egységhez, a tudománytörténettel és kutatási irányzatokkal, mindenekelőtt néprajz és antropológia egymáshoz való viszonyával, a magyar „etnológia” vagy „egyetemes néprajz” kérdéseivel foglalkozó írásokhoz.

A cikkek sorát itt is egy „alap” publikáció, a „Vágyak és választások” nyitja. Mint az közismert, a kulturális antropológia kelet-európai térhódításával párhuzamosan nagyjából a rendszerváltás környékén vált Magyarországon is forró témává a kulturális antropológia magyarországi intézményesülése, néprajz és kulturális antropológia egymáshoz való viszonya. Az egymást követő „BUKSZ” és „Replika” vitákban Sárkány Mihály az elsők között szólalt meg – a „néprajz” részéről – felvéve a szakmának vetett kesztyűt, rámutatva a magyar néprajzi kutatás értékeire; nem mellesleg itt fogalmazta meg egyúttal a Niedermüller Péter által képviselt német típusú „empirikus kultúrakutatással” szemben az angolszász jellegű szociálintropológia művelésének az igényét és lehetőségeit is.

Sárkány Mihály munkásságának ugyanis – mint említettük – épp az a tény kölcsönöz különös jelentőséget, hogy néprajzban és antropológiában, Európában és Európán kívüli témákban egyaránt otthonosan mozog, kölcsönös megtermékenyítő hatást váltva ki, közvetítő szerepet töltve be a magyar társadalomtudományokban. Az utolsó blokk írásai mind ezt a többszörös tájékozottságot és elköteleződést bizonyítják, akár a „szétágazó és egybefonódó magyar néprajz” 20. század közepi történetéről, akár a magyar etnológiai kutatások történeti szemléjéről („Etnológiai kutatások”), „elméleteiről és korszerűségéről”, akár a magyar és egyetemes néprajz közös fogalmi készleteinek múltjáról („Etnográfia, etnológia és az antropológiai perspektíva – fogalmak egy tudomány születésekor”), vagy művelőinek életpályájáról (Boglar Lajos, Ecsedy Csaba és Füssi Nagy Géza nekrológok) legyen is szó. Mint azt a kötet záró tanulmányában, 2011-es Györfly István díjas előadásában („Néprajz és szociokulturális antropológia”) megfogalmazza,⁷ a két egymással versengő tudományág, néprajz és kulturális antropológia intézményes gazdagodása, s ilyen értelemben szakmánk jövője „rajtunk múlik”: azon, hogy a „különböző szinten felvethető emberi-társadalmi problémák szerint elváló [...] kutatásokban a megkülönböztető jegyekre” (lásd e kötetben az 553. oldalon), vagy ellenkezőleg, az *összetartó* jegyekre összpontosítunk-e. Hogy ez valóban rajtunk múljék, abban kíván – többek között – segítséget adni ez a váloga-

⁷ A Györfly István díj a magyar néprajztudományban – a Magyar Néprajzi Társaság által – odaítélt legmagasabb szakmai díj, amit általában addigi munkásságukra, egész életművükre, esetleg egy-egy kiemelkedő fontosságú műre kapnak a díjazottak.

tás – felillantva Sárkány Mihály írásain keresztül mindazokat a lehetőségeket, amelyek a magyar néprajz gazdagításához és antropológiai szemléletű megtermékenyítéséhez szempontokat nyújtanak.

Az előszó végén a szerkesztő kedves kötelességének tesz eleget, amikor köszönetet mond az MTA BTK két kedves munkatársának a kötet elkészítésében nyújtott segítségéért. Fancsek Krisztina a szövegek gépelésének, egységesítésének, tördelésének és gondozásának munkáját végezte fáradtságot nem ismerve; Nagy Károly Zsolt pedig az ábrák, diagramok és fényképek készítésében nyújtott nélkülözhetetlen segítséget.

A szövegek újrakiadásának elve a betűhívség volt, néhány nyilvánvaló elütést, sajtóhibát kivéve a szövegeket változatlan formában adtuk közre. A formátumot, a hivatkozásokat, a jegyzeteket viszont egységesítettük és kiegészítettük, a bibliográfiában az új elvárásoknak megfelelően – amikor csak tudtuk – kiírtuk a szerzők keresztnévét, a megjelenés helyénél pedig megadtuk a kiadót is.

Budapest, 2014. május 30.

Vargyas Gábor
szerkesztő

IRODALOM

BODROGI Tibor (szerk.)

1978 *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BORSOS Balázs – SZARVAS Zsuzsa – VARGYAS Gábor (szerk.)

2004 *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére I–II.* /Kultúrák keresztútján 5./ Budapest, L'Harmattan.

EGYÜTT ÉLŐ NÉPEK – ELTÉRŐ ÉRTÉKRENDEK

2011 *Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai.* (Szerk.: Máté Gábor) /Studia Ethnologica Hungarica XIV./ PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó.

HOLLOS, Marida – MADAY, Bela C.

1983 *New Hungarian Peasants: An East-Central European Experience with Collectivization.* New York, Brooklyn College Press.

POLÁNYI Károly

1972 *Dahomey és a rabszolgakereskedelem.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó. (Fordította Sárkány Mihály.)

SÁRKÁNY Mihály

- 1970a Közép- és Dél-Amerika indián népeinek vallása és mitológiája. In Kulcsár Zsuzsa (szerk.): *Mitológiai ABC*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 62–90. (2. kiadás: 1973; 3. kiadás: 1978; 4. kiadás 1985)
- 1970b Az okiotok csereviszonyainak elemzése. *Ethnographia* LXXXI: 565–577.
- 1970c Népmesekincsünk összetételéről. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* V: 159–170.
- 1971a A Szovjet–Magyar Történész Vegyesbizottság Néprajzi Tagozatának 1970. évi budapesti ülészsaka. *Magyar Tudomány* 1: 50–53.
- 1971b A Szovjet–Magyar Történész Vegyesbizottság Néprajzi Tagozata Ülészakának anyaga (Budapest, 1970). A vitaanyag összeállítása. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* V–VI: 353–492.
- 1973 A közösségek közötti csere. Északkelet-Arnheimföld lakói. *Dissertationes Ethnographicae* 1: 27–55.
- 1974 Kulturális antropológia és szociálandropológia a IX. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszuson (Chicago, 1973. augusztus 31.–szeptember 8.). *Ethnographia* LXXXV: 619–623.
- 1976 Konferencia a polgári néprajztudományt uraló ideológiákról (Lipce, 1976. november 2–5). *Néprajzi Hírek* 3–4: 36–37.
- 1977a Találkozás a szovjet etnográfival. Vita a Current Anthropology-ban. *Világosság* 18 (4): 239–241.
- 1977b Az életmód a szocializmusban (Szimposium Szmoljanban, 1977. október 10–13.). *Néprajzi Hírek* 3–4: 79–80.
- 1981 „Polányi Károly” címszó. In *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. (N–Szé). Budapest, Akadémiai Kiadó, 256–257.
- 1983 Az általános etnológia problémái a SIEF II. Kongresszusán. *Ethnographia* XCIV: 473–474.
- 1985 Hagyományos kereskedelem Fekete-Afrikában. *Pre-Ceedings of the Folklore Department*, ELTE, 144: 1–24.
- 1990a Nő és férfi a manysi mitológiában és a valóságban. In Borsányi László – Ecsedy Csaba (szerk.): *Etnológiai tanulmányok. /Történelem és Kultúra 5./* Budapest, 90–101.
- 1990b Karl Polanyi's Contribution to Economic Anthropology. In Polanyi-Lewitt, Kari (ed.) *The Life and Work of Karl Polanyi*. Montréal – New York. Black Rose Books. 183–187.
- 1998 Egy tua kerámia. *Africana Hungarica* I: 39–46.
- 1993 Igéző szemek. *Élet és Tudomány* XLVIII (36): 1142–1143.

- 2001 Kávé és földtulajdon a kikujuknál. In Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 171–177.
- 2007 A történelem mitikus magyarázata és szóban rögzítése a kikuju hagyományban. In Szemerkenyi Ágnes (szerk.) *Folklór és Történelem*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 323–335.
- 2011 A kikuju népi táplálkozás. Adalékok és töprengés. In Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. /Studia Ethnologica Hungarica XIII./* Budapest – Pécs, L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 611–626.

THELEN, Tatjana

- 2003 *Privatisierung und soziale Ungleichheit in der osteuropäischen Landwirtschaft. Zwei Fallstudien aus Ungarn und Rumänien*. Frankfurt, Campus Verlag.

VARGYAS Gábor

- 2004 Sárkány Mihály 60 éves. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére I–II*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 7–15.

• A TÁRSADALOMNÉPRAJZI KUTATÁS HAZAI TÖRTÉNETE

BEVEZETÉS

Mikor kezdődtek el a társadalomnéprajzi kutatások Magyarországon? Olyan kérdés ez, amelyre különböző válaszok születtek attól függően, hogy ki hogyan fogta fel a néprajz tárgyát.

Közhely, de igaz, hogy minden tudomány legutoljára a saját tárgyát fedezi fel. Hozzátehetjük, hogy az előzményeit is, amelyek a tárgy módosulásával változnak. Nincs ez másként a néprajz esetében sem. Sőt, e tudomány esetében fokozza a nehézséget kétarcúsága: egyfelől a kultúra tudománya, de társadalmilag létrehozott és elsajátított kulturális javakat vizsgál, másfelől bizonyos emberi társulási formákra, társadalmi kapcsolatokra összpontosít, amelyek létrehozása, fenntartása kulturális eszközökkel történik. Ez a kétirányú fogalmi orientáció a törekvések erőteljes kikristályosodása idején vezetett csak markánsan eltérő tudományos akkumulációra, mint ahogy a brit szociálanropológia szembeállítható volt az amerikai kulturális antropológiával a 20. század derekán (Firth 1951; Murdock 1951), ám ott lappang az egymást átfedő kutatásokban, vagy felbukkan az egyeduralkodóvá vált irányzatok háttérében kutatási hiányosságként, tudományos és nem tudományos körök érdeklődésének formájában. Nem a tárgy eredendő sajátosságából fakadóan, hanem művelőinek – társadalmi környezetüktől nagyon is meghatározott – érdeklődése szerint további tengelyek alakíthatók ki, amelyek mentén megoszlik ez a tudomány. Ilyen a saját nép (kultúra) és más népek (kultúrák) tanulmányozásának különválasztása (Voigt 1972), vagy a társadalom egészére vagy csak egy részére irányuló kutatói szándék, amelyek jelentőséggel bírnak vizsgálódásunk szempontjából. (A magyar néprajz egészét tekintve másként is szembesíthetők a releváns kérdéskörök. Lásd Kósa 1989: 20–21.)

Mindezek a körülmények szükségképpen megszabják, hogy mire terjedjen ki a magyar társadalomnéprajz fogalma.

A néprajz születésekor kétségtelenül a „társadalmi” jelleg dominált. Ezt tükrözte a nép (etnikum) megjelenése a kialakuló ismeretkör nemzetközileg legelterjedtebbé vált elnevezéseiben: az észak-eurázsiai népekről írott átfogó munkájával a magyar tudományosság figyelmét is megkapó August Ludwig Schlözer (Hunfalvy 1864: 13) által 1772-ben kreált *etnográfia*ban (Stagl 1974: 75) és az *etnológiában*, amelyet 1786-ban a filozófus Alexandre Chavannes vezetett be (Bitterli 1982: 399), majd ezen elnevezések különféle nemzeti nyelvű változataiban, közöttük a magyar „néprajz”-ban.

A vizsgálódások első lépése Európán kívül a nyelvileg és szervezetenként elkülönült, azaz népként (etnikumként) felfogható emberi társulási formák regisztrálása és az így megállapított csoportok valós vagy vélt jellemző jegyeinek (köztük kulturális sajátosságainak) rögzítése volt. A felgyülemlett ismeretek első rendezése a haladás és az evolúció jegyében, a társadalmi létet egységben szemlélve történt. A fejlődés felvázolásának demonstrálására felhasznált adatok és a magyarázatára felvetett elméletek megkérdőjelezése vezetett a kulturális és társadalmi irányultságú kutatás szétartására századunk elején. Ez egyben tisztulási folyamat is volt, amely során egyértelműen igazolódott a biológiztikus meghatározottság tételének tarthatatlansága, hogy tudniillik a fejlődéskülönbségek, a kulturális jellemzők a különféle embercsoportok biológiai adottságaira vezethetők vissza, és túlzottan leegyszerűsítőnek találtatott a környezeti determinizmus doktrínája is.

Európában a hasonló tudományos előzmények az antikvitásig nyomon követhetők. Itt azonban a 18. század második felétől az etnikus különbségek bemutatása párosult az egyes társadalmakon belül a hatalmi és gazdasági pozíciók, a tevékenységek jellege, ezekből következően a műveltség megosztottságának tudatosításával, amelyből két következtetés adódott. Egyik, és ezt a felvilágosodás örökségének szokás tekinteni, a módszeres társadalomleírás és -elemzés igénye, amelynek igazi célja a közállapotok és életfeltételek javítása. A másik egy mozgósító idea, és ez általában a romantika eszmekörébe utaltatik, amely a műveltségi megosztottsághoz értékeket társított, az iskolázatlan rétegek hagyományait gyűjtve a romlatlan múlt felfedezését remélte a jelenben, és ezzel nem kis mértékben járult hozzá a politikai akarat szintjére emelt etnikus tudat, a nemzetként összetartozás felismeréséhez-megteremtéséhez. Ezek az eszmék pedig felbukkannak a felvilágosodás gondolkodóinál is: a nemes vadember és a természetes állapotok voltaire-i, rousseau-i, antik példákat követő dicsőítése, sőt még a nemzeti karakter fogalma is, amelyet Voltaire kreált (Könnenkamp 1988: 26), de jelentőséget a nemzeti egyediség és egyenértékűség felmutatásának történelmi léptékű feladatától nyernek.

Az ilyen igényeket kielégítő, valóban tényként rögzített jelenségek túlnyomóan az esztétikai minőséggel bíró folklór alkotások és a gyors technikai fejlődés időszakában egy eltűnő, de még tetten érhető világot képviselő, szembeszökő tárgyak voltak. Alaposabb szemléljük hamar nyilvánvalóvá tette, hogy kapcsolódásuk egyéb műveltségi javakhoz túlzottan azokon a társadalmi kereteken, amelyben rájuk letek, ezért kulturális elemekként alakulásuk és terjedésük vizsgálata kínálta a tudományos előrelépés lehetőségét. Az érdeklődés az „etnikumról” áttevődött a „kultúrára”, illetőleg a posztulált kulturális alakzatokra. A kutatás ilyen módosulása vezetett a néprajzon belül, az uralko-

dó atomisztikus kultúrafelfogásnak megfelelően, a tárgyi és szellemi kultúra jórészt elkülönült vizsgálatára – ezt az állapotot tükrözte az 1930-as években megszületett szintézis, *A magyarság néprajza*, amely a korabeli közép- és kelet-európai teljesítményekkel párhuzamba állítható.

A kultúra e két jól kirajzolódó tartománya mellett csak megkésve kaptak figyelmet a társadalom hasonló szemlélettel megragadható szerveződési formái, intézményei, sejtett fel egy „társadalmi” néprajz lehetősége. Előzmények azonban természetesen akadnak, és ki-ki a maga felfogásától függően kapcsolja ezeket össze a 20. század első felében kiformalódó, társadalomnéprajzinak minősíthető törekvésekkel. Jól példázzák ezt Ortutay Gyula (1937a: 10–32) és Fél Edit (1948) áttekintései, akik más-más tudósok igen eltérő munkásságát tartották felidézésre érdemesnek, de a társadalomnéprajzi kutatások kezdetének újabb feldolgozásai is (Zsigmond 1974: 14–35; Szabó L. 1993: 13–80).

ELŐTÖRTÉNET

A magyar néprajz fejlődéstörténetét 1948-ban elsőként átfogóan felvázoló Tálasi István úgy látja, hogy már a 18. században jelen van a „nép” iránti érdeklődésben a „társadalmias” látásmód a „kulturális” mellett (Tálasi 1979–1980: 52). A kezdeteket jellemző „racionálisztikus színezetű társadalomalakító gondolat” (Ortutay 1937a: 37) képviselőinek sorát Bél Mátyás nyitja meg (Ortutay 1935b: 111; Bartucz 1936: 7), akinek országleírásától (*Notitia Hungariae novae historico geographica*, 1735–1742; lásd Bél 1984a) számítható a néprajzi élet kibontakozása Magyarországon. Az enciklopédikus műveltségű Bél a német államismereti iskolát követve nagy alaposággal mutatja be az egyes megyék etnikai sokszínűségét és az életmód különbségeit is, azzal a céllal, hogy követendő példákkal szolgáljon egy jobb élet kialakításához. Ezek az adatok avatják kivételesen becses néprajzi forrássá csak részben kiadott művét. A nagyszabású munkáról, miként a hasonló feladatra vállalkozók sorának műveiről elmondható – Fényes Elekig, sőt Keleti Károlyig bezárólag –, hogy egy olyan differenciálatlan társadalomtudomány példái, amelyből egyenes út vezetett a társadalom összetételét nagy vonásokban felvázoló társadalomstatisztika felé, a néprajznak (több más tudomány mellett) azonban legfeljebb értékes kezdeményei lehettek, de nem szolgáltak elvekkkel a kiépítéséhez (Kósa 1989: 37). Az úttörés érdemével sem bírtak, bár új adatokkal szolgáltak az országleírás későbbi, a 19. század második felében és a századfordulón keletkezett példái, mint Orbán Balázs erdélyi tájleírásai (Orbán 1868–1873; 1889), *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* kötetei vagy a Borovszky Samu szerkesztette *Ma-*

gyarország vármegyei és városai sorozat (az ilyen monográfiákról teljesebb áttekintést és néprajzi értékelést ad Szabó László 1993: 16–19). Ezek a tudományos munkamegosztás kibontakozásának időszakában született leírások már műfajuknál fogva sem kínáltak igazán lehetőséget az észlelt társadalmi jelenségek elmélyültebb elemzésére, és egyre inkább hiányzott belőlük az ábrázolt viszonyok meghaladásának igénye. Eltúlzottnak ítéltető ezért annak a gondolati ívnek a felvetése is, amely Bél Mátyás munkáját a vármegyei és helyi monográfiákon keresztül a 20. századi módszeres és kritikus társadalomleírással kötné össze (Tálaszi 1979–1980: 52).

Ilyen szellemi rokonítás inkább vethető fel Tessedik Sámuel (Ortutay 1966: 25) és Berzeviczy Gergely társadalompolitikainak nevezhető írásaival, amelyek néprajzi értékeit ugyancsak Ortutay Gyula ismerte fel. Míg Bél figyelme a magyar társadalom minden rétegére kiterjedt, ők kifejezetten a parasztok állapotát mutatták be a jobbítás szándékával (Tessedik 1979 [1784]; Berzeviczy 1979 [1806]). Mai szociálintropológiai szóhasználattal azt mondhatjuk, hogy egy társadalmi kategóriát írtak le, amelynek minden képviselője közös jegyet hordoz a kívülálló szemében (Mair 1972: 15–16). Mindketten távolabbi perspektívából szemlélték a magyar földművest: Tessedik német földön nyert benyomásai, Berzeviczy németországi és angliai tapasztalatai felől.

Tessedik a szarvasi Harruckern-birtok jobbágyainak viszonyairól fest lesújtó képet, de ezzel nem éri be. A viszonyok magyarázatára is kísérletet tesz, tényezők széles körére figyelve: a tulajdon bizonytalanságának, a feudális függőségnek van szerepe abban, hogy a paraszt nem investál a jövőbe; a hagyományos agrotechnika földsilányító hatású; egyes pazarló szokások károsak. A viszonyok ilyen összefüggésekben történő ábrázolását további általánosabb akadályok felemlegetésével párosítja, amelyek a felvilágosult életvitel gátjai, mint a nemzeti és vallási gyűlölködés és a nyelvi tarkaság. Funkcionális szemlélete, amely a néprajzban majd csak a 20. században válik uralkodóvá, a gyakorlat felé vezet. Az ésszerűség nyilvánvalóságába vetett hittől fűtöten, a szó átvitt és konkrét értelmében egyaránt elvágólag kívánja átrendezni ezt a világot az ideális faluról felvázolt tervezetében, mondhatni a tudományos társadalomtervezés igényével.

Berzeviczy történelmi bevezetővel tér rá a korabeli viszonyok taglalására. Alapos számításokkal mutatja be az egésztelkes jobbágy vagyoni helyzetét, tisztában van a fél- és negyedtelkesek, valamint a zsellérek ettől eltérő adottságaival. Megvilágítja a jobbágyokat sújtó járadékok és adók egész rendszerét, ő állapítja meg, hogy a Magyarország népességének 1/20 részét képező nemesség a földterület 16/20-ának birtokában nem adózik, és a mindössze 4/20-dal rendelkező túlnyomó többség fizet minden adót. A paraszti termé-

szet és mentalitás jellemző vonásait nem a hagyományokból, hanem két tényezőtől vezeti le: egyik „a súlyos és mindig egyforma munka”, másik a függő helyzet, amely „[...] a parasztot az állami osztályrend láncolatában az utolsó láncszemé teszi, amely mindenkinek alá van rendelve, és őt a megvetés sokszor, az elnyomatás gyakran, az alárendeltség mindig sújtja” (Berzeviczy 1979 [1806]: 395–396). Ezért tud a parasztember keveset, de azt tapasztalatból és alaposan, ezért körültekintő, ezért becsüli le mások nem tapasztalati jellegű tudását, és nem tiszteli a felette állókat, bizalmatlan irántuk, miként a hatóságok iránt is, még ha újításokat vezetnek is be. Segítséget az uralkodótól remél. Lelkületét a közösség formálja, amelyben él, annak jellegétől függően válik szorgalmassá és emberissé vagy tolvajjá és nyakassá. Berzeviczy látja a gazdag paraszt és a zsellér gondolkodásának és viselkedésének különbségét, viszonyuk egyenlőtlenségét, amit az idealizálás legcsekélyebb jele nélkül ír le. Az állapotok javulását a vagyonosodástól és a jó erkölcsök meghonosításától várja, korántsem radikális programot hirdetve. Észleletei és a magyarázat módja a mai amerikai kulturális antropológusoknak a paraszti értékrendről adott elemzései mellé állíthatók (Foster 1965), és csak sajnálni lehet, hogy könyvét az értékrend hazai kutatói eddig nem méltatták figyelemre.

Tessedik és a közgazdaságtanban széleskörűen tájékozott Berzeviczy (Horváth 1964) művei olyan korszakban születtek, amikor a feudális viszonyokat még őrző európai kontinensen kérdésessé vált egy ilyen termelési mód hatékonysága. A fiziokrata közgazdászok egy a polgári tulajdonon alapuló mezőgazdaság mellett tették le a voksukat, és a fennálló viszonyok átalakítását felvilágosult uralkodóktól remélték (Mátyás 1963: 41–42). A változást azonban a francia forradalom hozta meg, és ezt követően Poroszországtól keletre nem akadtak reformer uralkodók a 19. század első felében. A gazdaság feudális korlátai felszámolásának szükségességét csak egy emberöltővel később fogalmazta meg újra, de minden gazdálkodóra, a társadalom egészére tekintettel Széchenyi István, amikor már Tessedik és Berzeviczy művei jórészt feledésbe merültek. Időközben a konzervatív rend Európája kedvező feltételeket nyújtott a kontinens északnyugati részéből kiinduló ipari forradalom széles körű kibontakozásához és a kapitalista világrend kiépítéséhez (Polányi 1944). Ezalatt Kelet-Közép-Európában konzerválódtak a feudális viszonyok, még jobban elmélyítve és elnyújtva a társadalmi és kulturális megosztottságot, a táji tagoltságot, kihatva a kapitalista munkamegosztás rendszerébe való betagozódás módjára, és ezzel a megszűnésük utáni időkre, még a 20. századba átnyúlóan is tartósítva a „parasztkérdést”.

A francia forradalom sikerének azonban volt egy másik hatása is. Az eltiprására törekvőkkel szemben egységbe fogta a nemzetet, majd Napóleon

hódító hadjáratai Európa többi részén járultak hozzá a 18. században felmerült, de most aktuálpolitikai jelentőséget kapott nemzeti eszme-eszmény felerősödéséhez.

Ilyen történelmi feltételek mellett zajlott le a társadalomtudományok önállósulása Magyarországon, ahol a néprajzban – mint Európában a Rajnától keletre másutt is – az etnikus és kulturális különbségek feltárása került előtérbe, mintegy a nemzetté formálódás velejárájaként, míg az Európán kívüli térségek kutatóit, akiknek többsége a gazdasági és társadalmi fejlődés élmezőnyét képviselő államokból került ki, az emberi társadalom alakulásának nagy kérdései kezdték foglalkoztatni.

Magyarország lakosságának etnikai összetételéről és az egyes etnikumok (nemzetek) jellemző vonásairól a nemzeti ébredés szolgálói és a bécsi udvar egyaránt többet akartak tudni. Utóbbi nem azért, mintha a nemzeti eszmével rokonszenvezett volna, végtére is a nemzet fogalma túlságosan jakobinus ízű volt (Lefebvre 1975: 28), hanem reálpolitikai megfontolásokból. Közös vonása az első ilyen munkáknak az is, hogy a nemzeti jellegzetességeket adottságnak vették, miként az antropológiai sajátosságokat, nem kerestek kapcsolatot közöttük és a társadalmi viszonyok között. A nemzetet mintegy organizmusnak fogták fel, amely „nata est, non facta”, mint az ismeretlen S. mester írta 1817-ben, szemben a néppel, amelynek tagjait külső hatalom egyesítette, ezért „[...] a társaságnak minden következő modificatioja s kimíveltetése tsak ebből a kút-főből származott” (idézi Bartucz 1936: 11–12). A nemzeti jelleg tehát, ebben a megközelítésben, aligha társadalmi stúdium. Nem változtat a helyzeten az sem, amikor a nyelv kerül előtérbe mint karakterhordozó tényező (Guzmics 1822), majd ezenfelül Edvi Illés Pál (1835: 52) még a szokásokban és az „intézetekben”, hazájában és terményeiben kívánja megtalálni azt, ami csak a magyarra jellemző, vagyis az etnikus specifikumot. Joggal sorolja Tálasi István (1979–1980: 52) a nemzeti jelleg leírás kísérleteit a néprajz „kulturális” vonulatába. Vonathozható ez Csaplovics János naiv és megalapozatlan, nemzeteket jellemző megállapításaira is, de nem etnikai statisztikáira (1990[1822]), amelyek készítése a néprajzi monográfiák elengedhetetlen része lett (pl. Jankó 1892: 2–4; 1902: III. fejezet). A nemzeti jelleg taglaló írásoknál sokkal megbízhatóbb, valóban felfedezésszámba menő adatok találhatók a reformkori népeleleírásokban, amelyek a táji különbségeket igyekeztek kiemelni. Így a jórészt önellátó nagycsalád bemutatása az Őrségből, Göcsejből (Paládi-Kovács 1985: 39–40, 62–63), vagy a piacozó nagycsaládé Baranyából, amely egyúttal a szerb nagycsaláddal való összehasonlításra is módot nyújtott (Hölbling 1845).

Sajátosan társadalomnéprajzi, bár a történettudomány által mindig magának tudott feladat lehetett volna az etnikum mint társadalmi alakulat kifor-

málódásának és történeti módosulásainak a feldolgozása. Erre azonban csak jóval később Hunfalvy Pál (1876) vállalkozott. Ennek a lépésnek azonban fontos előzményei voltak.

Egyik, hogy a reformkorban ismét feltámadt az átfogóbb társadalomelméleti megalapozottság iránti igény, a hazaitól eltérő társadalmi berendezkedés és politikai eszmények megismerésének vágya. Maga Hunfalvy merkantilista, fiziokrata közgazdasági nézetekre és a skót felvilágosodás filozófusainak írásaira egyaránt támaszkodva kísérli meg „Országgazdasági tájékozás” című, 1847-ben megjelent tanulmányában egy gazdasági alapozottságú embertudomány alapjait megvetni, utóbbiakat követve a gazdálkodási típusok és ezzel a társadalmi haladás szakaszainak meghatározásában. Ebből az evolucionizmus felé mutató (Sárkány 1991: 112–113) általános nézőpontból jut el a későbbiekben a nemzeti egyedi kiemelt szerepének a hangsúlyozásához (Zsigmond 1974: 17–24; 1977: 207–230).

A másik, hogy Reguly nyugat-szibériai útjával kezdetét veszi a magyar etnológiának az a nagy korszaka, amelyben a finnugor és a török nyelvű népek körében végzett nyelvészeti és néprajzi gyűjtőmunka összefonódik a magyar anyag kutatásával és a magyar etnogenezis végleges tisztázásával. Ennek a munkának Hunfalvy maga is részese. Feldolgozza és kiadja Reguly gyűjtését (Hunfalvy 1864), harcossa a kor nagy tudományos vitájának, az „ugor-török” háborúnak, amely végső fokon gazdagította a magyar nyelvtudományt, történettudományt és néprajzot. Összehasonlító nyelvészeti és etnikumtörténeti kutatásainak betetőzéseként született meg a *Magyarország ethnographiája* (1876).

Hunfalvynak ez a munkája gyökeresen eltérő szemlélettel íródott, mint a század eleji, nemzeti jellegnek szentelt tanulmányok. Napjainkban avítnak ható terminológiát használ: a görög *ethnosz* szót néppel és nemzettel egyaránt fordítja, népen az ország minden lakóját, nemzetet az ezen belül található nyelvi csoportokat érti, és e szóhasználattal tudatosan tér el a politikai nemzet (*natio*) elfogadott kategóriájától. Ez az avított szóhasználat azonban ma is visszhangzó elképzelést közvetít: a nemzet nem csupán nyelve, hanem „hite és társadalmi szerkezete által” is lesz, állapítja meg. Nem csupán származás, hanem „hózzáragaszkodás” útján is szaporodik, és aki erről megfeledkezik, „az nem ismeri a nemzetek életét” – írja. Legeredetibb megnyilatkozásai a hit és a vallás, amelyek az embert nevelik. Az egy nyelvet beszélők, az egy hitet vallók életviszonyai társadalmi szerkezetet szülnék, és még ha ez a szerkezet, ma úgy mondanánk, etnoszociális szervezet (Bromlej 1971), módosul is vagy más szerkezet alá rendelődik, a nemzet megmarad, míg nyelvét őrzi (Hunfalvy 1876: 47–50). Nem más ez, mint a modern etnikumelmélet fő vonásainak összegzése dióhéjban (Sárkány 1980b: 47–51). Ezzel az elgondolással írja le

a magyar etnikum létrejöttét és alakulását a történelem folyamán, kitérve mindazon népekre, amelyek beleolvadtak vagy vele élnek együtt a Kárpát-medencében. Adatait a nyelv és a történeti források szolgáltatják, módszere a történészé, szemléletének meghatározója az előítéletektől való mentesség (Zsigmond 1977: 239–245). Teljesítményéről meg is állapítja Várkonyi Ágnes (1973: II. 373), hogy „a korszak legjobb társadalomtörténeti összefoglalója”.

Hunfalvy módszerességéhez képest a nyelvi tények és az adatok nem eléggé történeti értékelése miatt visszalépést jelentett a török népek körében sok terepmunkát végzett és etnográfájukat is összefoglaló Vámbéry Ármin (1885) kísérlete, hogy bebizonyítsa: a magyarok eredetileg török nyelvű nép voltak (Vámbéry 1882; 1895). Az etnikum egész történetének végigkísérése azonban olyannyira grandiózus feladatnak bizonyult, hogy a néprajzban nem is akadt vállalkozó rá. Újabb összegezésre történész is csak majd két emberöltővel ezelőtt vette a bátorságot (Szabó I. 1990[1941]). Pedig az etnikumformálódás legújabb szakasza már a néprajzi kutatásokkal párhuzamosan folyik, és a részletek feldolgozásában sincs hiány (Ortutay 1947; *Népi Kultúra – Népi Társadalom* VII. [1973]). Az utolsó korszak folyamatainak áttekintését mégis egy szociográfus írónak köszönhetjük (Albert 1983).

Általános társadalomelméleti érdeklődés, etnológiai tudás és a magyar anyag feldolgozásának igénye kivételes találkozásából fakadt Hunfalvy teljesítménye. A társadalmi és a kulturális fejlődés nagy kérdéseinek taglalása az etnológiai irodalom alapján ezt követően elszakadt a magyar kutatásoktól, legfeljebb a háttérükben tételezhetjük fel az evolúció általános tételeinek elfogadását, egy olyan társadalomfelfogást, amely kitüntetett szerepet tulajdonít a munkának (Herman 1887: I. 68), és a „népjellemet” az életformából magyarázza (Herman 1902: 147). Pedig Beöthy Leó (1882) a politikai szervezet evolúcióját alaposabban és lényegre törőbben dolgozta ki, mint a kortárs etnológia külföldön. A hozzá nem mérhető felkészültségű Lánczy Gyula (1881) azért tisztes munkát publikált a faluközösség eredetéről, majd a 20. század elején Somló Bódog (1909) ismét maradandó értékű és a nemzetközi etnológiában számon tartott tanulmányt írt a javak cseréjéről az őstársadalmakban. Ezek a művek azonban jó ideig nem kaptak visszhangot a magyar néprajzi kutatásokban, feltehetően a magyar vonatkozások hiánya miatt (Zsigmond 1974: 156; Sárkány 1977).

Volt viszont hatása az általános etnológiának a magyar néprajz professzionalizálódásán keresztül. A korábban meginduló folklorisztikai oktatás mellett a budapesti egyetemen 1873-tól teret nyert az etnológia, amelyről képet kapunk Hunfalvy János 1876–1877-es előadásainak lejegyzéséből (Hunfalvy 1995), majd az 1881-ben alapított embertani tanszéken Török

Aurél tartott, sajnos, tartalmilag nem ismert, etnológiai előadásokat (Papp J. 1985: 70–72). Sozan (1977: 202–217) úgy látja, hogy elsősorban Török oktatói és tudományszervező munkája következtében felmerült a múlt század végén egy az amerikaihoz hasonló, átfogó antropológiai tudomány kiformalódása, amelyben jelen lehetett a társadalmi szerveződés kutatása is. A tanítványok témaválasztásaiból legalábbis erre következtethetünk, mert Pápai Károly (1891) mintaszerű leírást közölt a vogul házasságról és Jankó János hazai kutatásai is tükrözik a társadalmi jelenségek iránti érdeklődését. Első nagyobb, Kalotaszegről írott monográfiájában a nyelvész és a természettudós aprólékos munkamódszerével gyűjtötte össze a családok adatait, hogy ebből a népmozgásokra következtessen (Jankó 1892: 104–126). Beszámolt a sokác nagycsaládról (Jankó 1896); a Balaton melléki lakosságot leíró monográfiának pedig egyik kiemelkedő fejezete a demográfiai viszonyok és a népesség-összetétel alakulásának kinyomozása és feldolgozása, a birtokaprózódással magyarázott egyke erkölcsi hatásának leírása (Jankó 1902: III. fejezet és 392–393).

Savignytlől (1814) Maine-en (1988[1861]) át Vinogradoffig (1920) hosszú a sora továbbá azoknak a jogász-etnológusoknak, illetve antropológusoknak, akik az általános etnológia fejlődésében nagy szerepet játszottak, és akiknek az eszméi hatást gyakoroltak a magyar jogtörténeti – és a néprajzi vizsgálatokkal szükségképpen érintkező – kutatásokra, amennyiben a család, a rokonság, az öröklés és a politikai szerveződés kérdéseit érintették (Fél 1948: 8–10). Ebből a háttérből született meg a délszláv házközösség, a *zadruga* legjobb magyar nyelvű feldolgozása (Stassik 1900), Mattyasovszky Miklós (1904) széles körű kérdőíves gyűjtésre épített munkája a törzsröröklésről és Baross Jánosé (1905) a parasztbirtok örökléséről és a szétaprózódásról.

Etnológiai tanulmányok, különösen a nyelvrokonoktól gyűjtött anyag ösztönöztek továbbá a magyar rokonsági terminológia egyes sajátosságainak értelmezésére. Nem tudni, hogy Hunfalvy Páltól vagy Reguly Antaltól származik az az észrevétel, hogy „[...] a' vogul nyelv a' rokonsági nevekre nézve sokkal felülmúlja a magyart, mely elfelejti már a különbséget a' proles carnales = jän = pi = atyafi, és proles uterinae közt, kik még nem rég *egytestvérek* voltak [...] 's melly az *unoka, mostoha, sógor* idegen szókat fogadván el, rég elhányta a' saját nevezeteket” (Hunfalvy 1864: 112), de a rokonság elmélyült tanulmányozójára vall. Tudjuk, hogy Hunfalvy Pál volt az, aki a bécsi amerikai konzul kérésére 1859-ben összeállította a magyar rokonsági terminológiát, amelyet ezután Morgan elemzett (Bodrogi 1961: 131). A későbbiekben az etnológiai anyagban járatosabbak egyes terminusokat, mint az *öregebbik uram, kisebbik uram, a másik atyám* kíséreltek meg megmagyarázni (Fél 1948: 5) – hozzátehetjük, tévesen –, és szokásokban fedezték fel a nőrablás emlékét, amelyet a házasság egyik ősi

formájának tartottak, összhangban a korabeli nézetekkel (Nagy G. 1894: 274; Munkácsi 1894: 275), holott ez az ural-altáji népek körében elterjedt megoldás éppen a menyasszonyváltás megfizetésével történő teljes értékű házasság elkerülésére szolgál, annak kísérőjelensége, és máig is él például a burját-mongolok között (Sárkány 1990: 97; Humphrey 1983: 55). Az egyéb kulturális jelenségek rögzítése terén is megfigyelhető növekvő szakszerűség, amelynek iskolapéldáját Herman Ottó nyújtotta (1887), tükröződik a nagycsalád-formáció részletekbe menő leírásaiban is (az említett délszláv példákon kívül a palócoktól Istvánffy 1898; Göcsejből Gönczi 1914: 136–141).

Ezek a leírások összhangban álltak az európai néprajz akkori általános céljával, az archaikus kulturális vonások keresésével. Az egykorú falusi létnek azonban lényeges összetevője, és nem csupán kerete volt a tőkés termelési mód terjedése és az áruviszonyok benyomulása az ország legeldugottabb szegletébe is. E viszonyok eluralkodása a 19. század közepétől ugyan gyarapította az országot, de a folyamattal együtt járt a társadalom szerkezetének átalakulása, a munkamegosztásban elfoglalt hely át-, és a múlthoz kötődő életformák leértékelődése is. A világ ipari központjaihoz képest az elsősorban élelmiszer-termelő régióknak, és Magyarország ezek közé tartozott, alárendelt szerepkör jutott, ők képezték az ipari munkaerő tartalékát is (Wolf 1982: 387–418). Ugyanilyen eltolódás következett be az Osztrák–Magyar Monarchián, sőt Magyarországon belül. A felemelkedő Budapesthez mint centrumhoz képest egyes régiók a perifériára kerültek. Szembeszökővé vált a létfeltételek eltérése, és a helyzet kihívására adott egyes válaszok felháborodást keltettek. A falu népe ugyanis nem egyszerűen szenvedő alanya volt az eseményeknek, hanem a szembenállás, az alkalmazkodás és az „érdekvédelem” különböző, olykor torz változatait dolgozta ki. Ezek egyike volt a kivándorlás, amelynek méreteire jellemző, hogy századunk első évtizedében az Egyesült Államokba a legtöbb bevándorló az Osztrák–Magyar Monarchiából érkezett (Frank 1995: 159; Puskás 1982).

A kortárs társadalompolitikai ihletettségű, de már a módszeres társadalomleírás felé elmozduló írások különösen három jelenségre hívták fel a figyelmet.

Egyik az úrbéri viszonyoktól megszabadult földművesek agrárproletárrá válása, akiket a hosszan elhúzódó gazdasági válság 1875 és 1895 között mindjobban elnyomorított, s végül körükben szocialisztikus mozgalmak ütötték fel a fejüket. Különösen feltűnő volt ez a folyamat az Alföld délkeleti részén (Ecseri 1898; Milhoffer 1898; Rubinek 1895; Vadnay 1900).

A másik jelenség az egyke, amely az árutermelésbe korán bekapcsolódó református birtokos parasztság körében ütötte fel a fejét a 18. században a Sárközben és Baranyában, de a 19. század második felében egyre szélesebb körben terjedt el az úri osztályok gyakorlatát követve (Varga 1901).

A harmadik a zsidóságnak a tőkés viszonyok elterjesztésében játszott szerepe. Az a tény, hogy a 18. századtól a bevándorolt és különösen a 19. század második felében gyorsan asszimilálódó zsidóság kereskedőként és vállalkozóként viszonylag nagy számban volt jelen az árugazdaság egész rendszerében, azzal járt, hogy a zsidókat „a tőkés, burzsoá, nyugatias városi Magyarországgal azonosították” (Mendelsohn 1983: 92). Magyarországon azonban falun is éltek zsidók, és korántsem vagyonosan. Helyzetükről és a tutajozó-vállalkozó szerepkörrel rendkívüli alapossággal számolt be a tiszaezlári vérvádperben a védő szerepét betöltő Eötvös Károly (1904), akinek a Balaton vidékéről (1899) és a Bakonyról (1908) közölt útirajza is sok néprajzi adalékkal szolgál. Az ő higgadt ábrázolásától eltérően a politikusként is a szélsőségekhez vonzó Bartha Miklós (1901) a közvélemény felrázásának igényével írta meg irodalmi ízű szociográfiáját a Kárpátaljáról, ahol a kezdetleges kereskedőtöke működésének jellegzetes példáját találta. Műve a tagadhatatlan „szociális beállítottság” (Ortutay 1937a: 27) miatt kapta meg a tudomány figyelmét, de alkalmas volt arra, hogy másképpen is, az antiszemitizmus igazolásaként olvashassák: a magyar föld (történetesen rutén) népét kiszípolyozó, a nemzeti érzésnek híjával levő zsidó portréjaként, akit eufemisztikusan kazárnak nevez.

Éppen az ilyen munkák vetették fel a tudományos társadalomleírás iránti igényt. Ennek első példáját Magyarországon Le Play nyújtotta, aki 1846-ban a jobbágycsaládokról gyűjtött adatokat, melyeket a feldolgozás során Horváth Mihály kiegészített, és egy öttagú család életviszonyait írta le részletesen. Munkája azonban csak 1903-ban jelent meg először magyarul, és számszerű egzaktága vonzónak találtatott, ám az újabb kutatás nem tudja azonosítani kutatásainak színhelyét, Hatvan ugyanis, ahol tartózkodott, kizárható (Kovács Á. 1994). A statisztikailag megragadható tények rögzítésével tette megalapozottabbá Mezőpanit gazdasági-társadalmi viszonyairól adott leírását Galgóczy Károly (1970[1871]). Hasonló szemlélettel íródtak a *Magyar Gazdák Szemléjében* a századfordulón megjelent, egy-egy falura korlátozódó elemzések. A számszerűség ígézetében írják meg szociográfiáikat a Huszadik Század körébe tartozó Bosnyák Béla (1911) és Fényes Samu (1911). Kritikus szemmel közelítenek a faluhoz, és a falusi életformát idejétmúltnak vélik. Elsősorban azt veszik észre, ami hiányzik: a föld, a paraszti töke, az iskolázás, a szervezettség, a politikai jogok. Amit nem ismernek fel, az a paraszti társadalom belső rendje. A választott példában az egész országot látva a földbirtokról, a jövedelemkülönbségekről és a háztartások bevételeiről és kiadásairól gyűjtött adatokkal támasztják alá azt a már ismert összefüggést, hogy kapcsolat van a nagybirtok és a parasztság elszegényedése között. Érdemük, hogy figyelnek a falusi társadalom rétegzettségére. Az övékénél módszeresebb Bra-

un Róbert Csicsérről (ma Cicir, Románia) írott, kérdőíves gyűjtésen alapuló kismonográfiája (1913), amely előítélet-mentesen számol be a közegészségügyi viszonyokról, a családi életéről, az erkölcsökről, a kriminalitásról, a falu társadalmi szerkezetéről és életéről, a falu viszonyulásáról a külvilághoz: az egyházhoz, a megyéhez, az államhoz. Azt is vizsgálja, hogy milyen hatást gyakorol a kivándorlás a falu életére. Az Egyesült Államokban tanult Braun munkája a korabeli hazai szociográfia tetőpontja.

Ezzel lezárul a kezdeményezéseknek az a köre, amelyeket a későbbi törekvések szelektíve a maguk előzményének tekintenek. Eljött a témakör pontosabb körülhatárolásának, a szisztematikus anyagrendezésnek az ideje.

A TÁRSADALOMNÉPRAJZ KIBONTAKOZÁSA

AZ ELSŐ ÖSSZEGZÉS ÉS FELADAT-MEGHATÁROZÁS (TAGÁNYI KÁROLY)

Az első ilyen irányú igényes kísérletnek Tagányi Károly felhívását ítélem, amely a „társadalmi”-ként felfogható jelenségek egy szűkebb körének, az „élő, megíratlan, jogi alakba nem öntött jogszokások, jogi szertartások és jelképek” (1919: 3) tanulmányozására ösztönzött. Tárgyát a jog kategóriái szerint felszítva kívánta áttekinteni a magánjog, a közigazgatási jog és a büntetőjog fogalma alá vonható jelenségeket (1919: 18), közleménye azonban csak az első témakörre korlátozódik. Igen széles körű tájékozódás alapján, az Európán kívüli és az európai népek körében végzett kutatásokra egyaránt támaszkodva, továbbá a hazai néprajzi és történeti irodalom és források alapos szemléléssel vette sorra azokat a családi élettel, rokonsági szervezetekkel, műrokonsági kötelékekkel és öröklessel kapcsolatos szokásokat, amelyek magyarországi előfordulására adatot talált és további vizsgálatát indokoltnak látta. Tagányi a jogszokások legtöbbször tradíciót lát, amelynek magyarázatát letűnt korok elveiben, jogi felfogásában, sőt ősi hiedelmekben, kultuszokban keresné, némelyikben a legkezdetlegesebb társadalmi szervezet emlékét véli felfedezni (1919: 3). Kérdésfeltevései tehát a 19. századi evolucionizmuséival rokoníthatók, válaszaiban azonban inkább történész, mint etnológus. Ez megmutatkozik a történeti és elsődleges forrásokból merített adatok szokatlanul bőséges felsorakoztatásában, a vizsgált jelenségek módosulásának dokumentálásában, de abban is, hogy nem csupán az eredetekre vonatkozó etnológiai teóriákat, hanem magukat a néprajzi adatközléseket is alapos kritikával kezeli. Munkája így tematikusan jól illeszkedett a kor általános néprajzi érdeklődéséhez, az alkalmazott módszer tekintetében pedig példa értékű volt.

E módszer lényegét az alábbiakban fogalmazta meg a földközösségről írott, és a módszert a legsikeresebben szemléltető tanulmányában: „A kultúr-

történet legtöbb kérdésénél, úgy ennél is a mai állapotból kell kiindulnunk, s úgy menni visszafelé mindig régibb és régibb korba, hogy a még szemmel látható jelenséghez fűzve a korunkhoz közelebb eső bővebb, világosabb adatokat, azután a mentül régibb, annál homályosabb és szűkebb szavú emlékeket könnyebben megérthessük” (Tagányi 1949[1894]: 15). A voltaképpeni kiindulást azonban itt is az etnológiai analógiák jelentették, segítségével „fedezte fel” a történeti forrásokban ennek az intézménynek a létét a középkori Magyarországon, feltételezve, hogy korábban itt élt földműveseknél is megtalálható volt már.

Tagányi említett két művének utóélete azonban igen eltérő. A *földközösség* fontos kutatási témává vált a magyar történettudományban, sorsát, eltűnését, létezése feltételeinek megállapítását történészek sora dogozta ki (Maksay 1971: 185–187; Wellmann 1989). A *hazai élő jogszokások* gyűjtésére ösztönzés ugyancsak nem maradt visszhang nélkül. Szendrey Ákost (1929) a felhívás arra indította, hogy a fel nem térképezett közigazgatási jog területéről hasonló áttekintés készítésére vállalkozzon, ebből az adat-összeállításból azonban feltűnően hiányzik Tagányi történeti következetessége és kritikai szelleme. Ő volt továbbá az, aki felvázolta a népi erkölcs, a bűnről vallott nézetek és büntetési módok témakörét (Szendrey 1936a) – minden magyar falu lakóit, úgy a 19., mint a 20. században, egyetlen népi közösségnek tekintve, amelyre jellemző példák bárholnan szemezgethetők. Nagy vonalakban áttekintette azokat a forráscsoportokat is, amelyekben a népi jogszokásokra bukkanhat a kutató. Érdeme, hogy felhívta a figyelmet a folklór számos műfajára e források sorában (Szendrey 1936b). Ennek és a továbbiakban még tárgyalt írása-inak, sőt egy jogi néprajzi iskola kiformalódásának ellenére jogosnak véljük Fél Edit 1948-as megállapítását, hogy Tagányi 1919-es felhívása „mai napig sem vesztett semmit sem időszerűségéből, sem jelentőségéből”, és ha „csak valamelyes meghallgatásra talál, egész népi társadalomkutatásunk másként alakulhatott volna” (Fél 1948: 19). Ám azok sorában, akik nem figyeltek az elődre, az idézett sorok írójának óhatatlanul magát is ott kellett látnia.

Felmerül a kérdés, hogy mi keltette a visszhangtalanság benyomását? A magyarzatot alighanem két tényezőben kereshetjük. Egyik a magyar néprajztudomány szemléletváltása. Tagányi annak a generációnak volt a tagja, amely, mint láthattuk, az etnológiaiként felfogható tudományok között még nem vont áthághatatlan korlátokat, magyar és más népek kutatását nem szakította el egymástól, a megismerésben az összehasonlításnak juttatott nagy szerepet. Sőt, Tagányi annak sem látta fontosságát, hogy különbséget tegyen nép és föl-
lötte álló társadalmi rétegek között a tradíciók történetét nyomozva – túljutva ezzel népi és régi leegyszerűsítő azonosításán. A két világháború közötti idő-

szak azonban – történeti körülmények, mindenekelőtt az ország méretének csökkenése, Európában elfoglalt helyzetének leértékelődése és a tudomány önmozgása, szakosodása következtében – a befelé fordulás időszaka a magyar néprajztudományban, amikor magyar és egyetemes néprajz mindinkább eltávolodik egymástól. Ettől az irányváltástól nem függetlenül a korban pontosabban meg nem határozott „nép” rajza mindinkább a szó szociológiai értelmezéséhez társul, a Tagányiétól szükségképpen eltérő kérdéseket vetve fel. A másik tényező Tagányi kivételes, a továbbiakban ilyen mélységben senki által el nem sajátított történeti forrásismerete volt. Kezdeményezése végül két generációval később talált igazán folytatásra, amikor Tárkány Szücs Ernő (1981) rendezte el az időközben jelentősen felgyűlt adatokat, és adott a Tagányi által feltett kérdések többségére választ alapos és széles körű jogi és néprajzi műveltséggel.

Egy a Tagányiéénál nagyobb ívű társadalomáttekintés terve körvonalazódott *A magyarság néprajza* előkészítése során. A szerző Madarassy László lett volna, ám a tervezett és a nagy áttekintés tartalomjegyzékébe is felvett fejezetcímek, amelyeket Hóman Bálint és Szekfű Gyula *Magyar történet-e* első kiadásának zárókötetében hirdetésként ki is nyomtattak, a megvalósult műből hiányoznak.

VÁLTOZÓ TÁRSADALOM – VÁLTOZÓ TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

A társadalomnéprajz kibontakozása az 1930-as években azonban más intellektuális ösztönzőknek is köszönhető volt. Ebben az időszakban vált széleskörűvé a tudományos igényű társadalomleírás és annak folyamányaként a faluszociológia, melynek több akkori alkotását a mai magyar társadalomnéprajz szerves részének tekintjük. Erőre kapott a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatás egyik ágaként az agrártörténet-írás. Ami pedig a tágabb szellemi horizontot illeti, a harmincas évek a nemzeti eszme felerősödésének korszaka, a német nemzeti szocializmus térhódítása és az ellene való védekezés igénye következtében egyaránt, amihez Magyarországon hozzájárult a Trianon okozta sokk, az egykori uralkodó nemzet millióinak kisebbséggé válása az új államhatárok kiszabásával. A szűkebben vett néprajztudományban erre az időre válik markáns és világszerte szociálintropológiaként számon tartott irányzattá a strukturális-funkcionalista szemléletű, a körülhatárolhatóknak ítélt társadalmi egységek létezésének, fennmaradásának belső és külső feltételeit vizsgálatait középpontjába állító brit antropológiai kutatás. Az egyén és közösség társadalmanként eltérő viszonyának feltárására törekednek külön-

féle pszichológiai felfogások. A különböző európai etnográfákban más-más módon felmerül a társadalmi tényező fokozottabb figyelembevételének igénye, de nem elkülönült társadalomnéprajzi ág kifejlesztése (Bach 1960: 96–99; Wiegmann 1979; Chiva 1987: 24–26). A közvetlen környezetben pedig a román Gusti alakít ki olyan szociológiai kutatási iskolát, amely megkapja a magyar néprajzkutatás figyelmét olyannyira, hogy részvételre és követésre ösztönöz (Venczel 1980: 137–142; Ortutay 1935b: 110; Lükő 1935, 1936: 4–5).

Ebben a milióben szinte egy időben több rivális társadalomnéprajzinak nevezhető elképzelés fogalmazódott meg. Szemlájük teszi érthetővé az előzmények töredékességét és folyamányaik integrációjának elmaradását. Az egyik irányt Tagányi (1919) kezdeményezésének folytatása, kitágítása, egyben szűkítése, illetve *A magyarság néprajzából* kimaradt fejezetek pótlása jelenti, vagyis a „népi” társadalom jelenségeinek egyfajta elsődleges áttekintése. Erre a feladatra Szendrey Ákos vállalkozott több tanulmányában.

FOLYTONOSSÁG: GYŰJTÉSI ÚTMUTATÓ A NÉPI TÁRSADALOM MEGISMERÉSÉHEZ

A népi jogszokások mellett a rokonsági intézményekre terjedt ki Szendrey figyelme először. Egy megalapozatlan evolúciós elképzelést (nem elődök nélkül) elfogadva kísérelte meg a magyarságnál valószínűleg sohasem létezett matriarchátus nyomait felfedezni nevekben (Szendrey 1936c; Bodrogi 1985), a nemzeti szervezettel pedig a nagycsalád (családközösség) emlékanyagában (egyéb lehetőségek felvetése mellett). Ennek során figyelmen kívül hagyta Tagányi megkülönböztetését az egy telken, egy fedél alatt élő, és a külön telken, egymás közelében élő rokoni csoport között, jóllehet még idézi is annak megállapítását a házasság tilalmának a vérrokonság körét megszabó szerepéről (Szendrey 1936d: 272–273; Tagányi 1919: 42–45), így tanulmánya nem jelentett előrelépést sem a fogalmak tisztázása, még kevésbé a valódi kérdések felvetése terén, miközben a korabeli történettudomány jelentősen előrehaladt a honfoglalás kori magyar társadalom szervezeti felépítésének, ezen belül a rokoni intézményeknek a megértésében (Hóman 1921: 537; Hóman – Szekfű 1935: 94–103).

Tanulságosabb Szendreynek az a tanulmányosorozata, amelyet az *Ethnographiában* közölt 1937–1938-ban.

Elsőként a falu társadalmát megosztó, csoportokra tagoló jelenségeket tekintette át. Már korábban felfigyelt arra, hogy a viselet jelzi az életkort, s annak révén hét korcsoportot különített el a gyerekektől az öregekig (Szendrey 1931). Ebben a terjedelmesebb tanulmányban pedig (Szendrey 1937a) sorra

vette a tagoltságot előidéző egyéb tényezőket is: a vagyon, a foglalkozás, a rang, a vallás elválasztó szerepét. Nem feledkezett meg arról sem, hogy az idők folyamán változott e tényezők jelentősége, és az egyéni képességek is megmutatkoztak a tekintélyben, amelyet egy-egy személy kivívhatott magának.

Ez az írása figyelmet érdemel abból a szempontból is, hogy hogyan vonja meg a társadalomnéprajzi vizsgálódás korlátait, milyen társadalomképet sugall. Ez a kép a régi faluról kétségkívül idilli: „Az egyének nem különültek el, benne éltek a közösségben s a közösség szabályai teljes mértékben irányadók voltak életükben[...] Ez a közösség [...] nemcsak az egymás segítésére az együttzomorkodásban, de a másik örömeiben való részvételre is összefonta tagjait” – írja, miközben lelkiismeretesen számba veszi, hogy „A vagyonos gazda ma sem engedi gyerekeit szegényekkel, pláne zsellérral összeházasodni[...] A földműves gazdák jó munkája után megbecsülték ugyan a pásztort, de társadalmilag lenézték, naplopónak, tolvajnak tartották”, és az általa felhozott példák még szaporíthatók. Tisztában volt azzal, hogy a falu átalakulóban van, de a folyamatot nem kívánja nyomon követni, „hiszen ez nem tartozik a néprajz körébe”. Célja: „A falusi társadalom életét, keresztmetszetét a régi élet alapján állítjuk össze, s a változást csak annyiban érintjük, amennyiben az az átalakulás folyamatát megindítja” (Szendrey 1937a: 187–189). Nem meglepő ezek után, hogy a tanulmány nagyobb részét a társadalmi csoportok egyikéből a másikába való átlépést kísérő szokások leírása teszi már ki, ezen a terepen mozog otthonosan a szerző, találja meg az irányító tudományos elképzelést Van Gennepnél (1909) és a sajátos feladatot: a teljesnek feltételezett ősi és a töredékes jelen közötti kapcsolatteremtést.

Szendreynek ez a tanulmánya szimptomatikus, mert együtt található benne annak a következetlenségnek minden eleme, amely a magyar néprajznak egy újra fölfölbukkanó, az összerendező tudományos elméleteket elkerülő bűvópatakát jellemzi: a hit az egykor (de vajon mikor?) volt egységes népi közösségben, párosítva a falusi társadalom sokféle tagoltságának elismerésével, sőt olykor dicséretével, de nem elemzésével és értelmezésével az átfogóbb társadalmi viszonylatok rendszerében, amelynek része, hanem feloldásával a kulturális homogenitás szokásszerű elemeinek felmutatásában. Ez a történeti-etlen megközelítés szükségképpen megvonja a vizsgálódás határait is, hiszen a (tagadhatatlan) változás tanulmányozása elterelné a figyelmet a központi tennivalóról, a népi kultúra és a népi társadalom megkonstruálásáról.

Ezt a műveletet nem csekély anyagismerettel végzi Szendrey, és ebből következően fontos vizsgálendő jelenségekre irányítja a figyelmet. Ilyen tekintetben különösen sikeresnek mondható a társadalmi érintkezés formáiról nyújtott áttekintése, amelyhez fogható a magyar néprajzban azóta sem író-

dott. Ezúttal világosan szétválasztja e társadalmi szokásokat forrásaik szerint is: az ősi hiedelmek világából, valamint a kereszténységből származókra és az úri osztálytól leszállott javakra (Szendrey 1937b: 384–385). Higgadt vizsgálódása tanulságos ellenpárja a kortárs szociológus Makkai János faji előítéletektől és gőgtől nem mentes, de észleleteiben figyelmet érdemlő könyvének, amely a magyar középosztály illemszabályait és viselkedésmintáit mutatja be és veszi górcső alá a kívánatosság fölöttébb szubjektív szempontjából, ugyanakkor szisztematikusabban gondolkodva (Makkai é. n.).

A népi társadalomról írott tanulmányorozatát Szendrey Ákos a kikapcsolódást, szórakozást nyújtó (1938a), illetve a munkavégzést elősegítő, megkönnyítő társas összejövetelek (1938b) áttekintésével fejezte be. Az előbbit eléggé meglepő, és a közölt adatokból aligha következő módon azzal zárta, hogy „főjelentőségének az ősök szellemi életének fenntartását kell tekintenünk” (1938a: 137). Nem meglepő viszont, hogy a további kutatás számára termékenyebbnek bizonyult a társasmunkákról adott áttekintése, amelyeket a résztvevők összetétele és az elvégzendő tennivalók szerint osztályozott. Felvetett azonban egyéb lényeges szempontokat is, mint a munkák célja (egymás kiismerése, pénzmegtakarítás, munkaidő rövidítés, munka megkönnyítése, szórakozássá változtatása), előírásai, osztályozásuk abból a szempontból, hogy egy személy számára dolgoznak többen vagy mindenki a magát végzi egymás mellett stb.

Szendrey Ákos az utolsó tanulmányfüggelékben a tanulmányorozatról elmondja: „célja egyrészt az volt, hogy összefoglaljam azt a kevés anyagot, amit a magyar nép társaséletéről ismerünk, másrészt pedig, hogy ennek a fontos kérdésnek mintegy tájékoztató gyűjtőívét adjam” (1938b 284–285), s végül tömören fel is sorolja a vizsgálandó témákat.

A cél dicséretes volt, az úttörés ténye tagadhatatlan, de a felkészültség hiánya (Kósa 1989: 223), a módszertani igénytelenség meggátolta Szendreyt abban, hogy tanulmányorozata tudományos irányváltás kiindulópontjaként szolgáljon. Jelentősége sokkal inkább a vizsgálandó témák kijelölésében, az adatok felsorakoztatásában van, mintsem valamilyen lényeges meglátásban, amelyre koncepció építhető. Aki pedig ilyen értéket tulajdonít Szendreynek, nevezetesen annak elsőként felismerését, „hogy a népi társadalom nem homogén, hanem számos csoportra tagolódhat”, hogy ennek következtében „nem beszélhetünk tehát egységes, minden rétegre kiterjedő hagyományról” (Szabó L. 1970: 22; 1993: 28–29), annak nagyvonalúan el kell tekintenie a megelőző társadalomtörténeti és szociológiai kutatástól, illetve többet kell kiolvasnia Szendrey műveiből, mint amire szerzőjük vállalkozott.

ANTROPOLÓGIA ÉS NÉPRAJZ TALÁLKOZÁSA EGY KONZERVATÍV NEMZETFELFOGÁSBAN

Az 1930-as években, a kor nacionalista eszméinek lecsapódásaként a néprajzban újra felmerül egy etnikum központú tudomány megteremtésének gondolata. Bartucz Lajos, a budapesti egyetemen az embertan professzora veti fel, aki a tudományos integrációnak a nemzetismeret elnevezést ajánlja. Nem ő az egyetlen, aki a „nemzeti” jellegű, a ma hungarológiának nevezett tudományos együttműködés érdekében emel szót (Kósa 1991). Az elődök, a kortársak és a folytatók köréből azonban számunkra kiemeli javaslatát, hogy ezt a tudományos integrációt az antropológiára és a néprajzra kívánja építeni. Elismerve a nyelv, az ökológiai, gazdasági, politikai tényezők nemzetformáló szerepét megállapítja, hogy „A nemzettest és a nemzeti lélek jóval több ugyan, mint egyszerűen csak a nemzetet alkotó egyének testi és lelki sajátságainak összege, mert hiszen a nép, nemzet egy magasabb, szervezetesebb és pedig igen bonyolult szervezetű élő egység – lényege, összes ismertető jegyei és életnyilvánulásai azonban végül is két alaptényezőre: a *fajiságra* és *ethnikumra* mennek vissza, illetve azokból indulnak ki, e kettőnek komplikált megnyilvánulási formái”. Ebből következik, hogy a nemzetismeret a faji és etnikai jegyek megállapításával kezdődik, s bár a nemzet megnyilvánulásai sokfélék, történetileg vizsgálандók, és ezért felkutatásuk az összes tudomány segítségével történhet, „Legnagyobb részük és rendszeres összefoglalásuk [...] a magyar embertan és néprajz körébe tartozik”, annál is inkább, mert ez a tudomány nem egyszerűen a nemzeti jegyek leírásából állna, hanem „rendszeres és módszeres összehasonlításra, integrálásra, a talált jegyek korrelációjának megállapítására, az etnikai fejlődés különböző történeti fázisainak összehasonlító tanulmányozására van szükség” (Bartucz 1936: 6–7). Az így felfogott tudomány pedig nem más, mint az általános embertan nemzeti változata (Bartucz [szerk.] 1943: 5), ám, hogy az ismeretek integrációja hogyan valósítható meg, erre vonatkozólag Bartucz nem ad útmutatást. Előzményként pedig a 18–19. századi nemzetkarakterológiai kísérleteket jelöli meg, ezzel megírva a magyar néprajz történetének egy addig ismeretlen fejezetét.

A programból Bartucz szaktudósként a magyarság rasszantropológiai vizsgálatát végezte el a kor tudományos színvonalán, az osztályozó pozitívista tudós gondosságával. Tisztában volt azzal, hogy az egész élő és kihalt emberiség testileg és pszichikailag egységes, azaz egy fajt alkot, hogy a rasszjegyek birtoklása nem egyszerűen egy néphez tartozás kérdése, hogy minden embercsoport sokszoros keveredés eredményeként különféle örökletes rasszjegyek hordozója, hogy rassz és nép nem azonos, az utóbbi „nagyobb embercsoport közös szerzett javakkal” (Bartucz é. n.: 291), amelyek nem öröklőd-

nek, csak tanulás, utánzás, megszokás útján terjednek tovább. Olyan tények ezek, amelyek mellett a laikusok gyakorta elmentek, a faj fogalmával visszaéltek – éppen velük szemben igyekezett tisztázni a fogalmakat Bartucz, mint ahogy a nemzetismeret kiművelésére is oly időszakban tett javaslatot, amikor eluralkodott a szellemtörténeti indíttatású nemzetkarakterológiai esszék divatja (Szűcs 1974: 296–304; Laczkó 1988: 143–219). Ugyanakkor elfogadta Eickstedtnek azt a hamis tételét (Bartucz é. n.: 301), hogy a testi rasszjegyekhez pszichikai sajátosságok is társulnak, tehát leírható az a testi-lelki mozaik, amelyik egyedül a magyarságra jellemző, amiből azonban az egyes ember lelki sajátosságaira nézve nem vonhatók le következtetések (Bartucz 1938; 1939: 189–192). Ezt a megközelítést már a korabeli tudomány is kétségbe vonta, tekintettel a környezeti tényezők szerepére a lelki jelleg alakításában, és az olyan megállapítások, hogy a magyarságnál az álmodozás a keletbalti, a tatarékosság az alpi, a törhetetlen hazaszeretetet a turanid és alföldi, a kaukázusi és a dinári rasszelemeknek tulajdoníthatók, minden bizonnyal a „rendszerbe foglalt anekdotikus” vélekedések sorába tartoznak (Huxley – Haddon – Carr-Saunders 1935: 77–78, 136).

Abban a kötetben, amelyben Bartucz az integrációt lehetőségeihez képest megvalósította, színvonalas tanulmányokat találunk. Ő maga újra összefoglalta a magyarság rasszösszetételére irányuló kutatásait, Kádár László röviden felvázolta az ember tájhoz alkalmazkodó és tájalakító szerepét a Kárpát-medencében, Gunda Béla a magyarság népcsoportokra tagolódását mutatta be, Erdei Ferenc a paraszti társadalom kialakulását, táji tagoltságát, változó tudatvilágát és a róla való gondolkodás alakítását tekintette át, Vajkai Aurél, Bálint Sándor, Ortutay Gyula és Ujváriné Kerékgyártó Adrienne a hagyományos néprajzi ismereteket foglalta össze, egymással sem hangolva egybe mondanivalójukat (Bartucz [szerk.] 1943).

Humángeográfia, szociológia és néprajz egymáshoz közelítése bizonyára érdekes tudományos lehetőség lett volna, előremutat egy kulturális antropológia jellegű integráció felé, amelynek elmaradását azonban nem csupán az magyarázza, hogy Bartucz nem foglalta rendszerbe elképzeléseit (Kósa 1991: 20). A Bartucz által képviselt antropológiai nézetek mára megdőltek. Ma már az antropológia a rassz fogalmát „fajta” értelemben sem ítéli tarthatónak, nemhogy rasszjellemzők, pszichikum és a kultúra jellege között keresnének összefüggést. Ez indokolja, hogy a kulturális antropológia a nemzetről mint szociokulturális rendszerről gondolkodik (White 1968; 1975). Hamar kiderült az is, hogy a nemzetismeret, pontosabban nemzeti önismeret, amely nem önmagában vett stúdium, hanem a cselekvés eszköztára, nem az antropológia és a néprajz körül fog kikristályosodni egy kulturálisan olyannyira

összetett társadalomban, mint a magyar. Ezek a tudományok csak a maguk szerény módján járulhatnak hozzá ahhoz a képhez, amelynek fő vonásait a történelem, az irodalom, a nyelvészet és az úgynevezett „magas” művészetek tanulmányozói rajzolják meg (Szekfű [szerk.] 1939), mintegy annak illusztrációjaként, hogy nemzet és nemzeti kultúra nem eleve adottan van, hanem szándéktól függően lesz.

TÁRSADALMAT FORMÁLÓ TUDOMÁNYÉRT: FALUKUTATÁS, SZOCIOLÓGIA, NÉPISMERET, A PARASZTSÁG TÖRTÉNELMI ÚTJA

Az eddig tárgyaltaktól gyökeresen eltérő társadalomnéprajzi koncepciót vázolt fel néhány tanulmányában Ortutay Gyula. Az ő „népismereti” javaslata elválaszthatatlan az 1930-as években tetőző falukutató mozgalomtól.

A falu iránt az 1920-as évek végén kibontakozó fokozott érdeklődés indokaként különösen két tényezőre kell emlékeztetnünk. Egyik a magyar vidék viszonylagos elszegényedése az 1920-as években. Ez a folyamat a mezőgazdasági termelésnek már az első világháború alatt bekövetkezett visszaesésében, lassú helyreállításában, majd a békediktátumok által kialakított nemzetközi kapcsolatrendszerben leli magyarázatát, amely régi kereskedelmi és egyéb érintkezési szálakat szakított szét, s nem volt széles körű földreform, amely a legszegényebbek helyzetét megkönnyíthette volna (Gunst 1996: 271–276, 331–334). Másik az 1929–1933-as gazdasági világválság, amely elviselhetlenségig növelte a nyomort és még élesebben vetette fel a magyar falusi lét ellentmondásait. Az elmélyültebb kutatások közvetlen előzményét ifjúsági és diákmozgalmak (Csehszlovákiában a *Sarlósok* – 1927; Erdélyben az *Erdélyi Fiatalok* – 1930) falujárásai jelentették, amelyekben a népi kultúra megismerésének igénye a nemzeti eszme ébrentartásával ötvöződött, s amelyek a társadalmi feszültségek láttán szenvedélyes valóságfeltárásba torkolltak. Ebből a háttérből nőtt ki az a mennyiségileg is tekintélyes szociográfiai, közgazdasági, közigazgatási, demográfiai, néprajzi, végül szociológiai irodalom, amelyből együttesen teljesebb képet kaphatunk a magyar falu állapotáról a két világháború között, mint a történelem bármely korszakában, s különböző koncepciók születtek a tarthatatlannak ítélt állapotok megváltoztatására. Ezt a tudósok, művészek sokaságát Magyarország felfedezésére indító mozgalmat, amelyből a kormányzati tényezők sem hiányoztak, sokan, különböző szempontból feldolgozták, ezért részletes ismertetésétől eltekinthetünk (Rézler 1943; Varga – Patyi 1972; Némedi 1985; Borbándi 1989). Az egész mozgalom azonban minden irányzatával és törekvésével hatott a nép-

rajz kortárs művelőire (Tálasai 1948: 65), alkotások egész sora gazdagította a néprajztudomány forrásbázisát (Szabó L. 1993: 38), s születtek munkák, amelyeket egyszerűen társadalomnéprajziként is felfoghatunk a megírás módja és jellege következtében.

Ebbe az utóbbi körbe sorolhatók azok az egyes településekről, tájakról, társadalmi kategóriákról és azok mentalitásáról írott monográfiák, amelyek egyetemi diákszövetségek és egyéb szerveződések keretében (Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma, Pro Christo Diákok Háza, *Fiatál Magyarság* szemináriuma, Sárospataki Református Főiskola Faluszemináriuma) vagy egyetemi tanulmányaik során és után megszerzett alapos szociológiai felkészültséggel, módszeres terepgyűjtésre épülve, a társadalmi feltételek és életmód összefüggésének felismerésével születtek meg.

A jelentősebb monográfiák sorát Erdei Ferenc Makóról, egy jellegzetes agrárvárosról írott monográfiája nyitotta meg, amely egy szokatlan jelenségről, a paraszti létől való eltávolodás, a polgárosodás esélyéről íródott, amit a kis méretű földön is jelentős jövedelmet biztosító hagyma termesztése tett lehetővé (Erdei 1934). Ugyanezt a folyamatot villantotta fel a Duna–Tisza köze népességének életlehetőségeit vizsgáló *Futóhomok*ban (Erdei é. n. [1937]), ahol a kert- és gyümölcskultúrák váltak a viszonylag magas életszínvonal bázisává, s töltötték el a termelőt a célszerű munka örömeivel. Tőle eltérően Szabó Zoltán munkái Tardról és az Északi-középhegység falvainak életéről a paraszti létől való szükségszerű eltávolodás egy másik irányára, az agrárproletárrá, illetve ipari munkássá válásra világítottak rá egy eltorzult értékrend kialakulása mellett (Szabó Z. 1936; é. n. [1938]), amelynek különösen kirívó példája, az egyke ormánsági eluralkodásának társadalmi hátterét tárta fel a Pro Christo Diákszövetség munkacsoportjának kemsei monográfiája, s amelyben a legerősebben érzékelhető a román Gusti szociológiai iskolájának hatása (Elek – Gunda et al. 1936). A felemás magyar társadalmi alakulás egyértelmű falusi veszteseiről íródott Kovács Imre megrázó könyve (1937) a nagybirtokok szorításában, „halálgyűrűjében” élőkről, akik elvándorlással, a gyermekekről való lemondással vagy a túlvilági üdvözülés reményétől csillapítva vívták néma forradalmukat. Melléjük olyan kormányzati támogatást élvező falukutatói munka is besorolható, mint Szeibert János monográfiája, amely a nagyrévi arzénos gyilkosságok társadalmi-kulturális összefüggéseinek felfejtését célozta (1935) – hogy néhány munkára utaljunk a teljesség igénye nélkül. Polgárosodás, proletarizálódás, egyke, szektásodás, a deviancia egyéb formái – egy nagy társadalmi átrendeződés lényegi, ha távolról sem egyaránt vágyott összetevői ezek, amelyek megértése kutatási témát kínált számos tudomány számára, így a néprajznak is, esélyt adva arra, hogy a társadalomtudományok egymáshoz illeszkedjenek.

A társadalomnéprajzinak minősíthető munkák körébe tartoznak azonban azok a szépírói művek is, amelyek alkotói személyes élményeikre építve, de azokat olykor helyszíni adatgyűjtéssel és más jellegű, pótlólagos kutatásokkal kiegészítve az ismeretek biztonságával, nagyfokú szenzitivitással és az általános műveltség nyújtotta rendező kategóriákkal az előbb említetteknel nem kevésbé módszeres „sűrű leírásokat” (Geertz 1994: 170–199) készítettek. Ide sorolható Illyés Gyula klasszikus műve a Tolna megyei uradalmi cselédekről (1962[1936]), és a tiszántúli Doboz agrárszegénységéről, amelyhez az adatokat a pszichológus feleséggel, Kozmutza Flórával gyűjtötte (1939). Veres Péter széles körben megszerzett tapasztalatai alapján írott, kissé elnagyolt monográfiája az alföldi parasztokról (1936) és a helyi nyelvi kategóriákban bővelkedő leírás Balmazújváros népéről, különösen annak tagoltságáról (1941), vagy a marxista képzettségű Darvas József munkái Orosházáról (1937; 1939) – sok más mellett, amelyek a különböző társadalmi alakzatokban való együttélés addig rejtett világát tárták fel.

Ugyanakkor a művek értékeinek elismerése mellett fölöttébb indokolt forgatásukkor a forráskritika, amire Szilágyi Miklós (1998) mutatott példát a *Puszták népét* elemezve. Indokolt, mert a szerzők többsége már nem abban a társadalmi állapotban élt, amelyről írt. Ahogyan Németh László tömören megfogalmazta a népi írókról Veres Péter *Falusi krónikáját* üdvözölve 1942-ben: „Hiába sütöttük ki paraszti származásunkat; középiskoláinkat a Terézvárosban végeztük. Nem lent maradtunk, hanem fönről menekedtünk.” Ezért „Akárhány igaz megfigyelést raktak egymás mellé falukutatóink: az indulatban, amellyel figyeltek, ott ül az igazolás és rábizonyítás eleve eltökéltsége” (Németh 1992: 1126). S éppen a szépírók esetében a társadalmi mellett az időbeli távolság azt eredményezi, hogy már elmúlt viszonyokat tüntethetnek fel egykorúként.

A tegnap világának művészi színvonalú felidézése kapcsolja a falukutató irodalom jelesei mellé a néprajz művelőjeként nyilvántartott Kiss Lajos (1939, 1943) könyveit Hódmezővásárhely szegény népéről, amelyet foglalkozási kategóriák szerint mutat be, úgy, ahogyan az ott élők osztályozták önmagukat. Életteli, részletgazdag ábrázolása mintha Ralph Linton (1936: 113–131) az idő tájt megfogalmazott státus- és szerepelméletének illusztrációja lenne, jóllehet a cél csupán a feledésbe merülő múlt megörökítése volt.

A módszertani hiányosságokat, buktatókat mintegy előre látva szolgált a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumából induló Ortutay Gyula útmutatással a falumonográfiák szerzői (1935b), s végül a néprajztudomány számára, hiszen a falukutató néprajzi gyűjtőnek voltaképpen a társadalomnéprajz művelőjévé kell válnia az ő igényei szerint (Ortutay 1937a: 62). Osztotta Féja Géza

(é. n.[1937]: 9) véleményét, hogy a „kialakult tudományos konvenció szerint” néprajzának tekintett vizsgálódás sekélyes, épp a lényegét nem érinti (Ortutay 1937a: 24), s ezért a népi kultúra társadalmi közegének megismerését igénylő szemléletváltást sürgette a lehetséges előzmények számbavételével, a kortárs néprajzi gyakorlat kritikájával és egy korszerű tudományos módszertant, „a néprajzi kutatás elméletének és módszerének máig legigényesebb” összefoglalását fogalmazva meg (Paládi-Kovács 1991: 61).

Prekonceptióktól mentes vizsgálódás, a társadalmi lét egészéként „a maga életes valóságában, szerkezet-részeinek és funkcióinak összefüggésében” és szüntelen változásában megragadása – ezek a módszertani követelmények, amelyek érvényesítésének előfeltétele az egyes jelenségek kellően alapos, részletező megismerése (Ortutay 1935b: 114–120; 1937a: 35–36). Tematikailag ez azt jelenti, hogy a szerkezetet feltáró falukutató figyelmének, a társadalmi rétegződést és annak következményeit leírva ki kell terjednie a várost megjelenítő úri osztályra is, legyen bár viszonyuk az egymásmellettség, a szembenállás vagy az egymástól való függetlenség. Fontos a foglalkozási, vallási, etnikai megosztottság, egyéniség és közösség viszonyának tisztázása, s annak meghatározása, hogy melyek a domináns szerkezeti elemek. A funkcionális vizsgálat pedig megismertet az irányító elvekkel, a normatív eszmékkel, ahogyan a magatartás különféle megnyilvánulásaiban és a tudatosultság különböző fokán megmutatkoznak. Mindezek a jelenségek azonban valójában egységben jelentkeznek, csak a kutató kényszerül a különválasztásra.

Ezek az elgondolások mindmáig helytálló iránymutatások (Bodrogi 1983: 16), s nem osztható az a vélekedés, hogy bennük az intuíció és a szakszerűség súlyos ellentmondása inkább fenyegetne (Némedi 1985: 118), mint a társadalomtudományi kutatási stratégiák bármelyikének alkalmazása során. Nincs azonban könnyű helyzetben, aki Ortutay Gyula léptékekkel a hazai kortársak előtt járó elképzeléseinek eredőit tisztázni kívánja, dacára a számos hivatkozásnak, amely támpontot nyújthat.

Az egységben való látásmódot ítéli Katona Imre Ortutay Gyula gondolkodása legfőbb sajátosságának, úgy látja, hogy „Ehhez kereste hozzá hazai és külföldi elődeit, illetve a vele rokon szellemű kortársakat [...]” (Katona 1990: 15), s valóban. Utal például a szegedi egyetemen oktató Helmut Klocke rövid (1934a) munkájára, akinél meglelhető az egységben látás igénye, s a társadalmi rétegződésnek tulajdonított fontosság, a változások iránti érzékenység, ám szociográfiai gyakorlatában a századelő statisztikai elemzőit juttatja eszünkbe (Klocke 1934b; 1934c), s érthetővé teszi, hogy Ortutay a „kissé egyoldalú szociológiai felfogásmódja” miatt (Ortutay 1935b: 110) éppúgy elhatárolódik tőle, mint az egyébként nagy tisztelettel emlegetett Gusti nézeteitől,

akinél mesterkéltnek véli a struktúra- és funkciórendszer kezelését (Ortutay 1937a: 34). Bizonyos, hogy Ortutay szellemi formálódásában nagy szerepe volt a szegedi diáktársaknak: Reitzer Bélának, akinél meglelhetjük az „életes teljesség” és a magatartások funkcionális összefüggésének felvetését (1934: 420); Erdei Ferencnek, aki a makói parasztságot szerkezeti és funkcionális képen ábrázolta (1934), s akinek művét Ortutay elismeréssel méltatta 1935-ben (Ortutay 1966: 478–480); továbbá a Bibó családnak, mind az idősebb, az etnológus, mind az ifjabb, a jog és később a politika felé tájékozódó Bibó Istvánnak. Találhatunk adatokat arra nézve, hogy a kortársi etnológiai-antropológiai elméletek megérintették (Bodrogi 1983: 15), ám a rokonításokkal nem jutunk messzire. Ortutay az eszméket mérlegre tette, s a maga, mindenkor a társadalmi lét dinamizmusát kifejezni kívánó látásmódjának megfelelően túllépett rajtuk. Egyetérthetünk Paládi-Kovács Attilával (1991: 172), aki „a társadalomkutatás önálló, eredeti” egyéniségét látja benne.

A programadó Ortutay azonban viszonylag szűk tematikai területen érvényesítette törekvéseit. Az ajaki szerelmi életről írott tanulmánya inkább csak témaválasztásával és az önmaga munkája fölött gyakorolt kritikával emelkedik ki a kortársi közlemények közül (Ortutay 1935a). A paraszti szemléletmódról megfogalmazott általánosítások (1937a: 68–73; 1937b: 4–8) korántsem olyan árnyaltak, mint a pszichológus szegedi pályatárs, Tomori Viola (1935) megállapításai a paraszti mentalitásról, beállítódásról és annak változásáról, bár inspirálólag hatottak Erdeinek a parasztságról való gondolkodására, miként a parasztokat az ambícióik felől osztályozó tipológiája is (Ortutay 1937b: 10–15; Erdei 1938: 19–21, 182–187; 1941: 90–108). Ortutay érdeklődése az 1930-as évek végén fokozottan a folklorisztika felé fordult, s végül a mesekutatás volt az a terület, ahol maradandó terepkutatást végzett, bemutatva, hogy a mesemondó és a mese hogyan él társadalmi környezetében (Ortutay 1940), s ezzel kezdetét vette a folklorisztika utóbb budapestinek nevezett, az egyén és közösség alkotói viszonyára figyelő iskolájának (Voigt – Ortutay – Katona 1979: 54) megteremtése, jól illeszkedve a kortárs folklorisztikának a funkcionalista szociálintropológia és a bartletti pszichológia által kijelölt úton folyó megújulásához (Lindgren 1939: 348–351, 359–363), konkrét dokumentációval gazdagítva azt. Munkássága azonban így is jelentősen hozzájárult ahhoz a fordulathoz, ami a népről és a parasztságról való gondolkodásban bekövetkezett Magyarországon.

Ez a fordulat tömören úgy fogalmazható meg, hogy a „nép” idealizált képe és a „paraszt” lenéző megítélése közötti eltérés érvényét veszítette a falukutatói munkálkodás következtében. Arról van szó, hogy a magyar nyelvben – a némethez és más közép- és kelet-európai nyelvekhez hasonlóan, a nyugat- és

észak-európai nyelvektől eltérően, más társadalmi háttérre és tudatvilágra utalóan (Hofer 1994: 234–240) – az etnikum és a nem kiváltságos helyzetű társadalmi osztályokat és rétegeket felölelő *nép* szóhoz más képzetek tapadtak, mint a legszámasabb összetevőjét kitevő *paraszt* szóhoz, jóllehet lényegileg ugyanazt a társadalmi minőséget jelölik. A különbséget a legszemléletesebben az irodalomkritikus Schöpflin Aladár fejezte ki 1916-ban. Népnak akkor nevezzük, írja, „[...] mikor szépen akarunk szólni róla, egy szóba foglalva össze az egész osztályt. A nép – ez azt jelenti, hogy fajtánknak ősi talaja, amelyből a többi mind kinőtt, maiglan is nemzeti erőnk tartalékmedencéje, verejtékétől acélos a búzánk, izmainak ereje veti meg az egész ország fejealját, értelme ereje adja nyelvünk színét és zamatát, műveltségünk sajátos, egyéni ízét. Bánatos vagy duhaj nóták, tarka, hímzett vásznak, érdekes, furcsa bölcs mondások, kaszapengés, ostorpattogás, eredeti, egzotikus, de nekünk kedves ételek – ilyen képzetek rajzanak fel bennünk, ha ezt a szót kimondjuk, hogy: a nép.” Ezzel szemben a paraszt „[...] úgy hangzik ajkunkon, mint valami káromkodás. Haragunkban mondjuk, s egész más képzeteket fűzünk hozzá: bárdolatlan durvaságot, illedelmi törvények nem tudását, testi tisztátlanságot, korlátolt tudatlanságot. Valakire azt mondani, hogy paraszt, súlyos sértés. A paraszt sem szereti, ha ezen a néven nevezik [...] Pedig még a paraszt szó az egyedüli eredeti, régi, a fogalmat pontosan megjelelő szavunk a falusi földművelő kisemberre” (Schöpflin 1967: 112–113).

A változást világosan mutatta az a mód, ahogyan megszületett a paraszt tudományos kategóriája Erdei Ferenc teljesítményeként, aki a maga és a többi falukutató tapasztalataiból indult ki a falu népét gazdasági-társadalmi meghatározottságában, sajátos életvitelében s elkülönült kultúra hordozójaként ismerve meg, és az észleleteket kifinomult szociológiai látásmóddal összegezve.

Erdei értelmezésében – és most eltekintünk a fogalom kimunkálása során korábban az itt vázolttól eltérő formulázásoktól – a parasztok falun lakó, többnyire földművelő, a társadalom többi részét nyers javakkal és munkaerővel ellátó, alávetett helyzetű termelők, akik sajátos kultúrárt alakítottak ki és éltetnek egy öntörvényű világban, önálló társadalmat alkotva a társadalomban. A társadalom többi részével állandóan érintkezve, azzal aránytalan csereviszonyban állva őrizték meg különállásukat. Ez az állapot a hűbéri-rendi társadalomformálódás eredménye, amelyben hosszú időn át kialakult formák és szabályok, nem csupán gazdasági viszonyok hatnak kényszerítő erővel a termelőre, s szabadítják is fel az egyszerű szolgaságból, teszik számára elfogadhatóvá, vállalhatóvá ezt az állapotot, mint életmódot. A külső formáló erők okozzák, hogy ennek a világnak részévé váltak a hasonló társadalmi helyzetű és életvitelű nem földműves termelők (falusi iparosok, kereskedők,

pásztorok vagy más foglalkozásúak). Minthogy a parasztság meghatározott társadalmi feltételek között zajló gazdálkodás velejárója, nem öröktől fogva való (azaz csupán európai jelenség) és nem is örökkön fennmaradó, hiszen a kapitalizmusban nincs már szükség parasztságra. Ami a sajátos kultúrát illeti, az szükségképpen összetett. Tükrözi a paraszti állapotot, magán viseli a fölöttes társadalmi rétegekkel való érintkezés nyomát, s tartalmazhat a népi (azaz etnikus) mélységből származó vonásokat, amelyek azonban nem biztos, hogy a „nemzet” népiségével megegyezők (Erdei 1941: 13–31; 1938: 194).

A korabeli magyar falusi lakosság egy részére illet ez a jellemzés, akik még *parasztsok* voltak. Akadtak már nem parasztsok (agrárállalkozók, agrárproletárok, agrárszakt munkások) és parasztsból a polgárrá válás útján járók, ami nem egyszerű folyamat, mert a kilépőt „csak egy nagyjában polgári, sok részében még mindig rendi szerkezetiség fogadja”, ezért a polgárosodás a társadalom gyakorlatának megfelelő „asszimilálódás a magyar társadalom csak nagyjában polgári rendjébe” (Erdei 1941: 82). Ebben a világban van azonban konzervativizmus, jobbagyi magatartásformák tovább őrzése, torz, visszajára forduló értékmentés és menekülés is. Erről a világról fest dinamikus tablót Erdei Ferenc összeállításában, amely a magyar szociológia korabeli csúcsteljesítménye. Akadnak a paraszts fogalom körvonalazásában vitatható megfogalmazásai (Sárkány 1983: 24), és megkérdőjelezhető, hogy a polgárosodás folyamatát az ország különböző tájain jelentőségének megfelelően értékelte-e (Kósa 1990: 50), ám „aligha adhatók hozzá lényeges ismeretek a »történelmi« magyar társadalom utolsó időszakára” (Kulcsár 1988: 215). S az sem kétséges, hogy a korszaknak hosszabb távon legnagyobb hatású munkája volt ez a társadalomnéprajz tematikájának meghatározását illetően is, miként településszociológiai monográfiái (Erdei 1939; 1940; 1942) is szervesen beépültek a néprajzi kutatásokba.

Az állítás igazolható közvetlen hatással, Márkus István nagykörösi monográfiájával, amely az adatok gyűjtésénél csak évtizedekkel később látott napvilágot (1979: 7–132). Igaza van Kósa Lászlónak, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy erőteljesen érvényesült Erdei látásmódja a néprajzban Tálasi István és Balogh István munkásságán keresztül (Kósa 1989: 217; 1990b: 51–52), végül nem feledkezhetünk meg arról, hogy a hatás hogyan mutatkozott az 1970-as évektől, amikor a polgárosulás folyamata ismét erőre kapott Magyarországon.

Erdei egész 1945 előtti munkássága, miként sok közéleti értelmiségi szerepet vállaló kortársáé, az útkeresés jegyében folyt. Kereste az őt kibocsátó osztály, majd az ország egész társadalmának történelmi esélyeit, a kibontakozás irányait, formáját – ehhez nyújtott alapot a tudományos megismerés (Kulcsár 1988: 102–140).

A NÉPI JOGTÓL VISSZA A JOGI NÉPSZOKÁSOKIG

Ugyancsak gyakorlati, ám illúzióktól sem mentes államigazgatási igények adtak ösztönzést az endogén társadalomalakító tényezők egy szűkebb csoportjának, a népi jogszokásoknak és jogtudatnak a megismerésére az 1930-as évek végén. Györffy István körül csoportosult az a jogvégzettek és néprajzkutatókat tömörítő mag, amely a kérdőívet összeállította.

Györffy szerepvállalása nem véletlen. Nemrég fogalmazta meg a népi kultúrára építő, nemzetformáló művelődésezsményét, amelynek németellenes, nemzeti honvédő szándékát, ugyanakkor egyoldalúságát és visszahúzó jellegét már megállapították a kortársak és a kiegyensúlyozott későbbi értékelés (Juhász 1983: 39–40; Kósa 1989: 204–210; Lackó 1996: 186–187). Szellemi irányítója a Táj és Népkutató Központnak (amely különféle neveken él majd 1949-ig), és ennek kutatótáborában néprajzot hallgató egyetemisták nyernek gyakorlati kiképzést a néprajz, többek között a társadalmi néprajz művelésére (Mády [szerk.] 1942). A jövő érdekében kifejtett erőfeszítéseknek pedig részét képezi gondolatrendszerében a népi jog feltárása, esetleges gyakorlati hasznosítása is (Györffy 1939: 22).

A jogi jellegű néphagyományok 340 községre kiterjedő gyűjtése az ismereteket jelentősen gyarapította. Az adatokat Papp László összegezte 1943-ban egy, az Igazságügy Minisztérium számára készített, nem publikált jelentésben, s egy település, Kiskunhalas népi jogéletét monografikusan is feldolgozta (Papp 1941). Hasonló, de a Gusti-féle monografikus szociológia elveit érvényesítő, a társadalmi környezet tényeire még inkább tekintettel lévő adatgyűjtés folyt továbbá Erdélyben Bálványosváralján Venczel József irányításával 1941-ben. Kezdeményezte a jogi néphagyományok gyűjtését Kalotaszegen is Bónis György 1942-ben. A két erdélyi vizsgálat módszereit egyesítette az egri Szociográfiai Intézet kutatása 28 barkó községben, amelynek az öröklési szokásokra vonatkozó anyagát Tóth Zoltán György (1947) foglalta össze. A legjelentősebb teljesítmény azonban az erdélyi gyűjtésekben gyakorlatot szerzett Tárkány Szücs Ernő disszertációja lett, aki Mártély népi jogéletét mutatta be, mondhatni, funkcionális teljességgel (1944b).

Ezek a döntően jogászok, joghallgatók által végzett kutatások 1949-ben megszakadtak. Egyedül Tárkány Szücs Ernő folytatta töretlenül kutatásait, bár figyelme már a történeti anyag felé fordult (1961), s végül az 1700–1945 közötti időszakra vonatkozóan dolgozta fel a jogi népszokásokról rendelkezésre álló ismereteket; nem valamiféle „népi jogot”, hanem az életvitelt mutatva be átfogóan a jog oldaláról – eltekintve a közigazgatás problémáitól (Tárkány Szücs 1981: 15–19). Az időhatár azonban jelzi, hogy ez az összegezés már

nem a saját kor jogalkotóinak íródott, hanem jól beleillett a néprajztudomány történeti irányultságú kutatási vonulatába.

A TÁRSADALOMNÉPRAJZ KUTATÁSI TEMATIKÁJÁNAK KIDOLGOZÁSA FÉL EDIT MUNKÁSSÁGÁNAK ELSŐ KORSZAKÁBAN

Ugyancsak Györffy István inspiratív személyisége tűnik fel Fél Edit nagyívű kutatói pályájának induló szakaszában (Bátky Zsigmond mellett, Balassa 1993: 18), akinek nevéhez egy módszertanilag az Ortutayéval sok ponton rokonítható, de irányultságában attól eltérő, s a néprajz szaktudományi örökségéhez inkább kötődő társadalomnéprajz kialakítása fűződik. Ez a megállapítás annak ellenére megtehető, hogy Fél Edit első munkáiban sokkal kevésbé volt tapasztalható a korábbi vagy kortársi magyar társadalomkutatások iránti érdeklődés, mint Ortutaynál, mint ahogyan kétségkívül távol állt tőle az a hevület is, amellyel a fiatal Ortutay a közvetlen elődök néprajztudományával szakítani igyekezett. Vierkandt szociológiájából, Thurnwald funkcionista etnológiájából kiindulva ő is társadalmi tényezőkben kereste a kulturális jelenségek magyarázatát. Kutatási problémáit azonban a településegységenként adott helyi társadalmak alakulásában találta meg, és felismerésükben, értelmezésükben a korabeli, főként a német és a francia etnográfiai-etnológiai elképzelésekre támaszkodott. Újító törekvései így végül egy szaktudomány keretein belül maradtak.

Első nagyobb lélegzetű munkája, Harta német lakossága eredetének tisztázása elsősorban nyelvi tények segítségével, ugyan célkitűzésében az etnikumtörténeti nyomozásnak volt példája, de ezen a tennivalón túllépve Fél Edit figyelme kiterjedt a nők és férfiak eltérő hagyományőrzésére, illetve kulturális illeszkedésére, amely kapcsolatba hozható volt a lét színtereinek részleges elkülönülésével, s ebből fakadóan a környező magyar lakossággal fenntartott, más-más intenzitású érintkezéssel (Fél 1935). Ez a munka a néprajz „kulturális” vonulatához tartozott, de a kulturális elemek már nem szakadtak el hordozóiktól, hanem azok életvitele szerint osztódtak meg.

Még hangsúlyosabbá vált a társadalmi szempont előtérbe kerülése a Kocsról készült monográfiában (Fél 1941). Ez a mű egy átfogóbb szociológiai kutatás keretében született meg, amelyet Magyary Zoltán szervezett meg a tatai járásban azzal a céllal, hogy feltárja a közigazgatás működését az 1930-as évek derekán (Magyary – Kiss 1939). Fél Edit feladata „egy társadalmi rétegek, vagyoni rétegek, társadalmi csoportok szerint tagolt állapotrajz” (Fél 1991: 170) készítése volt Bátky Zsigmond szülőfalujában. A végeredmény azonban több is, kevesebb is lett a szándékoltnál.

Több volt azáltal, hogy a műben megtalálható a tagosítást megelőzően kikristályosodott, de a vizsgálat időpontjában már csak romjaiból rekonstruálható hagyományos kocsi népi társadalomnak és kultúrájának alapos, sőt ahol erre lehetőség nyílt, gazdák és zsellérek, korosztályok, foglalkozási csoportok és nemek szerinti változatokat bemutató leírása. Ettől az „állapottól” azonban 1936-ban már több mint két generációnyi távolságra kerültek a kocsiaik. Gazdálkodásuk, viseletük, egzisztenciájuk megváltozott. Ezt a tényt Fél Edit is megállapította, azonban a megváltozott viszonyokat, jellemzőket korántsem festette le olyan részletességgel, ahogyan a hagyományos életvitelt és kultúrát ábrázolta, bár súlyt fektetett a pontos dokumentációra. Figyelemmel volt viszont a változás dinamikájára, helyi képviselőire és következményeire. Felismerte, hogy az egykor volt, nem formalizált „közösség” eltűnéseben van, hogy a polgárisodás hatására „az organizáció – az organizmus rovására – bekapcsolódik a lakosság életébe és annak szerves része lesz” (Fél 1941: 109). Érzékelt, hogy a polgári életvitel elemeinek szervesülése hogyan szakad meg a változások felgyorsulásával, amikor az új kulturális elemek beplántálása már nem csupán egy, a nagygazdák számára mintát kínáló, jobbára nemesi származású, iskolázott „közvetítő rétegen” átszűrve történik meg; hanem emellett és ettől függetlenül végzik szegényebb rétegek is. Annak azonban már nem kereste magyarázatát, hogy miért válnak a behozott kulturális javak módosabbak és szegényebbek kezén egyaránt üres formákká az 1930-as évekre, hogy miért nem „a szükséghez képest növelik” életformájuk kereteit, „[...] amit azután nem tudnak betölteni” (Fél 1941: 224).

Fél Editnek végül is sikerült ebben a munkában a szakszerű anyaggyűjtés és -közlés, valamint a messzebb vezető, jórészt továbbgondolandó kérdések ötvözetét létrehozni, amely követésre érdemes. A példa azt sugallta, hogy lehetséges volna egy olyan kutatási ág kifejlesztése, amely a falusi életformákat kiteljesedésük állapotában értelmezné, de jelenkori alakulásukban is tanulmányozná, s ennek során figyelemmel lenne a hordozók helyzetére a maguk szűkebb társadalmi környezetében.

Egy ilyen vizsgálódási terület felvázolása előtt még egy hosszabb gyűjtőmunkát végzett 1939–1943 között Fél Edit a Komárom megyei Martoson, amelyből több tanulmány született. Közülük kettő, a társasmunkák bemutatása (Fél 1940) és a nagycsalád feldolgozása (Fél 1943; 1944a; 1944b) gyakorolt hatást a későbbi kutatásra a téma korábban ismeretlen elmélyültségű és szakszerűségű kidolgozásával. Az alapelvek azonban nem változtak. Inkább a letűnő világ foglalkoztatta, az abban kikristályosodott kulturális forma, nem a változások, ha regisztrálta is azokat. A nagycsalád első, valóban részletező rajzát úgy készítette el a szerző, hogy elismeri: „Az itt ismertetett életforma

[...] ma csak három családban van meg” (Fél 1944a: 15). A feltárt jelenségek változása kapcsán nem hallgatja el a társadalmi körülmények alakulását, például az egyke elterjedésének hatását a gyermekekkel kapcsolatos vélekedésre, de nem is ebben a perspektívában elemzi azokat. Helyette az európai összehasonlítást látja a következő feladatnak, ezzel a társadalmi intézményeknek a néprajz egyéb tanulmányozott tárgyaihoz hasonló kultúrtörténeti vizsgálatát tűzve napirendre (Fél 1944a: 82–83).

Szociológiai fogékonyság, ugyanakkor a társadalmi dinamika iránti érdeklődés viszonylagos hiánya és az etnológiaiak nevezett, ám voltaképpen európai összehasonlító kutatások „időtlenül” tipológiai szempontja hatják át végül a valóban programadónak mondható áttekintést, amelyet Fél Edit 1948-ban tett közzé a magyar társadalom életének kutatásáról.

A 19. századból megörökölt, főként Tönnies nevével fémjelzett szociológiai hagyományt követve állítja szembe a népi társadalom egykor volt viszonyokból örökölt, illetve maga alkotta intézményeit, az *organikus struktúrákat*, a „külső” hatalom által rákényszerített „organizált” rendjével, az utóbbit kizárva a néprajzi vizsgálódások köréből. Ugyane hagyományt követve az egyes embert úgy szemléli, mint aki csak valamely közösségen keresztül kapcsolódhat a társadalomhoz, s különbséget tesz a társadalom rendje által megszabott pozícióközöségek és a tevékenységekre szerveződött akcióközöségek között.

Ami a kutató témák kijelölését illeti, a rokonság és család kutatásának történetéről alapos a tájékoztató, s nem korlátozódik a néprajzi munkákra az előzmények számbavétele. Történészek, jogtörténészek, régészek egyaránt figyelembe vétetnek, ugyanakkor jórészt érdektelennek találja a szociográfus munkákat Fél Edit a maga választotta jelenségek megismerése szempontjából. Szükségképpen szűkebb a területi csoportok és az akcióközöségek kutatásának bemutatása, ám a rokonság és a család kérdésköréhez hasonlóan sikeres a témaként meghatározás a további kutatás számára, ideértve azt a lehetőséget is, hogy az etnikai csoportok mint társadalmi szerveződések vizsgálandók. Viszonylag kevés közlemény példa értékű elemeit kiemelve hívta fel a figyelmet Fél Edit a munka, a játék és a rítusok által életre hívott társulási formákra, a generációs csoportokra, az életmenet tanulmányozásának fontosságára.

Feltűnően hiányzik viszont a látókörből a népi társadalom gazdasági és hatalmi tagoltságának és dinamikus változásának egész problémaköre, azok a jelenségek, amelyek az 1930-as évek falukutatói érdeklődésének homlokterében álltak. Nem meglepő ezért, hogy zárógondolatként ismét a kulturális formává merevített társadalmi jelenségek kultúrmorfológiai szemrevételezését és adott állapotban való összeállításának funkcionalista-intencionalista elemzését veti fel a szerző (Fél 1948: 34).

Az ebben a műben tükröződő nézetrendszer kétségkívül visszalépés volt az Ortutay által megfogalmazott átfogó szemlélethez és módszertani követelményekhez képest (amelyekről az áttekintésben szó sem esik), de Fél Edit saját kutatói gyakorlatához képest is. Joggal váltott ki – ám az adott körülmények következtében nem csupán tudományos érvelésnek minősíthető, hiszen a kor politikai igényeinek eleget tevő miniszter szájából elhangzott, hangvételében pedig minden körülmények között elfogadhatatlan – kritikát (Ortutay 1949: 8–9; Kósa 1989: 246).

TÁRSADALOMNÉPRAJZ A SZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

A bíráló címzettje név szerint Fél Edit, valójában a paraszti kultúrát nem a társadalmi meghatározottságában vizsgáló néprajzi kutatói hagyomány volt, amelyhez képest éppen Fél Edit munkássága előrelépést jelentett a lehetséges társadalomnéprajzi tematika egy részének és egy kifinomult terepkutatási technikának a kidolgozásával és alkalmazásával (Hofer 1993: 28–31), ha nem is állította középpontba a feudalizmusból a kapitalista (vagy szocialista) társadalomba való átmenet falusi társadalmának konfliktusait.

Ezen a kutatási hagyományon volt mit bírálni (Sozan 1977: 310), és Ortutay legalább elmondhatta, hogy nem először teszi, hiszen jórészt az 1937-ben már megfogalmazott álláspontját ismételte meg. Előadása nem hagyott azonban kétséget afelől, hogy ezúttal a bírálóknak más a jelentősége. Egy politikailag szükségszerű ideológiai fordulat indokait szolgálja, amelyet a magyar néprajztudományban végre kell hajtani a marxizmus–leninizmus jegyében éppúgy, mint más társadalom- és történeti tudományokban (Ortutay 1949: 5, 10), s az előadó nem szólt arról, hogy a fordulat együtt jár a szociológia mint tudomány magyarországi felszámolásával. Az elvi álláspont leszögezésének előnyére vált, hogy tovább folyhattak a néprajzi, s köztük a társadalomnéprajzi kutatások, bár azok egyik fontos bázisát, a Néptudományi Intézetet feloszlatták; hátrányára viszont, hogy a bírálótra nem érkezhetett válasz. Elmaradtak azok az elvi viták, amelyek a társadalomnéprajz funkcióját, témakörét tisztázva megállapíthatták volna a két világháború között felmerült kutatási irányok létjogosultságát, egymáshoz való viszonyát.

Néhány évvel később került sor csupán színvonalas eszmecsere a néprajz helyéről és feladatairól a tudományok rendszerében, amely a társadalomnéprajzról való gondolkodást is érintette. A vita voltaképpen tárgya az volt, hogy hogyan történeti tudomány a néprajz, érdeklődése kimerül-e a történeti folyamat etnikus differenciáltságának kutatásában, „*elsősorban a népi kultúra*

területén” (Vajda 1954: 9), vagy más rendező kategóriákban érdemes gondolkodni: a társadalom teljességének kutatásában a primitív társadalomban, és a társadalmi és kulturális képződmények egész sorának, hierarchikus rendjüknek tanulmányozásában a paraszti társadalom és annak az átfogó társadalom keretébe illeszkedése esetén, amelynek jelene is a vizsgálódás tárgya. Az utóbbi véleményen lévő Bodrogi Tibor felvetette már a „nemzet” tanulmányozásának eshetőségét is, miközben kevesellte a társadalomnéprajzi kutatásokat (Bodrogi 1954: 589–592).

A vita tanulságai ugyan érvényesültek a továbbiakban a néprajzi kutatásokban, de nem tették lehetetlenné korábbi, eltérő tudományfelfogások egymás mellett élését, inkább a tudomány látókörét tágították.

A FALU ÁTALAKULÁSA A SZOCIALIZMUSBAN

Ortutay azonban nem csupán bírált és számon kért 1949-es előadásában, hanem néhány lehetséges kutatási irányt is kijelölt. Ezek egyike volt a jelen vizsgálata, amelynek különös súlyt adott a földosztás és a szocialista termelési viszonyok megjelenése a magyar faluban, amelyekről joggal volt feltételezhető, hogy átalakítják az életformát. Végére is a termelési viszonyok változásán túlmenően megszaporodtak az ipari munkahelyek, kiépült a közművelődés hálózata, 1948 óta egységes iskolarendszerben tanultak országsszerte a falusi gyermekek is.

Ennek a folyamatnak a tanulmányozásával többen foglalkoztak, legnagyobb szabásúnak a Néprajzi Múzeum munkatársainak tiszaiigari kutatása ígérkezett. A monografikus kutatás 1744-től 1951-ig kívánta feldolgozni a társadalom és a kultúra alakulását. A megjelent publikációk azonban éppen az életmód átalakulásáról mondtak keveset (Csilléry 1952; Bakó 1954; 1992; Fél 1959). Az összegezés pedig, amely több változatban elkészült, a második világháborút követő évek jelenségeit is felölelve, jelenségek és abból levont következtetések összhangjáig nem jutott el (Sozan 1977: 313–315). Végül a több évtizeddel később publikált monográfia a paraszti műveltség és társadalom átalakulását csak a múlt század utolsó harmadától 1944-ig követte (Kardos 1997: 259–269), s aki többet akar tudni a faluról a szocialista átalakulást követően, az egy fiatal szociológuscsoport későbbi kutatási eredményeit olvashatja el (Lengyel 1982).

Az elhíresült munkát vezető Kardos László jól tudta, hogy a szocialista falu megismerésének hogyan kellene végbemennie: nem egyes elemek leírására „[...] hanem [...] a falusi paraszti és népi kultúra és életforma átépülése

egész folyamatának a megragadására kell törekednie [...] annak a mozgásnak, folyamatnak megragadására, amely a paraszti kultúra és életmód etnikus, népi, nemzeti formáinak és az új, felgyülemelő szocialista tartalomnak dialektikus viszonyában és e viszony fejlődésében ölt testet” (Kardos 1954: 437). A „formájában nemzeti, tartalmában szocialista” kulturális fejlődés sztálini képzetével összhangban álló, valóság-hű leírást azonban nem volt könnyű készíteni az elszegényedő magyar falu lakóiról, s nem tudni, hogy mennyi a megszépítő jelen abban a képben, amelyet a dunántúli szentgyörgy-pusztai cselédek átalakuló életéről festett adatgazdag tanulmányában Kardos László (1955).

Kósa László az átalakuló szocialista életmód tanulmányozásának sikerelenségét módszertani felkészületlenséggel magyarázza elsősorban, s ehhez képest másodlagos szerepet tulajdonít a politikai túróképesség hiányának (1989: 251–252). Valójában a kettő elválaszthatatlan volt egymástól, amit bizonyít a történeti irányultságú kutatások sikere ugyanebben az időszakban, amelyek valóban túlléptek a kultúra atomisztikus felfogásán.

A TÖRTÉNETISÉG TÉRNYERÉSE A NÉPRAJZBAN

A néprajztudomány valójában nagyot változott 1949-et követően. Az intézményi gyarapodás és egyre több szakképzett etnográfus pályára lépése mellett nem csupán a Marxra, Engels, Leninre való hivatkozások száma nőtt a publikációkban, hanem a kutatási gyakorlat részévé vált a népi kultúra jelenségei létrejöttének és változásának történeti nyomozása.

Nem arról van szó, mintha a korábbi kutatás szem elől tévesztette volna a tényt, hogy a népi kultúra jelenségei nagy múltúak, ám kevés erőfeszítés történt az archaikus és a recens előfordulások közötti viszony tisztázására, s arról sem feledkezhetünk meg, hogy a jelenségek pusztán kronológiai regisztrálása még nem eredményez történetiséget (Vargyas 1961).

Különösen látványos volt a fordulat az anyagi kultúra különböző ágainak tanulmányozásában, ahol Tálasi István koncepciója érvényesült. Ő a tárgyak létrejöttének, alakulásának, elhagyásának magyarázatát a munkafolyamatban és az életvitelben, szélesebben pedig a paraszti lét változó gazdasági-társadalmi feltételrendszerében kereste. Tálasi – a történeti forrásokon keresztül megfogható múltból a jelen felé haladva – a népi kultúra nagy fordulópontjainak megállapítására törekedett (Tálasi 1955: 9; 1957; 1964). Ez a nézőpont a kortárs és a rákövetkező generáció anyagi kultúrára vonatkozó publikációinak a társadalom megismerését is eredményező vonulatát hozta létre. Munka- és

üzemszervezeti formáknak, a tér használata társadalmi vetületének, a munkámigrációk és a szaktudás elterjedésének felderítésére ösztönzött (a teljesség igénye nélkül: Hofer 1955; 1956; 1957; Hoffmann 1963; Takács 1964; 1976; 1987; Balassa 1973; Paládi-Kovács 1979; 1993a; Kósa 1980; Szilágyi 1992) – az ugyancsak megélenkült agrártörténeti kutatásokkal érintkezésben.

A történeti látásmód szép példájával szolgált a társadalomnéprajz területén Belényesy Márta, aki a Magyarországra áttelepített bukovinai székelyek tánckultúrájának alakulását társadalmuk történetének, változásainak tükrében írta le a 18. század közepétől 1948-ig, az adatgyűjtés időszakáig. A kutatás Ortutay Gyula egy már 1940-ben megfogalmazott, majd 1947-ben tanulmányban közzétett, program értékű elgondolása folyamánként jött létre, amelyben a Magyarországon belüli népmozgások tanulmányozására hívott fel. Így terelődött a figyelem a hányatott sorsú bukovinai székelyekre, akiket a második világháború alatt először a Bácskába, majd onnan Dél-Dunántúlra költöztettek a kitelepített németek lakóhelyeire, s szervezett kutatásukat többek végezték, kezdetben a Néptudományi Intézet munkatársaként.

A táncot tanulmányozó Belényesy volt az, aki a kutatás során megvalósította a társadalom és kultúra egységben látásának eszményét. Úgy írt le egy szívosan élő közösségi hagyományt, hogy megvilágította azt a több évszázados differenciáló társadalmi folyamatot is, amely a társadalomban tagoltságot, és a tánc hagyomány őrzésében, fenntartásában is tagoltságot idézett elő. A leírásban nagy hangsúlyt kaptak a változások. Nem csupán a hagyomány alakulásának nagy fordulópontjai, hanem a kutatói figyelem kiterjedt a gyűjtés időszakában megragadható apróbb tényekre is, a generációk eltérő vélekedésére a táncról, az alkalmakról, a viselkedés illő szabályairól (Belényesy 1958).

Társadalomtörténeti keretet adott egyben Belényesy monográfiája a bukovinai székelyek nemzetségi szervezete strukturális-funkcionalista szemléletű feldolgozásának is, amelyet Fél Edit végzett el 1949-es adatgyűjtés alapján a rokonsági intézmények iránti növekvő érdeklődéssel, és a történeti körülményekre is figyelve (Fél 1958).

EURÓPAI ETNOGRÁFIA ÉS AMERIKAI KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA HATÁRÁN

Beleillett ugyanis az Ortutay megfogalmazta szemléleti megújulás igényébe a már Fél Edit martosi vizsgálatából megismert funkcionalista látásmód, amely tovább élt Kresz Mária (1949) tanulmányában is a gyermekek szocializációjáról Nyárszón, valamint abban az irodalmi remeklésnek is beillő hatásvos monográfiában, amelyet Morvay Judit (1981[1956]) írt a bodonyi nagy-

családról, az emlékekből idézve azt fel. Mindkét eset az elemző leírás példája, nincs tekintettel a szélesebb társadalmi összefüggésekre vagy elméleti perspektívákra, de az ábrázolás időbeli határai világosan kirajzolódnak.

A történeti nyomozás, az időben elhelyezés igénye nyilvánvaló volt Fél Edit 1951-ben megindult, 1954-től Hofer Tamás részvételével több mint húsz éven át folyó átányi kutatásának (Hofer 1979: 85) eredményeiben is, amelyek azonban már az amerikai kulturális antropológiából vett kutatási elgondolásokat is tükröznék.

Az átányi kötetek a saját földjükből megélt parasztok állapotrajzát adják, s a második kötetet, a szerzők véleményétől eltérően (Fél – Hofer 1972/1997: XVI), nem szerencsés az első nélkül olvasni. Az első monográfiából (Fél – Hofer 1969) tudható ugyanis meg, hogy milyen történeti folyamat vezetett az átányiak szóhasználatában „korrekt” parasztok létfeltételeinek kialakulására, mi volt a helyük és szerepük a falu egészében, milyen viszonyban álltak a náluk szegényebbekkel és a társadalmilag fölöttük állókkal. Csak ennek fényében értékelhető az egyedülállóan részletező leírás a paraszti létet szinte eszményi teljességében megvalósító életmenetéről, családi kapcsolatairól, társadalmi érintkezési formáiról; a második kötetben (Fél – Hofer 1972/1997) a gondolkodásmódjáról, ahogyan különböző élethelyzetekben, munkával, tárgyakkal, javakkal kapcsolatosan elrendezik ismereteiket, terveket kovácsolnak, döntéseket hoznak; a harmadikban pedig a tárgyaikról és a velük való élés módozatairól (Fél – Hofer 1974). A kötetek konkrét dokumentációval bőségesen alátámasztott és megismételhetetlen leírását nyújtják egy falusi réteg, a saját földjükből élők életmódjának, kultúrájának, társadalmi viszonyainak egy, de nem a magyar faluban, amire az első monográfiának a *Current Anthropology*-ban megszervezett vitájában utalt a két, a magyar viszonyokat jól ismerő kommentátor (Bodrogi 1972: 484; Sozan 1972: 491). Az idegen olvasó viszont a paraszti lét és mentalitás általánosítható vonásait hajlamos kiolvasni az életteli ábrázolásból (Steward 1994: 192–196). A két állítás nincs ellentmondásban, a nézőpontok különbözőségét jelzi. A magyar olvasók, sajnos, jó ideig csak a közlemények töredékei alapján alkothattak véleményt arról, hogy a szerzőpáros hogyan valósította meg a kulturális antropológiai célkitűzést, az általános ideáltípus felmutatását az egyedi (helyi társadalmi) tények aprólékos számbavételével.

Az átányi kutatás fontos korszakhatáron ívelt át. 1956 vízvonalstót jelentett a társadalmi vizsgálódás lehetőségének tekintetében. 1957-től újjáéledhetett a szociológia, és fokozatosan lehetőség nyílt a társadalom valódi viszonyainak feltárására, ami kiszélesítette a társadalomnéprajzi kutatások spektrumát is.

Ez a folyamat azonban már olyan magyar néprajzban zajlott le, amelyben elmélyült, szakszerűvé vált az elmúló népi kultúra történeti vizsgálata,

s egy olyan korszakban, amikor a mezőgazdaság szocialista átszervezése végképp megszüntette azokat a viszonyokat, amelyek a paraszti állapotnak a folytonosság látszatát kölcsönözték. Ez a két tényező nem kedvezett egy egységes társadalomnéprajzi problematika kikristályosodásának, ugyanakkor bizonyos társadalmi tényezők számbavétele elengedhetetlen alkotóelemévé vált minden helyi vagy regionális feldolgozásnak. Ebben a helyzetben a társadalomnéprajzi vizsgálatok a következő irányokban bontakoztak ki. Újraértelmeződött a nép és a parasztság fogalma, s ennek folyományaként a kutatások kiterjedtek munkásokra és más, nem élelmiszer-termelő foglalkozási csoportokra a preindusztriálisnak felfogható korszakban, sőt egyéb társadalmi rétegekre is.

A néprajz bekapcsolódott a falusi társadalom nagy átrendeződési folyamatának felmérésébe, amely az ipari civilizáció kibontakozásával következett be és különösen felgyorsult a mezőgazdaság szocialista átszervezésével. Kiemelt figyelmet kapott a paraszti polgárosodás folyamatának megismerése, nem függetlenül a polgárosodás folyamatának újraindulásától a vizsgált időszakban. Mindez együtt járt a kutatások tematikai bővülésével: növekvő figyelmet kapott a falusi társadalom értékrendje és a társadalmi kontroll különböző formája (Jávör 1971; 1978; Andrásfalvy 1973; Imreh 1973; 1974; 1983; Nagy O. 1989). Eközben növekvő szakszerűséggel folyt régebben felmerült kutatási feladatok teljesítése, mint a rokonság és a család jelenségeinek értelmezése, az etnikai-néprajzi csoportok kialakulása társadalmi háttérnek feltárása egyes esetekben.

A NÉP ÉS A PARASZT FOGALMA A NÉPRAJZ SZEMSZÖGÉBŐL

Nép és paraszt korábban fogalmilag a köztudatban olyannyira összetartozott, hogy 1937-ben Ortutay, a szó szociológiai értelmében, még nem látott különbséget közöttük (1937a: 1). Az anyaggyűjtés során ugyanakkor már korábban is szélesebben értelmezték a nép fogalmát a néprajzban, hiszen látókörbe került az alföldi agrárvárosok összetett népessége. E tény mellett nagyon is gyakorlati szempontok is fogalmi felülvizsgálatra ösztönöztek: a népi demokráciában a munkáshatalom deklaráltatott, s a munkásság közösségi kultúrájának megismerésére gyűjtőmozgalom is indult (Dégh 1952).

A feladatot a történeti szemlélet alkalmazásával, a jelentésváltozás felderítésével vélte megoldani Ortutay, arról elmélkedve, hogy kik értendők a „dolgozó nép”-be, amely folklórt alkot és tart fenn. Értelmezése szerint az osztálytársadalom megszületéséig mindenki; majd „a feudalizmus korszakának dolgozó népe lényegében a jobbágység”, bár „a munkásosztály kialakulásának kezdeteivel

együtt megfigyelhetők azok a kulturális, költészeti jelenségek, amelyek a munkásfolklor kezdeteinek, előzményeinek tekinthetők [...] A kapitalizmus korszakában a kizsákmányolt dolgozó osztályokat értjük a »dolgozó nép« fogalmán, s végül a szocializmust építő társadalmunk dolgozó népe tartalmi és formai vonásaiban egyaránt újat, minőségi változást jelent” (Ortutay 1955: 37).

Hogy a dolog nem ilyen egyszerű, arra Hoffmann Tamás világított rá 1962-ben az etnográfia tárgyát és népfogalmát a gazdasági-társadalmi formációk marxi elméletének alkalmazásával értelmezve, a tudományfejlődés körülményeire is figyelve, egyben – kimondatlanul – a Vajda és Bodrogi közötti, említett vitára is reflektálva. A nép szó etnikum jelentése (amelyet sem ő, sem más sohasem kérdőjelezett meg) és az etnográfia népfogalma között kapcsolatot lát, amely a társadalomalakulás és annak tudományos leképzése egy adott időszakában jött létre, a modern polgári társadalom kialakulásának időszakában, amikor az etnográfia kibontakozását a nemzetiségi szerveződés igénye és romantikus antikapitalizmus ösztönözte, majd vizsgálódásának tárgyát a kapitalizmus viszonylagos fejletlensége konzerválta. Konklúziója szerint ezért „Az etnográfia tárgya a kapitalizmus előtti tulajdonformákon felépült társadalmak néptömegei életmódjának és abban kifejtett kulturális alkotótevékenységének története”. A néptömegek pedig mindazokat felelelik, akik termelők voltak a civilizáció gazdasági rendjében: parasztokat és iparosokat egyaránt. Nem tárgya viszont az etnográfiának „a tőke és a proletariátus ellentéte, majd az ellentét kibomlása, azaz a proletariátus felszabadulása és az osztály nélküli társadalom rendjének megalapozása [...]” Illetve, az utóbbi korszakra is kiterjed az etnográfia figyelme, ha a kapitalizmust megelőző tulajdonviszonyokban gyökerező társadalmi problémák és illúziók tovább élnek, valamint ha a proletariátus kezdeményezte forradalom eredményeként etnográfiai felismerések a szocializmus rendjébe is beépülnek. Ám a néptömegek életmódja egész fejlődéstörténete végigkísérésének túllépést is kell jelentenie a marxizmus előtti filozófiai meggondolások jegyében kialakult társadalomtudományi korlátokon, s a jelenben változó összetételű nép megértéséhez egy elméleti konstrukcióját, módszertani apparátusát tekintve új tudomány megteremtésére van szükség (Hoffmann 1975: 46–55).

A parasztságot illetően a történész Szabó István (1965) végezte el a fogalom történetileg változó jelentésének kibontását, összehasonlíthatatlanul nagyobb precizitással járva el, mint Ortutay a nép esetében. Felfogása szerint a feudalizmus időszakában a parasztság fogalma a jobbágysággal azonosítható, mindazokra vonatkoztatható, akik földesúri joghatóság alatt álltak. Többségük mezőgazdasági munkát végzett, de iparúzó, bányászok, halászok is találtak köztük. A fogalmi átfedés azonban nem volt teljes, mert a parasztok

közé soroltattak a nemesi és a szabad királyi városok rendi keretein kívül eső nem nemesek (és nem jobbágyok) is, a helyi kiváltságokkal, helyi nemességgel rendelkezők és a magukat a jobbágyi állapotból kiváltók. A jobbágyfelszabadítás után a fogalom foglalkozási jelentésben élt tovább, de a foglalkozás magán viselte a korábbi társadalmi állapot jellemzőit, egyben tágult is, mert már magába foglalta a hasonló életmódot folytató kismemeseket, akik ápolták eltérő eredetük tudatát. A döntő azonban az életforma volt, amely egybekapcsolta az osztályhelyzetüket tekintve eltérő irányba gravitáló mezőgazdasági termelőket a kapitalizmus korában. A szocializmus időszakában éppen az életforma jegyei halványulnak el, mégis lesz a fogalomnak továbbvivője: a szövetkezeti parasztság – fejezi be meglepő fordulattal fejtegetését Szabó István. Az eszmeifuttatás az *Ethnographiá*ban jelent meg először, és alátámasztotta a néprajzban meggyökeresedett szóhasználatot. Arra azonban alkalmatlan volt, hogy egyértelmű tartalmat adjon egy tudományos kategóriának, sőt ebben a tekintetben visszalépést jelentett Erdei értelmezéséhez képest. Erre Sárkány Mihály mutatott rá a parasztság fogalmát a nemzetközi kutatások fogalomértelmezésével összevetve, s azokkal összhangban továbbgondolva. Definíciója szerint a parasztok mezőgazdasági termelők, akik ezen tevékenységük mellett végezhetnek más munkát is, ám termelő tevékenységüket olyan körülmények között folytatják, hogy „lehetőségük van a saját újratermelésükhöz szükséges munkaerőnek és munkaeszközöknek a birtoklására, de általános munkafeltételeiknek tulajdonosa vagy az állam, vagy egyes jogi személyek, akik tulajdonosi helyzetük alapján az általuk termelt javak egy részét elsajátítják” (Sárkány 1983: 31). Eszerint parasztoikat csak a prekapitalista, de uralmi és szolgasági viszonyokkal átszőtt társadalmakban találunk, amelyek hálójából senki sem vonhatta ki magát – függetlenül foglalkozásától. Ez a háló alakította ki a műveltség megoszlását, népi és elit kultúra elválását. A társadalmak azonban, amelyek parasztságra épültek, nem egyneműek. A feudális viszonyok között elérhető nagyobb szabadság megkülönböztette az európai és a magyar parasztok helyzetét és történelmi útját más kontinensek agrártermelőinek lehetőségeitől, s a város és falu ellentétében mozgó történelmük végül a paraszti állapotból való kilépés esélyét adta meg, az árutermelő magántulajdonossá válást. Az árutermelő társadalom élelmiszertermelőinek helyzetét azonban éppen az határozta meg, hogy mennyiben váltak valóban árutermelővé, ettől függően éltek tovább körükben közösségi hagyományok, egy sajátos kultúra, vagy múlt el, átadva helyét iskolai tanulmányokból és a kommunikáció sok más csatornájából megismert közkultúrának.

A „nép” és a „parasztság” fogalmi tisztázására irányuló kísérletek jórészt összecsengő következtetésekkel zárultak, és a kutatások négy irányára irányítják a figyelmet.

Egyik a prekapitalista társadalmak élelmiszer- és egyéb termelői életmódjának, társadalmi viszonyainak és kulturális alkotásainak vizsgálata a keletkezés történeti kontextusában. Mint erre utaltunk, az anyagi kultúra „történeti” szemléletű vonulatába sorolható kutatások ide vonhatók, s kivételes teljesítményként csúcsosodik ki Hoffmann Tamás (1998) monográfiája az európai parasztokról, de említhetők példák a folklór vizsgálatából is (Vargyas 1976; Pócs 1997). Hasonlóan megalapozott kutatások a társadalom jelenségeire vonatkozóan csak egyetlen területen regisztrálhatók, a rokonsági rendszer vizsgálatában. A rokonság esetében azonban a történeti kontextus megállapítása eltérő eljárást igényelt, egy a korábbiaknál rigorózusabb, struktúra és funkció harmóniájának követelményét érvényesítő összehasonlító módszer alkalmazását.

A ROKONSÁG ÉS A CSALÁD KUTATÁSA

A rokonságkutatások professzionalizálódásában kiemelkedő szerepe volt az általános etnológia felől közelítő Bodrogi Tibornak. Első lépésként az akkor korszerű szociálintropológiai kutatások fogalomrendszerének közvetítésével megújította a magyar tudományos terminológiát, s ezen keresztül érzékeltette a strukturális-funkcionalista látásmódot és az összehasonlító kutatások távlatait (Bodrogi 1957; 1962).

Ezt követte a magyar rokonsági terminológia első szakszerű elemzése, mely egyben összehasonlítást is jelentett: Bodrogi a néprajzkutatók által feljegyzett falusi terminológiaváltozatok mellett ugyanis feldolgozta az általa városinak, később Szépe György (1982: 182) által köznyelvinek nevezett terminológiát is. Tanulmánya, amellet, hogy az anyagrögzítés és -bemutatás mintájául szolgált a további kutatások számára, fontos következtetéssel zárult, annak megállapításával, hogy a falusi és a városi terminológia Magyarországon két típusról és két társadalomfejlődési szintről tanúskodik, az utóbbi „gazdaságilag független kiscsaládokból összetevődő rokoni szervezetet tükröz” (Bodrogi 1961: 139). A falusi terminológia viszont obi-ugor párhuzamokat mutat, ennek megfelelően Bodrogi figyelme a továbbiakban az urálinak nevezett rokonsági rendszer felé fordult, annak fő jellemzőit határozta meg (Bodrogi 1977). Végül etnológiai tájékozódását abban hasznosította, hogy eloszlattott egy tévhitet, nevezetesen azt a kortársi magyar kutatásban is felmerült gondolatot (Szabó L. 1980: 28), hogy a magyarok elődeinél feltehető lett volna a matrilineáris leszármazás, sőt valamiféle matriarchális társadalmi berendezkedés (Bodrogi 1985).

Bodrogi Tibor tanulmányai mellett ebben az időszakban megszületett a magyar rokonsági terminológiának a szociálintropológiai kutatásokra is figyelő nyelvészeti áttekintése (Lőrinczi 1980). Szabó László (1968) finom elemzéssel mutatta ki, hogy a nagycsaládosnak és kiscsaládosnak mondható magyarországi térségek 18–19. századi megoszlása hogyan van összhangban az árutertermelésbe való bekapcsolódással, üzemszervezeti, munkaszervezeti tényezőkkel, s eredményeivel meglepő összhangot mutattak a történeti demográfiai vizsgálatok (Faragó 1977; Andorka – Faragó 1984). Tovább lépés volt a rokonsági intézmények megismerése terén (Fél 1958; Morvay 1966), s az őstörténetig visszanyúló előzményekre nézve Katona Imre (1977) vette számba a lehetőségeket. Megszületett a jelenségkör átfogó feldolgozása is (Szabó L. 1980), számos részlettanulmány mellett. Ezt követően a történeti demográfia tanulságaira építő, fogalmilag és történetileg még pontosabb kutatások igényét Faragó Tamás (1983) vetette fel, s ezek eredményeit már a jelen kötet tartalmazza.

A PARASZTI POLGÁROSODÁS

A „nép” és a „paraszt” fogalmának tisztázásából következően figyelmet kapott a paraszti társadalmi viszonyok átalakulása az árutertermelés kibontakozásával. A tudományközi együttműködés igényes példaként született meg Balogh István (1965a; 1965b) áttekintése a gazdálkodás és művelődési viszonyok változásáról, s Katona Imréné (1965) a bérmunkaformákat vállalókról a kapitalizmus kiépülésének időszakában.

Alapos, a falumonográfiák elmélyültségét elérő tanulmányok születtek a mezővárosok és agrárvárosok társadalmi képéről a kapitalizálódás időszakában (Hofer – Kisbán – Kaposvári 1974; Kocsis 1987; 1995; Örsi 1990; Szilágyi 1995).

Még átfogóbb az érvényessége azoknak a kutatásoknak, amelyek a már felgyűjtött néprajzi anyag történeti-társadalmi értékelését végezték el a fejlődési perspektívák érzékeltetésével.

Azt, hogy jobbágyok is szívesen vállalták a polgár minősítést már a 16. században, mintegy a mezővárosi gazdákkal egy szintre kerülve legalábbis a megnevezésben, Takács Lajos (1978) bizonyította. A független „polgári” egzisztencia lehetőségét végül az úrbérrendezés teremtette meg a volt jobbágyok tömegei számára a 19. század második felében, amikor a kiépülő gyár-ipar, vasútszisztéma és a mindent behálózó kereskedelem fokozatosan elérte az ország legeldugottabb vidékeit, kikényszerítette a piaccal, a városi-ipari

kínálattal való szembenézést. A szakszerűbb néprajzi anyaggyűjtés éppen ebben az időben vette kezdetét, s a felhalmozott tárgyak és ismeretek eltérő következtetésekre vezették a kutatókat a változások irányát, a kialakuló új életstratégiák értékelését tekintve.

A folyamat ellentmondásosságát hangsúlyozta Hoffmann Tamás (1969; 1975: 365–383), a termelékenyebb termelési kultúra és a középkori nemesi ízlésvilág követése közötti ellentmondást. Hofer Tamás (1973) ugyancsak érzelve, hogy a változó tárgyi világ nem csupán városias elemekből épül fel, a folyamatban két szakaszt különített el a 19. században: az első felében a nemesi minták, a második felében inkább a paraszti öntudatosodás, önkifejezés igényei hatottak, hogy azután egyes területeken, de korántsem mindenütt, átadják helyüket az egyszerűbb polgári formavilágnak a 19–20. század fordulójától. Kósa László pedig a „parasztosodás”-t a paraszti polgárosulás velejárójának látja, azon folyamat társadalmi és kulturális összetevőjének, „melynek során a parasztság megszabadul feudális, jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől; a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelő eszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz” (Kósa 1990b: 57, 61). Ez a folyamat nem zökkenőmentesen és nem egyformán zajlott le országszerte, éppen ezért nyújt számára termékeny kiindulópontot a népi kultúra táji megoszlásának leírásához, régióként eltérő dinamikájának érzékeléséhez.

A paraszti polgárosodás folyamata azonban többszörösen megkekedt (Szelényi 1992), amit egyetlen törekvő gazda életmenetének, gazdálkodásának kifinomult elemzésével illusztrált Mohay Tamás (1994).

A FALUSI NÉPESSÉG A SZOCIALIZMUSBAN

A megváltozott kutatási légkörben, harmadik irányként, ismét felmerült a legfrissebb falusi változások feltárásának igénye.

Kardos László (1969) nagyvisszhangot keltő monográfiát írt Bakonycsernye vallásos életéről, amelyben kevés nyoma volt az ateista eszmeiség térhódításának, jöllehet az anyagi gyarapodás jelei nyilvánvalóak voltak. Hoppál Mihály (1970) leírta a kommunikáció alkalmainak és köreinek módosulását Gyöngyösvisontán, ami a népesség szélesebb körű munkavállalását és iskolázását követően következett be, s megváltoztatta a generációk tudásának értékét, kommunikációs vákuumot teremtve az idősebbek körül.

1971–1975-ben az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának munkaközössége végzett nagyobb szabású terepmunkát Varsányban Bodrogi Tibor irányításával. Az

eredmények 1978-ban jelentek meg (Bodrogi [szerk.] 1978). A cél a társadalmi lét átalakulásának megragadása volt különböző életszférákban, és azok egymással való összefüggésében. A témák meghatározása, az adatfelvétel módja az egykorú európai községtanulmányok mintáját követte, és a résztvevők nagyfokú szabadságot élveztek mind a téma felfogását, mind az anyaggyűjtés módját illetően. A megszületett kötet egy, a statisztikai mutatók szerint „átlagos” falu viszonyait mutatta be, amelynek lakossága a paraszti léttől a munkáslet felé elmozdulás állapotában volt, s ez megmutatkozott a létfenntartás módjában, a generációk viszonyában, az életkeretek alakításában, az értékrendben. A munka eredményei a Magyarországon kutató angol és amerikai szociálintropológusok műveinek társaságában beépültek a nemzetközi tudományosságba (Hollós – Maday 1983). Az Ethnographiában lezajlott vita pedig azt mutatta meg, hogy mennyire eltérően közelít a társadalomnéprajzi problémafelvetéshez és módszerekhez egyfelől a történész, másfelől a közgazdász és a szociológus (*Jelenlegi* 1979).

A társadalmi átalakulás jellege, mozgatói, következményei iránt széles körű volt az érdeklődés. Tükrözte ezt több, a társtudományok művelőivel együtt folytatott vita (*Jelenkutatás* 1972; Filep 1973; Paládi-Kovács 1973), a kulturális jellegváltás tényezőinek áttekintése „akkulturáció” néven (Voigt 1978), vagy az életmódváltás felvázolása (Sárkány 1981; Szuhay 1994). Nagy érdeklődés nyilvánult meg a munkakooperációkra, a közösen végzett munkákra irányuló néprajzi kutatás iránt, amely a leírás módját finomította (Szabó L. 1967), az aktualitását pedig először a termelősövetkezeti munkaszervezés lehetőségei és igényei (Heckenast 1969), majd a „legális” gazdaságot körülvevő gazdasági tevékenységek megértésének szükségessége szolgáltatta (Sík 1988). A foglalkozás-, az életstratégia-váltás és az egész magyar társadalom fogyasztási javak iránti „kereslete” szemszögéből vetette fel a nyugdíjas generáció szerepét a magyar faluban Paládi-Kovács Attila (1996: 153–163). A nyert információk arra engedtek következtetni, hogy a társadalmi alakulásnak több útja van Magyarországon, amelyek jelentőséggel bírhatnak a jövőt illetően is (Sárkány 1984).

Ilyesfajta következtetés levonását az tette lehetővé, hogy az említett társadalomnéprajzi vizsgálatok hasonló kérdésekre választ kereső szociológiai, településföldrajzi kutatások környezetében folytak (Sas 1976; Losonczy 1977; Enyedi 1980; Vágvölgyi [szerk.] 1982; Szelényi 1992), ha azoktól volumenükben el is maradtak.

A KUTATÁSOK KITERJESZTÉSE A NEM ÉLELMISZER-TERMELŐKRE

Negyedik irányt jelent a társadalomnéprajzi vizsgálatok kiterjesztése a nem élelmiszer-termelő csoportokra, amelyek azonban hagyományos közösségi kultúrával rendelkeznek. Így kerültek a kutatások látókörébe a korábbiaknál nagyobb hangsúllyal a szolgáltató csoportok, a kereskedők, az ipari munkások, valamint a kismemesek, kitágítva ezzel a néprajzi horizontot (Gunda 1981; Kósa 1985; 1996; Deáky – Csoma – Vörös [szerk.] 1994; Paládi-Kovács 1988; 1996: 9–62, 113–126).

TÁRSADALMI HATÁROK – KULTURÁLIS HATÁROK

A magyar néprajz kialakulásának időszakába vezet vissza a megnevezéssel bíró táji-történeti csoportok tanulmányozása. Vizsgált korszakunkban született meg az a fogalmi rendszer, amelybe a korábban különböző néven, eltérő jellegzetességek alapján megállapított „etnikai csoportok, vidékek” (Viski 1938) több-kevesebb bizonyossággal besorolhatókká váltak. Kósa László (1975: 40–51) osztályozása szerint elkülönítendőek néprajzi vagy etnikai csoportok, amelyek történetileg vezethetők le, és két alcsoportra oszlanak: az összetartozást vallók „mi” csoportját alkotók, s a másoktól rájuk vetített csoportnévvel bíró, nem formalizált képződmények, amelyek történeti összeállása azonban bizonyítható. A valós történeti bázisúaktól Kósa megkülönbözteti a nem valós (vagy legalábbis nem bizonyítható) etnikai csoportokat, amelyeket kulturális jellemzők felismerésével a néprajz derített fel. Elnevezésükre az etnokulturális jelzőt javasolja. Végül negyedik osztályként kezeli a népi tájszemlélet kategóriáiban kifejezett táji csoportokat. Filep Antallal közösen készített áttekintése további ösztönzést adott a vizsgálatoknak, a módszertan átgondolására indított (Kósa – Filep 1975; Paládi-Kovács 1980), és terjedelmes monográfiákban, tanulmánygyűjteményekben tükröződött az élénk érdeklődés (példaként: Szabó L. 1982b; Paládi-Kovács 1982a; Bakó 1989; Kósa 1991; Paládi-Kovács [szerk.] 1994). Akadtak csoportok, amelyek első leírása ezekben az években történt meg (például Bárh 1973). Előtérbe került a táji munkamegosztás összetevőinek és következményeinek számbavétele (Andrásfalvy 1978; Kunt – Szabadfalvi – Viga 1984). Az etnikai csoportok kutatása a figyelmet a falvak közötti érintkezés tényére irányította, így a házassági kapcsolatok fontosságára (Kodolányi 1958), a belső vándorlással, kereskedéssel és egyéb mozgásokkal járó kulturális kiegyenlítődéssre, az ismeretek terjedésére (Kósa 1981; Paládi-Kovács 1981; Takács 1981; Szabadfalvi – Viga 1986; Viga

1990). Az említett kutatások egyben hozzájárultak az etnikus folyamatok, a Magyarország határain belül élők területi átrendeződésének megismeréséhez a 18–20. században (Paládi-Kovács 1996: 63–78, 99–112). Az etnikai-kulturális tagoltság vizsgálata végül felvetette annak a kérdésnek a megválaszolhatóságát, hogy miért bizonyos tájak jellegzetességei váltak és válnak a nemzet jelképeivé (Paládi-Kovács 1996: 79–112).

ÖSSZEZÉS

Ezzel áttekintésünk a máig ér. Célja az volt, hogy a magyar társadalomnéprajzot alakító kezdeményezéseket, intellektuális ösztönzőket és a kiugró teljesítményeket mutassa be, azaz szükségképpen nem térhetett ki minden munkálatra, különösen nem a kutatások megszorodásának az 1930-as évektől máig terjedő időszakában.

Végezetül jogosan tehető fel a kérdés, hogy mennyire alakult ki a sajátosan társadalomnéprajzi tárgykör a néprajz egészéhez, illetve egyes ágaihoz viszonyítva. A válasz az elmondottak alapján szükségképpen árnyalt.

Egyfelől a társadalmi látásmód előretört (de nem vált kizárólagossá) a magyar néprajzi kutatásokban a társadalomnéprajzi kérdésfelvetésekkel együtt, átmetszve a néprajzon belül korábban kialakult tartományi határokat, a maga szemszögéből ragadva meg a néprajz által feltárt jelenségeket. Ezért nincs a tényekre tekintettel az a bírálat, amely a magyar néprajzból társadalom és kultúra formálódása összefüggésének felismerését hiányolja (Niedermüller 1992: 362). Nem előrelépést jelent ennek az igénynek a felvetése egy az egyén és közösség viszonyát a tevékenységek felől megközelítő-formalizáló, a társadalom hosszú távlatokban és történelmi dinamikájában való vizsgálatától elforduló, azt a történettudomány terrénumára utaló „néprajzibb” koncepcióban sem, amely a néprajzi érdeklődés középpontjába továbbra is az életvitelével, mentalitásával mintát adó, kulturálisan egységesítő „igazi” parasztot állítja mintha ez a célkitűzés szembeállítható volna a falu lakói és egyéb közös kulturális jellemzők hordozói létezésének változó összefüggésrendjével – s ehhez az intellektuális gyökereket leíró-tipizáló előzményekben találja meg (Szabó L. 1970; 1973: 231–240; 1993: 41, 147–150). A határátlépés, a tudomány átformálása azonban nem járt együtt a határok felszámolásával, más irányultságú kutatások kiiktatásával a néprajz köréből.

Másfelől a társadalomnéprajz szűkebben vett tematikája szerteágazó és bővülő. Különbőféle, a néprajz egészét is érintő megfontolások jegyében formálódott, gazdagodott és mindig a társadalmat vizsgáló egyéb tudományok-

kal, elsősorban a történettudománnyal és a szociológiával érintkezésben, némelykor az említett tudományok kutatási céljainak megválasztására is visszahatva. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a kiugró teljesítmények mellett az ismeretek egymásra építése csak kevés témakörben zajlott le a szorosabban vett néprajzi vizsgálódás keretei között és elméletei alapján, a társadalomnéprajz határai pedig nem merevedtek meg. A tudományos eredmények felhalmozása gyakran a különböző tudományok összeérő érdeklődésének mentén következett be – ezt a tényt tükrözi a jelen kötet forrásbázisa és szerzőgárdájának összeállítása is.

IRODALOM

ALBERT Gábor

1983 *Emelt fővel*. Budapest, Pont Kiadó.

ANDORKA Rudolf – FARAGÓ Tamás

1984 Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* XXVI: 402–437.

ANDRÁSFALVY Bertalan

1973 Ellentétes értékrendek és a polgárosodás. *Tiszatáj* XXVII (8): 105–110.

1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia* LXXXIX: 231–243.

BACH, Adolf

1960 *Deutsche Volkskunde*. Heidelberg, Quelle & Meyer.

BAKÓ Ferenc

1954 A tiszai cigányok fémművészete. *Néprajzi Értesítő* XXXVI: 239–258.

1989 A falvak kapcsolatrendszere Palócföldön. In Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok II. Újkori történelem és népi társadalom*. 221–235. Eger, Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága.

1992 *Kézművészet egy alföldi faluban. Tiszaigar 1949–1950*. Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet.

BALASSA Iván

1973 *Az eke és szántás története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1993 Fél Edit emlékezete. In Fülemile Ágnes – Stefani Judit (szerk.): *Emlékezés Fél Editre*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.

BALOGH István

1965a A paraszti művelődés. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 487–565.

1965b A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 349–428.

BAROSS János

1905 *Részleges jelentés az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által a magyar parasztbirtokok öröklési módjára vonatkozólag elrendelt adatgyűjtés eredményeiről*. Budapest, Uránia Kiadó.

BÁRTH János

1973 A pota néprajzi csoport. *Ethnographia* LXXXIV: 564–570.

BARTHA Miklós

1901 *Kazár földön*. Kolozsvár, Ellenzék Könyvnyomda.

BARTUCZ Lajos

1936 A magyar nemzetismeretről. *Ethnographia* XLVII: 5–20.

1938 *A magyar ember. A magyarság antropológiája. Magyar föld – magyar faj* IV. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

1939 Magyar ember, típus, faj. In Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 169–192.

é. n. *Fajkérdés, fajkutató*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

BARTUCZ Lajos (szerk.)

1943 *A magyar nép*. Budapest, Singer és Wolfner.

BÉL Mátyás

1984 *Magyarország népének élete 1730 táján*. (Vál., sajtó alá rend., bev. Wellmann Imre) Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

BELÉNYESY Márta

1958 *Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BEÓTHY Leo

1882 *A társadalmi fejlődés kezdetei* I–II. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

BERZEVICZY, Gergely

1979[1806] A parasztok állapotáról és természetéről Magyarországon. (1806) In Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. Vál., szerk. és bev. Zsigmond Gábor. /A magyar néprajz klasszikusai/ Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 354–428.

BITTERLI, Urs

1982 *„Vadak” és „civilizáltak”*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

BODROGI Tibor

- 1954 A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége. Megjegyzések Vajda László tanulmányához. *Ethnographia* LXV: 581–592.
- 1957 A néprajzi terminológia kérdéséhez. *Ethnographia* LXI: 1–55.
- 1961 A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. *Műveltség és Hagyomány* III: 129–147.
- 1962 *Társadalmak születése*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- 1972 Review of *Proper Peasants* by Edit Fél – Tamás Hofer and *Une Communauté rurale de l'Irlande* by Robert Cresswell, *Current Anthropology* 13. 483–484.
- 1977 A magyar és az „uráli rokonsági rendszer” viszonyának kérdéséhez. *Népi kultúra–népi társadalom* X: 9–33.
- 1983 A magyar társadalomnéprajz Ortutay Gyula korai műveiben. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIII: 11–37.
- 1985 Magyar matriarchátus? Tények és problémák. *Ethnographia* XCVI: 461–492.

BODROGI Tibor (szerk.)

- 1978 *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BORBÁNDI Gyula

- 1989 *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. (2. kiad.) Budapest, Püski Kiadó.

BOSNYÁK Béla

- 1911 Oros község társadalomrajza. *Huszedik Század* XII: 304–321, 412–434.

BRAUN Róbert

- 1913 A falu lélektana. *Huszedik Század* XIV: 545–571, 690–713.

BROMLEJ, Julian Vlagyimirovics

- 1971 Etnosz és etnoszociális szervezet. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* V–VI: 470–479.

CHIVA, Isac

- 1987 Wie die Ethnologie Frankreichs entstand. In Chiva, Isac – Jeggle, Utz (Hrsg.): *Deutsche Volkskunde – Französische Ethnologie*. Frankfurt am Main, Campus Verlag, 13–43.

CSAPLOVICS János

- 1990[1822] *Ethnographiai értekezés Magyarországról*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.

CSILLÉRY Klára, K.

- 1952 Vázlatok a tiszai népi lakáskultúrából. *Ethnographia* LXIII: 83–111.

DARVAS József

1937 *A legnagyobb magyar falu*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

1939 *Egy parasztszalád története*. Budapest, Athenaeum.

DEÁKY Zita – CSOMA Zsigmond – VÖRÖS Éva (szerk.)

1994 ... és hol a vidék zsidósága? ... *Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nem zsidók együttéléséről*. /Centrál-Európa alapítványi könyvek 2./ Budapest, Centrál-Európa Alapítvány.

DÉGH (DEGH) Linda

1952 A munkásság néprajzi kutatása. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei II*: 283–323.

ECSERI Lajos

1898 *Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság*. Budapest, Lampel.

EDVI ILLÉS Pál

1835 Miben áll a Magyar-Nemzetiség? In *Magyar hazai vándor* V. évfolyam: 51–60. (Minden rangú és rendű olvasók' számára [szerk.: Károlyi István].) Pest, Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István' Könyvnyomtató-Intézetének tulajdona. [Újra]Közli: Madarassy László *Ethnographia* 1929 (XL): 208–216.]

ELEK Péter – GUNDA Béla et al.

1936 *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Budapest, Sylvester Irodalmi Intézet.

ENYEDI György

1980 *Falvaink sorsa*. /Gyorsuló idő/ Budapest, Magvető Könyvkiadó.

EÖTVÖS Károly

1899 *Utazás a Balaton körül*. Budapest, Révai.

1904 *A nagy per*. Budapest, Révai.

1908 *A Bakony* I–II. Budapest, Révai.

ERDEI Ferenc

1934 *A makói parasztság társadalomrajza*. Makó, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.

é. n. [1937] *Futóhomok*. Budapest, Athenaeum.

é. n. [1938] *Parasztok*. Budapest, Athenaeum.

é. n. [1939] *Magyar város*. (Hasonmás kiadás, 1974. Erdei Ferenc összegyűjtött művei) Budapest, Akadémiai Kiadó.

é. n. [1940] *Magyar falu*. (Hasonmás kiadás, 1974. Erdei Ferenc összegyűjtött művei) Budapest, Akadémiai Kiadó.

é. n. [1941] *A magyar paraszttársadalom.* /Magyarságismeret V./ Budapest, Franklin-Társulat.

é. n. [1942] *Magyar tanyák.* (Hasonmás kiadás 1976. Erdei Ferenc összegyűjtött művei) Budapest, Akadémiai Kiadó.

FARAGÓ Tamás

1977 *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828.* /Történeti statisztikai tanulmányok 3./ Budapest, k. n.

1983 *Háztartás, család, rokonság.* Jegyzetek a legújabb család- és rokonságtudományi eredmények alapján. *Ethnographia* XCIV: 216–254.

FÉJA Géza

é. n. [1937] *Viharsarok. Az alsó Tiszavidék földje és népe.* Budapest, Athenaeum.

FÉL Edit

1935 *Harta néprajza.* Karcag, Kertész Nyomda.

1940 *A társaságban végzett munkák Martoson.* *Néprajzi Értesítő* XXXII: 361–381.

1941 *Kocs 1936-ban.* Budapest, Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarstudományi Intézet.

1943 *A nagycsalád és jogszokásai Martoson.* *Társadalomtudomány* XXIII: 408–437.

1944a *A nagycsalád és jogszokásai a komárommegyei Martoson.* /Kisalföldi Közlemények I. sorozat 2./ Budapest, a SZMKE Kisalföldkutató Intézete.

1944b *Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlatja. – A marcelházai Rancsó Czibor család élete.* /Kisalföldi közlemények I. sorozat 3./ Érsekújvár, a SZMKE Kisalföldkutató Intézete.

1948 *A magyar népi társadalom életének kutatása.* (Klly. a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből) Budapest, Néptudományi Intézet.

1958 *Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről.* *Néprajzi Közlemények* III (4): 3–16.

1959 *Fejezetek Tiszaigár társadalmának megismeréséhez.* *Néprajzi Közlemények* IV (1–2): 70–114.

1991 *Összegző visszatekintés a paraszti társadalom kutatására.* *Ethnographia* 102: 168–180.

FÉL Edit – HOFER Tamás

1969 *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village.* /Viking Fund publications in anthropology 46./ Chicago, Aldine.

1972 *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt.* Göttingen, Schwartz. [magyarul: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest, Balassi Kiadó, 1997]

- 1974 *Geräte der Átányer Bauern*. Kopenhagen – Budapest, Gyldendale – Akadémiai Kiadó.
- FÉNYES Samu
1911 A balmazújvárosi nép ínségének okai. *Huszedik Század* XII: 537–553.
- FILEP Antal
1973 Néprajz és közgazdaságtudomány. *Ethnographia* LXXXIV: 358–366.
- FIRTH, Raymond
1951 Contemporary British Social Anthropology. *American Anthropologist* 53: 474–489.
- FOSTER, Georg M.
1965 The image of the limited goods. *American Anthropologist* 67 (2): 293–315.
- FRANK Tibor
1995 Franz Boas és a közép- és dél-európai kivándorlás antropológiája. *Ethnographia* 106: 155–193.
- GALGÓCZY Károly
1970[1871] Mezőpanit. (1871) In Egyed Ákos (szerk.): *A megindult falu. Tallózás a régi erdélyi faluirodalomban 1849–1914*. Bukarest. 42–62.
- GEERTZ, Clifford
1994 *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég Kiadó.
- GÖNCZI Ferenc
1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár, Szabó Nyomda.
- GUNDA Béla
1981 The cultural ecology of service nomads. *The Eastern Anthropologist* 34: 287–299.
- GUNST Péter
1996 A termelés megrekedése. Az agrártermékek piaca. In Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Budapest, Mezőgazda Kiadó, 271–342.
- GUZMICS Izidor
1822 Anyelvekhármasbefolyásaazemberemberesítésibe, nemzetiesítésibe és hazafiúsításába. *Tudományos Gyűjtemény* 8: 3–36.
- GYÖRFFY István
1939 *A néphagyomány és a nemzeti művelődés. /A Magyar táj és népismeret könyvtára 1./* Budapest, [Pázmány Péter Tudomány] Egyetemi Néprajzi Intézet.

HECKENAST József

1969 *Szövetkezések a századforduló paraszti gazdálkodásában*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.

HERMAN Ottó

1887 *A magyar halászat könyve I–II*. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat.

1902 *A magyar nép arca és jelleme*. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat.

HOFER Tamás

1955 Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez. *Ethnographia* LXVI: 125–186.

1956 Hajdúböszörményi földművesek karámja. *Ethnographia* LXVII: 483–518.

1957 Házassági szerződések Külsővatról. *Néprajzi Közlemények* II (1–2): 325–328.

1973 Phasen des Wandels im östlichen Mitteleuropa im Lichte kulturanthropologischer Theorien. In Wiegelmann, Günther (ed.): *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 251–275.

1979 Hungarian ethnographers in a Hungarian village. In Foster, Georg M. et al. (eds): *Long-Term Field Research in Social Anthropology*. New York, Academic Press, 85–101.

1993 Fél Edit gyűjtőútjai. In Fülemile Ágnes – Stefány Judit (szerk.): *Emlékezés Fél Editre*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 27–37.

1994 Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések. In Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 233–247.

HOFER Tamás – KISBÁN Eszter – KAPOSVÁRI Gyula (szerk.)

1974 *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században II. Mezővárosok*. Szolnok – Budapest, Damjanich János Múzeum – Magyar Néprajzi Társaság.

HOFFMANN Tamás

1963 *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1969 A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei? *Néprajzi Értesítő* LI: 5–14.

1975 *Néprajz és feudalizmus. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

1998 *Európai parasztok. A munka*. Budapest, Osiris Kiadó.

HOLLOS, Marida – MADAY, Béla C. (szerk.)

1983 *New Hungarian Peasants. An East Central European Experience with Collectivisation.* /Sast European Monographs 134./ New York, Brooklyn College Press.

HÓMAN Bálint

1921 Társadalomtörténeti terminológia. *Társadalomtudomány* I: 531–543.

HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula

1935 *Magyar történet* I. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

HOPPÁL Mihály

1970 *Egy falu kommunikációs rendszere.* /Az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának Szakkönyvtára 11./ Budapest, MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

HORVÁTH Róbert

1964 *Berzeviczy Gergely közgazdasági és népszépi tanai.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem.

HÖLBLING Miksa

1845 *Baranya vármegyének orvosi helyirata.* Pécs, Lyceum nyomda.

HUMPHREY, Caroline

1983 *Karl Marx Collective.* Cambridge, Cambridge University Press.

HUNFALVY János

1995 *Egyetemes néprajz.* Előadásai után szerk. Rácz Géza. A kézírásos litográfia alapján közreadja Sárkány Mihály és Vargyas Gábor. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

HUNFALVY Pál

1864 *A vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományai* I. Budapest, Eggenberger.

1876 *Magyarország ethnographiája.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala.

HUXLEY, Julian – HADDON, Alfred C. – CARR-SAUNDERS, Alexander Morris Sir

1935 *We Europeans.* Harmondsworth, J. Cape.

ILLYÉS Gyula

1939 *Lélek és kenyér.* Budapest, Nyugat.

1962[1936] *Puszták népe.* Budapest, Nyugat.

IMREH István

1973 *A rendtartó székely falu. (Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából)* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

1974 *Ősök és erkölcsök Keresztúrfiúszékben.* In [Molnár István – Bucur, Nicolae szerk.]: *A Székelykeresztúri Múzeum emlékkönyve.* (A Szé-

kelykeresztúri Múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülészakán elhangzott tanulmányok és közlemények 1971 októberében). Csíkszereda, Hargita megye Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottsága – Székelykeresztúri Múzeum, 191–205.

1983 *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

ISTVÁNFFY Gyula

1898 Újabb adalékok a palóczok ethnographiajához. *Ethnographia* IX: 305–315, 364–374.

JANKÓ János

1892 *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest, Athenaeum. (Reprint 1993. *Series Historica Ethnographicae* 6.)

1896 Adatok a Bácsbodrog megyei sokácok néprajzához. *Ethnographia* VII: 132–165.

1902 *A Balaton-melléki lakosság néprajza*. Budapest, Kilián Frigyes.

JÁVOR Kata

1971 Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv néprajzi tanulságai. *Népi Kultúra–Népi Társadalom* V–VI: 71–103.

1978 Kontinuitás és változás a társadalmi és a tudati viszonyokban. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalom néprajzához*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 295–373.

JELENKUTATÁS

1972 A néprajzi jelenkutatás problémái. *Magyar Filozófiai Szemle* 16: 518–541.

JELENLEGI

1979 A jelenlegi magyar falu néprajzi kutatásának lehetőségei. Vélemények a Varsány kötet kapcsán. *Ethnographia* LXXX: 531–567.

JUHÁSZ Gyula

1983 *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, Kossuth Kiadó.

KARDOS László

1954 A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* V: 409–442.

1955 Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgy-pusztá). *Ethnographia* LXVI: 225–344.

1969 *Egyház és vallásos élet egy mai faluban*. Budapest, Kossuth Kiadó.

1997 *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza*. Kieg., sajtó alá rend. és előszó: Pogány Mária. Budapest, Mentor-Szanator Kft.

KATONA Imre

- 1965 Átmeneti bérmunkaformák. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, II: 382–432.
- 1977 Östörténetünk kérdései a szociálintropológia megvilágításában. In Bartha A. (szerk.): *Magyar östörténeti tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 189–210.
- 1990 *Az idő mérlegén*. Szabadka, Életjel Kiadó.

KISS Lajos

- 1939 *A szegény ember élete*. Budapest, Athenaeum.
- 1943 *A szegény asszony élete*. Budapest, Athenaeum.

KLOCKE, Helmut

- 1934a Grundsätzliches und Methodisches zum Aufbau von Dorfmonographien. *Deutsch-Ungarische Heimblätter* VI: 77–82.
- 1934b Der gesellschaftliche Aufbau eines magyarischen Dorfes. Verpelét im Komitat Heves. *Ungarische Jahrbücher* XIV: 353–384.
- 1934c Der gesellschaftliche Aufbau der deutschen Gemeinde Kunbaja in der Batschka mit besonderer Berücksichtigung des Grossbauerntums. *Deutsch-Ungarische Heimatblätter* VI: 257–283.

KOCSIS Gyula

- 1987 Egy mezővárosi család gazdasági-társadalmi törekvései Cegléden. (1730–1930) In Ikvai Nándor (szerk.): *Életmódkutatások Pest megyében. /Studia Comitatus 18./* Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. 143–185.
- 1995 Egy mezővárosi család hat nemzedékének sikeres és sikertelen mobilitási kísérletei. In Kocsis Gyula (szerk.): *Alkalmazkodás, ellenállás, mobilitás. /Ceglédi füzetek 30./* Cegléd, Kossuth Múzeum, 5–47.

KODOLÁNYI János

- 1958 Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában. *Néprajzi Értesítő* XL: 5–18.

KÓSA László

- 1975 Néprajzi csoportok és tájak a magyar népmiszeretben. In Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 7–51.
- 1980 *A burgonya Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1981 Gyermekecsere és nyelvtanulás. In Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *A II. békésceabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai*. Budapest, Művelődési Minisztérium, 142–148.

- 1985 A feudális eredetű szabadalmas közösségek azonosságtudata és a néprajzi csoportok kutatása. *Ethnographia* XCVI: 275–296.
- 1989 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- 1990a Protestáns egyházas szokások és magatartásformák. In *Magyar néprajz* VII: 443–481.
- 1990b *Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. /*Studia Folcloristica et Ethnographica* 27./ Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
- 1991 Hungarológia, magyarságtudomány, országismeret. In Kósa László (szerk.): *A magyarságtudomány kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 11–74.
- 1996 *Nemesek, parasztok, polgárok. Néprajzi tanulmányok*. /Folklór és etnográfia 94./ Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- KÓSA László – FILEP Antal
- 1975 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. /Néprajzi tanulmányok/ Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS Ákos (szerk.)
- 1994 Tisza menti jobbágy a Zagyva partján. Le Play adatainak forráskritikája. *Ethnographia* 105: 647–655.
- KOVÁCS Imre
- 1937 *A néma forradalom*. Budapest, Cserépfalvi.
- KÖNNENKAMP, Wolf-Dieter
- 1988 Natur und Nationalcharakter. Die Entwicklung der Ethnographie und die frühe Volkskunde. *Ethnologica Europaea* XVIII: 25–52.
- KRESZ Mária
- 1949 A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. In Bárczi Géza et al. (szerk.): *Néprajzi tanulmányok*. Budapest, PPTÉ Néprajzi Intézet, 53–92.
- KULCSÁR Kálmán
- 1988 *Erdei Ferenc*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KUNT Ernő – SZABADFALVI József – VIGA Gyula (szerk.)
- 1984 *Interetnikus kapcsolatok Észak-Kelet-Magyarországon*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- LACKÓ Miklós
- 1988 *Korszellem és tudomány, 1910–1945*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- 1996 *Sziget és külvilág*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- LÁNCZY Gyula
- 1881 *A faluközösség eredete*. Budapest, Grill.

LEFEBVRE, Georges

1975 *Napoleon*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

LENGYEL Zsuzsa (szerk.)

1982 *Tiszaigár. Egy mai magyar falu képe*. Budapest, Művelődéskutató Intézet.

LINDGREN, E. J.

1939 The collection and analysis of folklore. In: Bartlett, Frederic – Ginsberg, M. – Lindgren, E. J. – Touless, R. H. (eds.): *The Study of Society*. London, Kegan Paul, Trench, Trubner, 328–378.

LINTON, Ralph

1936 *The Study of Man*. London–New York, Appleton Century.

LOSONCZI Ágnes

1977 *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

LŐRINCZI Réka, J.

1980 *A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

LÜKŐ Gábor

1935 A román „monografisták” falukutató munkája. In: Bodor Antal (szerk.): *Honismeret könyve*. Budapest, Magyar Társaság Falukutató Intézete, 117–124.

1936 *A moldvai csángók I*. Budapest, Kertész Nyomda.

MÁDY Zoltán (szerk.)

1942 *Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. /A magyar táj- és népismeret könyvtára 5./* Budapest, Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya.

MAGYARY Zoltán – KISS István

1939 *A közigazgatás és az ember. Ténymegállapító tanulmány a tatai járás közigazgatásáról*. Budapest, Magyar Közigazgatástudományi Intézet.

MAINE, Henry S.

1988[1861] *Az ősi jog*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

MAIR, Lucy

1972 *An Introduction to Social Anthropology*. Oxford, Clarendon Press.

MAKKAI János

é. n. *Urambátyám országa. Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája*. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.

MAKSAY Ferenc

1971 *A magyar falu középkori településtörténete*. Budapest.

MÁRKUS István

1979 *Nagykörös*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

MÁTYÁS Antal

1963 *A polgári közgazdaságtan története*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

MATTYASOVSZKY Miklós

1904 *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás*. Budapest, Eggenberger.

MENDELSON, Ezra

1983 *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Bloomington, Indiana University Press.

MILHOFFER Sándor

1898 *A mezei munkáviszonyok hazánkban*. Budapest, Athenaeum.

MOHAY Tamás

1994 *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken. /Dissertationes Ethnographicae 8./* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

MORVAY Judit

1981[1956] *Asszonyok a nagycsaládban. A mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében*. 2. kiad. /Néprajzi tanulmányok/ Budapest, Akadémiai Kiadó.

1966 A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. *Ethnographia* LXXVII: 481–494.

MUNKÁCSI Bernát

1894 Megjegyzés Nagy Géza közléséhez. *Ethnographia* V: 275–276.

MURDOCK, George Peter

1951 British social anthropology. *American Anthropologist* 53: 465–473.

NAGY Géza

1894 Nőrablás emlékei a magyarságnál. *Ethnographia* V: 272–275.

NAGY Olga

1989 *A törvény szorításában. – Paraszti értékrend és magatartásformák*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

NÉMEDI Dénes

1985 *Népi szociográfia 1930–1938*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

NÉMETH László

1992 *A minőség forradalma. Kisebbségben I–II*. Budapest, Püski Kiadó.

NÉPI KULTÚRA – NÉPI TÁRSADALOM

1973 VII. kötet [Tematikus különszám a magyarországi nemzetiségek a határon túli magyarok néprajzáról.]

NIEDERMÜLLER Péter

- 1992 Empirikus kultúrakutatás: egykor és most. (Tűnődések egy integratív kultúratudomány lehetőségeiről) *Szimbiózis* I (1): 29–96.

ORBÁN Balázs

- 1868–1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból* I–VI. Pest-Budapest, Tettey Nándor és Társa.
1986[1889] *Torda város és környéke*. Budapest, Európa.

ORTUTAY Gyula

- 1935a *A szerelem Ajakon a házasságig. – A magyar parasztság szerelmi élete*. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
1935b *A magyar falukutatás új útjai*. *Vigília* I (2): 109–125.
1937a *Magyar népismeret*. /Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság kiadványtára 9./ Budapest, Magyar Szemle Társaság.
1937b *Parasztságunk élete*. /Officina képeskönyvek/ Budapest, Officina Kiadó.
1940 *Fedics Mihály mesél*. /Új magyar népköltési gyűjtemény 1./ Budapest, Egyetemi Magyarisztudományi Intézet. (Reprint: 1978)
1947 *Két előadás*. Budapest, Egyetemi Nyomda.
1949 *A magyar néprajztudomány elvi kérdései*. *Ethnographia* LX: 1–24.
1955 Bevezetés. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar népköltészet* I. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 7–79.
1966 *Halhatatlan népköltészet. – Néprajzi vázlatok*. /Elvek és utak/ Budapest, Magvető Könyvkiadó.

ÖRSI Julianna

- 1990 *Karcag társadalomszervezete a 18–20. században*. /Agrártörténeti tanulmányok 16./ Budapest, Akadémiai Kiadó.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1973 Mit mondhat a gazdasági néprajz a közgazdaságtannak? *Ethnographia* LXXXIV: 366–376.
1977a A gömöri magyar pásztorkodás. *Ethnographia* LXXXVIII: 392–411.
1977b Munkaerő és munkaszervezet a magyar parasztek rétgazdálkodásában. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* X: 103–136.
1979 *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1981a *Kisnemesek utódai a paraszti társadalomban (XIX–XX. század)*. /A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve VII./ Salgótarján, Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, 163–178.
1982a *A Barkóság és népe*. /Borsodi kismonográfiák 15./ Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
1985 Régi bányászélet Gömörben. *Ethnographia* XCVI: 297–323.

- 1988 *Életmód, foglalkozás, nemzetiség. – Bányászat és erdei iparúzés a régi Gömörben.* /Gömör néprajza 14./ Debrecen, KLTE Néprajzi Tan-
szék.
- 1991 *Ortutay Gyula.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1993a *A magyar állattartó kultúra korszakai.* Budapest, MTA Néprajzi Ku-
tatóintézet.
- 1994a A Felföld mint kulturális régió. *Ethnographia* 105: 1–35.
- 1996 *Ethnic Traditions, Classes and Communities in Hungary.* Budapest,
Institute of Ethnology Hungarian Academy of Sciences.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)
- 1980 *Néprajzi csoportok kutatási módszerei.* /Előtanulmányok a Magyar-
ság néprajzához 7./ Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- PÁPAI Károly
- 1891 A vogul házasság. In *Hunfalvy-album. Hunfalvy Pál félszázados aka-
adémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői.* Budapest, Hornyánszky,
133–150.
- PAPP József
- 1985 A néprajzoktatás története a Budapesti Tudományegyetemen
(tanszéktörténeti dokumentumokkal). In Barabás Jenő (szerk.)
Dissertationes Ethnographicae 5. (Paládi-Kovács Attila és Papp Jó-
zsef közreműködésével). Budapest, ELTE Tárnyi Néprajzi Tanszéke,
49–97 (+függelék).
- PAPP László
- 1941 *Kiskunhalas népi jogélete.* /A magyar táj és népismeret könyvtára 2./
Budapest, Országos Táj- és Népkutató Intézet.
- PÓCS Éva
- 1997 *Élők és holtak, látók és boszorkányok.* (Néprajzi tanulmányok) Bu-
dapest, Akadémiai Kiadó.
- POLÁNYI Károly
- 1944 *The Great Transformation.* New York, Beacon Press. (Magyarul: *A nagy
átalakulás.* Budapest, Mészáros G., 1997.)
- PUSKÁS Julianna
- 1982 *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban.* Budapest, Akadémi-
ai Kiadó.
- REITZER Béla
- 1990[1934] A szociográfia módszertani problémája. In Kulcsár László – Hárs-
falvi Tamás (szerk.): *Agrárszociológiai szöveggyűjtemény* I. Gödöllő,
Gödöllői Agrártudományi Egyetem. Gazdaság- és Társadalomtu-
dományi Kar, 416–422.

RÉZLER Gyula

1943 *Falukutatók és szociográfusok*. Budapest, Faust.

RUBINEK Gyula

1895 *Parasztszocializmus*. Budapest, Pátria Nyomda.

SÁRKÁNY Mihály

1977 Somló Bódog az ősi társadalom gazdaságáról. *Szociológia* 6: 516–521.

1980b Kultúra, etnikum, etnikai csoport. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei. /Előtanulmányok a Magyarország néprajzához 7./* Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 41–55.

1981 A kultúra és az életmód változása falun. In Vass Henrik (szerk.): *A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon*. Budapest–Szolnok, Szolnok Megyei Lapkiadó Vállalat, 120–129.

1983 Parasztág és termelési viszonyok. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIII: 21–37.

1984 Regionális különbségek a paraszti életmód alakulásában. In Girus Károly – Simon Péter (szerk.): *A mezőgazdaság fejlődésének szocialista útja a legutóbbi két évtized magyarországi tapasztalatai tükrében*. Budapest, Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 230–236.

1990 Nő és férfi a manysi mitológiában és a valóságban. In Borsányi László – Ecsedy Csaba (szerk.): *Etnológiai tanulmányok Boglár Lajosnak ajánlva. /Történelem és kultúra 5./* Budapest, MTA Orientalisztikai Munkaközösség, 90–101.

1991 Elméletek és korszerűség a magyar etnológiában. In Balázs Géza (szerk.): *Magyar néphagyomány – európai néphagyomány*. Budapest–Debrecen, Magyar Néprajzi Társaság, 111–120.

SAS Judit, H.

1976 *Életmód és család. Az emberi viszonylatok alakulása a családban. Békés megyei életmód-vizsgálat alapján. /Szociológiai füzetek 17./* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SAVIGNY, Friedrich Carl von

1814 *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Heidelberg, Mohr und Zimmer.

SCHÖPFLIN Aladár

1967 *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

SÍK Endre

1988 *Az örök kaláka*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

SOMLÓ Bódog

1909 *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. Bruxelles–Leipzig–Paris, Institut Solvay de Sociologie. Notes et mémoires. Fascicule 8.

SOZAN, Michael

1972 Review of Proper Peasants by Edit Fél – Tamás Hofer and Une Communauté rurale de l'Irland by Robert Cresswell, *Current Anthropology* 13. 491–492.

1977 *The History of Hungarian Ethnography*. Washington, University Press of America.

STAGL, Julius

1974 August Ludwig Schlözers Entwurf einer „Völkerkunde“ oder „Ethnographie“ seit 1772. *Ethnologische Zeitschrift* (Zürich) II: 73–91.

STASSIK Ferenc

1900 *A volt határőrvidéki házközösségek*. Nagy-Becskerek, Pleitz.

STEWART, Michael

1994 *Daltestvérek*. Budapest, T-Twins–MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány.

SZABADFALVI József – VIGA Gyula (szerk.)

1986 *Árucseré és migráció*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.

SZABÓ István

1990[1941] *A magyarság életrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1965 Jobbágyság – parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet. *Ethnographia* LXXVI: 10–31.

SZABÓ László

1967 A népi társasmunkák kutatása. *Ethnographia* LXXVIII: 219–237.

1968 *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században*. /A Damjanich János Múzeum Közleményei 15–18./ Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.

1970 *A társadalomnéprajz alapvető kérdéseiről*. /A Damjanich János Múzeum Közleményei 24–25./ Szolnok, Damjanich János Múzeum.

1973 A társadalomnéprajzi fogalmakról. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*, 231–251.

1980 *A magyar rokonsági rendszer*. /Studia Folkloristica et Ethnographica 4./ Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.

1982a *Jászság*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

1982b *A jász etnikai csoport II. A Jászság társadalomnéprajza a XVIII–XIX. században*. Szolnok, Szolnok Megyei Múzeum.

1993 *Társadalomnéprajz*. Debrecen, Ethnica Kiadó.

SZABÓ Zoltán

1936 *A tardi helyzet*. Budapest, Cserépfalvi.

é. n. [1938] *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest, Cserépfalvi.

SZEIBERT János

1935 *Elsodort falu a Tiszazugban. Adatok Nagyrév szociográfiájához.* Budapest, Stephaneum Nyomda Rt.

SZEKFŰ Gyula (szerk.)

1939 *Mi a magyar?* Budapest, Magyar Szemle Társaság.

SZELÉNYI Iván

1992 *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZENDREY Ákos

1929 A közigazgatás népi szervei. *Népünk és Nyelvünk* I: 23–38, 92–101.

1931 A népi ruházatkodás életkorjelző jelentősége. *Ethnographia* XLII: 76–86.

1936a Népi büntetőszokások. *Ethnographia* XLVII: 65–71.

1936b Néprajz és jogtörténet. *Ethnographia* XLVII: 144–150.

1936c A matriarchátus nyomai a magyar népi családnevekben. *Nyelvtudományi Közlemények* L: 422–426.

1936d A magyar nemzetségi szervezet emlékei. *Ethnographia* XLVII: 269–280.

1937a A népi társadalom tagozódása. *Ethnographia* XLVIII: 187–198.

1937b A társadalom érintkezési formái. *Ethnographia* XLVIII: 372–385.

1938a A népi élet társas-összejövedelei. *Ethnographia* XLIX: 124–138.

1938b A népi társasmunkák és összejövedeleik. *Ethnographia* XLIX: 273–286.

SZÉPE György

1972 A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése. In Telegdi Zsigmond – Szépe György (szerk.): *Általános nyelvészeti tanulmányok. VII. Nyelv és társadalom.* (Közreadja a Magyar Tudományos Akadémia, Nyelvtudományi Intézet.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 181–199.

SZILÁGYI Miklós

1992 *Halászó vizek, halásztársadalom, halászati technika. – A tiszai halászat történeti-néprajzi elemzése.* /Studia Folkloristica et Ethnographica 29./ Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.

1995 *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség. Történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek.* /Folklór és etnográfia 87./ Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.

1998 A Puszták népe társadalomnéprajzi szempontból. *Új Dunatáj* III: 37–45.

SZUHAY Péter

- 1994 *A magyarországi parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig. /A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII./* Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 345–371.

SZÜCS Jenő

- 1974 *Nemzet és történelem. Tanulmányok.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

TAGÁNYI Károly

- 1949[1894] *A földközösség története Magyarországon.* Budapest, Pátria Nyomda.
1919 *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. A családjog és öröklési jog.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.

TAKÁCS Lajos

- 1964 *A dohánytermesztés Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
1976 *Egy irtásfalu földművelése.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
1978 Polgár szavunk 'parasztgazda, paraszt' jelentésének történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 102: 350–361.
1981 „Béres szolgák” (A XVIII. századi paraszti életformaváltás történetéhez). *A Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* XXXII: 235–250.
1987 *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

TÁLASI István

- 1948 *Néprajzi életünk kibontakozása.* (Klny. a Magyar Népkutatás kézikönyvéből) Budapest, Néptudományi Intézet.
1955 Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve. (1945–1955) *Ethnographia* LXVI: 556.
1957 A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. *Ethnographia* LXVIII: 217–251.
1964 A magyar nép anyagi kultúrája Európában. (A folyamatos kutatások tükrében.) *A Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* XXI: 3–22.
1979–1980 *Néprajzi tanulmányok, írások I. /Dissertationes Ethnographicae III–IV./* Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárjgyi Néprajzi Tanszéke.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1944b *Mártély népi jogélete. /Régi magyar jog. Jogtörténeti és népi jogi tanulmányok 1./* Kolozsvár, Kolozsvári egyetem jogtörténeti szeminariuma.

- 1961 *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- 1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- TESSEDIK Sámuel
- 1979[1784] A parasztember Magyarországon. In Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely: *A parasztkok állapotáról Magyarországon*. (Vál., szerk. és bev. Zsigmond Gábor) Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 109–263.
- TOMORI Viola
- 1935 *A parasztság szemléletének alakulása*. Szeged, Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma.
- TÓTH Zoltán György
- 1947 *A barkók öröklési jogszokásai*. Eger, Egyházmegyei Szent János Nyomda.
- VADNAY Andor
- 1900 *A Tiszamellékről. Tanulmány az alföldi munkáskérdésről*. Budapest, Budapesti Hirlap Nyomda.
- VÁGVÖLGYI András (szerk.)
- 1982 *A falu a mai magyar társadalomban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VAJDA László
- 1954 A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége. *Ethnographia* LXV: 1–19.
- VÁMBÉRY Ármin
- 1882 *A magyarok eredete. Ethnológiai tanulmány*. Budapest, MTA Könyvkiadó Hivatal.
- 1885 *A török faj ethnológiai és ethnographiai tekintetben*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- 1895 *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest, Franklin-Társulat.
- VAN GENNEP, Armand
- 1909 *Les rites de passage*. Paris, Émile Nourry.
- VARGA Jenő
- 1901 *A magyar faj védelme. I. Sötét pontok*. Makó, Kovács Antal Nyomda.
- VARGA Rózsa – PATYI Sándor
- 1972 *A népi írók bibliográfiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VARGYAS Lajos
- 1961 Miért és hogyan történelmi tudomány a néprajz? *Néprajzi Értesítő* XLIII: 5–20.
- 1976 *A népballada és Európa I–II*. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat.
- VÁRKONYI Ágnes, R.
- 1973 *A pozitívista történetiszemlélet a magyar történetírásban I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

VENCZEL József

1980 *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből.* (Bev., jegyz.: Imreh István) Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

VERES Péter

1936 *Az Alföld parasztsága.* Budapest, Oravetz.

1941 *Falusi krónika.* Budapest, Magyar Élet.

VIGA Gyula

1990 *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon.* Debrecen – Miskolc, Kossuth Lajos Tudományegyetem – Herman Ottó Múzeum.

VINOGRADOFF, Paul

1920 *Outlines of Historical Jurisprudence* 1. London – Oxford, Oxford University Press.

VISKI Károly

1938 *Etnikai csoportok, vidékek.* (Klny.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kiadó.

VOIGT Vilmos

1972 Egyetemes magyar néprajz? *Szociológia* 1: 528–543.

1978 Szempontok a magyar folklór akkulturáció vizsgálatához. *Ethnographia* LXXXIX: 604–631.

VOIGT Vilmos – ORTUTAY Gyula – KATONA Imre

1979 A folklórisztika és a folklórisztikai kutatás története. In Ortutay Gyula (szerk.), Dömötör Tekla, Katona Imre, Martin György, Olsvai Imre, Ortutay Gyula, Voigt Vilmos (írták): *A magyar folklór.* Budapest, Tankönyvkiadó, 39–69.

WELLMANN Imre

1989 Földközösségtől a faluközösségig – kutatások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig. *Ethnographia* 100: 278–301.

WHITE, Leslie A.

1968 Nations as sociocultural systems. *Ingenor* 5: 5–19.

1975 *The Concept of Cultural Systems. A Key to Understanding Tribes and Nations.* New York, Columbia Univ Press.

WIEGELMANN, Günter

1979 Gemeindestudien in Deutschland. In Wiegelmann, Günter (Hrsg.): *Gemeinde im Wandel Volkskundliche Gemeindestudien in Europa. Beiträge des 21. Deutschen Volkskundekongresses in Braunschweig (1977).* Münster, F. Coppentrath, 67–86.

WOLF, Eric

1982 *Europe and the People without History.* Berkeley, University of California Press. (Magyarul: Európa és a történelem nélküli népek. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995.)

ZSIGMOND Gábor

1974 *A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leo (1839–1886)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ZSIGMOND Gábor (szerk.)

1977 *Az ősi társadalom magyar kutatói. /A magyar néprajz klasszikusai/* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

• A TÁRSADALOMNÉPRAJZI JELENKUTATÁSOK

Előadásomat terminológiai problémával kezdem, a jelen szónak a néprajzi irodalomban megfigyelhető többféle értelmezésével. Egyik értelmezése az etnográfiai jelen, az adatközlők emlékezetével elérhető legtávolabbi időponttól máig terjedő korszak (Barabás 1957: 615). A jelen szó másik értelmezésében történeti periodizációs fogalom, a társadalmi fejlődésnek az ipari forradalmat követő szakaszára vonatkozik, a más néven ipari korszakot jelölő (*Populus Revisus* 1966; Jacobeit – Nedo 1969; Skalniková – Fojtik 1971). Ebből következik, hogy a jelen szónak ilyen alkalmazása annak a társadalomfejlődési koncepciónak felel meg, amely a fejlődésnek ezen a szakaszán a bővített újatermelésnek technikailag, szervezetenként adott lehetőségét tartja alapvetőnek, és nem tulajdonít jelentőséget annak, hogy a termelésnek ez a formája milyen termelési viszonyok közepette valósul meg. A jelen szónak harmadik jelentése a ma, 1971, azaz a kutató által közvetlenül érzékelhető, átélhető korszak (Ortutay 1949: 20–21; Barabás 1957: 615; Nedo 1969: 10–11).

Az első értelmezéssel nem kívánok foglalkozni, ennek gyakorlati jelentőségét eddig is kellőképpen igazolták a néprajzi kutatások. A jelen szónak történeti periodizációs fogalomként használata azonban felveti azt az elméleti kérdést, hogy a népi társadalom és kultúra fejlődése, alakulása során okozott-e olyan fundamentális, forradalmi változást az ipari forradalom, mint a városi társadalomban a munkásság és tőkés szembentálló osztályainak és azok új életformáinak kitermelésével? Ez a kérdés történeti kérdés, amelynek megválaszolásánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül a következő tényeket:

a) Magyarországon az ipari forradalom az iparban a 19. század második felében zajlott le.

b) Ha a mezőgazdaság gépesítését, a tudományok a termelésben való kamatoztatását, a bővített újatermelésnek mint törekvésnek az általánosságát, a mezőgazdaságban dolgozóknak agrárproletárokká, illetőleg árutermelő kisparasztokká válását értjük a mezőgazdaság ipari forradalmán, akkor elmondható, hogy ez egy hosszadalmas folyamat, amely a múlt század második felében, sőt utolsó negyedében indult meg, az 1930-as évek végén még nem ért véget – amit szépen ábrázol Erdei Ferenc *A magyar paraszttársadalomban* (1941) –, s tulajdonképpen csak a mezőgazdaság szocializálásával fejeződött be, hozzátehetjük – robbanásszerűen.

A mezőgazdaság ipari forradalma tehát hosszú átmeneti időszak volt a „preindusztriális” és „indusztriális” korszak között, amelynek kezdetét a kapitalizálódás jogi lehetőségeinek megadásánál ragadhatjuk meg, végpont-

ját pedig a mezőgazdaság szocializálásának általánossá válása alkotja (Szabó 1965; Gunst 1970). Ebben az időszakban még létezett, ha visszaszorulóban is volt az a paraszti kultúra, amely hagyományosan tárgya az európai etnográfának. A mezőgazdaság szocializálása azonban gépesítéssel, új termeléstechnikai eljárások bevezetésével és a tömegkommunikációs eszközök széles körű elterjedésével párosult. Ezek a tényezők összhatásukban arra vezettek, hogy a mezőgazdasági népeség felhagyja a hagyományos paraszti kultúra fenntartásával, őrzésével. Ezért úgy vélem, hogy ha a jelen fogalmát történeti periodizációs értelemben akarjuk használni, akkor a mezőgazdaság szocializálásának időpontja óta eltelt szakaszra kell vonatkoztassuk.

A jelen harmadik értelmezése, a közvetlenül átélhető ma vizsgálata, elsősorban kutatástechnikai kérdéseket vet fel. A hagyományos etnográfiai problémák kutatói figyelmüket elsősorban az elmúlóban levő paraszti kultúra megragadható objektivációira szegezték és azok feltételezett összefüggését az elmúlt időszakok valamelyikében keresték. Kézenfekvő, hogy a fellelhető tárgyi, társadalmi és szellemi emléktárhely gyűjtését elsősorban az idősebb generációk körében kísérelték meg, hiszen azok emlékezete őrizhette a legrégebb rétegeket. Az így nyert adatokat történeti források és régészeti ásatások anyagával vetették össze, hogy a történeti rekonstrukciók validitását növeljék. A jelen, a ma kutatóját azonban szükségszerűen valamennyi élő generáció érdekli. Minden korosztályról tudni akarja, hogy hogyan él, hogyan ítéli meg helyzetét, hogyan szeretne élni. Ez pedig megköveteli, hogy lényegesen nagyobb súlyt fektessen a megfigyelés technikájára, mint a hagyományos etnográfiai gyűjtések esetében; képes legyen közvetlen beszélgetésre valamennyi generáció képviselőivel, és messzemenőleg vegye figyelembe az emberek legkülönbözőbb szubjektív megnyilatkozásait; s ami a lényeg, fel kell ismerje a jelenségek között empirikusan is megállapítható összefüggéseket, hogy ezeket további elemzések alapjávé tehesse. Ezenfelül élnie kell azzal a lehetőséggel, amit a ma nyújt, hogy nem okvetlenül a tapasztalható jelenségek kiváltó okait nyomozhatja csak, hanem valamilyen várhatóan változást előidéző tényező, pl. rendelet, intézkedés stb. ismeretében módjában áll a változás teljes lefolyását végigkövetni.

A jelennek e harmadik értelmezés szerinti vizsgálata nem hiányzik a magyar néprajz tudománytörténetéből, jóllehet a példák száma nem különösen nagy. Anélkül, hogy teljességre törekednék, megemlítenék néhány korszakot, amelyben a jelen iránti érdeklődés nem csupán egyes személyekre korlátozódott, hanem szélesebb kört érintő, tudatos tudományos törekvésnek látszik. Ilyen volt a „Huszadik Század” köré tömörült szociológusok, szociográfusok néhány tanulmánya századunk első két évtizedében (MSZIB 1: 76–78). Ide sorolható a 30-as években a népi írók és szociográfusok tevékenysége, Kiss

Lajos munkássága, azok az új, a strukturális funkcionalista módszert történeti szemlélettel ötvöző módszertani elvek, amelyeket Ortutay Gyula a *Magyar Népismeret*-ben fejtett ki (Ortutay 1937).

A történeti periodizáció szerinti jelenkorba vezetnek már azok a törekvések, amelyeket 1949 és 1955 között a magyar néprajztudományban tapasztalhatunk. A mezőgazdaság szocializálása első kísérletének jelentőségét felismerte tudományunk, amit számos terv, elvi tanulmány és néhány adatközlés is bizonyít (Ortutay 1949: 20–21, 1951: 200–201; Kardos 1969: 285).

Az utolsó tizenöt évben az alakuló szocialista falu vizsgálatába bekapcsolódott a szociológia is. Jóllehet a néprajztudományban ebben az időben nem tartozott a centrális kérdések közé a legújabb változások vizsgálata, mégsem mondhatjuk, hogy az érdeklődés teljesen elapadt volna. Katona Imre 1962-ben összegezte a paraszti élet átalakulását (Katona 1962), legújabban pedig Kardos László publikálta könyvét (Kardos 1969), amely kiemelkedik a mezőgazdaság szocializálását követő időszak néprajzi kérdéseit taglaló tanulmányok közül.

Ez a talán túlságosan is sommás áttekintés a hazai jelenkutatási törekvésekről jelzi, hogy a jelenkori társadalomnéprajzi kutatások perspektívájának felderítésében – a továbbiakban a jelenkort történeti periodizációs értelemben használom – kevéssé támaszkodhatunk hazai előmunkálatokra.

Nem alakult ki azonban egységes álláspont a kérdésre vonatkozó nemzetközi néprajzi irodalomban sem, lassan három évtizede folynak a viták, hogy a társadalmi és kulturális jelenségek mely része képezze a néprajzi kutatás tárgyát a tudományok közötti munkamegosztás rendszerében. Általában egyetértenek abban a különböző kutatók, hogy a hangsúly a kulturális objektivációkról a társadalmi kapcsolatokra és gondolkodásmódra tevődjön át, ezek őriznek olyan sajátosságokat, amelyek a hagyományosan gyűjtött néprajzi anyaggal összehasonlíthatók (Ék 1969). Ez a hangsúlyeltolódás viszont hozzájárul ahhoz, hogy elmosódjék a néprajz, pontosabban a szociálintropológia és a szociológia között már amúgy is kétségbe vont határvonal. A néprajz és szociológia közötti munkamegosztás kialakítását teoretikus megfontolások mellett tudománytörténeti és szervezeti okok is befolyásolják országonként eltérő módon.

Vegyünk szemügyre néhány elképzelést, ami a jelenkori társadalomnéprajzi vizsgálódás tárgyaként felmerült.

Mindenekelőtt beszélnünk kell arról, hogy változatlanul kutathatók azok a társadalmi viszonyok, kapcsolatok, intézmények, mechanizmusok, magatartásmódok, amelyek a múlt örökségeként a jelenkorban is tovább élnek, és korábbi néprajzi tapasztalatokból már ismertek. Ez a megközelítés azzal a kétségtelen előnnyel járt, hogy az új anyagok a már eddig megismertekhez illeszkednek, és ezzel hozzájárulnak a tudomány egységének biztosításához.

Azonban ha a néprajzi kutatások csak ezekre a jelenségekre korlátozódnak, a következő nehézségekkel kell szembenézni.

a) A magyar és általában az európai etnográfia nem dolgozta ki a társadalmi jelenségek témáit és módszertanát olyan mértékben, hogy ne maradjon fedetlenül valamelyik társadalmi szféra a néprajz és a szociológia között;

b) Igen valószínű, hogy a hagyományosan vizsgált társadalmi jelenségek jelentősége az átalakulással elveszett vagy elvész, és miközben ezeket nyomon kövesszük, elkerüljük figyelmünket olyan meghatározó összefüggések, amelyek biztosítanak, hogy a társadalmat egészben ragadhassuk meg. Ahogyan Jozef Burszta megfogalmazta, az ilyen vizsgálat megreked a „jelen peremén” (Burszta 1969: 97) és változatlanul az európai etnográfiában elterjedt atomisztikus kultúrafelfogáshoz szállít csak anyagokat;

c) Végül módszertani nehézségeket is felvet ez a vizsgálódás, mert valamilyen társadalmi egység egészében való megragadása nélkül nem tudhatjuk, hogy meddig terjednek benne azok az intézmények, kapcsolatok stb., amelyek hagyományosan a néprajz tárgyát alkották, és mi ezek tényleges jelentősége.

Más módon vetette fel a kérdést Eric Wolf (1966). Abból indult ki, hogy a komplex társadalmak – és most tekintsünk el a terminológiai eltéréstől – korántsem olyan jól szervezettek, részeik, összetevőik nem illeszkednek olyan pontosan, mint ahogyan feltételezzük. A formális keretek között és mellett működnek és a társadalmi rendszerek fenntartásában szerepet játszanak olyan nem-formális intézmények, szervezetek, amelyek logikailag olykor időben is megelőzik a formális szervezetek létét. Véleménye szerint az antropológusoknak van a legnagyobb jártassága az ilyen nem-formális társadalmi jelenségek felderítésében, s ezért úgy ítéli meg, hogy ezen a területen járulhatna hozzá legjobban a szociálintropológia a modern társadalmak megismeréséhez. Példaként megemlíti a rokoni testületek, a barátság és a klikkek kutatásának lehetőségét. Végül arra a következtetésre jut, hogy többek között azért is figyelmet érdemelnek a nem-formális szervezetek, kapcsolatformák, mert elsősorban velük magyarázható a különböző nemzetek eltérő karaktere.

Wolf minden bizonnyal túlhangsúlyozza a nem-formális intézmények jelentőségét, nem vesz tudomást arról, hogy még ha valóban hozzájárulnak esetenként ezek a nem-formális intézmények a társadalmi rendszer fenntartásához, akkor is alárendeltek, nemcsak a rendszernek, hanem a formális intézménystruktúrának is, ezért ha csak nem-formális kapcsolatok vizsgálatára szorítkozunk, lemondunk a lényeg megragadásáról. Vonatkozik ez a bírálat a nem-formális szervezetek nemzeti karaktert meghatározó szerepére is, ahol Wolf figyelmen kívül hagyja a formális és nem-formális kapcsolatok történeti alakulásának dialektikáját és ennek összefüggését a kulturális miliő egészével.

Ez a kritika nem jelenti, hogy elhanyagolhatónak ítélem e kapcsolattípusok kutatását, sőt inkább vélem, hogy az európai etnográfiaiban nívumot hoz ezek bevonása a vizsgálatokba, csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy nem szorítkozhat pusztán ezekre a kutatás.

Harmadik lehetőség, és ez látszik a leggyümölcsözőbbnek, hogy a néprajzi kutatások jelenkorra kiterjesztésében az úgynevezett közösségtanulmányokra fektessük a fő súlyt. Ez a törekvés kimutatható mind az amerikai és nyugat-európai, mind a lengyel és szovjet jelenkutatási kísérletekben, jellegében pedig beleillik a kulturális antropológia általános eszmerendszerébe (Index 1961; Frankenberg 1965; Szwengrub 1967; Burszta 1970; Skalníková – Fojtik 1969). Ennek az elgondolásnak az az alapja, hogy az együttélő emberi közösségekben múlt, jelen és jövő mindenképpen összefügg, ebben a keretben megnyilvánulnak mindazok a változások, amelyek a társadalom egészét áthatják, és mindazok a feszültségek empirikusan vizsgálhatók, amelyek a társadalomban fennállhatnak. Kérdéses azonban, hogy milyen szintű közösségekben jár sikerrel a néprajzi, kulturális antropológiai megközelítés a jelenkor fejlettségének fokán.

Az eddigi tanulmányok arra vallanak, hogy ez a megközelítés főként ott eredményes, ahol a közösség mérete és a kapcsolatok jellege következtében a különböző intézmények, szervezetek a bennük résztvevő, őket alkotó emberek révén összefüggnek egymással (Eisenstadt 1961: 207). Másként ezt úgy is kifejezhetjük, hogy sikeresek voltak a vizsgálatok olyan együttélő közösségekben, ahol az együttélés valóban az összetartozást, egymás kölcsönös ismeretét vonta magával. Így változatlanul a néprajzi vizsgálódás egységei közé tartozik a falu, a kisváros és újabb egységként bevonhatónak látszanak nagyobb városokban egyes negyedek, sőt van már példa egyes háztömbök vizsgálatára is (Fojtik 1969). A közösségtanulmányok, ha címükben nem is mindig jelentkezik ez, az adott közösségek mindenoldalú feltárásának és holisztikus megragadásának igényével születnek. Nem a jelen statikus képének rögzítése egyedüli céljuk, hanem a múltból a jelenbe való átmenet felgöngyölítése is, a változás, a régi típusú közösség új típusúvá alakulásának folyamata, azoknak a tendenciáknak a lehetséges felvetésével együtt, amelyek a jövő felé mutatnak (Burszta 1969: 98).

A jelen Magyarországon elvégezhető közösségvizsgálatok megítélésem szerint három fő folyamat tanulmányozását tűzhetnék ki céljukként.

Egyik a mezőgazdaság szocializálásának társadalmi hatása, amely közvetlenül rögzíthető, és feltárható azok a mechanizmusok, amelyeken keresztül ez a hatás érvényesült. Esettanulmányokkal kell dokumentálni, hogy mit jelentett és jelent a falusi társadalom átstrukturálódása, geográfiai és társadalmi

mobilitásának fokozódása, értékrendszerének változása, hogyan ítélik meg ezeket a folyamatokat az adott közösségek tagjai, hogyan tervezik jövődjüket ezek ismeretében.

Másik fő folyamat az urbanizáció és ennek ellentéte. A falu városiasodásának hátterében, úgy tűnik, az új termelési viszonyok alapján szervezett munkakörülmények, a jövedelemszerzés és elosztás új módjai, a generációk és nemek közötti foglalkozáskülönbségek, valamint a tömegkommunikációs eszközök hatása áll. Ebben a felsorolásban azonban közvetlenül ható okok és általános feltételek keverednek, melyek szétválasztása a folyamat megértése szempontjából elengedhetetlen, és csak empirikus vizsgálatokkal érhető el. Ennek a folyamatnak bizonyos fokig ellentéte a városi életforma napjainkban ugyancsak megfigyelhető átalakulása, ami a német szakirodalomban nem túl szerencsés megfogalmazással a városok „vidékiesedésének” problémájaként merült fel (Hävernick 1966: 105). Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha a városi élet leegyszerűsödéséről beszélünk.

Harmadik kiemelendő folyamatnak tartom a különböző etnikumok együttélésének és a termelőszövetkezetekben együttdolgozásának kérdését. A különböző etnikumok együttélésének következményeire a múltban méltatlanul kevés figyelmet fordított a hazai néprajztudomány, jóllehet mindenkor egyik központi feladata lett volna ennek vizsgálata. Szinte azt mondhatni, hogy az etnikus együttélés kérdéseiről mindmáig a legjobb leírást Eötvös Károly adta *A nagy perben* (Eötvös 1904; Ortutay 1947). Ezen a kérdéskörön belül külön figyelmet érdemel a cigányság kutatása, nemcsak azért, mert a néprajzi cigánykutatás igen elhanyagolt terület, hanem azért is, mert jó néhány településünkön a cigányokkal való együttélés társadalmi feszültségekkel terhes.

Természetesen a közösségkutatások, jóllehet magukban foglalják a hagyományos társadalmi jelenségek és a nem-formális szervezetek vizsgálatát is, éppúgy felvetik a néprajz és szociológia konfrontációját, mint a jelenkori társadalom vizsgálatának bármelyik más kérdése. Azt hiszem, igaza van Paul Nedónak abban, hogy a kutatások jelenlegi állásában helyesebb, ha az interdiszciplináris együttműködés szálait erősítjük és nem a tudományok közötti merev határok megvonására törekszünk (Nedo 1969: 10). Erre legfeljebb akkor kerülhet sor, ha már kellő mennyiségű jelenkori vizsgálat alapján világosan látszik, hogy mi a szociológiai és antropológiai megközelítésnek olyan erőssége és korlátozottsága, ami a munkamegosztás kialakításában egyaránt szerepet játszhat.

Végezetül még azt szeretném megjegyezni, hogy a jelenkor kutatásának lehetősége nem a történeti etnográfiai kérdések háttérbeszorítását, inkább azok továbbvitelét jelenti. A jelen vizsgálata módot nyújthat a ma teljes érett-

ségében kibontakozott, a múltban nem világosan kirajzolódó társadalmi formák megértéséhez, valahogyan úgy, ahogyan Marx a kapitalizmusból értette meg a korábbi tulajdonformákat. Számos társadalmi tendencia befejező szakaszát éljük át ma, amelyek kezdete korábbi időszakba nyúlik vissza, de kutatásuk időszerűségét csak ma ismerjük fel (Kramer 1966: 13). A jelenkutatások ezenfelül anyagot szolgáltathatnak az összehasonlító vizsgálatokhoz. Az alkalmazott antropológiai kísérletek óvatosságra intenek ugyan (Goldstein 1968: 249–250), de némi optimizmussal az is elmondható, hogy a jelenkori néprajzi kutatások segítséget nyújthatnak a közvetlen jövőben kibontakozó társadalmi tendenciák felismeréséhez.

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

BARABÁS Jenő

1957 A Magyar Néprajzi Atlasz elvi és gyakorlati problémái. *Ethnographia* LVIII: 609–626.

BURSZTA, Jozef

1969 Traditionelle Volkskunde und Gegenwartsforschung, dargestellt am Beispiel der kulturellen Umwandlung in den Dörfern der polnischen Westgebiete. In Jacobeit, Wolfgang – Nedo, Paul (Hrsg.): *Probleme und Methoden volkskundlicher Gegenwartsforschung*. Berlin, Akademie-Verlag, 93–105.

1970 Glównie tendencje rozwojowe kultury wsi na Ziemiach Zachodnich. *Materiały Zachodniopomorski* XIV: 369–381.

EISENSTADT, Samuel M.

1961 Anthropological studies of complex societies. *Current Anthropology* 2: 201–222.

ÉK, Seven B.

1969 Zur Volkskundlichen Erforschung der industriellen Perioden in Schweden. In Jacobeit, Wolfgang – Nedo, Paul (Hrsg.): *Probleme und Methoden volkskundlicher Gegenwartsforschung*. Berlin, Akademie-Verlag, 43–50.

EÖTVÖS Károly

1904 *A nagy per*. Budapest, Révai.

ERDEI Ferenc

1941 *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, Franklin-Társulat.

FOJTÍK, Karel

1969 Volkskundliche Erforschung der Stadt Brno. Methoden und

Ergebnisse. In Jacobeit, Wolfgang – Nedo, Paul (Hrsg.): *Probleme und Methoden volkskundlicher Gegenwartsforschung*. Berlin, Akademie-Verlag, 63–74.

FRANKENBERG, Ronald

1965 *Communities in Britain*. Harmondsworth, Penguin.

GOLDSTEIN, Marcus S.

1968 Anthropological research, action and education in modern nation: with special reference to the USA. *Current Anthropology* 9: 247–269.

GUNST Péter

1970 *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920–1938*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

HÄVERNICK, Walter

1966 Grosstadt-Volkskunde in der Praxis. In *Populus Revisus. Beiträge zur Erforschung der Gegenwart / Volksleben 14.* Tübingen, Tübinger Vereinigung für Volkskunde, 101–105.

INDEX

1961 *Index Ethnographicus*.

JACOBET, Wolfgang – NEDO, Paul (Hrsg.)

1969 *Probleme und Methoden volkskundlicher Gegenwartsforschung*. Berlin, Akademie-Verlag.

KARDOS László

1969 *Egyház és vallásos élet egy mai faluban*. Budapest, Kossuth Kiadó.

KATONA Imre

1962 *Parasztságunk életének átalakulása*. Gyula, Erkel Ferenc Múzeum.

KRAMER, Karl S.

1966 Historische Methode und Gegenwartsforschung in der Volkskunde. *Populus Revisus. Beiträge zur Erforschung der Gegenwart. / Volksleben 14.* Tübingen, Tübinger Vereinigung für Volkskunde, 7–16.

MSZIB = *A Magyar Szociológiai Irodalom Bibliográfiája*

1970 *A Magyar Szociológiai Irodalom Bibliográfiája*. 1. kötet: *Folyóiratok 1900–1919*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatócsoport – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.

NEDO, Paul

1969 Zur Einführung. In Jacobeit, Wolfgang – Nedo, Paul (Hrsg.) *Probleme und Methoden volkskundlicher Gegenwartsforschung*. Berlin, Akademie-Verlag, 9–16.

ORTUTAY Gyula

1937 *Magyar népismeret*. Budapest, Magyar Szemle Társaság.

- 1947 *A mai magyar belső vándorlás és a néprajzi kutatás.* (Két előadás.)
Budapest, Egyetemi Nyomda, 43–83.
- 1949 A magyar néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia* LX: 1–24.
- 1951 Néprajz és kulturális forradalom. *MTA I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztályának Közleményei* 191–207.

POPULUS REVISUS

- 1966 *Populus Revisus. Beiträge zur Erforschung der Gegenwart.* /Volksleben 14./ [Von Karl-S. Kramer, Ingeborg Weber-Kellermann, etc.]
Tübingen, Tübinger Vereinigung für Volkskunde.

SKALNIKOVÁ, Olga – FOJTIK, Karel

- 1969 Etnografie současnosti - východiska a výsledky. *Český Lid* 104 (58):
255–272.

- 1971 *K teorii etnografie současnosti.* Praha, Akademia.

SZABÓ István (szerk.)

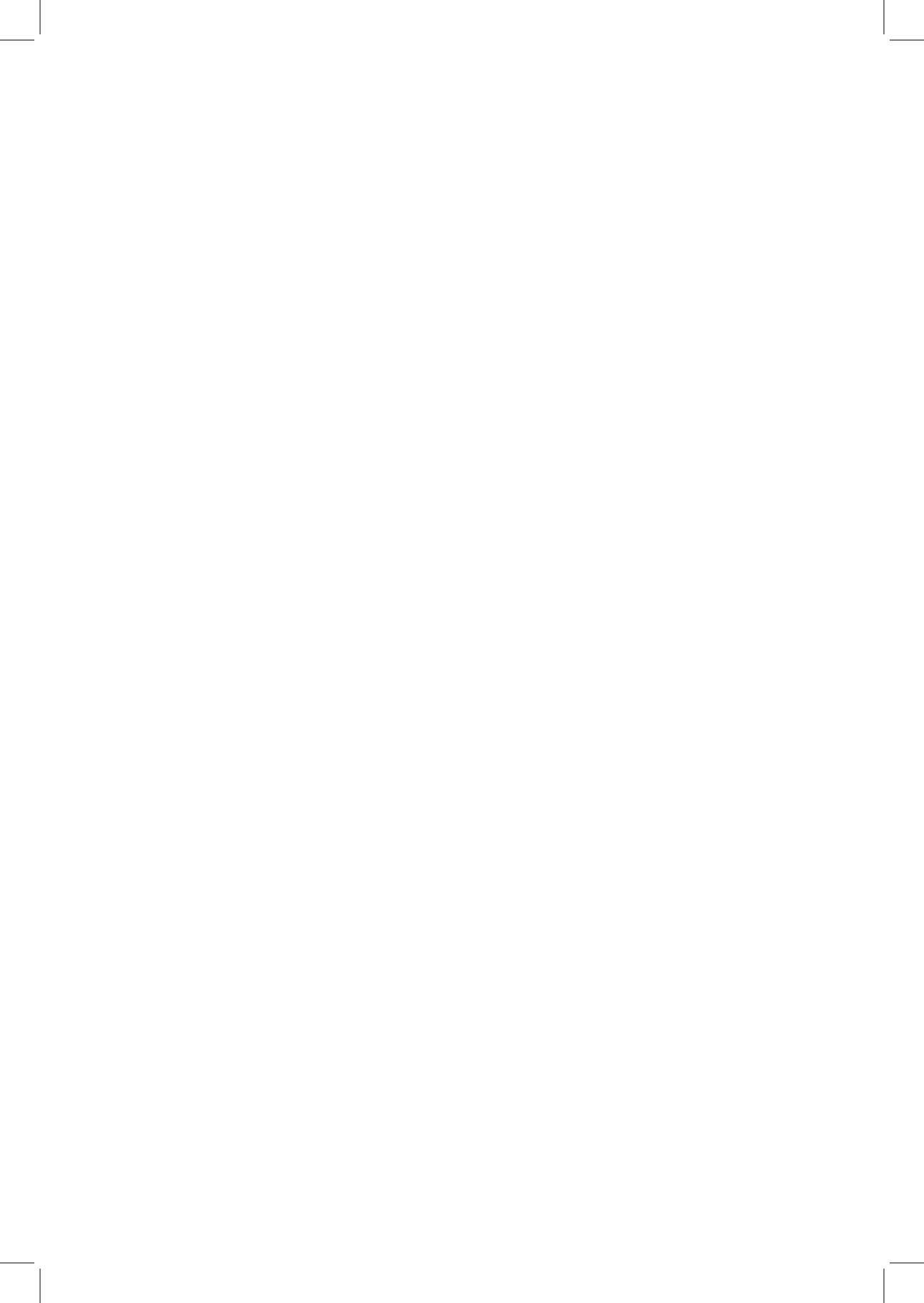
- 1965 *A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában* 1–2.
Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZWENGRUB, Lili M.

- 1967 *Bibliografia socjologii wsi polskiej 1918–1965.* Wrocław, Zakład
Narodowy im. Ossolińskich.

WOLF, Eric

- 1966 Kinship, friendship, and patron-client relations in complex societies.
In Banton, Michael (ed.): *The Social Anthropology of Complex Societies.* London, Tavistock Publications, 1–22.

• A REGIONÁLIS KÜLÖNBSÉGEK A PARASZTI ÉLETMÓD ALAKULÁSÁBAN

A felszabadulás előtti magyar vidéket a gazdasági teljesítőképeség, a kulturális szint és az életvitel tekintetében erős tagoltság jellemezte. Jól kivehető ez az 1930-as évek szociográfiai munkáit és egyéb adatokat összegező Erdei Ferenc kiváló áttekintéséből, *A magyar paraszttársadalomból* (1941). Ha ma valaki hasonló áttekintésre vállalkozna, valószínűleg az övétől arányaiban igen eltérő könyvet kényszerülne írni. A társadalomtudományi vizsgálódások stílusának megváltozása következtében elsősorban az úgynevezett „kemény” adatokra támaszkodhatnak, amelyek ugyan sikerrel eligazíthatnak az alapvető gazdasági-társadalmi folyamatokról, de ritkán vagy egyáltalán nem foglalják magukba a cselekvés és magatartás csak a megfigyelő számára, vagy hosszú mély-interjúk során feltárulkozó mintáit, amelyeket az életmód fogalma felölel.

Kimondottan az életmód megismerését célzó kutatás kevés folyt Magyarországon. A legátfogóbban és legmódszeresebbnek az az MTA Szociológiai Intézete Békés-megyei vizsgálata tekinthető, amelynek eredményeit Losonczi Ágnes és H. Sas Judit tették közzé (Losonczy 1973; 1977; Sas 1973). Az életmód alakulására fényt derítenek egyes néprajzi monográfiák is, amelyek szerzői településegységek társadalmi átalakulását dolgozták fel, továbbá néhány szociográfiai mű, amennyiben íróik a kiválasztott község vagy táj sokoldalú bemutatására vállalkoztak. Ezeknek a forrásoknak a száma azonban így is csekély. Olyan jelentős területről, mint a Dunántúl, tulajdonképpen egyetlen igazán alapos leírással sem rendelkezünk. Hasznosításukat továbbá megnehezíti, hogy nem azonos időben keletkeztek. Ez a tény ugyan nem gátolja meg a fejlődés menete fő vonalainak megragadását,¹ hiszen az életforma több jegye néhány éves különbséggel jelenik meg eltérő fejlettségű településeken. Ezek a források azonban éppen gyors elavulásuk következtében tévesen tájékoztatnak egyes részletekről. Hogy egyetlen példát említsek, valamennyi, az 1970-es évek elejéről származó leírásban azt olvashatjuk, hogy a szülők gyermekeiket valósággal elnevelik a mezőgazdasági munkától, más pályákra szánják őket, s a fiataloknak maguknak is más irányú az érdeklődése, fiúk esetében főként technikai, lányoknál humán pályák felé mutat. Időközben azonban kiderült, hogy 1972–1976 között jelentős visszaáramlás volt a mezőgazdaságba éppen a mezőgazdasági munka jellegének, technikai-szakismereti követelményei emelkedésének következtében, mint arról Kulcsár László és Szijjártó András

¹ Kísérletem erre: Sárkány 1981.

(1980: 107) tájékoztatnak. Ez ugyan nem cáfolja meg a megállapítás jogosságát, de elgondolkoztat, hogy az aspirációk felszínre hozatalakor valóban elég mélyre hatolt-e a kutatás.

Eltérően az életmód alakulásától, kiterjedt irodalma van az életkörülmények tanulmányozásának. Földrajzkutatók és szociológusok elemezték időről-időre a statisztikai adatgyűjtés eredményeként rendelkezésre álló adatokat, vagy, mint Vágvölgyi András, a kifejezetten az életkörülmények megismerését célzó adatgyűjtésre támaszkodnak (Vágvölgyi 1980 [1979] továbbá 1982). Ezek a munkák arra vonatkoznak, ami számszerűen kifejezhető, mérhető, mint az infrastruktúrával ellátottság, lakásfelszereltség, kereskedelmi-ipari centrumoktól való távolság, tehát egy sor olyan tényezőre, ami az életmód feltételrendszerébe tartozik, és néhány olyanra, mint a foglalkozási megoszlás vagy a fogyasztás, táplálkozás mennyisége, formája, ami már az életmód összetevőjének tekinthető. E vizsgálatok zömének tanulságait Enyedi György összegezte a *Falvaink sorsáról* (1980: 48–64) írott könyvében, ezért csupán egy vonatkozásukra térnek ki: akár Barta Györgynek (1972) az infrastrukturális ellátottságra vonatkozó adatait, akár Enyedi Györgynek (1977: 67–85) az életkörülmények több tényező alapján adott tipizálását, akár Beluszky Pálnak az életkörülmények járásonkénti alakulását bemutató térképeit (1977) vetjük össze, a legfejletlenebb területnek a Dunántúl déli, délnyugati aprófalvas körzete, az Északi Középhegység északi oldalán fekvő mezőgazdasági körzetek, Szabolcs–Szatmár egy része és a Délkelet-Alföld mutatkoznak. A legfejlettebbnek pedig Észak-Dunántúl, Budapest és Szeged, közvetlen környékükkel együtt. Ennek többé-kevésbé megfelelt az ipari jövedelmek nagyságának alakulása 1971-ben, de erősen eltért tőle a mezőgazdasági jövedelmeké, már amennyire ezek mérhetőek (pl. Enyedi György [1977: 69] vizsgálatából elhagyta ezt az elemet, mert településenként megállapítását nem találta lehetségesnek). Ennél is lényegesebbnek tartom azonban a táplálkozási adatokban mutatkozó eltérést. Míg a legcsekélyebb tápértékű étrend: a liszt, a burgonya, és a zsiradékok átlagot meghaladó fogyasztása az egyéb tényezők szerint is legfejletlenebbnek tekinthető dél-dunántúli, észak- és kelet-magyarországi területekre jellemző, addig a táplálkozás szempontjából előnyösebbnek tartott tej, hús, zöldség, gyümölcs, cukor átlagos meghaladó fogyasztása Nyugat-Dunántúlon és nem a legfejlettebb körzetekben fordult elő (Barta 1971), ami arra vall, hogy az életkörülmények és az életmód között nem szükségképpen teljes az összhang, és ez a tény az életmód jegyeinek elkülönült tanulmányozására kell, hogy ösztönözzön.

Annak ellenére, hogy a fejlettség különböző mutatói szerint regionális eltérések állapíthatók meg az életkörülményekben, van számos tényező, ami az életmód egységesítése irányában hat. Ilyennek volt tekinthető már a föld-

osztás is, ami ha nem is szüntethette meg, de tompította a falvakon belüli és falvak közötti különbségeket (Orbán 1972: 43–45). Méginkább ilyen hatással járt a termelési viszonyok átalakítása és ezt követően a mezőgazdaság országsszerte csaknem egységesnek mondható üzemstruktúrájának kialakítása, a technikai forradalma, továbbá az ipari övezetek kiterjesztése, ami végül a települések foglalkozási heterogenitását eredményezte (Lettrich 1978: 45–64, különösen 53–56; Andorka 1979: 59–83). Nem kivételes ebben a tekintetben az országnak az a része sem, ahol a szakszövetkezeti forma érvényesül. Mint Chris Hann tázlári könyvéből tudjuk, ebben a Soltvadkert szomszédságában fekvő faluban a 498 családi gazdaságból 223-ban a család egy vagy több tagja nem mezőgazdasági munkavállaló volt, iparban, építőiparban, olajbányász-ként helyezkedett el, sőt 70 férfi hetente ingázott, és akadtak, akik az NDK-ba szerződtek többévi munkára. Ami talán meglepő, az olyan családokban, ahol nem-mezőgazdasági munkavállalók is voltak, a kisgazdaságból származó jövedelem nem vált csekélyebbé, mint a csak mezőgazdasági munkát vállalók családjában, évi 50 000 Ft körül mozgott az átlag 1977-ben. (Megjegyzést érdemel, hogy akadt egy gazda, akinek az évi bruttó bevétele 1977-ben 492 000 Ft-ra rúgott, tej, bor és disznó eladásból [Hann 1980: 58–63, 72–75, 84].)

Egységesítő hatása volt továbbá a jövedelem- és árpolitikának, aminek következtében 1971-re a fizikai dolgozók jövedelme a mezőgazdaságban elérte az ipari jövedelmeket, azt követően pedig meg is haladta, bár nem feledkezhetünk meg arról, hogy a társadalmi juttatásokból a falvak lakói kevésbé részesülnek, mint a városiak, és általában a vidék kevésbé, mint Budapest (Gadó 1978: 53–54).

Egységesít ezen felül az iskolarendszer, a tömegkommunikáció is, bár hatásuk közvetlenül nehezen mutatható ki.

Mindezek következtében az életmódnak vannak olyan elemei, amelyek legfeljebb néhány év különbséggel, de többé-kevésbé mindenütt megjelennek falvainkban. Ilyen például a kiségek alkalmazása a saját használatú földeken, ami az 1960-as évek végén már előfordult Soltvadkerten (Zám 1973: 85); magam találkoztam házilag előállított traktorral az 1970-es évek elején Komárom megyei községekben, azóta azonban már, hogy az állami kereskedelemben is kaphatók lettek, terjedésük országsszerte megfigyelhető. Erős eltéréseket jeleznek viszont a monográfiák a gyermeknevelés, a szülők és felnőtt gyermekeik kapcsolatának alakulása, a közösséghez való viszony vagy a művelődés terén.

A már említett Békés megyei vizsgálat és az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának varsányi kutatása alapján² úgy látszik, hogy az extenzív gazdálkodási hagyománnyal rendelkező és a termelőszövetkezetek gyakorlatában jórészt

² Sas 1973: 153–184; Bodrogi (szerk.) 1978. A gyermeknevelésről főként Jávor Kata, Kovács Emese, Zsigmond Gábor, Sárkány Mihály tanulmányai tartalmaznak adatokat.

ma is azt fenntartó falvakban, ahol a foglalkozásváltás a mezőgazdasági munkának építőipari vagy egyéb nem-mezőgazdasági, de csak ritkán ipari munkával való felcserélését jelentette, ahol magas az ingázók aránya, ott a gyermekeket igyekeznek távortartani a mezőgazdasági munkától és mondhatni gyermekkultusz alakul ki. A gyermekek ruházatára aránytalanul sokat költenek, presztízsharc folyik a szülők között, szinte gyermekeik külsején keresztül ítélik meg egymást. A felnőtt gyermekeket is igyekeznek a szülők minden elképzelhető módon segíteni, anyagiakkal, építkezéskor munkával, akár saját életszínvonalukat is feláldozva gyermekeik kedvéért, ami végül az egymást követő generációk eltávolodására vezet. Megjegyzendő, hogy Varsányban a tanítatásra is áldozni kezdenek a szülők, de így is sok a szakképzetlen, vagy a jobb keresetet biztosító, egyszerűbb munkáért szaktudását nem hasznosító fiatal. Mint Jávor Kata (1981) tanulmányából tudjuk, a Csongrád megyei Zsombón más a gyermekekhez való viszony. Zsombón szakszövetkezet van, szőlőt, őszibarackot, fűszerpaprikát, földiepret, paradicsomot, tehát munkaigényes termelvényeket termesztnek. Onnan is sokan járnak el ipari, szolgáltatási munkát vállalni a közeli Szegedre. A gyermekek öltöztetésére ott is sokat költenek, de már igen fiatal, 9–10 éves korban bevonják őket a munkába, elsősorban nyáron, szezonális jelleggel. Az áhított tárgyakat (biciklit, magnetofont) gyakran jutalomként kapják meg szüleiktől a termés értékesítésekor, amit ugyancsak családirag végeznek. Mindkét nembeli gyermekeiktől elvárják, hogy az iskola elvégzése után dolgozni menjenek, ne maradjanak otthon a családi gazdaságban. Gyakran kötnek házasságot falun kívüliekkel. Gyermekeiket ők is segítik pénzzel, munkaerővel, de azok is visszasegítenek még házasságkötés után is a munkacsúcsok idején. Így a szülők ugyancsak hozzájutnak azokhoz a javakhoz, például fürdőszobás ház, amit gyermekeiknek teremtenek meg, viszonyuk harmonikusabb. Hasonló szituációt ír le Tázláról Hann (1980: 146), szülők és házas gyermekeik kapcsolatában. Ezek a különbségek nem értelmezhetők egyszerűen valamiféle régi hagyomány továbbéléséeként. A gyermekek erőn túl való segítése az egykor igen szegény Békés megyei falvakban és a Nógrád megyei Varsányban csak egyik formája a sokféle erőfeszítésnek, amivel az anyagi boldogulást keresik, és amire csak a szocializmus időszakában nyílt lehetőség. A zsombóiak viszont – úgy látszik – tudatosabban alakítják gyermekeik jövőjét. Ennek a tudatosabb életvitelnek normává válása viszont alighanem összefügg már azzal a kulturális többlettel, amit Szeged vagy a Bács–Kiskun megyei községek esetében más iskolavárosok (például Kiskunhalas) közelsége von maga után.

Gyanakodhatnánk természetesen arra is, hogy itt inkább a szakszövetkezet, a művelt föld használatának hangsúlyosabban magánjellege a mérvadó, ezzel

függ össze a gyermekek „munkába” nevelése. Ennek azonban ellentmond egyfelől, hogy a szülők maguk küldik el gyermekeiket más jellegű munkát végezni, másfelől, hogy ugyanezzel a nevelési rendszerrel találkozunk egy másik Szeged melletti községben, Tápén is, ahol pedig van termelészövetkezet. Itt a gyermekek nem annyira a háztáji megművelésébe kapcsolódnak be, mint inkább a gyékényszövésben segítenek. Rendszerint anyjuk tagja a bedolgozórendszerrel működő Tápéi Háziipari Szövetkezetnek, és a gyermekek – Kollár Mária példái szerint (Kollár 1972: 64–76) – segítenek, ha szükséges. A tápéiak is tanulni küldik gyermekeiket, és pedig elsősorban szakmát tanulni Szegedre, amelynek központja mindössze 20 percre esik busszal.

H. Sas Judit a Békés megyei adatokat elemezve kimutatja, hogy fordított arányban állnak a gyermekekkel kapcsolatos kiadások a családok műveltségi színvonalával, viszont a taníttatásukról, jövőjükéről gondoskodás már egyenes arányban áll az utóbbival (Sas 1873: 166–168, 171–175). Az itt némileg sarkítva bemutatott példák arra vallanak, hogy megállapítása szélesebb körben érvényes, más régiókban is kifejezésre jut.

Varsány és Tápé között láthatólag különbség van a köztulajdonhoz és általában a közösséghez való viszony tekintetében is. A Varsányt közösséggé formáló vonásokat Tagányi Zoltán (1978) vette szemügyre, jelenlétüket megállapította az 1960-as évekre, jelezve, hogy az 1970-es években már gyengülnek. A jelenségek, amelyekre hivatkozott, a következők: a termelészövetkezet szervezése a kiemelkedő gazdák és az őket követő rokoni kliensi szálak mentén történt; a háztájit nyilas osztás formájában osztották ki; a munkacsapatok szomszédosági alapon szerveződtek; a termelészövetkezetben a zárszámadást áldomásívás és közös ebéd követte (ami 1973-ban már nem valósult meg); a falu összefogott 1965-ben a szomszéd községek termelészövetkezeteivel való egyesítés ellen, ennek érdekében petíciót szerveztek; élnek a kölcsönös segítségnyújtás különböző formái. Ennek ellenére az ott kutatóknak az a benyomása alakult ki, hogy Varsány horizontális közösségi kötelékei meglehetősen gyengék, inkább – Durkheim szóhasználatával élve – mechanikus szolidaritás fűzi össze elsősorban az embereket. A kezdeményezéseket a falubeliek felülről várják, tanácsi, termelészövetkezeti vezetőktől, pártszervezettől. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy közös akciókra nem kaphatók, de ezeket felülről, hosszas előkészítéssel kell hogy valaki megszervezze, és a helyi erők összefogásával is megoldható infrastrukturális javulás elmaradását látva, gondolok például a járdák állapotára, ezeknek kevés nyomát tapasztalhatjuk. A termelészövetkezetet elsősorban munkahelynek tekintik, ahonnan például a takarmánylopást meglehetősen sokan gyakorolják.

A tápéiak eltérő mentalitását és ebből fakadóan eltérő magatartását az alábbiak illusztrálják. 1949-ban a Földművesszövetkezet, hogy a gyékényszö-

vés vámszedőit, az alapanyagot felvásárló és eladó kofákat kikapcsolja, maga kívánt gyékényt szerezni a szövönőknek. A gyékény megtermelésére vállalkozott is egy Pest megyei község 100 000 Ft-ért. Ilyen összeggel a szövetkezet nem rendelkezett. Tagjaihoz fordult, hogy adják össze saját megtakarításukból, és az akció sikerrel járt. Hasonlóképpen, a falubeliek társulásával, anyagi erőinek felhasználásával lehetett az 1960-as években törpevízművet létesíteni Tápén, aminek következtében 1970-ben már 950 házban volt vízvezeték. Ugyanilyen társulati, részjegyzéses alapon kezdték meg a gázvezeték kiépítését is az 1970-es évek elején. Hogy még kirívóbb esetet említsek, az 1970-es évek elején a Háziipari Szövetkezet úgy vett egy személygépkocsit, hogy 12 tagja adta össze rá a pénzt, természetesen kölcsön. Ezek a jelek arra vallanak, hogy ebben a faluban a közös vállalkozásokra több hajlandóság mutatkozik, mint előző példánknál. Nem kívánom idealizálni a tápéi képet. Itt az emberek kézzelfogható előnyökért hajlandók jelentős erőfeszítésekre, és nem hiányzik az ezzel való visszaélés sem. Bűnügy is támadt a Tiszatáj Termelőszövetkezet tégláégetőjéből való lopások miatt, az amiben azonban csak ketten voltak részesek. Nyilvánvalóan nagyobbak a gazdasági lehetőségei is Tápénak. Esete azonban nem egyedi Szeged környékén.³

Nyilvánvaló, hogy az itt vázolt kérdéskörben a tipizálás veszélye még nagyobb, mint a gyermeknevelés esetén, talán az általánosítás mértéke is túlzott, hiszen a közösségi összetartásnak olyan, az eddig felhozottaknál talán lényegesebb példái is megemlíthetők Varsányból, hogy a termelőszövetkezet 1956-ban nem bomlott fel és a népesség 1960 óta, ha kis mértékben is, folyamatosan nő. A fő ok, amiért ezt a szembeállítást mégis meg mertem kockáztatni, az a hosszas beszélgetés, amit alkalmam volt folytatni egy varsányi termelőszövetkezeti vezetővel, aki házassága révén megismerte a szegedi tanyavilágot, és a két terület eltérő munkakultúráját, közösségi kultúráját a bemutatotthoz hasonlóan látta ellentétben állónak.

A fentiek után nem meglepő, hogy a két községben igen eltérőek a művelődés feltételei és a gyakorlata. Varsányban van egy kultúrterem, amely hetente háromszor gyéren látogatott mozivá alakul, rendeznek benne olykor táncmulatságokat, és itt tartják a termelőszövetkezet közgyűléseit is. Az iskolában található könyvtárnak látogatottsága igen csekély. A falu értelmisége szívesebben olvas otthon, magánkönyvtárat gyűjt, másokat pedig többnyire kielégítenek a hetilapok. A módosabb Tápén művelődési otthon van, amelynek vetítőtermét az 1970-es években szélesvásznúra építették át. Megkíséreltek valódi klubéletet teremteni a KISZ-klubban, ismeretterjesztő előadások szervezésével, irodalmi szakkör, fotószakkör létrehozásával, megvásárolva a

³ Kollár 1972; Tápé helyzetére környezetében lásd Erdei 1971: 155–168.

szükséges felszerelést is, és van természetesen diszkó. A könyvtár látogatottságáról néhány adat 1970-ből: 724 olvasó volt, közülük 439 diák, a többiek zömmel gyesen lévő fiatalasszonyok, vagy idősebbek. Az olvasók az iskolai kötelező olvasmányokat nemigen keresték, mert azokat a szülők többnyire megvették gyermekeiknek.

A kulturális ellátottság szintkülönbségéhez nyilvánvalóan hozzájárul, hogy Tápé lakossága csaknem háromszorosa a varsányinak. Ez azonban még nem magyarázat az olvasás és az iskolázottság kiugróan eltérő arányaira. Tápén 1970-ben majdnem hatszor annyian rendelkeztek középiskolai érettségivel, főiskolai vagy egyetemi diplomával, mint Varsányban.⁴ Nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk bizonyára Szeged közelségének, ami mind a gazdasági fellendülésben, mind a kulturális szint megszabásában érvényesül. A kulturális igények különbsége azonban a holnap gazdasági teljesítményeire, társadalmi arculatára, az alkotókészség megoszlására is következtetni enged. Ehhez az előrelátáshoz járulhatnak hozzá az összehasonlító életmódvizsgálatok, amelyeknek csupán lehetőségét és szükségességét kívántam most és itt jelezni.

IRODALOM

ANDORKA Rudolf

1979 *A magyar közösségek társadalmának átalakulása*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

BARTA Györgyi

1971 Changes in the living conditions of the rural population. In Enyedi, György (ed.): *Rural Transformation in Hungary*. Budapest, Hungarian Academy of Sciences, 86–111.

1972 Az infrastrukturális ellátottság területi különbségei. *Földrajzi Értesítő* XXI: 459–470.

BELUSZKY Pál

1977 A lakosság életkörülményeinek járásonkénti színvonala és szerkezete *Földrajzi Értesítő* XXVI: 87–117.

BODROGI Tibor (szerk.)

1978 *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

⁴ Tápé lakossága 1970-ben 5163, Varsány lakossága 1970-ben 1862 fő volt. Tápén 1970-ben 225 ember rendelkezett egyetemi, főiskolai diplomával vagy középiskolai érettségivel, ugyanezek száma Varsányban 1971–73-ban 39 volt. Forrás: A Központi Statisztikai Hivatal 1970. évi népszámlálása. 6. Csongrád megye. Az MTA Néprajzi Kutató Csoport adatgyűjtése közzétéve Bodrogi (szerk.) 1978: 130–141.

ENYEDI György

1977 *A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon. Földrajzi Értesítő XXVI: 67–85.*

1980 *Falvaink sorsa.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

ERDEI Ferenc

1941 *A magyar paraszttársadalom.* Budapest, Franklin-Társulat.

1971 *Város és vidéke.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

GADÓ Ottó

1978 *Az életszínvonal alakulása Magyarországon, 1950–1975.* Budapest, Kossuth Kiadó.

HANN, Christopher M.

1980 *Tázlár: a Village in Hungary.* Cambridge, Cambridge University Press.

JÁVOR Kata

1981 *A gyermek és a fiatal, mint a szülői aspirációk tárgya: két jelenkori példa. Ethnographia XCII: 89–94.*

KOLLÁR Mária

1972 *Gyékenyből szőtt falu.* Budapest, Natura.

KULCSÁR László – SZÍJJÁRTÓ András

1980 *Iparosodás és társadalmi változások a mezőgazdaságban.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

LETTRICH Edit

1978 *Városiasodásunk mai sajátosságai. Földrajzi Értesítő XXVII: 45–64.*

LOSONCZI Ágnes

1973 *Az életmódról. Az anyagi feltételek a mindennapi aktivitás és az emberi együttélés kérdései: Békés megyei vizsgálat adatai alapján.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet.

1977 *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

ORBÁN Sándor

1972 *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SAS Judit, H.

1973 *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban. A Békés megyei életmód vizsgálat alapján.* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.

SÁRKÁNY Mihály

1981 *A kultúra és az életmód változása falun.* In Vass Henrik (szerk.): *A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon.* Szolnok, Szolnok Megyei Lapkiadó Vállalat, 120–129.

TAGÁNYI Zoltán

1978 A faluközösség helyzete és jövője egy Nógrád megyei faluban.
Ethnographia LXXXIX: 363–387.

VÁGVÖLGYI András

1980 [1979] A falusi életkörülmények differenciáltságát befolyásoló tényezők (kandidátusi disszertáció). [Rövid összefoglalása: *Szociológia* 13–4: 375–390.]

1982 A falusi életkörülmények főbb típusa. In Vágvölgyi András (szerk.): *A falu a mai magyar társadalomban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 91–178.

ZÁM Tibor

1973 *Bács-Kiskunból jövök*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

• A KULTÚRA ÉS AZ ÉLETMÓD VÁLTOZÁSA FALUN

A rendelkezésemre álló időkereten belül nem vállalkozhattam többre, mint a falusi kultúra és életmód alakulásában megfigyelhető változások néhány vonásának felvázolására. A visszafogottságot több tényező magyarázza.

Elsőként a kultúra és életmód fogalmak által fedett jelenségek rendkívül széles köre. Kultúrán mindazon teljesítményeket értjük, legyenek azok akár anyagiak, szellemiek vagy a társadalmi életben megragadhatóak, amelyeket az emberek létrehoznak, megszereznek és továbbhagyományoznak. Ez a definíció jelzi, hogy valamely társadalom vagy annak egy csoportja kultúrájára vonatkozó általános megállapításokat csak jó néhány összetevő vizsgálatára alapján tehetünk még akkor is, ha világos képünk van a kulturális elemek hierarchikus kapcsolatáról. A mindennapos cselekvési-magatartási rendszert kifejező életmód fogalma ugyan valamelyest szűkebb, végeredményben, a mindennapok gyakorlatában megjelenő kultúrát jelöli miközben a hangsúlyt az absztraktról a konkrét emberi aspektusra helyezi át, de megértése a kulturális rendszer egészének ismeretét kívánja, hiszen a szükségletek, melyek cselekvéseink célját adják, kulturálisan meghatározottak, kielégítésük módja kulturális mintákat követ és összhangban van a kulturális objektívációkként rendelkezésünkre álló javakkal.

Másodszor figyelmet érdemel, hogy a magyar falvak népének kultúrája, életvitele nem volt egységes a felszabadulás pillanatában és bizonyára nem az ma sem. A harmincas évek falukutatói és a munkáikat összegző Erdei Ferenc jóvoltából plasztikus képünk van arról, hogy a II. világháborút megelőző időszakban milyen erőteljes, tájilag is kifejezésre jutó differenciálódás zajlott le a mezőgazdasági termelők körében, ami az életvitel tekintetében is jelentős eltéréseket vont maga után. Az iparosítás és a városiasodás folyamata sem ugyanazokkal a vonásokkal jelenik meg mindenütt. Egységesítő tényezők, mint az iskolarendszer, a tömegkommunikáció hatása mellett különbségek lehetnek az agrártermelő munka jövedelmezőségében, az ipari, kereskedelmi, igazgatási centrumoktól való távolságban, az ipari munkák jellegében, mindez térbelileg is kifejeződő fejlődési ütem- és típuskülönbségeket szülhet, azaz az állami, sőt nemzetközi méretekben létrejövő munkamegosztás a kultúra mind szélesebb körben érvényesülő integrációjával egyidejűleg újfajta megosztottságot, differenciálódást is eredményezhet, esetenként éppen a nagyon is hagyományos különbségek újratermelésével. Ezeknek a folyamatoknak különböző állomásairól, eredményeiről nincs kellően részletes képünk

még az 1970-es évekre vonatkozóan sem, amikor pedig a faluszociológiai, társadalomnéprajzi kutatás megerősödött és nem utolsósorban a szociográfiaák száma felszökött az előző két évtizedhez viszonyítva. Ismereteink azonban arra indítanak, hogy több fejlődéstípus lehetőségével számoljunk.

Ezen megfontolásokat figyelembe ajánlva két kérdés az, amelyre nagyvonalokban válaszolni kívánok:

1. Milyen irányú változások figyelhetők meg a falusi kultúrában és életmódban a felszabadulás óta; hogyan alakult a hagyományos népi kultúra és a közkultúra viszonya?

2. Eltűntek-e a falusi és városi kultúra és életmód közötti különbségek?

Az első kérdés megválaszolása látszólag egyszerű. Többen leszögezték már, hogy a hagyományos népi kultúra felbomlásával, elhalásával kell számolnunk manapság, ha értékeinek megmentése, a nemzeti kultúránkba beépítése továbbra sem szűnő feladat is (Például Dobos 1968: 123; Kósa 1976: 89–90; Voigt 1978: 627). Ez a folyamat, mint köztudott, nem a szocializmus építésének időszakában kezdődött, bár üteme rendkívüli módon éppen az elmúlt évtizedekben gyorsult fel, amikor az erőteljes gazdasági fejlődés általános keretében a mezőgazdaságnak a múlt század második felében kezdődött ipari forradalma kiteljesedett annak társadalmi és kulturális következményeivel együtt. Mindez nem azonos módon történt azonban a kultúra különböző szféráiban.

A mezőgazdasági termelés eszközei például a múlt század közepe óta igen nagy átalakuláson mentek keresztül, és a felszabadulást megelőző évtizedben már jórészt gyári készítmények voltak, ha kézi technológiát szolgáltak is. Az eszközváltás utolsó szakaszát a fagerendelyes ekek teljesen vaskékre cserélése, vasboronák, ekekapák, lóvontatta fűkaszák elterjedése jelentette. Erre a szakaszra valószínűleg általánosítható – csekély időbeli eltérésekkel – varsányi megfigyelésünk: a váltás az 1930-as években indult meg a nagygazdák körében, majd a felszabadulás után követték őket módjuk szerint a kevesebb földdel rendelkezők, közöttük az új gazdák. Az eszközök cseréje egészen a falut átfogó termelőszövetkezet 1960-as megalakulásáig tartott.

A búzafajták cseréjének nyomon követése, az állattartásban megfigyelhető fajtaváltások ugyancsak azt mutatják, hogy a mezőgazdasági termelésben nem évszázados hagyományok uralkodtak már századunk első felében sem. Említést érdemelnek az agrártermelési szakismereteket nagy mértékben előrevivő, országszerte szervezett gazdatanfolyamok. Ezek az ismeretek nem csupán a saját földjükön gazdálkodók sajátjai voltak. Rendelkeztek velük cselédek, summások is, akiknek azonban a felszabadulásig kevéssé nyílt lehetősége az ismeretek hasznosítására. Ezeknek az ismereteknek felemlítését oly módon tartom fontosnak, hogy akarva-akaratlanul, de szükségképpen az

áruterelés törvényeinek alávetett gazdálkodást folytató földművesek sajátjai voltak, ha a piaci érzékenység, az újítások iránti fogékonyság tekintetében voltak is különbségek társadalmi rétegek, sőt tájak között.

Jelen volt a magyar faluban a felszabadulást megelőzően a gépi technológia is. A kistulajdonosok ugyan jobbára csak a cséplőgépet ismerték meg századunk első felében, de nagybirtokokon a két világháború között már szántottak traktorok, nyergükben falusi szegényemberekkel, sőt csekély számban előfordultak kisbirtokokon is. A gépi technológia terjesztésében jelentős szerepe volt a gépállomásoknak, majd átütő erejű benyomulásukra a mezőgazdaságba az 1960-as években került sor, oly mértékben, hogy a mezőgazdasági termelés egész menetét megváltoztatták, kihatva a háztáji földek hasznosítására is.

A váltások ellenére még találkozhatunk az ipari forradalom előtti technológia egy-egy képviselőjével a mezőgazdaságban, pl. a zöldségtermesztésben, de ezeknek az eszközöknek a fennmaradását nem a hagyomány, csupán a racionális hasznosíthatóság indokolja.

Más a helyzet, ha a fogyasztási javakat vesszük szemügyre. Ami például a lakóházakat illeti, a jelenlegi állománynak nem elhanyagolható hányada az 1945–1956 közötti periódusban épült, olyan háromosztatú alaprajztípust követve, ami a 15. században formálódott ki, a 18. században terjedt el széles körben az Alföldön a búbos kemence kialakításával, és a néprajzi irodalomban közép-magyar házként ismeretes. E típusnak előnye volt középkori kortársaival szemben, hogy füsttelenített szobát kínált. Az évszázadok során természetesen számos apró részletében tökéletesedett. Felépítéséhez szükségmegoldásként a felszabadulást követő építkezési lázban új településeken, de régebbi falvakban is az új háztulajdonosok kényszerből a legkönnyebben megszerezhető anyagokat választották, vert fallal vagy vályogból épültek a házak, a dél-bihari falvakban sokat közülük átmenetileg kukoricaszárral fedtek be, mint Dankó Imre közléséből tudjuk (Dankó 1977: 220). Ezeket az épületeket felemlegetve nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy sok építője számára elérhetetlen vágyalomnak tűnt saját ház szerzése a felszabadulás előtt, továbbá, hogy ezek a házak agrártermelésre beállított családok igényeit elégítették ki. Az építkezésben a nagy változást az egészségesebb, nagyobb komfortot lehetővé tevő, bár a kistermelés szempontjából nem célszerűbb kockaházak terjedése jelentette 1957 után, meglehetősen egységes faluképet teremtve országszerte, majd az 1960-as évek második felében megjelentek falvainkban az emeletes házak is különböző táji variációkban. Az utolsó húsz évben épült házak, jóllehet títustervek szerint készülnek és megszerzésük nem csekély energiát emészt fel az összeségítés íratlan törvényeit is figyelembe véve, mégis a kényelmesebb, a nem csupán a munkára összpontosuló élet

szimbólumai is, amelyek lehetőséget nyújtanak a városihoz hasonló lakáskultúra kialakítására. Érdekes, több munkában felmerült gondolat, hogy bár a konyha az új házakban is az élet legfontosabb tere, az egykori tisztaszoba szemlélet tűnőben van, mégpedig annak következtében, hogy a szórakozásban, esti időtöltésben igen fontossá vált televíziót általában a lakás legszebb szobájában helyezik el.

Lássunk most két olyan területet, ahol a hagyományörzés megfigyelhető. Egyik ilyen terület a táplálkozás. A harmincas évek szociográfusai és néprajzkutatói siralmas képet festettek az agrárnépesség táplálkozásáról, melyet a cereáliák, a burgonya és erőpótlóként a szalonna uraltak. Ezekből az alapanyagokból nagy táji változatossággal készültek ételek. Igen alacsony volt a húsfogyasztás mértéke. Mint Losonczy Ágnes Békés megyei vizsgálatai igazolták, a mezőgazdasági termelők körében továbbra is ugyanezek az anyagok domináltak, kiegészítve az erőteljesen megnövekedett húsfogyasztással (Losonczy 1977: 350–387). Az ételek kalóriaértékének fokozódása lehetővé tette 1957 óta a falusi „szép kövér ember” ideál realizálását. A néprajzi gyűjtések viszont amellet szólnak, hogy a táji különbségek erősen csökkentek, éppen a kevés húsétel (pörkölt, rántotthús, rántottcsirke) előnyomulása miatt, az alföldi konyha zsíros, erős fűszerezésű ételei hódítanak az ország más területein is, tehát egy hagyománytípus van eluralkodóban. Az utóbbi évtizedben, a nők fokozott munkába állásával azonban megfigyelhetővé vált más tendencia is. A szocializmus időszakában kiépült kereskedelmi hálózatban kapható alapanyagok, sőt konzervek kezdenek bevonulni a falusi táplálkozásba. Szerepe van továbbá a gyermekélelmezési intézményeknek is a korszerűbb táplálkozás terjesztésében.

Egy másik terület, ahol hagyományörzés figyelhető meg, az öltözködés. A magyar falvak zömében a férfiak a népviseletet már a két világháború közötti időszakban elhagyták, a nők viszont csak jobbára a II. világháború után kezdtek kivetkőzni – többnyire az idősebb generáció rosszallásától kísérvé. A folyamat azonban nem mindenütt fejeződött be az 1970-es évekre. Ünnepi viseletként őrizték még Varsányban a népviseletet, de másutt is, sőt voltak családok, ahol tudatosan a gyermekekre is feladták. Az ország többi részén is felismerhetők fejviseletükkel az idős falusi asszonyok. Mutatkoznak különbségek a városi ruhák színválasztásában is, bár e tekintetben rögződött kulturális mintákról nemigen beszélhetünk. A ruházatkodásra fordított kiadások tekintetében nehéz város és falu különbözőségét felderíteni, ami pedig a gyermekek öltöztetését illeti, valóságos gyermekkultusz figyelhető meg egyes falvakban.

A fogyasztási szokások tanulmányozásából adódó legfontosabb következtetés úgy fogalmazható meg, hogy a termelést szolgáló beruházás, a földvá-

sárlás, az arra való gyűjtés helyett a kényelmesebb életet, nagyobb mozgékonyt biztosító javak beszerzése, azaz maga a fogyasztás vált céllá, ami korszakos jelentőségű változás volt a falusi emberek értékrendjében. Mindez csak azáltal történhetett meg, hogy alapvetően megváltoztak a termelési viszonyok a mezőgazdaságban, a falvakban jelentős jövedelemnövekedés következett be egyrészt a foglalkozásváltozásokon keresztül, másrészt az agrártermelő munka ettől nem független jövedelmezőségének megváltozásával. Ma a falvak lakóinak többsége már nem mezőgazdasági termelő. Ennek a ténynek, kedvező jövedelemkihatása mellett, nagy szerepe van a város és falu közötti kulturális kiegyenlítődésben is. A férfiak nőkénel nagyobb mérvű falun kívüli munkavállalása egyúttal megmagyarázza, hogy miért jönnek létre kulturális különbségek a két nem között a kívánt tárgyi világ jellegében, különbségek, amelyek még erőteljesebben kifejeződnek az értékrendszer egészében, amennyire erről információkkal rendelkezünk.

Míg az anyagi kultúra terén bekövetkezett változások az ország iparosításának hosszabban ható folyamatával és a mezőgazdaság szocialista átszervezésével hozhatók elsősorban összefüggésbe, addig a társadalmi életben bekövetkezett változások, mindenekelőtt a közélet megélénkülése korábbra tehető, a földosztáshoz köthető. Ahogyan Darvas József (1965: 706) megfogalmazta Orosházára vonatkozóan, de nyilvánvalóan szélesebb érvénnyel, „[...] a földosztás ténye volt az, ami végre fölzakította a lelkek kérégt”. 1945 előtt a titkos választójog hiánya és a nagy munkaerő-fölösleg falvainkban a politikai közéletet erősen leszűkítette, legalábbis annak nyílt formájában. A felszabadulás után az új világ teremtésében való részvétel speciálisan falusi formái nem kristályosodtak ki, végeredményben a párt- és államvezetés egységes rendszere alakult ki országszerte 1950-re, és azóta egységesen alakul. A felszabadulás előtti falu közösségi életét viszont sok informális vagy kevés formális elemet tartalmazó csoportosulás jellemezte. A fiatalok nemük és korosztályuk szerint leány és legénybandákba tömörültek, a gazdák a gazdakörbe jártak, pincéztek, telente esetleg tanyáztak, mint Átányban és természetesen kocsmáztak is. Az asszonyok közösen fosztottak tollat, morzsoltak kukoricát, törtek. Ezek a társulások míg egyfelől tudatosították a falun belüli rétegkülönbségeket, másfelől átszöve egy-egy falut, annak közösségi összetartásához is hozzájárultak. Ezek a formák a falvak életéből a felszabadulás után fokozatosan kihaltak. Legények rendeztek még táncmulatságokat az 1950-es évek elejéig például a Bódva menti falvakban vasárnap délután a kocsmaudvaron, de ezek a szórakozási formák is eltűntek. A szervezett közösségi keretek mellett jóformán az eszpresszó és a kocsmá maradt meg közösségi fórumként, mert a felszabadulás után létesített művelődési otthonok nem tudták átvenni a közösséget

összetartó funkciót. Talán ez is oka annak, hogy a 60-as évek második felében oly nagy érdeklődés mutatkozott kórusokba, majd pávakörökbe tömörülés iránt, amelyek tartóssága azonban falvanként változó.

Határozott különbségek figyelhetők meg város és falu között a magánéletben, mindenekelőtt a családok kialakításában. Az érzelmi tényezők, a közös érdeklődés ugyan fokozódó mértékben esik latba párválasztáskor mind városon, mind falun, de úgy látszik, hogy az utóbbi esetben az anyagi megfontolások nagyobb szerepet játszanak. Ezúttal már nem a termelőszövetkezetek megalakulásáig uralkodó földszemlélet az irányadó, hanem a kereset, a szorgalom, egymás családjának alapos ismerete. Ezeknek a szempontoknak előtérbe kerülését magyarázza, hogy a falun maradó fiatal házások életfeltételeinek kialakításában nagy szerepet kap a szülői segítség, s ezzel nő a beleszólási jog. Közrejátszik továbbá néhány szokás továbbélése, mint a kelengye adása, nagyszabású lakodalmak rendezése, menyasszonytánc az esküvőn, amikor a fiatalok sokszor 5–6 havi keresetüknek megfelelő összeghez jutnak; olyan szokások ezek, amelyek 1945 előtt a birtokos parasztság sajátjai voltak, de az életszínvonal emelkedésével az elmúlt húsz évben országszerte elterjedtek a falusi népesség körében. Ezeknél is nagyobb a jelentősége a családi-rokoni segítségnek az új, önálló otthon teremtésében, házépítésben, mind a tényleges munkában, mind a pénzbeli támogatásban és nem utolsósorban azzal, hogy valamelyik szülőnél lakhatnak a fiatalok önálló lakásuk felépültéig.

Bizonyos különbséget jelent a családok együttélésében város és falu között, hogy utóbbiban nagyobb a többgenerációs családok aránya a Szociológiai Intézet 1970-es felmérése szerint. Itt azonban nem eltérő családformáról van szó. Magyarországon ideálisnak a különálló kiscsaládot tartják falun és városon egyaránt. A többgenerációs család „[...] kényszerhelyzet a kiscsaláddá válás útján” –, ahogyan Sas Judit megfogalmazta (1978: 82). Falun ugyanúgy mint városon általánossá vált a családméret tervezése, e megállapítás alól csak a szakképzetlen emberek jelentenek kivételt. A méret tekintetében azonban figyelemre méltó tendencia volt megfigyelhető a falusi lakosság körében az 1970-es években, 1976-ig, ameddig adatok álltak rendelkezésre. Több gyermek született ugyanis a falun lakó nem mezőgazdasági foglalkozásúak családjában, mint az agrártermelőknél, amit talán az indokol, hogy körükben a gyermekgondozási segély mértéke kisebb volt. Mindenképpen nagyjelentőségű – ha nem is örömdetes – változás ez a korábbi állapotokhoz képest, amikor Erdei joggal mondhatta a parasztságról, hogy „Az a része a társadalomnak, amely nyers javakat és emberanyagot szállít a társadalom üzemébe.”¹

¹ Erdei 1941: 18. A községi népesség demográfiai helyzetéről lásd Andorka 1979: 42–43.

A családi kapcsolatok körében még egy jelenségről szeretnék szólni. Ez az öregekhez fűződő viszony. Marc Bloch (1974: 56) a középkorra vonatkozóan megjegyezte, hogy a kultúra voltaképpen nem apáról fiúra, hanem nagyapáról unokára hagyományozódott, és ez nagyjából így volt Magyarországon is a felszabadulás előtt. Ma az önálló családi lét feltételeinek megteremtésével az idős emberek gyakran egyedül maradnak, kapcsolataik gyermekeikkel még akkor is könnyen kiürülnek, ha azok nem költöznek el a közelükből. Ebben a vonatkozásban bizonyára szerepet játszik a különböző nemzedékek eltérő képzettségi színvonala, aminek következtében Hoppál Mihály (1970: 21) megállapítása szerint például Gyöngyösvisontán az öregek „kommunikációs vákuumban” élnek.

Összegezve a társadalmi életben bekövetkezett változásokról mondottakat megállapítható, hogy a változások egy része a falu közösségi zártsága ellen ható, sőt a családon belüli elszemélytelenedés irányába mutató változás. Ezzel szemben a felszabadulás előttről továbbéltek a családi-baráti kölcsönös segítség különböző formái, amelyek szorosra fűzik kisebb társadalmi körök kapcsolatát a falvakon belül. A családi ünnepek pedig a családi-rokoni összetartozás látványos manifesztációjává váltak olyan rétegek körében is, ahol korábban az nem volt gyakorlat.

Ami a tudati jelenségeket illeti, számbavételüket azzal kell kezdjük, hogy Magyarország lakosságának ismereteit az 1868-as népiskolai törvény meghozatala óta iskola alakítja. A falvakban 6 osztályos iskolát írt elő a törvény három ismétlődő évvel. „Hatékonyságát” mutatja, hogy 1920-ban még közel 1 millió analfabéta élt Magyarországon. Számuk 1949-re mintegy 400 000-re csökkent. 1949-től lépett életbe az egységes iskolarendszert teremtő 1948-as törvény, ami az elemi iskolai oktatást nyolc osztályosra emelte, s ami ennél is lényegesebb, megszüntette a falvak és városok eltérő oktatási rendjét. Ez az elemi iskola keveset változott azóta, jóllehet a közép- és felsőoktatás, amiben 1970-ig növekvő számban vettek részt mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekei, több reformot ért meg. A felnőttek számára végzett ismeretterjesztésben fontos, bár csökkenő szerepe volt a művelődési háznak az 1950-es évek első felében. A rádió és különösen a televízió elterjedése óta azonban úgy tűnik, hogy keresik megfelelő funkciójukat a falvakban. A rádiók széleskörű elterjedése 1953–1960, a televízióké 1966–1975 közé tehető. Ezeknek az eszközöknek pontos hatását nehéz felmérni. A Tömegkommunikációs Intézet ismeretszociológiai vizsgálatai például azt mutatták, hogy a történelmi-társadalmi ismeretek csekélyek a falusi lakosság körében. Megjegyzendő, hogy e tény már felsőfokú tanintézetekben felvételizők kapcsán is volt, aki megállapította. Elképzelhető azonban, hogy más eredményre jut az olyan vizsgálat,

amely a falvak lakóinak érdeklődéséhez közelebb álló ismereteket deríti fel. Varsányban például több asszonytól hallható volt, hogy olyan recepteket próbált ki, amit a tv-ben látott. Az azonban bizonyos, hogy néhány éves késéssel a rádióval és tv-vel való ellátottság tekintetében a falvak követni tudták a városokat. Van a tömegkommunikációnak azonban egy olyan területe, ahol a falvak lakói bizonyosan elmaradnak a városiak mögött: ez az olvasás. A sajtóelőfizetési, könyvvásárlási és könyvkölcsönzési adatok egyaránt emellett szólnak, jóllehet tendenciájuk növekvő.²

Az eddig számba vett tudatformáló tényezők nagyobb vagy kisebb mértékben hatva, de végeredményben mind az ismeretek bővítését, gazdagítását szolgálják. Ugyancsak intézményileg szervezett formában, de inkább meglevő tudatelemek konzerválása érdekében hat a vallás. Jóllehet országszerte bizonyos elvállaltalanodás figyelhető meg a felszabadulás óta, a falvakban ez az elmozdulás mégsem olyan erőteljes, hogy az ott lakók többségének tudatvilágát érintette volna, ahogyan azt Kardos László bakonycsérnyei vagy Manga János varsányi tanulmányaiból megtudjuk (Kardos 1969; Manga 1978).

A tudatformálás ilyen sok tényezőjének jelenlétében sem mondható, hogy a hagyományos folklór kihalt volna. 1945 után is lehetőség nyílt nagy folklórkincs felgyűjtésére. Erdélyi Zsuzsanna egymaga szinte egész műfajt fedezett fel az archaikus népi imádságok feljegyzésével. A mai helyzetről viszonylag jó tájékoztatást kaptunk a Néprajzi Kutató Csoport nógrádsipeki gyűjtéséből, ahol a klasszikus ballada kivételével tulajdonképpen minden magyar folklór-műfaj gyűjthető volt, sőt közel félszáz mese lejegyzésre került, pedig Nógrád megyéből 1956-ig összesen 16 mesét adtak ki. Ennek ellenére a mese már nem volt élőnek mondható műfaj a községben, több adatközlő is időközben elhunyt, ami jelzi, hogy melyik generáció tudásanyagáról van szó (Kovács 1980). Élőnek bizonyultak viszont még egyéb folklórjelenségek: népdalok, közmondások, hiedelmek. Mindez arra vall, hogy a hagyományos folklór jelenlétével még számolnunk kell, nem beszélve a folklorizmus, a népi kultúra újrafelfedezésének jelenségéről, ami azonban elsősorban városon folyik.

A folklór feljegyezhetősége ellenére sem mondható, hogy a mai falu szórakozásának tartalma lenne, sőt hogy jelenléte a tudatban különösebb jelentőséggel bírna. Legalábbis erre utalnak a szabadidő-vizsgálatok.

Szabad idő ugyan falun is mindig volt, de a szabad idő ideálja városi kultúrelemként, kívülről érkezett a falusi életbe. Meggyökerezését az tette lehetővé, hogy a termelőszövetkezeti gazdálkodás rendszerében és az ipari munkahelyeken a korábbi gyakorlatnál kötöttebb időrendet ismertek meg a falusiak.

² Tömegkommunikációs Adattár, Budapest 1975: I: 100; továbbá a Statisztikai Évkönyvek „közművelődés” adatai.

A szabadidő-tevékenységek száma meglehetősen alacsony. Legelterjedtebbek azok, amelyek kifejezetten új szórakozási formák (rádiózás, tv-nézés, mozi, újság vagy könyvolvasás). A falusi szabadidő-felhasználás specifikumát adja egyidejűleg munka- és szórakozásfunkciójú tevékenységek léte (tollfosztás, kukoricamorzsolás, babfejtés, közös varrás). A különböző tevékenységek súlya generációnként változik, idősebbeknél a pihenést, fiatalabbaknál a szórakozást célzó tevékenységek dominálnak. Viszonylag csekély a szerepe az önművelést célzó tevékenységeknek. A szabad idő ideájának elterjedése és formái kialakulása helyes értékeléséhez azonban figyelembe kell veyük, hogy „olyan emberek tudatában vert gyökeret, akiknél a kívánt anyagi javak megszerzése minden más értéket háttérbe szorít és gátolja a szabad idő megalósulását is”, ugyanakkor azonban az ezen erőfeszítés által „létrehozott anyagi-technikai bázis lehetőséget ad és helyet kíván a szabadidő-ideának is” (Szabó 1978: 294).

Rövid szemlénket befejezve lássuk hát, hogy milyen válasz adható kérdéseinkre.

1. Ami a kultúra mozgásának irányát illeti, úgy látszik, „hogy a hagyományos kultúra továbbélése a táplálkozás és a viselet néhány jegyétől eltekintve az anyagi kultúrában már alig tapintható ki a felszabadulás óta bekövetkezett változások folytán. A hagyományok inkább a társadalmi kapcsolatok ápolásának módjában, szórakozási formákban és bizonyos tudati elemekben lehetők fel. Ami lényeges, hogy ezek közül megerősödtek a családi élet ünnepi alkalmaihoz kötődőek, mintegy a falusi különállás, önazonosulás jeleiként.

2. A második kérdésre a válasz nem könnyű. Mikor városi kultúráról beszélünk, voltaképpen nem egyszerűen a városra gondolunk, hanem mindenre, ami e fogalomhoz tapad: iparra, tudományra, hivatásos művészetre, azaz különféle tevékenységi módokra, amelyek területileg korántsem bizonyos, hogy a városban koncentrálódnak. Gondolkodhatunk azonban a város és a falu összevetése kapcsán ettől eltérően, a városi kultúrát az ott élő különböző embercsoportok kultúrájának keresztmetszeteként fogva fel. Úgy vélem, hogy reális összevetés csak ebben az utóbbi esetben lehetséges, és még akkor sem könnyű. Ha például a jövedelmi szinten keresztül kíséreljük meg az összevetést, gondot okoz, hogy ebben nem tükröződnek a történelmileg felhalmozódott különbségek. Az anyagi javakkal ellátottság összemérését nehezíti, hogy a javak köre nem egyértelműen összevethető dolgokból tevődik össze. A valóságos viszonyt olyan mutatók fejezhetik ki, amelyek elárulják, hogy egyik vagy másik településtípus lakói mennyire tudatosan élnek. Ami a munkával kapcsolatos tudatosságot illeti – itt elsősorban a szakismeretekre kell gondolnunk – nem valószínű, hogy különbségek mutathatók ki város és falu között. A személyes életet tükröző mutatók viszont eltérnek. Az erőelhasz-

nálásról, a jövővel számolásról két mutató vall viszonylag megbízhatóan: az egészségügyi és a művelődési kiadások alakulása, amelyeket Kulcsár László vetett össze az 1965–1870-es évekre vonatkozóan a mezőgazdasági termelőket, a kettős jövedelműeket és a szellemi dolgozók és munkások kategóriáit különválasztva. A grafikonok görbéi egymáshoz erősen hasonlóan felfelé ívelőek minden kategória esetén és arra vallanak, hogy a mezőgazdasági termelők és a kettős foglalkozásúak mutatói a szellemi és munkásmutatók felé közelítenek, de azokat nem érik el (Kulcsár 1976: 213).

IRODALOM

ANDORKA Rudolf

1979 *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

BLOCH, Marc

1974 *A történelem védelmében*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

CSEH-SZOMATHY László (szerk.)

1978 *A változó család*. Budapest, Kossuth Kiadó – MTA Szociológiai Intézet.

DANKÓ Imre

1977 *Opuscula Ethnographica. Válogatott tanulmányok*. Debrecen, k. n. [Déri Múzeum].

DARVAS JÓZSEF

1965 A felszabadulástól napjainkig. 1944–1964. In Nagy Gyula (szerk.): *Orosháza története*. Orosháza, Városi Tanács V. B., 699–744.

DOBOS Ilona

1969 A népi kultúra napjainkban. *Új Írás* 5: 122–126.

ERDEI Ferenc

1941 *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, Franklin-Társulat.

HOPPÁL Mihály

1970 *Egy falu kommunikációs rendszere*. Budapest, MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

KARDOS László

1969 *Egyház és vallásos élet egy mai faluban*. Budapest, Kossuth Kiadó.

KÓSA László

1976 *Néphagyományunk évszázadai*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

KOVÁCS Ágnes

1980 Nógrádsipeki mesemondók. In Szemerényi Ágnes (szerk.):

Nógrádsipek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról. Budapest, Akadémiai Kiadó, 33–73.

KULCSÁR Viktor (szerk.)

1976 *A változó falu.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

LOSONCZI Ágnes

1977 *Az életmódról az időben, a tárgyokban és az értékekben.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

MANGA János

1978 A hitvilág és a hitélet változásai. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 375–412.

NAGY Gyula (szerk.)

1965 *Orosháza története.* Orosháza, Városi Tanács V. B.

SAS Judit, H.

1978 A nagycsalád jellegzetességei a mai magyar falusi társadalomban. In Cseh-Szombathy László (szerk.): *A változó család.* Budapest, Kossuth Kiadó – MTA Szociológiai Intézet, 66–84.

SZABÓ Piroska

1978 Az időgazdálkodás átalakulása. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 277–294.

VOIGT Vilmos

1978 Szempontok a magyar folklór akkulturáció-vizsgálatához. *Ethnographia* LXXXIX: 604–630.

• A LAKODALOM FUNKCIÓJÁNAK MEGVÁLTOZÁSA FALUN*

Miközben népszokásaink többsége mindinkább kivész a gyakorlatból, folkloristák csak emlékeit gyűjthetik ma már „[...] egy múltó világ üzenete”-ként, mint azt Dömötör Tekla (1977: 10) megfogalmazta, vagy a folklorizmus újkeletű divatja által ideig-óráig feltámasztott változatának lehetnek szemtanúi, egy szokás, a lakodalom láthatólag semmit sem veszített az idők folyamán vonzerejéből, sőt ha lehet, jelentősége még nőtt is.

Ez a tény azért is elgondolkasztó, mert a lakodalmat alkotó cselekménysor központi eseménye, maga a házasságkötés, természetesen nem szokásjelenség. A ma Magyarországon érvényes formáját az 1894. évi 31. törvénycikk szabta meg, mely szerint az állami közigazgatás képviselője (anyakönyvvezető) előtt kell megkötni, és csak ezt követően kerülhet sor az egyházi esküvő vallásonként eltérő formáira. A törvényt ugyan rokonszenvező dalok születése kísérte, mint a folklórgyűjtések bizonyítják (Tárkány Szücs 1981: 253), és különösen az utóbbi évtizedekben falun is létesültek házasságok egyházi áldás nélkül az elvállaltalanodás általános folyamatában,¹ ennek ellenére máig érvényes Erdei Ferencnek 1940-es megállapítása: „Falun el sem képzelhető olyan házasságkötés, ahol szürkén az anyakönyvvezető elé állanak és utána minden teketória nélkül megkezdik a házaseletet” (Erdi 1940: 180).

A polgári és/vagy egyházi esküvőt hagyományos cselekmények egész sora előzi meg, illetőleg követi. Egy részük az egyik társadalmi sejtől kilépést és egy másikba belépést megjelenítő, gyakran színjáték jellegű szokás, más részük mágikus eljárás, vannak pusztán szórakozást célzó elemek és nem utolsósorban sor került ajándékdadásokra, illetőleg egyéb anyagi kihatással járó cselekményekre. Együttesen – Ortutay Gyula szavaival (1966: 126) „valóságos kompozíciót” alkotnak, amelynek részletei az ország különböző pontjain – a múlt század közepe óta felgyűlt nagyszámú lakodalomleírás tanúsága szerint – eltérőek, de valamennyien egyetlen alapséma variánsainak tekinthetőek (Dégh 1950: 59). Ezt az „alkotást” minden házasulandónak (illetve családjainak) illetett létrehozni társadalmi rétegre való tekintet nélkül falun, és mindazok körében, akik szerettek volna valóságos falusi gazdákká válni. Hogy ez mekkora áldozattal járt együtt, jól jellemzi Illyés Gyula (1955: 142) leírása dunántúli pusz-

* Előadásként elhangzott a „Családi szokások a szocializmus időszakában” konferencián, Bautzenben, 1981. szeptember 15-én.

¹ A vallástól elfordulás folyamatáról: Tomka 1977. Adatok egyházi esküvő nélküli házasságkötésről. Örsi 1976: 178; Tátrai 1980: 420.

ai cselédek házasságáról: „A lakodalmak mindig tékozlóan gazdagok voltak; az uradalomtól kölcsönként hosszú babszemező asztalokon vastagon folyt a bor és a zsír, a három pusztából összehordott tepsikben a sült tyúkok és kacsák füzerei sorakoztak, a káposzta gyerekfej nagyságú töltelkeiket a vékony nyakú cselédek tejeskaláccsal tömték magukba, – egy egész évi koplalásért vettek kárpótlást: a két násztárs családjának egész évi ételmét föl zabálták. De ez is, a mértéktelen falás is a szertartáshoz tartozott, a lakodalomnak éppoly elengedhetetlen járuléka volt, akár a papi áldás. Még annál is fontosabb, mert arra volt nagyon is sok eset, hogy a párok templomi jóváhagyás nélkül frigyre léptek, de arra egy sem, hogy addig, amíg ‘rendes’ lakodalom tartására nincs mód, templomra gondoljanak.”² Tudunk olyan esetről is, amikor módosabb parasztgazda rendezte meg szegényebb falubeli lakodalmát, mintegy nagylelkűsége jeleként, valójában nyereszkedve rajta (Györgyi 1962: 28). Természetesen voltak eltérések a lakodalmak méretében, anyagi kihatásában elsősorban vagyoni helyzet, olykor egyéb megfontolások következtében is, de mindenképpen a falusi közösségek minden rétegére kiterjedő szokás volt, ami hozzájárulhatott folyamatos fennmaradásához.

A kontinuitás ellenére szükségképpen megfigyelhetők változások a lakodalom kivitelezésében az idők folyamán. Ezek aprólékos bemutatására itt éppúgy nincs mód, mint akár egyetlen esküvő részletekbe menő leírására. Az eseményeknek és körülményeknek csak néhány olyan elemét emelem ki, amelyek lehetővé teszik a lakodalom funkciójában – megítélésem szerint – bekövetkezett változások megvilágítását; hangsúlyozva, hogy Radcliffe-Brown-t (1935: 180) követve a lakodalom funkcióján azt értem „[...] amivel hozzájárul az egész társadalmi élethez”, azaz mertoni szóhasználattal, a látens funkciókra vagyok elsősorban kíváncsi (Merton 1980: 219–225).

Ezek az elemek a következők:

- a) A lakodalom időtartama, időpontja, az események változása.
- b) A résztvevők társadalmi státusa, a lakodalmak mérete.
- c) A lakodalom anyagi vetülete. Ki finanszírozza az eseményt, kik, milyen ajándékokat adnak, milyen összegek cserélnek gazdát, kit illet a lakodalom bevétele?

Vegyük sorra ezeket a tényezőket.

- a) A leírások szerint a lakodalmak hossza a két világháború között csökkent a ma is szokásos egy napra, korábban két vagy több napig tartottak. Továbbá (bár már jelentéktelen) rövidülést eredményezett az egyházi esküvők délelőtről délutánra tolódása 1945 után. Míg a II. világháború előtt a lakodalmak késő ősre, télre estek, és a hét különböző napjain rendezték őket, a felszabadulás

² Ezt ugyancsak megerősíti: Molnár B. 1952: 404; Kardos 1955: 335.

után általánosan szombatra helyeződtek, és szóródásuk is nagyobb lett az év folyamán. Az időtartam változását nyomozva bizonyára igaza van Györgyi Erzsébetnek (1962: 28), aki összefüggést lát a birtokaprózódásból fakadó elszegényedés, valamint a hagyomány kötőerejének az I. világháború alatt szükségképpen bekövetkezett csökkenése és a lakodalom lerövidülése között. Ami pedig a lakodalmak szombaton tartását és évközbeni nagyobb szóródást illeti, kézenfekvő kapcsolatot keresnünk az állami gazdaságokban és a termelőszövetkezetekben az iparéhoz közelítőnek kialakított munkarenddel és ahhoz hasonlóan formálódó évi jövedelemeloszlással, de bizonyára közrejátszott az a tény is, hogy a falvak lakói egyre nagyobb számban vállaltak munkát iparban, szolgáltatásokban, aminek következtében ma a magyar falvak lakóinak többsége már nem mezőgazdasági termelő (Andorka 1979: 66).

Az időtartam változása szükségképpen maga után vonja, de önmagában véve még nem magyarázza a lakodalom eseményeinek változását is. A leírások arra vallanak, hogy egyszerűsödés volt megfigyelhető az I. világháború óta, de különösen fordulópontnak mutatkozik az 1960-as évek eleje, tehát azok az évek, melyek a termelőszövetkezetek országsszerte történt megalakítását követték (Fél 1941: 98–99; Bakó 1955: 351; Tátrai 1980: 419).

Melyek a változások? Csökkent a színjátékszerű elemek aránya és kidolgozottsága, kiszorulóban vannak és értelmüket veszítették a varázscselekmények. Igen leegyszerűsödött a mulatozás formája. Evesre, ivásra, táncrea és éneklésre korlátozódik, szinte teljesen kiszorultak a játékok, ugratások. Másfelől a résztvevők értékítélete szerint javult a lakodalmi étkezés minősége, a sanyarúbb eledelnek tartott juhot, baromfit, disznóhús váltotta fel. Központi szerepet kapott a mulatságban a menyasszonytánc. Magyaratzképpen két tényezőre érdemes felfigyelnünk. Korábban a lakodalmakat többnyire a feladatra legalkalmasabbnak tartott és mintegy szakemberként meghívott vőfélyek szervezték, irányították, ők vezették a mulatságot. Szerepüket az 1960-as évek közepétől mindinkább a családtagok veszik át, akik a rigmusokat ugyan megtanulhatják régi vőfélykönyvekből, de adottságaik nem mindig predesztinálják őket hasonló színvonalú alakításra.³ A másik jelentős tényező az anyagi fellendülés, ami a termelőszövetkezetek megalakítását követően bekövetkezett falvainkban. 1965-ben a termelőszövetkezeti tagok jövedelme még 8–10%-kal elmaradt a munkásokétól, 1975-re viszont már 8%-kal meghaladta azokét, a kettős, ipari és mezőgazdasági jövedelmet élvezőknél a növekedés aránya még nagyobb volt (Gadó 1978: 53–54). E tényező jelentősége még egyéb vonatkozásban is kiviláglik.

³Részletes leírások a változásokról: Bakó 1955; Tátrai 1980. További adatok: Hegedüs 1955: 105; Fél – Hofer 1959: 210–217.

b) A résztvevők. Mindenekelőtt a menyasszony, vőlegény. A magángazdálkodás korában a „guba a gubával, suba a subával” elv volt érvényben, azaz a házasságok lehetőleg társadalmi rétegen belül kötöttek. A felszabadulás óta jobban előtérbe kerültek az érzelmi motívumok, ami nem jelenti azonban, hogy az anyagi megfontolások háttérbe szorultak volna. A szülők figyelik a számba jövő fiatalok keresetét, törekvéseit, ismerik egymás családjait, vagyoni helyzetét. E szempontok érvényesülését magyarázza, hogy a falun maradó fiatalok életfeltételeinek kialakításában nagy szerepet kap a szülői segítség, s ezzel nő a beleszólási jog (Erdei 1940: 179; Györgyi 1962: 7–8; Molnár M. 1965; Zsigmond 1978: 157–158). Rajtuk kívül a lakodalom résztvevői: szülei, a násznagyok, akik rendszerint közeli rokonok, miként újabban a vőfélyek is, akik esetében utaltunk a személycserére. A közeli rokonok közül kerülnek ki ezenfelül a főzőasszonyok. További résztvevő bárki lehet, de elsősorban rokonok kapnak meghívást.

A gyűjtésekben előfordulnak homályos utalások olyan szokásra, amikor egy-egy lakodalomba az egész falu hivatalos lett volna, de szemtanú ilyen nem erősített meg. Élő szokás viszont, hogy a lakodalomba beleselkedőket megkínálják étellel, itallal, vagy a lakodalmas menetből az utcán ismeretleneket is megkínálnak itallal (Papp 1975: 265; Tárkány Szücs 1981: 372–374).

Általánosságban az mondható, hogy a lakodalmak mérete, a meghívottak száma a vagyoni állapottól függött. Ennek megfelelően a lakodalmak mérete 1960 óta növekedőben van és rendelkezünk híradással 400 fős lakodalomról is egy 2000 fős faluból (Bakó 1955: 363; Dankó 1976: 198; Hann 1980: 142). A méretnövekedés természetesen az összetételt is változtatja, több távolabbi rokon, ismerős kap meghívást.

c) Az anyagi vetület. A lakodalom költségeit általában a menyasszony és a vőlegény szüleinek családjai fedezték, minél szegényebb volt a család, annál nagyobb részt vállaltak a fiatalok a költségek előteremtésében. Hozzájárultak a násznagyok is. A főzőasszonyok ingyen vállalták a munkát, bár a felszabadulás előtti esküvőkön szokásban volt, hogy kásapénz szedtek. A meghívott vendégek is rendszerint apróbb ételajándékokat, süteményeket hoztak a menyasszonyos házhoz. Agrárproletároknál arra is tudunk példát, hogy lisztet vittek (Fél – Hofer 1969: 212). Az asztalneműt is a rokonság hordta össze. Ellenszolgáltatást a menyasszonytánc jelentett. 1945 előtt ennek az összege csekély volt, néhány pengőre rúgott, helyenként nem is pénz, hanem apró tárgyat adtak csak. A befolyt összeg elvileg a menyecskét illette, de előfordult, hogy a lakodalomra felvett hitel visszafizetésére fordították. Egyébként sem volt komolyabb összeg. A fiatalok ezen felül egyéb ajándékokat is kaptak. A menyasszony hozományként ágyneműt és ru-

háival ládát hozott. Birtokos családokban a kelengye bútort, asztalneműt is tartalmazott. Szegényebbeknél, akiknek nem volt len- vagy kenderföldje, ez elmaradt. A földdel rendelkezők esetenként ilyenkor lányukra írták a földrészét, ami jóval kisebb volt, mint a fiú része.

1945 után a hozományok nőni kezdtek. A fiatalok egy szoba bútort kaptak. Általánossá vált a teljes staffirung, ágynemű, asztalnemű adása a lányoknak. A földörökítés viszont megszűnt a termelési viszonyok átalakulásával. A rokonok ajándékai továbbra is apróságok maradtak: sütemények a lakodalomra, ruhanemű, apróbb háztartási kellékek. Közben kezdett nőni a menyasszonytánc összege, egy 1954-es leírásban megközelítette az egy havi keresetet.

Az 1960-as évektől nőni kezdett a lakodalom bevétele. Felszökött a menyasszonytánc jövedelme, eléri, sőt olykor meghaladja az egy főre eső évi átlagjövedelmet. A szülőktől is mind gazdagabb kelengyét visz a menyasszony, sőt előzetesen dicsekedni szoktak vele. A rokonok tartós fogyasztási cikkeket is ajándékoznak (porszívót, mosógépet, televízió is előfordul). Egyidejűleg természetesen a növekvő méretű lakodalmak is mind többbe kerülnek.⁴

A lakodalomban megforgatott anyagi javak mennyiségének növekedése egyértelműen a jövedelemnövekedéssel függ össze. Figyelmet érdemelnek továbbá a javak áramlásának következményei. A lakodalmak finanszírozási módja ugyanis az idők során nem változott. Továbbra is főként a szülőket terhelik a növekvő kiadások. Az ajándékok, a menyasszonytánc bevétele viszont a fiataloké. Ebben az esetben egy hagyományosan kialakult minta a korábitól lényegileg eltérő következményekkel jár az által, hogy a szülők ma többnyire valóban képesek állni a lakodalom költségeit, és a fiatalok értékben sokkal többet kapnak, mint korábban. 1960 előtt a fiatal pár rendszerint a szülőkhöz költözött és egy életmű eredményeként mutatott fel egy házat. Ma a lakodalom bevételeiből lehetővé válik, hogy lakásépítésbe kezdjen. Ugyanakkor az ajándékok révén – ugyancsak hagyományosan meglévő minta alap-

⁴ Az anyagi kihatásokról: Bakó 1955; Örsi 1976: 179; Tátrai 1980; Hann 1980: 141–142.

A menyasszonytánc bevétele néhány esetben:

Év	Összeg	Ft	Forrás
1954	500–1000	Felsőtárkány	Bakó 1955: 395.
1960	15 000	Méhkerék	Dankó 1976: 198.
1962	2300	Nógrádsipek	Tátrai 1980: 397.
1965	5600	Nógrádsipek	Tátrai 1980: 401.
1973	20 000	Varsány	Sárkány 1978: 121.
1973	20 000	Nógrádsipek	Tátrai 1980: 413.
1977	50 000	Tázlár	Hann 1980: 142.

ján – lekötelezettjeivé is válik rokonainak az új pár, akik esküvőin hasonlóan gavalléros ajándékokkal kell kirukkoljon. Ezáltal a megnövekedett jövedelem alapján a szűk rokonság mintegy önszegélyző egyletszerűen működik.

Melyek tehát a lakodalom új funkciói?

Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a lakodalom, mint az egyéni élet egyik legfontosabb rite de passage-ához kapcsolódó szokás (Van Gennep 1960: 118) magát az átmenetet jeleníti meg, könnyíti meg és teszi emlékezetessé. Ezt tekinthetjük a lakodalom elsődleges, manifeszt funkciójának. E mellett a házasság révén rokonná vált családok közelítését is szolgálja, hiszen a jövőben rokoni szolidaritás kötelező rájuk. Volt és van azonban a lakodalomnak ezeken túlmutató, rejtettebb funkciója is.

A hagyományos lakodalmakkal kapcsolatosan felmerült már a gondolat, hogy azok a gazdagság (azaz a magángazda létre való tehetség) fitogtatásának alkalmai a vagyonosok számára, a szegények pedig létbiztonságuk rovására is alkalmazkodni próbáltak ehhez a követelményhez (Dégh 1950: 60; Györgyi 1980: 400). Azaz egy adott társadalmi közösség normáinak elfogadását, túlzó teljesítését is kifejezte a lakodalom a maga tékozlásával egészen addig, amíg a falvak lakói mezőgazdasági termelőként szerettek volna élni és megvált a realitása annak, hogy ez bekövetkezhet, a városi élet pedig nem jelentett vonzóbb alternatívát. Ez az időszak kb. 1949-ig terjedt. Az 1945-ös földosztás ugyanis megszüntette azt az illúziót, hogy minden földigénylő képes lesz a családja megélhetését biztosító gazdaságot kialakítani (Orbán 1972: 45–50). A foglalkozásváltás kényszerűvé vált, és a szocialista iparosítás megfelelő feltételeket teremtett hozzá, ami ha nem is ugyanolyan mértékben és nem is azonnal, maga után vonta a falusi népesség csökkenését.⁵ Lakodalmakra azonban azóta is sor kerül, sőt mint láthattuk, méretük nő, sőt egyre nagyobb anyagi áldozattal és előnnyel járnak. Ez az utóbbi motívum bizonyosan egyik oka megrendezésüknek, azaz a lakodalom egy újabb manifeszt funkcióval gazdagodott. A funkcionális gazdagodás azonban ebben nem merül ki.

Korábban a fiatalok akartak beépülni egy-egy adott közösségbe (vagy a paraszti világba), ma viszont a szülőkön, a szűkebb rokonságon keresztül a falu intéz a fiatalokhoz hívó üzenetet a lakodalommal – az egyre szerényebb városi esküvőkkel szemben –, sűrítve jelenítve meg az anyagi bőséget, amit a falu jelenleg nyújtani tud lakóinak. Ahhoz, hogy ez bekövetkezzen, kompetitív szituációra volt szükség. Olyan iparra, szolgáltatásokra, városi életre, amely vonzza és befogadni is képes a falusi ifúságot, és olyan falusi jövedelemszintre, amely

⁵ A falusi népesség csökkent Magyarországon 1960 óta, az elvándorlás következtében. (*Statisztikai évkönyv* 1978: 53; Andorka 1979: 35–44)

lehetővé teszi, hogy e vonzerővel a falu konkurrálni tudjon. Ilyen helyzet a mezőgazdaság szocialista átszervezését követően, fokozatosan alakult ki 1960-tól.

A lakodalom új, rejtett funkciója azonban nem merül ki ebben. A falu anyagi felfutását ugyanis az önértékelés változása is kíséri, különösen nyilvánvaló ez 1970 óta. A mezőgazdasági munka becse – technikai átalakulása következtében is – nő (Kulcsár – Szíjjártó 1980: 106–117). A falun élés előnyei – a szolgáltatások javulásával – egyre jobban érzékelhetők. A folklorizmus divatjától is ösztönzöten, de a szegény múlttól távolodás következtében is megváltozott a hagyományokhoz való viszony, felelevenítésük a falvak sajtószerűségének egyik kifejezésformájává vált, és a lakodalom kiválóan alkalmas ugyanerre a szerepre.

IRODALOM

ANDORKA Rudolf

1979 *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

BAKÓ Ferenc

1955 Felsőtárkány község lakodalmi szokásai. *Ethnographia* LXVI: 355–408.

DANKÓ Imre

1976 Életmódbeli változások a dél-bihari síkság parasztságának felszabadulás utáni életében. *Bihari Múzeum Évkönyve* I: 125–202.

DÉGH Linda

1950 Egy székely lakodalmi ének eredetének kérdéséhez. *Ethnographia* LXI: 57–74.

DÖMÖTÖR Tekla

1972 *Magyar népszokások*. Budapest, Corvina Kiadó.

ERDEI Ferenc

1940 (1974) *Magyar falu*. Budapest, Atheneum.

FÉL Edit

1941 *Kocs 1936-ban*. Budapest, Pázmány Péter Tudomány Egyetem Magyarorságtudományi Intézet.

FÉL Edit – HOFER Tamás

1969 *Proper Peasants*. Chicago, Aldine.

GADÓ Ottó (szerk.)

1978 *Az életszínvonal alakulása Magyarországon*. Budapest, Kossuth Kiadó.

GYÖRGYI Erzsébet

1962 Házasságkötés és szokásköre a bukovinai székelyeknél. *Néprajzi Közlemények* VII: 3–91.

1980 „Lakodalom” címszó. In *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. Budapest, Akadémiai Kiadó, 397–400.

HANN, Chris

1980 *Tázlár. A village in Hungary*. Cambridge, Cambridge University Press.

HEGEDŰS László

1955 Kalocsakörnyéki lakodalmi szokások. In Igaz Mária (szerk.): *Né-
pünk hagyományaiból*. Budapest, Művelt Nép, 100–107.

ILLYÉS Gyula

1955 [1936] *Puszták népe*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

KARDOS László

1955 Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról. *Ethnographia* LXVI: 225–344.

KULCSÁR László – SZÍJJÁRTÓ András

1980 *Iparosodás és társadalmi változások a mezőgazdaságban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

MERTON, Robert K.

1980 [1949] *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

MOLNÁR Balázs

1952 Adatok a komádi tanyák történetéhez és a tanyai lakosság életmódjának mai átalakulásához. *Ethnographia* LXIII: 371–407.

MOLNÁR Mária

1965 A párválasztás és házasságnéprajzi vizsgálatához. *Néprajzi Közlemények* X: 387–416.

ORBÁN Sándor

1972 *Két agrárforradalom Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ORTUTAY Gyula

1966 *Kis magyar néprajz*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

ŐRSI Julianna

1976 Változó társadalom – változó tudat. In Bellon Tibor (szerk.): *Karcagi krónika*. Karcag, [Győrffy Nagykun Múzeum], 173–199.

PAPP Zoltán Sándor

1975 *A beregdaróci emberek élete a századfordulón*. Budapest, Natura.

RADCLIFFE-BROWN, Alfred Reginald

- 1935 On the Concept of Function. In Radcliffe-Brown, Alfred Reginald: *Structure and Function in Primitive Society*. Glencoe, Ill., The Free Press.

SÁRKÁNY Mihály

- 1978 A gazdaság átalakulása. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 63–150.

SZENDREY Ákos

- 1939 Pusztafalusi néphagyományok. *Néprajzi Értesítő* XXXI: 156–170.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

TÁTRAI Zsuzsanna

- 1980 A lakodalmi szokások változása. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Nógrádsipek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 359–422.

TOMKA Miklós

- 1977 A felekezeti arányok és a szekularizáció Magyarországon. *Világosság* 18 (4): 235–238.

VAN GENNEP, Arnold

- 1960 [1909] *The Rites of Passage*. London, Routledge & Kegan Paul.

ZSIGMOND Gábor

- 1978 Az 1960–70-es évek fordulójának családtípusa. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 151–171.

• ROKON PERSPEKTÍVÁK

EGY VEGYES LAKOSSÁGÚ FALU NÉMET ÉS MAGYAR ROKONSÁGI TERMINOLÓGIÁJA (1965)

1965-ben évfolyamtársaimmal egyhetes gyűjtési gyakorlaton voltam Dunaszekcsőn, ahol többek között rokonsági terminológiát is feljegyeztem. Minthogy meglehetősen érdekesnek látszott, a következő évben újra egy hetet töltöttem ott, hogy anyagomat kiegészítsem. Erre az adatbázisra támaszkodik az alábbi tanulmány, amelynek megfogalmazásakor váltak nyilvánvalóvá az egykori gyűjtés hiányosságai, ám a hiányok, mint az alábbiakból kiviláglik, ma már aligha pótolhatóak. Minthogy az anyag bizonyos tanulságokat rejt magában, ezért úgy gondoltam, hogy ebben az állapotában is közlést érdemel.

Dunaszekcső a Duna jobb partján fekszik Bátaszék és Mohács között, abban a térségben, amely a 18. század elején telepítései következtében valóságosan német ajkú övezetté vált (Schmidt 1939). A kora Árpádkortól magyarok által folyamatosan lakott, mezővárossá fejlődő településre a török hódoltság időszakában jelentős szerb népesség költözött be, s a németek már olyan korokban érkeztek ide, amikor Dunaszekcső vásártartási joggal is rendelkezett, amelyet I. Lipóttól kapott (Bezerédy 1975: 125). Jelentékeny hely volt tehát, amelyben a földművesek mellett a múlt század végén 15 kereskedő és 189 iparúzó (iparos gazda, segéd és tanonc) is megélhetést talált (Gosztonyi 1891: 103). Az etnikai kép jelentősen megváltozott 1880 után. 1880 és 1930 között 55-ről 81%-ra nőtt a magyar lakosok száma, ugyanebben az időszakban 33-ról 18%-ra csökkent a németek és a repatriálások következtében 11,5%-ról 1%-ra a szerbek száma (*Dunaszekcső* [1942]: 9). A vizsgálat időpontjában már csak két szerb család lakott a községben. 1945 után kitelepítették a németek egy részét, és helyükre felvidéki magyarokat költöztettek be. Az 1960-as években azonban számottevő volt a német népesség, még sokan őrizték a nyelvet is. Több etnikum egymás mellett élése és a mezővárosi múlt sarkallt az anyaggyűjtésre, valamint az a tény, hogy a Dunántúl ezen részéről nem ismertem rokonsági terminológia közleményt.

Adatokat végül csak két etnikumtól, magyaroktól és németektől gyűjtöttem az 5000 főt meghaladó lélekszámú községben, s a magyar adatok közlésénél csak a Dunaszekcsőn régen lakó magyarok felvilágosításaira támaszkodom, mert a felvidéki magyarok olyan időszakban érkeztek ide, amikor Szekcsőn már tért hódított a Bodrogi Tibor (1961: 136) által városinak, Szépe György (1982: 182) által köznyelvinek nevezett rokonsági terminológia, s ők

azt gyorsan magukévá tették. Minthogy nem vagyok nyelvész, a terminusok hangértékének szakszerű lejegyzésével nem szolgálhatok, de megkísérletem jelezni a kiejtés néhány sajátosságát is. A helyi magyar nyelv egyik jellemzője a hosszan elnyújtott e hang, amit ē-vel jelöltem. A külön táblázatba nem foglalt terminológiákat dőlt betűkkel emeltem ki.

MAGYAR TERMINOLÓGIA

A legnagyobb rokonsági csoportot felölelő fogalom az *ágazat*. Az ágazatba üköregapáig felmenőleg és dédunokáig lemenőleg beletartozik minden egyenesági férfi és nő vérrokon, de az egyenesági nő vérrokonok gyermekei már apjuk ágazatában számítanak. Az ágazat kifelé semmiféle egységet nem mutat, és befelé, az ágazatba tartozók számára nem nyújt jogokat, és velük szemben nem támaszt követelményeket. Nem funkcionáló rokonsági egység, kizárólag az összetartozást tudatosította a fogalom az apaági leszármazás vonala mentén. Az ágazatnál természetesen szélesebb a *rokonok* köre, amelybe beletartoznak az anyai és a házastársi rokonok is, ám ez a kör nincs világosan körülhatárolva.

A valóságos életkeretet jelentő kisebb rokonsági egység a *család*. A család szülőkből és gyermekekből álló kiscsalád mellett jelentett egy fedél alatt lakó, több generációt magába foglaló nagycsaládot is. Szekcsőn az emlékezet szerint a nagycsaládban élés általános volt, „mindenütt együtt maradtak”, ez azonban gyakorlatilag azt jelentette, hogy nagycsaládok és kiscsaládok éltek egymás mellett folytonos átalakulásban, mert minden nagycsalád előbb-utóbb felbomlott, és azok a kiscsaládok, amelyek alkották, hozzákezdtek egy újabb nagycsalád kialakításához. A lényeg tehát nem az, hogy minden család valóban nagycsalád formációban élt-e együtt, hanem az, hogy a nagycsalád megteremtése volt a cél, a nagycsaládban együttmaradás volt a családi lét mértékadó modellje. Az utolsó nagycsaládok Szekcsőn a két világháború közötti időszakban bomlottak fel.

A nagycsalád három generációt foglalt magába: a szülőket, gyermekeiket, fiaik feleségeit (a lányok általában elkerültek a háztól, amikor férjhez mentek, bár előfordult, hogy nem, ilyen esetben férjük költözött be a családba vőként) és unokáikat. A család feje az *öregapa* volt, ő kezelte a vagyont, irányította a munkát, és képviselte a családot hivatalos fórumokon. Felnőtt, házas fiaival esténként megbeszélte a tennivalókat, de végül ő határozott, és döntése kötelező érvényű volt mindenkire nézve. „Akik egy asztalnál ettünk, mindnyájunknak parancsolt.” Az öregapa rendszerint már keveset dolgozott, jobbára a szőlőben tett-vett, vagy kiment a mezőre, nézte a többiek munká-

ját. Az asszonyoknak – az öregapa határozata alapján – a *szüle* osztotta ki a munkát. Ő főzött és gondozta a konyhakertet. Ezen túlmenően nem voltak a családban alá-fölérendeltségi viszonyok, mégis az idősebbet, különösen nagy korkülönbség esetén, a fiatalabb tisztelte, és igyekezett úgy végezni a dolgát, ahogyan az idősebb családtag mondta.

A férfiak és nők között elég világosan kirajzolódó munkamegosztás érvényesült, ki-ki azt a munkát végezte, amire neme és kora alapján képes volt.

Férfiak	Nők
trágyahordás	
szántás, fogasolás, vetés	kukorica, krumpli vetése, hagyma, paprika ültetése, palántázás
kukorica lókapával ekézése	kapálás
aratás, hordás	aratásnál marokszedés
nyomtatás (majd géppel cséplés)*	babszedés, babcséplés
tarlólántás	
szőlő permetezése, metszés	szőlőben kapálás, kötözés
szüretkor behordás, préseles	szüretkor szedés
borkezelés	
kaszálás	
állatok etetése (ló, marha)	állatok etetése (malac, baromfi)
kenderyűvésnél, -mosásnál törésnél segítség az asszonyoknak	valamennyi kendermunka
favágás (erdőn, otthon)	
szállítás	főzés, mosás, varrás, gyermekek ellátása piacozás

* (Bárth 1976)

Az öregek és fiatalok viszonya tükröződött a hálólhelyek megválasztásában. Nyáron rendszerint csak az öregek és a gyerekek aludtak a házban, a „hátsó házban”. A fiatalok a fészerben álló szánra szalmazsákot tettek, fölé szúnyogháló akasztottak, és ott aludtak, vagy felmentek a szénapadlásra. Télen az egész család behúzódott a szobába, ha volt hely. Ha nem, akkor legalább az egyik fiatal pár az istállóban aludt. Nagy gazdáknál, ahol több szoba volt a házban, az öregek mindig külön szobában aludtak.

A nagycsaládok általában akkor bomlottak fel, amikor minden fiú felnőtt, megházasodott, és a család kinőtte a ház nyújtotta keretet. A fiatalabb fiúk ilyenkor családjukkal elköltöztek, és legtöbb esetben a legidősebb fiú maradt a szülőikkel, azaz a nagycsalád törzscsaláddá alakult. Az elválás azonban csak a föld

használatához juttatta a fiatalokat. „Nem vetkeztem le, amíg élök” – volt a gazdák alapelve, és csak haláluk után került a föld fiaik tulajdonába. A szülőkkel maradó fiú, azaz a legidősebb örökölte a szülői házat, és rendszerint több földet is kapott. „Igazságos volt ez, mert mindig a legidősebb nevelte az apró gyerekeket.” A nagycsaládban a beházasodott menynek és vőnek lehetett magánvagyonra, ha akarta megtarthatta, amit hozott. Menyek esetében ez nem jelentett túlságosan sokat, mert a múlt század végéig a leányok nem örököltek földet, így nem rendelkeztek olyan vagyonnal, ami különösebb hasznot hozhatott volna. Azóta örököltek ugyan földet a leányok, de mindig kevesebbet kaptak, mint a fiúk. Akadt család, ahol öt leány volt és egy fiú, a leányok fejenként 2300 négyszögöl földet és annyi pénzt kaptak, hogy azon 1 hold földet sem lehetett venni, ugyanakkor a fiú 30 holdat örökölt.

A Szekcsőn megismert nagycsalád némileg különbözik az ország más részeiről leírtaktól.¹ Eltérésnek látszik, hogy még az öregapa életében akadálytalanul, sőt esetleg az öregek támogatásával ki lehet válni a családi együttesből. Elgondolkodtató persze, hogy a nagycsaládokat is felmutató Átányban a családok 50%-ánál több volt törzscsalád (Fél – Hofer 1969: 405), ami aligha lett volna lehetséges szülői ellenállás esetén. Átányhoz hasonlítható a beházasodottak földjén alapuló, a közöstől elváló magángazdaság is, amelynek csak kezdeményét írhatta le Fél Edit Martoson (1944: 36). Ezek a jelenségek feltevésem szerint azzal magyarázhatók, hogy a szekcsői nagycsaládnak csak a felbomlási periódusáról vannak információink. Ezt a bomlási folyamatot jól példázza a Balogh család sorsa.

Balogh József a gyűjtés időpontjában 78 éves volt. A termelőszövetkezet megalakulása előtt 20 hold földjével és 1,5 hold szőlőjével jómódú gazdaembernek számított. Nagyapja még az 1890-es években halt meg, hogy pontosan mikor, arra már nem emlékezett, akkor ő még gyerek volt. Apjának, Balogh Györgynek két fia volt, Sándor és József, utóbbtól származnak adataink. Sándor 1902-ben nősült, született egy lánya. József 1907-ben házasodott meg, született két fia, akik közül egyik korán meghalt. József felesége földet hozott magával, amelynek megműveléséhez a család nem rendelkezett elég munkaerővel, ezért kiadták haszonbérbe. Az így kapott pénz Józsefnek és feleségének önálló vagyonát alkotta. Később erősödött a család egészének anyagi helyzete, és az apa felajánlotta József fiának, hogy József feleségének földjét, ő, az apa veszi haszonbérbe. Így is történt, és ez később sok veszekedésre adott okot, mert Sándor felesége nem akart sógornője földjén dolgozni. A dolog pikantériája, hogy József felesége saját földjén dolgozott, amelynek jövedelméből apósától haszon-

¹ Az idevágó gazdag irodalmat összefoglalja Szabó 1980: 99–102 és Tárkány Szücs 1981: 445–446.

bért kapott. Időközben nőttek a gyerekek, Sándor leánya eladósorba került, József fia is megnőtt, szűknek érezték a házat. Gyakoriak voltak a veszekedések a menyek között az enyém-tied fölött. 1921-ben már képes volt József anyagilag a saját lábán megállni, házat vett, külön költözött, s a család földjének egy részét használatra megkapta. Így a nagycsalád felbomlott, de a föld csak 1933-ban került a fiúk tulajdonába, akkor halt meg apjuk. A vagyont úgy osztották el, hogy Sándoré maradt az apai ház, és a földből 1 holddal többet kapott. A testvérek egyikének sem volt akkora családja, hogy újabb nagycsaládot alapíthatott volna, de abban az időben ez már nem is volt szokásban.

Az elmondottak talán érzékeltették, hogy milyen viszonylatok voltak a családokon belül. A továbbiakban egyes rokonok megnevezését és megszólítását közlöm. A rokonszólításnak két formája volt, a tegezés, „az csak *tetu* volt” és a *hallja kē, halli kē* formával történő *kēdezés*.

Egyenesági vérrokonok

	hivatkozás	megszólítás
+4	üköreganyám üköregapám	
+3	dédöreganyám vagy dédike dédöregapám	kēdezés kēdezés
+2	öreganyám vagy szüle (kb. 1945 óta nagymama) öregapám (kb. 1945 óta nagypapa)	kēdezés (kb. 1945 óta tegezés) kēdezés (kb. 1945 óta tegezés)
+1	édesanyám édesapám	kēdezés kēdezés
0	neném húgom bátyám öcsém	kēdezés tegezés tegezés, csak nagy korkülönbség esetén kēdezés tegezés
-1	lányom fiam	tegezés tegezés
-2	unokám	tegezés
-3	dédunokám	tegezés

Összefoglaló terminusok: +3 dédszüleim; +2 öreg szüleim, az öregek (kb. 1945 óta nagyszülők); +1 szüleim; 0 testvéreim; -1 gyermekeim; -2 unokáim; -3 dédunokáim

Oldalági vérrokonok

	hivatkozás	megszólítás
Szüleim nőtestvérei és minden előttem lévő generációba tartozó nő	neném, mindig keresztnévvel együtt	kédezés
Szüleim fitestvérei és minden előttem lévő generációba tartozó férfi	bátyám, mindig keresztnévvel együtt	kédezés
0	unokatestvér, a rokoni távolság szerint első, második	tegezés, ha nagy a korkülönbség kédezés nemre való tekintet nélkül
-1	unokahúgom unokaöcsém	tegezés tegezés
minden nálam fiatalabb oldalági rokon		tegezés

Affinális rokonság, vérrokonok házastársai

meghatározás	hivatkozás	megszólítás
minden neném férje	sógor	kédezés
minden bátyám felesége	ágyom, ágyi	kédezés
lánytestvéreim férje	sógor	tegezés, ha jóval idősebb: kédezés
öcsém felesége	sógorasszony	tegezés
fiam felesége	menyem	tegezés + lányom
lányom férje	vőm	tegezés + fiam
unokám felesége	unokamenyecske	tegezés

Az affinális rokonok itt tárgyalt csoportjának minden más tagjára csak körülírással tudnak hivatkozni. A megszólítás kortól függ. Idősebbnek kédezés, fiatalabbnak tegezés jár. Ahol a megszólításnál a tegezésen vagy kédezésen kívül mást nem adtam meg, ott a tényleges megszólítás a hivatkozó terminus és a megszólító formula összekapcsolásával történik, tegezés esetén csak keresztnévvel való összekapcsolás a szokásos, unokatestvérek esetében különösképp.

Affinális rokonság saját házastárson keresztül

férfi ego		
	hivatkozás	megszólítás
házastárs	feleség vagy asszony	asszony és tegezés
+1	napa ipa	anyi és kēdezés papa és kēdezés
0	sógorasszony sógor vőtárs (a sógorasszony férje) kissógor (feleség testvérének fia)	kortól függően kēdezés vagy tegezés kortól függően kēdezés vagy tegezés kortól függően kēdezés vagy tegezés + sógor tegezés

Általában minden egóval egy idős vagy nála idősebb, itt fel nem sorolt házastársi rokon *sógor* és *sógorasszony*, akit kortól függően kēdeznek vagy tegeznek. A kissógon kívül minden más egónál fiatalabb házastársi rokont csak körülírással tudnak kifejezni és tegeznek.

nő ego		
	hivatkozás	megszólítás
házastárs	uram, férjem	kēdezés és keresztnév (tegezés kb. a századforduló óta)
+1	anyámasszony apámuram	kēdezés kēdezés
0	sógorasszony öregbik uram (kb. 1920 óta sógor) kisebbik uram (kb. 1920 óta sógor)	kortól függően tegezés vagy kēdezés ha jóval öregebb (kb. 10 év), akkor kēdezés, másképp tegezés tegezés

Minden egóval egykorú vagy nála idősebb házastársi rokon *sógorasszony* és *sógor*, akik kortól függően kēdeződnek vagy tegeződnek. Ego a nála fiatalabbakat csak körülírással tudja kifejezni és tegezi őket keresztnévszólítással kombinálva.

Ego nemétől függetlenül gyermekei házasársának szülei a *nászasszony* és a *nászuram*, akiknek kēdezés jár.

Különleges megnevezése van a menyasszonynak: *menyelány*.

Komasági rokonság

	hivatkozás	megszólítás
+1	keresztanya keresztapa	kēd + keresztanyám kēd + keresztapám
0	komaasszony koma (keresztgyermek apja) koma (keresztzüleim gyermeke)	kēd kēd te
-1	keresztlányom keresztfiam	te te

Megállapítható, hogy a szekcsői rokonsági terminológiában a korelv dominál, a kor határozza meg, hogy valakit tegezéssel vagy kēdezéssel kell megszólítani. A kēdezéssel megszólítás általában együtt jár a hivatkozó terminus alkalmazásával. Ez a megszólítási mód tiszteletre valló magatartást fejez ki. Leíró terminusok csak az egyenesági vérrokonokat és a házasárs felmenő egyenesági rokonait jelölik, továbbá a gyermekek házasársait. A konzangvinikus oldalági felmenő vagy egykorú rokonokat és azok házasársait, valamint a többi házasági rokont klasszifikáló terminusok fejezik ki. Az egónál fiatalabb rokonokat tegezéssel szólítják meg, és a gyermekek, valamint házasársaik kivételével klasszifikáló terminusok vonatkoznak rájuk. Figyelmet érdemelnek az *örebbik uram* és *kisebbik uram* terminusok, amelyek nem követik a házasársi rokonság klasszifikáló elvét. Az eltérés feltehetőleg a patrilokális lakóhelyválasztási szabály és a nagycsaládi keretek normaértékéből és gyakori praxissá válásából következik. Általános vonásait illetően a szekcsői rokonsági terminológia struktúrájáról ugyanaz mondható el, amit Bodrogi Tibor (1961: 142–143) állapított meg a martosi terminológiáról.

Ezek a megjegyzések a szekcsői terminológiának kb. száz évvel ezelőtti állapotára vonatkoznak. Azóta a terminológia egyes, igen fontos elemei megváltoztak: a feleség tegezni kezdte a férjét mintegy száz éve; az örebbik uram és kisebbik uram hivatkozásokat 60–70 éve kiszorította a sógor terminus. Ez a változás egybeesni látszik a nagycsaládi rendszer megszűnésével. Ezt mintegy húsz évvel követően lett az öregapából és a szülőből nagypapa és nagymama, akiket tegeznek, tehát abban az időszakban, amikor az öregapa már nem a nagycsalád fejeként, hanem megöregedett családtagként szerepel csupán. A ter-

minológia változása bizonyára városi hatásra következett be. Vonatkozik ez a német eredetű sógor terminusra is, amely a 16. századtól jelen van a magyar nyelvben, alakja belső nyelvfejlődésre vall (Mollay 1982: 502), és szekcsői kiejtésén sem érződik a lokális német dialektus hatása.

NÉMET TERMINOLÓGIA

A dunaszekcsői németek közül az 1960-as években még sokan őrizték a nyelvet, és használtak német rokonsági megjelöléseket, bár nagy volt azok száma is, akik már áttértek a magyar terminológiára.

Az adatgyűjtés során hamar kiderült, hogy a szekcsői németek nyelve nem egységes, és pedig a foglalkozási csoportok szerint mutatkoztak eltérések. Több rokon megnevezésére más kifejezést használtak az iparosok leszármazottai, mint a földműveléssel foglalkozó *pógárok*. Ennek jelzésére az iparosok eltérő terminusait ⟨ ⟩ zárójelbe tettem. A terminusokat mai helyesírással adom meg, de zárójelben közlöm kiejtésüket a már jelzett egyszerű módon.

A legátfogóbb elnevezés a *Verwandschaft* (Fervancsaft), ebbe beleértének minden vérrokont. Funkciója nincs a vérrokonok együttesének, a fogalom csak a leszármazásból fakadó összetartozást fejezi ki, éppígy, mint a magyar ágazat.

A legfontosabb rokonsági egység a *Familie* (famílie). A németek körében is akadtak családok, ahol több generáció élt együtt, de a magyaroktól eltérően a megházasodott fiúk nem maradtak otthon, hanem új házba költöztek, és megkapták földrészüket. Csak egyetlen fiú, a legidősebb maradt a szülőkkel, és gazdálkodott velük együtt. Ő is megkapta azonban az örökrészét, de a szülők egy, a gyerekek részénél valamivel nagyobb részt saját megélhetésükre maguknak is kihalítottak a földből. Ez a rendszer, törzscsaládi vonásai ellenére mégis kiscsaládinak nevezhető.

Egyenesági vérrokonok

	hivatkozás	megszólítás
+4	Guckendelaltmutter (Kukéndlaltmutter) Guckendelaltvater (Kukéndlaltfater)	
+3	die Endel (a szóra emlékeztek, de már nem használták), die Dedi (dédi) ⟨Grossaltmutter⟩ (Grószaltmutter)	önözés Dedi-vel ⟨önözés Grossaltmutterrel⟩

+3	die Endel (a szóra emlékeztek, de már nem használták) der Dedi (dédi) ⟨Grossaltvater⟩ (grószaltfater)	önözés Dedi-vel ⟨önözés Grossaltvater-rel⟩
+2	Altmutter (altmutter) ⟨Grossmutter⟩ (grószmutter) Altvater (altfater) ⟨Grossvater⟩ (grószfater)	önözés Altmutter-rel ⟨önözés Sie-vel⟩ önözés Altvater-rel ⟨önözés Sie-vel⟩
+1	Mutter (mutter) Vater (fater)	önözés Mutter-rel ⟨önözés Sie-vel és kb. 70 éve tegezés is⟩ önözés Vater-rel ⟨önözés Sie-vel és kb. 70 éve tegezés is⟩
0	Schwester (sviszter) Bruder (bruder)	tegezés tegezés
-1	Tochter (tohter) Sohn (zón)	tegezés tegezés
-2	Enkelkind (énklkind)	tegezés

Összefoglaló terminusok: +3 die Dedi ⟨Grossalteltern⟩; +2 Alteltern ⟨Grosseltern⟩; +1 Eltern; 0 ⟨Geschwister⟩ (gsviszter); -1 meine Kinder; -2 Enkelkinder

Oldalági vérrokonok

	hivatkozás	megszólítás
+1	Base (pásze, igen régen kikopott a használatból, nem emlékeznek, hogy mikor váltotta fel a magyar Néni ⟨Tante⟩ (tante) Bácsi ⟨Onkel (onkl)⟩	önözés Nénivel ⟨önözés Tante-val⟩ önözés Bácsival ⟨önözés Onkel-lal⟩
0	Schwesterkind (sviszterkind) a távolságtól függően erstes vagy andertes, jelent unokahúgot és unokaöccsöt egyaránt)	kortól függően tegezés vagy önözés

A *Bácsi* és *Néni* terminusokat minden idősebb vérrokonra alkalmazzák nemének megfelelően. Az itt fel nem sorolt oldalági vérrokonokat csak körülírással tudják megnevezni.

Affiniális rokonság, oldalági vérrokonok házastársai

Csak két kifejezés van a felmenő ági és az egykori affinális rokonok e csoportjára: Schwägerin (svégerin): fiútestvérek felesége, Bácsi felesége, minden egónál idősebb vagy vele egykorú férfi vérrokon felesége. Korától függően tegeznek vagy önzik. Schwager: leánytestvérek férje, Néni férje, minden egónál idősebb vagy vele egykorú vérrokon nő férje. Korától függően tegezem vagy önzöm.

	hivatkozás	megszólítás
-1	Söhnerin (zónerin) (Schwiegertochter) (svigertohter) Tochtermann (tohterman) (Schwiegersohn) (svigerzón)	tegezés tegezés tegezés tegezés

Affiniális rokonság saját házastárson keresztül

férfi ego		
	hivatkozás	megszólítás
házasárs	Weib (vájb)	tegezés
+1	Schwiegermutter (svigermutter) Schwiegervater (svigerfater)	önözés Schwiegermutter-rel önözés Schwiegervater-rel
0	Schwägerin Schwager	kortól függően tegezés vagy önzés kortól függően tegezés vagy önzés
gyermekek házastársának szülei:	Schwiegermutter Schwiegervater	önözés, kb. 50 éve, ha kicsi a korkülönbség, tegezés önözés, kb. 50 éve, ha kicsi a korkülönbség, tegezés

női ego (csak az eltérő terminusok)		
	hivatkozás	megszólítás
házasárs	Mann (man)	tegezés
férj bátyja	Schwager	önözés Bácsival

Egyéb házassági rokoni kapcsolatokat körülírással feznek ki.

Komasági rokonság

	hivatkozás	megszólítás
+1	die Gotel, die Taufgotel (kodl, kodili, taufkodl)	Sie
	der Göte, der Taufgöte (kéd, taufkéd)	Sie
0	die Kumin	Sie
	der Kume	Sie
-1	Taufkind	Du

Megjegyzendő, hogy a die Gotel és a der Göte terminusokat adatközlőim igen bizonytalanul úgy is említették, mintha keresztlányt és keresztfiút valamint keresztszüleim lányát, illetve fiát is jelenthetnék, ám lehet, hogy csupán félreértésről volt szó, nem sikerült ezt a kétséges értelmezést tisztázni.

A német terminológiában találhatunk magyar eredetű szavakat. Ezek bizonyosan nem a szekcsői magyar nyelvből kerültek be a német szókincsbe, mert a néni és bácsi szavakat Szekcsőn nem használják, a dédit pedig csak kicsinyítő képzős alakban, mint dédikét ismerik a magyarok. A *déd* szó egyébként szláv eredetű, miként a *koma* is (TESz I: 600; II: 533). A magyar szavak forrása így hát feltehetőleg a köznyelv.

A német terminológiában a magyarhoz hasonlóan a kor határozza meg, hogy valakit tegezéssel vagy önözéssel lehet megszólítani. Az elv azonban a németeknél nem olyan mereven érvényesül, a testvérek kapcsolatait például nem is érinti, ők egymással minden esetben tegeződnek. Az önözés a hivatkozó terminus felhasználásával történik a *pógár* németeknél, ami a tekintélyesebbnek kijáró tiszteletet jelzi. Az iparos németeknél a szűkebb családon belül (egyenesági felmenő rokonok) nem használják a hivatkozó terminusokat önözésnél, és a szülőket 70–80 éve tegezik. Az iparosok életformája közelebb állt a városlakó polgárokéhoz, mint a szekcsői *pógárokéhoz*, ez lehet az oka, hogy terminológiájuk a német irodalmi nyelvi változatokat tartalmazza. Leíró terminusokkal ugyanazokat a rokonokat jelölik, mint a magyarok. A Néni és Bácsi megnevezések, amikor nincs mellettük keresztnév kitéve, csak a nagynénikre és nagybácsikra vonatkoznak, így a rokonoknak szűkebb körét klaszifikálják, mint a magyar neném és bátyám. Az affinális rokon terminusok viszont a rokonok szélesebb körét fogják át, mint magyar megfelelőik. Természetesen mind a magyar, mind a német terminológiában mód van ugyanezen rokonok helyének meghatározására is körülírással.

A németeknél a házastársi rokonok a házastárs szülei kivételével valamennyien két kategóriába: Schwägerin és Schwager tömörülnek. Egyetlen kivétel a férj bátyja, akit a feleség Schwager-nek nevez, de Bácsinak szólít. Ez arra vall, hogy a férj iránti tiszteletadás a németeknél éppoly követelmény volt, mint a magyar nagycsaládban. Egészében véve a német terminológia a nagy klasszifikáló terminusokkal a házasság révén egymással kapcsolatba került családok között lazább kötődést fejez ki, mint a magyar.

Az iparosok és a *pógárok* terminológiájának összehasonlításából nemcsak két különböző életforma látszik, hanem két korszak is, a *pógárok* terminológiája ugyanis jóval archaikusabb.

Nyelv és rokonsági terminológia szoros kapcsolata nyilvánvaló. A magyar és német (általában az indoeurópai) nyelvek rokonsági terminológiájának, mindenekelőtt a testvérneveknek a strukturális különbsége köztudott. Ha viszont a terminusok szélesebb körét is nézzük, akkor inkább a magyar és német terminológia alapelveinek nagyfokú hasonlósága kerül előtérbe, mintegy az idők folyamán Dunaszekcső mindkét nagy etnikumánál hasonlóan (de nem teljesen azonosan) formálódó társas viszonyokat tükrözve.²

Nyelv és rokonsági terminológia kapcsolatának van egy másik vetülete is. Az 1945 után megfogyatkozott németiség egyre inkább elhagyja nyelvét, és ezzel saját rokonszólítási rendszerét. Az adatgyűjtés idején már csak az akkor hatvan éven felüliek tudták több-kevesebb kihagyással a teljes terminológiát, a fiatalabbak csak egy-egy kifejezést ismertek. A nyelvvesztést gyorsították a vegyes házasságok. A német családokba beházasodott magyar vők megkövetelték a magyar beszédet otthon; a magyar családokba került német lányok természetesen csak magyarul beszélnek. Az iskolában németül tanulók az irodalmi formát sajátítják el. Az itt bemutatott terminológia néhány archaikus eleme ma már aligha található meg.

² A falusból városi-köznyelvi típusú terminológiává alakulás menete kétségkívül része a polgári nemzetté alakulás homogenizáló folyamatának. Nem meglepő ezért, hogy a magyar nyelvterület egy Dunaszekcsőtől távoli részéről pontosan ugyanazon rokoni viszonylatokat kifejező változásokat rögzített és tett közzé igen alapos tanulmányában Szabó 1986: 34–39.

IRODALOM

BÁRTH János

1976 A gépi cséplés paraszti munkaszervezete Dunaszekcsőn.
Ethnographia LXXXVII: 182–192.

BEZERÉDY Győző

1975 *Dunaszekcső és Bár története*. Dunaszekcső, Dunaszekcső Önkormányzati Képviselőtestülete.

BODROGI Tibor

1951 A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése.
Műveltség és Hagyomány III: 129–148.

Dunaszekcső

[1942] *Dunaszekcső szociográfiai adattára*. Budapest, Magyar Szociográfiai Intézet, Községi Adattár 2.

FÉL Edit

1944 *A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson*. Érsekújvár, SZMKE Kisalföldkutató Intézet.

FÉL Edit – HOFER Tamás

1969 *Proper Peasants*. New York – Budapest, Aldine Publishing Company.

GOSZTONYI Jenő

1891 *Duna-Szekcső a múltban és jelenben*. Pécs, Taizs nyomda.

MOLLAY Károly

1982 *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SCHMIDT János

1939 *Német telepesek bevándorlása Hesszenből Tolna–Baranya–Somogyba a XVIII. század első felében*. Győr, Baross nyomda.

SZABÓ László

1980 *A magyar rokonsági rendszer*. /*Studia folkloristica et ethnographica* 4./ Debrecen, Alföldi nyomda.

1986 *A népi társadalom változásai az Alsó-Garam mente magyar falvaiban (1900–1974)*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.

SZÉPE György

1982 A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VIII: 181–199.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

TESz

1967–1976 *A magyar nyelvi történeti-etimológiai szótára* I–III. Budapest, Akadémiai Kiadó.

• A MOLDAVI CSÁNGÓ MAGYAROK ROKONSÁGI TERMINOLÓGIÁJA

BEVEZETÉS

Amióta kezdetét vette a moldvai csángó magyarok néprajzi és nyelvészeti megismerése, a jelenségek rögzítői közöltek rokonsági terminusokat.¹ Dacára a szaporodó adatoknak,² módszeres rokonsági terminológiai leírás és elemzés mégis csak egyetlen jelent meg, az is viszonylag későn, 1980-ban.

Az úttörő munkát Kósa-Szántó Vilma végezte el, aki Külsőrekecsinből³ tette közzé a rokonsági terminológiát egy olyan tanulmány keretében, amely a városiasodásnak a terminológiára gyakorolt hatását törekedett bemutatni (Kósa-Szántó 1980). A moldvai mellett sepsiszentgyörgyi és csíkmenasági adatokat felhasználva fontos észrevételeket tett a terminológia változásával, annak generációk és helyszínek szerinti módosulásával kapcsolatban. Az adatok gyűjtésében és közreadásában azt a mintát követte, amelyet Bodrogi Tibor mutatott be a magyar rokonsági terminológiát általánosságban tárgyaló tanulmányában. Bodrogi Tibor tanulmánya a magyar kutatás egésze számára útmutatóként szolgált, mint a későbbi magyarországi közlésekből látható,⁴ olyan útmutatóként, amely egyben az általános etnológiai rokonságkutatás követelményeit érvényesítette, s ezáltal az összehasonlító vizsgáldást megkönnyíti, mint Kósa-Szántó Vilma elemzése is igazolta. Bodrogi eszmefuttatásának szerepe lehetett talán abban is, hogy Kósa-Szántó Vilma megelégedést keresett az általa közölt külsőrekecsini terminológia és egy egykor

¹ Csak példaként: Szarvas 1874, Rokonföldi 1875.

² A leggazdagabb nyelvi anyagot Yrjö Wichmann tette közzé 1907-es gyűjtéséből, ám nem adta meg az egyes terminusok gyűjtésének helyét, csak a régiót (Wichmann 1936). Emellett az adatok gazdagsága tekintetében kiemelkedő volt Balogh Ödön közlése Csüegersről, aki sajnos az etnológiai kutatási megfontolásokra nem volt tekintettel (Balogh 1942a, Balogh 1942b), s a későbbiekben is kizárólag nyelvészeti szempontok vezették az adatok újragondolását (Balogh 1963).

³ A tanulmányban előforduló helynevek mai, hivatalos elnevezését a tanulmányt követően közlöm.

⁴ Bodrogi 1961. Kósa-Szántó Vilma a tanulmány angol kiadását használta Bodrogi Tibor egyéb munkái mellett (Kósa-Szántó 1980: 158). Bodrogi tanulmányának a magyar rokonsági rendszer feltárásában betöltött inspiratív szerepét hangsúlyozta Szabó László (1993: 53) is, aki több kiváló rokonsági terminológiai közleményt publikált a magyar nyelvterület különböző pontjairól, Bodrogi mintáját kiegészítve a műrokonsági viszonylatok terminológiájával (Szabó 1986: 61).

létezőként vélelmezett nagycsalád rendszer között – bár elemzési szempontjainak kialakításában Lőrinczi Réka és Kós Károly útmutatására hivatkozik Kósa-Szántó (1980: 154, 158). Ennek a tanulmánynak ismeretében, de azt az adatgyűjtés során tudatosan nem felhasználva fogtam a moldvai csángó magyarok rokonsági terminológiájának felvételébe Pozsony Ferenc egyetemi tanár ösztönzésére Klézsén, 2001 nyarán, amikor a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékének diákjai ugyanott gyűjtési gyakorlatot folytattak. A Klézsén kutató hallgatók a Csángó Házban laktak, és egymással nem érintkeztünk, eltekintve egy, a gyakorlat lezárást jelentő megbeszéléstől és mulatságtól. Tőlük eltérően egy családnál laktam tíz napig Klézse Buda nevű részén. A család középkorú anyából, apából és négy gyermekből állt, akiknek életkora 10 és 21 év közé esett. A feleség szülei ugyancsak Klézsén éltek, de a falu egy másik részében. A férj édesanyja ugyanabban a házban lakott, de hozzá külön bejáraton át lehetett bejutni és nem étkezett együtt a családdal. Ugyanazon a telken volt a férj egyik bátyjának is különálló háza. A mellette lévő telken lakott a másik bátyja családjával. Azaz olyan családban volt alkalmam megfigyelni a rokoni viselkedést és a rokonszólítások rendjét, amely széles társadalmi kapcsolatokkal rendelkezett a községben, és ez a tény megkönnyítette rokonsági terminológiák felvételét másokkal is. Ezenfelül alkalmam nyílt egy lakodalomba is elmenni, ami ugyancsak jó lehetőség volt a rokoni megnevezések, megszólítások megismerésére. Az utcán járva-keelve tapasztalhattam, hogy a klézseiek a szó szoros értelmében kétnyelvűek, nem csupán tudnak magyarul és románul, hanem a nyelveket olykor egy mondaton belül is váltogatják. Hasonló benyomásokat szereztem Somoskán is, ahol 2003-ban volt alkalmam egy hetet tölteni egy középkorú férfi családjával, akinek élt édesanyja, és volt egy igen éles eszű, kisiskolás fia. Rajtuk kívül egy 81 éves férfitől és családjától, egy 62 éves férfitől valamint egy 46 éves férfitől gyűjtöttem rokonsági terminológiát ott. Anyagom zöme tehát erről a két, egymás mellett és egymás közelségében lévő településről származik, amelyet kiegészített rokonsági terminológia felvétele egy 51 éves asszonytól Pusztinán és két idős asszonytól Szabófalván 2001-ben (73 és 80 évesek). Az utóbbi nehéz feladat volt, mert magyarul feltett kérdéseimnek nem mindegyikét értették meg. Időnként szükség volt az engem elkísérő Pozsony Ferenc segítségére, aki románul tolmácsolt. A válaszok megértését pedig megnehezítette számomra, hogy a hangképzéssel is gondjaik voltak már. A nyelvváltozást jelezte, hogy egyikük serdülőkorú leányunokája, aki gyümölcszel kedveskedett nekünk, már egy szót sem tudott magyarul. Pusztinai és szabófalvi adataim tehát csak arra alkalmasak, hogy valamelyest kiegészítsék a vizsgálódás fő területéről kirajzolódó képet.

Nem lévén nyelvész, a terminusokat fonetikusán jegyeztem le és diakritikus jelek nélkül közlöm. Az adatok származási helyét a települések kezdőbetűjével adom meg. Tehát Klézse (K), Somoska (S), Pusztina (P) és Szabófalva (Sz). Az egyes településekről származó adatok külön sorban találhatóak a könnyebb áttekinthetőség kedvéért.

A ROKONSÁGI TERMINOLÓGIA BEMUTATÁSA A GYŰJTÖTT ADATOK ALAPJÁN

Átfogó terminusok

Rokonság: *nyámság* („Ki volt a nyámságból” = nem rokon már)

Rokonok: *nyámok*. Valamennyi településen ezt a kifejezést használták. Szabófalván is „eljöttek a nyámok”.

Nyám: apám és anyám testvérei, azok házastársai, az említettek gyermekei és unokái.

Pusztinán és Szabófalván a *nemzet* szót is használják rokonság értelemben: „nemzeded se volt jó” (P), „ollan a nemzetje” (Sz).

Egyenesági vérrokonok

	Hivatkozás	Megszólítás
+3 férfi	dédiapó (K)	keedezés, románul tegezés (K)
+3 nő	dédimámó, öregmámó, „Vironyi [Veron] má mó”, má móka, mamu (K)	keedezés, románul tegezés (K)
+2 férfi	apó, apóm, nagypapa (K) apóm (P) nagytát, nattát (Sz)	apó, nagypapa, keedezés, románul tegezés (K) apó + keedezés (P)
+2 nő	má mó, (K, S, Sz), má móka, mamica, má mi, mamica, nagymá mó, bunyika „én vagyok a bunyikájuk”(K) anyóm (P) nagymám (Sz)	a megnevező terminusok megszólítók is má mika, +keedezés, románul tegezés (K) anyó (P)

	Hivatkozás	Megszólítás
+1 férfi	apám, újabban táti (K) legújabbban tátika (K, S) édesapám (P) tát, táta (Sz)	apám, táti+keedezés, románul tegezés (K) tátikám+tegezés (S) táte (P)
+1 nő	mámi, mámika, má móka, mámika, má móka (K), édesanyám (P) máma (Sz)	a megnevező terminusok megszólítók is +keedezés, románul tegezés (K) máma (P)
0 általában	tesvér, testvér (K, S, P)	
0 fiú, idősebb	bátyám (K), bátyám János, bácsim János (P) ösém,* bagyi, bádé (Sz)	keedezés, újabban tegezés (K) keedezés (P)
0 fiú, fiatalabb	ecsém (K, P), öcsém (S) ösém (Sz)	tegezés (K, S, P)
0 leány, idősebb	néném (K, P), néném Tinka (P) lélé (Sz)	keedezés, újabban tegezés (K, P)
0 leány fiatalabb	húgom (K, S, P, Sz), húgom Tinka (P)	tegezés (K, S, P, Sz)
-1 fiú	fiam (K, S, P, Sz) Dzseni fiam, nagyobb „legkisebb fiam, közepes, kisebb fiam” (P) gyermek (K)	tegezés (K, S, P, Sz) tegezés (P)
-1 leány	lányom (K, Sz) leányom (K, S, P)	tegezés (K, Sz) tegezés (K, S, P)
-2	onoka, onokám (K, S, P, Sz)	tegezés (K, S, P, Sz)
-2 fiú	nyepot (K, S), nyiput (Sz), nepocel (P)	tegezés (K, S, P, Sz)
-2 leány	nyepota (K, S), nepota (Sz), nepocika (P)	tegezés (K, S, P, Sz)

* Bizonytalan adat. A 73 éves Véta néninek, akivel elsősorban beszélgettem, kilenc testvére volt, de ő volt a legidősebb. Nem tudott más kifejezést idősebb fivérre. A másik, 80 éves beszélgetőpartner, Mária adta meg a *bagyi*, *bádé* szavakat, amelyekre töprengtek. Az *öcsém* szó bátyámként használatáról azonban van jóval régebbi adat is Szabófalváról: „Vagyon egy öccsöm, üdösebb...” (Rubinyi 1901: 171).

Oldalági vérrokonok

	Hivatkozás	Megszólítás
+ 2 férfi	bácsim (P)	keedezés (P)
+2 nő	néném (P)	keedezés (P)
+1 férfi	bácsi, bácsi János, (ha több, a korkülönbség érzékeltetésére régebben nagy bácsi, kicsi bácsi), mosul (K) bátyám, bácsim János (P) muszuj (Sz)	régebben keedezés, ma tegezés (K) keedezés (P)
+1 nő	néni, nénike, matus (K), nagynéném, „nagynéném Erzszi” (P) matasze (Sz)	régebben keedezés, újabban tegezés (K) keedezés (P) tánti (Sz)
0 a szülők testvéreinek gyermekei		
a/ fiú	vérje, vérjem, újabban unokatestvér* (K, P), vérem, „Apám, anyám után van 80–90 vérem” (S) viresz, víre „testvérem fia és az én fiam vireszek” (Sz)	tegezés (K, S) régebben idősebb keedezése, fiatalabb tegezése, ma mindkettő tegezése (P) fiam + tegezés (Sz)
b/ leány	vésár,** vésárom, veresorám (K) verisora (S) unokatestvér (P) viriszára (Sz)	tegezés (K) tegezés (S) régebben idősebb keedezése, fiatalabb tegezése ma mindkettő tegezése (P) ljányom (Sz)

*Lakodalomban hallottam Klézsen. Rákérdezésemre hozzáfűzte a menyasszony egyik bátyja, hogy újabban használják csak, amióta kijárnak Magyarországra dolgozni, azóta terjedt el.

** A korábbi lejegyzésekben többnyire *vésár* szerepel (Szarvas 1874: 3, Rokonföldi 1875: 142), emellett előfordul *vesár* (Munkácsy 1881: 204) és *vésér* (Márton 1972: 583). Hallani véltem egy enyhe r-t a szó közepén, ezért így kellett lejegyezniem.

	Hivatkozás	Megszólítás
0 a nagyszülők voltak testvérek	harmadtestvér*** („Harmadán vagyok”) (K)	
-1 testvér gyereke	onoka, **** onokám (K, S, P, Sz)	nevén, tegezés (K, S, P, Sz)
a/ fiú	nyiput (Sz)	
b/ leány	nepota (Sz)	
-1 unokatestvér gyereke	onoka, nyepot (K, S), nyiput (Sz)	tegezés (K, S, Sz)

*** Ez egyben a rokonság határa oldalágon, vagyis a másodfokú unokatestvér. A harmadfokú unokatestvéreket már nem számították bele a rokoni körbe. Ettől, persze, még megemlékezettek róluk. Így, például, az *onokám gyereke* utalást használták a testvér unokájára Klézsén.

**** Amikor a *vére* és *vérisóra* megnevezésekre rákérdeztem Pusztinán, azt a választ kaptam, hogy a testvér fiát, illetve leányát jelentik. Tekintettel a rákérdezés szükségességére, és a két szó világosan más jelentésére a többi faluban, az adat kétes értékű.

Affinális rokonság, oldalági vérrokonok házastársai

	Hivatkozás	Megszólítás
+1 férfi felesége	ángyó (K, S, Sz) ángyi (P) ángya (Sz)	ángyó, ángyi+ keedezés (K, S, P, Sz) keed ángyi, Margit ángyi (P)
+1 nő férje	bácsi, bácsi János* (K, S) sógorbácsi (P)	bácsi János, +keedezés (K, S) keedezés (P)
0 nőtestvér férje	lér (kiveszőben, K, Sz), sógor (K, S, P) szúgor (Sz)	régebben idősebb keedezése, fiatalabb tegezése, ma mindkettő tegezése (K, S, P, Sz)

*A bácsi+név hivatkozás kijár távolabbi, idősebb férfit ismerősöknek is. Így két beszélgetőpartnerem a 81 éves szomszédot is „bácsi Mártonként” emlegette, pedig nem számítottak rokonoknak.

	Hivatkozás	Megszólítás
0 fivér felesége	sógorasszony (K, S, P) „ecsém felesége, bátyám felesége” (P) kumnáta (Sz)	ha idősebb keed, ha fiatalabb te (K, S, P) ha idősebb keed, ha fiatalabb te, „jöl ide” (Sz)
-1 férfi	vejem (K, S, P, Sz)	név + tegezés (K, S, P, Sz)
-1 nő	menyem (K, S, P, Sz), népecske** (K)	név + tegezés (K, S, P, Sz), „hej, de Kriszti” (K)
-1 unokaöccs felesége	onokám asszonya (K) „nyiputom nípe” (Sz)	tegezés (K)
-1 unokahúg férje	onokám embere (K) lérecske (Sz)	tegezés (K) tegezés (Sz)

** A népecske szót menyecske értelemben használják Klézsén, de csak kevesen ismerik.

Affinális rokonság, saját házassági rokonok

Általános megnevezések

+1 a vőlegény szülei apa anya		öremapa (K), örömapa (S) öremanya (K), örömapanya (S)
a menyasszony szülei apa anya		búsapa (K, S) búsanya (K, S)
0 vőlegény	nyirel (K, S, P), nyiril (Sz)	
menyasszony	nyirásza (K, S, P, Sz)	

Házassági rokonok, a férj beszél

	Hivatkozás	Megszólítás
+ 1 férfi	táti, após (K) ipam (Sz)	táti+keedezés (K)

	Hivatkozás	Megszólítás
+ 1 nő	mámi, mámika, anyós (K) napam (Sz)	mámo, keedezés (K)
0 házastársak	asszony („beszéltem az asszonnyal”), fejezné (ritka) (K) asszony (P) níp (Sz)	„hej, asszony!” (K), tegezés (K, P)
0 feleség fivére	lér (régebbi), sógor* (K, S, P)	ha idősebb keed, ha fiatalabb te (K, S, P)
0 feleség nőtestvére	sógorasszony (kortól függetlenül) (K, S, P)	tegezés+név (K, S, P)

* A sógor és sógorasszony elnevezést újabban alkalmazzák a házaspár testvéreinek házastársaira is, akikre korábban nem terjesztették ki a rokonszólítást, egyetlen kivétellel, a feleség fivérének feleségére használták a *nászcicska* hivatkozást és megszólítást Klézsén.

Házassági rokonok, a feleség beszél

	Hivatkozás	Megszólítás
+1 férfi	táti (K) apósom (P) ipam (Sz)	táti, régebben apám+keedezés (K) apóka+ keedezés (P)
+1 nő	anyósom (K, P) napam (Sz)	anyóka, keedezés (P)
0	ember (K, S, P, Sz) („beszéltem az emberrel”) (K) „az ember az enyém, az ördög az enyém, a bábu az enyém (P)	keedezés régebben, („jöjjön ide, ember!”) (K) újabban tegezés (K, S, P, Sz) „Péter menj csak, hozz vizet” (P)
0 férj bátyja	apám Márton, apám Gyurka (K) sógor (K, P), „sógorom János” (P)	apa+keedezés (K) keedezés (K, P)
0 férj öccse	sógor (K, S, P) sógor Márton (S) sógorom István (P)	ha idősebb keedezés, ha fiatalabb tegezés (K, S, P)

	Hivatkozás	Megszólítás
0 férj nővére	anyám Kati, anya, anyám Mária, anyám Luca (K) sógorasszony (P)	anya (K) ha idősebb keedezés, ha fiatalabb tegezés (K, S, P)
0 férj húga	sógorasszony (K, S, P)	név + tegezés (K, S, P)

A házasfelek szüleinek kapcsolata

	Hivatkozás	Megszólítás
férfi	nász (K) kruszkule (Sz)	„nász Jancsi ide!”, a nászok egymással tegeződnek, nász a nyoszolyóval keedezés (K)
nő	nyoszolyó* kruszka (Sz)	nással és nyoszolyóval egyaránt keedezés (K)

* A hivatkozást használták a testvér anyósának megnevezésére is Klézsén.

Keresztszülők, keresztkomák

	Hivatkozás	Megszólítás
+1 férfi	nagykeresztapa, keresztapa (a saját keresztapákon kívül az idősebb fivér keresztapáira is vonatkozott)* (K, S, P, Sz)	keedezés („keednek az édesapja olvasott magyarul”) (K)
+1 nő	keresztanya (K, S, P, Sz)	keedezés (K, S)
0 férfi	koma (K, S, P, Sz)	komám,** keedezés (K, S, P)

* Mindenkinek számos keresztapja és keresztanyja volt, a bonyolult rendszer kifejtésére itt nincs mód, csak a terminológia miatt közlöm a fenti adatokat. Klézsén a keresztvíz alá a nagykeresztapa, a leányt a nagykeresztanya tartotta. A keresztapa megnevezés olyan erősen tartja magát, hogy még a klézsei lakodalomban, ahol mindenki románul beszélt, a menyasszony ott is keresztapámnak nevezte és szólította meg a férfit, aki végigkísérte a csókos pohárral. Ez a szokás abból állt, hogy a menyasszony minden vendégnek nyújtott egy pohár pálinkát, adott egy puszit, csekély pénzajándékot gyűjtött ezzel (tízezer lejt, 2001-et írunk), amit kis kendővel viszonzott. A szokás régi leírására lásd: Domokos 1987: 504.

** A *komám* megszólítást alkalmazzák sógorra, barátira is, olykor tegeződéssel Klézsén és Somoskán.

	Hivatkozás	Megszólítás
0 nő	komaasszony (K, S, P, Sz)	komámasszony, keedezés (P is)
0 keresztapa a/ fia	kereszt (K, S, P)	
b/ leánya	keresztke (K, S, P)	
-1 fiú	keresztfiam (K, S, P)	tegezés (K, S, P)
-1 leány	keresztlányom (K, S, P)	tegezés (K, S, P)
-1 fiam komája	komecska (K)	tegezés (K)

ELEMZÉS

A bemutatott anyag elemzése során négy témakörrel foglalkozom – szükségképpen eltérő mélységben és terjedelemben. Ezek a következők:

1. A strukturális jellemzők megállapítása és viszonyítása más térségek magyar rokonsági terminológiájához.

2. Annak vizsgálata, hogy a terminológia milyen családrendszert, rokonsági intézményrendszert tükröz.

3. Azoknak a magyar terminusoknak az áttekintése, amelyek regionális, archaikus sajátságoknak mutatkoznak.

4. A terminológia román elemeinek áttekintése abból a szempontból, hogy mennyire új a megjelenésük a rendszerben.

1. Abból indulok ki, hogy a bemutatott adatok, mind általánosságban, mind azon belül szűkebben a klézsei adatok, arra vallanak, hogy a moldvai csángó magyarok rokonsági terminológiája manapság, azaz az utóbbi évtizedekben, az egymást követő generációkban változóban van. Ez a megállapítás, természetesen, közhely, hiszen mindenkor változott. Ennek bizonyítékként elegendő csak a magyar rokonsági terminológiában előforduló szavak történetét áttekintenünk *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának* három kötetében (Budapest, 1967–1976), s részletesen dokumentálva láthatjuk azokban a kísérletekben, amelyek a rokonsági elnevezések rendszerének változásait igyekeztek nyomon követni a nyelvészetben kidolgozott korszak-

kolás szerint (J. Lőrinczi 1980; Szabó 1980: 19–68).⁵ Ám kétségtelen, hogy az a váltás, amelyet a néprajzi tanulmányok a falusi terminológia városira változásának eseményeként ragadnak meg (Bodrogi 1961: 136–143; Szabó 1980: 19),⁶ a nagy jelentőségű, a struktúrát is érintő változások sorába illik, és nem mellékesen, jobban dokumentálható, mint a korábbi változások. Éppen a jobb dokumentáció miatt tudjuk, hogy időbeli lefolyása sem egységes a nyelvterület egészén, bár annak nagy részén széleskörűen hatottak köznyelvi minták a hivatali, iskolai szóhasználattól a modern tömegkommunikációig terjedő hatások sokaságán keresztül.⁷ A moldvai magyarul beszélők e hatások tekintetében kétségkívül különös helyet foglalnak el történeti helyzetük miatt, hiszen az említett hatások román állami keretben érték-érik őket. Ez a körülmény nem zárta ki az érintkezést a magyar nyelvterülettel, bár ennek intenzitása időszakonként eltérő volt, 1990 után viszont egyértelműen megerősödött, főként a Magyarországon végzett vendégmunka és a tömegkommunikáció révén, a magyar nyelvű oktatás újfent megindulása mellett.⁸

A terminológiai változások a moldvai csángó magyarok szóhasználatában is a rokoni viszonylatoknak olyan változásait tükrözik, amelyek a generációs különbségek, a korhoz és társadalmi állapothoz kötött tekintély jelentőségének csökkenésével kapcsolatosak. Mondhatni, a társadalom modernizálódásáról beszélhetünk, egy korábban erőteljesebben státusok szerinti tagolódástól eltérő alakulásról. Mindezen változások dacára megállapítható az, hogy a terminológiai rendszer régebbi rétegének fő jegyei megegyeznek a nyelvújítást megelőző időszak, azaz a 18–19. század fordulójánál korábban kirajzolódó magyar rokonsági terminológia fő jellemzőivel.⁹

Ezek a jellemzők a következők.

A nemek és korok közötti, minden rokonsági rendszerben valamilyen formában megjelenő klasszifikálást a rendszer úgy tartalmazza, hogy a korelv dominál. A nemek közötti megkülönböztetés a hivatkozó terminusokban világosan érvényesül ugyan az ego és a fölötte lévő generációk vonatkozásában, ám hiányzik az ego után következő generációk viszonylatában a saját gyermekek kivételével. Az egot követő generáció gyermekei oldalán ugyanis az

⁵ A nyelvészeti korszakolás érvényességét megkérdőjelezi Bodrogi 1984: 141.

⁶ Ebbe a sorba illeszkedik Kósa-Szántó is (1980). A városi helyett a köznyelvi jelzőt részesíti előnyben Szépe György (1972: 182).

⁷ Ezekre a tényezőkre felhívja a figyelmet Szabó 1980: 59.

⁸ A moldvai csángó magyarok történetének kiváló összefoglalását Pozsony Ferenc nyújtja (2005: 7–110, 191–212).

⁹ Ezt a megállapítást elsősorban arra az áttekintésre alapozom, amelyet J. Lőrinczi Réka készített a nyelvészek által „újmagyar” kornak nevezett időszakban, azaz 1772 után a rokonsági terminológiába bekerült szavakról (J. Lőrinczi 1980: 215–222).

egyeneságon második lemenő generációban alkalmazott *onoka* megnevezést kapják. Nem jelent meg viszont a városi terminológiának az a sajátossága, amely unokaöcsöt és unokahúgot vezetne be a rendszerbe, jöllehet az unokatestvér már feltűnt, de nemek szerint még nem tagoltan.

A korelv elsődlegessége, az idősebbek iránti nagy tisztelet fejeződik ki az egonál idősebbek *keedezéssel* megszólítása révén – szembeállítva a *tegezés* közvetlenségével. Ennek az elvnek az érvényességét különösen alátámasztja a testvérek megszólításának módja, amely az egonál idősebbekre a szülői, nagyszülői generációk megszólítási mintáját kínálta, a fiatalabb testvérekre pedig az egot követő generációkra alkalmazhatót, éppúgy mint a magyarországi falusi rokonsági terminológiai rendszerben. Ennek csaknem tükörképe a házastársak testvéreinek megszólítása, azzal a megszorítással, hogy kapott adataim szerint a férj a feleség nőtestvéreit kortól függetlenül tegezi.

Ebben az összefüggésben fontos hangsúlyozni, hogy a testvér-terminológiának a magyarra jellemző *dravida* típusa¹⁰ él a moldvai csángó magyarok körében is, azaz a testvérek nem és kor szerinti megkülönböztetése külön hivatkozó terminusokkal, míg a környező indoeurópai népek terminológiájában csak a nemet jelöli ki külön szó és annak nyelvtani neme,¹¹ a kort körülírással adják meg, ami megkönnyíthette a viselkedési minták egységesítését, a tegeződés alkalmazását minden testvérek közötti kapcsolatban, amint azt a korelvet egyébként erőteljesen érvényesítő német terminológiában találtam Dunaszekcsőn az 1960-as évek közepén, eltérően az idősebb/fiatalabb testvér különbségtételt a megszólításban is kifejező magyar terminológiától (Sárkány 1992).

Manapság a moldvai csángó magyaroknál a *tegezés* a +2 generáció kivételével minden szinten terjedőben van a vérrokonok körében, de nem vált még gyakorlattá a házassági rokonok körében +1 szinten sem, csak a saját generációban alkalmazzák. Megjegyzendő, hogy amikor beszélgetőpartnereim kitértek a megszólítások román lehetőségére, minden esetben a *tegezést* adták meg. A szemlélet átformálásában, a közvetlenebb érintkezési formák kialakításában tehát párhuzamosan érvényesülnek magyar köznyelvi minták és román nyelvhasználati szokások.

Vannak azonban a moldvai csángó magyarok terminológiájának egyéb térségek magyar terminológiájától eltérő vonásai is.

Ilyen, mindenekelőtt, hogy az egyenesági vérrokonok terminusai nem mind jelennek meg jelzővel ellátott változatokban az oldalági vérrokonoknál. Azaz testvéreim terminusai nem szélesednek ki az oldalágakon, ahogyan

¹⁰ George Peter Murdocknak a testvérek terminológiájával kialakított rendszerezése szerint, ahogyan ezt először J. Lőrinczi Réka állapította meg (1980: 35).

¹¹ Ezért is nevezi „The European or Brother-Sister Type”-nak Murdock (1980: 367).

egyébként a magyarban megtörténik bátyám-nagybátyám, néném-nagynéném, öcsém-unokaöcsém, húgom-unokahúgom formájában, ahogyan ezt Szépe György érzékletesen ábrázolta (Szépe 1972: 190). Valójában még tovább szélesíthető a kör, hiszen lehetnek unokabátyjaim és unokanénéim is. Bodrogi Tibor felvetette, hogy ez a rendszer gyökereiben az obi-ugor rokonsági rendszerig vezethető talán vissza, annak olyképpen módosult változata volna, hogy az apaági terminológiát kiterjesztették oldalágon az elsőfokú rokonokra a nemzeti szervezeti felbomlásának időszakában (Bodrogi 1977: 29–30). Ennek a feltehetően igen archaikus, de mindmáig élő jellemvonásnak csak nyomai lelhetők meg a moldvai csángó magyarok rokonsági elnevezéseiben. A +2 szinten megtalálható volt Pusztinán, és ott volt markánsabb +1 szinten is, Klézsén a +1 szinten a férfiakra voltak az idősebb fivérrel azonos terminusok, de a nővér esetében magyarázatra szorul, hogy hogyan lesz a *néném*ből *néni*. J. Lőrinczi Réka felveti azt a lehetőséget, hogy különbséget fejeznek ki így, és újabb keletű fejleménynek tartja a *nénit* (J. Lőrinczi 1980: 76). Nekem viszont kimondottan régies vonásként emlékeztek meg Klézsén arról, hogy különbséget tettek nagy bácsi és kicsi bácsi között, amennyiben az apánál illetve az anyánál idősebbek vagy fiatalabbak voltak fivérek.

Másik jellemző, hogy a magyar szavak mellett a tárgyalt oldalági viszonylatok körében feltűnnek román szavak, az unokatestvérek szintjén már a román terminusok az uralkodók, csak újabban jelent meg az unokatestvér, és az unokatestvérek gyermekeinél is ismertek voltak a román megfelelők, a *nyepot*, *nyepota* különféle kiejtésváltozatokban, amelyek így kifejezésre juttatták a nemek közötti megkülönböztetést az *onokák* között, miközben továbbra is azt a szemléletet tükrözték, hogy a tőlem másodfokú távolságra található vérrokonok együtt klasszifikálhatók.¹²

Ez a változatosság és változékonyság annál is meglehetősen, mert láthatólag szívesen továbbélnék a magyar terminusok az oldalági vérrokonok házastársainak megnevezésére. Nem jelenti ez, persze, hogy ne cserélődnének, hiszen kiveszőben a *lér*, amelyet felvált a sógor, ez a német eredetű, de a 16. századtól regisztrálható, Mollay Károly által belső nyelvfejlődésűnek talált, és általában „városiasnak” ítélt szó (Mollay 1982: 502), és bekerül a terminológiába a vele képzett szócsalád. Tartósnak bizonyulnak a saját házassági roko-

¹² Geană Gheorghită ezt a vonást római hatással magyarázza. Archie C. Busht követi (Latin kinship extensions. *Ethnology* [1971] X: 409–432), aki szerint a rómaiaknál jogilag a feleség a férj leánya, ám ha a férj neki és gyermekeinek egyaránt apja, akkor saját gyermekei azonos helyzetűek fivéréivel és nővéreivel, ezért azonosak a terminusok (Geană 1978: 83). Az a bökkenő, hogy sok más nyelvben, így a magyarban is van ilyen klasszifikálás, jóllehet semmi közük a latinhoz.

nok megnevezései is, bár a menyasszony és vőlegény állapotra széles körben román szavak terjedtek el, és bekerültek román szavak az affinális rokonsági elnevezések közé Szabófalván.

Ezek a módosulások magyarázatra szorulnak, de egyelőre nincsenek olyan források, amelyek ehhez segítséget adnak. Kósa-Szántó Vilma felveti annak lehetőségét, hogy a változások, elsősorban a román megnevezések megjelenése a magyarok mellett, korjelzést tettek lehetővé, az idősebb – fiatalabb megkülönböztetést célozták (Kósa-Szántó 1980: 155). Emellett szólna a nagy bácsi – kicsi bácsi szembeállítás, amelyről már szóltam, és ami jól beleillik a korelv által dominált rendszerbe, ám épp a román szavak esetében nem kaptam hasonló korjelzésre vonatkozó utalást.

Az nyilvánvaló, hogy az oldalági rokonság elnevezéseinek változása bizonyos távolodást fejez ki. Így a saját generáció szintjén a testvérek és unokatestvérek eltérő elnevezése egyértelműen határokat von – román szavak segítségével. Kérdés azonban, hogy ez a távolodás társadalomszerkezeti változást jelent-e vagy mással magyarázható.

2. Ezen a ponton szembe kell néznünk azzal a feltevessel, amely Kósa-Szántó Vilma írását végigkíséri, és amelyre a Bevezetőben utaltam. A feltevés, röviden, úgy foglalható össze, hogy kezdetben volt a nagycsalád, amely törzscsaláddá majd kiscsaláddá egyszerűsödött, és ezt fejezi ki a rokonsági terminológia „falusiból” „városi” típusúvá válása, egyszerűsödése. A bonyolult, sokelemű rendszer – összehasonlító vizsgálata szerint – a külsőrekecsini, tehát feltehetnénk akár, hogy mögötte egykori nagycsaládban élés húzódik meg, ám Kósa-Szántó vizsgálatának időpontjában (1970-es évek) a falubeliek nem tudtak arról, hogy valaha is nagycsaládban éltek volna, amint arról a szerző korrekt módon tájékoztat (Kósa-Szántó 1980: 147–149, 157). Milyen családszerkezetnek felel tehát meg a moldvai csángó magyarok rokonsági terminológiája, és vajon annak változásait tükrözik-e a módosulások?

Először le kell szögeznünk azt az észrevételt, hogy az emberiségnél általában nem igazolható az a tétel, hogy minden társadalom nagycsaládi formában élt. Az elemi család (kiscsalád, nukleáris család) univerzális jelenség (Murdock 1949: 2),¹³ zsákmányoló csoportoknál is kimutatható. Még ha valaki felvetette is, hogy Európában általános lett volna, az is olyan korai időszakra tételezi fel csupán, amely megbízható adatokkal el nem érhető: mindenképpen a kereszténység elterjedését megelőző időszakra (Goody 1983: 263, 278).

¹³ Ugyanott megjegyzi azonban, hogy 197 vizsgált társadalomból csak 47 esetben volt kizárólagos a nukleáris család.

Ugyanakkor Berknertől tudjuk, hogy Európán belül elkülöníthetők voltak több generációban együtt élő, és a generációk egyikében több kiscsaládot magukba foglaló nagycsaládos, valamint kiscsaládos, vagy generációnként legfeljebb egy-egy családot magukba foglaló törzscsaládos régiók az adatokkal elérhető elmúlt századokban is, ám ezeket sem könnyű kimutatni a forrásokból. Felhívja a figyelmet arra, hogy a földbirtokos parasztság esetén a jogrend közvetlenül hat a családformára, mégpedig az öröklés jogrendje: az osztatlan öröklés törzscsaládra, a fiúk vagy minden gyermek között megosztott örökség kis- vagy nagycsaládra vezet. A nem földbirtokos családok esetén pedig a megélhetés egyéb forrásai valamint a migráció lehetőségei hatnak a családformára (Berkner 1972).

Ami a magyar nyelvterületet illeti, a néprajzi kutatásokban kezdetben nagyobb figyelmet kapott a nagycsalád, mint elterjedtsége indokolta volna. Történeti források viszont nem támasztották alá általános előfordulását a 18–19. század fordulójának időszakában, viszont éppen terjedését mutatják a túlnépesedésre adott egyik lehetséges stratégiai válaszként (Faragó 1977: 140).¹⁴ Sajnos, a hivatkozott vizsgálatok nem terjedtek ki Erdélyre és Moldvára. A román falusi társadalomra vonatkozóan pedig azt a sommás megállapítást találtam, hogy törzscsaládi együttélés volt a jellemző, amely kiscsaládivá vált, bár Geană, aki ezt írja, időpontokkal nem szolgál rövid áttekintésében (Geană 1978: 81).

A moldvai csángó magyarok családi összetételére vonatkozóan Pozsony Ferenc összegezte az adatokat. Eszerint kiscsaládok és törzscsaládok a jellemzők. Az ifjú házások a férj szüleihez költöznek ugyan átmenetileg, de mihelyst tehetik, új házat építenek maguknak. Szoros kapcsolatban maradnak azonban szüleik családjával, együtt művelik meg a földet (Pozsony 2005: 179). Kérdés azonban, hogy mióta állnak fenn ezek a viszonyok, amelyeket saját gyűjtésemmel is alátámaszthatok, hozzátevé, hogy Klézsén legalábbis, a legkisebb fiú az, aki az előregedett szülővel marad többnyire. Ugyanakkor megismerem olyan változatokat is, amelyek rendhagyónak mondhatók. Például leány vitte a férjét szülei családjába átmenetinek szánt időre. A férj, történetesen, román volt. Ezeknek a viszonyoknak korábbi időszakra visszavetítése helyett lássuk a rokonsági terminológiát.

Bodrogi Tibor, Olderogge nyomán, azt állítja, hogy a nagycsalád gazdasági-társadalmi szervezetét olyan terminológia tükrözi, amelyben az egyenesági rokonságot szigorúan különválasztják az oldalágtól, az oldalági rokonokat vi-

¹⁴ Nem egynemű adatokra támaszkodva már Szabó László is sikerrel körülhatárolta a kiscsaládos és nagycsaládos területeket Magyarországon a 18–19. században (Szabó 1968).

szont együtt klasszifikálják, továbbá különválasztják az idősebbeket és fiatalabbakat oly módon, hogy az idősebbeket speciális rokonsági terminusokkal jelzik (Bodrogi 1961: 143). Ha Bodroginak igaza volna, akkor a modern magyar városi terminológia nagycsaládi szervezetet tükrözne, hiszen a vérrokonok körében megfelel a megadott kritériumoknak. Ám a városi lakásokban többnyire nem nagycsaládok élnek, és ezt Bodrogi sem tételezte fel. Ha viszont tekintettel kellene lennünk az oldalági vérrokonok házastársaira is, akkor az általa közölt martosi terminológia sem felelne meg, hiszen ebben a körben nem jelzik az idősebbeket külön, a fiatalabbaktól elkülönítő terminusok a férj testvéreinek házastársait kivéve. Következésképp a kritériumok nem jók.

Megítélésem szerint az egyedüli mutató, amely egyértelműen nagycsaládra, és pedig patrilokális nagycsaládra vall, az nem más, mint az affinális rokoni elnevezések körében a feleség által a férj fivéire használt olyan megnevezés, amely a férj megnevezésének valamilyen változata. Ilyen a martosi terminológiában a férj *uram*, a férj bátyja *öregbik uram*, a férj öccse *kisebbik uram* megnevezése és megszólítása (Bodrogi 1961: 141).

Ennek nem találjuk párhuzamát a moldvai csángó magyaroknál. Klézsei adataim szerint a férjnél idősebb testvérek olyan megnevezéseket és megszólításokat kaptak a feleségtől egykor, mint a férj szülei. Ez egybevág Kósa-Szántó Vilma külsőrekeszini közlésével, aki még azt is megadja, hogy a férj nővéreinek férje is apám, valamint a férj bátyjának felesége is anya+keresztnev megszólítást kap (Kósa-Szántó 1980: 153–154). Vagyis olyan rokonokat illetnek ugyanazzal a megtisztelő megnevezéssel és megszólítással, akiknek igen kevés esélyük van arra, hogy egyetlen többgenerációs családban éljenek együtt, hiszen a feleségek csak kivételes esetben hozzák férjüket abba a családba, ahol fivérek is otthon lennének családjaikkal. Ez amellet szól, hogy az apám, anyám jellegű megnevezést és megszólítást inkább a kivételes tiszteletadás jeleként és ne az egyetlen háztartásban együttélés következményeként fogjuk fel. A tiszteletadás pedig, amint már fentebb írtam, hangsúlyozottan kijár az idősebbeknek.

Amellet érvelek tehát, hogy a terminológia régebbi elemei sem szólnak a nagycsalád megléte mellett. Nem zárják ki azonban az egymás közelében élés, a sűrű érintkezés lehetőségét egy kor szerint hierarchikusan tagolt társadalomban. A házastárs testvéreire használt terminológia egyszerűsödése, a korjelzés elmaradása a sógor, sógorasszony szavakkal együtt, ugyanabba az irányba mutat, mint amelyet már az 1. pontban jeleztem a rendszer általános modernizálódására vonatkozóan, bár a megszólításokban ugyanez a változás vonatottan megy végbe.

Ahogy nagycsalád nem volt, nem mutat a rendszer olyan jelet sem, hogy intézményesült rokoni csoportok lettek volna a moldvai csángó ma-

gyaroknál. A rokonokra használt kifejezések közül a *nemzet* szón azonban érdemes elgondolkodni. Nem olyan értelemben, hogy esetleg *nemzetségekre* utalna, mint amilyeneket székely településekről leírtak (Kós 1972: 238–252; Fél 1958), ilyen előzményre beszélgetőpartnereim nem céloztak, hanem arra, hogy esetleg rang, megbecsülés különbségét fejezhette ki, amelyet egy-egy család megörökölt vagy kivívott, mert korántsem volt a szó használata általános, ahogyan tapasztaltam. Ezt az eshetőséget azonban további kutatás tisztázhatja csupán.

Ha nem változott a csalárendszer és nem bomlottak fel intézményesült rokoni csoportok, akkor a társadalom szerveződésének más tényezőire kell gondolnunk, amelyek az oldalági vérrokonok elnevezéseit eltávolították a magyar testvér-terminológia adta kiindulóponttól.

3. A közölt terminológia kevés olyan magyar szót tartalmaz, amely ne volna széles körben ismert és használatos a magyar nyelvterület egészén.

Legfeltűnőbb a *lér* és származéka, a *léreckske*, amely a középkori latin *levir*ből kerülhetett a magyar nyelvbe, és Szabófalva mellett Klézsén is felidéztek, Kósa-Szántó Vilma pedig Külsőrekecsinből igazolta még megragadhatóságát. A szó származtatása vita tárgyává vált, amelyről alaposan tájékoztat Pozsony Ferenc (2005: 21–22). Ritka előfordulása (Moldvában és Szlavóniában, a mai Horvátországban) azonban nem nyújt elég támpontot annak megállapításához, hogy valaha a magyar nyelvterület egészén elterjedt lett volna. J. Lőrinczi Réka elgondolása pedig, hogy a levirátus szokásával lenne összefüggésbe hozható, teljesen megalapozatlan, hiszen nőtestvér férje helyébe aligha léphet ego (J. Lőrinczi 1980: 88–94). A lért a rokonok széles körét átfogó sógor szorítja ki, azaz az egyszerűsítő, egalizáló terminus.

Megemlíthető továbbá a *nép* és *népecske*, amelyet „újmagyar kori” moldvai fejleménynek vél J. Lőrinczi Réka (1980: 218), ma azonban kiveszőben van.

Más helyről nem talákoztam még a *harmadtestvér* terminussal. A *harmad-unoka* változatot, a rokonsági távolságot fokozatokban kifejező terminusokat J. Lőrinczi Réka a 16–18. századi időszakra teszi (J. Lőrinczi 1980: 213). Egyetlen adatközlőm említette csupán, ami arra vall, hogy kizsorul a használatból.

A kivesző magyar terminusok mellett van azonban újonnan beépülő szó is, mint erre már utaltam, az *unokatestvér*.

4. A rendszerbe sok román szó került be. Ha eltekintünk a gyermeknyelv szülőkre vonatkozó egyszerű szavaitól (*tátá*, *mámi*, *mámó* stb.), amelyek esetében nem annyira a szó, mint inkább kiejtésének módja mutatja a román jelleget, a következő szavakra érdemes figyelniük, megadva közlésük általam

ismert első dátumát valamelyik moldvai csángó településről: *nyám* (1901), *bunyika* (1901), *bagyi* (1877), *lélé* (1972), *lélike* (1972), *mosul/muszuj* (1874), *matus/matásze* (1902), *nyepot, nyepota* (1874), *vérem/vérje/ viresz* (1874), *vésár* (1874), *verisora/viriszára* (1874), *nyirel* (1874), *nyírásza* (1874), *kruszkule* (1936), *kruszká* (1936), *kumnáta* (1972).¹⁵ Tekintettel arra, hogy az 1936-os évszám mögött Wichmann 1907-es gyűjtése húzódik meg, elmondható, hogy a román rokonsági terminusok zöme az I. világháborút megelőzően már feljegyzésre került moldvai csángó magyaroktól. Kivétel három szó, a *lélé*, *lélike*, *kumnáta*, amelyeket csak Szabófalván hallottam, s amelyeket ott letek meg a *Csángó Nyelvjárások Atlaszána*k gyűjtése során 1949 és 1962 között.

A felsoroltak mellett magyar alapszóból román szóképzés eredményeként keletkezettek a *nászcicska* és *komecska* formák, amelyeket más közlésekben nem találtam meg.

Megjegyzendő továbbá, hogy a bátyám, bácsi, néném, néni szavak használata oly módon, hogy a keresztnévet megelőzik, (például *bácsi Márton*), egyértelműen ellentétes a magyar szórenddel, és a román szórenddel egyezik meg.

Mindebből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a magyar rokonsági terminológiában a román szavak olyan erőteljes megjelenése, amely az oldalági vérrokonok megnevezésében a magyar falusi terminológiától elveiben is eltérő változatra vezetett, feltehetőleg még a 19. században bekövetkezett, s azóta igazán lényeges változás nem történt a rendszerben. Ez nem azt jelenti, hogy ne csökkent volna azok száma és aránya a moldvai csángó magyar településeken, akik magyar rokonsági terminológiát használnak, de maga a rendszer nem vált „románabbá”, sőt, mint láthattuk, képes újabb magyar szavakat befogadni, mint az unokatestvér.

Ezen a ponton érdemes visszatérni az elemzés 1. pontjának végén feltett kérdésre, hogy tudniillik milyen társadalmiszervezeti változások idézhették elő az oldalági rokonság kifejezésének a magyar falusi terminológiájától eltérő módját.

Mint láttuk, nem változott a család szerkezete, nem voltak rokonsági intézmények, amelyek kihaltak volna, viszont igen sok román szó került a terminológiába, amelyek a magyar struktúrához képest fogalmilag eltávolítják az oldalágot a testvérek körétől. Nem tudjuk pontosan, hogy ez mikor következett be, csak azt, hogy lényegileg a rendszer módosulása már mintegy száz évvel ezelőtt befejeződött. Ebből arra következtethetünk, hogy hosszabb együttélés eredménye volt ez, amelynek során feltehetőleg megváltozott a moldvai csángó magyar települések népességének mérete, ezáltal kiszéles-

¹⁵ A források: Szarvas 1874; Rubinyi 1901; Wichmann 1936, a mű adatai 1907-ből valók. Márton 1972, ami valójában 1949 és 1962 közötti adatgyűjtést takar. Márton – Péntek – Vöő 1977.

dett a társadalmi mező, és megnőtt a románokkal való érintkezés gyakorisága, nem utolsósorban annak következtében, hogy a két folyamat egymást erősítve mehetett végbe. Abban a tekintetben azonban, hogy a folyamat kezdetének időszakára nézve állást foglaljunk, óvatosságra intenek a tények. Vonzó megoldásnak látszik az említett folyamatokat arra az időszakra elképzelni, amikor a népesség növekedése és a magyar nyelvvesztés egyaránt felgyorsult, azaz 1859-től napjainkig.¹⁶ Ha ezt tesszük, hogyan magyarózzuk meg, hogy miért csak az időszak első részében, nagyjából 1900-ig következtek be nagy változások, és utána miért állt le román szavak további beépülése a rendszerbe? Hogyan lehetséges, hogy ebben az időszakban váltották fel magyar városias terminusok a házassági rokonok körében az archaikusabbakat, miközben nem változtatták meg a rendszer „falusias” jellegét? Ezekre a kérdésekre aligha tudunk válaszolni mindaddig, amíg a magyar és a román együttélés részleteit nem ismerjük jobban a megelőző időszakban is, hogy tisztázhatjuk a kulturális fixáció tényleges időhatárait.

Van olyan szóbokor, amelyeknél érthetőbb a magyar terminológia fennmaradása. Ilyenek a keresztszülőkre, keresztkomákra alkalmazott megnevezések, amelyek tovább élnek még azoknak a körében is, akik a magyar nyelvhasználatról egyébként már lemondtak, egymás között románul beszélnek, amint a klézsei lakodalomban tapasztalhattam. Feltehetőleg a római katolikus vallás és a görögkeleti vallás szembeállítása a magyarázat, aminek identitásképző szerepéről meggyőződhettem. Ez nem jelenti, hogy ne történne meg szokások átvétele, ne következne be keresztapai funkciók hasonulása. Így a lakodalomban a menyasszonyt kísérő keresztapa a csángó magyar és a román esetben egyaránt kiemelkedő, mondhatni a beavatást irányító szerepet játszik (vö. Geană 1982: 81).

TOVÁBBI TENNIVALÓK

Vannak jelenségek, amelyekkel nem foglalkoztam. Ilyen a mostohaszülőkkel kapcsolatos terminológia, amelyet nem gyűjtöttem össze. Ilyen továbbá a rokonság kiterjedtségének megállapítása. Adataim a felmenők +3 generációjáig terjedtek, ami nem azt jelenti, hogy okvetlenül ott a határ, ám beszélgetőtársaim ismeretei ott értek véget. Az északi csángó területről Rubinyi 1901-ben közölt terminusokat – *elő és ő* – (Rubinyi 1901: 170–171), amelyek ezen túlmutathatnak, bár jelentésüket nem világította meg kellőképpen.

¹⁶ Ezt a megállapítást azokra az adatokra alapozom, amelyeket 1859-től kezdve ismeret Pozsony Ferenc (2005: 141–157).

Trunchi Péter viszont egy rövid, és korántsem teljes rokonsági terminológiai közlésben egy személyről állítja, hogy megoldást ajánlott a +4 generációig tekintésre a *didi apóka* és *didi má móka* elé még egy *di-t* ragasztva (Trunchi 2004a: 15).

Trunchi Péter anyaggyűjtés helyszínét ugyan nem adta meg, ám lakó- és munkahelye Külsőrekecsin, ami valószínűsíti, hogy adatai is jórészt onnan származnak. Így rövid és korántsem kimerítő adatközlése mégis nagy értékkel bírhat, hiszen a helyszín az, ahonnan Kósa-Szántó Vilma közreadta az első módszeres leírást. Adatai arra vallanak, hogy bizonyos rokonsági viszonylatokban, főként a legközelebbi családtagokra vonatkozóan, több megnevezés változat él, mint Kósa-Szántó Vilma közlésében. Ugyanez elmondható a klézsei közeli rokonok megnevezéseiről is. Ez amellet szól, hogy érdemes hosszabb terepmunkával a változatokat nagyobb számban összegyűjteni, bizonyára akadnak még minden olyan településen is, ahol elmélyültebb munka folyt. Ott meg még inkább, ahol nem. Higgyünk Trunchi Péternek, hogy „akár szomszéd falvakban is teljesen különböznek a rokonsági elnevezések” (Trunchi 2004b: 15). Az itt bemutatott anyag is nyilvánvalóvá teszi, hogy jelentős eltérés van az északi csángó és a déli csángó terület rokonsági terminológiájában, ha másért nem, már a román terminusok beépülésének aránya miatt is. Ennek elemzésére itt nincs mód, mert hiányos a szabófalvi gyűjtésem, s nyelvészeti felkészültséget is igényelne a feladat teljesítése.

Ami a terepmunkát illeti, sürgető tennivaló a módosulások nyomon követése, amelyek egy ilyen lassan átalakuló jelenség együttesben is bekövetkeznek.

Az elemzés során több kérdést nyitva hagytam a terminológia áttekintését követően. Megválaszolásuk csak a történeti források újraelemzése és célzott terepmunka után képzelhető el, ha egyáltalán lehetséges.

Mentségemre szolgáljon, hogy gyűjtött anyagom bemutatásával és a hozzá fűzött töprengéssel nem lezárni, hanem ösztönözni kívántam a moldvai csángó magyar rokonsági terminológia feltárását.

HELYNEVEK

Klézse – Cleja

Külsőrekecsin – Fundu Răcăciuni

Pusztina – Pustiana

Somoska – Șomușca

Szabófalva – Săbăoani

IRODALOM

BALOGH Edmund

1963 Cîteva aspecte ale influenței lexicale românești în graiul ceangăilor din Ciugheș. *Studii și Cercetări Lingvistice* XIV: 377–390.

BALOGH Ödön

1942a Néprajzi jegyzetek a csügési magyarokról. *Erdélyi Múzeum* XLVII (1): 29–46.

1942b Csügési szójegyzék. *Erdélyi Múzeum* XLVII (4): 428–446.

BERKNER, Lutz K.

1972 Rural Family Organization in Europe: a Problem in Comparative History. *Peasant Studies Newsletter* 1 (4): 145–156.

BODROGI Tibor

1961 A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. In Gunda Béla (szerk.): *Műveltség és Hagyomány* III. Budapest, Tankönyvkiadó, 129–147.

1984 J. Lőrinczi Réka: A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai. [Könyvismertetés] *Ethnographia* XCV (1): 140–141.

DOMOKOS Pál Péter

1987 *A moldvai magyarság*. Ötödik, átdolgozott kiadás. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

FARAGÓ Tamás

1977 *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828*. /Történeti Statisztikai Tanulmányok 3./ Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat – Magyar Országos Levéltár.

FÉL Edit

1958 Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről. *Néprajzi Közlemények* III (4): 3–16.

GEANĂ, Gheorghiu

1978 Some Aspects of the Romanian Kinship. *Annuaire Roumain d'Anthropologie* 15: 81–84.

1982 Forms and Functions of the Romanian Spiritual Kinship. *Revue Roumaine des Sciences Sociales. Série de Philosophie et Logique* 26: 79–84.

GOODY, Jack

1983 *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge, Cambridge University Press.

KÓS Károly

1972 *Népélet és néphagyomány*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

KÓSA-SZÁNTÓ Vilma

- 1980 A rokonságterminológia városiasodásának folyamata. In Kós Károly – Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1980*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 147–158.

LŐRINCZI Réka, J.

- 1980 *A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

MÁRTON Gyula

- 1972 *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

MÁRTON Gyula – PÉNTEK János – VÖÖ István

- 1977 *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

MOLLAY Károly

- 1982 *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MUNKÁCSI Bernát

- 1881 A moldvai csángók nyelvjárása. *Magyar Nyelvőr* X (4): 149–158; (5): 199–205.

MURDOCK, George Peter

- 1949 *Social Structure*. London, Collier-Macmillan Ltd.
1980 [1968] Patterns of Sibling Terminology. In Barry, Herbert – Schlegel, Alice (eds.): *Cross-Cultural Samples and Codes*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 365–388. [Eredetileg *Ethnology* 7: 1–24.]

POZSONY Ferenc

- 2005 *A moldvai csángó magyarok*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó – Európai Folklor Intézet.

ROKONFÖLDI

- 1875 Tájszók. Moldvaiak. *Magyar Nyelvőr* IV (3): 142–143.

RUBINYI Mózes

- 1901 Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához. V. Szókincs. *Magyar Nyelvőr* XXX (4): 170–182.

SÁRKÁNY Mihály

- 1992 Rokon perspektívák. Egy vegyes lakosságú falu német és magyar rokonsági terminológiája. In Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen, Ethnica Kiadó, 245–254.

SZABÓ László

- 1968 *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században.* Szolnok, A Damjanich János Múzeum Közleményei.
- 1980 *A magyar rokonsági rendszer.* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajz Tanszéke.
- 1986 *A népi társadalom változásai az Alsó-Garammente falvaiban.* /Folk-lór és Etnográfia 25./ Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
- 1993 *Társadalomnéprajz.* Debrecen, Ethnica Kiadó.

SZARVAS Gábor

- 1874 A moldvai csángó nyelvről. *Magyar Nyelvőr* III (1): 1–6.

SZÉPE György

- 1972 A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése. In Telegdi Zsolt – Szépe György (szerk.): *Általános nyelvészeti tanulmányok VII. Nyelv és Társadalom.* Budapest, Akadémiai Könyvkiadó, 181–199.

TRUNCHI Péter

- 2004a Rokonsági viszonyok elnevezése a csángóknál I. *Csángó Tükör* II (7): 15.
- 2004b Rokonsági viszonyok elnevezése a csángóknál II. *Csángó Tükör* II (8): 15.

WICHMANN, Yrjö

- 1936 *Wörterbuch des Ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt.* Herausgegeben von Bálint Csűry und Artturi Kannisto. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.

• NŐURALOM? SZEXUÁLIS SZABADOSSÁG? MONOGÁMIA?

A TÁRSADALMI SZERVEZŐDÉS KEZDETEI

MÍTOSZAINK, EREDETÜNK, ŐSI KÖZÖSSÉGEINK...

A múlt század etnológusait, akárcsak az általuk tanulmányozott törzsi társadalmak embereit, mindennek az *eredete* érdekelte. A tudományos kutatások végső fokon ugyanabból a vágyból fakadnak, amelyből az eredetmítoszok: *az ember szeretne magyarázatot találni az őt körülvevő jelenségekre. A mítoszok a dolgok keletkezését, az ősök tetteit úgy mutatják be, hogy egyúttal igazolják is az élők cselekedeteit. A társadalomfejlődés tanulmányozása viszont azzal a meglepő felismeréssel járt, hogy a természetesnek tartott emberi viszonylatok, intézmények korántsem öröktől valók. Voltak korszakok, amelyekben a polgári társadalom berendezkedésétől és erkölcsi normáitól eltérő, sőt azzal szöges ellentétben álló kapcsolathálók alkották a társadalom szövetét, s ilyen állapotokon keresztül vezetett a társadalmi evolúció útja.*

MORGAN ELMÉLETE A ROKONSÁGI RENDSZEREKRŐL

Elsőként a svájci Bachofen (1861) vetette fel a görög szerzők műveiben megőrzött antik mitikus hagyományokra támaszkodva, hogy a férfi- és családközpontú európai kultúrát megelőzhette olyan időszak, amikor a nők uralkodtak, s még korábban rendezetlen viszonyok közepette talált egymásra – vágyainak engedve – nő és férfi. Őt követte az amerikai etnológus, Morgan (1961), aki hatalmas anyagot gyűjtött össze a korabeli törzsi társadalmakról, és lefektette tudományos vizsgálatuk alapjait. Módszere, hogy kapcsolatot keresett az emberiség technikai-gazdasági előrehaladása és a társadalom mind bonyolultabb formáinak kialakulása között, mindmáig példamutató, miként alapvetően helytálló a rokonsági rendszerek osztályozására tett kísérlete, a nemzeti-törzsi szervezet leírása, a tulajdon evolúciójának felvázolása *Az ősi társadalomban*. Meghaladott, de tévedéseivel együtt is lenyűgöző a rokonság és a család fejlődéséről kidolgozott elmélete.

Morgan – Bachofenhez hasonlóan – *a legősibb állapotnak a nemek közötti viszony szabályozatlanságát, azaz teljes szabadosságát tételezte fel*. Ezt követte a vérrokon fivérek és nővérek *csoportházassága*, majd (a fivérek és nővérek

közötti házasság tiltásával) a vérrokon nővérek és egymással nem közeli rokonságban álló férjeik csoportházassága. Ezek az érintkezési viszonyok a *vadság* korának voltak jellemzői, amikor az ember gyűjtögetéssel, vadászattal, halászattal tartotta el magát. A csoportházasságok megfelelő szervezeti folyamatai az ausztráliai házassági osztályok voltak, bár lehetőség nyílt már a nemzeti szerveződés csírájának kibontására is az anyagi leszármazás vonala mentén. A nemzeti szervezeti kiteljesedése azonban már a *barbárság* korára esik, ami a fazekassággal és az állatok háziiasításával, illetőleg a növények termesztésbe vonásával vette kezdetét. Ebben a korszakban létrejön a *páros család*, anélkül hogy a házaselektől hűséget követelnének meg, s a házasságot voltaképpen a szülők kötik egymással megegyezve. A páros családban már előtérbe kerül az *apa* személye, s esély van a nemzetségek apaágivá válására is. *Az átalakulás a barbárság felső fokán a patriarchális család megjelenésével megy határozottan végbe*, amelyben a férfi főhatalma túlhajtott formában érvényesül, és együtt járhat több feleség tartásával. Végül mint a páros család, mind a patriarchális család elvezet a *monogám családhoz, amely egy férfiből, feleségből és gyermekeiből áll. A monogám család a magántulajdon megjelenéséhez és a birtok (mindenekelőtt földbirtok) egyenes ági örökléséhez köthető.*

IGAZA VAN-E MORGANNAK?

A család szentségével szemben a csoportházasság, sőt promiszkuitás, a magántulajdonnal szemben a köztulajdon föltételezése éles kihívást jelentett a polgári társadalom öröknek hitt rendje ellen. Nem meglepő hát, hogy ezek az eszmék egyfelől gyorsan utat találtak a polgári társadalom kritikusaikhoz és a nők egyenjogúságáért küzdőkhöz, másfelől visszatetszést keltettek a fennálló társadalmi rend védelmezőinek körében. Elegendő arra utalnunk, hogy az állami és egyházi fórumok előtt nem szentesített együttélési formákra ráragasztódott a „morganatikus házasság” bélyege.

A kortársak között Morgan gondolatait legmélyebben Marx és Engels értékelték meg és tették magukévá, mint ezt *A család, a magántulajdon és az állam eredete* bizonyítja, amelyben Engels (1949) összefoglalta, továbbfejlesztette, sőt helyenként már korrigálta Morgan fejlődésrajzát.

A szakkutatás mindenkor elismerte Morgan munkáinak úttörő jelentőségét, ám elméletének néhány pontját kezdettől fogva vitatta, s a következő generáció ezt az evolúciós sémát már elvetette. Ennek a nemzedéknek már más volt a szemlélete, érdeklődése. A kezdetek, a fejlődés rekonstruálása helyett *a társadalom működésének minél pontosabb leírására került a hangsúly,*

s a hosszas terepmunkán alapuló, a törzsi nyelvek alapos ismeretében végzett anyagelemzés módot nyújtott Morgan több tételének cáfolatára.

A szakszerű kritika lassabban bontakozott ki a szocialista országok néprajztudományában, ahol egy ideig inkább Morgan nézeteinek igazolását tekintették célnak. Az adatok elfogulatlan tanulmányozása azonban kétségtelenné tette a nemek közötti szabályozatlan viszonyokról, a csoportházaságról, a nőági leszármazási rend elsőbbségéről megfogalmazott álláspont tarthatatlanságát, amint ez már Bodrogi Tibornak (1962) a társadalmak születéséről adott áttekintésében tapasztalható. Ez természetesen nem csökkenti a morgani életmű értékeit, amelynek „[...] teljes gazdagsága és ellentmondásai révén Morgan máig is uralja az antropológia történetét” – állapítja meg Maurice Godelier (1973: 174) francia marxista etnológus.

MINDEN EMBERI TÁRSADALOM SZABÁLYOZTA A NEMEK KÖZÖTTI KAPCSOLATOKAT

Mai ismereteink szerint nincs és nem volt emberi társadalom, amely a nemek közötti viszonylatokat ne szabályozta volna valamilyen formában – ezzel ön-maga szervezeti alapjait is megvetve.

A szabályozás minden ismert esete, mint Robin Fox (1967: 31) brit antropológus állítja, négy döntő szempontot juttat kifejezésre. Ezek a következők:

- a. a gyermekeket asszonyok szülik,
- b. az asszonyokat férfiak termékenyítik meg,
- c. a társadalom vezetői férfiak,
- d. közeli rokonok nem házasodhatnak egymással.

Ezeknek a követelményeknek természetesen többféleképpen lehet eleget tenni, mert bár *a rokoni viszonylatok egy része biológiai kötelekkel kapcsolatos, ezek a kötelek mindenkor egy adott kultúra szemlélete szerint fogalmazódnak meg és töltődnek meg értéktartalommal.* Ennek ugyan oka lehetett valaha a biológiai összefüggés nem ismerése, illetve megállapíthatatlansága, fontosabbnak látszik azonban ennél az, hogy a társadalmi szükségletek szerint gondolkodtak mindig a rokoni viszonyok felől, így fiktív kapcsolatokat is figyelembe vettek, sőt ezek olykor elsőrangúan fontossá válhattak.

Jó példa erre az ausztráliai törzsek esete, ahol széles körben elterjedt nézet szerint a gyermeket anyja nem vele háló partnerétől, hanem a totemisztikus őstől foganja, aki behatol az anyába, amikor a voltaképpeni férj utat nyit számára. Ez a mítosz, és a terepkutatóknak ezt mondták el először, amikor az ember születéséről faggatóztak. Az alaposabban vizsgálók azonban olyan vá-

laszt kaptak, mint Lloyd Warner (1958: 24) amerikai etnológus Északkelet-Arnheim-földön, amikor megkérdezte, hogy mire való a férfi magja. „Abból születik a gyerek” – válaszolták neki a legtermészetesebben. Ezt a tényt azonban nem tartották olyan fontosnak a megkérdezettek, mint a *szellemlényekhez kötődést, mely által a születendő gyermek egyszerre egy tágabb közösség, egy leszármazási csoport, a nemzetség tagjává válik, s ez nagyobb jelentőséggel bír szemükben, mint a biológiai tények.*

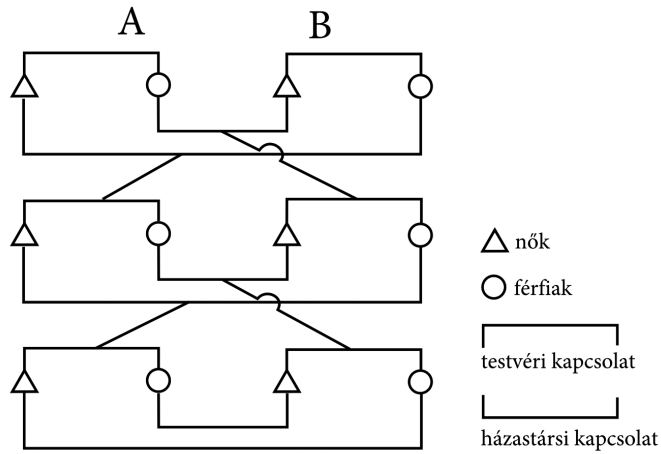
TÁRSADALOMSZERVEZET ÉS HÁZASSÁGI RENDSZEREK

Annak megállapítása, hogy ki kit vehet feleségül, szükségképpen együtt jár annak tisztázásával, hogy ki milyen családból származik. A társadalomszervezet kezdeteinek tanulmányozása ezért egyszerre követeli meg a *házassági és a leszármazási rendszerek* vizsgálatát.

A házassági rendszerek két nagy osztályra bonthatók attól függően, hogy a házastársak csak az ellentétes neműek rokonai viszonylatokkal meghatározott köréből választhatók, vagy hogy ilyen megfontolásoktól függetlenül tár sulhatnak, azaz vannak *korlátozó és nem korlátozó házassági rendszerek*. Az utóbbiak esetében természetesen nem arról van szó, hogy más befolyásoló szempontok nem juthatnak szerephez. Gondoljunk csak arra, hogy a mi társadalmunkban milyen lényeges rendezőelvnek mutatkozik a házasságkötésnél az iskolázottság, a szakképzettség mértéke és jellege!

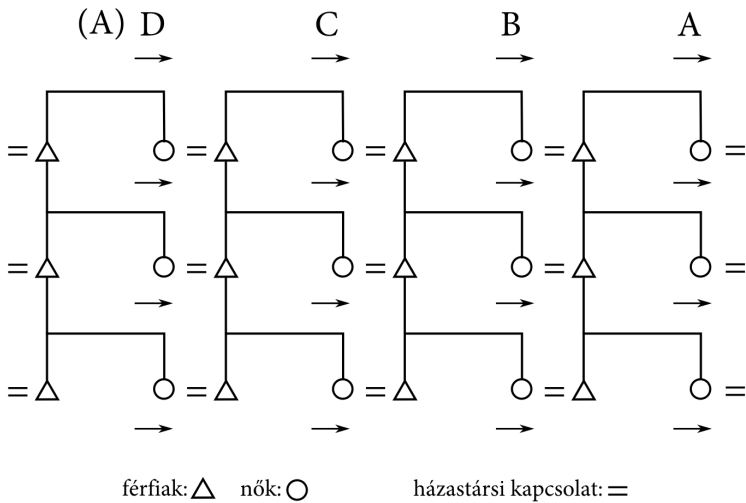
A korlátozó rendszerek legegyszerűbb változata a *nővércserével létesített házasság*, amikor két különálló csoport azonos generációba tartozó férfi tagjai egyidejűleg elcserélik a csoportjukba született nőket egymással. Ilyen házasságkötéssel találkozunk a Kongó-medence keleti felében élő mbuti pigmeusoknál, ahol az elvet olyan következetesen érvényesítik, hogy válni is csak kölcsönösen lehet. Válásor az asszonyok visszakerülnek eredeti hordájukba. A nővércsere azonban nem korlátozódik a hordákban élő zsákmányolók egyes csoportjaira. Találkozunk vele földműves-társadalmak körében, például a nigériai tiveknél is, de kifinomultabb, a nagyobb méretű társadalom bonyolultabb kapcsolataival összhangban álló formában.

Amennyiben a nők cseréje azzal az előírással párosul, hogy egy férfi apai nagynénje leányát veheti feleségül, aki egyben anyai nagybátyjának is leánya, akkor két leszármazási csoporthoz jutunk, amelyek között helyet cserélnek a nők minden egymást követő generációban (vagy a férfiak, ha ugyanezt a helyzetet a nők szemszögéből írjuk le), miként az az *1. ábrán* látható.

1. ábra

Ilyen a házassági előírás több ausztráliai társadalomban, sőt kialakították fejlettebb változataikat is, az asszonyok késleltetett cseréjével (a rendszer kiszélesítésével). Az eredmény négy, majd nyolc leszármazási ág kiformalódása, amelyeket a szakirodalom nem szerencsésen „házassági osztályként” tartott

2. ábra

számon, mintha ezek viszonyán múlna a házasságkötés lehetősége vagy tiltása, nem pedig meglevő házassági előírások folyamánai lennének.

Ha a korlátozás módosul, és egy férfi csupán anyai nagybátyja leányát veheti feleségül, de nem veheti el apai nagynénje leányát (azaz a kettő nem eshet egybe), a rendszer lehetőségei végtelenül kitágulnak, igen sok leszármazási csoport vonható be a körbe, amely ott zárul be, ahol egy társadalom a maga határát megvonja. Zsákmányolók körében ez a házassági előírás már kivétel, bár Ausztráliában előfordul. Igazi területe Dél-Ázsia, Délkelet-Ázsia, ahol több százezres társadalmak épülhetnek rá, mint a burmai kacsinoké, ahol az összetartást már egyéb intézmények is segítik (2. ábra).

A KORLÁTOZÓ HÁZASSÁGI RENDSZER ÉS AZ ÉLETMÓD ÖSSZEFÜGGÉSEI

Felmerül a kérdés, hogy miért olyan fontos a zsákmányolók körében a házassalandók körének korlátozása. A választ a *létkörülményekben* kereshetjük. A megélhetés az élelemszerzés ilyen módjával csak úgy valósítható meg, ha viszonylag nagy területen kevés ember lakik, azaz az együtt élő csoportok viszonylag kis méretűek. Közöttük minél szélesebb körben valósul meg együttműködés, annál könnyebben védik meg magukat idegen támadókkal szemben. Ez a házasságok előírásával némiképp ösztönözhető. Ha ez a kör túlságosan tág, akkor az egymástól egyre távolabb kerülő csoportok között a rokon kötélek is veszít erejéből. Az együttműködés többet jelent pusztán védekezésnél: egymás segítése az élelemszerzésben (főként a vadászatban), az ajándékok cseréje meghatározott kategóriájú rokonok között éppúgy tartalma az egymással házassági kapcsolatba került csoportok viszonyának, mint a hadakozás elkerülése legalább egymás között. A társadalom méretének növekedését egyéb módon is gátolják. Zsákmányolóknál elterjedt a több évig tartó szoptatás, és előfordul a gyermekgyilkosság is a környezettel kialakított kényes egyensúly fenntartása érdekében.

A korlátozó házassági rendszerek mindegyikénél igen fontos a *rokonok számontartása mindkét ágon* (bilaterálisan) annak megállapításához, hogy kik a számba jöhető házastársak. Ennyiben a zsákmányolók rokonságszemlélete az európai népek felfogásához hasonlít. Lényeges eleme a *rugalmasság*. A felnövekvő egyén többnyire csatlakozhat, akár apaági, akár anyági hordáshoz, bármelyiket tekintik is a helyénvaló megoldásnak.

A korlátozás azonban korántsem egyetlen meghatározott személyre szűkíti le a partnerként választhatók körét. A rokonsági viszonylatokat kifejező terminológia jóval több személyt osztályozhat egyetlen csoportba, ami mó-

dot nyújt a választásra, sőt többnejűsége is a zsákmányolók körében. A Berndt házaspár (Berndt 1965: 99) a már említett északkelet-Arnhem-földi viszonyokat leírva arról számolt be, hogy a hordák idősebb férfitjai előszeretettel sajátítják ki a feleségül vehető nőket, s a fiatalabb fivérek legfeljebb lopva elégíthetik ki vágyaikat sógornőik valamelyikével. A születendő gyermekek, a totemisztikus ősök leszármazottai lévén, nem okoznak bonyodalmat. Egyáltalán, *a házasság szabályozása nem okvetlenül zárja ki a szexuális szabadosságot*. Ausztráliában a törzsek esetében, meg az eszkimóknál ismeretes a feleségcsere, ha hosszú expedícióra indulnak, vagy a feleség felajánlása vendégbarátság keretében. Hadakozás is véget érhet vagy a béke pecsételődhet meg különböző csoportok között az asszonyok ideiglenes cseréjével, s a szexuális örömök helyet kapnak szertartásokban is, noha azok végrehajtásának egészen más a célja ausztráliai törzseknél. Ezek a szokások azonban csak megerősítik azt a tételt, hogy a *házasság* mint a társadalmi létnek keretet szabó, a rokoni kötelek számontartását lehetővé tévő intézmény *a maga társadalmi jellegével fontosabb, mint az utódok nemzése*, amit egyéb szexuális kapcsolatok is maguk után vonhatnak, de amelyekről végül is nem vesznek tudomást.

Az apasági vagy anyaági leszármazás egyoldalú számontartása a kezdetleges földműves-társadalmakban és az állattartók körében vált hangsúlyosabbá, mintegy jelezve, hogy a megélhetést nyújtó föld meghatározott darabjára vagy az állatállományban való részesedésre csak egy világosan körülhatárolható közösség tagjaként jogosult az egyén. Az egy ágon történő (unilineáris) leszármazási rend ugyanis *megkönnyíti az áttekintést, a határok felismerését a társadalmi viszonylatok szövevényében*.

Unilineáris leszármazási rend esetén ugyanis négy lehetőség adódik:

a. Az ágazat minden tagja együtt maradhat, és a nőket a kívülálló férfiak anélkül termékenyítik meg, hogy velük együtt éljenek.

b. A női leszármazottak együtt maradnak, a férfiak szétszóródnak a matrilineáris leszármazási csoportok között.

c. A férfi leszármazottak maradnak együtt, és a nők szóródnak szét akár a patrilineárisan, akár a matrilineárisan kialakított leszármazási csoportok között.

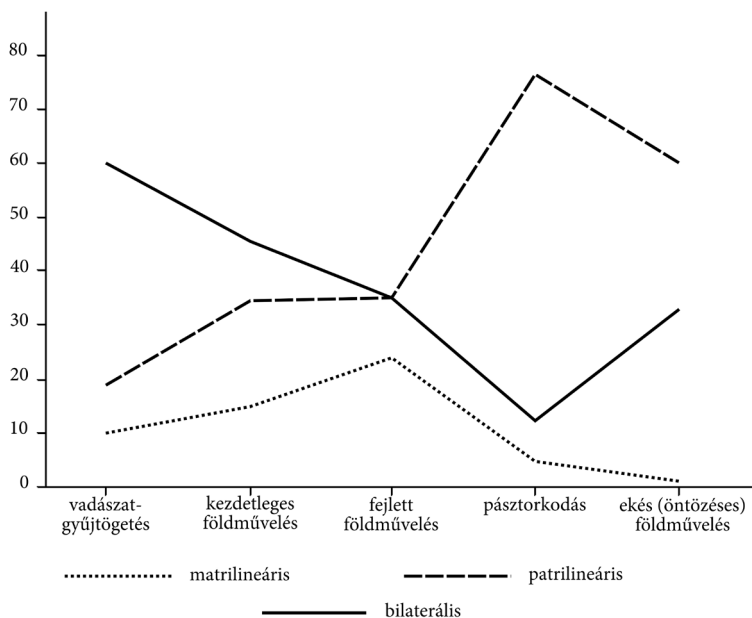
d. Az ágazat női és férfi tagjai egyaránt más-más csoportokhoz kötődnek, bár az ilyen eset könnyen bilinearitásba csap át.

Az apaági és az anyaági leszármazás esetén ugyanis egyaránt az a cél, hogy az együtt élő közösség gerincét egymással vérrokon, egynemű egyének alkossák. A két szisztéma azonban nem teljesen tükörképe egymásnak, hiszen a férfiak vezető szerepe matrilineáris társadalmakban is érvényesül. Ennek következtében a négy felsorolt lehetőség mindegyikére ismerünk példát matrilineáris

társadalmak köréből (bár a *b.* eset tiszta formában sehol sem fordul elő), a patrilineáris társadalmak viszont csak a *c.* és a *d.* változatot valósították meg.

MERRE TART A FEJLŐDÉS?

A nagyobb formai változatosság ellenére jóval kevesebb matrilineáris társadalom akad a földön, mint patrilineáris. Nagyobb számban ott találkozunk velük, ahol a kapásnövények termesztése terjedt el, Afrika, Óceánia trópusi öserdei övezetében, ahol gumós növényeket termesztenek, és Észak-Amerikában, ahol a kukorica a fő élelemnövény. A leszármazási rendszerek és a gazdálkodási módok közötti erőteljes korrelációt mutatja az alábbi ábra, amelyet Bodrogi Tibor (1985: 472) szerkesztett meg D. F. Aberle (1961) számításai nyomán, 505 társadalom adataira támaszkodva (3. ábra).

3. ábra

Az ábrából látható, hogy bizonyosan megalapozatlan az a tézis, mely szerint a matrilineáris leszármazás megelőzte volna a számontartás más fajtáit. Ugyanakkor kétségtelen, hogy míg a matrilineárisból patrilineárisrá válásnak számos

jól dokumentált esetét ismerjük (például a bantu népek köréből), addig ellenkező irányú átmenetről nincs tudomásunk. A fejlődés iránya tehát kétségtelenül a patrilinearitás, illetőleg a bilinearitás újraerősödése felé mutat. Ez az átalakulás bizonyosan összefügg a földművelés állattartással való kombinálásával, ami a férfi munkaerőt nagyobb mértékben vonta be az élelmiszer-termelésbe, részben annak következtében, hogy a növekvő méretű családok egyre több házimunkát adtak az asszonyoknak, részben az állatokkal végzett munka révén. Emellett a növekvő vagyon erősítette a magántulajdonosi vonásokat, ezzel a monogámiát, amint azt éles szemmel vette észre már Morgan is. A társadalmak alakulásának ez a korszaka azonban már egy sor egyéb tényező bevonásával érthető csak meg, amelyek taglalása túlnő e rövid vázlat keretein.

IRODALOM

ABERLE, David F.

1961 Matrilinear descent in cross-cultural perspective. In Gough, Kathleen – Schneider, David M. (eds.): *Matrilinear Kinship*. 655–727.

BACHOFEN, Johann Jakob

1861 *Das Mutterrecht*. Stuttgart, Kraus & Hoffmann.

BERNDT, Ronald Murray

1965 Marriage and Family in North-Eastern Arnhem Land. In Nimkoff, Meyer Francis (ed.): *Comparative Family Systems*. Boston, Houghton Mifflin Company, 77–104.

BODROGI Tibor

1985 Magyar matriarchátus? Tények és problémák. *Ethnographia* XCVI: 4: 461–492.

1962 *Társadalmak születése*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

ENGELS, Frigyes

1949 *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Budapest, Szikra Kiadó.

FOX, Robin

1967 *Kinship and Marriage*. Harmondsworth, Penguin.

1983 A nemi kiválasztás és a női választás szerepe az emberi magatartás fejlődésében. In Sullerot, Evelyne (szerk.): *A női nem. Tények és kérdőjelek*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 377–394.

GODELIER, Maurice

1973 *Horizon, Trajet Marxistes en Anthropologie*. Paris, Maspéro.

MORGAN, Lewis Henry

1961 *Ősi társadalom*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

WARNER, Lloyd

1958 [1937] *A Black Civilization: A Social Study of an Australian Tribe*.
(Revised ed.) New York – Evanston – London, Harper & Row.

• ROKONSÁGI RENDSZERÜNK ÁTALAKULÁSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE

A rokonsági viszonyok megismeréséhez nemigen rendelkezünk közvetlen, írásos forrásokkal a honfoglalás körüli időkből, s ami akad, az is többnyire csak címszó jellegű. Rájuk támaszkodva legfeljebb egy megállapítást valószínűsíthetünk nagy mértékben, azt, hogy a magyarság körében lehetőség nyílt többnejű családok kialakítására.

Ez a megállapítás a következő adatokon alapul.

Gardízi írja Dzsajháninak a 9–10. század fordulója táján született munkájára támaszkodva az alábbiakat a magyarokról:

„[...] náluk az a szokás, hogy amikor a leányt megkérlik, vételárat visznek a leány gazdagságával arányban, több vagy kevesebb állatot. Amikor a vételár meghatározására összeülnek, a leány atyja a vőlegény atyját saját házába viszi és mindent összegyűjt, amije csak van coboly-, hermelin-, mókus-, nyestprémből és rókamálból, a brokát ruhahuzatokkal és mindenféle bőrrel egyetemben tíz bőrruhára valót. [Mindezt] egy szőnyegbe göngyölíti és a vőlegény atyjának lovára kötözi, majd hazaküldi őt. Akkor az mindent elküld neki [a leány atyjának], amire csak szüksége van az előre megállapított vételárhoz: állatot, pénzt, ingóságot, és akkor hazaviszik a leányt” (Gardízi in MEH 1986: 89; Czeglédy Károly fordítása).¹

Ez a leírás fő vonásaiban megfelel a Közép-Ázsiában és Szibériában nyelvi hovatarozástól függetlenül széles körben elterjedt, *kalim* fizetésével együttjáró házasságkötés régebbi és frissebb példáinak, ideértve az ajándékadás kölcsönös jellegét. Hitelességét ezen felül tovább erősíti az ajándékoknak és átadásuk módjának részletes taglalása.

A másik adat a Gellért-legendából való, amelyből megtudhatjuk, hogy Ajtonynak hét felesége volt, „merthogy a keresztény hitben nem vala tökéletes” (*Magyar Legendárium* é. n. [1931]: 29). A hét feleség tovább is foglalkoztatta a legenda szerzőjét, mert megemlíti, hogy „néminemű fő asszony, tudni méltó Becs ispánnak felesége, ki hajdanában Ajtony feleségei közül való volt, kit is maga a szent keresztelt vala, felette nehéz hideglelésben megbetegedett” (*Magyar Legendárium* é. n. [1931]: 54), majd Gellért sírjánál köntösét megcsókolta és gyógygyult a hideglelésből. Ez az apróság azért valóban becses, mert pontos

¹ Kristó (1995: 38. 72. lábjegyzet) a szöveg újrakiadása kapcsán közvetíti A. P. Martinez véleményét, mely szerint ez a részlet esetleg nem a magyarokra, hanem a szlávokra vonatkozik.

felvilágosítással szolgál arról, hogy vajon mi történt az ilyen vagyonos, de renitens urak feleségeivel a férj kivégzését követően, miként a legenda aprólékosan felsorolja Ajtony úr gazdagságának összetevőit is.

Murdock (1949) statisztikai összehasonlító vizsgálataiból és a néprajzi irodalom kevésbé szisztematikus áttekintéséből² tudjuk a következőket. A menyasszonyváltsággal történő feleségszerzés igen gyakran többnejűséggel párosul, és pedig úgy, hogy több feleségre általában a vagyonosnak van esélye, miközben a többnejű házasságokat elfogadó társadalmakban a túlnyomó többség egynejű marad. A többnejűséget az a mechanizmus segíti elő, hogy a menyasszonyváltság fizetésével házasságot létesítő társadalmak túlnyomó többsége patrilokális lakóhelyválasztási szabályt követ, s a *patrilokális* lakóhelyválasztási szabály erős korrelációt mutat a nem *sororális poliginia*val.

A két adat tehát erősíti egymást, hiszen Gardízi leírása menyasszonyváltságról, patrilokális lakóhelyválasztásról, azaz a többnejűség mellett szól. Sok esetben találkozunk többnejűséggel azon népek körében, amelyek nyelvrokonaival érintkezhetett a magyarság feltételezett vándorútja során, amíg eljutott a Kárpát-medencébe. Sőt legközelebbi nyelvrokaink, az obi-ugorok közül a manyszik mítoszaiban és hősénekeiben szó esik több feleségről, és tudjuk, hogy élő gyakorlat volt a poliginia a hantik között, bár ritka. Ám a manysziknál a mitikus esetek nem sororális jellegűek, sőt elvileg testvér özvegy feleségét sem lehetett feleségül venni, ami a gyakorlatban persze előfordulhatott. A poliginia a hantiknál esetleg sororális volt. A steppe mongol-török nyelvű népei körében a sororális poliginia általában tiltott volt, ám az elhunyt feleség vagy menyasszony húgának feleségül vétele gyakori. Ahol előfordult sororális poliginia, például előkelő kalmüköknél, ott ezt úgy kommentálta Bergmann³ egyik adatközlője, hogy „fejedelmek és kutyák mit sem tudnak a rokonságról”.

Mindebből következik tehát, hogy a honfoglaló magyaroknál ritkán, de nagy valószínűséggel számolni lehet a többnejűség előfordulásával az előkelők körében, miközben a nagy többségnek egy feleséggel kellett beérnie.⁴

² A közép-ázsiai és a szibériai népek házassági szokásaira és tágabban rokonsági viszonyaira nézve jó anyagáttekintést nyújt (Bacon 1958; Krader 1963). A múlt század eleji szokásjogi gyűjtést összefoglalja Riasanovsky 1965. Az obi-ugorokra vonatkozóan lásd Pápai 1891; Steinitz 1957. A menyasszonyváltság ismeretes az indoeurópai népek ókori és kora középkori hagyományaiból is, bár a jelenségek értelmezése ma viták forrása. Lásd erről Goody 1983.

³ Bergmann, Benjamin *Nomadische Streifereien unter den Kalmüken in den Jahren 1802 und 1803*. (Riga, 1804–1805) című műve alapján idézi Krader 1963: 160.

⁴ A rokonsági viszonyok összehasonlító vizsgálatában a nagy áttörést jelentő mű Murdock 1949. A poliginikus házasságokról általánosságban ír Mair 1971. Az obi-ugor házasságkötésekre vonatkozó irodalmat összefoglalja Sárkány 1990.

Ez az eset egyúttal jelzi azt is, hogy mit remélhet a néprajztudománytól a történettudomány, a régészet és a nyelvtudomány, amikor, írásbeli források híján, a döntően önmaguktól keveset eláruló embermaradványokból, tárgyakból, nyelvi tényekből szeretne valamit kiolvasni.

Ami joggal várható, általános összefüggések, teóriák megismertetése, illetve az egyéb tudományok által feltárt anyagokra vonatkoztatása és esetleges párhuzamok közvetítése. Ezek a lehetőségek természetesen az említett tudományok művelői előtt is felvetődtek és felvetődnek. Nincs olyan régészeti, nyelvészeti vagy történeti elképzelés, amelyet ne színezne át etnológiai teória. Az elképzelések gazdagítása, az interpretációs lehetőségek körének bővítése azonban meg nem szűnő feladat, s ebből az etnológiának is ki kell vennie a részét. Ugyanakkor a néprajzkutató nem olyan járatos a régészeti leletekben és a nyelvi tényekben, hogy a konkrét elemzésekben a szaktudomány művelőit helyettesítse, ezért bizonyára helyesebb, ha nem maga végzi az értelmezést, hanem inkább a kereteket kínálja – bár az előbbire is akad vállalkozó, mint például Szabó László (1980), aki felvázolta a rokonsági terminológiai rendszer formálódását a kezdetektől napjainkig, valószínűleg egy helytelen premisszából, az egykor volt matrilinearitás feltételezéséből kiindulva.

Ehhez a tudományok közötti összjátékhoz az elmúlt évtizedekben a néprajzkutatók közül, azt hiszem, Bodrogi Tibor járult hozzá a legszerencsésbben. Bodrogi a rokonsági terminológia vizsgálatával kezdte (1957) Murdock munkájától sarkallva, annak terminológiai elképzeléseit magyarítva. Ez a lépés önmagában véve nagy fontossággal bírt, mert egyrészt egy bizonytalan magyar tudományos terminológia egységesítésének lehetőségét kínálta, másrészt egy olyan minta alapján, amely kifejezetten összehasonlító kutatók végzésére született, és rendszert alkot. Ezt követően Bodrogi (1961) áttekintette a magyar rokonsági terminológiát, megállapította annak falusi és városi típusát, majd összevetve a finnugor népek terminus technicusaival, felvázolta az „urálinak” nevezhető terminológiai rendszer jellemzőit (1977). Az uráli rendszer néhány jellemzője azonban valószínűleg rejtve maradt, mert a vizsgálódás a lehetséges terminus technicusoknak csak arra a körére terjedt ki, amelyek egy leszármazáscentrikus rokonságelemzésben érdekesek. Végül Bodrogi (1985), valóban szisztematikusan áttekintve a magyarok esetleges *patri-* vagy *matrilineáris* leszármazásával kapcsolatos adatokat és gondolatokat, arra a következtetésre jutott, hogy a matrilinearitás felvetése kiiktatható a magyar őstörténetből a következő okok miatt: nem igazolható, hogy a matrilinearitás

A régészeti leletek alapján vitatott a többnejűség a honfoglaló magyarok körében. Van, aki kategorikusan elveti (László 1944) és aki meglétét vallja (Dienes 1972). A többnejűség, sőt a levirátus mellett érvel összehasonlító anyag alapján Bartha (1968).

egyetemes fejlődési fok volna és egyéb leszármazási lehetőségeket megelőzne; a térségben, ahol a magyarok nyelvrokonai laknak, bilaterális és patrilineáris leszármazási rend az uralkodó; nem zajlott le eleink életében vagy az obi-ugoroknál olyan életformaváltás, ami a matrilinearitástól a patrilinearitásra való áttérést indokolná; a rokonsági terminológia, mint az obi-ugoroké is, ellene szól a matrilinearitás feltételezésének, ezzel szemben az utóbbiaknál a lehető legerősebb patrilineáris terminológiai rendszer, a Murdock által *omahának* nevezett az uralkodó; mindazok a folklorisztikus hagyományelemek, amelyek felmerültek a kutatásban a matrilinearitás bizonyítékaként, más, recens összefüggésekből is megmagyarázhatóak.

Az itt vázolt nyomon továbbhaladva kísérelem meg felvetni a további szakaszolás lehetőségét a magyar rokonsági rendszer alakulásában⁵, igénybe véve egy más szemléletet is, amellyel Lévi-Strauss gazdagította a kutatást, s jelezni a nemzetség kérdésében a hazai vizsgálódások egy lehetséges továbblépési irányát.

Arra már Hunfalvy Pál (1864) felfigyelt, hogy korának magyar rokonsági terminológiája mennyivel szegényesebb a manyszikénál, s következésképp bizonyára jelentős egyszerűsödésen ment keresztül. Hasonló jelenségek alapján Bodrogi Tibor (1977: 29–30) felvetette, hogy a nemzetségi szervezet felbomlásával mehetett végbe az apaági és anyaági rokonok közötti különbségtévés kiiktatása a magyar terminológiából, ami pedig az „uráli”-nak nevezhető rokonsági rendszer egyik fontos vonása. Vagyis a mai magyar rokonsági terminológia semmiképpen sem azonos egy valamikor volt terminológiával, amely az obi-ugorokéhoz lehetett hasonló.

Ugyanakkor van a magyar rokonsági terminológiának egy olyan sajátossága, amely teljességgel hiányzik az indoeurópai nyelvek többségéből, s amely feltűnően tartósnak bizonyult, bár ma már nem minden finnugor népnél él. Ez a jellemvonás a testvérek nemi és az *egóhoz* viszonyított, kor szerinti megkülönböztetése külön terminussal, amely a kor tekintetében egyértelmű, a nem tekintetében nem bizonyos, lehet, hogy *öcs* szavunk mindkét nemű fiatalabb testvérré vonatkozott. Már J. Lőrinczi Réka (1980) rálelt Murdocknak egy olyan rokonságosztályozási rendszerére, amely a testvérek megnevezésén alapul, és ebben a tipológiában a négyelemű magyar rendszer a dravida el-

⁵ A magyar rokonsági rendszer kutatásának széles körű irodalmáról kitűnő áttekintést ad, egyben az alább tárgyalandó nemzetség kutatási problémáit is behatóan taglalja Mesterházy (1980); továbbá Bodrogi hivatkozott írásai (1957, 1961, 1977, 1985). Bodrogi Tibor megállapításait az „uráli rendszer” általános jellemzőiről vitatja Szij (1980). Ő a korjelzés alapján indoeurópai és minden más rendszer között lát különbséget (Szij 1984). Szabó összegező munkája *A magyar rokonsági rendszer* (1980). A magyar rokonsági rendszer tanulmányozásában azonban J. Lőrinczi jutott legmesszebb. Többször hivatkozott munkája (1980).

nevezést kapta (Murdock 1968). 800 népből 177 tartozott ebbe a kategóriába. Ha tovább mélyedünk el Murdock tanulmányában, akkor megtudhatjuk, hogy a hét megállapított típus területi eloszlása a földön korántsem egyenletes. A dravidának nevezett típus a kelet-eurázsiai esetek 42 százalékát teszi ki, s ha hozzávesszük az algonkin típust (74 eset), amely a dravidától abban tér el, hogy a fiatalabb testvéreket csak koruk szerint különbözteti meg, de nemük szerint nem, akkor már több mint 50 százalékot képvisel. Hasonlóan markáns elterjedési területe csak a testvéreket nem szerint megkülönböztető, de a kort figyelmen kívül hagyó európai típusnak van, amely Nyugat-Euráziára és a Mediterráneum térségére jellemző. Még elgondolkoztatóbb, ha megnézzük, hogy mely nyelvcsaládoknál találjuk meg a dravida típust: ezek a dravida nyelvek, a kínai, a japán, az ausztráliai nyelvek; a mon-khmer nyelvekből a nikobári és a munda nyelvek; a tibeto-burmai nyelvekből a tibeti; az altáji nyelvekből a tunguz, a mongolokból a monguor, a török nyelvekből pedig a kazah és az üzbég, s természetesen megtalálható még számos amerikai csoportnál mind északon, mind délen, de előfordul Afrikában is, a közép-szaharai nyelvekben, a szongájban, a mandében, az azandében.

Ha gondolunk a fiatalabb testvéreket nem szerint nem elkülönítőkre, akkor az annam-muong, a gilják és a mongol nyelvek többségét vehetjük ide. Ebben az eloszlásban feltűnő, hogy Eurázsia keleti felének viszonylag nagy, összefüggő területén találjuk tehát ezt a típust, és több esetben feltételezhető, hogy az ebből a térségből kiszakadt népek az európai testvérterminológiai rendszerre tértek át. Ezért csoportosítja az utóbbiak közé Murdock a finnugorokat és az oszmán-törököket. A finnugorok esetében nyilvánvaló a tévedés, ami bizonyára nem kielégítő adataira vezethető vissza.

Rokonsági rendszerek esetében nem könnyen tételezhető fel egyszerű difúzió ilyen széleskörűen, bár teljességgel ki sem zárható. Viszonylatok megnevezései viszont tartósak maradhatnak látványos funkció nélkül is, mint a mai magyar példa mutatja, ahol a nővér és fivér szavak újkori elterjedésével elvileg megnyílt az út a felejtés előtt, egy már igen nagyszabású életformaváltás mellett. A nővér azonban a magyarban továbbra is szembeállítódik a húggal, átvette a néném jelentését. Mindezeket figyelembe véve talán nem jogosulatlan azt felvetni, hogy a dravidának mondott terminológiai rendszer alapelvei – és nem a terminusok maguk – esetleg megelőzték a nyelvcsaládok kialakulását is, függetlenül a leszármazási rendszerek kikristályosodásától a patri- vagy matrilinearitás irányába.

Ezt a feltevést erősítheti meg az a megközelítés is, amelyet Levi-Strauss (1967) javasolt a rokonságkutatás megújítására, vitaanyagot kínálva immár

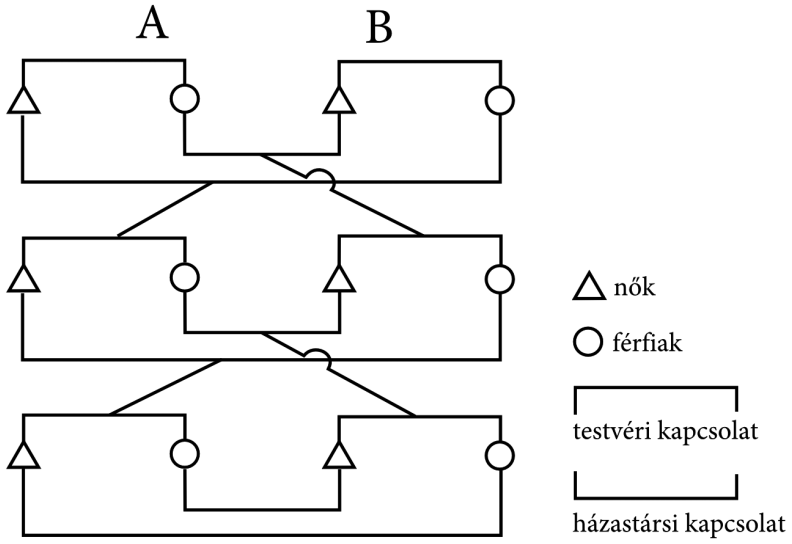
egy generáció óta a szociálanropológusoknak.⁶ Lévi-Strauss abból indult ki, hogy a rokonsági rendszereket alakító erő a párválasztás igénye-kényszere, amely egyszerű rendszerek esetében a reciprocitás elvét követi.

A reciprocitás legegyszerűbb esete a nővércsere, ami természetesen fivércsere is egyben, aminek következtében – két eltérő testvércsoportot felételezve kiindulópontként – a következő generációban fiam, ha nem akarja saját nőtestvérét vagy velem egy hordában élő fivérem leányát feleségül venni, kizárólag a nőtestvérem leányát veheti feleségül, aki azonban egyben anyai nagybátyjának leánya is. Ezzel a kizárással, illetve előírással eleve adott egy duális szervezet a társadalom számára, függetlenül a résztvevők akaratától. Valóságos példája ennek az ausztrál *kariera* házassági rendszer. Ám nem szükséges tényleges testvéreknek lenni azoknak, akik egy patrilineáris leszármazási csoportba tartoznak, mert elegendő a „nőtestvérüknek” nevezett leszármazottakat elcserélni a másik csoport tagjaival, s e művelet sok kisméretű horda esetén is megtörténhet, amelyek elkülönült leszármazási csoporttokká válhatnak, miközben megőrzik duális szervezetüket. Hasadhatnak azonban további párokra is, és újabb lehetőséget kínál, ha anyai nagyanyám fivére lányának a leányát veszem el, aki egyben apám anyja fivére fiának a lánya. Ez az *aranda* rendszer Ausztráliában. Míg az első esetben elsőfokú kereszt unokatestvérek kötöttek házasságot (elvileg), addig a másodikban másodfokú kereszt unokatestvérek, de mindkét oldalról. Ennél egyszerűbben is megoldható azonban két lehetséges csoport között a kereszt unokatestvérek közötti házasságkötéssel a másik csoportnak átadott leány késleltetett cseréje: ha csak az apai nővér leánya lehet a feleség, aki egyben nem anyai nagybácsi leánya is. Ez utóbbira azonban nincsenek jól dokumentált „előírással” példáink.

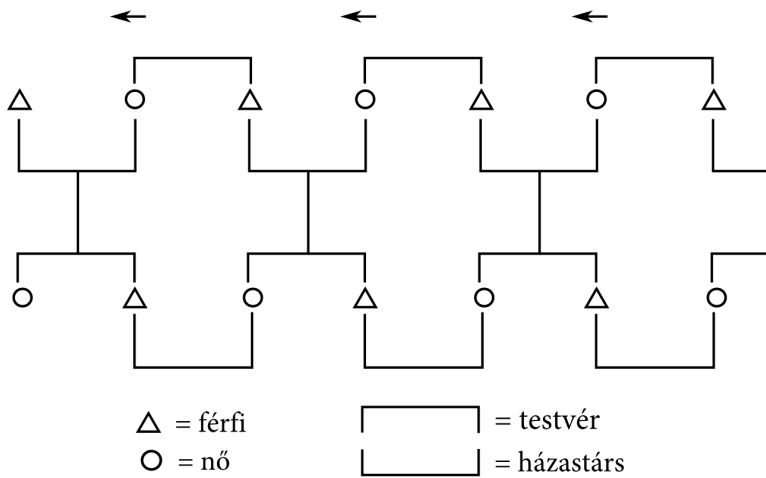
Gyakoribb a matrilaterális, azaz anyai nagybácsi leányával történő házasság előírása, aki nem azonos apai nővérem leányával. Ebből a házasságkötéstípusból 3, 5, 7 leszármazási ág alakulhat ki, amelyek között körforgásban vannak a nők, ha a férfiak oldaláról nézzük a folyamatot.

A bilaterális és a patrilaterális kereszt unokatestvérrel történő házasságot (elvileg) előíró rendszereket, amelyek két partnerscsoportot fognak össze (illetve a kettő többszöröseit), Lévi-Strauss korlátozott csererendszereknek nevezi, a matrilaterális kereszt unokatestvérek házasságán alapulókat általánosított csererendszereknek, hiszen a körforgásba kapcsolódók köre erősen tágítható. A matrilaterális kereszt unokatestvér-házasság Ázsia keleti felében széles

⁶G. P. Murdock testvérterminológiai tipológiája (1968) és Lévi-Strauss nagy monográfiája (1967) kapcsán, a rokonságvizsgálatok eltérő szemléletéről lásd Barnes (1971) kitűnő elemzését. Az északi tunguzokról, akik házasságkötései sok rokon vonást mutatnak az obi-ugorokéival, kiváló monográfiát írt Shirokogoroff (1929); lásd alább.

1. ábra Bilaterális kereszt unokatestvér-házasság

2. ábra Matrilaterális kereszt unokatestvér-házasság. Mindegyik leszármazási ág más leszármazási ágnak ad feleségeket, mint amelyből a feleségeket kapja

körben elterjedt, ezért Lévi-Strauss beszél egy burmai–szibériai tengelyről, amely mentén ezek előfordulnak. Ebbe a rendszerbe is beépíthető a dualitás feleséget adók és feleséget kapók megkülönböztetésével és rangkülönbségével, amire a burmai kacsinoktól rendelkezünk jól dokumentált példával, sőt a rendszer egyszerűsödhet is újfent kétszoportúvá, amit Shirokogoroff (1929) mutatott be a tunguzoktól, hozzáátéve, hogy két leszármazási ágú rendszerük a migrációk és a nomadizálás következménye, mert nehéz a házassági kapcsolatok fenntartása. A tunguz változatok azonban nem igazán támasztanak alá valamiféle preferenciát csoportközi nőcserén kívül. Lévi-Strauss hajlik arra a feltevésre, hogy a korlátozott csere esetei az általánosított csere peremterületein alakultak ki.

Lévi Strauss minden szibériai és közép-ázsiai népnél, amelyről ír, megtalálja a matrilaterális kereszt unokatestvér-házasságot. Ebben a kutatás nem egyértelműen követi. A mi szempontunkból azonban óhatatlanul figyelmet érdemel az, hogy a Lévi-Strauss által eleminek nevezett, a nők korlátozott vagy általánosított cseréjén alapuló rokonsági struktúrák milyen nagymértékben fedik át a dravida típusú, és az ahhoz hasonló algonkin típusú testvérterminológia területét. Erős a késztetés, hogy feltételezzük, van valamilyen összefüggés a testvérterminológia-típus és egy házassági szabályozási mód között, ha ugyanazon a területen mondhatók uralkodónak. Végére is sok szól amellett, hogy az életkori különbségek a házassági esélyek rangsorolását is jelentik a törzsi társadalmakban, tehát fontos a pontos számontartás. Más szóval, ahol dravida rokonsági terminológia van, nem érdektelen a kereszt unokatestvér-házasságok után nyomozni.

Az obi-ugoroknál megtalálható duális szervezet nemzetségnek vagy genealógiai csoportnak nevezett kisebb egységeket ölel fel.⁷ Utóbbiak régebben csak közvetve voltak exogámok, mert a frátria volt a házasságkötés szabályozója, s minthogy a nemzetségek megoszlottak a frátriák között, szükségképpen nem köttettek házasságok körükben. A 18. század óta bekövetkezett életformaváltás, letelepedés, territoriális exogámia következtében azonban a frátriális szervezet elvesztette szabályozó funkcióját, és azt a nemzetség vette át. Azt nem tudjuk, hogy az obi-ugorok duális szervezete hogyan alakult ki. Nincsenek híradások *preskriptív* vagy *preferenciális* házassági szabályozásról, de

⁷Az obi-ugorok frátriális és nemzetségi rendszeréről lásd Steinitz (1938) és Csernyecov (1949). Az említett intézmények történeti módosulásáról ad képet Sokolova (1983). Az obi-ugor frátriák keletkezésének időszakáról folytatott vitát Veres közvetítette a magyar tudományosság számára (1976). Állásfoglalása azonban, hogy a frátriális megosztottság az obi-ugorok társadalmában nem igazán ősi jegy, hanem viszonylag későn alakult ki, alaposabb indoklást igényelne, ha ugyan egyáltalán alátámasztható.

vannak a házasságkötési tilalmakról és normákról, s nem utolsósorban a gyakorlatról, ami jószerivel semmilyen elvnek sem felel meg, a frátriális exogámiától eltekintve. Az azonban elég valószínűnek látszik, erre vall a dialektusok erős eltérése és kikristályosodása többek között, hogy a frátriális megosztás ellenére egy frátia nemzetségei nem valamennyi, hanem csak egy vagy néhány másik leszármazási csoport (nemzetség, horda?) tagjaival házasodtak össze. Úgy vélem, hogy *ara* szavunk, amelynek értelmezése nem kevés gondot okoz a nyelvészeknek férfit és nőt egyaránt jelentve, talán egy ilyen utalást őriz.⁸

Az *ara* szó manyszi megfelelője csaknem kihalt, jelentése mindössze feleség vagy anya részéről való rokon, illetve általában rokon. Ettől eltérően hanti megfelelőjének gazdag és árnyalt a jelentésköre. Lehet az anya öccse, az anya bátyjának fia, az anya öccsének fia vagy annak fia (ez nem egyértelmű). Lehet továbbá az apa nénjének leánya, az apa egónál idősebb húgának leánya; a férj nővére, a férj bátyjának leánya, a férj húgának leánya, az idősebb nőtestvér leányának férje, az apa nénjének férje, az apa egónál idősebb húgának férje, az idősebb nőtestvér gyermeke, az apa nőtestvéreinek gyermeke, s az anya fivére.

Ha a felsorolásból a konkrét jelentéssel bíró kifejezéseket emeljük ki, akkor azt látjuk, hogy férfi vagy női *ego* szemszögéből *ara* lehet a hímnemű rokonságból az anyai nagybácsi, az anyai nagybácsi fia, esetleg fiúunokája; az idősebb nőtestvér leányának férje; az apa nénjének férje, az apa egónál idősebb húgának férje. A nőnemű rokonságból az apa nénjének leánya, apa egónál idősebb húgának leánya, az *ego* nénjének leánya. Ha az *ego* feleség, akkor *arája* a férj nőtestvére, a férj bátyjának leánya, a férj húgának leánya.

Ha bilaterális kereszt unokatestvér-házasságot tételezünk fel, akkor az anyai nagybácsi többszörösen házassági rokon, anyám révén, de azért is, mert feleségem apja. Ráadásul apám nálam idősebb nőtestvére az anyja. Mindezek a rokonok valóban fel is sorolódtak. Nőtestvéreim leányai saját fiam lehetséges feleségei, így hát *aráim* ugyanúgy, mint apjuk, aki nőtestvérem férje. Ha a feleség szemszögébe helyezkedem, férjem húgának leánya számára az ideális férj ebben a rendszerben a saját *fiam*. Az egyetlen felsorolt rokon, akivel nem tudok egyértelmű kereszt unokatestvér-házassági viszonyt megállapítani, a férj bátyjának leánya. A feleségnek a férj bátyjához fűződő viszonya erősen korlátozott, arcát el kell földnie előle, érintkezésük szinte kizárt. Ilyen előírások a férj bátyjának leányához fűződő viszonyát nem terhelik, aki a következő generációban nem lehet a szóban forgó feleség menyé, hiszen fiával egy frátriába tartoznak. Jövendőbelijét viszont az említett leány a feleség frátriátársai, s nincs kizárva, hogy egyenest nemzetségtársai között fogja megtalálni.

⁸ Az *ara* obi-ugor megfelelőit az alább megadott irodalom mellett Steinitz (1967) és Munkácsi – Kálmán (1986) alapján taglalom.

Lehetséges azonban egy másik interpretáció is, csupán a frátriális előírás felől nézve.

Ha a feleség oldaláról indulok ki, *ara* minden, a férj településén található, nála feltehetőleg fiatalabb nő.

Ha a férj oldaláról indulok ki, *ara* minden anyai ágon férfirokon és leszármazottja, továbbá az apa nőtestvéreinek férjei, a saját nénje lányának férje, akik feltehetőleg mind más településen találhatók.

J. Lőrinczi Réka feltevése szerint az *ara*, miként az *öcs* szó, a viszonyítási személy neme szerinti különbséget fejezi ki a magyarban, és pedig nőhöz viszonyítva a fiatalabb fitestvért. Fejtegetései ezen a ponton nem látszanak igazán megalapozottnak. A honfoglalást megelőző időszakban azonban ő is a kereszt unokatestvér jelentést tartja valószínűnek, ami a jelzett módon csupán bilaterális kereszt unokatestvér lehetett. Továbbá a bemutatott alkalmazásokból az is kiderült, hogy a korviszonyok fontos szerepet kaptak, hiszen *arám* mindig olyan személy, akinek a leszármazottja korban hozzám, illetve leszármazottamhoz illő volt.

A két magyarázat azonban nem ellentétes egymással. Mondhatni, csupán a rokoni kapcsolatba lépő társadalmi csoportok méretének a kérdése. Nem tudunk arról, hogy az obi-ugorok körében a bilaterális kereszt unokatestvér-házasság preferenciája elv lett volna. A frátriális megoszlás és a nagy területen szétszórtság következtében kevés frátriátöredék (azaz nemzetség) között létesülő házassági kötelék magával hozhatta ezt a megoldást. A bilaterális kereszt unokatestvér-házasság igen kisméretű csoportokra jellemző. Az altaji népek körében azonban inkább a nemzetség vált exogám csoporttá a társadalom megnövekedett méretével együtt, ami nem jelentette azt, hogy a nemzetségekben megtelepült, illetve nomadizáló leszármazási csoportok sok másik hasonlóval tartottak volna kapcsolatot. Az altaji népek körében továbbá valószínűsíthető, hogy a matrilaterális kereszt unokatestvér-házasság egykor szélesebb körben dívott, s ezt váltotta fel az a szokás, hogy az anyai nagybácsi hozzájárul nővére fiának *kalimjához*. Megjegyzendő, hogy egy manysi sorsénekből azt tudjuk meg, hogy az anyai nagybácsi nővére lányának készít esküvői csónakot – hasonló meggondolás alapján feltehető a kérdés, hogy vajon ez nem a bilaterális kereszt unokatestvér-házasság esetén a menynek nyújtott ajándékot helyettesíti?

A honfoglaló magyar társadalom méretére vonatkozó feltevések nemigen férnek össze egy bilaterális kereszt unokatestvér-házassággal, ezért valószínűleg a mongol és török népekéhez hasonló, az exogámiát kisebb csoportokban érvényesítő formációk keletkeztek, és az apaági genealógia egyre fontosabbá vált. Valószínűleg ez a méretek változásából következő módosulás volt a legfontosabb átalakulás a rokonsági intézmények funkcióiban, amelyhez

mintát nyújthattak ugyan más steppei népek szervezeti formái, de önmagától is hasonló irányba tendált, mint azt – sokkal kisebb léptékben – a manyszi nemzetségek szerepének változásán láthatjuk a 18–19. században. Igazán gyökeres változást azonban valószínűleg csak a tartós megtelepedés, az apai és anyai ági rokonság együtt vagy egymás közelében élése hozhatott, kizárva a házasodás lehetőségéből valamennyi elsőfokú unokatestvért.

Felvetődik tehát a kérdés, hogy a honfoglalás időszakában milyen exogám csoportokra gondolhatunk.

Megoldásként a „nemzetség” merül fel leggyakrabban, bár Katona Imre (1977) figyelmeztetett egyéb lehetőségekre is, László Gyula (1944) pedig inkább ír nagycsaládról, tehát férfiágon egymás leszármazottainak együtt lakó csoportjáról, amely asszonyok nélkül nem család, csupán ágazattöredék.⁹

Ami a nemzetséget illeti, Györffy György (1959) volt az, aki megkísérelte összevetni az obi-ugor „totemisztikus” nemzetségeket azokkal az adatokkal, amelyek a nemzetségi szervezet létéről, illetve nyomairól írásos forrásokban fellelhetők voltak. Bekapcsolta a vizsgálatokba a címerállatokat és egyéb rajzolatokat, amelyek a tamgákra, mongol–török nemzetségi jelképekre emlékeztettek, azok megfelelőinek tekinthetők. Kiindulópontja Csernyecov (1949) tanulmánya volt az obi-ugor nemzetségekről, amelynek minden értéke mellett gyengéje az archaizálás igénye, mintha nagyon erősen vezette volna képzeletét a Morgan (1961 [1877]) és Engels (1949) által bemutatott irokéz nemzetség. Talán ezért igyekezett szaporítani a nemzetségi exogámiára vonatkozó észrevételeket is. Azóta Szokolova (1983) készített igen részletes áttekintést az obi-ugor frátriális és nemzetségi rendszerről, amelyben több ponton fontosnak találta korrigálni Csernyecovot, és leszögezte, az észak-amerikai minták nem érvényesek az obi-ugorokra.

Igen elgondolkodtató az elnevezések aránya is, amelyeket Szokolova felsorol. Ebből a következő eloszlás adódik:

	manyszi	hanti
totemisztikus elnevezések	5	17
hősök nevei	8	–
családnevek	16	4
jövevények nevei	3	9

⁹ A magyar nemzetségi szervezetre vonatkozóan lásd Györffy (1959). A rokonsági intézmények egész sorának eshetőségét veti fel összehasonlító anyag és a nyelvi nyomok alapján Katona (1977).

Ez arra vall, hogy a 18–19. századra a hantik jóval több archaikus kulturális vonást őriztek meg, mint a manyszik, ugyanakkor területük valószínűleg visszahúzódási területté vált mások számára.

Ezek a – Szokolova szavaival – genealógiai csoportok valószínűleg igen kis egységek voltak, legtöbbjüket egy, olykor két család élte. A szóhasználat ezúttal nem szörszálhasogatás. A nemzetségi szervezetnek ugyanis két jellegzetes típusa lehetséges, és közöttük jelentékeny a különbség. Ha egyetlen fiktív őse van, akihez mindenki közvetlenül kötődik, mint az irokézeknél, akkor a nemzetségi jelek egyszerű ismerete is eligazítja a társadalomban a belenevelődöt, tudja, hogy ki rokona, ki nem. A genealógiai kapcsolatok mentén szerveződő, ágazati struktúrájú nemzetségeknél ugyan az ős vagy az ősök több generációja fiktív, ám az egyénhez közeledve nagyon is valós felmenőkbe torkollik a származás vonala. Ez utóbbi típus jellemzi az altaji nyelveket beszélők jól dokumentált rokonsági rendszereit. Megjegyzendő, hogy az utóbbiban a rokonság számontartása nehezebb, komoly tanulást és a kapcsolatoknak találkozások keretében történő rendszeres memorizálását igényli.

Ha hinni lehet legrégebb krónikáknak, a leszármazás megjelölése nem egy fiktív ősré való utalással történt a magyaroknál, hanem legalábbis az uralkodó család esetében pontos leszármazási rendet igyekezett rekonstruálni a szerző, egy ágazattörredék-félére utalva: „A hét vezér között Álmos fia Árpád volt a leggazdagabb és leghatalmasabb, aki Ügek fia Előd unokája volt.”¹⁰ E fölött a szint fölött azonban minden bizonnyal több szint képzelhető el, ahogyan a nagyobb méretű mongol–török népek példái mutatják. Hogy a szintek hol húzódtak, hol ért véget a rokoni szerveződés és hol kezdődött a politikai-territoriális szervezés, egységeit milyen elnevezésekben kereshetjük, erre nézve csak tapogatózik a kutatás. Kérdés, hogy a jóval későbbi adatok a székely nemzetségekről visszavetíthetők-e a honfoglalás időszakára. Mindenesetre azok is patrilineáris ágazati struktúrát mutatnak, nem fiktív totemisztikus ősoket.

A klasszikus mongol és török szervezeti minta egy népen belül két félrész szembeállítására volt a „csontok”, tehát a leszármazás alapján, aminek emlékét őrizheti a fehér-fekete magyarok emlegetése.¹¹ Az ilyen szerveződés azonban gyökeresen különbözik az obi-ugor duális rendszertől, mert endogám csoport, és a saját kebelében kialakult patrilineáris ágazatok alkotják az exogám egységeket, amelyek jóval hosszabbak, mint Árpád leszármazási vonala, olykor tíz felmenőig számon tartott leszármazási ágat jelentenek. Ezek az egysé-

¹⁰ Az Árpádok rövid genealógiáját ismertető 11. századi őskronika szövegét közli MEH 1986³: 129–132.

¹¹ A fehér és a fekete magyarokra vonatkozó irodalmat újabban áttekintette, és az itt vázolttól igen eltérő, de logikus értelmezést ad Klima (1993).

gek a mongoloknál politikai-katonai szervezeti egységek is voltak. Az ilyen egységek élén állók büszkélkedhettek nemes származásukkal, a leszármazás és a vagyon szerint oszolhattak meg előkelők és közemberek csoportjaira, alkothattak szövetségeket, nagyobb politikai formációkat. Az ilyesfajta társadalmi megosztottsággal az ágazatok, ágazattöredékek szintjén már nem lehetett találkozni, egy ágazat vagy előkelő volt, vagy sem. A kérdés tehát valószínűleg úgy merül fel, hogy mi után nyomoz a kutatás a nemzetséget keresve. Nagyméretű patrilineáris nemzetségek után, amelyek egy fiktív vagy valós őstől, de gondosan kidolgozott, esetleg mitikus számontartással származtatták le magukat, vagy rövid ágazattöredékekre kíváncsi, amelyek megnyúlhattak nemes családokká válva? Vagy számolni kell mindkettővel, s azoknak van igaza, akik a nyelvi nyomokat keresik?

Györffy György (1959) úgy látta, hogy a nemzetséget a vármegyrendszer váltotta fel, kebelezte be, esélyt adva a nemzetségfők feudális nemessé válására és ezzel egy-egy nagy család alapítására. Emlékének eltűnésében pedig bizonyára közrejátszott a letelepedés, s hozzátehetjük, hogy elmaradt a leszármazás vonalainak ismétléssel való megerősítése, amely nomád csoportok között óriási méretű ágazatok fenntartását segítheti.

A rövid ágazattöredékek azonban aligha felejtődtek el ilyen gyorsan, a „ki kinek a fia” típusú számontartás megérthette a családnevek kialakulását, nem zárható ki, hogy megérte a székely nemzetségek megszervezését-megszerveződését.

Ebben az átalakulásban azonban nem elhanyagolható tény, hogy a középkori Európa nemesi genealógiai szemlélete nemigen különbözött a magyarságtól.¹² A különbségek nem a rangok és a származás számontartásában, hanem az öröklési elvekben mutatkoztak. A változást a megtelepedés, az államszervezéssel járó intézmények, a tulajdon és annak biztosítása hozta. Ahogyan Sir Henry Maine megfogalmazta (1890) „A nagyobb csoportok története az ország és az uralom modern képzetében ér véget, a kisebbeké a földtulajdon modern képzetében” – a magyar rokonsági rendszer is ezek révén vált mind inkább hasonlóvá az indoeurópai mintához, megkülönböztető jegyét, a testvérterminológiát azonban máig sem veszítve.

¹² Az összevethető európai struktúrákra jó adatokkal szolgál Bacon említett műve (1958), továbbá Benveniste (1969), s nem utolsósorban Maine (1890⁴).

Néhány néprajzi szakkifejezés magyarázata

bilaterális kereszt unokatestvér	(férfi ego oldaláról) anyai nagybácsi lánya, aki egyben apja nővérének lánya is
bilaterális leszármazás	a leszármazás mindkét szülőn keresztül történő számontartása
frátriális exogámia	azonos frátriában születettek házasságának tilalma
kereszt unokatestvérek	ellenkező nemű szülőkön (egyik anyján, másik apján) keresztül rokon unokatestvérek
matrilaterális kereszt unokatestvér	(férfi ego oldaláról) anyai nagybácsi lánya
matrilinearitás	anyaági leszármazási rend
matrilineáris leszármazás	anyaági leszármazás
<i>omaha</i> rokonsági terminológia	az apai nagynénilányát és az anyai nagybácsi lányát eltérő terminus technikusokkal jelzik és megkülönböztetik a nővérektől és a párhuzamos unokatestvérektől, de az apai nagynéni lányát a nővér lányával és/vagy az anyai nagybácsi lányát az anya nővérével együtt klasszifikálják
patrilaterális kereszt unokatestvér	(férfi ego oldaláról) az apa nővérének lánya
patrilinearitás	apaági leszármazási rend
patrilineáris leszármazás	apaági leszármazás
patrilokális lakóhelyválasztási szabály	az új házasok a férj apaági rokonainak lakóhelyére költöznek
párhuzamos unokatestvérek	azonos nemű szülőiken (mindkettő anyján vagy mindkettő apján) keresztül rokon unokatestvérek
preferenciális házassági szabályozás	meghatározott rokoni viszonyban állók házasságának normaként előírása
sororális poliginia	egy férfi házassága két vagy több nővel többnejűség esetén

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉS JEGYZÉK

BACON, Elizabeth E.

1958 *Obok: A Study of Social Structure of Eurasia*. New York, Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research.

BARNES, John A.

1971 *Three Styles in the Study of Kinship*. Berkeley, University of California Press.

BARTHA Antal

1968 *A IX–X. századi magyar társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BARTHA Antal (szerk.)

1977 *A magyar nép őstörténete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BENVENISTE, Émile

1969 *Le vocabulaire des institutions indo-européennes* I–II. Paris, Les éditions de Minuit.

BODROGI Tibor

1957 A néprajzi terminológia kérdéséhez. *Ethnographia* LXVIII: 1–55.

1961 A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. *Műveltség és Hagyomány* III: 129–147.

1977 A magyar és az „uráli rokonsági rendszer” viszonyának kérdéséhez. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* X: 9–33.

1985 Magyar matriarchátus? *Ethnographia* XCVI: 461–492.

CSERNYECOV, V. N.

1949 *Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetéhez*. Budapest, Néptudományi Intézet.

DIENES István

1972 *A honfoglaló magyarok*. Budapest, Corvina Kiadó.

ENGELS, Frigyes

1949 *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Budapest, Szikra Kiadó.

GOODY, Jack

1983 *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge, Cambridge University Press.

GYÖRFFY György

1959 *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. /A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára/ Budapest, Akadémiai Kiadó.

HUNFALVY Pál

1864 *A vogul föld és népe*. /Reguly Antal hagyományai 1./ Pest, Eggenbeger.

J. LŐRINCZI Réka

1980 *A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai*. Bukarest, Kriterion.

KATONA Imre

1977 Őstörténetünk kérdései a szociálintropológia megvilágításában. In Bartha Antal (szerk.): *A Magyar nép őstörténete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 189–210.

KLIMA László

1993 Fehér és fekete. Duális struktúrák a népvándorlás kori népeknél. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI* (2): 115–126.

KRADER, Lawrence

1963 *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*. /Uralic and Altaic Series 20./ The Hague, Walter de Gruyter.

KRISTÓ Gyula

1995 *A honfoglalás korának írott forrásai*. /Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7./ Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

LÁSZLÓ Gyula

1944 *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest, Magyar Élet Kiadása.

LÉVI-STRAUSS, Claude

1967 *Les structures élémentaires de la parenté*. Paris, La Haye, Mouton et Maison des Sciences de l'Homme. (2. javított kiadás.)

LŐRINCZI Réka

1980 *A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

MAINE, Henry J. Sumner

1890 *Lectures on the Early History of Institutions*. (4. kiadás) London, John Murray.

MAGYAR LEGENDÁRIUM

é. n. [1931] *Magyar Legendárium*. Tormay Cecília fordítása. Budapest, Singer és Wolfner.

MAIR, Lucy

1971 *Marriage*. Harmondsworth, Middlesex, Penguin.

MEH

1986 *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. (Sajtó alá rendezte: Györffy György) 3. kiadás. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

MESTERHÁZY Károly

1980 *Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MORGAN, Lewis Henry

1961 *Ősi társadalom*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

MŐT

1977 *A magyar nép őstörténete*. Szerk. Bartha Antal. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MORGAN, Lewis Henry

1961 [1877] *Ősi társadalom*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

MUNKÁCSI Bernát – Kálmán Béla

1986 *Wogulisches Wörterbuch*. Gesammelt von Bernát Munkácsi; geordnet, bearbeitet und herausgegeben von Béla Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MURDOCK, George Peter

1949 *Social Structure*. New York – London, The Free Press – Collier-Macmillan Limited.

1968 Patters of Sibling Terminology. *Ethnology* 7: 1–24.

PÁPAI Károly

1891 A vogul házasság. In *Hunfalvy-Album. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére*. Budapest, Hornyánszky, 135–150.

RIASANOVSKY, Valentin Aleksandrovich

1965 *Customary Law of the Nomadic Tribes of Siberia*. /Indiana University Publications Uralic and Altaic Series 48./ Bloomington – The Hague, Indiana University – Mouton.

SÁRKÁNY Mihály

1990 Férfi és nő a manyszi mitológiában és a valóságban. In Borsányi László – Ecsedy Csaba (szerk.): *Etnológiai tanulmányok Boglár Lajosnak ajánlva*. /Történelem és Kultúra 5./ Budapest, MTA Orientalisztikai Munkaközösség, 90–101.

SHIROKOGOROFF, Sergei Mikhailovich

1929 *Social Organization of the Northern Tungus*. Shanghai, The Commercial Press.

STEINITZ, Wolfgang

1938 Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien. *Ethnos* 3 (4–5): 125–140.

1957 A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. *MTA I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztályának Közleményei* 10: 321–334.

1967 *Dialektologisches und Etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache* 2. Lieferung, Berlin, Akademie Verlag.

SZABÓ László

1980 *A magyar rokonsági rendszer*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

SZÍJ Enikő

1980 A permi rokonságnevek rendszeréről II. *Nyelvtudományi Közlemények* 82 (1–2): 149–172.

1984 A korkülönbség kifejeződése a finnugor nyelvek rokonságneveiben III. *Nyelvtudományi Közlemények* 86 (1): 37–45.

SOKOLOVA, Zoja Petrovna [SZOKOLOVA]

1983 *Social'naja organizacija hantov i mansi v XVIII–XIX vv.* Moszkva, Nauka.

VERES Péter

1976 Duális osztályozó rendszerek. *Ethnographia* LXXXVII: 348–358.

• BODROGI TIBOR, A ROKONSÁG KUTATÓJA*

Tíz éve, hogy elhunyt Bodrogi Tibor, az egyetemes néprajznak minden bizonynyal eddig élt legkiemelkedőbb magyar művelője. Ő volt az, aki ezt a tudományt Magyarországon valóban professzionális szintre emelte. Megalapozott tudás, a tények tisztelete elméleti érzékenységgel párosulva – ez jellemezte munkásságát. Érdeklődése széles körű volt. Átfogó társadalmi problémák éppúgy foglalkoztatták, mint a törzsi társadalmak művészete. Indonézia, Új-Guinea, Melanézia egyes kultúráinak nemzetközileg elismert szakértőjévé vált, de belemerült a magyar és tágabban az uráli rokonság vizsgálatába, vagy Lewis Henry Morgan és ezzel az evolúció eszméjének teoretikus feldolgozásába is. Óriási energia és szervezőkészség lakozott benne, személyében is intézményt jelentett, nem csupán a betöltött vezető pozíciók következtében. Tiszteletünket talán úgy róhatjuk le leginkább előtte, ha megvizsgáljuk, hogy néhány általa tanulmányozott témakörben hogyan gazdagította a magyar kutatásokat és az etnológia tudományát általánosan. Magam most rokonsági kutatásainak áttekintésére vállalkozom.

Bodrogi Tibor az általános etnológia művelője volt, ami minden munkájában tükröződött. Mit jelent ez? Mindenekelőtt azt, hogy számára a kiindulópontot a tudomány átfogó megállapításai, a perspektívát a világ kultúráinak mindegyike képezték, és általánosan érvényes metodikát kísérelt meg érvényesíteni az egyedi kutatásokban is, azaz alapvetően összehasonlító szemlélettel közeledett a tanulmányozott jelenségekhez. Az általános etnológián belül a modern szociálanropológiai felfogást követte, azaz végigvitte azt a kutatási folyamatot, amely a tényekből kiindulva a teória szintjére jut el, majd a teóriát egy adott jelenségcsoport elmélyült megismerésére használja fel, s az ebből adódó következtetéseket a témakörbe vágó megállapítások, elméletek ellenőrzésére, módosítására, cáfolatára használja fel.¹

* Rövidített változata előadásként elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság Etnológiai Szakosztálya Bodrogi Tibor emlékének szentelt 1996. május 27-i ülésén valamint a Kulturális antropológia Tanszék 1996. november 1-i Bodrogi Tibor Emlékülésén.

¹ Amint azt programszerűen több ízben kifejtette Radcliffe-Brown (1958: 34, 75). Bodrogi Tibor alaposan ismerte és nagyra becsülte Radcliffe-Brown munkásságát, amit hivatkozásai, magvas ismertetései (Bodrogi 1953, 1954) bizonyítanak, továbbá az is, hogy tudomásom szerint ő fordította le magyarra Radcliffe-Brown két művét kizárólag egyetemi hallgatók használatára („A funkció fogalma a társadalomtudományban.” In *Néprajzi Szöveggyűjtemény* I. Szerk. Tálasi István. Budapest, 1982: 241–250. és *Az ausztráliai törzsek társadalomszervezete*. Kézirat az ELTE Bölcsészettudományi Kar Tárgyi Néprajz és Folklóre Tanszékének könyvtárában).

Ezt az attitűdjét különösen jól szemléltetik rokonsággutatásai.

A kiindulást a vérségi rokonsági kapcsolatok terminológiájának áttekintése, megteremtése jelentette (Bodrogi 1957). Mondhatni Tagányi Károly (1919) óta az egyetemes kutatások anyagát nem közvetítette senki a magyar kutatás számára, jóllehet éppen a rokonság vizsgálata terén óriási volt a haladás. Morgan evolúciós sémája megcáfolásának igénye és az alapos terepmunkák végzése egyaránt a fogalmak és a módszerek finomodásával járt. Fölöttébb időszzerűvé vált tehát a nemzetközi tudomány eredményeinek közvetítése ebben a formában, amellyel egyúttal tudományos problémák tisztázását, megvilágítását is szolgálni akarta Bodrogi Tibor. A terminológia rendszer, amelynek bevezetését javasolta, elsősorban fenomenológiai-tipológiai, azaz strukturális szempontú, a történeti-funkcionális szempont érvényesítését későbbi kutatási fázisban ígérte (Bodrogi 1957: 2) – a rendkívül gazdag életműből azonban ez végül elmaradt. A strukturális jellegű fogalmak jelentésének megadásában igen széles körű szakirodalomra támaszkodott, erősen kiemeli a későbbiekben kutatói érdeklődésének homlokterébe kerülő Morgan ideáinak időszűrségét, de a felhozott példákat legtöbbször a brit strukturális-funkcionalista módszertant követő szerzőktől veszi, és a rendszer átfogó keretének megvonásában, ezzel a problémák kiválasztásában elsősorban George Peter Murdock *Social Structure-ét* követi (Murdock 1949). Ez a tény fontossággal bír majd további kutatásaiban is, amennyiben a rokonság szerveződésében a strukturális elemekre, a rokonsági rendszerben az unokatestvér terminológiákra, s általában a leszármazásra fordít elsősorban figyelmet. A követett minta maga is összehasonlító céllal íródott, így különösen jól szolgálta a jórészt kialakulatlan magyar tudományos terminológia egységesítése mellett annak nemzetközi kapcsolódását, szabványosítását is. Ennek a munkának a jelentőségét ma talán kevésbé érezzük, mint megjelenésének időpontjában, 1957-ben, mert azóta a javasolt fogalmak zöme részben e tanulmány olvasása, részben a széles nagyközönségnek íródott, oldottabb változata, a *Társadalmak születése* (Bodrogi 1962) révén mélyen beivódott szaknyelvünkbe.

Az átfogó tanulmányt a magyar rokonsági rendszer elemzése követte (Bodrogi 1961). A nagyszámú, egyes esetekben etnográfiailag igen gazdag leírások után ez volt az első szakszerű elemzése a magyar terminológiának, mely egyúttal összehasonlítást is jelentett. Bodrogi a néprajzkutatók által feljegyzett falusi terminológiaváltozatok mellett ugyanis feldolgozta az általa városinak, később Szépe György által köznyelvinek (Szépe 1982: 182) nevezett terminológiát is.

Ez a tanulmány mindenekelőtt leírási mintát adott mind az anyagbemutató módjával, táblázatba rendezésével, mind azzal, hogy felhívta a figyelmet a megszólító és a hivatkozó terminusok rögzítésének egyaránt fontos követelményére.

Példáját az igényesebb hazai leírások azóta is követik.² Ezen túlmenően a tanulmány lényeges megállapítással zárul, nevezetesen azzal, hogy a falusi és a városi terminológia Magyarországon két típusról és két társadalomfejlődési szintről tanúskodik. A falusi terminológiát szigorú kor szerinti megkülönböztetés jellemzi, a generációk megkülönböztetése az egyenes ág felmenő generációiban hangsúlyos, a házassági rokonság terminológiája pedig nagycsaládi gazdasági-társadalmi szervezetet tükröz. Ezzel szemben a városi terminológia a Murdock által eszkimónak nevezett erősen deskriptív, a nyugat-európai városi terminológiáéval hasonló vonásokat mutat, s „*gazdaságilag független kiscsaládokból összetevődő rokoni szervezetet tükröz*”. Az elsősorban strukturális tényezőkre figyelő elemzés befejezésekképpen azt a gondolatot vetette fel Bodrogi Tibor, hogy szélesebb körű vizsgálatot érdemel a magyar falusi terminológia, és a Wolfgang Steinitz által közölt kazymi osztják terminológia (Steinitz 1957) közötti nagyfokú hasonlóság.

Ezzel adott is volt a feladat, s a vizsgálat jó tíz évvel később következett el, ami egyúttal a Morgan által „uráli”-nak nevezett rokonsági rendszer hipotetikus rekonstrukciós kísérletét is jelentette.³

Az uráli népek rokonsági elnevezéseinek összehasonlítása azonban az ilyen jellegű munka nehézségeit is feltárta. A magyaron kívül elmélyült elemzést csak a vogulok és az osztjákok esetében talált, a többi finnugor nép anyagát szótárakra támaszkodva volt kénytelen bevonni a vizsgálatba. A szótári anyag hiányosságaival tökéletesen tisztában volt. Tudta tehát, hogy a szótárakban található terminológiák a szótárak összeállítása időpontjának felelnek meg. Az összeállító nyelvészeket nem a rokonsági terminológiák kutatóinak szempontjai vezették, így az egyes terminusok használatának módja és köre nem mindig tisztázott, a szótárak nem tükrözik kielégítően a terminológiai változásokat, s gyakran nem térnek ki a hivatkozó és megszólító terminusok eltérésére. A forrásanyag hiányosságai mellett a másik nehézséget az okozta, hogy hol érdemes megvonni a vizsgálandó terminusok körének határát. Ebben a tekintetben Bodrogi Tibor arra a következtetésre jutott, hogy Murdock összpontosítása a kereszt- és párhuzamos unokatestvér terminológiákra nem kielégítő, s fontosnak találta a mindkét ági nagynéni és nagybácsi terminusok vizsgálatát is. Hogy miért épp itt vonta meg a határt, bővebben nem magyarázza, s hivatkozásból nem derül ki (Bodrogi 1977: 10). Gyaníthatóan szerepet játszott benne néhány évvel korábbi töprengése az elemi rokonsági egységről, s ezzel kapcsolatosan Radcliffe-Brown és Lévi-Strauss teóriáiról az

² A „roppant fontos” tanulmánynak a hazai kutatásokat előrevivő jelentőségét kiemelte Szabó 1993: 52–53.

³ Bodrogi 1975. Ugyanez magyarul Bodrogi 1977.

anyai nagybácsi (illetőleg az említett három rokoni kategória) helyzetét és szerepét illetően (Bodrogi 1970). Megtalálhatók azonban ezek a meggondolások Murdocknál (1949: 168), akinek vizsgálódási körét itt túl szűknek, és az idézett Kirchoffnál (1932) is, akiét túl tágak ítéli Bodrogi.

Az említett rokoni kategóriák mindenesetre különösen fontossá váltak, mert – Bodrogi Tibor megállapítása szerint – egyik alapvonása az uráli rendszernek, hogy mindegyik külön terminust kap. Valójában a bemutatott anyag ezt nem igazolja egyértelműen, több esetben csak három terminust találunk, ami további vizsgálatot igényelne. A másik fontos vonásnak az ego és a föllette lévő generációban található kor szerinti pontos megkülönböztetését látja Bodrogi. Az előbbi vonást egonak a két összeházasodó szülői nemzetség tagjaihoz fűződő viszonyával magyarázza, s a jelenleg érvényes unokatestvér-terminológiát a nemzetségi szervezet bomlásával hozza összefüggésbe. Megítélése szerint a magyar terminológia egykor az osztják-vogul terminológiához hasonlíthatott, majd a nemzetségi rendszer felbomlását követően az apaági terminológiának az anyaágira kiterjesztésével nyerte el a falusi terminológia a 19–20. században megismert formát. Az európai típusú unokatestvér-terminológia megjelenése pedig késői fejleménynek tekinthető.

Míg az igen óvatosan, a felhasznált anyag fogyatékoságaira több ízben utaló következtetések fő vonásaikban bizonyára helytállóak, feltűnő, hogy az elemzés nem vette figyelembe az obi-ugoroknál többek által leírt frátriális, azaz kétosztályú exogámiát (Steinitz 1938; Csernyecov 1949; Szokolova 1983), amely nem egészen azonos feltételrendszert jelent, mint a nemzetségi szint, utóbbi más terminológiai rendszert is megengedne, mint az itt felvázolt. Ehhez azonban érdemes végigelemezni a különböző generációkban összezsengő terminusokat, s esetleg további elemeket is bevonni a vizsgálatba, nem beszélve az egyéb ázsiai rokonsági rendszerekkel való összevetés fontosságáról.

Az „uráli” rendszerként feldolgozott anyag természetesen a bemutatott kategóriák esetén is bővíthető, amire Szij Enikő szolgált példával,⁴ bár ezek gyaníthatóan újabb nyelvi fejlemények. Mindenesetre az uráli rokonsági rendszer Morganénál pontosabb felvázolásával Bodrogi Tibor kétségkívül gazdagította a rokonsági rendszerekről kialakított elképzeléseket, amelyekbe az említett rendszer képviselői gyakorta téves besorolást kapnak az összehasonlító áttekintésekben.⁵

A finnugor népek mellett egyéb eurázsiai népek anyaga és a rokonsági viszonyok alakulására vonatkozó átfogóbb elméletek felhasználásával nézett

⁴ Szij 1980: 167–169. Szij véleménye szerint legalább három felmenő generációnyi terminológiát kellene figyelembe venni az uráli rokonsági rendszer esetében.

⁵ Például tévesen értelmezi a testvérterminológiát az uráli nyelvcsalád népeinél Murdock 1980: 387.

végül szembe Bodrogi Tibor azzal a kérdéssel, hogy volt-e matriarchátus a magyarságnál valaha, amelyet egyes történészek, nyelvészek és etnográfusok feltételeztek.

Bodrogi Tibornak ez a tanulmánya (Bodrogi 1985) logikailag és a megfelelő eurázsiai összehasonlító anyag felsorakoztatásával egyaránt bizonyítja a kérdésfeltevés helytelenségét. Azon túlmenően, hogy elmagyarázza a „matriarchátus” és a matrilineáris leszármazás közötti fogalmi különbség jelentőségét, azt is kifejti, hogy miért nem tételvezhető fel a leszármazás matrilineáris számontartása a magyarságnál, mint a rokoni csoportokat létrehozó elv. Érvelése a következő. Nem igazolható, hogy a matrilinearitás egyetemes fejlődési fok volna, és egyéb leszármazási rendszereket megelőzne. Abban a térségben, ahol a magyarok nyelvrokonai lagnak, bilaterális és patrilineáris leszármazási rend az uralkodó. Eleink életében, vagy az obi-ugoroknál nem zajlott le olyan életformaváltás, ami indokolná az áttérést a matrilinearitásról a patrilinearitásra. Az uráli típusú rokonsági terminológia, mint az obi-ugoroké is, ellene szól a matrilinearitás feltételezésének, sőt az utóbbiaknál a lehető legerősebb patrilineáris terminológiai rendszer, a Murdock által omahának nevezett típus az uralkodó. Végül mindazok a folklorisztikus hagyományelemek, amelyek felmerültek a kutatásban a matrilinearitás bizonyítékaként, más, recens összefüggésekből is megmagyarázhatóak. Ezzel kiiktathatóvá vált a magyar őstörténetből egy kellően meg nem gondolt elem, miként azt a történettudomány egy a kritika során érintett, prominens képviselője, az érvelést elfogadva, visszaigazolta (Bartha 1988: 67).

Az említett tanulmányok teljes kört alkotnak, középpontban a magyar rokonsági rendszer formálódásával, s világosan megszabják a keretet, amelyben a további kutatásokat érdemes folytatni, amelyben a történeti nyelvi anyag bevonásával esetleg változások menetét pontosabban lehet rögzíteni. Az egyetlen alapos ilyen irányú kísérletet, J. Lőrinczy Rékáét, Bodrogi Tibor elismeréssel üdvözölte, bár a vállalkozás buktatóira is figyelmeztetett, mint a nyelv alakulásának és a rokoni viszonyok alakulásának időben eltérő ütemére, és az egyedileg vizsgált terminusok rendszerben látásának fontosságára és nehézségeire (J. Lőrinczy 1980; Bodrogi 1984b).

A kör azonban zártnak mondható teoretikusan is, amint a néprajzi terminológiával kezdődő és a Morgan monográfiában kiteljesedő elméleti tanulmányok mutatják.⁶ Ez a nagyszabású munka, amely Morgan egész életművé-

⁶ Bodrogi Tibor: *Lewis Henry Morgan. Egy etnológus evolúciója*. Kézirat, 860 oldal. A sajnálatos módon eddig még teljes terjedelmében ki nem adott kéziratról microfiche-másolat készült, amely megtalálható az MTA Néprajzi Kutatóintézetben. A mű jelent részletei: Bodrogi 1982; 1984a; 1987; 1991.

nek, a társadalmi fejlődés sokfelé ágazó problematikáját felölelő elgondolása-
inak, s mellékesen az etnológia és az evolucionizmus egész előtörténetének
a feldolgozása, messze túlmutat a választott témán, önálló és alapos taglalást
igényel, amelyre itt nem vállalkozhatok. Az elméleti tájékozódást illetően van
azonban egy olyan kérdés, amely nem kerülhető meg Bodrogi Tibor kutatási
elképzeléseit és választott módszerét illetően.

Mint említettem, főként a leszármazási rendszerből, és a rokoni cso-
portokból, az unokatestvér terminológiából kiinduló, elsősorban Morgan,
Radcliffe-Brown, Kirchoff és főként Murdock nevével fémjelzett kutatási
irányhoz csatlakozott. Murdock könyvével egyidőben jelent meg azonban
Lévi-Strauss-nak (1949) az egész említett kutatási irány számára nagy kihí-
vást jelentő monográfiája a rokonság elemi struktúráiról, amelynek tanulsá-
gai – a kezdeti markáns elutasítás után – az elmúlt generáció életében jórészt
beépültek az antropológiai gondolkodásba.⁷

Bodrogi Lévi-Strauss nézeteivel egy ízben foglalkozott, amikor összeve-
tette az említett szerzőnek és Radcliffe-Brownnak az elemi rokonsági egység-
ről kialakított vélekedését, melyre már utaltam.⁸ Ebben az írásban – nagyon
is meggondolandó érvekkel – leszámol Lévi-Strauss egyetlen elképzelésével,
hogy tudniillik a rokonság elemi egysége a szülők, gyermekük és az anyai
nagybácsi volna, anélkül azonban, hogy igazán szembenézett volna Lévi-
Strauss legfontosabb gondolatával, azzal, hogy a rokonságot nem a leszármazás,
hanem a párkapcsolat oldaláról érdemes megközelíteni. Lévi-Strauss
szerint ugyanis ezekből a korlátozott vagy generalizált házassági csererend-
szerekből érthetők, fejthetők ki a rokonsági rendszerek. Ezt a gondolatot, és
a Lévi-Strauss által éppen főként Ázsiából felsorakoztatott bizonyító anyagot
azonban Bodrogi nem, vagy legalábbis nem teoretikus szinten hasznosította,
mint ahogyan nem foglalkoztatták a később született kognitív antropoló-
giai és matematikai rokonságelemzési eljárások sem, legfeljebb regisztrálta
azokat, miközben, éppen a morgani teória utóélete és érvényessége
kapcsán nagy figyelmet szentelt a Murdock módszerét követő statisztikai
rokonságfeldolgozásoknak, amelyekkel egyes nagyobb ívű, evolucionista jel-
legű gondolatok ellenőrzése volt a cél, miként az újabb neoevolucionista és
a „kulturális materializmust” hirdető törekvéseknek is.⁹

⁷ Az elfogadásban döntő szerepet játszott Lévi Strauss munkájának második kiadása,
amelyben a szerző több vitatott tézisének és megfogalmazásának megmagyarázta, vala-
mint e második kiadás 1969-es angol fordítása (erre hivatkozott Bodrogi Tibor is, vö.
1987) s nézeteinek szembesítése egyéb rokonságvizsgálati irányokkal, így különösen
Barnes (1971) és Dumont (1971) munkái.

⁸ Bodrogi 1970. Ennek némileg rövidített változata Bodrogi 1980.

⁹ A mondottakat jól illusztrálja Bodrogi 1987.

Amikor ezt megemlítem, nem bírálát a céloom, hanem a tények leszögezése. Az okokon sem kívánok hosszan töprengeni, hiszen a kutatói érdeklődést és idegenkedést mindig sok tényező magyarázza.

Talán arra érdemes gondolnunk, hogy Bodrogi Tibor a feltétlenül megbízhatóra szeretett támaszkodni. Vonatkozik ez az adatokra, amelyeket gondosan megválogatott, de gondolkodásának forrásaira is, melyeket igyekezett tisztán tartani. Emiatt alapvető elképzelései, a kutatásban megtett lépései és következtetései pontosan végigkövethetők. Az általa elért eredmények így egy jól meghatározott és megalapozott szintet jelentenek, amelyről az utána következők újabb elméletek és anyag bekapcsolásával valóban elrugaszkodhatnak. Ennél nagyobb dicséretet tudósról, azt hiszem, aligha lehet mondani.

IRODALOM

BARTHA Antal

1988 *A magyar nép őstörténete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BARNES, John A.

1971 *Three Styles in the Study of Kinship*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.

BODROGI Tibor

1953 Radcliffe-Brown, Alfred Reginald – Forde, C. Daryll.: African Systems of Kinship and Marriage. [Könyvismertetés] *Ethnographia* LXIV: 471–474.

1954 Radcliffe-Brown, Alfred Reginald: Structure and Function in Primitive Society. [Könyvismertetés] *Ethnographia* LXV: 636–638.

1957 A néprajzi terminológia kérdéséhez. Társadalomszervezet: vérségi kapcsolatok. *Ethnographia* LXVIII: 1–55.

1961 A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. *Műveltség és Hagyomány* III: 129–148.

1962 *Társadalmak születése*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

1970 Struktúra és strukturalizmus. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV: 307–322.

1975 *Die Gesellschaftsorganisation der finnisch-ugrischen Völker. Zur Frage des Verhältnisses des ungarischen und des „uralischen Verwandtschaftssystems“*. Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum 4. Pars I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 103–120.

1977 A magyar és az „uráli rokonsági rendszer” viszonyának kérdéséhez. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* X: 9–33.

- 1980 Grundzüge der Verwandtschaftstheorie von Lévi-Strauss. In Weissei, Bernhard (szerk.): *Kultur und Ethnos*. Berlin, Akademie Verlag, 219–226. 1982 Morgan száz éve. *MTA I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztályának Közleményei* 33: 73–95.
- 1984a Morgan és az indiánkérdés. In Balázs Géza – Hála József (szerk.): *Folklór, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 42–51.
- 1984b J. Lőrinczi Réka: A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai. [Könyvismertetés] *Ethnographia* LXXXV: 140–141.
- 1985 Magyar matriarchátus? Tények és problémák. *Ethnographia* XCVI. 461–492.
- 1987 Morgantól Godelier-ig. A rokonság kutatása. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIV: 7–48.
- 1991 Az Ancient Society előzményei. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVI: 9–63.
- CSERNYECOV, V. N.
 1949 *Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetéhez*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- DUMONT, Louis
 1971 *Introduction à deux théories d'anthropologie sociale*. Paris – Le Haye, Mouton.
- J. LŐRINCZI Réka
 1980 *A magyar rokonsági elnevezések rendszere*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- KIRCHOFF, Paul
 1932 Verwandtschaftsbezeichnungen und Verwandtenheirat. *Zeitschrift für Ethnologie* 64: 45–71.
- LÉVI-STRAUSS, Claude
 1949 *Les structures élémentaires de la parenté*. Paris - Le Haye, Mouton & Co. (2. kiad. 1967.)
 1969 *The Elementary Structures of Kinship*. London, Eyre & Spottiswoode
- MURDOCK, George Peter
 1949 *Social Structure*. New York - London, Collier-Macmillan.
 1980 [1968] Patterns of Sibling Terminology. In Barry, Herbert – Schlegel, Alice Hess (eds.): *Cross-Cultural Samples and Codes*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 365–388. [Eredetileg 1968 *Ethnology* 7: 1–24.]

RADCLIFFE-BROWN, Alfred Reginald

- 1958 *Method in Social Anthropology. Selected Essays by Alfred Reginald Radcliffe-Brown.* (Ed. by Srinivas, Mysore Narasimhachar) Chicago, University of Chicago Press.

STEINITZ, Wolfgang

- 1938 Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien. *Ethnos* 3 (4-5): 125–140.
1957 A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. *MTA I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztályának Közleményei* 10: 321–334.

SZABÓ László

- 1993 *Társadalomnéprajz.* Debrecen, Etnica Kiadó.

SZÉPE György

- 1982 A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8: 181–199.

SOKOLOVA, Zoja Petrovna [SZOKOLOVA]

- 1983 *Social'naja organizacija hantov i mansi v XVIII–XIX vv.* Moszkva, Nauka.

TAGÁNYI Károly

- 1919 *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. A családjog és öröklési jog köréből.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.

• BARTHA ANTAL
(1927–1999)

Munkatársai nevében búcsúzó¹ Bartha Antaltól, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének tudomány tanácsadójától, Etnológiai Osztályának első vezetőjétől, aki 1988-as nyugdíjazását követően még évekig részese volt az intézmény tudományos programjainak, eredeti kutatásaival, meglátásaival, szervező erejével, nemzetközi kapcsolatainak mozgósításával segített bennünket. Főlényes tudásának tisztelettel adóztunk, de tanulhattunk tőle kutatói bátorságot, alázatot, emberi tartást és méltóságot is.

Bartha Antal századunk második felének nagy formátumú történésze volt. Kutatási területe a magyar őstörténet egész folyamata, s ennek következtében Eurázsia jelentős része múltjának vizsgálata volt. Olyan témakör, amelynek ki-munkálása egymást követő kutatógenerációk erőfeszítéseinek eredménye, s az egymáshoz illeszkedő adatok meglelése, összekapcsolása versengő vagy éppen egymást váltó elméletek sugallatát követve megy végbe, nem mentesen attól az igénytől, hogy minden kor a maga történelmévé avassa azt, ami a kívülálló számára csupán történet.

Erre az aprólékos adatgyűjtést és a nagy távlatokban gondolkodást egyaránt igénylő munkára Bartha Antal, rövid angliai tanulmányok után, a magyar őstörténet színtereinek közelében fekvő városok egyetemén készült fel, Kazanyban és Ogyesszában. Az angol és az orosz tudományosság egyaránt nagy hatást gyakorolt gondolkodásmódjának alakulására. Ahogyan beszélgetéseink során elmondta, az előbbiből sajátította el az adatok és értelmezésük elkülönítésének fontosságát, az utóbbiból pedig a tények feltétlen tisztelete mellett az inspiratív teóriákat.

Az egyetemi tanulmányokat követően az 1950-es években módja nyílt szovjet földrajzi és néprajzi expedíciók tagjaként bejárni Északnyugat-Szibériát, Közép-Ázsiát és Mongóliát, nyomaiban látni még kultúrákat, amelyek mérvadónak tekinthetők, ha valaki a magyar ősidők életviszonyairól szeretne képet alkotni.

1954-ben hazatérve először a Nemzeti Múzeumban dolgozott. 1958 és 1976 között a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében, ezt követően pedig a Néprajzi Kutatóintézetben alkotta meg azt a megkerülhetetlen életművet, amely átgondolt monográfiákból, a „Magyarország története” kézikönyvsorozat általa szerkesztett első kötetéből, melynek jelentős részét ő írta, és számos tanulmányból tárulkozik fel.

¹ A beszéd a Farkasréti temetőben hangzott el, 2000. január 10-én.

Munkájában az a cél vezérelte, hogy nemzeti történelmünk az összembari fejlődéssel kimutatott kapcsolatában nyerje el értelmét. Az őstörténet vonatkozásában ez két dolgot jelentett számára.

Egyfelől elfogadhatónak ítélt társadalomfejlődési elmélet szerinti korszakolást, amelyet a marxista történetfelfogásban, s különösen Engelsnek *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című művében talált meg – egy olyan fejlődésrajzban és magyarázatmódban, amely ott munkál a legfrissebb evolúciós teóriák mögött is. Ez a történetfilozófiai alapállás és az abból fakadó fogalomrendszer gondolkodásának keretét szolgáltatott, de nem a konkrét vizsgáldást helyettesítette. Ezen a nyomvonalon haladva nem csupán a magyar társadalom viszonyainak alakulását írta le a felvethető kezdetektől a feudalizmus kialakulásáig, hanem jelezte a történeti párhuzamokat is az európai feudalizmus peremvidékén Angliától Skandinávián át Kelet-Európáig.

Másfelől jelentette ez a célkitűzés azt is, hogy a vizsgálódásoknak ki kell terjednie a magyar etnikum, illetve előzményei másokkal érintkezésének minden lehetséges formájára, legyen szó akár az őshaza helye meghatározásának mindmáig vitatott kérdéséről, akár a Kazár Kaganátus bonyolult etnikai és vallási viszonyainak megvilágításáról, vagy a kelet-európai sztyepp műveltségi állapotának, életformáinak rekonstrukálásáról. Ez a széleskörű tudás nyújtott alapot ahhoz, hogy a magyar őstörténeten túllépve, olyan, sokak által vitatott kérdésben is megfogalmazza alaposan végiggondolt véleményét, mint a román etnogenezis problémája.

Munkamódszeréről legrészletesebben a magyar nép őstörténetéről 1988-ban közreadott összegezésében vall. A töprengő tudós beszélget velünk, aki nem hisz hangzatos módszertani jelszavakban. Tisztában van a korlátokkal, amelyekbe a különböző tudományok eredményeit ötvöző őstörténész ütközik, aki nem mindig van abban a helyzetben, hogy megítélje más szakismeretek megalapozottságát, s ezért az óvatosság a mentsvára. Az adatok gyarapodása és a megismert teóriák kihívást jelentenek korábbi álláspontokat illetően, s Bartha Antal nem habozott felülvizsgálni saját vélekedését sem, ha meggyőző érvek szóltak egy jobb megoldás mellett, (mint például a matrilineáris lezármazás gondolatának elvetése esetén). Tisztelte az elmélyült tudást, a valós teljesítményt, bármilyen elméleti alapállásból született is meg. Így szólhatott megbecsüléssel olyan eltérő társadalmi helyzetű és beállítottságú tudósok elképzeléseiről egymás mellett, mint gróf Zichy István, a finn radikális demokrata Tallgren és Molnár Erik. Művei így illeszkedhettek be a magyar tudomány őstörténeti vizsgálódásainak a múlt század második felében kijelölt fő sodrába, kiszélesítve és elmélyítve annak medrét, s levágva néhány holt ágat.

Bartha Antal életéből nem hiányzott az elismerés, de a címeket és rangokat, legyen szó egyetemi tanárságról az ELTE Bölcsészettudományi Karán,

a finnországi Oulu egyetemének díszszalagjával való kitüntetésről, a tudományos és egyéb társasági tagságról, mind-mind a helyükön értékelte. Szigorú rendet tartott maga körül és magában, elméjében és kapcsolataiban. Figyelmes és megértő volt, de nem megalkuvó.

Feladatot pedig mindig talált. Soha, egyetlen korábban vizsgált témájának követésével nem hagyott fel, s ha másként nem, tanítványaival közölte új észleleteit. Ha éppen nem írt, szerkesztett. Emellett nagy vállalkozásba fogott az 1990-es években. Az észak-eurázsiai kis népek, elsősorban a finnugorok mai sorsának feltárásába. Ezt is a tőle megszokott körültekintéssel végezte. Figyelme éppenúgy kiterjedt a kisebbségek nemzetközi jogi helyzetének megismerésére, az oroszországi finnugor népek vezető értelmiségének továbbképzésére, amelynek az 1994-től Szombathelyen, Pusztay Jánossal együtt minden évben megszervezett nyári egyetem adott keretet, mint a helyi információk gyűjtésére. A munkát már nem tudta befejezni.

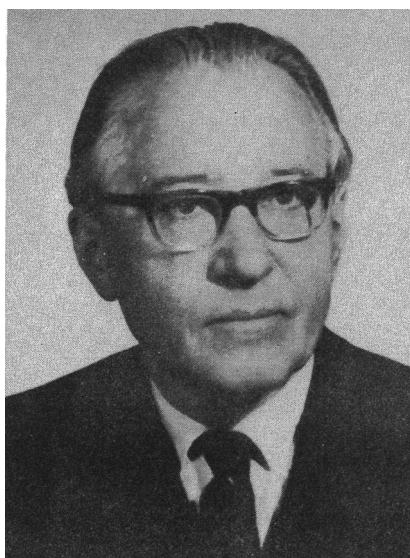
A sokat utazó Bartha Antal szemében a világ legszebb látványát a Bajkál tó nyújtotta, arra vágyott, hogy minden évében eljusson oda. December 13-án azonban már Léthé vize várta.

Kedves Barátom, nyugodj békében!

• LÁNG JÁNOS
(1907–1978)

1978. június 23-án halt meg Láng János, a 20. századi magyar etnológia egyik kiemelkedő és különleges érdeklődésre számot tartó egyénisége. Megszokhattuk, hogy tudományunk jó néhány nagy személyisége más diszciplínák felől közelítve nyitott új ösvényeket szakterületünkön, de az ilyesfajta váltások rendszerint az életpálya elején következtek be. Ritkaság, hogy valaki életének hosszabb és elfoglaltságban, felelősségben oly gazdag szakasza után a törzsi társadalmak felé forduljon, olyan kultúrák tanulmányozásában lelje örömét, amelyek saját társadalmunk távoli ellenpontját alkotják.

Láng János közgazdászként indult, 1932-ben szerezte meg doktori diplomáját a Közgazdasági Egyetemen, majd ugyanott dolgozott tanársegédként. A II. világháborúban fogságba esett, a fogolytáborból került antifasiszta iskolára, majd 1945 novemberében tért haza, ahol fontos feladatok várták. Volt osztályvezető az Újjáépítési Minisztériumban, miniszteri osztályfőnök a Gazdasági Főtanácsnál, később a Magyar Szénbányák alelnöke, az Országos Árhivatal elnöke, azaz gazdaságszervezői funkciók egész sorát töltötte be a magyar gazdaság helyreállításának és szocialista átformálásának időszakában. Munkásságát számos állami kitüntetéssel

ismerték el, birtokosa volt a „Fegyverrel a Hazáért” és a „Felszabadulási Jubileumi Emlékérem”-nek is.

Mindezt kevesen tudták róla, akik néprajzkutatóként ismerték meg. A sokat tapasztalt és az elmélyült tudást becsülő emberek szerénységével mozgott a szakutatók között, tanácsot kérve 1955 óta egyre terebélyesedő etnológiai munkájához, megköszönve és becsülve a valódi ismereteken nyugvó kritikát. A véleményeknél ugyanis mindig többre tartotta az anyagismeretet. Néprajzi monográfiáiban mindig a rendelkezésre álló adatokból indult ki, és a marxista társadalomfelfogás talaján belőlük kísérelte meg kiolvasni a valóságos társadalmi folyamatokat és az emberi tudat viselkedését, termékeit. Követ-

keztetései olykor meglepőek, vitára is hívhatnak, de minden esetben az adatok alapos tanulmányozásán nyugsznak.

Etnológiai munkásságát a néprajztudomány kandidátusa, majd doktori címmel honorálták.

Nem sokkal élhette túl utolsó, nyugodtan mondhatjuk fő művének megjelenését (Láng 1978), amelyben nem kevesebbre vállalkozott, mint a címmel is hivatkozott morgani mű (Morgan 1961) által sugallt programnak, az őstársadalmak fejlődésrajzának megírására. Ennek a nagy igényű munkának a feldolgozása nem csekély szellemi erőfeszítést kíván az etnológia hazai művelőitől. Fájdalom, hogy ebben a munkában Láng János már nem működhet közre.

IRODALOM

MORGAN, Lewis H.

1961 *Az ősi társadalom*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

LÁNG János

1978 *Az őstársadalmak*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

• A GAZDASÁG ÁTALAKULÁSA

Tanulmányom tárgya a gazdasági viszonyok és tevékenységek változása Varsányban a felszabadulástól napjainkig. Minthogy vizsgálódásom néprajzi (gazdasági antropológiai) jellegű, az a célom, hogy a gazdaság működését és a társadalmi élet egészében betöltött szerepét világítsam meg, változását mint a kultúra egyik, meghatározó szférájának alakulását mutassam be, amelynek megismerésén keresztül közelebb juthatunk a kultúra egyéb szféráinak megértéséhez is.

A változásokat a varsányi családok gazdaságának (családi gazdaságának) átalakulásán keresztül próbáltam megragadni. Családi gazdaságon nem kisméretű mezőgazdasági üzemet értek (az általános szóhasználatban parasztgazdaságot), hanem azt a gazdálkodó egységet, amit minden család alkot, akár városi, akár falusi. Minden család keretében legalább kétféle gazdasági tevékenység ismétlődő kivitelezésére kerül sor: anyagi javak elosztására és fogyasztására. Egyáltalán, a család társadalmi egységként való fennmaradásának előfeltétele az, hogy tagjai rendelkezzenek azokkal az anyagi eszközökkel, amelyek családként újratermelésükhöz szükségesek, és ezeket az eszközöket valóban családként újratermelésükre fordítsák (fogyasszák el). A családi gazdaság és a kisméretű mezőgazdasági üzem (az általános szóhasználatban parasztgazdaság) közötti különbségtevést azért kell kiemelnem, mert a falusi családi gazdaságok többsége hosszú időn keresztül a családi munkaerő felhasználásával működtetett mezőgazdasági üzemen nyugodott, azaz a család nemcsak az elosztás és fogyasztás, hanem a termelés egysége is volt, és a falusi családi gazdaságok egyik lényeges változása az elmúlt évtizedekben éppen a családi keretben végzett mezőgazdasági termelés visszaszorulása. Ennek megfelelően a kutatás a varsányi családok jövedelemszerzésének, foglalkozási szerkezetének, fogyasztása fő irányainak változására, valamint a gazdaság és a társadalmi rétegződés viszonyára terjedt ki. A jövedelemszerzéssel összefüggésben kiemelten foglalkoztam a mezőgazdasági termeléssel és értékesítéssel, hiszen egy alapjában véve mezőgazdasági jellegű település, a falu, lakossága többségének nem mezőgazdasági munkavállalása nem érhető meg a helyi mezőgazdasági termelés sajátosságai nélkül. A jövedelemszerzés egyéb módjai termelési vonatkozásainak, a fogyasztás konkrét formáinak kutatását nem tekintettem feladatomnak. Noha nem volt célom a varsányi nagybirtokok és a felszabadulás után létrejött termelőszövetkezetek nagyüzemi gazdálkodásának vizsgálata, szükségszerűen fel kellett tárnom ezeknek az üzemeknek és a családi gazdaságoknak a viszonyát éppúgy, mint ahogyan a családi gazdaságok és a működésük feltételeit meghatározó gazdasági környezet egyéb elemeinek a viszonyát is.

A felszabadulás utáni, változásra ösztönző tényezők hatásának megértéséhez a gazdaságok 1930-as évek végi állapotából indultam ki, mert ezekben az években tipikusabban mutatkoztak meg jellemvonásaik, mint a háború utolsó évének különleges körülményei között. Az így kialakult, mintegy 35–40 éves időszakot három korszakra tagoltam, határait az ország történetének alakulása szabta meg, amelynek a varsányiak élete is alárendelődött. Az első korszakban, a felszabadulást megelőzően, a kapitalista termelési viszonyok és piacrendszer jelentették a varsányiak gazdaságának külső feltételeit. Az 1945 és 1960 közötti korszakot lényegében – 1948-tól kezdve – a szocialista gazdaság és társadalmi rend kialakítása jellemezte, ami mind a kisárutermelő mezőgazdasági üzemeket őrzők, mind a termelőszövetkezetbe tömörültek számára úgy jelent meg, mint amelyben a termelést és az értékesítést 1948–1956 között állami intézkedések, majd 1957–1960 között szocialista piaci feltételek határozták meg elsősorban.¹ Az 1960-nal kezdődő korszak legfontosabb je-

¹ Az állam természetesen, pusztán létezésénél fogva mindenkor rendelkezik gazdasági funkciókkal is, így szabályozója a mezőgazdasági termelésnek és a javak forgalmának is. Különbséget kell azonban tennünk az állami beavatkozás olyan formái között, amelyek a termelés és a javak forgalmának külső feltételeit szabályozzák és az olyan intézkedések között, amelyek magának a termelésnek és a forgalmazásnak a lebonyolítását közvetlenül érintik. Az előbbire példát nyújtanak a magyar tőkés állam 1930-as évekbeli intézkedései (hitelpolitika, terménypremiálás stb., ezek széles körét elemzi Szuhay 1962), amelyek mellett az agrártermelők maguk dönthették el, hogy mit termelnek és terményeiket hogyan értékesítik. Ettől eltérően viszont, 1940-től kezdve, születtek állami intézkedések, amelyek először csak az értékesítést, majd 1942-től a termelést szabályozták, jelentékeny beszolgáltatási kötelezettség mellett (lásd erről Berend – Szuhay 1973: 269–270 és 344; Molnár – Szomszéd 1970: 192–194). Ezen utóbbi intézkedések már a termelők szemében is gazdasági döntéseikbe való beavatkozásnak minősültek, amit a hadigazdálkodás, majd 1945–1948 között az újjáépítés kényszerének tekintettek. Ezen egész időszakban az állami intézkedések mellett igen jelentős szerepe volt a szabadpiacnak a mezőgazdasági termények forgalmazásában. Ez a piac az 1948–1956 közötti időszakban erősen beszűkült, a beszolgáltatási intézkedések pedig a mezőgazdasági termelvények szinte egész körét átfogták, és magát a termelést is közvetlenül érintő intézkedésekkel párosultak. Így érthető, hogy ez a korszak él a varsányiak fejében az állami beavatkozás jellegzetes időszakaként. Minthogy dolgozatom nem gazdaságtörténeti feldolgozás, nem foglalkozom az 1945 előtti állami intézkedésekkel, hiszen ezek az 1930-as években jellegzetesnek mondható állapotot nem változtatták meg, inkább a meglévő polarizálódási tendenciákat erősítették (így látja ezt a gazdaadósságok rendezésére hozott intézkedések vagy a beszolgáltatási rendelkezések hatásáról az ország egészét tekintve Berend – Szuhay 1973: 293 és 344). Más a helyzet az 1945 utáni intézkedésekkel, amelyek igazságosabb földelosztási rendszer és a szocialista társadalom kialakítása irányában tett – miként az ország, úgy a varsányiak gazdaságát és társadalmát is megváltoztató – lépések voltak, varsányi realizálásuk ezért természetszerűleg tárgya tanulmányomnak.

gye a falu szemszögéből a mezőgazdaság szocializálása, ami családi gazdaságok jelentékeny hányadát érintette.

A vizsgálatot 1971. november 1. és 1974. augusztus 31. között végeztem. Az anyaggyűjtés módja először a szokásos néprajzi terepmunka volt, ami néhány adatközlő alapos kikérdezését, életvitelének megismerését, rajtuk keresztül a falu életébe történt beilleszkedést, valamint a lehető legtöbb helyzetben résztvevő megfigyelést jelentett. Az adatközlők kiválasztásánál arra törekedtem, hogy lehetőleg minden társadalmi réteget megfelelően reprezentáló személyiségeket ismerjek meg, figyelembe véve a társadalom tagozódásának megváltozását a felszabadulást követően.² Összesen mintegy két hónapot töltöttem a faluban ebben az időszakban. Az anyag zömének felgyűjtése után, 1974-ben kezdtem csak más jellegű anyagok bekapcsolásával ellenőrizni a bennem kialakult képet. Ilyen anyagok voltak a munkacsoportunk által készített személyi adatlapok, az országos és Nógrád megyei statisztikai kiadványok, Varsány levéltári anyaga az 1930–1974 közötti időszakban,³ Andó István nyugdíjas tanár több kézírata a falu és a termelészövetkezet történetéről, valamint Kiss Istvánnak, a varsányi Új Kalász termelészövetkezet üzemgazdászának főiskolai szakdolgozata. Mindkettőjüknek köszönettel tartozom a rendelkezésemre bocsátott, kiadatlan feldolgozásokért. Ezek a források elsősorban abban nyújtottak segítséget, hogy néhány megismert jelenség nagyságrendjét pontosabban érzékeltethettem, továbbá egyes események időpontját – rájuk támaszkodva – meghatározhattam, illetve korrigálhattam. Általánosságban megmutatták, hogy 25–30 év távlatából az emlékezet újabbaknak tüntet fel jelenségeket, mint amilyenek valójában voltak.

Az anyag bemutatása során az írásos forrásokat mindenütt megjelölöm, saját gyűjtéseimet viszont nem, mert így tudom adatközlőimnek – a szociálantropológiai gyakorlatban szokásos – névtelenségét megőrizni. Mindenütt jelzem, ha nem tényleges történésről, hanem az adatközlők által hangoztatott

² „Az antropológiai mintavétel nem szegényes és tökéletlen változata a szociológiai vagy szociálpszichológiai mintavételnek, változat, ahol n túl kevés esetben felel meg. Ez egyszerűen másfajta mintavétel, amelyben a minta érvényessége nem annyira az esetek számától, mint az adatközlő megfelelően részletes megismerésétől függ, hogy az illetőt pontosan el tudjuk helyezni, igen nagy számú változót – korát, nemét, születési rendjét, családi háttérét, élettapasztalatait, temperamentumát [...] politikai és vallási helyzetét, a kutatóhoz fűződő viszonya pontos körülményeit, minden más adatközlőhöz fűződő rendszeri viszonyát stb. figyelembe véve. Ezen a nagyon széles körű, részletes megismerésen túl minden adatközlőt tökéletes példaként, teljes kulturális tapasztalata szerves képviselőjeként tanulmányozunk” (Mead 1953: 654–655).

³ A levéltári munkában nyújtott segítségért ezúton is köszönetet mondok dr. Schneider Miklósnak, a Nógrád megyei Levéltár igazgatójának.

normáról vagy saját megállapításomról, következtetésemről van szó. Ezt azért tartom szükségesnek előre bocsátani, mert a különböző jellegű adatokat, véleményeket – a szociálintropológiában kialakított módszernek megfelelően – egyetlen összefüggésrendben kíséreltem meg összefoglalni, ami egyszerre leírása és elemzése a változó varsányi gazdaságnak (Eisenstadt 1961: 201).

GAZDÁK ÉS AGRÁRPROLETÁROK

A felszabadulás előtt Varsány lakói a földből éltek, a földből is éltek, vagy a földből szerettek volna élni, de nem mindenki tehetette meg. Nem rendelkezünk a II. világháború előestéjéről foglalkozási statisztikával, amely megmutatná, hányan kényszerültek arra, hogy megélhetésüket ne mezőgazdasági munkával biztosítsák. Voltaképpen ez nem is baj, hiszen egy összeírás csak egy adott pillanatról adna képet, nem fejezhetné ki a lényegét: Varsányban igen nagy volt azoknak a száma, akik évről évre munkavállalásra kényszerültek, és azzal a munkával kellett beérvék, ami adódott. Mint egy 1939-es jegyzői felterjesztés is megállapítja: „[...] munka nélküli [...] annyi van Varsány községben, hogy erre a környéken munkában elhelyezkedni sehol sem tud”⁴. Tavaszonként summásbandák indultak Mezőhegyesre, az állami birtokra, mások még távolabb próbáltak szerencsét, 1941-ben 27-en Németországba szerződtek mezőgazdasági munkára.⁵ A mezőgazdasági munkaszerződések azonban legjobb esetben egy évre szóltak, és minden évben felmerült a szerződés nélkül maradás veszélye sokak számára. Így történt, hogy egyik évben mezőgazdaságban, másikban esetleg bányában vagy iparban dolgozott ugyanaz az ember. Néhányan már a két világháború között tartósan az iparban, salgótarjáni gyárakban helyezkedtek el, de ők sem szakadtak el a földtől. Volt, aki kilenc éven át az acélgyárban dolgozott, de 1938-ban visszatért gazdálkodni, és minden volt gyári munkás 1945-ben földigénylőként jelentkezett. Hasonló helyzetben voltak a falu iparosai is, 3–4 cipész, 5–6 kőműves, 5–6 kádár, 5–6 ács, 2 kovács, összesen 22 ember, akik közül kevesen rendelkeztek mesterlevéllel. Néhány holdas törpebirtokosokként vagy földnélküli emberekként maguk is elszegődtek mezőgazdasági munkásnak, és 1945-ben földet igényeltek. Kivételes helyzetben volt a két kovács, akik iparuk mellett egy családnak megélhetést nyújtó méretű birtokon gazdálkodtak, sőt mint cséplőgéptulajdonosok kisvállalkozók voltak, jelentős haszonra tettek szert. Kapcsolata volt a földdel a község két szellemi vezetőjének is, a papnak, aki 57

⁴NmL alispáni iratok 3776/1942.

⁵NmL alispáni iratok 11 122/1944.

k. holdas egyházi birtokot kapott (ebből 10 holdat a kántor, 2 holdat a harangozó használt) és az iskola igazgatójának, akinek 4 hold illetményföldje volt, sőt házassága révén egy gazdacsaláddal is rokonságba került.

A földből élésre törekvés és a való helyzet közötti ellentmondást a földbirtokosok és a gazdaságok birtoknagyság szerinti megoszlását mutató *1. sz. táblázat* világítja meg,⁶ amelyből kiderül, hogy 1935-ben a földnek több mint fele volt a birtokosok 2%-át sem kitevő nagybirtokosok kezén. A minket közelebből érdeklő mezőgazdasági termelők tulajdonában levő föld megoszlásának jelentőségét akkor értjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, hogy a gazdák visszaemlékezése szerint a II. világháborút megelőző időszakban, az adott technikai feltételek mellett, kb. 6–7 k. hold volt az alsó határa annak a birtoknak, amelyből egy család meg tudott élni, és 15–20 k. hold volt a felső határ, amelyet még idegen munkaerő rendszeres igénybevétele nélkül meg tudott művelni. Ennek figyelembevételével a családoknak mintegy 20%-áról mondható el, hogy a föld megélhetésüket biztosította⁷ és kb. 6%-uk földje megmunkálásához rendszeresen családon kívüli munkaerőt foglalkoztatott.⁸ A többiek – tehát a családok 80%-a – kiegészítő jöve-

⁶ A földbirtokok száma közel járhatott a családok számához, figyelembe véve a birtokok és a gazdaságok (üzemek) száma közötti különbséget, valamint azt a tényt, hogy Varsányban a 3–4 gyermekes családok gyakoriak voltak, a népesség létszáma pedig kb. 1400 fő lehetett 1935-ben (1930-ban 1344; 1941-ben 1492 fő; KSH 1970: 344). Emellett szól továbbá, hogy Varsányban 1944-ben 256 ház volt (Helységnevtár 1944) és ezeknek kb. 1/4-ében öregek és fiatalok elkülönült háztartásban éltek, illetőleg a fiatalok külön ház építésére törekedtek. Így az 1930-as években a családi gazdaságok számát 300–340-re becsülhetjük.

⁷ Természetesen nem beszélhetünk abszolút számokban, hiszen a család teljesítőképessége függött tagjai számától, a föld minőségétől, és függött attól is, hogy milyen arányban hasznosíthatták a rendelkezésükre álló területet szántóként, rétként, legelőként vagy szőlőként. Átlagos családként olyan együttesre gondolunk, amely 4–6 főből állt és legalább 2 férfit, egy idősebbet és egy fiatalabbat foglalt magába.

⁸ Ennek az aránynak a becslésében a visszaemlékezéseket és az 1935-ös statisztikai adatokat három forrás is alátámasztja. Egy 1945-ben készült jegyzői összeírás szerint, amelynek adatai csak a nagyobb birtokosok számát illetően fogadhatók el, de mind a kisebb birtokosok számát, mind a birtokosok földjének nagyságát illetően ellentmondanak egyéb forrásoknak, két 50–100 kat. holdas és húsz 25–50 kat. holdas gazda volt Varsányban a felszabadulást megelőzően (NmL. Gazd. Fel. iratai 748/1945). Egy 1947-ből származó – erősen hiányos – gazdalajstromban két 50–100 k. holdas, három 25–50 holdas, két 20–25 holdas és nyolc 15–20 holdas gazda szerepel (NmL V. 531. Varsány Dd 21). Rendelkezésünkre áll továbbá egy 1949/50-ben készült gazdanévsor, amely valamennyi irat közül a legteljesebben sorolja fel a gazdákat, és a legpontosabb adatokat nyújtja birtokaik nagyságáról. Minthogy nincs okunk feltételezni, hogy a 15 k. holdnál nagyobb gazdaságok száma jelentősebb mértékben változott volna a földosztást követően, az a 17 ill. 19 k. holdas pedig ismert, ami a földosztás eredményeként jött létre, így

delempforrás után néztek, vagy kizárólag bérmunkára – bár többnyire mezőgazdasági bérmunkára – alapították megélhetésüket.

Attól függően, hogy a jövedelem, a megélhetés forrása a saját föld (mezőgazdasági üzem), vagy a bérért végzett munka volt, továbbá, hogy a saját földet milyen mértékben művelték meg a család munkaerejével, illetve idegen munkaerővel, a családi gazdaságok 5 típusba sorolhatók:

A típus: saját tulajdonban levő mezőgazdasági üzem, amelyben rendszeresen idegen munkaerőt foglalkoztatnak.

B típus: saját tulajdonban levő mezőgazdasági üzem, amelyben gyakran vesznek igénybe idegen munkaerőt.

C típus: a családi munkaerő felhasználásán alapuló mezőgazdasági üzem.

D típus: saját tulajdonban levő, kis teljesítményű mezőgazdasági üzemen alapuló családi gazdaság, amelyben egy vagy több családtag alkalmi munkavállalásra kényszerül.

E típus: rendszeresen munkát vállalók gazdasága.

Mielőtt az egyes típusok leírását elvégezném, bemutatom a varsányi mezőgazdasági termelés fő vonásait.

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS

A 2562 ha (4447 kat. hold) területű Varsány földje változatos, sokfajta kötött, erdei talajból tevődik össze.⁹ Durván két övezetet különböztethetünk meg a talajminőségek szerint. Jónak tekintik a helybeliek a határ sík, Szécsény felé elterülő részét, rossznak a dombos, Nógrádsípek irányába fekvő felét. Az egyes határrészekben különböző nagyságrendű birtokok feküdtek egymás mellett, sőt a gazdák többségének birtokai több tagban, különböző határrészekben vol-

a lista adatait nyugodtan felhasználhatjuk a felszabadulás előtti viszonyok megismeréséhez. E lajstrom szerint:

50	kat. hold feletti birtok	3
25–50	kat. hold feletti birtok	5
20–25	kat. hold feletti birtok	2
15–20	kat. hold feletti birtok	9, összesen 19 fő.

(NmL V. 531. Varsány Dd–22).

⁹ Kiss *Árunövények*: 3. A közösség talajtérképét 1974-ben készítették el a termelőszövetkezet megrendelésére.

tak.¹⁰ Az 1930-as években már nem volt kötött határhazsnálati rend, mindenki tetszés szerint használhatta földjét, de él még az emléke a háromnyomásos gazdálkodásnak, amit a múlt század 90-es éveig gyakoroltak Varsányban.¹¹

A szántóföldi termények közül a legfontosabbak a búza, az árpa, a kukorica és a burgonya voltak, ezenfelül rozstot, marharépat, lucernát, lóherét, bükkönyt, szarvaskerepet (helyi neve „szarvaskeret”), nyúlzapuhát, baltacint, kendert, tököt, sütőtököt, babot, mákot termesztettek, továbbá a selypi cukorgyárral szerződők cukorrépat is. Sokan kötöttek szerződést egy szécsényi kereskedővel bíborhere magjára, amit még aratás előtt szállítottak le, így jutottak e fontos munka előtt jelentékenyebb pénzösszeghez. Természetesen nem mindenki termesztette mindezeket a növényeket. A termesztendő növényfajták függtek a földek minőségétől, fekvésétől és a gazdaság méretétől. Lucernát csak igen jó földbe lehetett vetni, a szarvaskerep pedig a legrosszabb földeken termő takarmány volt. Akinek földje erdő mellé esett, nem termesztetett burgonyát, mert kitúrták a vaddisznók. A babot többnyire kukorica közé, a mákot répa közé és a lóherét tavaszi árpára vetették, hogy jobban kihasználják a rendelkezésre álló földet. Általánosságban elmondható, hogy a föld méretének csökkenésével mind kevesebb növényfajta termesztésére nyílt lehetőség, de túl ezen a triviális igazságon, a föld csekély mérete olyan hátrányos feltétel volt, amit bizonyos főkig kiegyenlíthettek megfelelő specializációval, amint a *D* és *E* típusú gazdagok esetében láthatjuk majd.

A házakhoz csatlakozó konyhakertben paradicsomot, paprikát, uborkát, sárgarépat, petrezselymet termesztettek, de csak kis mennyiségben, a család ellátására. Akinek nagyobb kertje volt, inkább felszántotta, és szántóföldi növényeket, búzát, kukoricát, burgonyát vetett bele. Csak két ember telepített gyümölcsöst a kertjébe a felszabadulást megelőzően, őket is bolondnak tartották érte. Egy-egy szilvafa, körtefa, diófa mások kertjében is előfordult a ház körül. Szőlője 79 gazdának volt, többségüké kisméretű, néhány száz négyszögöles,¹² amelyben az I. világháborút követő években behozott direkttermőket, delaware-t, noah-t, concordit (helyi nevük „delavári”, „nova”, „konkordi”) termesztettek. Néhány jónak elismert gazda szüretelt „ojtvány”

¹⁰ 1935-ben a 317 birtok 1451 földbirtok tagban feküdt, és csak 96 birtokos földje volt egy tagban (MSK 99: 252–253). Az egy tagban levő földdel rendelkezők többsége kiscsöves, 1–2 holdas volt, aki csak ennyit tudott szerezni.

¹¹ A tagosítás pontos idejére már nem emlékeznek, és levéltári forrásból sem ismerhető meg. Kb. a századfordulóra tehető, ami nem volt kivételes Nógrád megyében (vö. Szabó – Horváth 1969: 105–106).

¹² Ebből 78 szőlőbirtok kisebb és 1 birtok nagyobb volt 1 k. holdnál, összterületük 35 kh és 375 négyszögöl volt (NmL Gazd. Fel. iratai 748/1945). A szőlők a határ déli, dombos részén voltak, egyéb növények termesztésére kevésbé hasznosítható területen.

szőlőt, chasselas-t, ezerjót, oportót. A termesztett fajták mellett a szőlőtermelés alacsony színvonalát bizonyítja, hogy a szőlő feldolgozása és a bor tárolása otthon, a háznál történt. A szőlő társadalmi jelentősége felülmúlta gazdasági jelentőségét. Rangot adott a gazdának, ha saját borával kínálhatta meg vendégét vagy munkását.¹³

Lovat Varsányban jobbára a tíz holddal, vagy még több földdel rendelkezők tartottak, 1–2 holdas gazdánál is előfordult azonban kivételesen. Általában azt tartották, hogy 3–4 holdban nem lehet lovat tartani. A lovakat kocsi, eke, vetőgép és lókapa húzására használták. A lótulajdonosoknak mintegy kétharmada télen szánba fogta a pár lovat, fát szállított az erdőről, vagy megrendelésre Szécsényből hazafuvarozott különféle dolgokat.

Marhát minden gazdálkodó igyekezett tartani, ha másért nem, a trágyáért. A trágya volt tudniillik szinte az egyetlen olyan kelléke a gazdálkodásnak, amit nem lehetett vásárolni. Ha valaki végképp nem tudott állatot tartani, akkor a szomszéd gazdának adott szalmát, hogy az felhasználhassa alomnak állatai alá, és az így keletkező trágyából kaphatott az állat nélküli gazda is. Ezt azonban mindenki igyekezett elkerülni, inkább ritkábban trágyázott (a négyévenkénti trágyázást tartották kívánatosnak). Ökröt, bikát az A, B, C típusú gazdaságokban tartottak, a szegényebbek csak tehenet, vagy azt sem. Akinek csak tehene volt, azt fogta igába. Ezenfelül a tehén tejhaszna is számottevő volt, „a tehén akkor is eltartotta magát” – mondták. 1931 óta működött a faluban tejszövetkezet, amely először csak a tejszínt vette át, de 1938-tól kezdve a tej egészét. A tejet otthon túrónak dolgozták fel, vagy megaltatták és megetették a malacokkal éppúgy, mint a túró után visszamaradt „csórét”.¹⁴ A marhát saját legelőjén legeltette, akinek volt legelője, akinek nem volt, a közlegelőn tarthatta a Legeltetési Társulatnak fizetett fűbér ellenében.

A nagyobb állatokhoz hasonlóan a sertés tartása ugyancsak kiváltságnak számított. A távolra szegődő mezőgazdasági munkások rendszeresen nem tudtak disznót vágni. Az otthon élő szegények könnyebb helyzetben voltak, mert az I. világháború után a község 90 holdas közös legelőt szerzett, amelyet ugyancsak a Legeltetési Társulat kezelt. Erre mindenki kihajtathatta a Legeltetési Társulat által felfogadott kanással állatait a fűbér lefizetése ellenében.¹⁵

¹³ A földterület művelési ágak szerinti megoszlásáról vannak adatok 1935-ből, ezek azonban nem mondanak sokat a jelen tanulmány szemszögéből, mert tartalmazzák a nagybirtokok földterületét is. Hasonlóképpen nem használhatóak az 1962-es és 1966-os adatok sem, amelyek a termelőszövetkezet földjére is vonatkoznak. Összesítésük megtalálható: MSA III (1): 194.

¹⁴ A tejszövetkezet történetéről és a helyi tejtértékesítés további alakulásáról részletesen beszámol Andó *Húsz év*: 8–9.

¹⁵ A határrész neve Disznópáskom, ami utal arra, hogy régóta használták legelőnek.

Baromfit majd minden család tartott, tyúkot, libát, fajtánként 15–20-at. Nyulat ugyancsak sokan tenyésztettek, akárcsak a szomszédos Rimócon, amely a nyúlevésről volt híres.¹⁶

A mezőgazdasági termelés a felszabadulást megelőzően emberi és állati energia hasznosításán alapult. Az egyetlen, parasztgazdák által igénybe vett gép a cséplőgép volt. A nagyobb gazdaságokban feltűntek már az 1930-as években a lóvontatta, 8–12 soros, kis vetőgépek és az ekekapák, amelyek időigényes műveleteket gyorsítottak meg. Az 1930-as években egyéb lényeges termelőeszközök kicserélése is megindult. Így a fagerendelyes félvasekéket kezdték felváltani a vasekék.¹⁷ Az emlékezettel elérhető időben mindig használt vasborona mellett még használták a parázson, lángon puhított kőényfából készült tövisboronát is tavaszi árpa és aprómagvak vetésének betakarására. A nagygazdák a talaj simítására búza vetése után hengert is használtak. A technikai újítások bevezetését a 15–20 holdas gazdák kezdték. Effajta, sőt fejlettebb eszközökkel találkoztak a nagybirtokokon munkát vállalók is, sőt voltak traktorok a környező nagybirtokokon is, egyik falubeli cselédember pedig traktoros volt a tábi uradalomban.¹⁸ Ismereteik hasznosításához azonban nem rendelkeztek elegendő földdel. A helyi nagyobb gazdák az újdonságokat gazdatanfolyamokon sajátították el (1935–1940 között Balassagyarmaton volt Téli Gazdasági Iskola, kisebb tanfolyamokat pedig helyben szerveztek), és elegendő föld birtokában a technikai újdonságok bevezetésére éppúgy vállalkozhattak, mint a helyesnek tartott vetésforgó betartására (4 évenkénti trágyázás, a megtrágyázott földbe az első évben kapás növény, lehetőleg kukorica – második évben kalászos, harmadik évben pillangós vetése), ami kisebb gazdáknak a föld mérete, előző évi esetleges rossz termés miatt, vagy trágya hiányában nem állt módjában.

¹⁶ Falucsúfolókban is megemlékeztek a varsányiak a rimóciak nyúlevéséről: „Szaladj Rimóc, mert megbomlott Lóc, megették a rántanivalót” vagy „Pislog-e még a nyúl a tepsiben?” – amire az öntudatos rimóci válasz „Nem pislog, mert kib...d a szemit.”

¹⁷ A félvaseke fa részeit a helyi bognárok készítették, az „ekefőt” Salgótarjánban, Balassagyarmaton vásárolták, és a helyi kovácsok szerelték fel. A szántás minőségében nem volt különbség a félvaseke és a könnyűvaseke között az itt használt fajtáknál. Gabona alá szántásnál ideális mélységnek 12–15 cm-t tekintettek, amit mindkét ekefajttal el lehetett érni megfelelő igaerővel, 1 pár ökörrrel. A kívánatos 12–15 cm-t azonban nem tudták elérni 1 pár tehénnel. Amikor csak forgatták a földet (tarlóhántáskor vagy bíborhere után) mindössze 5–6 cm-re buktatták le az ekét. A jónak mondott gazdák háromszor szántottak búza alá. Egyszer augusztusban (szétszántás), hogy a sok gyom kikeljen. Másodszer szeptemberben (ugyancsak szétszántás), majd októberben összeszántottak vetés alá. Mások beérték egy szétszántással és egy vetés alá összeszántással.

¹⁸ NHFI/V. 2895/1946.

Mindennemű kapáláshoz egyetlen hegyes kapát, fagyos föld feltöréséhez, gyökerek, fatönkők kivágásához „tövető kapát” (irtókapa), répaegyeléshez, zöldségfélék tisztításához „kapírcsot” (egyelő kapa) használtak és használnak. Szénát és gabonát ugyanazzal a kaszával kaszáltak, kaszálógépe egyetlen parasztembernek sem volt. Ebben az időszakban már fafejú, de vasfogú gereblyét és vasvillát használtak. A cukorrépára szerződőknek a répa kiásására cukorrépa villája volt. Ezt a szerszámot summásmunkán, Mezőhegyesen és otthon is megismerhették, mert az egyik nagybirtokon, a Baross-birtokon szerződöttetett szentistváni (matyó) summások dolgoztak vele a faluban.

Az ismertetett technikai szinten néhány növény termésátlaga a következőképpen alakult az 1930-as évek végén k. holdanként számítva:

búza	8–10 q
rozs	8–10 q
árpa	7– 9 q
kukorica (morzsolt)	12–14 q
burgonya	60–80 q

A szélső értékek természetesen sokkal nagyobbak voltak az emlékezet szerint. Előfordult például, hogy volt, akinek aszályos időben csak 5 q búzája termett k. holdanként, míg más, kitűnő földjén rendszeresen 15–17 q-ás holdankénti átlagot ért el búzából. Ezek az eltérések elsősorban a földek minőségi különbségéből fakadtak, mert egységesen bánkúti búzát vetettek, és nem mutatható ki korreláció a termésátlag és a birtok mérete, az alkalmazott igaerő nagysága között. Természetesen az eredmény kialakításában szerepet játszott, hogy nem azonos gonddal művelték földjüket az emberek, de a gondosság nem a birtoknagyságtól függött.

Munkafolyamatonként változott a munkaerőigény, de a csépléstől eltekintve egyetlen munkafázishoz sem volt szükség 1–2 embernél többre az adott technikai feltételek mellett. A szántást, boronálást, simítást, kapálást, kaszálást többnyire egy ember végezte. Tövisboronával simításnál gyakran ültettek gyermeket a szerszámra, hogy súlyosabb legyen. Aratni párban arattak, egy kaszás férfi és egy marokszedő nő. Párban szegődtek el az uradalmakba is aratni. A kötélteregetést a nő, a kötözést az arató végezte. Két emberre volt szükség legalább hordáshoz is, de 3–4 férfi még eredményesebben dolgozhatott, ezért gyakran összeálltak családok, és közösen végezték a hordást, hogy rövidebb ideig tartson. Két emberre volt szükség vetőgéppel vetéshez is, mert egyik hajtotta a lovat, másik kezelte a gépet. A munkaerőigény azonban nem jelenti, hogy ténylegesen ennyien is dolgoztak. Ha több munkára

fogható családtag volt, akkor egymást követő, vagy egyszerre végrehajtható munkákat többen végeztek. Például egyik férfi szántott lóval, másik vetette a magot; kapálásnál egyszerre többen nekifogtak egy-egy sornak. Ezenfelül sok olyan munka volt, amit egyidejűleg kellett elvégezni, így mindig szükség volt munkákészre valahol a parasztgazdaságban. Hogy példát említsünk, a virágos kender kinyűvése többnyire egybeesett az aratással, és a férfiak csak akkor tudtak ilyenkor az asszonyoknak segíteni, ha fölös számban voltak a háznál. Ami a munka intenzitását illeti, széles határok között változott. Jó szántónak tartották azt az embert, aki egy nap alatt egy k. hold földet megszántott bérbe szántáskor. Ugyanakkor állítják, hogy ugyanaz az ember másfél holdat is képes volt megszántani a sajátjában, ha keményebben dolgozott. Ez a magyarázata a családi munkaszervezet egyik lényeges jegyének, nagyfokú rugalmasságának, hogy széles határok között tudott alkalmazkodni a változó munkaerőigényekhez.

Ebben a rendszerben a munka technikai-gazdasági megosztásának csekély szerepe volt. A munkakörök éles elhatárolása elsősorban nemek szerint történt, ott is inkább a vagyon, a rang diktálta, és csak másodsorban a fizikai adottságok. Az *A* és *B* típusú családi gazdaságokban a gazdák feleségei nemigen végeztek mezei munkát, helyettük munkásokat fogadtak fel. A kisebb földűek asszonyai és leányai markot szedtek, kapáltak és szükség esetén más munkában is segítettek, hordásnál, cséplésnél is. Minden gazdaságban az asszonyokra hárult a konyhakert művelése, a fejes, az aprójószág gondozása. Az *A*, *B*, *C* típusú gazdaságokban a háztartás vezetésén felül a nők dolgozták fel a kendert, kinyűvéstől kezdve. A legtöbb munkában a férfiak is segítettek, de férfi semennyiért sem szegődött el marokszedőnek, és a férfiak nem vállalkoztak huzamosabb ideig kapálásra, még summásként is igyekeztek bizonyítani erre való képtelenségüket.

A legtöbb ember egyetlen munkafolyamat részleteinek elvégzésére való összeszervezését a cséplés igényelte. A cséplés a két világháború közötti időszakban gőzgép meghajtású cséplőgéppel, „tüzes géppel” történt. Cséplőgépe a két kovácsnak volt, akik minden termelő gabonáját és apró magvait elcséplették. A cséplésnél a gép tulajdonosán (gépész) kívül szükség volt fűtőre, etetőre, kévevágóra, kévehányóra, zsákolókra, szalma-, törek- és szemhordókra, vízhordókra, szalmahúzóra, összesen 20–22 emberre. Ennyi munkás-kéz egyetlen családból sem került ki, pedig egyes munkafázisokat (szalma-, törekhordás, sőt olykor a dobból a szalma kihúzása is) asszonyok is végezhettek. A cséplésnél a falusi gazdák a hiányzó munkaerőt úgy pótolták, hogy eljártak egymáshoz segíteni. Még a nagyobb gazdánál is ez volt a szokás, bár itt a résztvevők körét növelte, hogy a felfogadott aratók csépeltek is, továbbá

a rendszeresen foglalkoztatott napszámosok is segítettek más jellegű munkában viszontsegítés fejében. A cséplőgép tulajdonosa, a mester, fizetést kapott, ez a mindenkori aratórészhez igazodott, általában 12 vagy 10 mázsa gabona volt az ő része. Ezenfelül a mindenkori cséplető gazda kosztolta a mestert és a fűtőt („Az a korsó bor, vagy féldeci reggel legyen, ebéd volt, uzsonna volt” – mint egy egykori fűtő mondotta), akikkel megesett, hogy egy nap három különböző gazdánál ették a reggelit, az ebédet és a vacsorát (10–12 holdas gazda kb. 40 q gabonáját 4–5 óra alatt cséplték el).

A cséplés munkaszervezete már önmagában véve kizárta, hogy az 1930-as évek Varsányában *kizárólag* a családi munkaerő felhasználásán alapuló mezőgazdasági üzemről beszélhessünk, ugyanakkor 35–40 mezőgazdasági üzemben (ezeken alapultak a C típusú családi gazdaságok) a termelés döntően családi jellegű volt. Ez a családi jellegű üzem azonban a tőkés termelési mód rendszerében, annak ellenére, hogy a családi zárttság nemcsak a termelés lebonyolításában, hanem bizonyos fokig céljában, az önellátás minél nagyobb mértékének ideáljában is megjelent, objektíve nem valamiféle, a törzsi társadalmakat jellemző családi termelési módot (Sahlins 1968: 253–254), hanem kisárutermelő termelési viszonyt testesített meg.

A munka intenzitásának és a művelési ágak megválasztásának változatosága, a családi munkaszervezet rugalmassága nem változtatott azon a már említett tényen, hogy bizonyos birtokhatáron felül (15–20 k. hold) szükség volt családon kívüli munkaerő foglalkoztatására a cséplőmunkán kívül is, illetőleg bizonyos birtokhatár alatt (6–7 k. hold) egy vagy több családtag a családon kívül kényszerült bérmunkát vállalni. A D típusba sorolható gazdaságúak kiegészítő jellegű, helyben folytatható, időszakos munka vállalására törekedtek, néhányan közülük kisiparosok voltak, az E típusú gazdasággal rendelkezők pedig nem válogathattak a munkákban, azzal érték be, ami adódott. Helyben kevés nem mezőgazdasági jellegű munkakör volt: a harangozói, a kisbírói, a két útóri állás. A rászorulóknak legtöbbje a környező nagybirtokokra mehetett el cselédnek, a néhány nagygazdához szolgának, vagy summásnak Mezőhegyesre. (A summással bővebben az E típusú gazdaság leírásánál foglalkozom.) A cselédek bére a nagybirtokokon és a nagygazdánál többé-kevésbé azonos volt, természetbeni és pénzfizetésből tevődött össze a következőképpen: 25 q búza ára (ennek egy részét terményben, egy részét pénzben fizette ki a munkaadó saját belátása szerint, egyik évben például 16 q búzát és 50 pengőt adtak a tábi uradalomban dolgozó cselédeknek), 1 hold megrágyázott és megszántott föld, naponta 1 liter tej, vagy tehéntartási jog a gazda takarmányának felhasználásával. A tábi birtokon ehhez évi 20 kg só és 4 kocsi gally járult. Volt, aki lakást is kapott. A nagygazda szolgálja pedig a gazda családjával étkezett. Ezen-

felül némi fuvarozást is végeztek a szolgák számára. Az egész évre elszegődött cselédek és szolgák minden munkát végeztek az év során, kivéve az aratást. Az aratást mindig külön szerződés szerint végezték. Az aratók 1/12-ed, 1/10-ed, sőt a II. világháború alatt 1/8-ad részt kaptak, a marokszedők pedig ennek a felét, mint félrészesek. Külön szerződés alapján végezték a cséplést is. Cséplésre el lehetett szegődni egyes nagybirtokokra cséplőbandában, ilyenkor a banda az elcsépeelt gabona 3–5 százalékát kapta meg és osztotta szét tagjai között. Hasonló volt az arány akkor is, ha egyénileg szegődtek el csépelni és a birtokos szervezte (vagy szerveztette) meg a cséplőcsapatot, mint ahogyan a szomszédos Nógrádsípeken a földbirtokos Balázs családnál történt.

A munkavállalás másik formája a napszám volt, ami rendszertelen jellegénél fogva inkább megfelelt azoknak, akik saját gazdaságukban is találtak elfoglaltságot, „azok maradtak erre, akiknek 4–5 holdja volt”. A napszám összege változott, az 1930-as évek közepétől 70 fillérről 1 pengő 20 fillérré emelkedett a világháború befejezéséig. A napszámosok rendszerint együtt dolgoztak és együtt étkeztek a gazdával.

Ugyancsak néhány holdas (*D* típusú gazdasággal rendelkező) gazdák vállalták a részes művelést. Uradalmaktól szereztek bevetett kukorica, burgonya földet 1/3 részért művelésre, vagy az uradalom rétjén kaszáltak 1/3 részért.

Végül a mezőgazdaságban kialakult termelési viszonyok körében meg kell emlékeznünk a különféle munkasegítségéről és visszasegítésekről. Ennek megszilárdult formája az volt, hogy az állattal, vagy megfelelő szerszámmal rendelkező kisegítette a szegényebbet, aki gyalogmunkával fizetett érte. A kialakult szokás szerinti arány az 1930-as évek elején egy igás napért négy gyalognap volt, ami az 1930-as évek végére három gyalognapra csökkent. Ilyen viszonyba többnyire 7–25 holdas gazdák kerültek a 7 holdnál kisebb földűekkel. A viszony nyilvánvalóan nem volt egyenrangú. A munka viszonzását azonban mindenkire nézve kötelezőnek tartották, bár előfordult, hogy a nagyobb gazda húzódott, kéréte magát kissé, és csak azután teljesítette esedékes kötelezettségét. Kölcsönös segítségnyújtás azonban másoknál is előfordult, ha nem volt valamilyen munkához elegendő munkáskéz, de az egyszerűbb segítségeket (cséplésnél, hordásnál, kukorica- vagy tollfosztásnál, építkezésnél) nem tartották szigorúan számon, hiszen visszasegítésre úgyszólván számos hasonló alkalom nyílt.

A CSALÁDI GAZDASÁGOK TÍPUSAI

A típus: saját tulajdonban levő mezőgazdasági üzem, amelyben rendszeresen idegen munkaerőt foglalkoztatnak.

Nyolc gazdaságot sorolhatunk ebbe a típusba a felszabadulást közvetlenül megelőző időszakban. Közülük kettő nyolcvan holdnál nagyobb volt, de igen rossz földön terült el, értékük (182, illetve 176 aranykorona) 17–15 k. holdas gazdaságénak felelt meg, területük felét erdő foglalta el. A többi 35–53 k. holdas gazdaság volt, ötnek az értéke 329 és 450 aranykorona közé esett, de az egyetlen ennél kisebb értékű 33 k. holdnyi föld (212 aranykorona) tulajdonosát is jó gazdaként tartották számon. Egy gazdaság kivételével mindegyikben volt kisebb erdő, de egyik gazda sem folytatott okszerű erdőgazdálkodást.¹⁹ Legfeljebb szerszámnyelet vágtak benne, kikerült belőle a téli tüzelő, és ha a gazda megszorult, eladott néhány öl fát, így az erdő a végső tartalék szerepét játszotta gazdaságukban.²⁰ Volt rétjük, legelőjük, szőlőjük is. Céljuk már nem több föld szerzése, hanem a meglévő megtartása volt.

Gazdálkodásukat egy 52 és fél k. holdas gazda példáján mutatom be. Földjének 2/3-át tette ki szántó (34 k. hold), 1/5-ét rét (10 k. hold), 1/10-ét legelő (kb. 5 k. hold), a maradék erdő (3 k. hold) és szőlő (800 négyszögöl) volt. A föld műveléséhez 2 férfi és 3 nő volt a családban, egész évre fogadtak szolgát, aratásra két-három pár aratóval kötöttek szerződést. Valamennyi Varsányban szokásos növényt termesztették és állatot tartottak. A szántó vetésterve a következő volt:

kb. 35%	őszi búza (összesen 100–120 q-át tett ki)
kb. 12%	árpa, rozs
kb. 12%	kapások (8%-a kukorica, 4%-a burgonya)
kb. 30–35%	takarmány
kb. 6%	cukorrépa (a selypi cukorgyárral szerződésben)
kb. 1%	kender

A növénytermesztés biztosította a család ellátását, és évente kb. 30 q búza, 20–25 q burgonya, 25–30 q cukorrépa került eladásra. Adott el időnként takarmányt is a gazda. A növények eladásából származó jövedelem azonban

¹⁹ Az egyes birtokok művelési ágak szerinti megoszlásáról némi felvilágosítást nyújt egy 1946/47-es gazdalajstrom, ami ugyan nem tartalmazza az összes birtokost, és a megadott birtoknagyságok sem pontosak, de felvilágosít a rét, legelő, kert, erdő, nádas birtoklásáról. Minthogy az üzemnagyságok szerint nem egyenlő mértékben hiányoznak egyes gazdák (a kiscsöldű új gazdákból több felejtődött le), így a nagyobb birtokosokat illetően, legalábbis egyes művelési ágak megléte vagy hiánya szempontjából támaszkodhatunk rá (NmL V. 531. Varsány Dd 21).

²⁰ A parasztkézen levő erdők hasonló hasznosításáról Jakab Sándor Nógrád megye egészére vonatkozóan, megállapítva, hogy az erdő haszna ezekben a gazdaságokban a külterjes gazdálkodás konzerválásához járult hozzá (Jakab 1974: 10).

nem volt igazán jelentős.²¹ A nagy üzemméret előnyei inkább a tartható állatok számában és az eladásukból származó haszonban mutatkoztak meg. Ekkora földön 2 pár ló mellett 10–12 marhát is lehetett tartani, belőlük évente 5–6-ot is eladhatott a gazda, de 3–4-et feltétlenül. A marhákat forgatták, fiatal állatokat vettek, felnevelték, úgy adták el, eladásnál az volt az alapelv, hogy „a lábszámja megmaradjon”. Eladtak olykor egy-egy csikót is. A nagyállatok eladásából jelentékeny jövedelem származott. Ezenfelül vásárra vittek évente 10–12 disznót, és mindent, ami a háznál előfordult, csirkét, tojást, libát, tollat, szőlőt, diót.

Az A típusú gazdaságot vezető gazdák másokat, de magukat sem kímélő emberek voltak, gyakran vállaltak kockázatot, és élen jártak az újítások bevezetésében is. Kapcsolatuk a piaccal és a külvilággal erősebb volt, mint a saját földjükből élő kisebb birtokosoké.

B típus: saját tulajdonban levő mezőgazdasági üzem, amelyben gyakran vesznek igénybe idegen munkaerőt.

Ebbe a típusba 11–12 gazdaság tartozott a felszabadulást megelőző években. A birtokok területe 15–25 k. hold, értéke 156 és 245 aranykorona közé esett. Többnyire szántóból, rétből és kis méretű szőlőből tevődtek össze. A család méretétől függően vettek igénybe idegen munkaerőt, általában felfogadtak egy pár aratót és időnként napszámosokat kapálni, kaszálni. Gazdálkodásuk célját egy egykori 20 k. holdas gazda özvegye így fogalmazta meg: „Akkor minket nem a pénz érdekelt, hanem csak az, hogy tele legyen a magtár és az istálló.” A birtok mérete lehetővé tette, hogy ezt a célt elérjék. Ugyanazokat a növényeket termesztették és nagyjából ugyanolyan arányban vetve, mint a nagygazdák. Minthogy kevesebb kiadásuk volt, a terményeladásból származó hasznuk sem maradt el azokétól. Viszont kevesebb állatot tudtak tartani. Többnyire 6–7 marhájuk volt, amiből 2–3-at rendszeresen forgattak, némelyikük csikót is nevelt, amit ugyancsak jó áron lehetett értékesíteni, disznót, baromfit ők is adtak el. Ez a tény, hogy éppen az állattartásban maradtak el a nagyobb gazdáktól mennyiségileg, azt jelentette, hogy piaci érdekeltségük szükségyszerűen csekélyebb volt, mint azoké. Ugyanakkor nem sokkal kisebb jövedelmük és földjük mérete lehetővé tette, hogy az új eszközök bevezetésében, a kötött vetésforgó alkalmazásában lépést tartsanak a nagygazdákkal.

²¹ Érdemes szemügyre venni a nagygazda búzatermesztését a természetbeni ráfordítások oldaláról. 100 q-ás termést feltételezve a gazda kb. 12 q gabonát kellett adjon a két arató párnak (1/12 részt számítva), kb. 8 q-át a cséplőgép tulajdonosának, 25 q-át vagy ennek ellenértékét egész évre fogadott szolgájának. Így maradt 55 q-ja, ami nem lényegesen nagyobb, mint egy 15–16 k. holdas gazda terméseredménye, ha 5 k. holdon búzát termeszt (40–50 q) és csak a cséplőgép tulajdonosának kell adjon cséplőrészt.

C típus: a családi munkaerő felhasználásán alapuló mezőgazdasági üzem.

Mintegy 35–40 család rendelkezett ilyen üzemmel, ők alkották a varsányi birtokosok gerincét. Birtokaik területe 7–15 k. hold, értéke 191 aranykoronánál kevesebb volt. A szántót kiegészítette rét, legelő vagy szőlő, de a három együtt csak ritka esetben. Ekkora föld már eltartott egy családot, sőt „a tizenholdasok már egész jól megvoltak”, de amint megfogalmazták „foglaloztatta is a terület őket”. A 6–10 k. holdasoknál már nehezebb volt a helyzet. Ők sok esetben takarékoskodásra, a módosabb gazdák életvitelének szerény kivitelezésére kényszerültek. Ha baj érte a gazdaságot, nem rendelkeztek tartalékkal, ami helyreállításukat biztosíthatta volna. Egyik 8 holdas gazdát például behívtak katonának 1934-ben egy évre, közben idős édesapjára és fiatal feleségére maradt a birtok. Hazaérve tönkrement üzemet talált. Elment egy évre dolgozni, mellette művelte földjét vasárnaponként, csak így tudott annyi pénzt összegyűjteni, hogy a következő évben újra elegendő állattal, vetőmaggal kezdje meg a gazdálkodást, és otthon maradhasson földet művelni. Mivel ez sem volt elegendő, ezért 1936-ban és 37-ben elment a tábi Gross-birtokra aratónak. Ebben a típusban technikai újításokra kevésbé tellett, mint a nagyobb gazdaságokban. Az 1930-as évek végén ilyen gazdaságokban még kézzel vetettek (a búzát marokkal szórva, a lucernát, lóherét három ujj közé fogva, csipetenként), használták a tövisboronát, nem volt magtakarójuk, nem használtak hengert a talaj simításához. Többségüknek még félvasekéje volt. A 7–15 holdas gazdák között igen gyakoriak voltak a kölcsönös segítség és visszasegítés különböző formái, de nagyobb gazdákkal nem szívesen egyeztek meg ígás- és gyalogmunka cseréjében. Inkább egyszerűbb eszközökkel dolgoztak, de igyekeztek mindent családon belül megoldani. Ha segítségre szorultak, inkább elmentek kisebb földűekhez szántani vagy fuvarozni gyalogmunka ellenében, minthogy napszamosokat fogadjanak fel. Ugyanúgy törekedtek minden növény termesztésére, mint az A, B típusú gazdaságokban, de nem mindegyikük rendelkezett a Varsányban szokásos valamennyi növény termesztéséhez megfelelő földdel, a földek adottságaihoz kényszerültek alkalmazni a vetéstervet, kevésbé tudták betartani a vetésforgót, megváltozott a különböző termények aránya is. „Szalagokban volt a föld, ismerte az ember a szalagot, aszerint vetett” – foglalta össze egyik gazda a C típusú gazdaságok növénytermesztésének alapelvét.

A vetéstervet egy 12 holdas és egy 8 holdas gazda gyakorlata alapján mutatom be. A 12 holdas gazdának 10 hold szántója, 1,5 hold rétje, 600 négyszögölnyi legelője és 500 négyszögöl szőlője volt. Feleségével ketten dolgozták meg a földet, néha édesapja segített. A szántó vetésterve. kb. 35–40% búza; – kb. 5% rozs; – kb. 10–15% tavaszi árpa; – kb. 10% kukorica; – kb. 5% burgonya; – kb. 10–12% takarmány; – kb. 0,5% kender; – kb. 3% bab, tök, sütőtök (helyi neve „olasz tök”); – 8–10% bíborhere és fehér virágú lóhere.

Mindig volt a gazdaságban 4 marha (2 ökör, 2 tehén, 1 borjú).

A 8 holdas gazdának 8 holdja volt, 7 hold szántó és 1 hold rét. Édesapja és felesége segítségével művelte a földet.

A szántó vetésterve: kb. 35% búza; – kb. 14–15% árpa; – kb. 10–12% kukorica; – kb. 8–10% burgonya; – kb. 14–15% takarmány (ennek fele mindig lucerna); – kb. 2–3% bab; – kb. 4–5% bíborhere, fehér virágú lóhere (szerződéses termesztés magra).

A gazdaságban volt 2 ló és 1 tehén.

A jelentősebb eltérések körében egyetlen világos tendencia olvasható ki, és pedíg az, hogy a 6–10 kat. holdas gazdáknál növekedett a kapások aránya, elsősorban a nagyobb burgonyavetés következtében. Eltolódások következtek az állattartás módjából, a rétek és legelők arányából is. akik a marhák mellett tartottak lovat, több takarmányt igényeltek. Marhából általában három-négy volt az ilyen típusú gazdaságokban, nagyobb állatot csak esetlegesen adtak el, malacot azonban 10-et, 12-t is évente. Általában az állattartás ebben az üzemtípusban kisebb szerepet játszott, mint az *A*, *B* típusokban, nem volt a jövedelem fő forrása, ami tükröződött a takarmány vetésarányának csökkenésében. Pénz elsősorban termények értékesítéséből származott, szinte mindegyikből adtak el egy keveset, legtöbbit búzából, szerződéses bíbormagból, fehér virágú lóhere magjából. A pénzügyleteket igyekeztek elkerülni, amit lehetett terménycserével oldottak meg. Lónak és marhának való takarmányt cseréltek egymással, tojással küldték a gyereket a boltba fűszerért. A fizetnivalóikat kis mennyiségű eladásaikból fedezni tudták.

D típus: saját tulajdonban levő, kis teljesítményű mezőgazdasági üzemen alapuló családi gazdaság, amelyben egy vagy több családtag alkalmi munkavállalásra kényszerül.

Mintegy 100–110 család, a lakosságnak 1/3-a tartott fen *D* típusú gazdaságot. A 3–7 k. holdon gazdálkodók szerettek volna igazi, csak saját földjén dolgozó parasztemberként élni, de ezt földjük mérete nem tette lehetővé. Jövedelemkiegészítésként mezőgazdasági munkát vállaltak, ha tudtak; napszámba jártak, megpróbálták 1–2 holdat szerezni részes művelésre, vagy bérelni; ha ez nem sikerült, a faluban próbáltak munkát kapni, mint mesteremberek; eljártak az erdőre, vagy télidőben Felsenburg közeli szeszgyárába dolgozni. Közülük a mesteremberek voltak a legszerencsésebb helyzetben, mert a kis föld mellett valamilyen mesterség gyakorlása biztosnak mondható megélhetést nyújtott.

A föld hasznosításának nem alakult ki egységes rendszere ebben a gazdaságtípusban, az egyéb jövedelemszerzési lehetőségeknek és a föld adottságainak rendelték alá a művelést. Valamennyi ilyen típusú gazdaság bizonyos

fokig egyoldalúvá vált, mert a föld mérete nem tette lehetővé sokfajta növény termesztésére és legalább a mezőgazdasági üzemet kiszolgáló állatok tartására épülő, vegyes gazdaság kialakítását, mint az *A*, *B*, *C* típusban. Durván két nagyobb csoportot különíthetünk el, azokat, akik tartottak nagyállatokat, és azokat, akik nem. Az állat természetesen nem meghatározója, hanem következménye volt a két különböző hasznosítási módnak, de jelző szerepet tulajdoníthatunk neki. A nagyállattartó családoknál az egyúttal takarmányt is adó kapásnövények a földnek lényegesen nagyobb hányadát foglalták el, mint a nagyobb gazdaságokban. Példaként megemlíthetünk egy 3 k. holdas gazdát, aki 1 k. holdon termesztett kukoricát, 500–600 négyszögölön krumplit (összesen 38%) és további 1400 négyszögölön takarmányt (30%), hogy két-három tehenet tudjon tartani, amiből évente egyet eladott, ezenfelül két-három disznót neveljen. Búzát viszont csak 300–400 négyszögölön termesztett, és a családnak szükséges gabonamennyiséget nyáron részes aratóként kereste meg. Évközben is eljárt másokhoz dolgozni napszámba, részért kaszált nemcsak a helyi gazdaságokban, hanem a közeli falvakban is (Csitár, Huguag). Csépléskor feleségével együtt szegődött el, így gyűjtötték össze a kenyérre való. Mások éppen fordítva, a föld nagy részén búzát termesztettek, sokszor 50–60%-on is, kukoricát, burgonyát csak annyit, hogy egy-két disznót és baromfit nevelhessenek, nagyállatot nem tartottak. Földjüket nagyobb gazdákkal szántatták fel, amit gyalogos munkával viszonztak.

Általános jegye volt ennek az üzemtípusnak, hogy mindent eladtak, amit lehetett, minden lehetőséget megkíséreltek kihasználni. Az egyik úttörő például az árokparton kaszált fűvel nem állatokat tartott, hanem eladta. A cél ezekben a gazdaságokban annyi föld szerzése volt, hogy igazi gazdává válhassanak. Törekvésüket így foglalta össze egy egykor háromholdas gazda özvegye: „Akkor úgy voltunk, csak föld legyen, ház legyen.” A földszerzés csak keveseknek sikerült. Nagy eredménynek mondhatta valaki, ha egy tehen megvásárlásáig eljutott. Az ilyen gazdaságokkal rendelkezők kiadásait növelte, hogy kendert többnyire már nem tudtak termesztani, ezért a ruházatot is teljes egészében meg kellett vásárolják.

E típus: rendszeresen munkát vállalók gazdasága.

150–160 család, a lakosságnak körülbelül a fele, a földnélküliek és a 3 k. holdnál kevesebb földdel rendelkezők tartottak fenn ilyen gazdaságtípust. Mindaz, amit a *D* típusról elmondottunk, fokozottan igaz volt az *E* típusú gazdasággal rendelkező családokra, különösen a földnélküliekre. Minden munkalehetőséget meg kellett ragadjanak a megélhetéshez. Szerencsés volt, aki elhelyezkedhetett Salgótarjánban az acélgyárban, vagy mint summásgazda évről évre ugyanoda szerződhetett dolgozni. A föld művelése magától értetődően a pillanatnyi

körülmények szerint alakult, szó sem lehetett arról, hogy vegyes gazdaságot tartsanak fenn, ésszerűen forgassák a növényeket. A piaci változásokra rendkívül érzékenyek voltak e családok, hiszen saját munkaerejüket bocsátották áruba rendszeresen, ezért piacközpontú volt a gondolkodásuk is. Volt olyan 2 k. holdas gazda, aki 1 holdon búzát termesztett és teljes termését eladta, helyette részesaratóként kereste meg a kenyerét, mert jó minőségű búzájért többet fizettek, mint az aratással keresett gyengébbért. A másik holdon viszont már hiába kezdett akármit, „ha kukoricát vettem, nem volt krumplim, ha krumplit vettem, nem volt kukoricám”. Mellékesen kocsit gyártott, és pénzen vett, részért kaszált takarmányon lovakat tartott, fuvarozással próbált pénzt keresni.

A legnehezebb helyzetben a földnélküliek voltak. Elszegődtek summásnak, elmentek időszakosan az iparba dolgozni. Mindennapos volt az a sors, hogy valaki egyik évben elment Mezőhegyesre summásnak, következő két nyáron Losoncon volt cseléd, utána egy évig bazaltbányában dolgozott kőfejtőként, majd ezt követően három helyi uraságnál volt váltakozva napszámos, és télen eljárt erdei munkára a varsányi urakhoz, vagy Pilinybe, Losoncra.

Summásmunkára jobbára a fiatalok mentek el, de nemcsak legények, leányok, hanem fiatal házások is a földnélküli vagy kiscsüddi családokból (de A, B, C típusúakból soha).

A summások főként két helyre szegődtek el. Kisebb csoportjuk, harmincan, a közeli Felsenburg-birtokra, ahonnan hét végén haza tudtak menni, és ha volt 1–2 holdjuk, azt is megművelhették így. A nagy többség Mezőhegyesre szerződött, az állami birtokra. A Felsenburg-birtokon a summásidő két részletben telt el, április végétől június végéig, a répa bekapálásáig, majd augusztus elejétől, a cséplés befejezésétől szeptember végéig, október közepéig, a répa betakarításáig tartott. A Mezőhegyesre járók is külön szerződtek az aratásra, cséplésre, de május 1-én kellett munkába álljanak Mezőhegyesen és november 1-ig dolgoztak ott. Mindkét helyen a cukorrépa művelése volt a fő munka, de a sok kapálást jobbára a nők végezték, a férfiak pedig május közepétől, a lucerna kaszálástól kezdve folyton kaszáltak, rakodtak. A fizetésre már nem emlékeznek pontosan, de 25–30 pengőt meg lehetett havonta keresni summás munkán, ehhez járul 10 naponként 2 kg szalonna, az uradalom adta a meleg étel nyersanyagait (babot és bivalyhúst mindig – így emlékeznek a Mezőhegyesre járók), kaszásoknak kijárt a napi egy deci 30°-os pálinka vagy két deci bor is. Aratáskor ügyes ember a feleségével 10–15 q búzát is összegyűjtött, előfordult, hogy télen tőle vásárolt gabonát egy-egy megszorult gazda a faluban. A búzát Mezőhegyesről nem szállították haza, hanem az uradalom és a szécsényi kereskedők közötti megegyezés alapján Szécsényben kapták meg az aratók a summásmunkáról visszatérve, az aratottal azonos minőségű búzából. A minőség betartására a mezőhegyesi

állami birtok kiküldöttje ügyelt fel. Minden egyéb élelmiszert otthon a boltból kellett vásároljanak. A summások természetesen állatot sem tarthattak, így hús nem került ki a háztól. Földet, házat a summásmunkával szerzett pénzen jobbra csak a bandagazdák tudtak szerezni, akik irányították a summásokat, hajtották a munkát, de ők maguk sokat nem dolgoztak. Feleségük volt a gazdaasszony, segítői a rokon asszonyok. Nagy volt a szavuk, az uraság, illetőleg az uradalom bizalmi embereinek tekintették őket. A II. világháború alatt már némileg demokratizálódtak a bandán belüli kapcsolatok, ebben az időben már nem a bandagazda nevezte ki a gazdaasszony segítőit, hanem választották őket, inkább megbeszélte a bandagazda a munkát a banda tagjaival.

Az egykori *E* típusú gazdasággal rendelkezők életének leglényegesebb jegy a létbizonytalanság volt, helyzetüket nem lehet másként jellemezni, mint ahogyan egy egykori summás tette: „Rettenetes sors volt az”.

A JAVAK FORGALMA – PIACI KAPCSOLATOK

Mint láttuk, a különböző gazdaságtípusok nem azonos módon viszonyultak a piachoz, az áruterelés szükségességéhez. A piacra az *A*, *D*, *E* típusú gazdasággal rendelkezők reagáltak a legérzékenyebben, azok, akik felismerték a piac előnyeit, de ugyanakkor a legjobban rá is szorultak a piac ismeretére. Viszont a *B*, *C* típusú üzemek tulajdonosai, noha szintén állandóan kontaktusban voltak a piaccal, inkább szükséges rossznak tekintették az áruterelést, a pénz használatát, és ha tudták, elkerülték. Minden gazdának meg kellett azonban jelennie a piacon ebben az időszakban, ha állatainak vagy gazdasági felszerelésének cseréjére kényszerült, vagy egyes ruhadarabokhoz, fűszerekhez kívánt jutni. Ugyanakkor az önellátás bizonyos jegyeit minden háztartás magán viselte, mert alapvető élelmiszereket, például kenyeret nem lehetett a faluban vásárolni az 1940-es évek végéig.

Az árucseré helyileg több szintéren folyt. Magában a faluban is volt a Hanyga szövetkezetnek egy boltja és egy magánkereskedés, ahol élelmiszert, fűszereket lehetett kapni pénzért, de tojásért is. A terménnyel vásárlás lehetőségét, mint említettük, főként a *C* típusú gazdaságú családok használták ki. Piacozni az asszonyok (főként az *A*, *B*, *C* típusú gazdaságokból, mert onnan volt mit eladni) Szécsénybe, Balassagyarmatra jártak. Vittek tojást, tyúkot, hízott libát, szőlőt, mákot. Szécsényben minden pénteken, Balassagyarmaton, Salgótarjánban minden hétköznap volt piac. Csirkét, tojást, tollat a faluban is el lehetett adni felvásárlóknak. Ezekkel a terményekkel jártak Ludányba, Halásziba, ahol káposztára cserélték. A gazdasági felszerelés tárgyait és a ruha-

neműt ugyancsak Szécsényben, Balassagyarmaton és Salgótarjánban vették vásárok alkalmával, amikor sikerült állatot is eladni. A két városban havonta, Szécsényben két hónap kivételével ugyancsak havonta rendeztek és rendeznek állat- és kirakó vásárt. A vásárokra gyalog mentek, a tehenet rendszerint borjával vitték eladni, úgy jobban elkelt. A borjú a kocsin volt, a tehenet asszony vezette, és igencsak ki kellett lépjen, hogy a borja után bőgő állatot kövesse 20 km-en keresztül Balassagyarmatig. Rendszerint délután indultak, útközben, vagy Patvaron aludtak, és reggelre értek Gyarmatra.

Állatot vásárolni a gazdák az Alföldre jártak, Mezőkövesdre, Jászberénybe, Jászdózsára, Jászapátiba, onnan gyalog hajtották haza az állatokat.

A terményeket nagyobb arányban szécsényi kereskedők vásárolták fel, akikkel egyéb ügyleteket is lehetett bonyolítani, kölcsönöztek búzát, takarmányt, kisebb összegeket a következő évi termés terhére.

A gazdák egymás között ügyleteikben gyakran nem pénzzel fizettek, hanem terményt adtak terményért megegyezés szerint. Kialakult cserearányokról nem beszélhetünk. Rokonok, szomszédok egymás közötti cseréikben nem fogtak vissza kamatot. Ha szegényebb gazdagabttól kölcsönkért, munkával törlesztette. Közölte vele a nagygazda, hogy azután jöjjön el hozzá dolgozni két-három napra a kamat fejében.

A javak tulajdonosváltásának volt még egy formája, nevezetesen a falopás. A község szegény embereinek ugyanis nem tellett fa vásárlására, így a környező erdőkből gyűjtötték össze a tűzifát.

FOGYASZTÁS

A különböző üzemtípusú birtokosok és az agrárproletárok fogyasztási szokásai kevésbé tértek el egymástól. Azonos jellegű ételeket ettek, csak az állatokat tartó gazdáknál gyakrabban volt hús. Azonos jellegű ruházatot hordtak, de a 10 holdnál többel rendelkezők jobb anyagból vették, esetleg több volt ugyanabból a fajtából, míg a szegény summáslegénynek előfordult, hogy zsákból varrt nadrágot az anyja. Öltözködésre azonban a *D*, *E* típusú gazdasággal rendelkezőknek legalább annyi, ha nem több pénze ment el, mint a nagyobb gazdáknak, egyszerűen azért, mert nem volt kenderjük, amiből a gazdagabbak alsóruháikat házilag készítették. A boltból, vásárokról való öltözködésből következett, hogy a szegény leány egy-egy divatosabb apróságot vehetett fel, mint a nagygazda lánya.

Jelentős eltérés mutatkozott viszont a befektetésekben. A gazdák gazdasági felszerelést vásároltak, földre, házra gyűjtöttek. Egy ház felépítéséhez a 15–50

holdas gazdáknak is 10–15 évi pénzgyűjtésre volt szüksége. Ugyanez a lehetőség nem adatott meg a szegényeknek. Egy ház megszerzése sokszor életmű volt, földet pedig csak nagyon kevesen tudtak vásárolni.

A gazdagok és szegények fogyasztási különbségét – visszatekintve – a szegények nem is a megszerzhető javakban látták a leglényegesebbnek, hanem a saját erő elhasználásában. Véleményük szerint a nagygazdáknak kevesebbet kellett dolgozniuk, feleségük nem járt a mezőre, kényelmesebben élhettek. Ezt a megállapítást a korábbi nagygazdák nem osztják, szerintük a gazda szolgálójával, napszámásával együtt dolgozott, sőt este is azon törhette a fejét, hogyan ossza be a másnapi munkát. Ez azonban kétségkívül kellemesebb gond volt, mint amivel a szegények napról napra ugyancsak szembe kellett nézzenek: hogy miből éljenek meg. A jövedelem beosztása, a kiadások eldöntése mindenütt a férj és feleség közös ügye volt, legalábbis az emlékezet szerint. A nagyobb gazdaságot érintő kiadásokat megbeszélték, de a férfi döntött, az apróbb háztartási bevásárlásokat az asszony egyedül határozta el. Visszaemlékezve mindenki azt hangoztatta, hogy a pénzhez mindig az nyúlt, akinek szüksége volt rá, sohasem zárták el.

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS

Amint az eddigiekből is kiderült, a társadalmi rétegek nagyjából a birtokkategóriák szerint különültek el egymástól, ugyanaz a polarizálódás zajlott le Varsányban, ami a magyar parasztság egészét jellemezte a századfordulótól a II. világháborúig (Szabó I. 1965: 26–27; Gyimesi 1968: 159–161), de az egyes rétegek közötti különbségek nem voltak élesek. A föld, a mezőgazdasági üzem méretéhez még egy szubjektív tényező is járult, a „jó gazda” kritérium, ami természetesen csak olyan gazdáknak jutott ki, akiknek elegendő földjük volt, hogy ezt be is bizonyíthassák.

Ezen a kategorizáláson az sem változtatott, ha valaki gyári munkás volt, őt is földje és gazdálkodása alapján ítélték meg, azaz az agrárproletárokkal egyenlőként tartották számon.

A falubeliek általában rétegben gondolkodnak a múltat illetően. Voltak nagygazdák, „tizenholdasok” (ez Varsányban használt fogalom), néhány holdasok és földnélküliek. Ezt a kategorizálást még jobban alátámasztotta, hogy a nagygazdák és a „tizenholdasok” voltak a falu vezetői. Ez természetesen következménye volt mind a virilista elven nyugvó közigazgatási rendszernek, mind annak a tekintélynek, amit néhány nagygazda élvezett egyfelől gazdasági (munkaadói) hatalma, másfelől szorgalmas, „jó gazda” híre alapján. To-

vábbá ezeken a széles határokon belül fűzték össze jobban rokoni, házassági kapcsolatok az egyes családokat. Miként a tízholdas vagy ennél több földű gazdák, úgy a néhányholdasok és a földnélküliek között sem volt éles határ, mert örökléssel hozzá lehetett jutni 1–2 holdhoz, és szétörökléssel, birtokvesztéssel könnyen földtelenné válhattak a 4–5 holdas gazdák utódai, ezenfelül a munkavállalási kötelezettség gyakran hozta össze az ilyen rétegekből származó embereket közös munkahelyen, főként summásmunkán.

A tanítókat és a papot nem illesztették a társadalmi rétegek hierarchiájába. Némileg külön és maguknál előbbre valóként tartották számon őket. Ugyancsak külön, sőt másik világba tartozóként osztályozták a néhány helybeli nagybirtokost, illetőleg nagybérlet, akikben egy felettük álló osztály képviselőit látták, érintkezésük velük kizárólag munkakapcsolatokra korlátozódott, illetőleg a falu mint testület került érintkezésbe velük közigazgatási ügyekben.

A zömmel agrárproletárok és törpebirtokosok (az *E* és *D* típusú gazdaságok, mint említettem, az összes családi gazdaságnak mintegy 4/5-ét tették ki) lakta falu földművelő társadalmából csak a rendszeresen szolgát vagy napszámosokat foglalkoztató 8 nagygazda család (közülük is elsősorban az 5 módosabb) vált ki, jobbára ők kerültek szembe a falu szegényebbjeivel mint munkaadók. A gazdák és napszámosaik viszonyában – noha e viszony természeténél fogva a kizsákmányolást célozta – nemigen fordultak elő konfliktusok, sőt patriarchális vonások is megőrződtek. Ma is emlegetnek néhány gazdát, aki cséplés után odaszólt aratójának, hogy „egy-két zsákkal kapj fel, csak az asszony meg ne lássa”. Vagy ha kaszálták a lucernát, este odaszólt a gazda a napszámosnak: „vigyél egy jó nyalábbal a nyúlak”. Reggelire féldecivel várták a jó munkást helyenként, ebédhez bort is kapott, este lehajtottak még egy pohárral. Télen is előfordult, hogy az ügyes munkást behívták egy pohár borra, „oszt abba a pohárba volt egy liter vagy kettő is”. Természetesen családonként eltérő volt a gazdák és főként a gazdaasszonyok magatartása. Volt ahol „nem féldecit adtak, hanem cibere levest meg szepara (lefölözött) tejet”. Előfordult, hogy a cselédnek ugyanannál az asztalnál kisebb méretű tányérral terítettek. Általában a gazdák feleségeitől több megaláztatást kellett eltűrni – emlékeznek vissza az egykori napszámosok –, és ezt próbálták a gazdák valamelyest ellensúlyozni, már a jobb munkateljesítmény érdekében is, de nemcsak ezért. A gazda és cselédje, napszámosa viszonyának igen lényeges eleme volt, hogy együtt dolgoztak a gazda földjén, gyakran azonos erőfeszítéssel, és ez – legalábbis a munkát illetően – közel tartotta egymáshoz a társadalmilag egyre távolodó rétegek tagjait. Az asszonyok között viszont ilyesfajta érzelem nem alakulhatott ki, mert a 15–20 holdas gazdák feleségei nem jártak már ki a mezőre.

A mezőgazdasági munkás és a törpebirtokos kiszolgáltatottságának tudatában volt, és néhányan hangot is adtak elégedetlenségüknek, amit a II. világháború alatt egyesek elzárása és rendőri felügyelet alá helyezése bizonyít,²² de a hangadók nem a legszegényebbek, hanem 5–15 holdas birtokosok voltak, és nem a helyi nagygazdák, hanem a nagybirtokrendszer ellen emeltek szót.

FÖLDMŰVESEK ÉS KÉTLAKIAK

A felszabadulás Varsányt kifosztott, tönkrement állapotban találta. A falu körüli harcok megrongálták az épületeket, a hadseregek megették és elvitték az állatokat. Az állatállomány körülbelül 1/10-ére csökkent, amint a 2. sz. táblázatban láthatjuk. Nem volt malom, ahol őröltetni lehetett volna,²³ tönkrementek a cséplőgépek, a kovácsműhelyek.²⁴ A gazdasági felszerelésben azonban viszonylag kevés kár esett, elegendő vetőmag maradt a vetéshez,²⁵ így a gazdálkodás újra megindulhatott.

Az 1945-ben született törvények, intézkedések közül természetesen a földosztásnak volt a legnagyobb hatása Varsányban éppúgy, mint az ország többi falujában. Varsány azzal is büszkélkedhetett, hogy a megyében itt kezdték meg először a földosztást (Jakab 1974: 33). Összesen 1097 k. hold és 658 négyszögölnyi földet osztottak szét a 306 jogosultnak elismert föligénylőnek. Átlagosan 4 k. holdat juttattak egy családnak.²⁶ A gyermektelen házaspárok 2 k. holdat kaptak, a gyermekesek gyermekenként 1 k. holddal többet, 5 és ennél több gyermekes családok pedig 10 k. holdat.²⁷ A földosztály eredményeként alakult ki a falu mai belterülete, új házhelyeket mértek ki és kijelölték a közintézmények földjét is.²⁸ A földosztással átalakult a falu birtokstruktúrája, de amint

²² Az emlékezetten kívül ennek nyomai a levéltári anyagban is megtalálhatók. Nm alispáni iratok 18 862/1943, továbbá NHFI/V. 467/1946.

²³ Szükségmegoldásként egy régi malmot javítottak meg Alsó-Tábon, de szíj nem lévén a tűzoltófecskendő vászoncsövével hajtották (Andó *Húsz év*: 4).

²⁴ NHFI/V. 1117/1947.

²⁵ Nm alispáni iratok 5/1945.

²⁶ NHFI/V. 14 631/1947.

²⁷ Andó *Húsz év*: 2.

²⁸ NHFI/V. 2329/1946 és 6663/1946 valamint Andó *Húsz év*: 3. A földosztás nem zajlott le viták nélkül, ami egy ilyen horderejű ügynél természetes is (NHFI/V. 4283/1945, 465/1946, 8650/1946). Tény, hogy a Földigénylő Bizottság vezetői éltek a megnyíló lehetőséggel, egyikük 17 k. holdra kerekítette birtokát, másik kocsmatartási engedélyt szerzett egyebek mellett.

az 1. sz. táblázaton az 1949-es népszámlálás adatai alapján látható, és egyéb források is bizonyítják;²⁹ a földosztás eredményeként nem nőtt meg jelentősen az olyan birtokosok száma, akik kizárólag földművelésből családjukkal meg tudtak volna élni, ezáltal változatlanul időleges vagy állandó bérmunka vállalására kényszerült a falu lakosságának mintegy háromnegyed része.

A felszabadulást követő évek a gazdaságok újjászervezésének évei voltak. Az elveszett javak pótlására különböző lehetőségek adódtak. A falu lakói, ki engedéllyel, ki anélkül, széthordták a környező nagybirtokokon található eszközöket, állatokat, építőanyagot, elvitték még az erdei kisvasút sínjét is.³⁰ Ennek során nem csekély kár keletkezett. Az új gazdáknak osztottak például 300 k. holdnyi fiatal, telepített gyümölcsöst, ami két év alatt tönkrement.³¹ Ki-ki kiemelt néhány fát, hazavitte, elültette a kertjébe, a többit sorsára hagyta.

A megmaradt állatokon felül az elsők a szovjet hadseregtől maradt sebesült lovak voltak. Aki otthon volt, fogott néhány maródi lovat, kikezelte, úgy tett szert jószágra.³² Mások vásárolni kényszerültek. A háborút követő két

A földosztás körüli perpatvarok megvilágítanak egy másik tényt is. Jakab Sándor írja (1974: 19–20), hogy 1945-ben Nógrád megyének még az ipari településektől távolos falvaiban is erős MKP szervezetek jöttek létre, így Varsányban is 116-an léptek be a pártba. Ezt a jelenséget általánosságban a forradalmi hagyományokkal és szociális okokkal, így a summások nagy arányával magyarázza. Ezek az okok Varsány esetében is érvényesek, mint láthattuk, de itt az MKP népszerűségéhez egy különös ok is járult. Elterjedtek a faluban kósza hírek, hogy aki belép az MKP-be, annak 1–2 holddal többet adnak (NHFI/V. 4636/1945), sőt az emlékezet szerint a Földigénylő Bizottság elnöke is terjesztett efféléket. Amikor a hír alaptalannak bizonyult, többen kiléptek a pártból 1946/47-ben.

²⁹ Egy 1945-ben készült jegyzői összeállítás szerint 519 birtok keletkezett Varsányban a földbirtokrendezés eredményeként, ebből egy 200–1000 k. hold közötti (ez feltehetőleg az állami erdőgazdaság), egy 100–200 k. hold közötti, két 50–100 k. holdas (ez a két 80 k. hold fölötti birtoktest, lásd az A gazdaságtípust), húsz 25–50 k. holdas (ez az adat a 9. jegyzetben felsorolt iratok alapján csak elírásaként fogható fel, a szám valójában a 15–20 k. holdasoknak felel meg), kétszáznegyvenhárom 5–25 (valójában 5–15) k. holdas és kétszázötvenhárom 5 k. hold alatti. (NmL Gazd. Fel. iratai 748/1945). A birtokok száma itt jóval nagyobb, mint az 1949-es népszámlálás adataiból tűnne, azonban az utóbbi nem a birtokok, hanem a gazdaságok számát mutatja. Birtok viszont jóval több volt, mint gazdaság, amit az 1949/50-es gazdajelző is mutat, amely 540 magánkézen levő birtoktestet tartalmaz (NmL V. 531. Varsány Dd–22).

³⁰ NHFI/V. 4249/1945; 774/1946; 1396/1946; 2210/1946; 3084/1946; 5396/1946, 9716/1946.

³¹ Andó Húsz év: 3.

³² Andó Húsz év: 3. Andó említi ugyanitt, hogy a tavaszi munkák elvégzésekor már 15 pár ló volt, ez több, mint az összeírásban mutatkozó mennyiség (lásd a 2. sz. táblázatot) és a Nm alispáni iratok által 5/1945-ben jelzett 15 lónál.

év a nagy piacozás időszaka volt. Krumplit, kukoricát igen jó áron lehetett eladni, különösen annak, aki Budapestre tudta szállítani. Felvásárlók ellátogattak a faluba is. Álltért nagy távolságokat bejártak, elutaztak a Dunántúlra is néhány disznóért.

Az újjászerveződés időszakában eleve hátrányba kerültek azok a családok, amelyek férfitagjai néhány hónapos késéssel jöttek meg a háborúból. Leggyorsabban a nagygazdák és 10–25 holdasok szedték össze magukat. Ennek egyszerű oka volt: a néhány állat náluk maradt meg, ők rendelkeztek tartalékokkal, amelyek eladásából gyorsan lehetett az elpusztult javakat pótolni. Nem kímélték magukat, hajnali háromkor keltek feleségestől, dolgoztak, amennyit bírtak. Nem hiányzott a szorgalom másoknál sem, annál inkább a megfelelő eszközök. Volt, aki ásóval, kapával esett a földnek. A legtöbb újjazdának nemcsak az állatokat, hanem a gazdasági felszerelés egészét is ezekben az években kellett megvenni. A termelés technikai oldaláról nézve, ez volt az az időszak, amikor a gazdák tömegesen tértek át a félvasekéről a könnyű, Kühne gyártmányú vasekére. Egyéb eszközökben még nem érték el a nagygazdák felszereltségi szintjét.

1945-ben a terményösszetételben némi eltolódás következett be az igaerő hiánya és az őszi vetés pusztulása miatt. Nőtt a kapások vetésterülete valamelyest, így éppen a legjobban eladható terményekből – burgonyából és kukoricából – növekedett a termékmennyiség. A következő évtől viszont vetésterv írta elő néhány növény termesztésének arányát, így a búza kötelező vetésterülete a szántó 30%-a kellett legyen. Ez az intézkedés objektíve az A, B, C típusú üzemeket erősítette, hiszen eddig is legalább ekkora területen termesztettek búzát, ugyanakkor csökkentette a kisebb gazdaságok alkalmazkodási lehetőségeit. Nem erősítette a kis gazdaságokat az sem, hogy számos új gazda 300–400 négyszöglet kiszakított földjéből szőlőföldnek, mert úgy tartották, hogy „nem gazda, akinek nincs szőlője”. A kisméretű szőlőket a faluban ismert direkt termő fajtákkal telepítették be.

1947-re, amikor a falu állatállománya megközelítette a háború előtti szintet és befejeződött a gazdaságok újjá- illetve megszervezése,³³ világossá vált, hogy a 6–7 holdnál kevesebb földdel rendelkező birtokosok nem tudnak megélni a mezőgazdaságból. Ugyanolyan gazdálkodásra kényszerültek,

³³ 1947-ben már 137 ló, 504 szarvasmarha, 754 disznó volt a faluban (Nm Gazd. Fel. iratai. Állatösszeírás 1947). A gazdaságok talpraállításában nagy segítséget nyújtott az ipari termék–agrártermék árány megváltoztatása, amint Jakab (1974: 66) megállapítja. Ez nem jelenti azonban, hogy ragyogóan éltek a falusiak. Ezt bizonyítja, hogy még 1948-ban is 505 főt minősítettek kenyér- és lisztellátatlannak a helyi hatóságok (NmL V. 531 Varsány Dd–18).

mint korábban a *D*, illetve *E* típusú gazdaságban élők. Általános gyakorlatá vált körükben, hogy tavasztól ősziig földet műveltek, időközben, ha lehetett, napszámomunkát vállaltak; elszegődtek aratóknak, és ősszel elmentek az építőiparba dolgozni, főként Budapestre jártak sokan 1945–1949 között segéd- és kubikmunkára. Több tényező okozta, hogy a megélhetésnek ezt a módját választották. A mezőgazdaságon kívüli jövedelemszerzés szükségesszerű volt. A munkát keresők többsége nem volt jártas semmilyen szakmában, ezért természetesen adódott az építőipar, amelyben nagy volt a segéd- és kubikmunka iránti igény az újjáépítés időszakában. Ez az igény azonban nem helyileg, sőt nem is a közvetlen környéken jelentkezett. Nógrád megyében csak a hároméves terv befejezésére sikerült a munkanélküliséget megszüntetni,³⁴ ezért kellett a varsányiaknak távolabb, Budapesten munkát keresniük.³⁵

A nem mezőgazdasági jellegű munka vállalása azonban csak az egyik út volt, amelyen Varsány szegény emberei megkísérelték megélhetésüket biztosítani. Egy másik törekvést testesített meg a termelészövetkezet. 1948 tavaszán 10 család összefogott és elhatározta, hogy szövetkezetet alakítanak. A szervezők 3–5 k. holdas kisbirtokosok, az MDP tagjai voltak, akik földjüket a földosztáskor kapták. Arra gondoltak, hogy nagyobb birtoktesten eredményesebben gazdálkodhatnak, és esetleg több támogatást is kaphatnak, mint az egyéni gazdálkodó parasztok. 60 k. holdon kezdték meg a munkát. Ebből kb. 40 k. holdat tettek ki saját földjeik, amelyek szétszórt parcellákban feküdtek, és kiki a magáét művelte meg, a termést adták a közösbe. 20 k. holdat kaptak az államilag kisajátított földből, ez volt a közös gazdálkodás magja. 1949-ben, amikor hivatalosan elismerték a működésüket, tagosítást kértek és kaptak, így attól kezdve egy tagban levő földön folytatták a gazdálkodást. Néhány év alatt a tagok száma és a földterület jelentősen megszaporodott, 1950-ben már 500 k. holdat műveltek közösen a „Dózsa” termelészövetkezetben. A munkák elvégzéséhez segítséget kaptak az 1947-ben, Szécsényben felállított gépállomástól, traktorokat, vetőgépeket, cséplőgépet, amit már robbanómotor haj-

³⁴ 1947-ben 4000–6000, sőt 1948 májusában 11 000 munkanélküli volt Nógrádban (Jakab 1974: 64 és 142).

³⁵ Az iparba vándorlás nagyságrendjét a 3. sz. táblázattal tudjuk érzékeltetni, ami természetesen csak a tendenciát mutatja az adatok jellegéből következően. Némi tájékoztatást nyújt a foglalkozási arányokról az 1949-es népszámlálás anyaga, de adatait nem tekinthetjük pontosnak, mert mint mondtuk az iparba, főként az építőiparba járók zöme nem helyezkedett el tartósan, hanem csak néhány hónapra, az ipari munkát minduntalan felcserélte kis birtoka megművelésével. A népszámlálási adatok szerint a keresők közül 54 munkás (ebből 30 mezőgazdasági), 9 alkalmazott (1 mezőgazdasági), 367-en önállóak (341 mezőgazdasági), a gazdasággal rendelkezők száma pedig 356. (KSH 1949 3. kötet: 428–429 és 8. kötet: 352–353).

tott. Így kezdődött el Varsányban a közös, nagyüzemi gazdálkodás, amelynek súlya azonban nem érte el a kis magángazdaságokét 1960-ig.

A földosztást követően az 1945–1956 közötti időszakot meghatározó másik fontos intézkedés a kötelező beszolgáltatások elrendelése volt. Különbféle termények beszolgáltatására kötelezték a termelőket már a II. világháború alatt is (lásd az 1. sz. jegyzetet), de ezek az intézkedések 1949-től váltak súlyos teherré, és az 1953–1954-es mérséklés ellenére alapvetően meghatározták a faluban előállított javak útját, forgalmát. A beszolgáltatási kötelezettségeket kísérő, pénzben fizetendő adók, a búzában fizetendő búzaföldadó és egyes növények termesztésének kötelezővé tétele (dohány, len, napraforgó, mák, sőt néhány nagygazdánál ricinus) olyan gazdasági környezetet teremtettek, amelyben a magángazdák mezőgazdasági termelését és terményértékesítését már nem a piaci mechanizmusok, hanem az adminisztratív intézkedések szabályozták. A különféle intézkedések közül azért volt a kötelező beszolgáltatásoknak különösen nagy hatása, mert szinte minden termékre kiterjedtek, amit a faluban előállítottak. Volt gabona-, termesztett takarmány-, kukorica-, burgonya-, széna-, tej-, tojás-, baromfi-, marha-, sertés-, zsír-, borbeadási kötelezettség. A falu akkori vezetői mindent megtettek, hogy a falubelieket rászorítsák a kötelezettségek teljesítésére. Ma is sokan emlékeznek arra, hogy az akkori tanácselnök hogyan seperte ki a padlást, hogy néhányan az Alföldre kellett utazzanak megfelelő súlyú, leadni való disznót vásárolni.³⁶ Általában mindenki úgy emlékszik vissza az 1949–1956 közötti időszakra, mint igen kemény időre, és mint egy mind akkor, mind ma vezető állásban levő idősebb ember elmondta, sok családban még a fejadag (250 kg volt búzából) sem maradt meg a beszolgáltatási kötelezettség teljesítésével. A termelőszövetkezetben tömörülteknek annyi előnye volt, hogy legalább a fejadag megmaradt a kollektív kötelezettség lerovása után.

A beszolgáltatási kötelezettségek tényleges súlyát a fő termény, a búza beszolgáltatási arányával lehet jól érzékeltetni. A kötelezettség a földek értékével volt progresszív arányban, de a gazdaságtípusok, üzemméretek mellé állítva jobban érzékelhető a jelentősége. 1949–1950-ben a 25 k. holdnál nagyobb birtokosok 4–6 tonna, a 15–25 k. holdasok 1,3–2,1 tonna, a 7–5 k. holdasok 6–13 q búzát kellett beadjanak, a kisebb birtokosok kötelezettsége 5 q-nál

³⁶ 1951-ben 530%-ra teljesítette a falu a kenyérgabona beadási kötelezettséget (NmL Varsány, TVB. 1951. XX. jk.). A lelkiismeretes begyűjtés sem volt elegendő, 1953-ban Varsányt kizárták a szabadpiaci forgalomból a beszolgáltatási kötelezettség nem teljesítése miatt (NmL Varsány, TVB. 1953. III. 12-i jk.). Ez mutatja, hogy a helyi vezetőket erősen szorították a járási, megyei szintről. A Nógrád megyei vezetők akkori, irreális követelményeket támasztó és az adott helyzettel nem megfelelően számoló agrárpolitikájáról jó képet ad Jakab 1974: 191–229.

kevesebb volt.³⁷ Ez a mennyiség azt jelentette, hogy a helyi, a II. világháborút megelőző időszakhoz képest nem emelkedő termésátlagokat és a változatlan munkaerő-szükségletet figyelembe véve, az *A* típusú üzemekben semmi gabona sem maradt volna, még vetőmagnak sem, a 15–20 k. holdasoknál körülbelül 10–20 q, a 7–15 holdasoknál 20–30 q, a 3–7 k. holdasoknál 10–20 q gabona maradhatott, a még kisebb földűeknél 10 q gabona sem termett.³⁸ Ez a számítás becslésen alapul, mégsem járhat messze a valóságtól, ha a gazdaságok sorsát nyomon követjük.

Az *A* típusú gazdasággal rendelkezők, akiket elsőként nyilvánítottak kuláknak 1948-ban, gazdaságilag lehetetlen helyzetbe kerültek. A súlyos beszolgáltatási adóterhek mellett őket sújtották elsősorban a néhány kötelezővé tett növény termesztésével, amelyek közül egyedül a mák termesztésének voltak hagyományai Varsányban. A többihez nem értettek, így elsősorban a dohány és a len okozott sok nehézséget. Nem is maradt fenn ennek a három növénynek a vetése 1953 után, csupán napraforgót vetett néhány gazda, hogy szárát az állataival feletesse. A dohány művelését a termelősövetkezetben kezdték el újra 1969-ben szakszerűen, de ebben az ágazatban kevés varsányi asszonyt foglalkoztatnak. E növények helyes műveléséhez nem értettek a kuláknak minősített gazdák, csak káruk származott belőle. A földjük műveléséhez változatlanul idegen munkaerőre szorultak, így kiadásai nem csökkentek, sőt bizonyos fokok nőtték, mert az 1950-es években már a marokszedők is egész részesek lettek, a napszám pedig a növekvő ipari bérekhez igazodott, az 1950-es évek elején 25–30 Ft volt. Ezek a kiadások természetesen kiegyenlíthetők voltak a családi munkaerő fokozottabb igénybevételével. A gazdasági terhek mellett a kulákokat az ellenük folytatott harc jegyében különféle bírságokkal is könnyebben sújtották, mint másokat, ketten börtönbe is kerültek. Két módon próbáltak szabadulni terheiktől. Néhányan szétírátták földjeiket gyermekeikre, hogy csökkenjen a beadási kötelezettség. Ez csak ott bizonyult sikeres eljárásnak, ahol a gyermekek önálló családot alapítottak, mert ha szüleikkel éltek, változatlanul egy kézben levő földnek tekintette a birtokot a tanács, és ennek megfelelően szabta ki a beadási hányadot. Mások lemondtak földjük

³⁷ NmL V. 531. Varsány Dd–22.

³⁸ Az *A* típusú gazdaságok gabonamennyiségének kiszámításához lásd a 21. sz. jegyzetet. Helyzetüket még nehezítette, hogy tovább 3–8 q búzát kellett beadjanak mezőgazdasági fejlesztési kötelezettség fejében. A *B* típusúaknál a helyzet a következő. Össztermésük 30–60 q lehetett, ebből 8–12 q-át kellett adjanak az aratóknak, 4–6 q-át a cséplőgép tulajdonosnak. *C* típus: össztermés 25–50 q, a cséplőgép tulajdonosának 2–4 q. *D* típus: 10–25 q össztermés, ebből 0,8–2 q a cséplésért a gép tulajdonosának, a beadási kötelezettség 5 q alatt volt. *E* típus: a család ellátásához szükséges gabonamennyiséget sem állította elő.

egy részéről, hogy csökkenjen a terhük, és felnőtt korú gyermekeik az iparban, vagy egyéb falun kívüli munkahelyen keresték a megélhetést.

A B típusú üzemek birtokosai sem voltak lényegesen jobb helyzetben, mint a nagygazdák, néhányukat a kuláklisra is felvették, de gazdaságukat meg tudták őrizni 1960-ig, a termelőszövetkezetek megalakulásáig.³⁹ Körük még nőtt is az A típusú üzemek aprózódásával.

A C típusú üzemmel rendelkező gazdák viszont meglehetősen jól boldogultak ebben az időszakban. Viszonylag kevésbé érintették őket a beszolgáltatások terhei, földjük mérete még biztosította a sokoldalú gazdaság fenntartását, és ami a legfontosabb, ők kerültek most abba a helyzetbe, amit korábban az A és B típusú gazdasággal bírók élveztek, náluk volt a felesleges termény, amit helyben mások megvásárolhattak, amiért különböző ellenszolgáltatásokat élvezhettek. A nagyobb gazdánál könnyebben kísérlethették meg a kötelezettségeik kijátszását is. Míg a kuláknak minősítetteknel az ilyen kísérletek azonnali bírságot vontak maguk után, addig a C típusú birtokkal rendelkezők megengedhették maguknak, hogy például elvetették a kötelező len mennyiséget földjük legrosszabb részébe, majd amikor látszott, hogy nem lesz abból len, kihívták a tanács képviselőit, bemutatták, hogy lám, pórul jártak, és kártérítésként többet kaptak érte, mint amennyit a len hozott volna, sőt ezután kiszántották és burgonyát vetettek bele. Az ilyen fogások is segítettek abban, hogy 1949–56 között a falu anyagilag legtehetősebb családjaivá váltak. Ezekben az években hozták be technikai lemaradásukat is, vetőgépeket, lókapákat vettek, termelékenyebbé tették munkájukat.

A D kategóriájú birtokosok helyzete, ha a saját földön gazdálkodásból élés szemszögéből nézzük, ezekben az években nem sokat változott, továbbra is más jövedelemforrások után kellett nézzenek, és mind kevésbé tudtak a helyi nagyobb gazdánál munkát kapni. Fokozottan vonatkozik ez az E típusú gazdasággal rendelkező családokra. A 6–7 k. holdnál kevesebb földdel rendelkezők léptek be a termelőszövetkezetbe az 1950-es évek elején, és kerestek munkát a falun kívül. Amint a 3. sz. táblázat mutatja, 1945–1960 között meglehetősen egyenletesen távoztak el a faluból nem mezőgazdasági munkát vállalva az emberek, és ez az egyenletesség azt jelenti, hogy elsősorban a munkaképes korban levő fiatalok voltak azok – és ez minden társadalmi réteg fiataljaira vonatkozik –, akik nem mezőgazdasági jellegű munka után néztek. Választási lehetőségeik továbbra is korlátozottak voltak, mert Nógrád megyében 1949–56 között nem voltak új ipari beruházások.⁴⁰ Így továbbra is az építő-

³⁹ Nógrád megyében 15 k. holdas gazda is kuláklisra kerülhetett, ha foglalkoztatott idegen munkaerőt (Jakab 1974: 193).

⁴⁰ Magyarország 1971: 291–292.

iparba, kubikmunkára ment el a mezőgazdaságot elhagyók zöme. A nem mezőgazdasági eredetű jövedelmek jelentékenyen megnövelték a kevés földdel rendelkező családok bevételeit, a falun belül a különböző gazdaságtípussal rendelkezők életszínvonalának kiegyenlítése irányában hatottak.

A termelési és jövedelmi viszonyokban beállott változások mellett a falu egész életére kedvezően ható intézkedések születtek az 1945–1956 közötti időszakban. 1947-ben létesítették az első földműves szövetkezeti boltot, amiben élelmiszerek mellett már a gazdálkodáshoz szükséges anyagokat, háztartási cikkeket is lehetett kapni. 1951-ben készült el épülete, amelyben ma is megtalálható a kocsmával együtt. 1952-ben kezdték meg a villany bevezetését.⁴¹ Bekapcsolták a falut az autóbushálózatba, megkönnyítve ezzel a munkába járást.

A fogyasztás szférájában is történtek jelentékeny változások. Mindenekelőtt megemlítenéd, hogy a falu ma látható házállományának zöme, 209 ház ebben a tizenöt évben épült, vagy épült újjá. Az építkezések nagy hulláma közvetlenül a földosztást követő évekre esett, de utána is folyamatosan épültek új házak.

Az öltözködésben már mindenki a boltokban, vásárokon kapható ruhák viselésére tért át, bár ez nem jelentette a nők minden korosztályánál a hagyományos viselet feladását. Kendert vetettek ugyan 1960-ig, de csak zsák-vászonnak.

A gazdasági változások tükröződtek a társadalmi rétegződésben is. Az egykori nagygazdák elvesztették vezető szerepüket minden téren. Természetesen ez nem csupán a gazdasági változások következménye, hanem társadalmi-politikai intézkedések következménye is volt, amelyek a kizsákmányoló osztályok megszüntetését célozták. A kuláknak minősített nagygazdák osztályhelyzetének megváltozása azonban nem azt jelentette, hogy azonossá váltak a falu többi lakójával. A kulákokat sújtó intézkedések sora azt eredményezte, hogy néhányuk megtört, talajt veszített emberré vált. Helyzetükön utódaikon keresztül próbáltak változtatni. Gyermekük szakmát tanultak és unokáik közül néhányan már egyetemet, főiskolát végeztek az 1960-as évek második felében. A tanulási kedv különösen a falu korábban leggazdagabb nagygazdájának családját jellemezte, ahol egy korábban papnak ment családtag ösztönzése is szerepet játszott.

A 10–25 holdas családok ugyancsak látták a mezőgazdaságon kívüli jövedelemszerzés fontosságát, és megkísérelték gyermekeiket biztos állásokhoz juttatni (kereskedelemben, szolgáltatásokban). Helyzetük azonban alapvetően különbözött a nagygazdákétól. Mint említettük, anyagilag a legerősebbeké váltak a faluban. Nem szorultak ki teljesen a falu vezetéséből sem. 1945–48

⁴¹ NmL Varsány TVB 1952; Andó *Húsz év*: 6.

között bíró is akadt körükből, 1948 után pedig a tanácstagok között találjuk őket. Ez nem jelenti azonban, hogy a kezükben lett volna az események irányítása, és ezt nem is gondolták magukról.

A tényleges vezetés az egykori szegény emberek, agrárproletárok kezébe ment át. 1945-ben közülük kerültek ki a Földigénylő Bizottság tagjai, sőt a falu vezetői is. Az első években azonban olyan emberek kerültek élre, akik első-sorban saját hasznukat nézték. Ezért néhány éven belül felváltották őket a vezetésben hasonló származású, de a közérdeket szem előtt tartó, puritánnak ismert emberek. 1948-tól közülük kerültek ki a tanácsi vezetők. Ugyanazok az emberek voltak ezek, akik az első termelőszövetkezetet is megalakították. Néhányan közülük 1949–1953 között elkerültek a faluból, volt, aki pártmunkásként Budapesten dolgozott, de néhány év után valamennyien visszatértek, és ténylegesen ők képviselték a hatalmat, az ő vezetésükkel hajtották végre a termelési viszonyokat átalakító, lényeges lépéseket, így a termelőszövetkezet kiszélesítését is 1960-ban. Vezetői rátermettségük bizonyítéka, hogy az ellenforradalmi események sem bolygatták meg különösebben a falut 1956-ban, megmaradt a termelőszövetkezet is. Ezek a vezető családok anyagilag is stabilizálódtak, ami nem jelenti azonban, hogy a falubeliek átlagánál több jövedelemre tettek volna szert. A legtöbben elfogadták őket vezetőknek, amit bizonyít, hogy mindmáig találunk a falu vezető posztjain ebből a körből származó embereket.

Az egyre növekvő számú nem-mezőgazdasági munkások, és az otthon vagy a termelőszövetkezetben gazdálkodók között nem alakultak ki ellentétek. Ennek egyik oka, hogy a különböző foglalkozások képviselői egy-egy családon belül is megtalálhatók voltak. Mások ok a jövedelmek viszonylagos kiegyenlítődése volt. A harmadik, hogy az eljáró munkásoknak is volt otthon 2–3 holdja, amit rendszeresen megműveltek családjukkal együtt, kétlakiak voltak, és így osztoztak a mezőgazdaságban maradtak gondjaiban, életében.

Élénken élt még viszont a korábbi birtokviszonyok szerinti megosztottság tudata, változatlanul kifejezésre jutott az egyes rétegeken belüli párválasztásban, de már nem tükrözött alá-fölé rendeltségi viszonyokat.

Az 1950-es évek elején kialakult fő tendenciák nem változtak meg lényegében az évtized folyamán. 1953-ban ugyan sokan kiléptek a termelőszövetkezetből, de 1955-ben újra visszaléptek, vagy nem-mezőgazdasági jellegű munkavállalással próbálkoztak azok, akik nem tudtak határozottan dönteni. 1957–1960 között újra megnőtt a piac szerepe a mezőgazdasági termények forgalmazásában. Ezek most már egy számban némileg megnövekedett középbirtokos réteget erősítettek, mert a 25 k. holdnál nagyobb méretű gazdaságok felaprózódtak. Az egyik ebben a csoportba sorolható gazda 1958-ban

hozta be a faluba az első lóvontatta fűkaszát. A 7 k. holdnál kevesebbel rendelkezők helyzetére a bővülő piaci lehetőségek sem voltak különösebb hatással, bár néhány 4–5 k. holdas gazda ezekben az években fejezte be a fából készült mezőgazdasági eszközöknek fémből készültrekre kicserélését, vette meg az utolsó vasekéket. Változatlan maradt az a tendencia is, hogy a felnövő generációk férfiainak többsége elhagyta a mezőgazdaságot, más jellegű munkát keresett. Amint a 4. sz. táblázat mutatja, 1960-ra a férfiaknak alig több, mint a fele maradt a mezőgazdaságban, sőt a mezőgazdaságban érdekeltek egy része is időről időre más jellegű munkát vállalt. Csak 235 család volt már, amely önálló gazdaságot fenntartónak minősült. 33 tagja volt a termelészövetkezetnek, 30 állandó munkás, 2 napszámos, 1 szellemi foglalkozású volt a mezőgazdaságban alkalmazva. 118 olyan családtag akadt, aki kétlakinak minősített családban folytatott mezőgazdasági termelést,⁴² de talán nem tévedünk, ha a kétlaki életformát jóval több családban is valószínűnek tartjuk. Szinte minden nem-mezőgazdasági foglalkozású olyan családban élt, amelynek volt földje vagy akadt benne termelészövetkezeti tag. Továbbá a földművelő és nem-mezőgazdasági (építőipari segéd- vagy kubikmunka főként) munka változtatásának gyakorlata, ami 1945–1948 között vált meglehetősen általánossá, bár kezdetei korábbra nyúlnak vissza, mindenesetre az 1930-as években az *E* típusú gazdaságú családokban fellelhető volt, végeredményben kétlaki életformára nevelt. Akadt még 10 holdas gazda is, aki 1958–60 között elment kubikolni, hogy férjhez menendő lányának kellő hozományt adhasson, majd amikor ezt megkereste, újra gazdálkodni kezdett, illetve ebben az évben még belépett a termelészövetkezetbe. Ami nem kevésbé lényeges, 1960-ban már 31 ipari, 80 építőipari, 19 közlekedési, 9 kereskedelmi szakmunkás és betanított munkás élt a faluban, ez mutatja, hogy szélesebb körűvé vált a szakmák tanulása, valószínű, hogy 1960-ra a szak- és betanított munkások száma elérte a kubikosokét és egyéb nehéz segédmunkát végzőkét.⁴³

Ilyen körülmények között került sor a nagyméretű, a falunak szinte az egészét átfogó termelészövetkezet megszervezésére 1960 őszén.

A TERMELŐSZÖVETKEZETI FALU

A termelészövetkezet kiterjesztése, hiszen itt tulajdonképpen egy működő termelészövetkezetbe léptek be új tagok, rövid agitációs munkát igényelt. Az agitálást, a szervezést a falu és a termelészövetkezet helyi származású vezetői

⁴² KSH 1960 3. kötet: 100–101.

⁴³ KSH 1960 3. kötet: 183.

végezték, ugyanazok az emberek, akik 1948-ban is a közös gazdálkodás kezdeményezői voltak. Négy család kivételével valamennyi önálló gazda belépett a termelőségvetkezetbe, amelynek az újjászervezés eredményeként összesen 490 tagja lett, akik 470 családból kerültek ki.⁴⁴ Ez természetesen nem jelenti, hogy minden új tag megbarátkozott a közös gazdálkodás gondolatával, amit egy korabeli, gyermekek körében végzett hangulatfelmérés jól mutat.⁴⁵ Kiválglik ez abból is, hogy a ma élő népességből 1960–1961-ben 58-an hagyták el a mezőgazdaságot. Ez a szám az önálló gazdáknak mintegy 1/5-ét jelenthette abban az időben. Sokak véleményét fejezte ki egy korábban 13 holdas gazda: „Én addig azt hittem, föld nélkül meg se lehet élni”. Ugyanakkor mások ezt a gazdálkodási formát olyannyira előnyösebbnek találták a magángazdálkodásnál, hogy nem-mezőgazdasági munkájukkal felhagyva visszatértek az 1960-as évek elején a faluba a termelőségvetkezetbe dolgozni.

Az új termelőségvetkezet 2500 k. holdon kezdte meg a gazdálkodást. Újra tagosítottak, aminek keretében a szőlők nagy részét beszántották. Olyan szőlőket, amelyek egyéb, művelésre alkalmas földek közé ékelődtek. Új helyen mérték ki a termelőségvetkezeten kívül maradt gazdák földjeit. Megszüntették a közös legelőt, a termelőségvetkezet legelőjéből jelöltek ki területet a közlegelőnek, amelyre mindenki kihajthatott disznót, sőt tehenet is, ha a fűbért fizette. Az állatokra a termelőségvetkezet által fogadott gulyás, illetve kanász vigyázott.

1965-ben a varsányi, rimóci és nógrádsipeki termelőségvetkezetek egyesültek. A helybeliek szerint ezt az egyesülést csak a vezetőség szorgalmazta, a tagok nem kívánták, de beletörődtek. Így alakult ki az összesen 4002 ha méretű nagyüzem, amelyben már lehetőség nyílt nagyméretű gépesítésre. A rimóci földek a varsányiakhoz hasonló értékűek voltak, a nógrádsipekiek gyengébbek, ami a varsányiak szerint kedvezőtlenül befolyásolta a kereseti lehetőségeket.

A termelőségvetkezetben jórészt ugyanazokat a növényeket termesztették és termesztik, mint korábban a magángazdaságokban. Búza, árpa, kukorica, cukorrépa, burgonya, rozs voltak a fő termények, mellettük a takarmánynövényeknek van komoly súlya. 1960-ban kis kertészetet is kialakítottak, uborkát, káposztát, paradicsomot termesztettek benne, de ezekből 1965 után csak az uborkát tartották meg, mert a többi zöldségféle előállítására ráfizetéses volt. 1964-ben telepítettek málnát, fekete ribizlit és meggyet, hogy a női munkaerőt foglalkoztatni tudják, 1969-től pedig természetesen dohányt ugyanezen okból.

⁴⁴ Andó *Feljegyzések*: 6.

⁴⁵ A termelőségvetkezet megszervezése után dolgozatot íratottak a 7–8. osztályos tanulókkal arról, hogy mi a véleményük a termelőségvetkezetéről. 10% volt mellette, 80% ellene és 10% semlegesnek mutatkozott (Andó *Húsz év*).

Fokozatosan csökkent a termelőszövetkezetben az állatállomány, ami különösen a lovak és a szarvasmarha esetében feltűnő. A lovak számának erőteljes csökkenése az 1960-as évek második felére esett, a gépesítés fokozásával párhuzamosan következett be. Ma (1974) a termelőszövetkezetnek csak 5 pár fogata van Varsányban. Nagyarányú a szarvasmarha állomány csökkenése, 1974-ben 535 szarvasmarha volt az egész termelőszövetkezetben, annyi, mint Varsány faluban az 1960-as évek első felében. Ez a csökkenés már az 1970-es években mutatkozik erőteljesnek, és a tehéntartás nem gazdaságos mivoltával magyarázható. 1972-ben a gazdaságos tehéntartás akkor lett volna megvalósítható, ha egy tehén 3300–3400 liter tejet ad. Ehelyett azonban csak tehenenként 2300 literes átlagot értek el, és az eredmények a következő években sem javultak ebben az ágazatban. A termelőszövetkezetben kezdték viszont meg a juhtenyésztést, ami jövedelmező befektetésnek látszik.

A gazdálkodás a termelőszövetkezetben a bevitt eszközökkel és állatokkal indult meg, majd fokozatosan gépesített, modern nagyüzemmé alakult a gazdaság. Kezdetről fogva szántottak traktorral, de az első években még lófogatokkal is. Az 1960-as évek második felében a lófogatokat már csak a mélyfekvésű, vizenyős területek megmunkálásához használták, majd 1971 óta ezeket – mint gazdaságosan nem művelhető területeket – már nem dolgozták meg. 1962-ben már aratógépekkel arattak, 1965-ben vásárolták az első kombájnokat. A vizsgálat időszakára sok mezőgazdasági munkafolyamatot gépesítettek, a kapálás, rakodás, egyes termények begyűjtése (málna, ribizli, uborka, burgonya, cukorrépa, kukorica, dohány) és az állatgondozás maradt csak olyan munkák, amelyek kézi erőt igényelnek.

A technikai változások együtt jártak a munkaerőigény változásával. Mind kevesebb munkáskézre volt szükség, ugyanakkor mind több, a modern agro-technikában jártas és műszakilag képzett szakemberre, szakmunkásra. Az igények eltolódása maga után vonta a termelőszövetkezetben foglalkoztatottak számának, mindenekelőtt a mindenek „gyalogosok” számának jelentős csökkenését, a férfiaknál pedig egy nagyszámú, a termelőszövetkezetben nem közvetlenül mezőgazdasági jellegű munkát végző csoport (vezetők, műszaki szakemberek, szakmunkások) kialakulását, amint az a 4. és 5. sz. táblázaton látható. A „gyalogosok” elsősorban a keresetet kevesellték, ami az 1960-as évek elején havi 1700–1800 Ft volt, és az 1970-es évek elejére 2400–2500 Ft-ra nőtt. Ennek következtében a vezetőkkel sem voltak elégedettek. Néhány volt középgazda azt nehezményezte, hogy nem kapott olyan munkát, ami véleménye szerint neki, mint a gazdálkodásban jártasabbnak járt volna, és „gyalogosként” trágyát kellett hányjon. A lényeg azonban az volt, hogy túlságosan sokan voltak a termelőszövetkezetben a föld méretéhez képest is, de a gépesített nagyüzemi

gazdálkodás követelményeihez képest különösképpen, aminek tükröződnie kellett a jövedelmekben, és ez többeket a mezőgazdaságnak, mint elsődleges jövedelemforrásnak elhagyására készítetett. Hangsúlyoznunk kell, hogy nem új tendencia volt ez, hanem annak folytatása, ami már 1945 után kibontakozott. Tulajdonképpen még csak lényegesen gyorsabbnak sem mondható a mezőgazdaságot elhagyók arányának növekedése az 1960–1970-es években, mint az azt megelőző tizenöt évben, legalábbis, ami a férfiakat illeti.

Az asszonyokkal más a helyzet. Ők csak 1969-től kezdve hagyják el nagyobb arányban a mezőgazdaságot. Ennek legkézenfekvőbb oka az, hogy addig nem volt a közelben munkavállalási lehetőség, a családi és háztartásvezetői teendők ellátását pedig nem tudták összeegyeztetni napi 50–70 km utazással, ami balassagyarmati vagy salgótarjáni munkavállalással járt volna. 1969-ben az Elzett gyár nyitott üzemet Szécsényben, Varsánytól 5 km-re, ahol 1973-ig 43-an helyezkedtek el, továbbá néhányan munkát találtak az Elzett gyárat kiszolgáló, de 1973-ig a termelészövetkezet kezelésében levő galvanizáló üzemből. Az Elzett gyárban még több munkahely is akad, de eddig csak ennyien éltek a lehetőséggel. Ez a tény azt a – korábban a falu vezetői körében kialakult – vélekedést látszik alátámasztani, hogy a varsányi nők ellenszenvvel viseltetnek az ipari munka iránt.⁴⁶ Ez a megállapítás a maga idejében helytálló lehetett, de ma nem erről van szó. Amint az 1974-es termelészövetkezeti zárszámadáson elhangzott, többen is végeznének szívesen ipari munkát – a termelészövetkezet keretében. Így nem esnének el a háztájtól, az állatok tartásától, elláthatnák a ház körüli teendőket. Ez arra vall, hogy a varsányi nők nem az ipari munkától, hanem a kötött munkaidőtől idegenkednek, mert emellett nem lehet hazaszaladni, állatokat megetetni, főzni, gyereket rendben tartani; emellett tisztában vannak a háztáji értékével, még fontos számunkra az abból származó többféle haszonvétel. Mindez megoldható a termelészövetkezeti munka mellett, ott viszont csak korlátozott számú szakképzetlen nőt tudnak alkalmazni. Ahogyan ezt a gondot egy termelészövetkezeti vezető megfogalmazta: „Ez a termelészövetkezet egészen jól menne, ha megszabadulnánk az asszonyoktól és a tehenektől.” Ezért marad otthon a keresőképes korú nőknek körülbelül a fele (275 fő 1972–1973-ban), akik a mezőgazdaságban foglalkoztatottakkal együtt a falu keresőképes korú nőlakosságának mintegy 85%-át teszik ki. A háztartásbeli státus egyáltalán nem jelenti, hogy az így minősített asszonyok nem vállalnak munkát. Elszegődnek napszámba a szomszédos termelészövetkezetekbe, Szécsénybe, Hugyagra, Csitárba, 1972–1973-ban tavasszal és ősszel 100–120, nyáron 150–200 Ft-ért; nyáron 1974-ben 20–30-an a budapesti konzervgyárban dolgoztak. A családi és háztartási teendők

⁴⁶ NmL Varsány TVB 1951.

elsődlegességét mutatja, hogy az anyasági segélyt szinte mindenki igénybe veszi 1968 óta. A nem-mezőgazdasági munkát vállalók korban megoszlanak, fiatalok éppúgy találhatók közöttük, mint középkorú, sőt 50 év fölötti asszonyok. Ugyanígy különböző a termelőszövetkezetben dolgozók kora, de a fiatalok között már kertészeti szakmunkások is találhatók.

A mezőgazdaságból kiválók nagy aránya ellenére a termelőszövetkezet meghatározó szerepet játszik a falu lakóinak gazdasági életében. A kereső férfiaknak 30%-a, a kereső nőknek 60%-a dolgozik a termelőszövetkezetben tagként, alkalmazottként, szerződéses munkásként. Ezen felül a nyugdíjasok (96 férfi és 35 nő 1972–1973-ban) többsége a termelőszövetkezetből ment nyugdíjba, ennek megfelelően háztájira jogosult.

A fizetés mellett a termelőszövetkezetben dolgozók egyéb juttatásokban is részesülnek. Ezek közül a legfontosabb a háztáji föld, amelynek mérete a ledolgozott napok számától függően változik 800–1600 négyszögöl között. Ezenfelül némelykor mód nyílik a termelőszövetkezetben részes munka vállalására. Ennek az 1960-as évek elején volt nagyobb jelentősége, amikor pillangósokat 1/4-ért, 1/5-ért, szénát 1/3-ért, rosszabb minőségűt felesben lehetett kaszálni. 1972-ig mód volt cukorrépa részes művelésre is. A szénakaszálásra részért azóta is van lehetőség, sőt 1974-ben kukoricaföldet is kiadtak 1/3-ért. A termelőszövetkezetben dolgozók különböző jutalmakat is kaphatnak, közülük a jutalomüdülések hagytak mély nyomot az emberekben. 1960 óta a termelőszövetkezet évente néhány embert küld jutalomüdülésre a Balatonra, Szovjetunióba, Bulgáriába.

A termelőszövetkezettel azonban gyakorlatilag az egész falu kapcsolatban van. Rajta keresztül kötnek szerződést marha- és disznónevelésre, illetve eladásra, a termelőszövetkezetből lehet vásárolni takarmányt. Van ugyan olyan év, amikor a termelőszövetkezetből takarmányt csak az ott dolgozók vásárolhatnak, de ilyenkor is hozzájutnak mások is, termelőszövetkezeti tagon keresztül vásárolva. Emellett nem csekély mértékben folyik a takarmány ellenszolgáltatás nélküli elvitele a termelőszövetkezeti táblákról, magyarul a lopás, ami ugyancsak nem korlátozódik a termelőszövetkezeti tagokra.⁴⁷ Ahogyan mondják „a kaszanyélen ott lóg a csutak”. További szolgáltatása a termelőszövetkezetnek, hogy fuvart ad, valamint, hogy segíti a község különböző beruházásait.

⁴⁷ A takarmánylopások hátterében mindig felmerült az a régi szokás, hogy amikor valamilyen terményt betakarított a gazda, hazavitt belőle valamennyit, sőt még a másnál dolgozót is erre biztatták. Ezenfelül ilyesfajta alapigazságokkal védekeznek a rajtakapottak: „Az állatnak enni kell” vagy „csak onnan vehetek, ahol van”. A lopások nem jelentéktelen részét a helybeli cigány lakosság számlájára írják, lopásaik a termelőszövetkezeti zárszámadások évről évre visszatérő témáját jelentik.

A mezőgazdaságot elhagyó férfiak jelentékeny része, mintegy 1/4-e kubikusként vagy egyéb nehéz fizikai munkásként helyezkedett el. Mint az előzőekben láthattuk, ez a munka jól ismert a falubeliek szemében, hiszen már az 1940-es évek végén is főként földmunkásként és építőipari segédmunkásként tudtak elhelyezkedni. Az építőipari szak- és segédmunkások száma felülmúlja az ipari szak- és segédmunkásokét is, ami mutatja, hogy a helyi-környezeti adottságok messzemenően meghatározták a munkaválasztást. Amellett, hogy a viszonylag jó fizetés is a kubikmunkára, illetve építőipari elfoglaltságra ösztönöz. A döntőnek mégis az látszik, hogy a szakképzetlen emberek itt tudnak elhelyezkedni a legkönnyebben. Az 1950-es évektől kezdve azonban szemmel láthatólag megerősödött az a tendencia, hogy tanuljanak a fiatalok, szakmát szerezzenek. Ez a tendencia az 1960-as évek elejétől úgy módosult, hogy megnőtt a középiskola iránti érdeklődés, sőt néhányan felsőfokú képzettséget szereztek az 1960-as évek második felében (lásd a 7. és 8. sz. táblázatot). A különböző munkahelyeken szakemberekként és szakmunkásokként dolgozók száma 1972–1973-ban már felülmúlta a kubikosokét és a nehéz fizikai munkásokét, a kereső férfiaknak mintegy 37%-át tették ki. Ennek a tendenciának az erejét tanúsítja, hogy ugyanebben az évben 48 fiú és 20 lány járt középiskolába, tanult szakmát vagy volt főiskolai hallgató.

Az egykori 10–25 holdas gazdák többnyire a termelőszövetkezetben maradtak, vagy olyan munkahelyet választottak (erdészet), ahol illetményföldet kapnak. Gyermekük viszont már szakmát tanultak, unokáik közül többen középiskolát végeztek, néhányan pedig főiskolát. A náluk kevesebb földdel rendelkezők nagyobb rugalmassággal változtatják munkahelyüket, a mezőgazdasági munkát könnyebben cserélik fel egyik évről a másikra kubikolással és viszont. Gyermekük közül sokan tanultak már szakmát, a magasabb iskolai képzettség viszont kivételes jelenség, bár találkozunk vele egy 1945 előtt agrárproletár, később falusi vezető családjában, ahol az egyik fiú mezőgazdasági üzemmérnöki diplomát szerzett az 1960-as évek második felében.

Az iskolázottság, a szakismeretek szélesebb körben teszik lehetővé a megfelelő munkahely kiválasztását, ugyanakkor a falubeli korlátozott lehetőségek is arra ösztönöznek, hogy legalábbis a közeli városokban keressenek munkahelyet szakmunkások vagy főiskolai, egyetemi végzettségű szakemberek. Őket az új munkahely környezete rendszerint jobban vonzza, mint a nehéz fizikai munkát vállalókat, könnyebben hajlandók falujukat végleg elhagyni. Ezt elősegítik házasságaik is, amelyeket részben hasonló szakmájú, hivatású dolgozó leányokkal kötnek vagy kívánnak kötni. A ma még a faluban lakó, de nem itt dolgozó fiatal, nem házas szakemberek valószínűnek tartják, hogy a jövőben végleg elköltöznek, mint ahogyan a falut korábban elhagyók is jórészt szakmunkásokból és középszinten iskolázottakból kerültek ki. Arányuk

egyelőre csekély, de a tendencia, amelyet képviselnek, sokat mond a falu társadalmának jövőbeni alakulása szempontjából.

A kereső férfinépességnek mintegy 1/3-a heti-kétheti ingázó, zömmel kubikusok és kőművesek, akik többnyire szabadszombatra térnek haza, segítenek a ház körüli munkák elvégzésében és esetleg a háztáji művelésében. Az egykori summások falujában az ingázást nem tartják túlzottan terhesnek, bár szinte mindenki átmenetinek tekinti ezt az állapotot, amire különleges ok, rendszerint a gyermek házassága, vagy fiatal házasoknál a korszerűnek ítélt életmódhoz szükséges anyagi fedezet biztosítása indít. Valójában legtöbbjük-nél ez valóban átmeneti állapot, mint ahogyan az elmúlt 25 év során is az volt, könnyen térnek vissza a faluba akár mezőgazdasági munka végzésére is a kitűzött cél elérése után. A kubikusok száma ugyan szinte azonos 1960-ban és 1970-ben, de személyükben szinte teljesen kicserélődtek.

A munkahely változtatása a szakmával rendelkezőknél ritkán fordul elő, akkor is a szakmában igyekeznek újból elhelyezkedni. Ezzel szemben a szakképzetlen emberek, főként a középkorúak körében a munkahelyváltoztatás, sőt a munka fajtájának változtatása is igen gyakori. Számukra a mezőgazdaság után megismert elfoglaltság tulajdonképpen idegen maradt. Mindig arra törekednek, hogy kisméretű mezőgazdasági üzemükben dolgozhassanak. Igazi foglalkozásuk ma is a mezőgazdasági munka. Ahogyan az egyik varsányi vezető megfogalmazta: „Szakma szeretete ez is, hogy a bika láncát megfoghassa, vizet adjon inni az állatnak”. Ezek az emberek nem szívesen vállalják a kötött munkaidőt, ezért nem helyezkednek el gyárban. Legszélsőségesebb példájuk egy egykor néhány holdas gazda, akinek 132 munkahelye volt 10 évnél rövidebb idő alatt (az ő esetében azonban nyilvánvalóan nagyobb mérvű személyiségzavarról van szó, hogysem csupán a nem-mezőgazdasági munka idegen jellegéből levezethető lenne).⁴⁸

A különböző munkahelyeken szereshető jövedelmek közötti különbségek nem túlságosan nagyok. Az átlagosnak mondható 2500–3000 Ft-os szintet a férfiaknál csak néhány foglalkozási ágban haladják meg, így magasabb a jövedelme a termelőszövetkezeti vezetőknek, a gépeken és az állattenyésztésben dolgozóknak, az építőipari szakmunkásoknak és a kubikusoknak. Ezek egyúttal azok a foglalkozási ágak, ahol a legtöbb különleges kiadás is felmerül (különélésből származó kiadások, az állással járó ruházkodási, reprezentációs költségek). Ez némileg kiegyenlíti a jövedelmi szintet. A kiegyenlítődség irányában azonban más tényezők is hatnak, amelyek természetesen a kiugró felhalmozás lehetőségét is magukban rejtik. Kifejezetten jövedelemkiegyenlítő jellege van a saját kézben levő kis méretű mezőgazdasági üzemeknek.

⁴⁸ A zárójelbe tett megjegyzésért ezúton mondok köszönetet Gelléri Péternek.

A KISMÉRETŰ MEZŐGAZDASÁGI ÜZEM

Amint a KSH 1972-es felméréséből tudjuk, Varsányban 480 családi mezőgazdasági üzemet találtak, tehát majdnem minden varsányi család rendelkezett kisméretű mezőgazdasági üzemmel.⁴⁹ A 480 üzemből 285 volt termelősövetkezeti tagok, illetve alkalmazottak kezében. Ezekből 120 0,5 ha alatti és 165 0,5–1 ha méretű. A további 195 üzemből 178 volt 0,5 ha alatti, 23 0,5–3 ha méretű és kettő 4 ha-nál nagyobb.⁵⁰ A termelősövetkezetben dolgozók földje a háztáji (800–1600 négyszögöl), amibe beleszámítják a szőlőföldet. A fennmaradó üzemek zömét a termelősövetkezeti nyugdíjasok üzemei teszik ki (800 négyszögöl háztáji). Egyéb forrásokból is adódik föld. Az állami erdőgazdaságban dolgozók fejenként 800 négyszögöl illetményföldet kapnak (22 fő). Körülbelül 20 iparban dolgozó férfi rendszeresen haszonbérbe vesz a helyi tanácstól átlagban 400 négyszögöl földet az állami tartalékföldről. Körük szinte változatlan, zömmel 40–50 évesek. 25-en kaptak személyi földet a termelősövetkezetből kiléptettek közül 1969-ben szociális helyzetükre való tekintettel. (A személyi földek kiosztásával megszűnt a „pártoló tagság”. „Pártoló tagoknak” azokat nevezték, akik földjük után földjáraadékokat élveztek a termelősövetkezettől, de munkát nem végeztek. A személyi földek kiosztása után ezt a járaadékokat megszüntették.) A személyi földeket az állami tartalékterületekből mérték ki, mert nem voltak zárt kertek a községben. A személyi földek nem örökölhetők, méretük 200–700 négyszögöl. A további magánkézben levő földek magántulajdonban maradt kisebb területek, zömmel a házhelyhez csatlakozó kertek. A két 3 ha-nál nagyobb magángazdaság a falu megmaradt két magángazdájának tulajdona, a harmadik magángazda kisebb területet művelő kertész.

A kertész gyümölcs- és virágkertész. 1200 négyszögölon paradicsomot, paprikát, nefelejcsot, árvácskát ültet. 1200 négyszögöles gyümölcsösében alma, körte, őszibarack terem. Áruját eladja helyben, továbbá Rimócon, Szécsényben, Salgótarjánban, Balassagyarmaton. A gyümölcsöt saját autóján szállítja, a virágot felesége viszi autóbuzson, kosárban. Felesége segít a kert művelésében is. Fia már tanult, és nem vesz részt a kerti munkában. A kertész jövedelme meghaladja a falubeliek átlagát.

A két gazda egyike bikák nevelésére specializálódott, évente elad 5–6 bikaborjút. 5 k. holdján főként takarmányt termeszt. A bikákat a termelősövetkezeten keresztül értékesíti. Emellett tart disznót, baromfit. A föld megművelésében az előregedett gazdát gyermekei segítik.

⁴⁹ 1970-ben Varsányban 491 háztartás volt (KSH 1970).

⁵⁰ ÁMÖ 1. kötet: 100.

A másik gazda 7 k. holdon gazdálkodik, fenntartja a hagyományos vegyes gazdaságot, új körülmények között. 1,5 k. holdon természet búzát, ugyanannyin árpát, kukoricát, 1200–1200 négyszögölön lóherét, szarvasherét, 500 négyszögölön vet burgonyát. Szénát az állami erdőgazdaságtól szerez, félrészt kaszálhat. Gazdasági felszerelése azon a szinten van, mint a középgazdáké az 1950-es években, van vetőgépe, több lókapája. Szerves trágya mellett műtrágyát is használ. A vetőmagot 1973-ban már a termelőszövetkezettől vásárolta, sőt 1973-ban már a termelőszövetkezet kombájnjával arattatott (óránként 450 Ft-ért). Korábban maguk arattak, de ebben az évben már nem találtak cséplőgépet, amivel gabonájukat kicsépelethették volna. A kaszálást, kapálást már a gyermekei, illetve házastársaik végzik szabadnapokon vagy szabadságot kivéve. A gazda és felesége az állatokat gondozza, 2 lovat, 2 tehenet, 2 disznót, baromfit. Időnként nevel 1 bikát és eladja a termelőszövetkezeten keresztül. Az állatokat egyébként csak saját ellátásukra tartják. Kenyeret még otthon sütnek. A terményeket eladják, illetve felélik családotól.

A lovakkal meglehetősen jól keres mindkét magángazda. A falubelieknek végeznek különféle szállításokat készpénzért vagy visszasegítésért. Konkurenciájuk csekély, rajtuk kívül csak néhány lótartó cigány vállal fuvarozást, akik áraikat a magángazdákéhoz szabják, a magángazdák pedig a termelőszövetkezeti fuvardíjhoz. Mint említettem, a termelőszövetkezet is vállal fuvarozást, de éppen dologidőben ritkán nélkülözheti saját járműveit, ezért fordulnak sokan inkább a magángazdákhoz. Mindkét magángazda jövedelme eléri a faluban dolgozók átlagos jövedelmi szintjét.

Mind a kertész, mind a két magángazda számára földje, gazdasága az elsődleges jövedelemforrás. Mindenki másnak azonban csak kiegészítő jövedelmet nyújt a saját kézben levő mezőgazdasági üzem. Az utóbbiak csoportja kettéosztható annak alapján, hogy hogyan, milyen céllal hasznosítják a rendelkezésre álló földterületet.

Az egyik csoportot azok alkotják, akik számára a háztáji, illetve az egyéb alapon létrejött családi mezőgazdasági üzem lényeges kiegészítő jövedelemforrás. A családi mezőgazdasági üzemnek ez a szerepe főként ott nyilvánvaló, ahol teheneket tartanak, és a tejhaszon jelentékeny méretű. Ebbe a körbe többnyire 40–50 évesnél idősebb családok tartoznak, számuk egyre csökken. 1964-ben 124-en, 1972-ben még 59-en, 1973-ban 44-en, 1974-ben már csak 30-an tartottak tehenet annak ellenére, hogy 1973-ban felemelték a tej felvásárlási árát. Ami talán még fontosabb, a 30 év alatti asszonyok többsége már fejni sem tud. Egy tehén után a tiszta haszon körülbelül évi 6–7000 Ft, ami egy borjú eladásával megduplázható.⁵¹ A tehenek helyére 1970 óta a bikabor-

⁵¹ Varsányban egy háztáji tehén kb. 2500 l tejet ad évente, ennek az átvételi ára 12–

júk léptek, amelyeket a termelőszövetkezeten keresztül lehet értékesíteni. Akad, aki 8–10 bikaborjút is lead egy esztendőben, bár ez kivételes, 3–4-et többen is. A bikaborjút nevelők száma 1974-ben 54 volt és mivel 54-ből 30 család a tehéntartókkal volt azonos, ezért valószínű, hogy a jó felvásárlási árak sem növelik a marhatartásba bekapcsolódó családok körét, inkább annak további szűkülésével számolhatunk. Többnyire ezekre a családokra korlátozódik a libahizlalás is. Az állattartás alapja a háztájiban termelt takarmány, ami rendszerint 750 négyszögöl kukorica és 850 négyszögöl burgonya, lucerna, árpa, amit különböző arányban vetnek. A földet a termelőszövetkezet dolgozza meg gépekkel, és veti be. A termelőszövetkezetben bekövetkező hozamnövekedés így a háztáji használati értékét is növeli. A burgonya a hozamának növekedését figyelembe véve 1 k. hold háztáji ma felér kb. 1,5 k. holddal a magángazdálkodás időszakából (1 k. holdon ma 100–120 q burgonya terem). A takarmány azonban így sem elegendő az állatok (1 tehén, 2–3 disznó, 15–20 tyúk, 15–20 liba és kacsa, 10–15 nyúl) ellátására, ezért a tehéntartó gazdák állatonként mintegy 25 q szalastakarmányt és 10–12 q abrakot kénytelenek venni, ha tudnak, a varsányi termelőszövetkezettől, ha nem, akkor a környező falvakban. A takarmánybeszerzés nehézsége is hozzájárul ahhoz, hogy egyre kevesebben tartanak tehenet, de az alapvető ok más. A fiatal asszonyok nem szívesen vesződnek az állattal.

A másik csoportot azok alkotják, akik számára a háztáji vagy a más címen birtokban tartott föld elsősorban a háztartásban felhasználásra kerülő anyagok termelésének helye. A föld művelésére kevesebb gondot fordítanak, mint az előző csoport tagjai, bár a színvonalban nem nagy a különbség éppen annak következtében, hogy a háztáji földet a termelőszövetkezet dolgozza meg gépekkel fizetség ellenében. A földön 750 négyszögölon kukoricát, a maradékon rendszerint csak burgonyát termesztnek. A takarmányon disznókat, baromfit és nyulat tartanak, elsősorban a saját konyha húsellátásának biztosítására. Eladásra legfeljebb évente egy disznó kerül (kortól és súlytól függően 2–3000 Ft-ért), amit a termelőszövetkezeten keresztül értékesítenek, baromfit, tojást visznek némelykor a szécsényi, balassagyarmati és salgótarjáni piacra. Tollat helyben adnak el felvásárlóknak. A hús mellett a zsír, szalonna, zöldség és némi gyümölcs is kikerül minden családi mezőgazdasági üzemből. A fiatalabbaknál azonban mind kevesebb az érdeklődés a föld és az abból származó haszonvétel iránt. Ugyanakkor ők azok, akik szakismeretek birtokában másképpen is tudják jövedelmüket növelni.

13 000 Ft. A háztájiban termelt takarmány azonban nem elég az ellátásra, ezért kb. 6–7000 Ft értékű takarmány vásárlása szükséges (1 q szálás takarmány 150 Ft, 1 q abrak 300 Ft). Ha a munkaráfordítást is számítanánk, valószínűleg kiderülne, hogy a tehéntartás a háztájiban nem gazdaságos, különösen nem egyéb jövedelemszerzési lehetőségekkel összehasonlítva.

A faluban 13 kisiparos működik, akik közül négyen dolgoznak főállású kisiparosként, a többiek csak másodállásban váltották ki az ipart. Rajtuk kívül elsősorban az építkezésben jártas szakemberek, földmunkások számára adódik munkalehetőség a faluban vagy a környéken szabad szombatokon, amikor 300–500 Ft-os napszámért vállalnak munkát építkezéseken.

Ami azonban a lényeg, hogy mindenki igyekszik a rendelkezésére álló jövedelemszerzési lehetőségeket a lehető legjobban kihasználni. Anyagi előnyök nem csupán munkavállalásból vagy megtermelt javak eladásából származnak, hanem a kölcsönös segítség különböző formáiból is, amelyek ma is érvényben vannak közeli rokonok, barátok között. A legegyszerűbb forma az, amikor egymásnak gyümölcsöt, disznóöléskor kóstolót ajándékoznak. Ezeket az ajándékokat ugyan itt is – mint a világon mindenütt – elsősorban a meglévő társadalmi kapcsolatok ápolása céljával adják,⁵² szülőktől, idősebb rokonoktól nem is várják érte viszonzást, de e cél mögött, ugyancsak úgy, mint az ajándékozásnál általában, gazdasági jelentőség is felismerhető:⁵³ a kóstoló ajándékok biztosítják, hogy egy-egy család télen hosszabb időn keresztül jusson hurkához, kolbászhoz, friss húshoz, mint ameddig saját disznójából telne. Ezenfelül ezeknek az ajándékoknak különösen nagy szerepe van azoknak az idős embereknek az élelemellátásában, akiknek nincs már ereje disznót nevelni, és elegendő jövedelme húst venni. Ma azonban a legnagyobb jelentőségű az építkezésnél nyújtott segítség. Ez teszi lehetővé, hogy kb. 150 000 Ft készpénzzel és kölcsönfelvétellel, összesen kb. 200 000–250 000 Ft-ért olyan házakat építsenek a varsányiak, amelyek sok esetben ennek a dupláját is érik, sőt előállításuk is belekerülne 350 000–400 000 Ft-ba, ha valamennyi munkáskezet meg kellene fizetni.

A FOGYASZTÁS

A mezőgazdasági és a nem-mezőgazdasági eredetű jövedelmek egyesülése a varsányi családok gazdaságainak többségében azt eredményezte, hogy a jövedelmek nagyjából kiegyenlítődtek, ami hozzájárult a falu közösségi homogenitásának fenntartásához, a fogyasztás hasonlóságán keresztül. Ez természetesen nem jelenti, hogy a fogyasztási formák is azonosak, bár a lakosok többségéről

⁵² Részletes kifejtését lásd Sahlins 1965.

⁵³ Ezt világosan felismerte már Mauss, aki az ajándékozásról az első összehasonlító monográfiát írta, de egyúttal utalt arra is, hogy mennyire eltérő az ajándékozásban felismerhető gazdasági jelentőség attól, ahogyan a „gazdaságot” a kortárs nyugat-európai olvasó felfogta (Mauss 1967, különösen 69–78).

ez is elmondható, de a számban ma már nem jelentéktelen értelmiségi réteg (agrárszakemberek, pedagógusok, tanácsai dolgozók, összesen kb. 40 fő) fogyasztási szokásai némileg elkülönülnek a többiekétől.

A jövedelmek és a fogyasztás arányairól tájékoztat a 6. sz. táblázat. Hangsúlyoznunk kell, hogy csak tájékoztat, mert éppen a tényleges (nem a névleges!) jövedelmek nagysága, ennek következtében az egy főre eső jövedelem és a megtakarítás mennyisége ismerhető meg a legnehezebben. A táblázatból mégis kiolvasható az a tény, hogy a megtakarítások, amelyekben végeredményben egy-egy család gazdálkodása összegeződik, nagyjából egyenlően, viszonylag kis összegűek, komoly megtakarítás tulajdonképpen csak ott jelentkezik, ahol a családban keresőképes nagylány vagy legény van, akinek keresetével nem számol a család, illetőleg maga fordíthatja jövője alakítására.

A kiadások között kiemelkedő az élelmezési, háztartási kiadások aránya. Megjegyzendő, hogy a varsányiak nem választják ezeket a kiadásokat külön, sőt ideértik az állatok táplálékára kiadott összegeket is. Ebben a fogyasztási szférában érdemes arra felfigyelni, hogy itt mutatkozik meg az ingázás ára. A faluból eljáróknak a faluban dolgozóknál magasabb fizetését kiegyenlíti azokéval a lényegesen magasabb élelmiszerkiadás, ami fizetésük 40–50%-át is eléri. Ehhez természetesen még hozzájárulnak az egyéb különélési kiadások is. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a nagyobb összegű élelemkiadások nem tükröznek szükségszerűen jobb táplálkozást.

Figyelemre méltó tény, hogy a ruházkodás költségei lényegesen magasabbak az olyan családokban, ahol gyermekek vannak. Általában elmondható, hogy a gyermekekre anyagilag sokat áldoznak, a mai iskoláskorúak ruházatban, zsebpénzben egyaránt sokat kapnak szüleiktől, több pedagógus szerint ilyen téren is el vannak kényeztetve. A felnőtteknél a ruházkodásra szánt összeg a korrallal együtt csökken.

A kulturális kiadások többnyire csupán a gyermekek taníttatására fordított összegek. A taníttatási költségeket szívesen vállalják. Míg az 1950-es évek második felében a taníttatást kezdeményező családok az egykori nagygazda és 10–25 holdas családok voltak, addig a kör a 60-as években bővült, és legalábbis a középiskolába járók már nem köthetők a felszabadulás előtti társadalmi hierarchiában magasabban álló családokhoz. Többen taníttatják gyermekeiket Esztergomban, a ferencesrendi gimnáziumban, ami jelentős terhet ró a szülőkre.

A felnőttek önmagukra szánt kulturális kiadásai többnyire csekélyek, a televízió, rádió, egy-egy napilap, heti képeslap előfizetéséből tevődnek össze. A könyvek az értelmiségi munkakörben dolgozók családjaira korlátozódnak.

A szórakozás fő formája a faluban az eszpresszóba, kocsmába járás. A forgalmi adatok szerint kb. 300 Ft az egy főre eső átlagfogyasztás valamennyi 14

éven felüli férfit és nőt figyelembe véve. Ez természetesen nem reális számítás, hiszen ez az átlag igen egyenlőtlenül oszlik meg, és helyenként még kiegészítődik Nógrádsipeken főzetett, házilag fogyasztott szilvapalinkával, valamint házilag készített, „fehér delavárinak” „becézett” akácborral és meggyborral.

A családi beruházások ma már egyre inkább kényelmi eszközökre, jobb bútororra, járműre, háztartási gépekre irányulnak, a házépítés üteme pedig, amely 1970-ig erőteljes volt, csökkenni látszik.⁵⁴ 1974-ben már 19 autó volt a községben és 40–45 motorkerékpár.⁵⁵ Az autóvásárlók zöme gépkocsivezető, de munkás, termelőszövetkezeti tag és pedagógus is található közöttük. Az új eszközök bevezetésében (az autót kivéve) az értelmiségiek, agrárszakemberek és pedagógusok járnak élen, az ő életvitelük bizonyos fokig a városi mintát jelenti, amit néhány fiatal próbál követni, főként az eljáró munkások köréből.

Egyre nő a jelentősége azoknak a kiadásoknak, amelyeket Wolf ceremoniális alap néven foglalt össze (Wolf 1973: 327). A ceremoniális alap Varsányban elsősorban a házasságra, illetőleg azzal kapcsolatban kiadott összegeket jelenti. Míg az öregek visszaemlékezése szerint a nagygazda családokban a lány hozományba egy ágyat kapott 12 párnával, ládát, amiben a maga fonta fonalból szőtt ruhaneműje volt, továbbá 3 lepedőt, 5–6 dunyhahuzatot és esetenként néhány hold földet, szegényebb lány annyit sem, földet pedig végképp nem, addig ma ennek sokszorosát adják. A hozomány, az esküvői ajándékok értéke és a lakodalmak mérete az 1960-as évek eleje óta egyre nőtt. Ma 20 lepedőt is kap egy lány, törölközőt annyit, amennyi a szekrénybe a polcra fér. Értékes háztartási gépeket adnak esküvői ajándékként: gáztűzhelyet, porszívót és hasonló értékű tárgyakat. Menyasszonytáncban 20 000 Ft is összegyűlik, de a lakodalom rendezési költsége sem sokkal marad el ettől. Az ajándékadás ilyen mennyiségben is kötelező érvényű, inkább, mint bármikor. Így történhetett meg, hogy egy 360 Ft nyugdíjból élő özvegyasszony 2000 Ft-ot adott unokájának nászajándékba.

A fogyasztás mai szintjének a korábbival, különösen az 1945 előttivel való összevetése nem könnyű feladat, mert az önellátásnak nagyobb szerepe volt korábban. Azonban, ha az élet kényelmesebbé tételére és a szórakozásra (bármily egyszerű is ennek formája) szánt kiadások egyre növekvő hányadát nézzük, akkor nyilvánvaló, hogy az emberek élete ma hasonlíthatatlanul jobb, könnyebb, mint korábban. Ezt tükrözik a vélemények is. Még az egykori nagygazdák is elismerik, hogy ma életük tulajdonképpen jobb, nem is beszélve az egykor létbizonytalanságban levő agrárproletárokról. Ugyanakkor

⁵⁴ 1960–1970 között évente átlagosan 13 házat építettek, 1970-ben 13-at, 1971-ben 8-at, 1972-ben 5-öt (KSH 1970: 477; NmSK 1970: 315; 1971: 329; 1972: 321).

⁵⁵ 1971 januárjában 6, decemberében 12 autó volt a községben.

nem feledkezhetünk meg a gyermekek nélkül magukra maradt öregekről, szociális segélyre szorultakról, 400–500 Ft-os termelőszövetkezeti nyugdíjasokról, akiknek jövedelme szinte csak a létfenntartásra elég. Szegénységük a gazdagozó falu lehangoló ellenpontja.

AZ ÚJ TÁRSADALMI RÉTEGEZŐDÉS

A termelőszövetkezeti faluban a társadalmi rétegeknek az a hierarchiája maradt fenn az 1960-as évek elején, ami még 1948–1960 között alakult ki, és rögződött. Az 1960-as évek második felétől viszont változások történtek. Az agrárszakemberek számának növekedésével a termelőszövetkezet vezetésében a vezetői pozíció és a tanultság, iskolázottság mindjobban összefonódott, az egykori alapító tagok és családjaik fokozatosan kiszorultak a vezetésből, helyükre részben varsányi származású, részben idegen szakemberek kerültek fokozatosan, ők pedig fizikai dolgozókká váltak. Hasonló folyamat figyelhető meg a közigazgatásban is, bár itt kevés emberről lévén szó, az általánosításnak kevés alapja van. A termelőszövetkezeti értelmiségiek és vezetők, valamint a közigazgatási vezetők között gyakori az érintkezés, viszonyuk szorosabb, mintha csupán hivatali jellegű lenne. Nem áll ez az értelmiségiek harmadik csoportjára, a pedagógusokra, akiknek élete meglehetősen elszigetelt a falu egészétől. A helybeliek nem is illesztik őket a falu társadalmi kapcsolatainak rendjébe. Hasonlóképpen kiesik a helyi társadalomból némileg a néhány, nem a faluban dolgozó felsőfokú képzettségű szakember (kivéve az MSZMP-tagokat), akiknek kapcsolatai szinte csak szűkebb családjukra korlátozódnak.

Egyetlen hatalmas táborot alkotnak a fizikai dolgozók, tekintet nélkül elfoglaltságuk jellegére. Közöttük legfeljebb az egyén szintjén merülnek fel olyan gondolatok, hogy valaki munkájának jellege szerint előbbre való vagy hátrább való, de az ilyen vélekedés nem vált rétegszintűvé. Ezt meggátolja az is, hogy igen nagy súlyt fektetnek a jövedelem-különbségekre, ezt azonban szintén az egyén szintjén emlegetik, mindenki csak a magáéhoz viszonyítja másokét, így keresi a helyét a közösségben. A jövedelmek viszont, amint láthattuk, nem tükrözik szükségszerűen az iskolázottság, a szakképzettség különbségeit, és a fogyasztás különböző csatornáin kiegyenlítődnék. Ezenfelül a más jellegű munkát végzők megbecsülésére vezet az is, hogy különböző foglalkozások képviselőit tömöríti ma egy-egy család. Továbbá a családi mezőgazdasági üzem birtoklása szinte minden családban ugyancsak a hasonlóságot, az együvé tartozást erősítő tényező. Ezek a családi, rokoni szálak a helybeli származású vezetőket is kötik a falu többi lakójához, ezért nem beszélhetünk „vezetők”

és „vezetettek” közötti éles határvonalról sem, bár kétségtelen, hogy a felsőfokú végzettség és a vezetői munkakör összefonódása eltávolítja egymástól az eltérő beosztásúakat, különösen, ha a vezetők nem helybeliek.

Az egykori birtoknagyság szerinti társadalmi rétegződés nyomai ma is élnek, de jelentőségük erősen csökken még az egykori nagygazdák leszármazottainak szemében is. Ez természetesen nem jelenti, hogy egyes emberek megítélésekor, különösen ha elítélendő magatartásúak, ne merülne fel ez is szempontként, de ezt természetesen kell tartanunk egy olyan méretű közösségben, ahol a tagok szinte valamennyien ismerik egymást, és a termelési viszonyokban bekövetkezett alapvető változások óta még egy generációnyi idő sem telt el.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a termelőszövetkezeti faluban végképp eltűnőben vannak az egykori, a földbirtok méretén alapuló társadalmi rétegződés nyomai, ugyanakkor még nem alakultak ki új társadalmi rétegek, amelyek egymástól határozottan elválának. Rétegződés csiráit rejtik magukban viszont a státuskülönbségek, amelyek a munkák, beosztások különböző jellege miatt szükségszerűen kialakultak.

ÖSSZEGZÉS ÉS NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A felszabadulást követően a szocialista termelési viszonyok kialakítása az iparban, a mezőgazdaságban és a szolgáltatásokban és az ezeknek a viszonyoknak az alapján létrejött gazdasági fejlődés alkották azokat a körülményeket, amelyek közepette a családi gazdaságok az országban mindenütt, így Varsányban is átalakultak. Ez az átalakulás itt azt jelentette, hogy a létbizonytalanságban élő agrárproletárok és kisbirtokosok közösségéből biztosított megélhetésű, differenciáltan szakképzett, jövedelmében a hazai városiak szintjét elérő családok közössége alakult ki. Az itt lezajlott változások a magyarországi falusi közösségeknek a szocialista termelési viszonyok keretében bekövetkezett változása egyik valószínű típusaként foghatók fel.

Az átalakulás szükségszerűsége Varsányban úgy merült fel, hogy az adott extenzív növénytermesztési és állattenyésztési eljárások mellett fennálló földszűke, amin a földosztás önmagában véve nem segíthetett (amivel nem kívánom tagadni sem a földosztás gazdasági kihatásait, sem tudati jelentőségét), vagy a fenti feltételek megváltoztatására, vagy mezőgazdaságon kívüli jövedelemszerzésre kellett ösztönözni, hogy ne a felszabadulás előtti szegénység konzerválódjon. Minthogy az 1945–1956 közötti időszakban a külső körülmények az első lehetőséget, a mezőgazdasági termelés intenzívizálását nem tették reálissá (sem a piaci helyzet alakulása, sem intézményes ösztön-

zés formájában), és helyi ilyen irányú tapasztalat, következőképpen ötlet sem volt, a varsányiak természetesen az utóbbi megoldást választották.

A nem mezőgazdasági jellegű jövedelemszerzésre átállás két szakaszban ment végbe.

Az 1945–1956 közötti időszakban a szakképzetlen emberek elhelyezkedésének egyetlen lehetőségét az építőipar nyújtotta, így alakult ki az az életstílus, amelyben jól összeegyeztethetővé vált a nehéz fizikai segédmunkával, kubikolással végzett jövedelemszerzés és a kis méretű, kiegészítő jövedelmet nyújtó, kis méretű mezőgazdasági üzem fenntartása, esetenként a két jövedelemszerzési mód váltogatása. Tulajdonképpen a kétlakosság egyik formája volt ez, ami elsősorban nem ipari és mezőgazdasági munka, hanem a mezőgazdasági és ipari munka között átmenetet képező elfoglaltság és mezőgazdasági munka egyesítésével alakult ki, gyökerei pedig a felszabadulás előtti időszakra nyúlnak vissza, de rendszeressé a jelzett időszakban vált, és ma is jellemző a varsányiak jelentékeny hányadának életvitelére.

A fenti tendencia mellett az 1950-es évek közepétől kezdve egyre erősebben érvényesült az a törekvés, hogy a fő jövedelemforrás valamilyen szakma legyen, vagy olyan ismeret, ami jó elhelyezkedési lehetőséget biztosít. A gyári munkának voltak hagyományai még a II. világháborút megelőző időből, ennek ellenére nem vált igazán jelentőssé a varsányiak életében az elhelyezkedési lehetőségek korlátozott volta miatt, amin csak kis mértékben segített a közeli városok iparának fejlesztése. A közlekedésben, kereskedelemben is el tudtak néhányan helyezkedni. A legtöbben azonban az építőipari szakmunkát választották, főként a szegényebb családok tagjai. Az 1960-as évek második felére már kinevelődött néhány helyi származású, felsőfokú képzettségű szakember, akiknek egy része falun kívüli munkahelyet kénytelen keresni. A szakmunkások, szakemberek életében a családi kézen levő földterület jövedelemkiegészítő szerepe korukkal együtt egyre csökken. A szakmunkás, szakember csoport egészében véve a fiatalabb korosztályt jelenti, mint a nehéz fizikai munkások, kubikusok csoportja, az ő törekvésük képviseli ma már az uralkodó tendenciát az életvitel megválasztásában.

Sokaknak a mezőgazdaságból kiválása tette lehetővé, hogy a mezőgazdaságban maradók fokozatosan ugyanolyan jövedelmi szintet érjenek el, mint a nem mezőgazdasági dolgozók. Arányuk 1945 óta egyenletesen csökkenőben van, a mezőgazdaságból kiválást a termelőszövetkezet megalakulása csak egy-két évben fokozta kismértékben.

A férfiakkal párhuzamosan az asszonyok elhelyezkedésében is változások álltak be. Jóllehet még mindig háztartásbelinek számít a keresőképes korú lakosságnak mintegy a fele, és a keresők 67%-a a mezőgazdasági munkát vá-

lasztotta, mégis az asszonyoknak kereken 15%-át képviselik azok, akik nem-mezőgazdasági jellegű munkával jutnak jövedelemhez. Arányuknak továbbra is csak csekély változására számíthatunk, mert a családi mezőgazdasági üzem fenntartása anyagilag változatlanul előnyös, az élelmiszerkiadásokat jelentős mértékben csökkenti, és a gyermekek ellátását egyelőre sokan nem tudják megoldani óvoda és elegendő iskolai napközi otthoni férőhely hiányában.

Míg a háztáji kisgazdaságnak változatlanul jelentős a szerepe a családok élelmiszerellátásában, addig a jövedelemkiegészítő, árutermelő-hely szerepe csökken, fejlesztésére nincsenek kezdeményezések abban a formában sem, hogy a termelészövetkezetben megismert, intenzív művelést kívánó növényeket természetien kezdenék, a jelentős jövedelmet hozó állattartás pedig csökkenő tendenciát mutat.

Mint láthattuk, a foglalkozásváltozások kiváltó okát nem a mezőgazdaság szocializálásában, az egész falut átfogó termelészövetkezet megalakításában kell keresnünk. A termelészövetkezetnek abban volt szerepe, hogy keretet adott a mezőgazdasági termelés gépesítéséhez, modernizálásához. Ezáltal fenntartható, sőt fejleszthető volt a termelészövetkezet megalakulása előtti mezőgazdasági termelés mennyisége, jóval kevesebb munkáskéz igénybevételével. Ezenfelül a termelészövetkezet megalakítása megszüntette a földközpontú gondolkodást, átalakította az életvitel egészét, továbbá a környező községekben megalakult mezőgazdasági nagyüzemekhez hasonlóan munkahelyet adott a már szakképzett embereknek. Más szóval a szocialista iparfejlesztés és a szolgáltatások növelése mellett a szocialista termelési viszonyok talaján létesült mezőgazdasági nagyüzemek biztosították, hogy a termelőeszközeiktől megszabadított varsányi parasztok – éppúgy, mint az ország egészében – életvitelüket, gondolkodásukat átalakíthassák, boldoguljanak.

A foglalkozásváltozások, a mellékes jövedelemszerzési lehetőségek széles körétől övezve, végeredményben a jövedelmek növekedését és bizonyos kiegyenlítődését eredményezték. Ebben az irányban hatottak azonban már az 1949–1953 között hozott adminisztratív intézkedések a jövedelmek termények beszolgáltatásának formájában történő elvonásával. A jövedelmek kiegyenlítődése maga után vonta a fogyasztás meglehetősen egységességét is, bár megjegyzendő, hogy a fogyasztás jellegét tekintve a felszabadulás előtt sem voltak nagy (minőségi, a fogyasztási szokásokban, kultúrában mutatkozó) különbségek a társadalmi rétegek között, ha a mennyiségek eltértek is. Egyedül az értelmiségiek fogyasztási szokásai ütnek el a falu átlagától, amelyeket a fiatalabbak, főként szakmunkások igyekeznek átvenni, követni. A korábbi föld-állat-ház szerzésével szemben a ház, a kényelmi cikkek és a járművek szerzése, továbbá a szórakozás vált fő céllá.

A tulajdonviszonyokban, a foglalkozási struktúrában, a jövedelmi arányokban bekövetkezett változások a politikai szférában lezajlott változásokkal együtt a társadalmi rétegződés mélyreható átalakulását idézték elő. A felszabadulás előtti, a vagyonon, a föld méretén alapuló rétegződést alapjában véve olyan társadalmi képlet váltotta fel, amelyben nincsenek élesen elváló társadalmi rétegek, bár ilyenek létrejötteinek csíráit magában hordozza vezetőik és vezetettek státuskülönbsége, amikor a vezetők tanultsága, életvitele eltér a termelőszövetkezeti tagokétól és a faluban élő más munkásokétól. Ez a helyzet az 1960-as évek végétől kezdett kialakulni Varsányban, amikor fokozatosan iskolázott szakemberek kezdték felváltani az 1948-ban a falu élére került egykori agrárproletár, törpebirtokos vezetőket. A számban növekvő értelmiség egy része, a pedagógusok, továbbra is kívül állnak a falusi társadalmon.

Ami a változások ösztönzőit illeti, két csoport emelhető ki. Az egyik az 1948-ban termelőszövetkezetet alapító és a faluban vezető pozíciókra szertevő egykori agrárproletárok köre, akik napjainkig az állami, központi intézkedések fő közvetítői voltak, végrehajtották a falut átfogó termelőszövetkezet megszervezését, modern nagyüzemmé alakítását, ma is őrzik a falu néhány vezető posztját. Sorsuk összefonódott a faluéval. A másik a nagygazdák és középgazdák köréből néhány család, akik az 1950-es években megkezdték nagyobb számban gyermekeik és unokáik szakmára taníttatását, középiskolába járatását, így a ma döntően érvényesülő foglalkozás-választási tendencia kezdeményezői között voltak, abban előremutató szerepet játszottak.

Végezetül a gazdaság elemzése arra vall, hogy rövidesen megszűnik Varsány szívó hatása, a megyében kivételesnek mondható népességnövekedési tendenciája. Valószínű, hogy a szakképzett emberek számának növekedése, ha nem jár együtt közeli elhelyezkedési lehetőségek megteremtésével, elvándorlásukra, a népesség számának megállapodására, esetleg csökkenésére vezet.⁵⁶

⁵⁶ 1970 óta kismérvű lakosságcsökkenés következett be, 1970-ben a lakosok száma 1862 fő (KSH 1970: 344), 1973-ban 1841 fő volt (Helységnévtár 1973).

1. sz. táblázat
A földbirtokviszonyok alakulása Varsányban az országos statisztikai felvételek alapján

Összes	1 kat. holdnál kevesebb szántóföld nélkül		1-5 kat. hold	5-10 kat. hold	10-20 kat. hold	20-50 kat. hold	50-100 kat. hold	100-500 kat. hold	600-1000 kat. hold	1000 kat. hold felett
	11	65								
A földbirtokosok megoszlása számszerűen	317	65	159		69	7	5			1
és százalékosan birtoknagyság szerint, 1935-ben	100%	3,7%	49,9%		21,8%	2,2%	1,6%			0,3%
A földterület megoszlása birtoknagyság szerint 1935-ben, számszerűen kat. holdban	4438	46	322		934	539	1145			1452
és százalékosan	100%	1%	7,3%		21,1%	12,1%	25,8%			32,7%
A gazdaságok száma	296	14	131	41	10	19	5*			1
és területe birtoknagyság szerint 1935-ben		2	302	293	139	510	1145			1451
A gazdasággal rendelkezők száma	356	14	220	98	**16	7	1			
és százalékos megoszlása 1949-ben birtoknagyság szerint	100%	3,9%	61,8%	27,5%	4%	2%				

* ebből 3 kisebb 200 kat. holdnál

** A gazdasággal rendelkezők száma 1949-ben birtoknagyság szerint

10-15 kat. hold	15-20 kat. hold	20-25 kat. hold	25-35 kat. hold	35-50 kat. hold
11	5	1	5	

Forrás: MSK 99. kötet 1937: 250-251; 105. kötet 1938: 498-499.; KSH 1949 3. kötet: 428-429.

2. sz. táblázat
Az állatállomány alakulása Varsányban

	Ló	Szarvasmarha		Sertés
		Összesen	Tehén	
1935	154	557		723
1945	12	80	58	72
1960		509	224	749
1962	85	572		913
1966	86	582		1067
1972*	9	147	62	713

* Csak magánszektor.

Forrás: MSA III/1, III/2, III/3, mindegyikben a 205, valamint ÁMÖ 5. kötet: 268–269; 5. kötet: 138, 304.

3. sz. táblázat

A mezőgazdasági munkát nem mezőgazdasági munkára felcserélő férfiak száma

1945 előtt	1945–1950	1951–1956	1957–1960	1961–1965	1966–1970	1970–1973		
Összes férfi	25	74	95	95	56	115	93	31

Forrás: az MTA Néprajzi Kutató Csoport által szervezett adatgyűjtés (továbbiakban NKCS), amely a falu valamennyi 14 éven felüli lakosára kiterjedt, kivéve a ma is dolgozó pedagógusokat.

4. sz. táblázat
Az aktív keresők száma és százalékos megoszlása foglalkozási áganként Varsányban

	Keresők száma	Mezőgazdaság		Ipar		Építőipar		Közlekedés-szállítás		Kereskedelem		Egyéb	
			%		%		%		%		%		%
1960													
Összes	903	636	70,4	47	5,2	128	14,2	38	4,2	14	1,6	40	4,4
Férfi	543	301	55,4	46	8,5	123	22,7	36	6,6	14	2,6	23	4,6
Nő	360	335	93,1	1	0,2	5	1,4	2	0,6			17	4,7
1970													
Összes	793	469	59,2	97	12,2	134	16,9	39	4,9	22	2,8	32	
Férfi	551	278	50,5	73	13,2	132	24	35	6,4	14	2,6	19	3,3
Nő	242	191	78,9	24	9,9	2	0,8	4	1,6	8	3,3	13	5,4
1972/73													
Összes	795	329	41,1	116	14,6	219	27,5	37	4,7	41	5,2	51	6,7
Férfi	509	137	26,9	73	14,3	217	42,6	37	7,3	26	5,1	19	3,7
Nő	286	192	67,1	43	15	2	0,8			15	5,2	34	11,9

* Az 1970-ben és 1972–1973-ban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának nagy eltérése abból származik, hogy a népszámláláskor a kubikusok egy részét (28 fő), mint vizsgázóknak dolgozókat a mezőgazdasági rovatba vették fel, másik részét az építőiparba, én pedig valamennyit építőipari segéd munkát végzőnek tekintettem. A különbözet többi része abból adódik, hogy közben néhányan nyugdíjba mentek, illetőleg más foglalkozást választottak.

Forrás: KSH 1960: 94–95; KSH 1970: 410–411, 414, 417, valamint NKCS.

5. sz. táblázat

A varsányiak foglalkozási, illetőleg munkahelyi megoszlása és keresete
(a pedagógusok nélkül)

A

Férfiak	Száma	Havi kereset (Ft-ban)
Mezőgazdaság		
Termelőszövetkezeti vezető	7	4000–6000
Varsányban		1200–5000
Termelőszövetkezetben nem mezőgazdasági munkát végez	39	kombájnos nyáron 8–9000 is
Termelőszövetkezetben		
Állattenyésztésben	23	3500–4000
Tsz-ben „gyalogos”	48	2400–2500
Mezőgazdaságban a falun kívül	6	3000–3500
Magángazda	3	2500–4000
Erdészetben dolgozó	11	3000–3500
Ipar		
Gyári munkás, bányász anyagmozgató és egyéb segéd- munkás	46	2500–4000
	27	2000–3500
Építőipar		
Építő, útépítő szakmunkás	55	3000–6000
TÖVÁL	24	3000–4000
kubikos, földmunkás	138	4000–6000
Közlekedés-szállítás		
Gépkocsiveető	31	2500–3500
MÁV alkalmazott	6	2000–2500
Kereskedelem-szolgáltatás		
Falun belül	13	1200–3000
Falun kívül	13	1500–3000
Közigazgatásban	4	2500–3400
Adminisztratív munkakörben	1	2400
Szellemi dolgozó falun kívül	4	3500–5000
Egyéb	10	2500–4000

5. sz. táblázat folytatása
A varsányiak foglalkozási, illetőleg munkahelyi megoszlása és keresete
(a pedagógusok nélkül)

B

Nők	Száma	Havi kereset (Ft-ban)
Mezőgazdaság		
Termelőségben mg-i	156	800–1500
Tsz-ben nem mg-i	11	1200–1800
Falun kívül mg-i	13	1200–1500
Erdészetben dolgozó	11	1300–1600
Iparban gyári munkás	43	900–2000
Háziipari szervezetbe bedolgozik	15	400–800
Építőiparban	2	1400–1600
Kereskedelem-szolgáltatás		
Falun belül	7 }	1400–1800
Falun kívül	8 }	
Közigazgatásban	2	2200–2400
Adminisztratív állásban		
Falun belül	11 }	1400–1800
Falun kívül	1 }	
Szellemi dolgozó a faluban	1	3150
Egyéb	4	400–1200

Forrás: NKCS és saját adatgyűjtés.

6. sz. táblázat
Néhány család pénzgazdálkodása (havonta Ft-ban)

A család összetétele	Összes bevétele	Élelem-háztartás	Ruházat (évi)	Különleges kiadásai	Adó (évi)	Fűtőanyag	Lakbér	Kulturális kiadások	Szórakozás	Autótartás	OTP törlesztés	Szülőknek	Egyéb	I főre eső jövedelem	Felretehető
1. F: kubikus A: htb. L: adminisztrátor	6600	2600	8000	250	800	450			500					2200	1600– 1700
2. A: nyugdíjas	490	80– 100			140									490	200– 250
3. F: cipész A ¹ : htb. A ² : tsz-tag L: erdőgazdasági sm. 2 tanuló	3900– 4200	500	9000		1200	250								700	1800– 2000
4. F: nyugdíjas A: htb.	1200	600– 800	500		240	100			200					600	
5. F: tsz-gyalogos A: htb.	2700	500	1000		80	150– 200			300					1350	1000– 1200
6. F: kőműves A: htb. 1 lány	5500	2300	10 000	395		370					280			1800	1300– 1400

6. sz. táblázat folytatása
Néhány család pénzgazdálkodása (havonta Ft-ban)

A család összetétele	Összes bevétel	Élelem-háztartás	Ruházat (évi)	Különleges kiadásai	Adó (évi)	Fűtőanyag	Lakbér	Kulturális kiadások	Szórakozás	Autótartás	OTP törlesztés	Szülőknek	Egyéb	I főre eső jövedelem	Félretehető
7. orvosnő	3150	1000	6000				450	200		1000				3150	
8. F: magán gazda A: htb.	kb. évi 30 000				6000									kb. 1200	kb. évi 15 000
9. F: nyugdíjas A: gyári munkás F: technikus	7600	2000	10 000		500	300		70	800– 1000					2500	2500
10. F: közigazgatásban A: gyes.-en 1 gyerek	3700	1400			300			69			1610		100	1200	450
11. F: tsz-raktáros A: gondnok	3050	1800	4000		1400	300		110	420				50	1500	
12. adminisztrátor (lány)	1400	100	7000											1400	800
13. adminisztrátor (lány)	2400	100	7000					40					20	2400	1600– 1700
14. gépkocsivezető	2500– 3000								150– 200			1000		2500– 3000	1400– 1500
15. üzemmérnök	3500– 4000	1200– 1600	3000					50	100					3500– 4000	1500– 2000

A család összetétele	Összes bevétel	Élelem-haztartás	Ruházat (évi)	Különleges kiadásai	Adó (évi)	Fűtőanyag	Lakbér	Kulturális kiadások	Szórakozás	Autótartás	OTP törlesztés	Szülőknek	Egyéb	I főre eső jövedelem	Félretehető
16. F: mezőgazdasági fizikai munkás falun kívül A ¹ : htb. A ² : tsz nyugdíjas 2 fiú	3500– 3700	800	5000– 6000	400		200– 250		1010						700	500– 600
17. F. Agronómus A: gyese	5600	2000– 2500	10 000			250	300	300	200				100	1900	1500– 2000

Rövidítések: F = férfi, A = asszony, A¹ = feleség, A² = idősebb női családtag, L = leány.

Forrás: NKCS és saját adatgyűjtés

7/a sz. táblázat

A szakképzett-iskolázott varsányi férfiak kor szerinti megoszlása 1973-ban

Életkor	Összesen	15–20	21–25	26–30	31–35	36–40	41–45	46–50	51–55	56–60	61–
Szakmával rendelkezik	157	21	30	28	26	20	11	11	5	4	1
Középiskolai végzettségű	18		8	5	1		1	1	2		
Egyetemi, főiskolai végzettségű	9		3	4	1						1
Összesen	184	21	41	37	28	20	12	12	7	4	2

7/b sz. táblázat

A szakképzett – iskolázott varsányi nők kor szerinti megoszlása 1973-ban

Életkor	Összesen	15–20	21–25	26–30	31–35
Felsőfokú	1			1	
Középfokú	11	1	7	2	1
Szakma	14	2	9	3	
Összesen	26	3	16	6	1

Forrás: NKCS és saját adatgyűjtés. A táblázat tartalmazza egy nyugdíjas tanár adatait is.

AZ IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ÁMÖ

1972 *Általános Mezőgazdasági Összeírás 1972*. Budapest, KSH.

ANDÓ István

Húsz év története (Varsány 1945–1965). Kézirat

Feljegyzések a községzöldalkodás-termelőszövetkezet életéből. (Varsány 1948–1968). Kézirat

BEREND T. Iván – SZUHAY Miklós

1973 *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Budapest, Kossuth Kiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

EISENSTADT, Samuel N.

1961 *Anthropological Studies of Complex Societies. Current Anthropology* 2: 201–222.

GYIMESI SÁNDOR

1968 *A kapitalizmus és a parasztgazdaság. Ethnographia* LXXIX: 149–162.

HELYSÉGNÉVTÁR

1944 *Magyarország Helységnévtára 1944*. Budapest, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal.

HELYSÉGNÉVTÁR

1973 *A Magyar Népköztársaság Helységnévtára*. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat.

JAKAB Sándor

1974 *Nógrád megye története 4. (1944–1962)* Salgótarján, Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága.

Kiss István

Árunövények termelésének összehasonlító vizsgálata a varsányi „Új Kalász” mezőgazdasági termelőszövetkezetben. Kézirat.

KSH 1949

1950 *Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálása*. Budapest, KSH.

KSH 1960

1962 *Központi Statisztikai Hivatal 1960. évi népszámlálása 3n. Nógrád megye*. Budapest (8. kötet 1963).

KSH 1970

1972 *Központi Statisztikai Hivatal 1970. évi népszámlálása. 18. Nógrád megye*. Budapest.

MAGYARORSZÁG

1971 *Magyarország megyéinek társadalmi-gazdasági helyzete és fejlődésük főbb tendenciái*. Budapest, KSH.

- MAUSS, Marcel
1967 [1925] *The Gift*. New York, Norton.
- MEAD, Margaret
1953 National Character. In Kroeber, Alfred L. (szerk.): *Antropology Today*. Chicago, University of Chicago Press, 642–667.
- MOLNÁR Pál – SZOMSZÉD Imre
1970 *Nógrád megye története 3*. Salgótarján, Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága.
- MSA
1972 *Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- MSK
Magyar Statisztikai Közlemények.
- NHFI/V.
Nógrád–Hont megyei Földhivatal Iratai (Varsány).
- Nm Gazd. Fel.
Nógrád megyei Gazdasági felügyelőség iratai.
- NmL
Nógrád megyei Levéltár.
- NmL Varsány TVB
Nógrád megyei Levéltár. Varsány. Tanács VB ülések jegyzőkönyvei.
- NmSK
Nógrád megyei Statisztikai Évkönyv. Salgótarján.
- SAHLINS, Marshall D.
1965 On the Sociology of Primitive Exchange. In Banton, Michael (ed.): *The Relevance of Models in Social Anthropology*. /ASA Monographs 1. /London, Tavistock 139–236.
1973 [1968] *Törzsek*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- SZABÓ Béla – HORVÁTH István
1969 *Nógrád megye története 2*. Salgótarján, Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága.
- SZABÓ István
1965 Jobbágyság – parasztság. *Ethnographia* LXXVI: 10–31.
- SZUHAY Miklós
1962 *Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- WOLF, Eric R.
1973 [1966] *Parasztok*. Budapest, Kossuth Kiadó.

• KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS A FALU ÉS A VÁROS TÁRSADALMÁNAK ÁTALAKULÁSÁRÓL

[A beszélgetés Tamás Pál vezetésével szociológusok, közgazdászok, történészek, geográfusok és egyéb társadalomtudományi kutatók részvételével zajlott, előzetesen megadott szempontok és kérdések köré csoportosítva. Az alábbi részletek Sárkány Mihály hozzászólásait tartalmazzák. *A szerkesztő.*]

A Néprajzi Kutatóintézetben nálunk is folynak a mai rendszerváltással kapcsolatos kutatások. Úgy vélem, hogy van két olyan adatcsoport, amivel rendelkezünk, és ami túlmutat az egy-egy helyszínre irányuló kutatáson. Az egyik egy munkakultúra-kutatás kérdőív, amit fölvtünk elég sok helyen. A másik pedig egy mai életmód-kérdőív, amit szintén fölvtünk sok helyen. Az 1970-es években végeztünk egy kutatást Varsányban. Úgy gondoltuk, hogy ezt érdemes megismételni és látni a 30 év átalakulását egy kicsit retrospektíve is. További sajátossága ennek a kutatásnak, hogy ugyancsak a '70-es években egy angol barátom Tázláron végzett kutatást egy szakszövetkezeti községben. Valamilyest összehangoltuk a kettőt, úgyhogy az első eredményeket már meg is írtuk, ez meg is jelent egy posztszocialista agrárkérdéseket tárgyaló kötetben, sok más országnak az anyagai mellett. Ezúttal három kérdéskörre koncentrált a kutatásunk: az egyik a gazdaság, az életvitel és [ezeknek a] társadalmi tagolódásra gyakorolt hatása, a másik az értékrendszer változása, a harmadik pedig a kommunikációs rendszer alakulása. Úgyhogy erről van most már három év ott töltött idő után tapasztalatunk. Reméljük, hogy ebben az évben meg is írjuk és be is fejezzük ezt a kötetet, amit készítünk.

Mindazon kérdésekhez, amik itt felmerültek, természetesen ebben található adalékok, de ennél talán érdekesebb – azt hiszem – egy kicsit más-képp gondolkozni ezekről a problémákról. Én úgy látom, hogy érdemes volna három különböző dimenziót különválasztani. Annál is inkább, mert ugyan egymáshoz kapcsolódnak, de nem ugyanazokat a kérdéseket vetik fel. Ha külön megvizsgáljuk őket, és utána nézzük meg az egymásra hatásukat, akkor közelebb kerülhetnénk a mai falusi világ megértéséhez.

Az egyik egy nagyon egyszerű településszervezeti kérdés: tehát egyszerűen a pannon település, mint az egész településhálózat része, hogyan néz ki. A másik a falun élő népesség helyzete, sorsa, megélhetési lehetőségei. A harmadik pedig az agrárium és annak az egész problémaköre, ami hát Magyarországon úgy kérdés, hogy egy exportképes ágazattal mi történik. Ezek nem ugyanazok a kérdések. Szinte minden anyagból kiderül, hogy réges-rég nem agrártermelésből él a falusi ember. Ebből kifolyólag egészen más dolgokra kell koncentrálni.

Ha egyetlen lábjegyzetet az oktatáshoz tehetek, az a következő apróság. Érdemes megnézni, hogy az oktatási törvények változásával mekkora változás történt a továbbtanulás tekintetében falun. Még a rossz helyzetben lévő falvakban is hogyan szaporodott fel a lényegesen magasabb iskolát végzettek száma az elmúlt húsz év során – miközben 1980 óta nem nőttek azok az álláshelyek, ahol tanult emberekre szükség van. Mi az 1935-ös és az 1945-ös adatokat átszámoltuk és összevethetővé tettük a mai adatokkal. Az derült ki, hogy a jelenlegi üzemstatistikai adatok rosszabbak ebben a két faluban, mint 1935-ben. Méghozzá kétféleképpen. Egyrészt nagyobb az elaprózottság az alsó gazdasági szegmensben, másrészt nincsenek meg a nagyüzemek a felső gazdasági szegmensben.

[Kovács Katalin közbeveti, hogy a nagy adatbázisok, köztük az Általános Mezőgazdasági Összeírás pontatlanok és megbízhatatlanok.]

Mindenesetre ezek komoly, nagy adatbázisok, de vannak benne megbízhatatlan részek. Ilyen például az etnikai statisztika. A 2000-es népszámlálásban ez teljesen megbízhatatlan. Különösen az, ami a romák számát illeti. Egyébként ebben a faluban a roma népességet ezúttal sokkal intenzívebben vizsgáljuk, mint a '70-es évek elején. Nem mintha olyan nagyon jelentősen megnőtt volna a romák száma, de jelentősen más a szerepe a faluban. Más az interetnikus kapcsolatok jelenlegi helyzete is.

Én ezen belül elsősorban a vállalkozókkal foglalkoztam, nem azokkal, akiket statisztikailag vállalkozónak neveznek, mert az egy nagy csoport, hanem azokkal, akik másokat foglalkoztatnak, és ennek következtében egy egészen más kategóriát jelentenek. Ez viszont egy nagyon kis csoport. És ezt nagyon érdekes vizsgálni, hogy ezek kiből tevődnek össze. Mindenféle előzetes feltevéstől eltérő adatok jöttek ki. Ezek azt bizonyítják, hogy a tehetségek megoszlása továbbra is nagy szóródású. Sok múlik az előéleten. Csak nem olyan módon, ahogy ezt gondoltuk volna.

[Tamás Pál két kérdést tesz fel. Az egyik a hirtelen státusváltásokra („státuslift”) vonatkozik, a másik a markáns életviteli stratégiák megjelenéséhez kapcsolódik. Mindkettővel kapcsolatban a fő kérdés az, hogy konkrétan kik azok, akiket érint, kiknek a körében megfigyelhető; kiknek van „világos, legalább középtávú stratégiájuk” az életvitelre?]

Erre gyorsan tudok válaszolni. Szerintem nem az a fontos kérdés, hogy kik ezek. Hanem az, hogy kik azok, akik nem ebben a helyzetben vannak. Tudni-

illik a nagy többség ebbe a helyzetbe került. És nagyon kevesen vannak azok, akik nem kerültek bele valamilyen nagy csúszásba, hanem esetleg feljöttek. A följevők sokkal kevesebben vannak, azokhoz képest, akik viszont egy nagy esést éltek meg.

Mindazok például, akik építőipari dolgozók, és faluból eljáró munkások voltak, mind jelentős jövedelemcsökkenést éltek át. Ezt egy nagyon egyszerű számmal be tudom mutatni. '60-tól '90-ig abban a faluban, ahol dolgozom, minden évtizedben legalább száz ház megépült. '90-től 2000-ig 36, és pontosan lehet tudni, hogy azt a 36-ot, melyik két csoport tudta megépíteni. Tehát az összes többi kiesett a felhalmozás legfontosabb lehetőségéből.

[Tamás Pál: „Melyik ez a két csoport?”]

Az egyik, akiket úgy hívnak helyben, hogy Ewingok. Ezek nem igazán nagyvállalkozók. Ők a kisebb vállalkozók, akik elsősorban a fogyasztásra fordítják vissza a jövedelmüket. Ők élnek jobban, nem az igazán nagy vállalkozói a falunak. A másik pedig a helybéli cigányok, akik kaptak támogatást, és ennek következtében átépült a cigánysor. A kettő csoport között szinte semmi kapcsolat nincs. A falu többsége viszont a kettő között van.

Ez a nagy többség lecsúszott úgy, hogy a termelőszövetkezet jövedelmezősége a béka feneké alá került. Nem tudnak már télen fizetni. A másik csoport ugyanúgy eljár dolgozni, mint korábban. De sokkal rosszabb feltételek között foglalkoztatják őket. Ez gyakran azt jelenti, hogy ők hajlandók 3000 forintért is dolgozni.

Ez a korábbi építőipari bérekhez képest jelentős csökkenés. Ezért aztán nem marad energiájuk fogyasztási szférákra. Beruházni pedig nem nagyon van miből. Úgyhogy én azt gondolom, hogy nagyon is szűkeek azok a rétegek, amelyek inkább fölfele indultak, és nagyon szélesek azok, amelyek lefelé kerültek.

[Tamás Pál két problémakört feszeget. Hogyan lehet, hogy Kelet-Európában a falusi népesség nem áramlott be a városokba, nyomornegyedeket, „favellákat” létrehozva, mint az elsősorban Latin-Amerikában történt? Másrészt a város és a megyei technokrata elit hogyan gyarmatosítja (újra) a falut az EU-s pályázatoknak köszönhetően?]

Az első kérdésre az én válaszom az, nem mindenre érvényes, de az egyik eleme, amit sok mindenki hangsúlyoz, hogy a városi közigazgatás tudatosan nyomta ki a szegényeit a faluba. Csak Székesfehérvárra gondoljatok. De

számtalan hasonló példa van. Ez egy különbség. Millió más is van, nekem ez az egyik válaszom.

A másik kérdésre: kifejezetten a kolonizációval írják le ezt a folyamatot, poszt szocialista meg EU-s viszonylatban is. Létezik egy újfajta városi nyomás a falvakon. Ennek az egyik eleme, hogy csak a városiak szakértelmén keresztül lehet európai vagy nemzeti pénzekhez jutni.

[Tamás Pál a munkakultúra kérdését feszegeti. Mi történik az átalakulóban lévő falusi közösséggel, ha „kihúzzák alóla a közösséget meghatározó munkakultúrát?” Juhász Pál felhívja a figyelmet a munkakultúra összetett jellegére, s arra, hogy a munkakultúra nem köthető kizárólag a mezőgazdasághoz: a mezőgazdasági falvakban is a foglalkoztatottak egyharmada volt csak mezőgazdasági alkalmazott. A bio- és tájgazdálkodás viszont mindössze néhány profit érint.]

Van azért ennek még egy oldala. Ez azért merül fel manapság igazán gondként, mert komoly elgazosodás van. A különböző vadnövények, ilyen-olyan formában rohamosan terjednek, szaporodnak. Ez, egy korábbi állapothoz képest, szembetűnő.

Korábban ez azért nem következett be, mert különféle előírások tömkelege mindig arra ösztönzött, hogy műveljünk meg mindent. Ebben a „műveljünk meg mindent”-ben ugyanakkor a természeti környezet egyfajta megőrzése is bekövetkezett. Most pedig ebben a relatív szabadság időszakában a vad dohánytól kezdve minden gyönyörűen nő.

[A beszélgetés a kedvezőtlen társadalmi helyzetből való kiszakadás lehetőségeiről folyik, a város és a falu közti különbségek számbavételével. Tamás Pál szerint a nagyobb agglomerációkban szélesebb lehetőségek vannak a kiszakadásra, míg a kisebb településeken nincsenek alternatívák; az emberek kénytelenek bekerülni a személyi függőségbe.]

Az előző kérdésekben volt egy elem, ami foglalkoztat. Nem elsősorban a munkakultúra oldaláról, hanem a társadalmi folytonosság oldaláról. A gyermekek követik-e a szülők foglalkozását, vagy sem? Ilyen pályákon mozognak-e, vagy sem? Már a megelőző évtizedekben igen sokan eltanították gyermekeiket a szülők által űzött foglalkozásoktól. Ez a folyamat jelenleg folytatódik. Ennek következtében nem nagyon következett be valami konszolidáció felé mutató mozgás a falvakban. Én legalábbis úgy látom, hogy eléggé nehéz megmondani, hogy akár 15–20 év múlva kik lesznek a szereplők a falusi világban. Mit fognak csinálni, és éppen kik lesznek azok, akik átveszik a mai tevékenységet.

[Tamás Pál felteszi a kérdést: ha nincs folytonosság a munkaszerkezetben, ha nem „oda” taníttatja a szülő a gyermekét, mi történik majd a kulturális tradíciókkal? „Ha a munka nem megy tovább, a szakmák nem adódnak tovább, a föld nem adódik tovább, akkor mi fog történni azzal, amiről azt hisszük, hogy mégiscsak létező falusi közösség?”]

Ez nem jelenti azt, hogy nem fognak rekrutálódni emberek, akik ezt a tevékenységet tovább viszik. Csak nem azokból a családokból kerülnek majd ki, akik manapság a komolyabb vállalkozásokban vannak. Más családokból ki fog kerülni, például a mezőgazdasági munkás, vagy a vidéki iparos ember. De ez drága lesz, ezt fontos tudni. Mihelyt át kell venni más szereplőnek egy gazdaságot, az drága lesz, meg kell valahol fizetni.

- ÜZEMSTRUKTÚRA, MEGÉLHETÉS,
TÁRSADALMI TAGOLÓDÁS
TANULSÁGOK VARSÁNY MEGISMÉTELT
TÁRSADALOMNÉPRAJZI VIZSGÁLATÁBÓL

BEVEZETÉS

A 2001-ben 1778 fő által lakott Varsány, Nógrád megyében, Szécsénytől délre 7 km-re található. 1971 és 1975 között az MTA Néprajzi Kutató Csoport végzett itt szociálintropológiai vizsgálatot Bodrogi Tibor vezetésével. A kutatás eredményei 1978-ban jelentek meg, s ezek beépültek a nemzetközi tudományosságba.¹ A kutatópont akkori kiválasztását nem etnográfiai érdekessége indokolta. A cél az volt, hogy egy „átlagos” magyar faluban vizsgálja meg a társadalom szocialista átformálásának menetét és hatását egy, a magyar néprajzban új látásmódot érvényesítő kutató együttes.

Akkoriban Nógrád megye infrastrukturális mutatók tekintetében a megyék rangsorában középen helyezkedett el. Varsány a megyében volt középtájon. Az 1935-ös mezőgazdasági statisztika szerint birtokviszonyai és üzemstruktúrája szinte tökéletesen megegyezett a magyarországi átlaggal. Az életlehetőségek nagybirtokok szorításában alakultak. Kevesek számára nyújtotta a saját föld a megélhetés alapját. Széleskörű volt a mezőgazdasági bér munkavállalás 1945 előtt. Sokan jártak summásmunkára, a II. világháború alatt még Németországban is végeztek mezőgazdasági bér munkát. A földosztás csak módosította, de lényegében nem változtatta meg az üzemstruktúrát. Változatlan maradt a mezőgazdasági termelés extenzív hagyománya is.

A falun kívüli munkavállalás kényszere továbbra is fennállt, s a szocialista iparosítás kedvező lehetőséget kínált építőipari munkavállalásra. Mellette helyi szándék hívta életre az első termelőszövetkezetet még 1948-ban. A termelőszövetkezet nem számolódott fel 1956-ban. 1960 után csaknem az egész falu népességét átfogta, jóllehet a szerény termőképességű, kötött erdei talajokon gazdálkodva sohasem volt igazán sikeres. Az 1971-ben megindult vizsgálatot megelőzően és azt követően is szanálásra szorult. A falu mégis

¹ Bodrogi 1978. Az 1970-es évektől Magyarországon terepmunkát végző amerikai és angol szociál- és kulturális antropológusok számára ez a kötet kiindulópontot jelentett saját munkájuk összehasonlító értékeléséhez, ezért támaszkodtak rá. A kötet több tanulmánya rövidített formában megjelent az említett kör írásaival együtt angolul is (Hollós – Maday 1983).

prosperáló település képét mutatta. Ennek alapja itt nem elsősorban a helyi kistermelés jövedelemkiegészítő hatásának, hanem a mezőgazdasági valamint az ipari-építőipari-szolgáltatási szférában megkeresett jövedelem kombinációjának volt köszönhető. A falu aktív népességének kétharmada a falun kívül talált munkát, egyharmada heti ingázó volt, főként építőipari segédmunkát végzett. A mezőgazdasági termelés ugyan modernizálódott, de nagy maradt a benne résztvevők száma, főként a nőké. A meglévő munkaerőt munkaigényes ágazatok kialakításával igyekeztek lekötni: málna- és meggyültetvényt hoztak létre a termelőségvetkezeten, ipari tevékenységbe is fogtak.

A javuló életszínvonal különösen a sorra épülő házakban tükröződött, akkorigiban a motorizáció még éppen csak elkezdődött, az öltözködésben, legalábbis az ünnepi női és a gyermekviselésben még őrizték a helyi hagyományokat. Az értékrendszer is folytonosságot mutatott, ami az egykori gazdák és agrárproletárok eltérő értékrendszerének őrzését egyaránt jelentette. Az értékrendszer fontos eleme volt a családi-rokoni segítségnyújtás generációkon átívelő fenntartása. Emellett regisztrálható volt, hogy változnak a szempontok, amelyek szerint meghatározzák az egyén helyét, státusát a társadalomban.

Az egykori földcentrikusságot a jövedelemközpontúság váltotta fel. A városi munkásélet hagyományrendszerének elfogadását jelezte a szabadidő ideájának fokozott elfogadása is. Emellett tapasztalható volt a közép- és felsőfokú tanulmányokra vállalkozók körének bővülése, ha ez viszonylag csekély volt is. Ebben a folyamatban, az 1950-es években kuláknak minősített egykori nagygazdák leszármazottai voltak az úttörők. Ők éppen tanultságuk révén igyekeztek visszanyerni egykori megbecsült státusukat a helyi társadalomban. Fontos vonása volt az akkori változásoknak még, hogy a termelőségvetkezeten keresztül csaknem mindenki részesévé vált az állami szociális ellátórendszernek. A lakosság többségéről elmondható, hogy a társadalom teljes jogú tagjának érezhette magát, legalábbis a jövőre nézve. Az idő dimenziót azért kell hangsúlyozni, mert az évszázadok során megtapasztalt társadalmi különbségek tudata és a kiszolgáltatottság érzete még erősen élt a közzgondolkodásban, és az 1960-es években megállapított csekély nyugdíjából élők, mintegy a múlt örököseiként kirívóan szegények maradtak a gazdagodó faluban. Az érzékelhető bizakodás megmutatkozott a falu népességmegtartó képességében is. A népesség folyamatos növekedése volt megállapítható. Ez az állítás 1980-ig volt igaz, ekkor érte el a falu legnagyobb lélekszámát, 1955 fő.

Az akkori kutatásból, személyi okok miatt, jórészt kiesett a falu cigány népessége. A cigányok száma 178 fő volt. Számuk a lakosság közel 10 százalékára rúgott. Csak a 15 évnél idősebbek mindegyikéről felgyűjtött alapadatok álltak rendelkezésre. Az egyéb információk esetlegesek voltak. Az viszont ismeretes

volt, hogy két család kivételével rendszeres munkavállaló akadt mindegyik családban. A megismételt vizsgálat gondolata 2000-ben vetődött fel. Ekkor készítettem kutatási tervet a rendszerváltás helyi menetének és következményeinek feldolgozására. Megszerveztem a kutató együttest két, a korábbi vizsgálatban is részt vett munkatársból (Jávor Kata és Szabó Piroska), továbbá egy néprajz-kulturális antropológia szakos hallgatóból (Kardos Ferenc), aki a cigány népesség vizsgálatára összpontosított. A vizsgálatot 2001-ben kezdtük el.² Később kapcsolódott be egy másik hallgató, aki a falu építkezési gyakorlatát dolgozta fel napjainkig (Bíró Hajnalka). A vizsgálat iránt érdeklődést mutatott a Központi Statisztikai Hivatal is, amelynek egyik munkatársától (Görgői Rita) a rendelkezésre álló újabb összeírások anyagának feldolgozását reméljük. Az újabb kutatásból eddig két publikáció (Hann – Sárkány 2003; Jávor 2004), egy OTDK-dolgozat született (Bíró 2003), továbbá öt előadás hangzott el konferenciákon. A vizsgálat nem kívánt kitérni mindazon témákra, amelyekre a korábbi kutatás kiterjedt. Az érdeklődés középpontjában ezúttal a gazdaság és a társadalmi tagolódás összefüggése, a kommunikáció és az értékrendszer áll. A kutatás ebben az évben fejeződik be. Ezért az alábbiakban csak a magam kutatási területének előzetes eredményeit foglalom röviden össze.

ÁLTALÁNOS BENYOMÁS A TELEPÜLÉSRŐL

A 2001-ben az ideérkezőt vonzó falukép fogadta. Új, modern házak sokasága áll az utcák mentén, amelyeket szilárd burkolat fed. Néhány ház bejáratát timpanon díszíti, a ház előtt ápolt gyep, hintával a gyerekeknek. A faluban vízvezeték van minden portán, hozzá a csatornázás 2002-ben fejeződött be. Minden portán megtalálható már a vezetékes gáz csonkja is. Ugyanakkor a polgármester arról tájékoztatott, hogy az 1990-es évek elején 20 százalékra nőtt a munkanélküliség. A munkanélküliség aránya még 2001-ben is 12 százalék körül mozgott. Erőteljesen visszaesett az építkezési kedv is. 1990 és 2001 között mindössze 34 ház épült. 1960 és 1990 között, a mai épületállomány mintegy fele épült fel. Évtizedenként nagyjából 100 házzal gyarapodott a falu.

Az 1990 utáni épületek zöme két jól körülhatárolható csoport lehetőségeit tükrözi. Az említett kertes házak építői egy új, nem mezőgazdasági vállalkozói kör tagjai, a „Ewingok”, ahogyan a helybeliek emlegetik őket a Dallas nyomán. Egy másik kör a falu cigány lakossága, amely jelentős állami támogatással építi újjá a Dankó utcát és környékét, a falu cigánynegyedét.

² A kutatás a T 034799 számú OTKA-program (Varsány, Egy észak-magyarországi falu megismételt társadalomnéprajzi vizsgálata) támogatásával folyt.

MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS ÉS JÖVEDELEMSZERZÉS

Varsányban, miként mindenütt, a rendszerváltást követően átalakultak a birtokviszonyok és az üzemstruktúra.

A régi, a szomszédos Rimócot és Nógrádsipeket is átfogó termelőszövetkezet felbomlott. Az 1994-re megalakult termelőszövetkezet már csak Varsányra korlátozódott. Ennek művelt területe is egyre csökkent. 2003-ra már mindössze 250 hektárra terjedt ki. A művelési ágak is fogytak: csupán növénytermesztéssel foglalkoznak a termelőszövetkezetben. Ez is már csak gabonafélék, kukorica és napraforgó termesztését jelenti. A gyümölcsstermesztési ágazatot még az 1980-as évek végén felszámolták. Az ipari tevékenység a régi termelőszövetkezettel együtt szűnt meg, miként az állattenyésztési ágazat is. Jelenleg 15-en dolgoznak a termelőszövetkezetben, közöttük öten nem közvetlenül a termelésben. Ez rosszabb hatékonyságra enged következtetni, mint a falu mezőgazdasági vállalkozóinak földterület/munkaerő aránya. A csekély eredményességet mutatja, hogy évente csak tíz hónapban tudnak bért fizetni.

A termelőszövetkezetben dolgozók életében fontos szerepe van továbbra is a háztájként hasznosítható, valamint a termelőszövetkezetbe be nem vitt saját földnek. Ezekben a földeken piacképes termékeket igyekeznek előállítani. Az elnök például káposztatermesztést végez a maga földjén. A tizenöt ember öregebben van, utánpótlás nélkül. A legfiatalabbak is már negyvenfelé közelednek, s közöttük nem akad vezetői feladatokra rátermett ember. A tagok köre ugyanakkor jóval szélesebb, főként idősebbek műveltetik földjüket a termelőszövetkezettel bérleti díj ellenében.

A termelőszövetkezet nem nyújt szolgáltatásokat a falunak, mint egykor, fuvarozást sem végez (erre nincs is igény), mások földjét nem műveli meg a gépparkjával, s gépjavítást sem vállal (ez utóbbi két tevékenységre inkább volna igény). Központjában a málló épületek és a rozsdásodó gépek a vagyonszűkülés, a múlt felélésének látványos bizonyítékai.

A régi termelőszövetkezet megszüntetésének kezdeményezői az egykori termelőszövetkezeti vezetői körből kerültek ki. Maga az elnök, aki nem helybeli, de a tagok körében kedvelt személy volt, nem helyeselte, de nem tudta meggátolni a folyamatot. Lelkiileg megszenvedte, s máig nem szívesen beszél róla. Az említett vezetők – a növénytermesztési ágazat, az állattenyésztési ágazat vezetői, a magtáros, a főkönyvelő helyettese – egykori 10–15 holddal rendelkező, Varsányban középgazdának minősíthető családok leszármazottai voltak. Középkorúak 35–50 év között, és ami lényeges, felső- vagy középfokú mezőgazdasági szakképzettséggel rendelkeztek. Különösen kulcsszerepet játszott a növénytermesztési ágazat vezetője, aki a Földrendező Bizottságban a terme-

lőszövetkezetet képviselte, majd a Földkiadó Bizottság elnöke volt. Igen jó képességű, köztiszteletben álló személy, aki a tagok megbízásából a termelőszövetkezeti vagyonrendezést is ellenőrizte.

Azt, hogy a termelőszövetkezet megszüntetése mit von maga után, a tagok nem látták át. Az akkori faluvezetők egyike így fogalmazott: „A közgyűlés a tagságot önmaga ellen szavaztatta.”

A földrendezést (azaz a „tagi” földek magánhasználatba adását, a részarányosan „képzett” földek kialakítását, a kárpótlási jegyek kiadását, a földárveréseket) a jogszabályok szerint bonyolították le. A földvásárlás lehetőségével, valamint a vagyonnevesítéssel és a vagyonjegyek kiosztásával egyértelműen azok váltak kedvezményezettek, akik vezető pozíciójuk és jövedelmük révén képesek voltak az átlagnál nagyobb „képzett” földértékre és több vagyonjegyre szert tenni, kárpótlási és vagyonjegyeket másoktól is felvásárolni. Így nyertek lehetőséget a jól ismert termelőszövetkezeti ingatlanok és ingóságok egy részének a megvásárlására. Varsányban ebbe a körbe nem tartoztak bele az egykori nagygazdák leszármazottai.

Az egykori agrárproletárokat is csupán egyik középvezető felesége képviselte, aki maga is középkorú mezőgazdasági szakképzettséggel rendelkezik. Az egykori nagygazdák a kárpótlási jegyek felhasználásával sem voltak képesek jelentősebb birtokra szert tenni a jegyek névleges értéke és a föld ára közötti eltérés következtében. Egyértelműen kijelenthető, hogy legalábbis Varsányban annak az egykori középgazda rétegnek a képviselő leszármazottai erősödtek tovább, akik az 1950-es években is a leginkább tudták átmenteni a vagyonukat, mert még nem minősültek kuláknak, és később a termelőszövetkezetben is középvezető vagy kulcsfontosságú állásokat töltöttek be azon képviselőik, akik a szükséges szakképzettséget megszerezték.

Maga a földrendezési folyamat egyébként csekély konfliktussal járt. Egyedül a „melior” földek, a termelőszövetkezet által meliorizációval feljavított földek körül akadtak viták. Egyrészt azért, mert többek szerettek volna részesülni belőlük, másrészt azért, mert a termelőszövetkezet utólag a kedvezményezettekkel meg kívánta fizettetni a meliorizáció költségeit – sikerrel.

A viszonylag csekély konfliktus egyik lehetséges magyarázata, hogy ebben a faluban más, nem mezőgazdasági jövedelemszerzési módoknak gazdag hagyománya volt. Így akadt olyan egykori termelőszövetkezeti tag is, aki 20 hektárhoz jutott a termelőszövetkezet felbomlásakor, mégis túladott birtokán. Ma az építőiparban dolgozik szívesebben, nem mellékesen munkatársait is szállítva mikrobuszán. Az utóbbiért kapott térítés többszöröse a saját keresetének. Ma ő, kereskedő feleségével a „Ewingok” egyike. Jól mutatják a számadatok is, hogy Varsányban nem mindenki törekedett mezőgazdasági üzem kialakítására: a 2001-es népszámlálás adatai szerint 602 háztartás, illetve 527

család volt a faluban. Ugyanakkor a 2000. évi mezőgazdasági összeírás adatai szerint csak 384 mezőgazdasági üzem – beleértve a termelőszövetkezetet is – működik. Vagyis többen távolodtak el a kistermelés valamilyen formájától, mint 1972-ben, amikor még 480 mezőgazdasági üzemet regisztráltak, azaz szinte mindenki érintett volt a mezőgazdasági termelésben néhány cigány családtól eltekintve.³ A mezőgazdasági üzem feladásának folyamata azonban korábban indult meg. Már az 1980-as években – amikor tömegessé vált a többszintes házak építése olyan telkeken, amelyek mezőgazdasági tevékenységre sem nyújtottak teret – kibontakozott az a gyakorlat, hogy a modern körülmények között élő fiatalok szülei kisüzemi gazdaságába besegítve, azok portáján nevelték fel maguk számára a disznót. Ez a minta, azaz különböző generációk igényeinek összehangolása élt tovább 1990 után is, s nem csábított a saját mezőgazdasági üzem kialakításának lehetősége. Ez a megoldás egyben mutatja, hogy a kisüzemi mezőgazdaság teljesítőképességét ma sem érthetjük meg, ha egyes családokkal-háztartásokkal kötjük csupán össze a regisztrált mezőgazdasági kisüzemeket. Elgondolkodtató arányokat mutat az üzemek nagysága is, amelyeket 1935-ös és 1949-es adatokkal összevetve közlök, azokat is durván átszámítva hektárra.⁴

1. táblázat – A mezőgazdasági üzemek száma, hektárban megadott méretük szerint

Év	0–0,6	0,6–3	3–6	6–12	12–30	30–60	60–300	300 felett	Összes
1935	82	131	41	10	19	7	5	1	296
1949	14	220	98	16	7	1	–	–	356
2000	185	153	27	10	4	3	2	–	384

A számokból egyértelmű, hogy a mezőgazdasági üzemek döntő többsége legfeljebb kiegészítő jövedelemtermelésnek lehet az alapja. A valóban mezőgazdasági vállalkozók száma nem haladja meg a hatot (egyik üzemnek ugyanis két tulajdonosa van). A számok ugyanakkor némileg csalókák, mert az említett hat vállalkozó valójában nagyobb területet művel. Akadnak birtokaik, s még inkább bérelt földjeik más települések határában is.

³ 1970-ben 491 családot írtak össze a faluban (Sárkány 1978: 114 és 149). Ami a cigány lakosságot illeti, földtulajdonnal nem rendelkeztek, de akadtak, akik mezőgazdasági termelést végeztek valamilyen formában. Volt a termelőszövetkezetben cigány származású traktoros is. A cigányok mezőgazdasággal való kapcsolatáról Kardos Ferenc írt tanulmányt.

⁴ A 2000. évi mezőgazdasági összeírás még nem publikált adataiért Dr. Oros Ivánnak tartozom köszönettel.

Az alaposabban megismert, 100 hektár körüli vagy azt meghaladó területen gazdálkodó mezőgazdasági vállalkozók, egy kivételével, ágazatilag szakosított termelést folytatnak (növénytermesztők vagy szarvasmarha tenyésztők).

A növénytermesztőknél, a termelősövetkezetéhez hasonló, szűk termék-skála érdekessége, hogy jövedelmezőbb ágazatok is helyet kapnak benne: egyiknél apró magvak termesztése, másoknál málna és fekete ribizli ültetvények kialakítása. Valamennyien rendelkeznek megfelelő gépparkkal, és kevesebb munkást alkalmaznak, mint a termelősövetkezet. A megfelelő eszközrendszer kialakításához nagy körültekintéssel élnek az állami támogatások különféle formáival, amelyek a kisebb gazdasággal bírók számára jórészt elérhetetlenek. Ők azok, akik részben még a termelősövetkezet időszakában kialakított személyes kapcsolatok révén jól tájékozottak a termények-termékek értékesítési csatornáiról is. A mezőgazdasági vállalkozók egyike azonban nem a mezőgazdaságból érkezett, hanem az egyik legnagyobb magyar állami vállalatnál dolgozik középvezetői beosztásban. Apja egykor virágkertészetet alakított ki, nem lépett be a termelősövetkezetbe. Ő maga távol él, csak néhány napra jelenik meg a faluban, s a termelés színterét – bérleti szerződésekkel – néhány évenként képes települések között eltolni. Ő az egyetlen, aki különböző ágazatokban – szarvasmarha tenyésztésben, illetve málna- és feketeribizli-termesztésben – egyaránt fantáziát lát.

A mezőgazdasági vállalkozók mindegyike fontos munkaadó a faluban. Munkavállalót nem nehéz találni. Nem a munkanélküliek növekvő száma miatt, hanem ezért is, mert az üzemekben dolgozók is szívesen vesznek ki szabadságot, hogy munkát vállaljanak néhány napi magasabb bér elérése végett (2001 és 2003 között a napszám 2300–3000 Ft között mozgott a községben). A mezőgazdasági munkavállalók között cigányok is akadnak, nem csupán idénymunkások, hanem egyik gazda traktorosa is éveken át ugyanaz a cigány fiatalember volt. Az ilyen kapcsolatok patriarkális vonásokat is hordozhatnak: például az egyik nála többször dolgozó cigánylány lakodalmára a krumplit az egyik mezőgazdasági vállalkozó adta ajándékba. (Aszerint, aki kapta, nem sok köszönet volt benne.) Munkaadó mivoltuk mellett közülük kerülnek ki azok, akik mások számára gépekkel történő munkát végeznek, pontosabban végeztetnek traktorsaikkal, fizetség ellenében. Ők azok, akik bérlőként hasznosítják mások meg nem művelt földjeit, csekély bérleti díj ellenében. Azaz ez a vállalkozói kör voltaképpen ellátja azoknak a feladatoknak egy részét, amelyeket valaha a termelősövetkezet végzett el.

A csekély számú mezőgazdasági vállalkozó között van némi együttműködés. Egymás között is egyeztetik információikat. Akad növénytermesztő–állattenyésztő páros, akik földet–legelőt is átengednek egymásnak a hasznosítá-

si cél érdekében. Vannak állattenyésztők, akik egymásnak gépeket kölcsönöznek. Valamiféle szorosabb szövetkezés gondolata azonban nem foglalkoztatja őket, sőt az egyetlen üzem – amelynek két tulajdonosa van – sem rendelkezik igazán jövővel. A két tulajdonos mindegyike megkezdte saját, önálló gazdaságának kiépítését. Láthatólag nem rendeződtek össze mezőgazdasági vállalkozói réteggé még (jóllehet akadnak a faluban, akik „új kulákként” emlegetik őket). A szövetkezésnek a jövőben sem látszik esélye ebben a körben, ugyanis, legalábbis két család kivételével, kétséges, hogy saját gyermekeik fenntartják-e a jövőben a mezőgazdasági vállalkozást. Vagyis új szereplőknek kell majd egymással szót érteniük, korántsem beszélhetünk még valamiféle agrárvállalkozói réteg konszolidációjáról.

A kisméretű mezőgazdasági üzemeket fenntartókról nehéz általánosítani. Legtöbbjük vegyes gazdaságot tart fenn, azaz több mindenből termel egy keveset, részben a család ellátására, részben sertéshízlalásra, részben eladásra. Az utóbbiak köre jóval szélesebb, mint a termelőszövetkezeti korszak időszakában, amikor Varsányban a háztáji csak keveseknek jelentett árutermelési alapot. Jellemzően eladásra termesztik a málnát, amely a kiskertekben fontos növényé vált a termelőszövetkezeti példa nyomán. Elterjedtségét mutatja, hogy hatan foglalkoznak felvásárlásával a községben.

Kísérleteznek azonban más terményekkel is. A káposzta mellett az elmúlt években elterjedt a tökmag termelése. Sokan foglalkoznak nyúltenyésztéssel, amelynek felvásárlása megoldott. A 2003-as évtől kezdődően viszont a néhány szarvasmarhát tartók, jórészt idősebbek, akik ily módon remélték nyugdíjukat kiegészíteni, kénytelenek leépíteni tejgazdaságukat. Tejüket már nem veszik át a felvásárlók, s a tejtermelő vállalkozókkal nem tudnak együttműködni. Az utóbbiak nem szívesen adnak „kvótájukból”, és nem kockáztatják a minőséget, amelyet jelentős beruházásokkal értek el. A kis területen termelők jobbra csak a területarányos állami támogatást tudják igénybe venni, nem tudnak gépparkot kialakítani. Termelésükhöz ezért a vállalkozó gazdák szolgáltatását kénytelenek megvásárolni. Egymás között azonban kiterjedt munkacsere-rendszer is segíti a költségek csökkentését. Míg a házépítési kölcsönös segítségnyújtás – részben az építkezések számának csökkenése, részben az alkalmazott új technikai megoldások miatt – erősen visszaesett,⁵ addig a mezőgazdasági termelésben, a ház körüli munkákban megerősödött, illetve újjáéledt a termelőszövetkezet időszakához képest, amikor a termelőszövetkezeti gépekkel megművelt háztájiban kevéssé merült fel ilyen igény.

⁵ Megjegyzendő, hogy a cigányok házainak építésén a vizsgált időszakban is megfigyelhető volt.

A MEGÉLHETÉS MÁS FORRÁSAI

Ilyen körülmények között, természetesen, a nagy többség számára fontos a nem mezőgazdasági jövedelem, hiszen még a kisüzemi mezőgazdasági tevékenységet végzők is vagy saját, vagy családtagjaik révén szerzett más jövedelemből, esetleg nyugdíjból, bérbe adott földjeik hozamából élnek vagy abból is élnek. Akadnak a falun belül is nem mezőgazdasági vállalkozók, valamint alkalmazottak, de a többség a falutól távolabb talál munkát. Ma is a munkavállalóknak durván kétharmada a falun kívül dolgozik (férfiaknál 84 helyben, 204 a falun kívül, nőknél 76 helyben és 159 a falun kívül 2001-ben). A nagyjából hasonló arányok mögött más életforma rajzolódik ki, mint az 1970–1990 közötti időszakban. A leglényegesebb változás a munkanélküliség megjelenése volt.

1990-ben Varsányban még nem találtak munkanélkülit a népszámlálók, 2001-ben 85 férfi és 26 nő esett ebbe a kategóriába. Valójában a változás ennél többeket érintett, amit mutat, hogy 1990-ben még 820 aktív keresőt regisztráltak Varsányban, 2001-ben viszont csak 523-at. A munkanélküli fogalma ugyan nehezen megfogható falun, éppen a kisüzemi mezőgazdasági termelés eshetősége miatt, azonban Varsányban valóban vannak, akik legfeljebb alkalmi munkából élnek. Ugyanakkor a munkanélküli kategóriába beleesnek olykor olyanok is, igaz, kivételesen, akik tartósan és jól jövedelmező munkát vállalnak – Németországban. A munkanélküli besorolás ténye és egy család lehetőségei és jövője között nem egyértelmű ezért a kapcsolat, bár az arányok világosak. Keveseknek sikerült külföldi munkavállalás révén olyan tőkére szert tenni, hogy egyéni vállalkozóvá váljanak (akadnak példák). Az alkalmi munkára szorulóknak zöme pedig olyan feltételek közepette is hajlandó munkát vállalni, hogy kockáztatja, kiesik a szociális ellátás állami hálójából is.

Ami a leglényegesebb, hogy a korábbi munkavállalási formák lehetősége erősen megcsappant. Míg 1990-ben még a 820 aktív keresőből 469 esett az ipari-építőipari-egyéb fizikai munkás és 108 a mezőgazdaságban foglalkoztatott kategóriába, addig 2001-ben 523 aktív keresőből csak 248 volt az ipari-építőipari rubrikában és 59-en dolgoztak a mezőgazdaságban.

Ezek a számok annak dacára helytállóak, hogy a Szécsény közelében, 1990 után felépült gyertyagyár több nőnek, közöttük cigány nőknek is munkát ad, akiknek azelőtt nem nyílt módja tömeges munkavállalásra.

Ma is naponta 120–150 férfi építőipari munkára indul mikrobuszokon a faluból, mint ahogyan korábban tette, csak akkor heti ingázóként, közjárműveken. A heti ingázás ugyanis gyakorlatilag megszűnt. A falun kívül munkát vállalók hajnalban mennek, estére érnek haza, napi 4–5 órányi utazást is vál-

lalva, hogy megtakarítsák a távolélés költségeit. A megtakarítások másban is nyilvánvalóak: esténként alig néhányan lézengenek a falu három kocsmájában, s az alkalmilag betérők sem nagyon fogyasztanak szeszes italt – szemben az 1970-es évek megszokásával. A jövedelmek csekélyek. Napi 3000 forintért is elmentek dolgozni az építőiparba 2001 és 2003 között az emberek, azaz nem sokkal a minimálbér fölötti keresetért. Az 1970-es években az ilyen munkavállalás nagy jövedelmet biztosított, abból lehetett házat építeni. Az építkezési kedv lanyhulása mögött tehát a csekélyebb jövedelem és a holnapi esetleges munkahelyvesztéssel járó állapottól való félelem húzódik meg.

A falu közigazgatásában, iskolájában, egyéb szolgáltató intézményeiben nagyjából ugyanannyian találnak munkát, mint 1980-ban – főként nők. A falusi életkeretek államilag támogatott fenntartása ennyiben is sikeresnek volt mondható. Ez tükröződik a falu általában jónak mondható infrastruktúrális állapotában, amire a településképről írva utaltam. Ugyanakkor félelmek is megfogalmazódnak. A csökkenő gyermekszám miatt, és azért is, mert többet gyerekeiket már általános iskolába is Szécsénybe járatják, ma már 15 fő körül vannak az iskolai osztályok. A falu vezetése tart a szépen rendbe hozott iskola esetleges felszámolásától. Áldozatul eshet a helyi postahivatal is a Magyar Posta racionalizálási elképzeléseinek. Mindez a viszonylag csekély magasabbban kvalifikált réteg helyzetét gyöngítheti a faluban.

2001 és 2003 között 49–50 egyéni vállalkozót regisztráltak Varsányban, közöttük 14 mezőgazdasági vállalkozót. Ám, amint az adózás szempontjából mezőgazdasági vállalkozóknak minősítettek többsége sem mondható többnek egyéni gazdánál, úgy a nem mezőgazdasági vállalkozók zöme is csupán egyedül vagy családjával dolgozó kisiparos. Az utóbbiak köréből csupán három emelkedik ki olyan módon, hogy nagyobb vállalkozást működtet, többeknek munkát ad. Mindegyik eset jellegzetesen egyedi, egyetlen közös jellemzőjük, hogy valamennyien 30 év alatt voltak 1990-ben. Egyikük cigány kereskedő, aki használt ruhák importjával foglalkozik, a ruhákat saját kamionjával szállítva. Másik nyolc elemit végzett egykori szegény család sarja, aki sofőrségig tanult. Felesége közigazdasági technikumot végzett, s 1990 után építette ki vállalkozását változó tartalmakkal (kezdetben szigetelőanyag gyártás, majd terményszállítás növekvő teherautóparkkal, utóbb bolt nyitása a feleség számára, a központi fekvésű eszpresszó megvásárlása az ÁFESZ-től és működtetése, munkásszállítás, málnafelvásárlás). A harmadik, s övé a legnagyobb szabású vállalkozás, egykori kuláknak minősített nagygazda család sarja, aki a feltörekvés mintáit tágabb rokonságában és nem közvetlenül szüleitől láthatta. Mezőgazdasági szakközépiskolai végzettség után fakitermelésbe kezdett, majd teherautók és mezőgazdasági gépek importjával foglalkozott. Fő profilja

ma sérült kamionok importja, javítása és eladása. Mindhármuk életstílusa, különösen a harmadiké, jelentősen eltér a környezetétől. Márkás autóik látványosan jelenítik meg a faluban bekövetkezett társadalmi polarizálódást.

A FALU EGYSÉGE AZ ERŐTELJES TAGOLÓDÁS IDŐSZAKÁBAN

Az életszínvonal eltérései ellenére azonban vannak továbbra is szálak, amelyek összefűzik a falu egymástól távolodó társadalmi rétegeit. Ilyen a rokoni hálók működése, amelyek alól senki sem vonta még ki magát, az említett nem mezőgazdasági vállalkozók sem. A leginkább kívülállóknak nem ők, hanem a távol élő mezőgazdasági vállalkozó tekinthető, akinek azonban megvannak a képviselői a helyi társadalomban. További ilyen tényező a falu intézményrendszerének viszonylag zökkenőmentes működése, amelyen keresztül egyfelől nyilvánvalóan akadnak mindenkit érintő közügyek, másfelől az állami szociális háló csaknem mindenkire kiterjed. Egyetlen egykor nem termelőszövetkezeti tag özvegye akadt, aki csupán minimális ellátásban részesült, s 2002-ben igen szegényen halt meg. a hasonló helyzetbe kerülők száma azonban nőhet, ha nem is a közeljövőben, mert éppen a fiatalabbak körében dívik a szociális ellátásra fedezetet nem okvetlenül nyújtó munkavállalás. Továbbá egységesítő vonás, hogy jövedelemszinttől függetlenül erős a törekvés a gyermekek jövőjének elősegítésére, versenyképességének biztosítására. Megmutatkozik ez továbbra is a gyerekek öltöztetésében, mint az 1970-es években, de most már a tanulás forszírozásában is, ami mondhatni, általánossá vált. Lassan a cigányok körében is akadnak majd középiskolában továbbtanulók.⁶ A taníttatás célja viszont módosult: előszeretettel keresnek gyakorlati ismereteket nyújtó középiskolákat a környező városokban a varsányiak, s többé nem az esztergomi ferences gimnázium a továbbtanulás kedvelt színtere, mint az 1970-es években volt.

ZÁRÓ GONDOLAT

Úgy látszik, a varsányiak megértették a történelmi leckét, hogy a falusi lakosság jövője ma sem a helyi mezőgazdaságban, hanem a tágabb gazdasági-tár-

⁶ A cigány népesség és a falu többi lakosának viszonyát nem kívánom taglalni ebben a rövid írásban, ez a készülő kötet egyik fontos fejezete lesz. Egyetlen megjegyzés: a népszámlálás adatai a falura nézve ebben a tekintetben nem nyújtanak megbízható információt. Helyben 2001-ben 218 főt tekintettek cigánynak, ami a népesség 12%-át jelenti, azaz csekély mértékű növekedés mutatkozik az 1970-es évek óta.

sadalmi környezetben keresendő, de ragaszkodnak az életüknek keretet adó faluhoz, szívesen élnek ott, vagy térnek oda vissza, és nem csekély találékony-sággal igyekeznek ehhez a feltételeket megteremteni.

IRODALOM

BODROGI Tibor (szerk.)

1978 *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalom-néprajzához*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÍRÓ Hajnalka

2003 „Épültek a szép házak mindenütt... Meggondóttuk, mi is szétszedjük a házat.” *A lakóépület változása a Nógrád megyei Varsányban a XX. században*. OTDK pályamunka.

HANN, Chris – SÁRKÁNY, Mihály

2003 The Great Transformation in rural Hungary: Property, life strategies and living standards. In Hann, Chris and the „Property Relations” Group: *Halle Studies in the Anthropology of Eurasia* 1. Munster, LIT Verlag, 117–141.

HOLLOS, Marida – MADAY, Bela C.

1983 *New Hungarian Peasants: An East-Central European Experience with Collectivization*. New York, Brooklyn College Press.

JÁVOR Kata

2004 A hálókamrától a franciaágyig. A fiatalság élete Varsányban 1971–2004 között. Változásvizsgálat. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére* I. Budapest, L’Harmattan Kiadó, 467–478.

NÉPSZÁMLÁLÁS 2001

2002 *Területi adatok*. 6.13/II. Nógrád megye.

SÁRKÁNY Mihály

1978 A gazdaság átalakulása. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 63–150.

• VÁLLALKOZÓK VARSÁNYBAN: MEZŐGAZDASÁG ÉS AZON TÚL A NAGYVILÁG

2000 és 2003 kötött minden évben 49–50 főt regisztráltak Varsányban vállalkozóként, 1990 előtt egyet sem.¹

Ez a tény önmagában is figyelmet érdemelhetne, hiszen jelzője annak a fontos változásnak, amely a gazdasági-társadalmi viszonyokban végbement Magyarországon.

Ugyanakkor tudatában kell lennünk annak, hogy az adózás fogalomrendszerében kifejezett státus nem szükségképpen hordozza mindazokat a jelentéseket, amelyek a vállalkozó fogalmához tapadnak. Anélkül, hogy nyelvészkedésbe kezdenék, és a reformkorban kikristályosodott magyar szóban rejlő döntési mozzanatra, vagy a fogalom francia–angol eredetijében megbúvó „közvetítő” tevékenységre építeném a lehetséges értelmezéseket, inkább Frederik Barthra támaszkodom, aki a norvégiai vállalkozókat taglaló tanulmányok bevezetőjében jól összegezte azokat a jellemzőket, amelyeket a vállalkozóhoz társítanak, s ezzel összehasonlító elemzések számára is egyértelművé tette a fogalmat. Mindenekelőtt, s ezen a ponton Cyrill Belshaw-t követi, a vállalkozóban olyasvalakit lát, aki kezdeményezőként lép fel javak és erőforrások hasznosításában, hogy profitra tegyen szert. Barth ehhez hozzáfűzi, hogy a vállalkozónak ez a tevékenysége számos interperszonális kapcsolat kezdeményezésével és koordinálásával jár, azaz a vállalkozó strukturálisan és funkcionálisan új szerveződési formákat generál a társadalomban, ezért fölöttébb nagy a szerepe társadalmi változások során. Továbbá arra hívta fel a figyelmet Barth, hogy a „vállalkozó” nem státus- és szerepkategória, amely jogokkal és kötelezettségekkel kapcsolatos (jöllehet az adózási státus szükségképpen azokkal jár), hanem inkább egy szerep egy bizonyos vonatkozásaként fogható fel, amely cselekedetekkel és tevékenységekkel, s mi több, e cselekedetek során meghatározott orientációval, beállítódással függ össze. Azaz „amennyiben valakik kezdeményezőkként lépnek fel és profitszerzés érdekében valamilyen felismerhető módon manipulálnak más személyeket és erőforrásokat, akkor vállalkozóként tevékenykednek” (Barth 1963: 6).

Ezt a megközelítést azért tartom figyelemreméltónak, mert segít elkerülni azt a csapdát, amely a vállalkozást a magántulajdonnal kötné össze.

¹ Ez a tanulmány 2001 óta végzett terepmunkán alapul, amelyet munkatársaimmal végeztünk a T 034799 számú OTKA program (Varsány. Egy észak-magyarországi falu megismételt társadalomnéprajzi vizsgálata) keretében.

Ez a csapda valóságos falusi környezetben, ahol a magánföldtulajdon és -földhasználat visszaállítása volt a rendszerváltás egyik messze ható következményekkel járó hozadéka, és az avatatlan kívülállóban azt a látszatot keltethetné, hogy a tulajdonviszonyok változása vállalkozók tömegét szülte egy jogi aktussal. Valójában egy futó pillantás a 2000-es üzemstatistikára bárkit meggyőzhet arról, hogy erről szó sincs. Varsányban a mezőgazdasági üzemek 48 százaléka 1 hektár alatti méretű, azaz az egykori téeszaházájának megfelelő, vagy annál is kisebb, 88% pedig 3 hektár alatti, azaz legfeljebb kiegészítő gazdálkodásra nyújt módot egyéb tevékenységek mellett, figyelembe véve az itt kialakult termelési ágakat. Vagyis az újfent magángazdálkodók zöme nem vált, nem válhatott vállalkozóvá. Közvetlenül megjegyzem: a 3 hektár alatti területen gazdálkodók aránya 1935-ben 72% volt, tehát az arányok és az esélyek az akkori viszonyokénál is csekélyebbek manapság, ha a mezőgazdaságból élésre gondolunk. Az adatokat más oldalról szemlélve pedig azt tapasztaljuk, hogy az a 14 gazda, aki magát mezőgazdasági vállalkozóként regisztráltatta, 6 és 300 hektár közötti földterületű mezőgazdasági üzemmel rendelkezik, tehát arányuk a gazdálkodók között még kisebb, 4% alatt marad.²

Másfelől ez a megközelítés kérdésessé teszi az egyszemélyes, sőt a családi vállalkozás minősítését is, amennyiben vagy a kezdeményezés nem fedezhető fel a tevékenységben, vagy a profitszerzés eleme kérdéses, s a tevékenység a pusztá létfenntartást célozza, amit jól kifejez a köznyelv *kényszervállalkozókat* emlegetve. Varsányban is akad ilyen magát vállalkozóként bejegyeztető, aki valójában egy nagyobb vállalkozás helyi bedolgozója egymagában, vagy egyszerűen kisiparos, aki egyedül, esetleg családtagok segítségével dolgozik.

Valójában tehát kevesebb vállalkozóval számolhatunk, mint amennyit az adónyilvántartás tükröz, ha tekintettel vagyunk a Barth-i kritériumokra, viszont akik azoknak megfelelnek, azok a helyi társadalomban fontos funkciókat látnak el, hiszen kezdeményezéseikkel előmozdítói lehetnek mások megfelelő döntéseinek, alkalmazkodásának is egy változó gazdasági-társadalmi erőterben; más személyek, valamint a rendelkezésre álló javak mozgósításával pedig a helyi megélhetési viszonyok és társadalmi szerkezet formálói.

Ha az ilyen funkciók felől nézzük a falut, elmondhatjuk, hogy bizonyosan volt benne legalább egy vállalkozó 1990 előtt is, ha nem is így hívták, és pedig a helyi termelőszövetkezet, amely expanzív szervezet volt, mozgósított-manipulált, erőforrásokat használt ki és profitszerzésre törekedett, amit a növekvő vagyon fejezett ki. A termelőszövetkezet felbomlásával 1993-ra, és helyén egy új, de jóval kisebb méretű szövetkezet kialakulásával 1994-re nem szűnt meg annak az elvi lehetősége, hogy hasonló funkciókat lásson el egy társulás. A ter-

² A számítások alapjául szolgáló adatok közlése: Hann – Sárkány 2003: 134.

melőszövetkezet mellett azonban kialakult a faluban mezőgazdasági és nem mezőgazdasági vállalkozóknak egy szűk köre, amely tevékenységformák kezdeményezésével, munkáltatóként a helybeliek foglalkoztatásával, bérlőként a rendelkezésre álló erőforrások hasznosításával és szervezőként helyi termények és a munkaerő piacra juttatásával valóban vállalkozóként viselkedik.

Mint mondtam, a kör szűk. Jelenlegi ismereteim szerint öt-hat magánvállalkozás és az új termelőszövetkezet sorolható ide, mint mezőgazdasági vállalkozó, valamint három nem mezőgazdasági vállalkozás. Valójában az 1994 óta zsugorodó, egyre kisebb területen gazdálkodó, csökkenő gépparkkal rendelkező és mások számára gépjavítási munkákat sem végző szövetkezet mind kisebb szerepet játszik a falu életében, bár tizenöt embernek még a munkahelye, és száz fölött van azoknak a száma, akiknek a földjét használja a földért bérleti díjat fizetne. Működésének elemzése azonban bővebb teret igényelne, ezért majd egy másik tanulmányban térek ki rá bővebben. A nem mezőgazdasági vállalkozók egyike a község cigányok lakta részén ténykedik, s rá vonatkozóan Kardos Ferenc rendelkezik nálam nagyobb tájékozottsággal, ezért ezzel a vállalkozással sem foglalkozom ezúttal. Tehát nyolc vállalkozásra összepontosítok az alábbiakban. Nem térek ki a felvethető elemzési szempontok mindegyikére, csupán azt vizsgálom, hogy hogyan zajlott le a vállalkozóvá válás, és milyen hatással van a helyi társadalmi struktúra formálódására.

Ennek a folyamatnak a megértéséhez, ha röviden is, érintenem kell a privatizáció menetét, távolról sem merítve ki a témát. A törvények megszabta keretek, természetesen, azonosak voltak országszerte, a helyi sajátosságok azonban mindenütt figyelmet érdemelnek.

Varsányban a legnagyobb vagyonnal a termelőszövetkezet rendelkezett. Annak felbomlásával a tagok újra használatba vehették az osztatlan közös használatba vont, ám tőlük jogilag el nem idegenített földet. A részarány-tulajdonosok a *tagi földeken* túlmenően azonban *képzett földben* is részesültek. *Képzett földet* juttattak a termelőszövetkezet alkalmazottainak is. Mind a tagoknak, mind az alkalmazottaknak a termelőszövetkezetben ledolgozott idő hosszától, beosztástól és a kapott fizetéstől függően – de a tagoknál a közösbe bevitt föld értéke is számított. Az elképzelés az volt, hogy minden tag legalább 30 aranykoronát és minden alkalmazott legalább 20 aranykoronát kapjon, de akadt, akinek 45 aranykorona értékű képzett föld is jutott.

Mi volt a *képzett földek* forrása? Azok a földterületek, amelyek a tagok földjein túlmenően kerültek a termelőszövetkezet használatába. Ilyen földek voltak a kuláknak minősítették földjei, melyeket tulajdonosaik felajánlottak az államnak és a termelőszövetkezet használhatott, valamint a község földje, bár annak egy részét a község maga hasznosította, továbbá egy egykori álla-

mi gazdaság, amely a termelőszövetkezet használatába került. Volt továbbá földtulajdona is a termelőszövetkezetnek. Egy 1967-ben hozott, 1969. január 1-től hatályos törvény szerint ugyanis a termelőszövetkezetbe belépettek, ám ott nem dolgozók, valamint termelőszövetkezeti tagtól földet öröklők, de a termelőszövetkezetben nem dolgozók földjeire megváltási kényszer vonatkozott, államilag megszabott áron kellett lemondjanak földjükről a termelőszövetkezet javára, amely így földtulajdonhoz jutott (Nagy 1979).

Az imént felsoroltak, akik földjükről lemondtak, illetve megszabott áron eladására kényszerültek, kárpótlási jegyre voltak jogosultak, az utóbbiak annyival csökkentett értékben, amennyit földjükért kaptak. A kárpótlási jeggyel földvásárlást ugyanaz a földalap tette lehetővé, amiből a *képzett földek* kikerültek, ám a kárpótlási jegyek töredékét érték csupán az egykori földtulajdonnak.

A termelőszövetkezetnek azonban nem csak földje, hanem egyéb ingatlan és ingóságokban is testet öltő vagyona is volt, amelyet nevesítettek, ezek után vagyonjegyet kaptak a termelőszövetkezeti tagok és alkalmazottak. A jutott vagyonjegyek mennyiségét ugyanazon elvek szabták meg, mint a képzett földekét.

Mind a kárpótlási jegyeknek, mind a vagyonjegyeknek volt helyi forgalma, azok, akik jobb anyagi helyzetben voltak, felvásárolhatták másokét, vévőként jelenhettek meg a földliciteken, és vásárolhattak a termelőszövetkezet egykori épületeiből, gépeiből, állatállományából.

Az egész folyamatot a Földrendező Bizottság, majd a Földkiadó Bizottság bonyolította le, amelyben képviselve volt a termelőszövetkezet, a falu önkormányzata, a részarány tulajdonosok és a kárpótlási jegyben részesültek.

A földrendezés Varsányban különösebb viták nélkül zajlott le. Az aranykoronában megállapított földmennyiséget különböző helyeken mérték ki, általában nem ragaszkodtak az egykori családi birtokok színhelyéhez. Némi perpatvar a *melior* földek miatt tört ki, mert a termelőszövetkezet meliorizációs beruházásával feljavított földekből egyrészt többen is szerettek volna részesülni, másrészt akiknek jutott, meglepetéssel tapasztalták, hogy a termelőszövetkezet megköveteli tőlük az egykori meliorizáció költségét is. A nézeteltérés perre vezetett, amelyet a termelőszövetkezet nyert meg.

A viszonylag békés földrendezésben alighanem közrejátszott, hogy Varsány lakosságának nagy hányada már több generáció óta hozzászólt a nem mezőgazdasági munkából való megélhetéshez, 1990-ben a falu 820 aktív keresőjéből csak 108 dolgozott a mezőgazdaságban (Hann – Sárkány 2003: 125). A kötődés csekély szintjét mutatja, hogy akadt olyan termelőszövetkezeti tag, aki 20 hektár földhöz jutott, mégis rövidesen eladta, és inkább az építőiparban dolgozva és munkatársait is szállítva tesz szert nem is csekély jövedelemre.

Vegyük hát szemügyre hőseinket: a mezőgazdasági vállalkozókkal kezdem, akiket „új kulákok”-ként is emlegetnek a faluban némelyek.

Első vállalkozónk az egyik legnagyobb magyar vállalatnál dolgozik főállásban, középvezetői beosztásban, felesége ügyvéd. Apja 1945-ben a Földigénylő Bizottság titkára volt, emellett kocsmatulajdonos, a kevesek egyike, aki nem lépett be 1960-ban a falut átfogó termelészövetkezetbe. Helyette virágkertészetet alakított ki, az akkori faluban a szokásoktól elütő földhasználati módot választva, azaz vállalkozó kedvről téve tanúbizonyságot: az elsőkhöz tartozott, aki gyermekeit taníttatta.

A földet, amelyet műveltet, részben örökölte, részben kárpótlási jeggyel vásárolta, majd azt követően is vásárolt, de a nagyobb részét bérlí. Elsősorban szarvasmarhákat tenyészt, Holstein-fríz állománya kiemelkedő minőségű. Emellett málnát és feketeribizlit termeszt. A kutatás ideje alatt a szarvasmarha állományt átvitte Csitárba, ott bérelt földekre. 5–6 állandó alkalmazottja van, köztük egy elesett szlovákiai magyar. A bogyós gyümölcsöket nyáron napszámossal szedeti le. A napi 2300–3000 forint egy árnyalattal magasabb összeg, mint amennyiért mások napszámosokat foglalkoztatnak a faluban, ezt a vállalkozót mégsem kedvelik. Valamelyest kívülállónak tekintik, hiszen nem él rendszeresen a faluban, és foglalkozása, felesége foglalkozása is a városi társadalomhoz köti. Kicsi a rokoni hálójá is, bár vannak jó emberei, akiket keresetül igyekeznek érdekeit érvényesíteni. Egykori KISz titkárságot, MSzMP párttagságot emlegetnek vele kapcsolatban rosszállólag, amivel ellentétes mai nemzeti konzervatív kötődése. Elkötelezettségét vállalva székelykaput készített portája bejáratként.

Második vállalkozónk az átalakulás kulcsfigurája. Ő volt a helyi Földkiadó Bizottság elnöke, a termelészövetkezet felszámolását ellenőrző bizottság elnöke. Családi háttérének meghatározója, hogy a szövetkezetesítés előtt felmenői az általam „c” kategóriába sorolt üzemmel rendelkező középgazdák voltak (Sárkány 1978: 68). A felbomlás előtt a termelészövetkezetben a növénytermesztési ágazat vezetője volt, 1946-ban született. 70 hektár saját földje van, ebből 20 hektárt odaad egy szarvasmarha-tenyésztőnek, mert legelő, nem kérve érte bérleti díjat, viszont bérel 50 hektár földet. Főként gabonát, napraforgót, kukoricát termel. 2002-ben még apró magvakkal is foglalkozott 15 hektáron (cirok, köles), de ezzel 2003-ban már felhagyott, mint ahogyan egyre kisebb területen, 2003-ban már csak 1,5 hektáron termel burgonyát, amely az 1990-es évek közepén még jól jövedelmező termény volt. Teljes gépparkkal rendelkezik, és egy állandó alkalmazottja van, aki traktoros, és nem mellékesen a sógora. Alkalmi munkásokat természetesen foglalkoztat. Másoknak is szánt, betakarít, megkérve a munka árát, bár elsősorban rokoni

körben még a visszasegítés is előfordul. Sem felesége, sem tanult fia és leánya nem vesz részt a gazdaság munkáiban. Veje olykor segít, ért a gépekhez. Nagy rokoni hálóval rendelkezik a faluban.

Harmadik vállalkozónk 1943-ban született. Családi háttere a második vállalkozóéhoz hasonló. Eredeti foglalkozása szobafestő-mázoló volt, de tanulni kezdett, így üzemgazdász, majd főkönyvelő-helyettes lett a termelőszövetkezetben. Felesége egykori agrárproletár apa leánya, apja azonban 1948 után fontos pozíciókat töltött be, több ízben tanácselnök is volt a faluban. A feleség tejipari szakmunkás végzettséggel brigádvezető, majd ágazatvezető volt a termelőszövetkezetben, először a szarvasmarha, utána a málnatermesztő ágazaté, s a 45 hektáros málnaültetvény felszámolásakor munkanélküli lett, miként a termelőszövetkezet felbomlásakor a férj is. Az asszony kis mopeden közlekedve feltűnő színfolt a faluban.

120–140 hektáron gazdálkodnak Varsányban és Ludányban, a föld felét bérlik. 1993-ban Betéti Társaságot alapítottak a családban, majd 1997-ben kiváltották az őstermelői igazolványt is feleségével, hogy nagyobb földalapú támogatást kapjanak. Főként gabonát, napraforgót, kukoricát termel ő is, korábban jelentős volt a burgonyatermelése, sőt szállította és eladta más burgonyáját is, ahogyan fogalmazott: „én magam 70–80 hektárt integráltam”. Emellett 15 hektáron epret telepített, és van egy 3,5 hektáros feketebizli ültetvénye is. Az eper telepítésén jelentős veszteségei voltak, így ma 8 millió forintos adóssággal él együtt. Ő is rendelkezik gépparkkal, teherautókkal. Neki is van traktorosa (nemrég még egy cigány fiú volt), és sok alkalmi munkást: gépkocsivezetőket, szállítókat, napszámos asszonyokat foglalkoztat, olykor harminc-negyvenet. Minden kiadásra erősen ügyel, ezért két településen fizeti az iparüzési adót attól függően, hogy hol kisebb. Ebben a családban sincs örökös, aki továbbvinné a gazdaságot, 2002-ben ezért is csökkentette a méretét.

Negyedik vállalkozónk 100 ha körüli területen szarvasmarhát tenyészt és takarmányt termel. A felbomlás előtt magtáros volt a termelőszövetkezetben. Családi háttere ugyancsak a második vállalkozóéhoz hasonló, de a falu legkiterjedtebb családi körével van rokoni kapcsolatban. Érettségizett ember. Saját és bérelt földön gazdálkodik. Nincs teljes gépparkja, ezért két varsányi és egy nógrádsipeki nagygazdával kooperál a gépek jobb kihasználására. 5 alkalmazottat foglalkoztat rendszeresen, de felesége és fia is a gazdaságban dolgozik, a ház körüli teendőket pedig édesapja látja el. Kétséges, hogy fia követni fogja-e, legalábbis a közvélekedés szerint. Minthogy nagy állatállománya van, értékesíteni tudja a tejet beszállítóként, de helyben is elad. Ő is végez munkákat gépekkel kistermelőknek a faluban, de nem vásárolja fel más tejét.

Hasonló gazdálkodást folytat ötödik vállalkozónk is, aki 1993 előtt a termelőszövetkezet fő állattenyésztője volt, 23 szarvasmarhájával azonban ki-

sebb gazdaságot tart fenn, kevesebb bedolgozóval. Neki is van fia, aki esetleg egyszer örökébe lép.

Az említett két szarvasmarha-tenyésztő vállalkozótól elüt egy szokatlan páros, amelynek egyik tagja Szécsényben lakik, a másik Varsányban, s 130–140 hektár területen gazdálkodnak saját és bérelt földeken. Egymás sógorai, a Szécsényben lakó fél elhagyta feleségét, s talán az is okozta, hogy ma már külön törekvéseik is vannak. Szécsényben lakó fiával egy újabb tejjgazdaság kialakításán fáradozik a szomszédos Nógrádsipek határában. A Varsányban lakó egyben a szemétszállítást is végzi, vásárolt megfelelő szemetesautót is, a törvényi előírások mégis alvállalkozói rangra kárhóztatják, mert szemétszállításra csak az vállalkozhat, aki tartalékjárművel is rendelkezik. Ezért 2003 óta a Balasagyarmati Városüzemeltetési Kft alvállalkozója. Ő két-három embernek ad rendszeresen munkát az utóbbi tevékenységgel. Felesége fagyaltozót nyit nyaranta a faluban egy pavilont bérelve. A szarvasmarha telepet a két gazda felváltva felügyeli, fejőnőt és munkásokat is foglalkoztatnak. Ők is egykor középgazdának minősíthető családi háttérrel rendelkeznek, s a Szécsényben lakó vállalkozó fiában talpraesett utódot látnak a falubeliek.

Áttérve a nem mezőgazdasági vállalkozókra, elmondható róluk, hogy mindegyikük a maga szerencséjének a kovácsa.

Különösen áll ez a 2003-ban 42 éves vállalkozóra, aki 15 éves kora óta dolgozik, nyolc elemi után a helyi termelészövetkezet volt az első munkahelye. Szegény családból származott. Kitanulta az autózést, s szeretett volna autóbuszsofőr lenni. Az ehhez szükséges tanulást azonban a termelészövetkezet csak abban az esetben támogatta volna, ha belép a pártba, amit nem vállalt. Behívták katonának, ott jogosítványt szerzett teherautó-vezetésre, majd autóbuszsofőr lehetett. A Nógrád megyei Volánnál volt sofőr, időnként megszakította ezt a munkát, és az építőiparban helyezkedett el, hogy jobban keressen. Korán házasodott ugyanis, és hamar építkezésbe fogtak, kellő anyagi háttér nélkül. Felesége közgazdasági technikumot végzett, és a termelészövetkezetben dolgozott. Férfijénél valamivel tehetősebb családból származott, de őket is inkább a falu szegényebb rétegébe sorolták. Sofőrként és az építkezéseken szerzett tapasztalatból jött rá a vállalkozó, hogy igencsak hiányzik a piacról egy szigetelőanyag, amely könnyen gyártható, ezért a rendszerváltáskor elkezdte annak gyártását otthon, feleségével, minimális beruházással. Az anyag gyorsan fogyott, ezért vásárolt egy használt IFA teherautót is 250 ezer forintért, hogy maga szállíthassa az építkezésekre, így növelte a hasznot. Felesége is a volán mögé ült, ha kellett. Ezzel kezdődött vállalkozói karrierje, amely burgonyaszállítással, rakodómunkások foglalkoztatásával folytatódott. Saját burgonyatermesztésbe is kezdett többekkel együtt, bérelt földön, de ebbe be-

lebukott. A szigetelőanyag iránti igény is megszűnt az építőanyag-importtal az 1990-es évek közepére, ezért váltott. Boltot nyitott a községben saját házuk alsó szintjén, a felesége nevében (1995), majd megvásárolta a falu központi helyzetű eszpresszóját. Mindkettőben csinos, fiatal nőket foglalkoztatnak, etnikai diszkrimináció nélkül. Emellett folytatta a szállítást, és kis autóbuszokat beszerelve (4 darab) személyszállításba is kezdett ez a vállalkozó, pontosabban építkezésre szállított embereket, például a Millenáris Park munkálataihoz. Ez azt jelentette, hogy az építetők fizették a munkások szállításának díját, ő meg a sofőröket. Ezek után fogott bele málna felvásárlásába a faluban. A községben hatan vállalkoztak erre, ám ő volt az egyetlen, aki a hűtőház számára történő felvásárláson túlmenően a budapesti nagyvásártelepen is megkísérelte eladni a málnát, fia volt a bolt vezetője (2002). Nyeresége még nem volt rajta, de fia fizetését megkereste, s számított a jövőbeni haszonra. Ma már ő a legfőbb felvásárló. Tevékenységének különböző időszakaiban 3–50 fő között mozog azok száma, akik tőle vagy rajta keresztül jutnak munkához. A fekete Mercedesszel közlekedő vállalkozó kedvelt személy, nyári forró délutánokon saját presszója előtt sakkozik munkásaival. Foglalkoztat könyvelőt, olykor ügyvédet is. Saját és felesége rokonsága egyaránt behálózta a falut, de inkább annak szegény családjait. Vállalkozása mégis családi méretű maradt, egyetlen fiában lehetséges utódot lát, s abban meg is látszik lenni a hajlandóság az üzlet továbbvitelére. 2004-ben azonban bezárta a boltot az említett vállalkozó, eladta az eszpresszót is, ismét másként próbál szerencsét.

Végezetül álljon itt a rendszerváltás időszakában munkába álló generáció képviselője. 1972-es születésű, mezőgazdasági szakközépiskolai végzettségű fiatalemberként kezdte pályáját. Gyermekkorá óta a motorok érdekelték, de vagyonszerzése fakitermeléssel kezdődött. Egy kis brigáddal Németországban sikerült munkát vállalnia az 1990-es évek elején, s a jövedelmet az egykori NDK-ban kiselejtezett teherautók és mezőgazdasági gépek megvásárlásába fektette, majd ennek folytatásaként immár új mezőgazdasági gépek importjával folytatta. Kísérletezett mezőgazdasági termeléssel is 400 hektáron, bérelt földön, de az veszteségesnek bizonyult. Fő profilja ma sérült kamionok importja, javítása és eladása. Ő maga is rendszeresen jár külföldre az ügyletek lebonyolítása végett, de ilyen munkákra alkalmas sofőröket is foglalkoztat. Nagyanyja az 1949 előtt az egyik legtöbb földdel rendelkező gazda nővére volt, akit kulákként börtönbe is zártak. Ennek révén kapott kárpótlási jegyek, illetve a kárpótlási jegyek forgatása, mások kárpótlási- és vagyonjegyeinek felvásárlása útján is növelte vállalkozásának alapjait. Szülei azonban nem nyújtottak mintát számára. Édesapja a falu elesett emberei közé volt sorolható, ma őrként dolgozik az egyik telephelyen. Édesanyja másoknál végzett házimunkát, s ma is

egy idősebb asszony gondozója. Családja révén azonban ez a vállalkozó széles társadalmi kapcsolathálóval rendelkezik a faluban, s tágabb rokoni körében akadnak ugyancsak vállalkozók a szomszéd településeken. Extravagáns háza dacára a falusi társadalom integráns részeként emlegetik, vagyonosodását nem kísérik keserű megjegyzések.

Mit olvashatunk ki ezekből a példákból?

A kevés esetből, természetesen, nem lehet általánosítani, az azonban tény, hogy a falu egészét átfogó egykori termelőszövetkezet nem helybeli utolsó elnöke mellett dolgozó vezetők közül ma több ott található a mezőgazdasági vállalkozók között. Az utóbbiak egykori középgazdák leszármazottaiból kerülnek ki elsősorban, ám egyben olyan személyek, akik az adott családi háttér mellett tanultabbak az átlagnál. Életük során olyan vezető-középvezetői munkakörökben dolgoztak a termelőszövetkezetben vagy más munkahelyen, ahol egy gazdálkodó egység egész működtetésével kapcsolatos ismeretekre is szert tettek. A termelőszövetkezetben elért vezető pozíció bizonyította, hogy korábban is élt bennük a mezőgazdaság szeretete, de az is leszögezhető, hogy a termelőszövetkezet felszámolásakor a nyertesek közé tartoztak, hiszen több *képzett* földhöz, vagyonyjegyhez jutottak, mint a hasonló állást nem élvező tagok. Ám az egyéni adottságok döntöek, hiszen e körből sem mindenki változtatta ilyen módon meg életstratégiáját. Kirívó ellenpélda a falugazdász esete, aki főiskolai végzettségű agrárszakember, a község egyik legmódosabb családjából származik, ágazatvezető és főkönyvelő volt termelőszövetkezetekben, a gazdasági adminisztrációban jártas feleséggel rendelkezik, mégsem választotta a vállalkozó létformát, inkább továbbtanult 50 éves kora fölött is, hogy közalkalmazottként dolgozhasson tovább. Az említett vállalkozóktól erősen eltérő eset az egyik nem mezőgazdasági vállalkozóé, akinél az imént körvonalazott családi háttér nem sejlik fel, az egyéni rátermettség az igazán meghatározó. Generációjának nem ő az egyetlen tagja, aki hasonló családi háttérrel a vállalkozói létet választotta, csak a többiek kevésbé látványosan boldogulnak, kevesebb embert mozgatnak, ami nem jelenti okvetlenül azt, hogy kevésbé jól élnek. Benne tehát egy szélesebb társadalmi kör kiugró képviselőjét kell látnunk. Elgondolkodtató, hogy ugyanilyen arányok mutatkoztak az 1960-as években a tanítatás tekintetében, amikor az egykori nagygazdák mellett egyetlen egykori agrárproletár család volt, mely gyermekét főiskolán továbbtaníttatta. Mind az akkori eset, mind az utóbbi évtizedben észlelték figyelmeztetnek a mobilitással kapcsolatos általánosítás veszélyére. A kirajzoló tendenciák mellett láthatólag mindig akadnak egyéni eltérések.

Jóllehet minden vállalkozás tevékenysége során túlnyúlik a falu határan – hiszen a működtetési feltételek (támogatások igénybevétele, a gazdál-

kodáshoz nélkülözhetetlen anyagok és eszközök beszerzése, az értékesítés), sőt esetenként magának a tevékenységnek a kifejtése (több település határában gazdálkodás, kereskedelmi háló kiterjesztése távoli pontokra, szállítás) térben, szervezeten és kapcsolatrendszerben is megkövetelik a szélesebb környezetbe való beilleszkedést –, mégis mindegyik vállalkozás a tulajdon és az irányítás oldaláról nézve családi vállalkozásnak mondható. A kivételnek tekinthető, az egy üzemet fenntartó szarvasmarhatenyésztő páros egyedülálló példa, és kétséges, hogy mi a jövője. A legszűkebb család körén túlnyúló kooperációk a rokoni-baráti szálak mentén alakulnak ki, ami nem zárja ki, természetesen, az ésszerűséget, de követelményként megelőzheti, ami a hetediknek bemutatott vállalkozó tágabb családján belül perre is vezetett már.

Ami a helyi társadalmi struktúrára gyakorolt hatást illeti, van elszakadó „távol élő földesúr” és van helyi elszakadási törekvés. Van látványos különbség a nagy értékű javak (házak, autók) birtoklásában, de azok megosztása nem vág teljesen egybe a vállalkozók és a többiek megkülönböztetésével. Van egyeztetés a mezőgazdasági nagy termelők között, de sem ők, sem a nem mezőgazdasági vállalkozók nem vonják ki magukat a falusi élet sokoldalú hálójából. Munkaadók és munkavállalók, szolgáltatók és szolgáltatást igénybe vevők kapcsolatait átszövik a rokoni szálak, a kooperáció tradicionális formái, ezek nem szakadtak meg. Ma még jelentőséggel bír, hogy az egykori termelőszövetkezeten belüli együttes munka, érintkezés nyomai is élnek a falut átfonó egyéb kapcsolatok mellett. A példák azt is mutatják, hogy a ma meghatározó mezőgazdasági vállalkozók családjában kevés olyan utód található, aki az apák tevékenységét viszi majd tovább. Helyükre feltehetőleg a falu más társadalmi csoportjaiból kikerülők állnak, ami arra vall, hogy egy agrárvállalkozói réteg megszilárdulásáról korántsem lehet beszélni, a nem mezőgazdasági vállalkozók köre pedig szükségszerűen ennél is nyitottabb. Egyelőre nem alakultak ki olyan világos határvonalak, mint 1945 előtt, de élesebben válnak ki a falu társadalmából kiemelkedők és az arról leszakadók, mint a szocializmus időszakában, s a folyamat még korántsem fejeződött be.

IRODALOM

BARTH, Frederik

1963 Introduction. In Bart, Frederik (ed.): *The Role of the Entrepreneur in Social Change in Northern Norway*. /Årbok for Universitetet i Bergen – Humanistik Serie 3./ Bergen – Oslo, Norwegian University Press, 5–18.

HANN, Chris – SÁRKÁNY, Mihály

2003 The Great Transformation in Rural Hungary: property, life strategies and living standards. In Hann, Chris and the „Property Relations” group: *The Postsocialist Agrarian Question; property relations and the rural condition*. /Halle Studies in the Anthropology of Europe 1./ Münster, LIT Verlag, 117–142.

NAGY László

1979 *A magyarországi földreform, a szövetkezeti földtulajdon és a földhasználat. Dokumentumok a mezőgazdasági szövetkezetekről*. Budapest, Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa.

SÁRKÁNY Mihály

1978 A gazdaság átalakulása. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 63–150.

• ÉRDEKEK, FORRÁSOK ÉS STÁTUSOK: JÖVEDELMEK, MUNKÁK ÉS TEKINTÉLY MEGOSZLÁSA A CSALÁDBAN EGY ÉSZAK- MAGYARORSZÁGI FALUBAN

Az alábbiakban néhány gondolatot szeretnék megosztani az olvasóval, amelyek varsányi kutatásom során ötlöttek fel bennem.

2001 óta végezzük Varsány megismételt társadalomnéprajzi vizsgálatát néhány munkatársammal.¹ Közülük ketten, Jávor Kata és Szabó Piroska, részesei voltak az 1970-es évek elején lefolytatott kutatásnak is.² Jávor Kata a két időszak között is végzett terepmunkát a településen. A család a vizsgálatnak nem volt kiemelt témája, bár érintőlegesen valamennyien szereztünk benyomásokat a családi életéről és más összefüggésben gyűjtöttünk adatokat a családról is. A legnagyobb mértékben talán Jávor Kata, aki több írásában foglalkozott a nemi szerepek alakulásával a varsányi családokban (Jávor 1978; 1998; 2004; 2006), de szükségképpen adatokat szolgáltatott az építkezés, a lakásbelső, a lakás kihasználásának tanulmányozása is, amelyet Biró Hajnalka (2006), és a kommunikáció vizsgálata, amelyet Szabó Piroska (2006) végzett.

Minthogy engem a gazdasági folyamatok és a társadalmi rétegződés foglalkoztat, erről az oldalról közelítem meg a család egyes jellemvonásait is.

Az 1970-es évekbeli vizsgálat során abból indultam ki, hogy minden család gazdálkodó egység is a szónak abban az értelmében, hogy legalább kétféle gazdasági tevékenység ismétlődően lezajlik keretei között: anyagi javak elosztása és fogyasztása, amely magának ennek az egységnek a fenntartásához elengedhetetlenül szükséges. Ugyanakkor hangsúlyoztam, hogy különbséget kell tenni az így felfogható családi gazdaság és a kisméretű, családi munkaerőn alapuló mezőgazdasági üzem, hagyományos szóhasználattal parasztgazdaság között, minthogy az utóbbi a termelésnek is egysége volt, és ezt az utóbbi jelleget a mezőgazdaság szocialista átszervezése jórészt megszüntette, ha teljesen nem is iktatta ki (Sárkány 1978: 63–64). A különbségtétel indoklásaként bemutattam a családi keretben végzett mezőgazdasági termelés visszaszorulását és egyidejű differenciálódását. Ennek során nagy hangsúlyt kapott a termelőszövetkezethez – a faluban a legtöbb embernek munkahelyet nyújtó, a kistermelés produktumainak értékesítését jórészt lebonyolító és a kistermelés-

¹ A kutatás a T 034799 számú OTKA-program (Varsány. Egy észak-magyarországi falu megismételt társadalomnéprajzi vizsgálata) támogatásával folyt.

² Ennek eredményeire lásd Bodrogi 1978.

ben takarmányként hasznosítható termények előállítását közvetlenül is végző nagy szervezethez – fűződő viszony. A termelőszövetkezethez kötődés nem szüntette meg a családok közötti, gazdaságiként felfogható kapcsolatokat, sőt a házépítkezésben kicsúcsosodó, de a lakodalmi transzferekben is megmutató kölcsönös segítség formájában azok még látványosabbá is váltak.

Az említett folyamat a jövedelemszerzés egyéb, nem mezőgazdasági módjainak kiszélesedése mellett ment végbe. Fiatal nők és férfiak találtak munkát az iparban, szállításban, a szolgáltatási szektorban. Zsigmond Gábor ezeknek a folyamatoknak a családi életre gyakorolt hatását vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a gyakorlat és az ideálok szintjén egyaránt átalakult a generációk viszonya (Zsigmond 1978). Úgy látta, hogy 1960 előtt a családban, amely gyakran több, együtt élő generációt foglalt magában, a nemzedékek nem különültek el sem életvitelükben, sem kulturálisan; a hangadó, idősebb generáció szabta meg az élet rendjét, és a fiatalabbak annak életformáját és -szintjét kívánták elérni. A családi létnek ez a mintája a mezőgazdasági termelésre épült, amelyet – hangsúlyozottan kényszerűségből – kiegészíthettek egyéb jövedelemszerzési formák. A Zsigmond Gábor által felvázolt minta, megítélésem szerint, ugyan korábban volt érvényes, inkább a II. világháborút megelőző időszakban, a családi lét pedig jelentős átalakuláson ment át már a termelőszövetkezet megalakulásáig, amit az új házak nagy száma bizonyított,³ de kétségekívül élt még az emberek tudatában 1945 után, és a múltira vonatkozóan jól rögzíthető volt az 1970-es évek elején az akkor hatvanas éveikben járókkal beszélgetve. Messzemenően egyetérttek viszont Zsigmond Gáborral, hogy az akkori kutatás időpontjában egy új minta volt kialakulóban. A házasulandókat kibocsátó szülői generáció munkaerejét nem kímélve segítette hozzá az új párt új otthon megépítéséhez, magasabb életszínvonalhoz, amelynek megteremtésében, nem mellékesen, még szerepe volt az új család saját mezőgazdasági üzemében vagy a kibocsátó szülőkében végzett mezőgazdasági munkának. A jövedelemszerzés más módjai azonban hatékonyabbak voltak, főként az építőipari segédmunka. Az új pár a családi-rokoni segítséget elfogadva részévé vált egy hálózatnak, amelyben a továbbiakban az ő munkájukra is számítottak újabb egységek létrehozásában, ám a kibocsátó szülőkhöz fűződő viszonyuk inkább a generalizált mintsem a kiegyensúlyozott reciprocitás vonásait hordozta (Sahlins 1973: 266–268), azaz jóval többet fogadtak el a szülői generációtól, mint amit viszonztak. Igazán nehéz helyzetbe azonban azok kerültek a nagyszülőinek mondható generáció körében, akiknek gyermekei, unokái elköltöztek, és ők magukra maradtak. Rokoni fi-

³ A KSH 2001-es népszámlálásának adatai szerint a 606 lakásból 180 épült 1945 és 1959 között. Az adatokat a www.nepszamlalas.hu honlapról vettem.

gyelem ugyan nekik is jutott, de elszegényedésük éles ellentétben állt a gazdagodó faluval (Sárkány 1978: 112).

Míg a mezőgazdasági kisüzemek jelentősége az országban korántsem csökkent olyan mértékben, mint Varsányban, sőt igen számottevő piacra termeléssel egy akkoriban vizionált polgárosodás bázisát alkották (Kovách 1988; Szelényi 1992), addig a generációk életfelfogásában, ennek következtében fogyasztásában beállott változások általánosan érvényesültek, és az igény szint jelentős növekedésére vezettek. Paládi-Kovács Attila (1996: 161) éles szemmel figyelt fel erre a változásra, és az I. világháború előtt született, munkaközpontú életet élő, alacsony fogyasztású generáció távozásáról 1987-ben úgy vélekedett, hogy sokba kerül majd az országnak.

Ami a további fejleményeket illeti, Varsányban folytatódott az a tendencia, hogy a mezőgazdasági munka felől más jövedelemszerzési formák felé fordultak az emberek, és az 1980-as években elterjedt emeletes házak, sőt sorházak helyenként lebetonozott udvarán már egyre kevesebb nyomát lehetett felfedezni mezőgazdasági termelésnek. Ehelyett kialakult és rögződött az a kölcsönös segítségi forma, hogy az új, városi típusú lakásokban lakó fiatalok besegítettek a szülők, nagyszülők kisüzemébe, illetve a felmenők munkaerejére támaszkodva olykor csak a disznójukat hizlaltatták ott, megvásárolva a takarmányt.

Ez a helyzet gyökeresen nem módosult a reprivatizációt és a privatizációt követően sem, ám más jelentőséget nyert.

A termelőszövetkezet felbomlása, újjáalakulása és a magán tulajdonviszonyok újrendezése csak keveseknek teremtett alapot a mezőgazdasági termelésre épülő megélhetéshez. A nagy többség számára csupán egyéb jövedelemszerzési formák mellett, kiegészítő jövedelemszerzési vagy önellátási bázissá vált a saját föld – miként egykor a háztáji volt.⁴

A különbség azonban az, hogy a földhöz legközvetlenebbül az idősebbek jutottak hozzá, mint egykori termelőszövetkezeti tagok. Őket illették a vagyonyjegyek is, és most már a földre mint sajátjukra tekintettek, amelynek értéke van, ha csekély is.

A helyzetet tovább módosította a nem mezőgazdasági jellegű jövedelemszerzési formák szűkülése, amely a meglévő lehetőségek kiaknázására ösztönzött. Ez megnövelte a fiatalabb, a lakóhelyektől a mezőgazdasági termelést továbbra is távoltartó, helyette zöld gyepet ápoló generációk tagjainak érdeklődését a mégoly kicsiny gazdaságok hasznosítása iránt. Ez arra vezetett, hogy fokozódott a már nyugdíjas és a még aktív generációk közötti együttműködés.

A nyugdíjasok szerény, de biztos jövedelmükkel, udvarukon gazdasági épületekkel és kicsiny, de hasznosítható földjeikkel nagyobb tekintéllyel és

⁴ A helyi társadalmi-gazdasági változások áttekintésére lásd Sárkány 2005b.

öntudattal vehetnek részt ebben az együttműködésben, amelyben a munkanélküliség rémétől tartó, a korábbi évtizedekénél jóval szerényebb nem mezőgazdasági jövedelemmel rendelkező fiatalabbak viszont megtalálják ugyancsak a maguk számítását. Kalkulálnak a lehetőséggel, amely szüleik, többnyire anyjuk vagy anyósuk gazdaságában rejlik, igyekeznek bevonni azt a maguk gazdasági egységébe. Munkaerejükre, különösen a férfiakéra pedig igencsak szükség van, mert olyan sok idősebb nő marad özvegyen férjének korábbi elhalálása miatt (a 65 és 79 év közötti korosztályban több mint másfélszer annyi nő volt 2001-ben, mint férfi).⁵

A közös hasznosításnak különböző formái ismeretesek. Vannak átengedett földek a családon belül, van, amelyet a tulajdonos idős ember megszántat, majd a belevetett kukoricát már gyermekeinek generációja műveli meg. A 60–70 közötti korosztály tagjai, még a hetvenes éveikben járók is, gyakran maguk dolgoznak a saját, olykor a más földjén is, de a ház körül bizonyosan.

A földek átengedését, a megműveltetésre fordított összegeket gondosan számon tartják, az egymásnak segítség időtartamát, a munka fajtáját azonban családon belül nem emlegetik, azon kívül annál inkább. A megtermelt javakat nem gondos kalkuláció szerint osztják el. Mindenki tudja, hogy ez az én disznóm, az meg a nagymamáé, de nem vizsgálják, hogy melyik kinek a jóvoltából kap tápot, kinek a kukoricáját eszi – ám levágását követő fogyasztásban már nem egyenlő arányban vesznek részt. A nagyszülői konyhára mindig rájárnak az unokák, míg a nagyszülők akkor mennek vendégségbe, ha hívják őket. A terményeket azok értékesítik, akik megtermelik őket. Emiatt a fiatalabb generáció inkább hús hasznot a földből, mint az idősebb, aki átengedte, de a gyümölcsöztetés engedélyezése nem jelent végleges lemondást a tulajdonjogról, a jövőbeni másfajta hasznosításról. Az idős ember is azzal kereskedhet, amit maga termelt meg, így a nők málnával vagy nyúllal, amit sokan tenyésztenek.

Az együttműködésnek ez a szintje, amelyet, természetesen kiegészít a nagymama segítsége az unokák nevelésében – például óvodába, iskolába kíséri őket rendszeresen –, kérdésessé teszi, hogy hol húzódik a család határa. A külön háztartásban élés, a jövedelmek elkülönült kezelése ellenére olyan erők az összefűző szálak, hogy esetleges változás az együttműködő családok összetételében, akármelyik generációról van szó, minden résztvevőt érint. Az is észlelhető, hogy a folytonosan együttműködő családok nem egyszerűen a leszármazás vonalát követik. Szülők és gyermekeik életformájának összefonódását befolyásolja a településen belüli távolság és a gyermekek házastársainak helyzete is új

⁵ A 2001-es népszámlálás adatai szerint 84 férfi és 133 nő tartozott ebbe a korcsoportba.

családjukban, viszonyuk házassági rokonaikhoz – a személyiségvonások mellett. Mindez csak aláhúzza annak a jelentőségét, hogy ne egyneműen, a külön-lakás egyszerű kritériumai szerint gondolkozzunk különálló családokról, mert az egyszerű forma mögött az együttműködés különböző körei állapíthatók meg.

Egy másik kérdés, amelyet érdemes felvetni, hogy ilyen esetekre alkalmazhatók-e olyan kategóriák, amelyekkel közgazdászok modellezni szokták a javak áramlásának útját különböző generációk között az aktivitásra, azaz a munkavégzésre összepontosítva. Ezek az elképzelések általában az életpálya szakaszait úgy választják el, mintha a nyugdíjas kor elérésével egy generáció a rászorultság állapotába kerülne. Ilyen elméletek egész sorának szemléjével szolgál Gál Róbert Iván szerzőtársaival (Gál 2003). Az elméletek közös vonása, hogy nem veszik tekintetbe az inaktívnak minősítettek viselkedésének két lehetőségét. Egyik, hogy még részt vesznek valamilyen mértékben a saját újratermelésükben, teszik ezt mindaddig falusi családokban, amíg munkaképesek, ezért egyfelől nem csupán ellátásban részesülnek, hanem rendelkezhetnek jövedelemmel, amelyet ők adnak oda azoknak, akik, az elméletek szerint, róluk kellene gondoskodjanak. Másik, és erre Varsányban nem egy példa akad, hogy az állami intézményes nyugdíj újraelosztása is gyakorta megtörténik, amikor idősebbek segítik ki a fiatalabb rászorulókat. Dinamikus kapcsolatról, kölcsönösségről van tehát szó akkor is, ha még nem vontuk be a vagyonelemeket a vizsgálatba, ami azt jelenti, hogy a javak egyirányú áramlását feltételező modellek nem érvényesek az itt tárgyalt körülmények között. Abban a helyzetben azonban, amikor az idősebb részéről valamiféle vagyon hasznosításának átengedése is része annak a folyamatnak, amelyben az aktív az idősebbet támogatja, még bonyolultabb a képlet, és a családon belüli jövedelemáramlás altruista és transzferelméletei sem visznek közelebb a megértéshez, mint Polányi felfogása, aki a gazdaság integrálásának egyik lehetséges formáját a reciprocitásban látta, és el tudta képzelni, hogy az jól illeszkedhet az újraelosztással vagy a piaci mechanizmussal történő integrációhoz (Polányi 1976: 240–251). Számszerű becslést egyik megközelítés alapján sem lehet általánosságban tenni, ezért a bizonytalanság a javak és a jövedelem családon belüli áramlására vonatkozó elméletek körül (Gál 2003: 168–169). Polányi azonban több intellektuális ösztönzést ad ahhoz, hogy a jelenséget átfogóbb társadalmi összefüggésrendbe tudjuk helyezni. Úgy látom, hogy itt a már emlegetett reciprokatív viszonyok új elemmel módosult változatáról van szó. A földvagyon, még ha csekély is, a biztosíték egy fajtája, amely ma kiegészíti az időskori lét biztosításának állami intézményes formáját, és korántsem jelentéktelen mértékben, bár családonként nyilvánvalóan eltérő módon. Nem a „nem vetkezek le, amíg élök” (Sárkány 1992: 247) ideológiája támadt

fel, hanem többnyire inkább a különböző forrásokból származó, elérhető jövedelmek megszerzésének széleskörű hagyománya (Laki 1997) gazdagodott egy új elemmel a földmagántulajdon restaurációja révén.

Az elmondottak azokra a családokra vonatkoznak, amelyek a kistermelő kategóriába sorolhatók. Más a helyzet a vállalkozók gazdaságainak esetében, akik közül a mezőgazdasági vállalkozók üzemei felelnek meg leginkább a „családi gazdaság” hivatalos kategóriájának. Ezekben az imént vázolt kölcsönös támogatásnak nincs helye a jelenben, inkább illenek bele a közgazdasági sablonba. A kevés példából, természetesen, nem lehet általánosítani. Az ismert esetek azt mutatják, hogy a vállalkozók felmenőiket különböző formákban támogatják (vagy velük élnek, vagy anyagi támogatást adnak, egyikük részeges édesapját vette fel telepőrnek), gyermekeiket meg szívesen bevonnák a gazdaság működtetésébe, erre azonban kevés példát találni.⁶

Egyáltalán a gyermekek részvétele a gazdaságban még csekélyebbnek mutatkozott, mint az 1970-es években. Ennek nyilván egyik oka az iskolaköteles kor kitolódása, az iskoláztatás szintjének jelentős megemelkedése, ami a már akkor is megfigyelhető tendenciát erősíti, tudniillik a gyermekek elirányítását a mezőgazdaság felől más munkafajták irányába. Különösen élesnek találtam a kontrasztot a moldvai Klézsével (Cleja), ahol 2001-ben és 2003-ban néhányszor megfordultam. Ott házigazdám a budapesti egyetemről hazaérkezett fiát már másnap vitte kukoricát kapálni.

Ez nem jelenti azt, hogy ne akadna néhány fiatalember, aki ne a mezőgazdaságban keresné a jövőjét, és azt sem, hogy az iskolából már kikerült lányok és fiúk körében ne találnának munkást a helyi vállalkozók. Az ilyen munkát azonban alacsony presztízsűnek tekintik a jó jövedelmezőség ellenére is. Jó példa volt erre anya és leánya, aki eljárt az egyik vállalkozóhoz napszámba, szükségük volt erre a jövedelemre, de otthon csak a kertjüket gondozták, málnát termesztettek, földet egyébként nem művelték – a leány 2003 óta egyetemre jár.

A családi létnek van még egy vonása, amellyel a továbbiakban röviden foglalkozom, és ez a férfiak helyzete, amely úgy vélem, hogy nem független az eddig elmondottaktól. Az ok, amiért kitérek erre a témára az, hogy nemrég megjelent egy magyar faluról egy olyan monográfia, amely ezt a kérdést igen élesen vetette fel.

Tatjana Thelen magyarul jól beszélő német kutatónő 1999 és 2001 között terepmunkát végzett a Szolnok megyei Mesterszálláson és a romániai, Arad közelében található Kisiratoson annak érdekében, hogy összehasonlítsa a társadalmi-gazdasági viszonyok átalakítását és annak következményeit két korábban szocialista államban.

⁶ A vállalkozókról Sárkány 2005a.

Megállapította, hogy Mesterszálláson többé-kevésbé egy szocializmust megelőző időszak társadalmi struktúrája éledt újjá, a szocializmust megelőző korszak társadalmi elitje vált ismét fontos szereplővé, míg Kisiratoson szakítottak a múlttal, a társadalom átrendeződött (Thelen 2003: 97–98). Az eltérő tendenciákat összefüggésbe hozza a két ország eltérő privatizációs politikájával: Magyarországon különböző üzemnagyságok jöhettek létre, míg Romániában egyenlőbb méretű üzemek születtek az eltérő törvények következtében. Ennek egyik következménye Mesterszálláson az lett, hogy az öreg férfiak válósággal uralmi pozícióba kerültek a földek reprivatizációját és privatizációját követően, mintegy helyreállta a régmúlt értékrendje. Az idősebb férfiak voltak azok, akik igényt támaszthattak egyáltalán a földekre, akik a családi földeket igyekeztek visszaszerezni. Ebből a folyamatból a nők jórészt ki voltak zárva, nem is érdeklődtek olyan mértékben a lehetőségek iránt, mint a férfiak, s ma, egyéb munkalehetőségeik visszaesésével fokozott mértékben kerültek a gazdaságokat irányító idősebb férfiak irányítása alá. Ezzel szemben Kisiratoson ilyen fejlemények nem következtek be, sőt a nők inkább új lehetőségek felmerüléseként élték meg a változásokat, hiszen felszabadultak a Ceaucescu-rezsim családpolitikájának kényszere alól (Thelen 2003: 268–270). Thelen állításainak megalapozottságát nem kérdőjelezve meg mégis meg kell állapítanom, hogy Varsányban a Mesterszálláson tapasztalhatókhöz hasonló fejlemények nem következtek be, a szituáció közelebb áll a Kisiratoson tapasztaltakhoz.

Már az 1970-es évek elején végzett vizsgálat során nyilvánvaló volt, hogy Varsányban a nők szerepe kiemelkedő a család szervezésében, irányításában. Nem is lehetett másként, hiszen a férfiak egyharmada heti, másik harmada napi ingázó volt, míg a növekvő női munkavállalásnál fontos szempont maradt, hogy a nők a család ellátásáról gondoskodjanak. Megszokott kép volt, hogy a feleség férjét zsebpénz kiosztásával és egy hétre előre megfőzött káposztával indította útra. Az is igaz, hogy nem volt egységes a falu teljesen ebben a tekintetben, más normák érvényesültek a termelészövetkezetben dolgozók körében, mint az ingázó férfiak családjában, inkább őrizte meg a férfi központi, irányító tekintélyét az előbbieket esetében. Ezt az eltérést, miként a normák kettősségét más vonatkozásokban is részletezően bemutatta Jávor Kata (1978: 315–338).

A rendszerváltást követő munkahelyvesztés, természetesen, a nőket is érintette, sőt fokozott mértékben, hiszen sokan közülük termelészövetkezeti tagként keresték kenyerüket. Pozíciójuk azonban nem gyengült a családban, sőt mondhatni, hogy még erősödött is. Ennek egyik oka, hogy a férfiak ugyancsak nagy számban veszítették el munkahelyüket, és az újabb munkahelykeresés ismét az ingázást élesztette fel. Ez ma két változatban is megmutatkozik.

Egyik a külföldi munkavállalás, ahonnan ritkán jár haza a férj. Ez a megoldás szükségképpen kevés embert érint. Másik a napi ingázás távoli, budapesti és Budapest-környéki munkahelyekre, ami az egyik meghatározó jövedelemszerzési forma. Az utóbbiban részesek hajnali 5-kor indulnak és este 6–7 óra körül érkeznek meg, fáradtan. Még így is inkább részesei azonban a családi életnek, mint korábban, bár az ügyek intézése jórészt az asszonyokra marad.

Egy másik ok a nők tanultabbá válása. Az 1970-es időkben a férfiak mind szakképzettségben, mind közép- és felsőfokú végzettséget tekintve messze a nők előtt álltak minden korosztályban, az akkori fiatalok között is. Ez a helyzet mára gyökeresen megváltozott. 2001-ben a faluban található 220 középiskolát végzettből 123 volt nő, a 42 felsőfokú végzettségűből pedig 23.⁷ Egyre inkább nők foglalják el azokat az állásokat, amelyek magasabb iskolázottsági szintet igényelnek. Ma már nő az iskola igazgatója, az önkormányzat jegyzője és az önkormányzat minden vezető munkatársa a polgármestert kivéve. Nők a falu öt boltjának vezetői is, nem egy kisebb vállalkozó ugyancsak nő. A nők magasabb iskolai végzettsége nem varsányi sajátosság, az ország legtöbb településen hasonlóan alakultak az arányok.⁸ Nyilvánvalóan együtt járt ez a női öntudat megerősödésével is, amelyet Jávor Kata mutatott be már hivatkozott tanulmányában voltaképpen általánosabb érvényű tendenciát ragadva meg. Mindez jól megfér Varsányban a fiúk talán túlzott megbecsülésével is. Nem kell tehát azt gondolnunk, hogy a férfiak Varsányban a fenti okok miatt alárendelt helyzetbe kerültek volna. Máig igaz, hogy férjét az asszony kiszolgálja, fia is parancsolhat neki, ahogyan arra Jávor Kata is hoz számos példát (Jávor 2004: 471–472), és ennek a helyzetnek az előnyeit jómagam is élvezhettem kolléganőim elnéző bosszankodása mellett.

Ahhoz viszont, hogy a férfiak korántsem kerültek olyan uralmi pozícióba, mint amelyet Thelen leír, a felsorolt okok mellé még egyet fontosnak tartok odaállítani.

Varsányban, a mezőgazdaság reprivatizációja ugyan végbement, de mint már utaltam rá, nem élesztette fel olyan mértékben a saját gazdaságvezetés iránti kedvet, mint némely más településen. Nem csupán arra utalhatok, hogy itt nem volt határozott törekvés az egykori birtokok ugyanott megszerzésére, mint például Tázlárón,⁹ de olyan eset is van, hogy egy 20 hektáros birtokot visz-

⁷ A KSH 2001. évi népszámlálásának adatai. Az 1970-es évek iskolázottsági adatait lásd Sárkány 1978: 140–141.

⁸ A KSH 2001. évi népszámlálása szerint (30. kötet) 1 738 302 nő és 1 358 730 férfi végezte el legalább a középiskolát, 442 169 nő és 446 170 férfi rendelkezik egyetemi vagy főiskolai diplomával, amihez azonban hozzáteendő, hogy a 40 év alattiak körében itt is a nők vannak többségben.

⁹ Varsány és Tázlár összehasonlítására ebben a tekintetben Hann – Sárkány 2003: 128, 133.

szaigényelt és megkapott középkorú férfi – egyébként építőipari szakmunkás és sikeres vállalkozó ma – inkább eladta földjét, hogy más jellegű vállalkozásba fogjon. A termelősövetkezetben már régóta a nők voltak többségben, így ők is visszakapták földjüket részarányval növelve a reprivatizáció során. Igaz, nem nekik jutottak a legnagyobb birtokok, mert nem voltak vezető beosztásban a termelősövetkezetben. Az is tény, hogy Varsányban ugyanúgy a férfiak járnak a falugazdászhoz megbeszélni egyet-s-mást mint Mesterszálláson, hiszen ők gazdálkodnak. Ám, amikor nem gazdálkodásról, hanem érdekvédelemről volt szó, a falugazdász az idős asszonyoknak is segített, hogy vagyongyejeik értékét megkapják. A nagyobb gazdaságokat fenntartó vállalkozó gazdák elfogadják, ha feleségük egyáltalán nem vesz részt a mezőgazdaságban, hiszen más tiszteletreméltó, és gyakran jól megfizetett foglalkozást űz.

Varsányban is többnyire férfiak vezetik a családi autót, de akad egy korom-beli vállalkozó-feleség, aki kismotoron jár és egy másik, aki még teherautót is vezetett, ha a szükség úgy kívánta. Ő ma az egyik legtehetősebb vállalkozó felesége. Végül a családi békéhez jelentősen hozzájáruló tényező, hogy a rendszer-váltást követően jelentősen csökkent a férfiak alkoholfogyasztása, kocsmezése.

Mindezek a tények amellettszólnak, hogy Varsányban kiegyensúlyozottabbak a nemek közötti viszonyok a családban, mint Mesterszálláson, és ezen nem változtatott a gazdasági rendszerváltozás sem.

A fentiekből következik, hogy a mesterszállási eset magyarázatát nem elegendő a magyarországi termelősövetkezetek kialakításának, valamint a reprivatizációnak és a privatizációnak törvényi rendelkezéseiben keresni, sőt valószínű, hogy nem azok voltak a legfontosabb tényezők férfiak és nők mai társadalmi státusának kijelölésében.

IRODALOM

BIRÓ Hajnalka

2006 *A falusi lakóház építkezéskultúrájának változása a XX. században Varsány példáján*. Szakdolgozat, ELTE BTK Tárgyi Néprajz Tan-szék.

BODROGI Tibor (szerk.)

1978 *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalom-néprajzához*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GÁL Róbert Iván (szerk.)

2003 *Apák és fiúk és unokák. Jövedelemáramlás együtt élő korosztályok között*. Budapest, Osiris Kiadó.

HANN, Chris – SÁRKÁNY, Mihály

- 2003 The Great Transformation in Rural Hungary: Property, Life Strategies, and Living Standards. In Hann, Chris and the „Property Relations” Group: *The Postsocialist Agrarian Question*. Münster, LIT Verlag, 117–141.

JÁVOR Kata

- 1978 Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 295–373.
- 1998 A nemi sztereotípiák továbbélése és a szocializációs modell alakulása a nemi szerepre nevelésben (A varsányi példa). *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIX: 155–172.
- 2004 A hálókamrától a franciaágyig. A fiatalság élete Varsányban 1971–2004 között. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén – Varsánytól Rititiig*. Budapest, L’Harmattan Kiadó, 467–478.
- 2006 Rôles sexués à Varsány (1971–2004): entre tradition et modernité. *Ethnologie Française* 36: 273–282.

KOVÁCH Imre

- 1988 *Termelők és vállalkozók*. Budapest, MSzMP Társadalomtudományi Intézet.

LAKI László

- 1996 A magyar fejlődés sajátosságának néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradt társadalmi csoportok). *Szociológiai Szemle* 3: 67–91.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1996 *Ethnic Traditions, Classes and Communities in Hungary*. Budapest, Institute of Ethnology, Hungarian Academy of Sciences.

POLÁNYI Károly

- 1976 *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

SAHLINS, Marshall D.

- 1973 Törzsek. In Service, Elman R. – Sahlins, Marshall D. – Wolf, Eric R.: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest, Kossuth Kiadó, 135–315.

SÁRKÁNY Mihály

- 1978 A gazdaság átalakulása. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 63–150.

- 1992 Rokon perspektívák. In Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések*. Debrecen, Ethnica Kiadó, 245–254.
- 2005a Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomtudományi Központ, 37–46.
- 2005b Üzemstruktúra, megélhetés, társadalmi tagolódás. In Bognár László – Csizmadia Adrienne – Tamás Pál – Tibori Tímea (szerk.): *Falupolitikák*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 169–179.

SZABÓ Piroska

- 2006 A kommunikáció változása a vidéki Magyarországon a telefónia általánossá válása nyomán. *Jelkép* 1: 47–55.

SZELÉNYI Iván

- 1992 *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével. Budapest, Akadémiai Kiadó.

THELEN, Tatjana

- 2003 *Privatisierung und soziale Ungleichheit in der osteuropäischen Landwirtschaft. Zwei Fallstudien aus Ungarn und Rumänien*. Frankfurt, Campus Verlag.

ZSIGMOND Gábor

- 1978 Az 1960–70-es évek fordulójának családtípusa. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 151–171.

• GAZDASÁGI ANTROPOLÓGIAI IRÁNYZATOK*

A társadalmi struktúra kutatásáról hallott előadáshoz kapcsolódik korreferenciám, amelyben a társadalmi lét egyik lényeges összetevőjét boncoló gazdasági antropológiai vizsgálatokat tekintem át. E kérdéskört ma különösen aktuálisnak tekinthetjük, hiszen tudományunkban az 1960-as években a leghevesebb vita éppen a gazdasági jelenségek felfoghatóságáról és elemezhetőségéről folyt.

A gazdasági viszonyok vizsgálatának problematikája némileg eltér a társadalom egészére irányuló vizsgálatokétól. Az egész kutatása ugyanis többékevésbé párhuzamosan folyt különböző fejlettségi szintű társadalmakban. Ez lehetővé tette, hogy a társadalomtudományok – szociológia, társadalomtörténet, néprajz – egymás mellett, vagy éppen egymással szorosan összefonódva alakítsák ki társadalomelméleteiket és tudományos terminológiájukat. Ezzel szemben a primitív és paraszttársadalmak gazdaságának a kutatása jóval később kezdődött, mint az iparilag fejlett kapitalista társadalmaké. Az árutermelő gazdaság tudománya, a közgazdaságtan, egyidős magával a kapitalizmussal, hiszen korábbi, nem jelentéktelen előzmények után a 17–18. században formálódott ki, akkor jelentek meg az első, az egész gazdaságot átfogó elméletek (Mátyás 1963: 23–111). A gazdasági antropológusok tudományuk megszületését 1921-re teszik, amikor Malinowski *The primitive economics of the Trobriand Islands* című munkáját publikálta (Nash 1967: 12). Ez a nagy időeltolódás azzal a következménnyel járt, hogy egy fejlett tudomány elméleteinek, módszereinek és törekvéseinek a figyelembevételével indultak meg a gazdasági antropológiai vizsgálatok és mindmáig szorosan kapcsolódnak a közgazdaságtanhoz. Az az irányzat pedig, amely el akar szakadni tőle, tulajdonképpen egy új társadalmi gazdaságtan alapjait szándékozik lefektetni. A közgazdasági látásmóddal függ össze, hogy e kutatásokban sokkal erősebb a valósághoz való ragaszkodás, mint a társadalmi lét egyéb szféráinak vizsgálatában. Nincs olyan gazdasági antropológiai munka, amely kérdésessé tenné, hogy a gazdasági tevékenységek egymással összefüggnek és olyan rendszert alkotnak, amelynek szerkezete feltárható. Vita csupán arról folyik, hogy mik is valójában e rendszer összetevői és hogyan ragadhatók meg? Minden elméleti segédeszközt, így modellek alkalmazását is abból a szemszögből ítélnék meg e társadalmi szféra kutatói, hogy alkalmasak-e a valóság megragadására, valóságos folyamatok absztrahálására, mozzanataik újrarendezésére és ezzel a megfigyelhető mögött húzódozó erők megismerésére, vagy nem? Még amikor strukturalista értelemben vett struktúrákat tárnak is fel, ezek a közgazdászok

és gazdasági antropológusok számára nem ugyanazt jelentik, mint a strukturalista társadalomkutatóknak. Nem valóság után felépített, de attól független szellemi termékek,¹ hanem a valóságban gyökerező absztrakciók, amelyek érvényességét a valóságnak való megfelelésük adja meg; törvények, amelyek tudatában a gazdasági folyamatok bizonyos értelemben előre láthatók.

Ha a gazdasági antropológiai vizsgálatokat osztályozni akarjuk, több lehetőség kínálkozik. Így például szembeállíthatunk gazdaságtan elleneseket, vagy szubsztantivistákat és közgazdaságpártiakat vagy formalistákat,² a gazdasági folyamat szerkezetének kutatóit és a kivitelezés folyamatának vizsgálóit. Hasznosabbnak látszik azonban, ha a közgazdaságtan két nagy irányzata, makroökonómia és mikroökonómia szerint különítünk el. Ezt a különbségtételt úgy is megfogalmazhatjuk, mint az osztársadalom iránti érdeklődést és egyéni lehetőségek iránti érdeklődést. Ez a megkülönböztetés korántsem azt jelenti, hogy a két tábor egészen különböző problémákkal lenne elfoglalva. Sőt, inkább azt mondhatjuk, hogy többé-kevésbé ugyanazokat a tényeket és összefüggéseket tárják fel, csak éppen más-más hangsúllyal.

A társadalom egésze iránt érdeklődők között elkülöníthetünk gazdaságtan-elleneseket és gazdaságtan-pártiakat. A gazdaságtan-ellenesek Malinowskit vallják elődjüknek, aki egyáltalán nem volt ellensége a közgazdasági szemléletnek, csak nem volt eléggé járatos ebben a tudományban (Firth 1957: 212). Már említett tanulmányában a klasszikus közgazdaságtan kategóriái – termelés, elosztás, csere, fogyasztás – alapján vázolta fel a Trobriand-szigetek gazdasági viszonyait, majd későbbi munkáiban alaposabb kifejtésükre vállalkozott (Malinowski 1921; 1922; 1926; 1935). Ez a megoldás azt jelentette, hogy a gazdaság folyamatát egyéb társadalmi folyamatoktól különválasztotta,

¹ „A ‘társadalmi struktúra’ fogalma nem az empirikus valósághoz, hanem az utána felépített modellekhez kapcsolódik [...] Ezért a társadalmi struktúra nem igényelheti, hogy önálló területté váljon más társadalmi tanulmányok között. Inkább módszer, ami bármilyen fajta társadalmi tanulmányban alkalmazható...” (Lévi-Strauss 1953: 525). Hogy mennyire metodikai segédeszközt lát csak Lévi-Strauss a struktúrában, bizonyítja, hogy egyetért a struktúra von Neumann- és Morgenstern-féle meghatározásával és az előbb hivatkozott helyen közli: „Az ilyen modellek precíz, kimerítő és nem túlságosan komplikált definíciójú elméleti konstrukciók; és hasonlóak kell legyenek a valósághoz abban a tekintetben, ami a szóban forgó vizsgálatnál alapvető [...] A valósághoz való hasonlóság szükséges ahhoz, hogy a műveletnek értelme legyen. És ez a hasonlóság rendszerint néhány jellemvonásra kell, hogy korlátozódjék, amelyeket *pro tempore* ‘alapvetőeknek’ ítélünk – mert különben a fenti követelmények konfliktusba kerülnek egymással.”

² Polányi – Arensberg – Pearson 1957-et követően általában ezt a megkülönböztetést alkalmazzák az amerikai antropológiában.

részmozzanatokra bontotta, majd a részmozzanatok belső szerkezetét tárta fel. Tette ezt oly módon, hogy leírta a termelést meghatározó földtulajdon- és földbirtoklási viszonyokat, a különböző munkák elvégzésére alakult munkaszervezeteket és magát a termelés folyamatát. Az elosztásra vonatkozóan ugyancsak leírta a meghatározó szabályokat és a kivitelezés módját. A cser viszonyok és kivitelezésük leírásának külön kötetet szentelt (Malinowski, 1922). E részmozzanatok leírása során mindig utalt az egyes részfolyamatokat összekapcsoló tényezőkre, arra tudniillik, hogy a kivitelező személyeket sokfajta társadalmi kapcsolat köti össze egymással, és hogy az egyes mozzanatok milyen szükségleteket teremtenek más mozzanatok szempontjából. Így leírja például, hogy a presztízsjavak cseréjének szükségessége hogyan kényszeríti a Trobriand-szigetieket csónaképítésre. Eredményeit úgy általánosította, hogy a Trobriand-szigetek lakóinál „[...] olyan helyzetet találunk, ahol a termelést, a cserét és a fogyasztást a szokás szervezi és szabályozza társadalmilag, és ahol a hagyományos gazdasági értékek speciális rendszere szabja meg tevékenységeiket és ösztönzi őket erőfeszítésekre” (Malinowski 1921: 15). Az ilyen gazdaságot törzsi gazdaságnak nevezte el.

Malinowski és a hasonló beállítottságú Thurnwald munkáihoz nyúlt vissza Polányi Károly az 50-es években és alakította ki a maga gazdasági szemléletét.³ A szubjektivisták közgazdaságtan gazdaságossági felfogásával szembe fordulva a gazdaság alapvető – szubsztanciális – jelentéséből indult ki, amely szerinte abból a tényből vezethető le, hogy az ember léte a természettől és embertársaitól függ. Eszerint a gazdaság az ember természeti és társadalmi környezetével folytatott cseréje, oly értelemben, hogy ennek eredményeképpen hozzájusson a kívánságait kielégítő anyagi eszközökhöz.

A gazdasági folyamat helyváltoztató és elsajátítási mozgásokból áll. A helyváltoztató mozgások – termelés, szállítás – alapvető jelentőségűek. Az elsajátítási mozgások a javak forgalmára és adminisztrációjára terjednek ki. A forgalmat ügyletek, az adminisztrációt intézkedések alkotják. A gazdasági folyamat önmagában csak a csontváz, beilleszkedik a társadalmi viszonyokba, amelyekből az egyéneket mozgató motívumok származnak. A társadalmi viszonylatok teszik lehetővé a mozgások összefüggését és megismétlődését, amin a folyamat egysége és stabilitása nyugszik. A gazdasági folyamat egységével és stabilitásával meghatározott funkciójú struktúrát alkot a társadalomban, helye a történeti fejlődés során változó. A gazdasági folyamat „beleszervezése” a társadalmi folyamatba többféle módon, különböző jellegű intézményekben lehetséges, ezért

³ Polányi Károly nézeteit elsősorban két tanulmánya alapján összegeztem (Polányi 1957a és 1957b).

a gazdaság társadalomban elfoglalt helyének tanulmányozása tulajdonképpen annak tanulmányozása, hogyan szerveződött a gazdasági folyamat.

A szerveződés, azaz az egység és stabilitás, a részek összefüggésének és ismétlődésének a biztosítása néhány modell kombinációjával érhető el, amelyeket Polányi az integráció formáinak nevez. Tapasztalati úton három fő formát különböztet meg: a reciprocitást, a redisztribúciót és a cserét. Ezek a formák egymást nem zárják ki, ezért többnyire csak arról beszélhetünk, hogy egyik vagy másik forma domináns egy adott társadalomban. Hogy melyik forma válik uralkodóvá, azt a háttérben működő társadalmi intézmények határozzák meg. Nézete szerint az integrációs formák között történeti sorrendet nem állapíthatunk meg.

A reciprocitás szimmetrikus csoportok korrelatív pontjai közötti mozgásokat jelöl, háttérként szimmetrikus elrendezésű csoportokat tételezve fel. A javak tulajdonosváltásának képlete AB/BA vagy $AB/BC/CA$.

A redisztribúció (újraelosztás) olyan elsajátítási mozgásokra vonatkozik, amelyekben a javak egy központba áramlanak, majd ebből a központból szétosztódnak. Előfeltétele egy központ megléte egy társadalmi csoportban. Képlete $BA/CA/DA/EA$ [...] és $A/BCDE$ [...].

A csere javak ellentétes irányú mozgása egyes tulajdonosok között, piacrendszer keretében. Ez árképző piacok meglétét teszi fel, különben nem képes integráló erőként tevékenykedni.

A közgazdaságtan módszereit csak olyan gazdaságok elemzésére tartja alkalmasnak, amelyeket a piac integrál.

Polányi gondolatmentének egy kevésbé érthető gyöngéje van. Miután felismerte, hogy a gazdaság alapvető jelentése az ember létfenntartási szükségleteiből bontható ki, figyelme kevésbé magyarázható módon nem a termelés, a szükségletkielégítésre alkalmas javak előállítására fordul, hanem az elosztás formái felé. Holott az elosztást meghatározza az a társadalmi keret, és pontosan ezt ismerte fel Polányi, amelyben a termelés folyik, és amelyet a marxista társadalomtudomány termelési viszonyoknak nevez.

A Polányi hívek mai vezére, Dalton, nem sokkal járult hozzá az eredeti teóriához (Dalton 1961, 1969). Annyit módosított, hogy a primitív, paraszt és ipari társadalmak kifejezésre tért rá. Az integráló elveken túlmenően a gazdasági rendszer egészének feltárását tekinti a gazdasági antropológia feladatának. Rendszeren azt a strukturális elrendeződést és szabályokat érti, amelyek biztosítják, hogy az anyagi javak és a specialisták szolgáltatásai ismétlődően a társadalom rendelkezésére álljanak (Dalton 1961: 6 és 1969: 70). Elismeri a hagyományos közgazdaságtani módszerek hasznosságát a parasztgazdaságok piacra termelő szektorának az elemzésében és mindenfajta gazdaság kivite-

lezési folyamatának mennyiségivé tételében (Firth 1969: 65). Itt jutottunk el ahhoz a ponthoz, ami a társadalom oldaláról közelítőket, de a közgazdaságtani módszerek használhatóságát vallókat szembeállítja az eddig tárgyalt irányzatokkal. Vezéralakjuknak Raymond Firth-t tekinthetjük, aki Malinowski tanítványaként, de professzoráénál szélesebb körű közgazdasági ismeretekkel kezdte pályáját, s aki a maorik és Tikopia lakóinak a gazdaságát közgazdasági terminológiát alkalmazva írta le (Firth 1929; 1939). Mesteréhez hasonlóan ő is nagy figyelmet szentelt a gazdaság szerkezetének feltárásának, a minőségi oldalnak, de tőle eltérően hangsúlyozta a mennyiségi vonatkozások jelentőségét is, amelyek gazdasági analíziseket tesznek lehetővé. Nem csupán az emberek közötti viszonyokat tekinti a gazdasági antropológia tárgyának, hanem az ember és a dolgok viszonyát is. A gazdaság alapfogalmának a rendelkezésre álló, szűkös javaknak a realizálható kívánságok közötti elosztását tartja, annak hangsúlyozásával, hogy alternatívák minden szférában lehetségesek.⁴ Ennek a felfogásnak megfelelően a közgazdaságtan általa hagyományosnak tekintett vizsgálati területét is a gazdasági antropológia körébe kapcsolja, amelyen azokat a választási szituációkat értjük, ahol javak és szolgáltatások között kell mérlegelni, főként olyanok között, amelyeknek ára van. Nála azonban minden egyéni választás, döntés, mint társadalmi ügy jelenik meg az egyén szabadságának a tagadása nélkül. A gazdasági vonatkozások elkülönítése mellett messzemenően figyelembe veszi a nem gazdasági intézmények hatását, és amennyiben ilyenekben jelenik meg a gazdasági, ott igyekszik mind az elkülönítést elvégezni, az analizálhatóság érdekében, mind a tényleges egységet bemutatni a valóságos összefüggések érdekében. Munkásságában talán éppen ez a sokoldalú látásra törekvés a legfigyelemreméltóbb vonás. A közgazdaságtani kategóriákat óvatosan használja, mindegyiknél megvizsgálva, hogy valóban alkalmazható-e. Végeredményben szolid, empirista alapokat vetet meg, amelyekhez kapcsolódva brit néprajzkutatók kitűnő gazdasági antropológiai leírásokat adtak. Ez a megközelítés nem produkált igazán átfogó elméletet és módszertant. Az így leírt gazdaságok egészükben nem hasonlíthatók össze, csak egymás mellett mutathatók be, legfeljebb részmozzanataik vethetők össze. Néhány kutatót az összehasonlíthatóságra való törekvés arra indított, hogy keressék a gazdaság mennyiségileg mérhető tényezőjét, amely közös nevezője lehet minden fajta gazdaság összehasonlításának. E kísérletek közül legtanulságosabb Salisburyé, aki az új-guineai szianék gazdasági életét vizsgálta olyan időpontban, amikor nagy változást okozott az acéleszközök megjelenése (Salisbury 1962). Ez a társadalom három irányú gazdasági tevékenységet végzett: létfenntartási javakat állított elő, presztízs- és lu-

⁴ Kifejti például Firth 1967: 264. Nézeteit más munkáiban is összefoglalja, pl. 1951; 1958; 1964.

xus javakat szerzett. Ennek felderítése után megállapította, hogy a különböző irányú tevékenységükre idejük mekkora hányadát fordítják. Úgy találta, hogy kőszerszámok használata esetén idejük 80%-át létfenntartási javak előállításával töltik. Ez az idő acélszerszámok esetében 50%-ra csökkent. Megjelenik viszont a javaknak egy új kategóriája: az acélszerszámok, amelyek értékükben nem vethetők össze egyéb javakkal.

Nézetem szerint ez az idő-megközelítés korántsem eredményez összehasonlíthatóságot. Ha elfogadjuk, hogy valamely áru értékét – és itt hangsúlyoznunk kell, hogy áruról van szó, mert egy nem áru terméknek csak hasznossága van – az előállításához társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg, amit az idővel mérhetünk, akkor nyilvánvaló, hogy csak egyes munkavégzések hasonlíthatók össze, azok amelyek ugyanolyan termék előállítását eredményezik. Az összes munkafolyamat összegezése nem mond többet, mint azt, hogy az egyes társadalmak átlagemberei mennyi ideig dolgoznak és mennyi ideig nem. Ezen még nem mérhető le egy gazdaság fejlettsége. Ha ehhez hozzákapsoljuk, hogy ez alatt az idő alatt mennyi és milyen fajta terméket állítanak elő, ez már valamivel többet mond, de itt megint szembetaláljuk magunkat azzal az alapvető nehézséggel, hogy terméket csak ugyanazon termékkel vethetünk össze, kivéve ha a piacon kerülnek szembe egymással. Így például a marhaterelés és a földműves munka, valamint ezek produktumai önmagukban véve összehasonlíthatatlanok. De a maszai pásztor sohasem cserél állatot a Trobriand-szigeti jamtermelővel. Nem beszélve arról, hogy az állatok mellett töltött időt nem lehet felosztani munkaidőre és szabadidőre, mert az állatok őrzése mellett a pászornak rengeteg ideje marad töprengeni a lét mindazon kérdésén, amelyek egy maszait foglalkoztathatnak.⁵

Salisbury munkájának nagy jelentősége van a nem általánosítható, de az adott analízis szempontjából érdekes, munkaidő mint értékszámítási alap gondolon túlmenően is. A szianék esetében ugyanis konkrét anyagon bizonyította, hogy a technológiai újdonságok, jelen esetben az acéleszközök, a gazdasági viszonyok megváltoztatásán keresztül – itt a termelésre fordított energia és a munkaszervezet, a javak értékelése megváltoztatásán keresztül – eredményeznek társadalmi változást.

Az egyén felől közelítő szubjektivista gazdaságtani iskola hívei abból a feltevésből indulnak ki, hogy az egyénnek az a célja, hogy maximális haszonra tegyen szert az életben és ennek rendeli alá cselekvését.⁶ Az egyén

⁵ Az idő megközelítést bírálja Firth. Csak valamely áru árában tartja mérhetőnek, mert az érték szerinte csak egy dolog használati jelentőségéből származik. Ő tehát az árat és az értéket elszakítja egymástól, és az értéket a használati értékkel azonosítja (Firth 1967: 21).

⁶ Ennek az irányzatnak legmarkánsabb képviselője Burling 1962.

az életben számos esetben választani kényszerül különböző lehetséges megoldások között. Anyagi életében ez azt jelenti, hogy számos dologra vágyik, de eszközei nem elegendők mindegyik megszerzéséhez, ezért el kell döntse, hogy szűkös eszközei birtokában mely célokat képes elérni. E felfogás hívei szerint nyilvánvaló, hogy azokat az eszközöket fogja választani, amelyekkel a ránézve legelőnyösebb célokat elérheti. Ennek a választási szituációnak a tanulmányozása a közgazdász feladata, primitív társadalmakban pedig a gazdasági antropológusé. Ezzel a felfogással nem érdemes sokat foglalkozni, mert elméletileg a közgazdaságtan megszüntetését jelenti, hiszen végső fokon majdnem minden emberi cselekedet választással jár és akkor nem dönthető el, hogy a különböző szituációk közül melyeket ítélnénk gazdaságiaknak.⁷ Gyakorlatilag pedig ez a megközelítés egyes vállalkozások gazdaságossá tétele érdekében jött létre, tehát legfeljebb gazdaságpolitikusok láthatják hasznát az ilyenfajta analíziseknek primitív és parasztgazdaságok átalakításában. Hozzátehetjük azonban, hogy ennek nagy a jelentősége és a jól végzett gazdasági antropológiai munka szolgáltatott olyan adatokat, amelyek gazdaságpolitikai döntések hozatalában szerepet játszhatnak.

A néprajzkutatót azonban a ténylegesen történő és a megtörtént érdeklődés elsősorban. A társadalmak előtt álló lehetőségeket kell latolgassa, nem pedig az egyén manőverezési szféráját. Ennek ellenére megtörténhet, hogy a társadalom és az egyén felől induló megközelítések ugyanazokat a jelenségeket és összefüggéseket hozzák felszínre, csak más-más hangsúllyal, céllal.

A különböző közgazdaságtani irányzatokhoz kapcsolódó törekvéseket egyaránt az jellemzi, hogy alkalmasnak, sőt szükségesnek tartják közgazdasági segédeszközök, így modellek, használatát is, ha ezek a célnak megfelelnek. Nézetüket legjobban Joy angol közgazdász fejezte ki, aki szerint lehetséges, hogy a jelenlegi közgazdasági modellek nem alkalmasak primitív és parasztgazdaságok vizsgálatára, de ha megfelelő változókat tudunk azonosítani, akkor módosított formában alkalmasak lesznek és változatlanul közgazdasági modellek maradnak (Joy 1967: 34).

Ezek után összegezőként a magam állásfoglalását szeretném elmondani. Nézetem szerint függetlenül attól, hogy a kivitelezők fejében elválik-e a gazdasági tevékenység egyéb társadalmi tevékenységektől, az analízis érdekében ezek szétválaszthatók primitív és parasztgazdaságok esetében is. E tevékenységek egyes mozzanatai analizálhatók önmagukban, tehát termelés, elosztás, csere és fogyasztás terminusokban, amelyek belső kapcsolata és egysége minden gazdaság konkrét formájában feltárható. Ez azt jelenti, hogy ha felderít-

⁷ Ezt a közgazdaságtani iskolát kimerítően kritizálta Lange 1966: 236–287. A felfogás egyoldalúságát hangsúlyozza Frankenberg 1967: 58.

jük a viszonyokat és összefüggéseket, amelyek e tevékenységekben kialakulnak és azokat stabilizálják, akkor előttünk áll az a gazdasági tér, amelyben a gazdasági tevékenységek részmozzanatai egységbe olvadnak. Ebben a térben a viszonyok hordozói emberek, akik egymással sokrétű kapcsolatban vannak. Nem gazdasági jellegű kapcsolataik is beléphetnek a gazdasági folyamatokba, mint normatív integráló erők, mint funkcionális összefüggések és mint közvetlen oki tényezők. Azáltal azonban, hogy beléptek a gazdasági folyamatba, e nem gazdasági kapcsolatok is gazdasági vonatkozást nyertek, ennek megfelelően be kell vonni őket a vizsgálatba. Eredményképpen sokrétű meghatározottságában előttük áll a gazdaság szerkezete, amelyet a megfigyelt jelenségekből absztrakcióval nyertünk. Ezt a szerkezetet mozgásba hozhatjuk, ha bekapcsoljuk a javakat, amelyek a gazdasági viszonyokat hordozó emberek között közvetítenek. E javak mennyisége és minősége jobban jellemzi ugyan egy gazdaság fejlettségét, mint csupán a szerkezet leírása, de csak abban az esetben, ha összehasonlítható, és csak akkor összehasonlítható, ha általános egyenértékesre számítható át. Primitív gazdaságok esetében erre nincs lehetőség, parasztgazdaságoknál csak részben. Ez azonban nem gátja a gazdaságok összehasonlításának, mert a javak mennyisége és a gazdaság minősége, tehát szerkezete között – bizonyos korlátok között – kölcsönös meghatározottság áll fenn. Ezt a meghatározottságot fejezi ki a termelő erők és termelési viszonyok összhangjának marxi törvénye. Ennek alapján a gazdasági viszonyok összehasonlításával elérhető a gazdaságok összehasonlítása. Ez nem jelenti, hogy a mennyiségi vonatkozások iránt a gazdasági antropológus érdektelen kell legyen. De a mennyiségi vonatkozások nem válhatnak önálló céljává a vizsgálatoknak. Annyiban érdekesek, amennyiben elemzésük segít a struktúrának és a rendszer működésének a felderítésében.

A cél azonban nem csupán egy szerkezetnek és működésének a leírása, tehát egy adott mozgásforma megismerése, hanem fel kell tárni a rendszer ellentmondásait is, hogy világossá váljanak azok a tendenciák, amelyek arra vezetnek, hogy az adott rendszer mássá váljék, mint ami. Ezáltal láthatóvá válik, hogy a gazdasági folyamatokban rejlő ellentmondások harmonikus mozgásformák kialakulására vezetnek, amelyek kora éppúgy véges, mint az őket megelőzőké.

IRODALOM

BURLING, Robbins

- 1962 Maximization Theories and the Study of Economic Anthropology. *American Anthropologist* LXIV: 802–821.

DALTON, George

- 1961 Economic Theory and Primitive Society. *American Anthropologist* LXIII: 1–25.
- 1969 Theoretical issues in economic anthropology. *Current Anthropology* 10: 63–102.

DALTON, George (ed.)

- 1967 *Tribal and Peasant Economies: Readings in Economic Anthropology*. Garden City, N.Y., Natural History Press.
- 1969 Theoretical Issues in Economic Anthropology. *Current Anthropology* 10: 63–102.

FIRTH, Raymond

- 1929 *Primitive Economics of the New Zealand Maori*. New York, Dutton.
- 1939 *Primitive Polynesian Economy*. London, Routledge & Sons.
- 1951 *Elements of Social Organization*. London, Watts and Co.
- 1957 The Place of Malinowski in the History of Economic Anthropology. In Firth, Raymond (ed.): *Man and Culture: An Evaluation of the work of Bronislaw Malinowski*. London, Routledge and Kegan Paul, 209–228.
- 1958 *Human Types*. New York, New American Library and Mentor Books.
- 1964 Capital, Saving and Credit in Peasant Societies: A Viewpoint from Economic Anthropology. In Firth, Raymond – Yamey, Basil S. (eds.): *Capital, Saving and Credit in Peasant Societies*. London, George Allen and Unwin, 15–34.
- 1967 Themes in Economic Anthropology: A General Comment. In Firth, Raymond (ed.): *Themes in Economic Anthropology*. London – New York – Sidney, Tavistock, 1–28.

FIRTH, Raymond (ed.)

- 1957 *Man and Culture: An Evaluation of the work of Bronislaw Malinowski*. London, Routledge and Kegan Paul.
- 1967 *Themes in Economic Anthropology*. London – New York – Sidney, Tavistock.

FIRTH, Raymond – YAMEY, Basil (eds.)

- 1964 *Capital, Saving and Credit in Peasant Societies*. London, George Allen and Unwin.

FRANKENBERG, Roland

- 1967 Economic Anthropology: One Anthropologist's View. In Firth, Raymond (ed.): *Themes in Economic Anthropology*. London – New York – Sidney, Tavistock, 47–89.

JOY, Leonard

- 1967 One Economist' View of the Relationship between Economics and Anthropology. In Firth, Raymond: *Themes in Economic Anthropology*. London – New York – Sidney, Tavistock, 29–46.

LANGE, Oskar

- 1966 *Ganzheit und Entwicklung in kybernetischer Sicht*. Berlin, Akademie-Verlag.

LÉVI-STRAUSS, Claude

- 1953 Social Structure. In Koeber, Alfred Louis (ed.): *Antropology today*. Chicago, University of Chicago, 524–552.

MALINOWSKI, Bronislaw

- 1921 The primitive economics of the Trobriand Islands. *Economic Journal* 31: 1–16.
 1922 *Argonauts of the Western Pacific*. London – New York, Routledge & Sons – E. P. Dutton.
 1926 (1959) *Crime and Custom in Savage Society*. Paterson, New Jersey.
 1935 *Coral gardens and their magic*. London, Routledge.

MÁTYÁS Antal

- 1963 *A polgári közgazdaságtan története*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

NASH, Manning

- 1967 The Organization of Economic Life. In Dalton, George (ed.): *Tribal and Peasant Economics*. Garden City, N.Y., Natural History Press, 3–12. [Eredetileg in Tax, Sol: *Horizons of Anthropology*. Chicago, Aldine, 1964]

POLÁNYI Károly

- 1957a Aristotle Discovers the Economy. In Polanyi, Karl – Arensberg, Conrad M. – Person, Harry W. (eds.): *Trade and Market in the Early Empires Paperback*. Glencoe, Free Press, 64–94.
 1957b The Economy as an Instituted Process. In Polanyi, Karl – Arensberg, Conrad M. – Person, Harry W. (eds.) *Trade and Market in the Early Empires Paperback*. Glencoe, Free Press, 243–270.

SALISBURY, Richard

- 1962 *From Stone to Steel*. London – New York, Cambridge University Press.

• A TÖRZSI TÁRSADALMAK GAZDASÁGA*

A törzsi társadalmak elnevezésnek – jóllehet él a néprajzi irodalomban és van több-kevésbé elfogadott elképzelés arról, hogy milyen a törzsi társadalom (Mair 1972: 13) – szélesebb körű terjedését gátolja a törzs fogalom nem egyértelmű használata, továbbá a volt gyarmati országokban pejoratív mellékértelme. Törzsen, társadalomszervezeti szakterminusként, Morgant követve politikai egységet értenek, amelyet külön elnevezés, nyelvjárás, közhatalmi szervezet és annak a területnek a birtoklása jellemez, amelyet a törzs megszállva tart és sajátjaként védelmez (Morgan 1961: 90). A 18–19. századi utazók azonban törzseként írtak le szervezetenként igen különböző etnikumokat Európán kívüli területeken, amennyiben tagjaikban a civilizált társadalmak antitéziseként ősi körülmények között élő természeti lényeket láttak. Ennek következtében vált a törzsi jelző sértővé az így minősített társadalmakból kiemelkedtek, iskolázottak szemében, de ennek következtében mehetett át mindazon csoportokra, amelyek kulturális egységként jelentek meg, tagjaik közös nyelvet vagy nyelvjárást mondhattak magukénak, közösen birtokolt területen laktak, és életüket nem intézményesen elkülönült államapparátus irányította (Mair 1964: 14; Lewis 1976: 354–355). E második széles értelmezésben szokásos törzsi társadalmakról beszélni, függetlenül attól, hogy a fenti jellemzőkkel rendelkező együttesek közös irányítás alatt álló alkotórészekből tevődnek össze vagy sem, azaz központosított vagy szegmentáris törzseknek nevezhetők, továbbá hogy felépítésüket tekintve rokoni egységek fölötti egyesülések vagy vélt rokoni egyesülések.

Röviden tehát, az alábbiakban olyan társadalmak gazdaságáról lesz szó, amelyek az általuk lakott területhez mint köztulajdonukhoz viszonyulnak és nem rendelkeznek olyan intézménnyel, amely a köztulajdon megtestesítőjeként szembe fordíthatná azt a közösség tagjaival.¹

A törzsi társadalmak gazdaságára vonatkozóan az antikvitástól kezdve gyűltek az adatok, amelyek különösen a gyarmatosítás korában szaporodtak meg, elsősorban a kereskedési szokásokról és a földtulajdon viszonyokról. Az utóbbiak bizonyultak pontosabbaknak, ezek alapján lehetett tudatában Marx

* Előadásként elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia 1981. évi közgyűléséhez kapcsolódó „A ‘harmadik világ’ társadalomtudományi problémái” konferencián.

¹ A törzs fogalom használatában mutatózó bizonytalanságnak itt csupán jelzésére van alkalom. Alapos elemzésüket elvégezte Maurice Godelier (1973: 93–131) és Morton H. Fried (1975). A törzsi társadalmak körét az itt vázoltéhoz hasonlóan fogja át Schapera (1956), valamint Gluckman (1965).

már az 1850-es években a törzsi földtulajdon és a magán földhasználat ket-tösségének az *ázsiai* forma bizonyos eseteiben (Marx –Engels 1972: 357–359) és vázolhatta fel Morgan *Az ősi társadalomban* a köztulajdontól a magántulajdonhoz vezető utat, a szaktudomány oldaláról jelentős anyag bevonásával igazolva, hogy a magántulajdon központú gondolkodás történelmi termék, nem az ember vele született sajátja (Morgan 1961: 409–427).

A sporadikus adatok ettől eltérő értelmezésre is módot nyújtottak, lehetővé tették a törzsi társadalmak gazdaságában az individuális vonások kihangsúlyozását.² Úgy látszott, hogy a nyilvánvalóan politikai töltettel bíró eltérő elképzelések meghaladását alapos és szisztematikus adatgyűjtésen épülő elemzés teszi majd lehetővé. Ennek első és napjainkig legnagyobb hatású példáját Malinowski szolgáltatta a Trobriand-szigetek lakóinak gazdaságát leíró munkáival, melyek közül az elsőhöz kötik a gazdasági antropológia megszületését.³ A Trobriand-szigeteken olyan helyzetet talált, ahol a matrilineáris leszármazási rend következtében mindenki egyben más ember számára is, éspedig nővére családja számára termel, a yam [*Dioscorea*]termesztés varázsló-munkaszervező irányításával folyik, élénk cserekereskedelem köti össze a szigetek falvait egymással és a Trobriand-szigeteken a környező szigetvilággal, részei egy látszólag gazdasági tartalom nélküli csererendszernek, a kulakereskedelemnek. Észleleteit így összegezte Malinowski: „Azt találjuk, hogy a termelést, a cserét, és a fogyasztást társadalmilag szervezik, és a szokás szabályozza; a [szigetlakók] tevékenységét a hagyományos gazdasági értékek speciális rendszere uralja, és ez ösztönzi őket erőfeszítésekre” (Malinowski 1921: 15). Ennek a gazdaságtípusnak a megjelölésére a törzsi gazdaság elnevezést ajánlotta, és óvott attól, hogy a modern politikai terminológiából származó jelzőket, vagy a modern gazdasági intézmények elnevezéseit alkalmazzák a „vad” intézményekre (Malinowski 1959: 19).

A trobriandi munkák megjelenése ösztönzően hatott a kutatásra, leírások tucatjai születtek törzsi gazdaságokról. Az anyag növekedése azonban a szemléleti különbségeket nem tüntette el, inkább újabbakat eredményezett, így bontakozott ki a második világháború után az a vita, ami formalisták és szubsztantivisták ellentétéként rögzítődött a gazdasági antropológia történetében. A különböző álláspontok képviselői ezúttal nem az őskommunistikus *versus* individualisztikus álláspont szerint oszlottak meg, bár bizonyos megfogalmazásokban mintha a régi vita árnya is kísértene – legalábbis az a prob-

² Különösen nagy hatású képviselője volt ennek a szemléletnek Karl Bücher (1913), a műnek sok korábbi kiadása is volt.

³ Malinowski 1921: 1–16; 1922; 1935. Az 1921-es tanulmányhoz köti a gazdasági antropológia megszületését Manning Nash (1967).

léma, hogy a törzsi gazdaság a kapitalista gazdaságtól minőségileg különböz-e (amely kérdésre a szubsztantivisták igennel válaszoltak) vagy ugyanazon típusú gazdaság fejlettségének különböző fokairól beszélhetünk (amit a formalisták vallottak), értelmezhető így is. Minthogy azonban a vitatkozó felek e fogalmak használatától tartózkodtak, fontosabbnak kell látnunk azokat a nézetkülönbségeket közöttük, amelyek a gazdaság eltérő felfogásából származtak. A formalisták többé-kevésbé Robbinst követve a közgazdaságtant olyan tudománynak tekintik, „amely az emberek viselkedését mint célok és különféleképpen felhasználható szűkös eszközök közötti viszonyt kutatja”⁴ és felhasználják azt a fogalomkészletet, amit a közgazdaságtan – korántsem csupán a racionális választási szituációk elemzéséhez – kialakított az áru-termelő gazdaságok tanulmányozásának eredményeként. Velük szemben a szubsztantivisták – Polányit követve – a gazdaságit „az ember és a környezet közti kölcsönhatás intézményesített folyamata”-ként fogják fel, „amely a szükségletkielégítő eszközökkel való folyamatos ellátást biztosítja” (Polányi 1976: 236). Ebből következik, hogy az intézményesülés módja szerint a gazdaságok különböző típusúak lehetnek. A kapitalizmusban a gazdasági szféra intézményesen elkülönül egyéb társadalmi szféráktól, a törzsi vagy archaikus társadalmakban viszont beágyazódik a társadalmi kapcsolatokba. Ennek megfelelően a javak áramlásának eltérő formái biztosítják a gazdasági folyamatok egységét és stabilitását, integrálják a gazdaságot. Elnevezésükre a reciprocitás, redisztribúció és árucserre fogalmakat javasolta Polányi, aki csak az árucserre által integrált gazdaságok elemzésére tartja alkalmasnak a formalista közgazdaságtant.

Minthogy a vita lefolyásának ismertetése, a különböző álláspontok részletekbe menő szembesítése meghaladja ezen írás kereteit,⁵ szabad legyen csupán arra utalnom, hogy az eltérő álláspontokról készült leírások korántsem ütnek el annyira egymástól, mintsem a felfogások különbségéből vélhetnénk.

Ennek két oka van.

Egyik, hogy a törzsi gazdaságok leírására a formalista megközelítés nem bizonyult célszerűnek. Jól példázza ezt az állítást az a kép, amit Raymond Firth, a formalista álláspont kiemelkedő képviselője adott a tikopiai gazdaságról, amely szerinte a közgazdasági elemzésre módot nyújtott és olyan fogalmak használatát tette indokolttá, mint a tőke, a csökkenő hozadék, érték,

⁴ Robbins 1935: 16. A Robbinsra való hivatkozást indokolja művének széles körben ismertségén túl, hogy Melville J. Herskovits több kiadást megért gazdasági antropológiai kézikönyvében hivatkozott felfogására (Herskovits 1952: 45).

⁵ Más helyütt a vitát összefoglaltam (Sárkány 1970). Az eltérő elképzelések igen alapos elemzését adta: Семенов 1973: 30–76.

kereslet és kínálat (szerencsére minden esetben gondosan kifejtette a szerző, hogy az adott terminus Tikopián hogyan értendő), ám meg kellett állapítsa: a tikopiai gazdaság nem kompetitív jellegű; nincs versengés a termelők között a fogyasztókért, nem alakítanak ki a termelők új szükségleteket a fogyasztókban; a munkaerő és a tőkejavak jelentékeny mozgását nemcsak a kezdetleges munkafajták szerinti specializálódás magyarázza, hanem a magántulajdon felhasználást korlátozó társadalmi követelmények, valamint az a tény is, hogy ugyanazon tárgyak formaváltoztatás nélkül számos különböző célra felhasználhatók, pl. egy kéregszövet lehet ruha, lehet rituális áldozat, de fizethetnek is vele kenuépítésért; a cserét befolyásolja, hogy eladó és vevő között rokoni vagy egyéb kötelék van stb. „Röviden, a gazdasági kapcsolatok kifejezetten társadalmi kapcsolatok is. (Firth 1965: 353–355). Ha viszont ilyenek a viszonyok, joggal kérdezhető, hogy mi szükség van a közgazdasági kategóriák erőltetésére? A kép nemigen különbözik attól, amit egy szubsztantivista adott volna. Végeredményben mindkét tábor tagjai igyekeznek leírni a termelés, az elosztás, a csere és a fogyasztás-felhasználás folyamatait, módjait, és minduntalan a társadalmi kapcsolatok egész hálójával összefüggésben teszik meg.

A másik ok a vita időzítése, hiszen olyan időszakban zajlott le, amikor a törzsi gazdaságok mindjobban veszítettek zártságukból a világpiac vonzáskörébe kerülve. Új Guinea vagy az Amazonas-medence néhány törzsének kivételével szinte mindenütt éreztetni kezdték hatásukat az árutermelés törvényszerűségei a törzsi közösségek tagjainak akaratától függetlenül, kialakulóban volt a gazdaságnak egy olyan szektora, ami igenis igényelte a közgazdasági elemzést az érintettek érdekében is. Bizonyára ez a tény vetett véget e meglehetősen meddőnek bizonyult vitának azzal a konklúzióval, hogy a törzsi gazdaságok hagyományos vetületének tanulmányozására Polányi útmutatásai szolgálnak alapul, az árúviszonyok hatása alá került szektorban viszont a közgazdasági elemzés különböző módszerei érvényesíthetők (Dalton 1969: 65).

A vizsgálódások mindkét irányához kritikusan forduló marxista kutatás a két törekvés módszertani egybeesésére is felfigyelt, amennyiben azok a funkcionalista empirizmus különböző válfajait képviselik, azaz a jelenségek, a gazdaságok működésének szintjén rekednek meg, és nem tárják fel a törzsi gazdaság működésének belső logikáját (Godelier 1973: 22).

Az utóbbi évtizedekben a marxi örökséghez visszanyúlva kibontakozóban van a marxista gazdasági antropológia – elnevezésére különböző javaslatok születtek –, amely a néprajztudomány által vizsgált társadalmak körében a gazdaságokat a termelés oldaláról fogva át a termelési módok konkretizálására, azok belső logikájának, létrejöttük, létük és elmúlásuk történeti-társadalmi feltételeinek feltárására vállalkozik. Egyelőre azonban csekély az ilyen

felfogással készült leírások száma törzsi gazdaságokról, és vitatható, hogy mennyiben felelnek meg a fenti követelményeknek (Godelier 1973: 26–27; Семёнов 1976: 93–113; Treide 1980a: 177–202). A rendelkezésre álló források alapján végzett összehasonlító vizsgálatok pedig főként a törzsi társadalmaknak államalakulatokká fejlődése gazdasági előfeltételeinek tisztázását célozták. A törzsi lét ezt megelőző fázisainak kevesebb munka szentelődött, ezekben is a tulajdon és a munkamegosztási viszonyok kerültek előtérbe; a javak forgalma, felhasználása csekélyebb figyelmet kapott.⁶

Nagy vonásokban így vázolható az a tudománytörténeti helyzet, amelyben kísérletet teszek a törzsi gazdaság néhány jellemző vonásának áttekintésére.

A törzsi gazdaság egyik sajátosságáról: a föld köztulajdonáról már megemlékeztünk. Ez az alapja annak, hogy a törzsi közösségek minden tagja hozzájuthat a természet javaihoz. A mód azonban, ahogyan ez történik, eltérő az élelemszerző tevékenységek formája szerint.

Zsákmányoló társadalmakban az évszakonként változó méretű hordák a rokon egységek, nemzetségek között felosztott területen mozognak, vándorlásukat a legfontosabb élelemforrás – többnyire gyűjthető növény – előfordulásának ritmusához igazítva. Jóllehet a gyűjtögetést az asszonyok kizárólag saját családjuk ellátására végzik, a horda a területet közösen éli ki, sőt a férfiak vadászata során még a nemzetségi határokat is áthágják. A környezet elsajátításának ezt a közvetlenül közösségi rendjét csupán a gyümölcsfák örökletes családi birtoklása színezi a szemangoknál és az Andaman-szigeteken (Service – Sahlins – Wolf 1973: 30–34, 128–131).

A letelepedett földműveseknél viszont a következőt tapasztaljuk. A törzsi, nemzetségi vagy ágazati szinten megragadható földtulajdonos csoport tagjai családonként használják a földet, többnyire örökletesen, és saját földdarabjuk termése is patrilineáris leszármazási rendű társadalmakban őket illeti. Az örökletes használati jog szerepe természetesen egy meghatározott földdarabra nem túl nagy jelentőségű az égetéses-irtásos talajváltó (és nem mindig parlagoló!) gazdálkodást folytató népeknél, de jelentősége nő az intenzívebb földművelés övezeteiben, ahol teraszokat építenek ki, öntözőcsatornákat létesítenek. E területeken viszont nagyobb a közös erőfeszítés is, amivel egy-egy közösség biztosítja a földművelés feltételeit tagjai számára. Községi földtulajdon és családi-magán földhasználat elvileg ellentétbe kerülhet. A gyakorlatban erre kevés esély volt mindaddig, amíg a törzsek bővében voltak az elfoglalható területeknek. Amennyiben kiéltek egy területet, elvándorolhattak, vagy kiterjeszkedhettek. Történelmileg nyilván felmerült e megoldások

⁶ A marxista kutatások problematikájáról jó áttekintést ad Dietrich Treide (1980b: 11–107).

lehetetlensége is, ami bizonyára komoly feszítőerőt jelentett, de az ilyen szituációra hagyományos törzsi környezetben nem bukkantak néprajzkutatók. Mindenképpen fel kell azonban tételezzük, hogy amíg a törzsi intézmények funkcionáltak, a magán földhasználat önmagában véve nem vezethetett vagyoni differenciálódásra. Erre időlegesen akkor nyílhatott mód, ha valakinek családjában felszaporodott a munkáskezek száma, például patrilineáris társadalmakban több feleség szerzésével. Tartósan differenciálódást a termelés és a tulajdon oldaláról le nem vezethető kónikus klánszervezetben elfoglalt hely, valamint a szegmentáció folyamatával a család fölött mind több lépcsőben kibontakozó törzsi közösség egyes szintjein kialakuló főnöki pozíciók jelentőségének növekedése eredményezhetett a központosított törzsi szervezetben, ami végül a köztulajdon állami intézményesítéséhez vezethetett (Ecsedy Cs. 1976: 233–342, különösen 271–277 és 323–333).

A pásztortársadalmaknál találkozunk a föld köztulajdonának a zsákmányolókéhoz hasonló kötetlenségével és lényegesen kifinomultabb, a földművelőkre emlékeztető magánhasználati formáival, utóbbiakkal Ázsiában. A jakutoknál például a föld nemzetségek tulajdonában volt, az erdőket, legelőket nem osztották fel. A réteket viszont szétoztották a családok között, és azok örökölhetőek voltak. Továbbá, ha valaki irtással, mocsár kiszáritásával rétet létesített, használhatta a területet 10 évig. Ezenfelül ismeretes volt a földbérlet is, nem tovább, mint 4 évre (Riasanovsky 1965: 88). Jellemző továbbá az állattartó társadalmakra az állatok magántulajdona, ami a társadalom differenciálódását vonhatja maga után, amennyiben az állataikat elvesztők szerencsésebb rokonaik mellett kénytelenek vállalni állatok őrzését. Megjegyzendő, hogy az állatállomány pótolható is, rablással, állatneveléssel, továbbá a rokonsoport is segíthet a póruljártakon, mindez az afrikai állattartó társadalmakban a társadalmi különbségek kitermelődését szerény keretek között tartotta, de ez szükségképpen nagyobb méretű lehetett Ázsiában, ahol az említett földhasználati formák is hozzájárulhattak növekedéséhez.⁷

A társadalmi rétegződés különösképpen elmélyülhetett, amikor állattartó törzsek földművesekre telepedtek rá, saját törzsi földtulajdonukat átfogóbbnak tekintve az ott élőkénél, akár nem is avatkozva be a közösség alacsonyabb szintjén a föld birtoklásába, de a földműveseket növényi élelem szolgáltatásá-

⁷ Az afrikai viszonyokra általában jellemző, amit Gudrun Dahl ír a borana gallákról (1979: 270–279). Az afrikaitól eltérő ázsiai pásztortársadalmak előrehaladott differenciálódásáról lásd Bartha (1968: 13–23), a hozzá kapcsolódó jegyzetekkel. Az ázsiai pásztortársadalmak erős társadalmi differenciálódását megfigyelve nem feledkezhetünk meg arról, hogy az afrikaiaknál jóval erőteljesebben rétegzett, a földhasználat és földbirtoklás több változatát felmutató földműves társadalmakkal érintkezésben formálódtak.

ra kényszerítve. Az így kialakuló, erősen rétegzett társadalmak azonban már rendszerint túllépnek a törzsi szervezet keretén.

Míg a föld köztulajdona jellemzi a törzsi társadalmakat, egyéb javakra vonatkozóan már a zsákmányolóknál is találkozunk személyi tulajdonnal. Ahogyan Morgan találóan észrevette „A tulajdon bírásának nagy szenvedélye azokon a tisztán személyes használati tárgyakon kezdett kifejlődni, amelyek a találmányok hosszú kifejlődésével egyre sokasodtak.” (Morgan 1961: 410–411) Ennek megfelelően mind szélesebbé vált a köre azoknak a tárgyakkal, amelyek személyekhez kötődtek. Azok azonban, amelyek vitális értékűek voltak egy-egy közösség számára, mint pl. az óceániai szigeteken a tengerjáró csónakok, mindenki számára hozzáférhetőek maradtak (például Malinowski 1922: 117–120; Firth 1965: 246–250).

Miként a tulajdon esetében a köztulajdon közvetlen közösségi elsajátításától az egyéni-családi elsajátítás felé elmozdulás az élelem biztosításának egyre fejlettebb módszereihez kapcsolódóan zajlott le, úgy ehhez köthető a munkamegosztás fejlődése is. A nemet és korok szerinti természet adta munkamegosztás mellett letelepült közösségekben elsőként valószínűleg a varázsló jelentkezik különleges szolgáltatásokkal, ő sok esetben a közösség földműves ismereteinek a letéteményese is.⁸ Utána, úgy látszik, hogy a vaskovács a következő az afrikai törzseknél, akit hol lenéznek, hol tisztelnek és különös szerepe, hogy erőteljesen hozzájárul egy-egy településközösség gazdasági elszigetelődéséhez.

A javak cseréje ugyanis az ismert társadalmak mindegyikénél megfigyelhető, zsákmányolóknál is, ahol eltérő ökológiai feltételek közepette élő csoportok közötti ajándékcseré formájában jelentkezik.⁹ A javak cseréjét erőteljesen fokozza az élelmiszertermelés kibontakozása, ami a rendszeres csere feltételeit is megteremti. Az élelmiszertermelés kibontakozása azonban nem esett egybe a pásztortörzsek kiválásával. Utóbbira néhány ezer évvel később kerülhetett sor magas civilizációk peremterületein. A folyamatnak azonban különös jelentőséget adott, hogy a pásztorgazdaság egyoldalú, nem önálló gazdaság. A növényi táplálékot szomszédos földművesektől szerezhatték meg az állattartók csere útján, de míg a csere mások számára csak lehetőség, az állattartók számára kényszerűség volt (Service – Sahlin – Wolf 1973: 189–191; Ecsedy I. 1976: 91–140, különösen 99–104).

Az élelmiszertöbblet előállítására teremtette meg az alapját a kézművesek kiválásának, területi elszakadásának az élelmiszertermelők köréből, ami ál-

⁸ Az ismeretek őrzésének egy különös formáját éppen magyar kutató figyelte meg a piaroa indiánoknál, ahol a varázsló „modellkertet” tart fenn, ebben a népe által ismert összes növényt termeszt (Boglár 1978: 116–117).

⁹ Erre már felfigyelt Somló Bódog 1909: 156–157.

lami szintű civilizációkban következett be. Mindez a javak forgalmának növekedése, a kis közösség számára szélesebb horizont megnyitása irányában hatott. Törzsi szinten, ahol a társadalmi fejlődés alacsonyabb fokán megrekedt társadalmakkal találkoztak a néprajzkutatók, ez a specializáció kevésbé ragadható meg. Az egyik vagy másik mesterségben ügyesebb kezűek ugyanúgy élelmiszertermelők maradtak, mint mások. A specializálódás során talán legmesszebbre az afrikai kovácsok jutottak, akiknek a föld megművelésére használható termékére, a kapára volt a legnagyobb kereslet, és a közösség, amely kováccsal rendelkezett, kevés olyan dologra áhítozhatott, amit a szomszédos földművesek még nyújtani tudtak volna, ezáltal járult hozzá a kovács a közösségek bezáródásához.¹⁰

A megtermelt javak törzsi szinten általában a közvetlen termelőt illetik. A zsákmányolóknál az élelem zömét jelentő növényi táplálékot az asszonyok közvetlenül családjuk számára gyűjtik. A földműveseknél is patrilineáris társadalmakban a termés zöme a családot illeti.

Más a helyzet a hústápláléknál, aminek mennyisége rendszerint csekélyebb. Az elejtett vad felosztására zsákmányolóknál szigorú szabályok vonatkoznak, amelyek biztosítják, hogy a horda minden tagja akár részt vett a vadászatban, akár nem, hozzájusson a húshoz, de bizonyos rokoni szálak megléte esetén még szomszédos hordák is részesülhetnek belőle. Hasonló megkötöttség érvényesül földműveseknél, állattartóknál is a húsról való fogyasztásra. A levágott marha különböző részeit meghatározott kategóriákba tartozó személyek kapják a burmai zahau chineknél.¹¹ Az afrikai marhatartókról köztudott, hogy nem vágják le állataikat pusztán a táplálkozás kedvéért. „Valójában minden barom a fazékban végzi” – miként a nuerek marhatartása kapcsán Evans-Pritchard megjegyezte, erre azonban ünnepélyes alkalmakkor kerül sor, amikor korántsem csak a tulajdonos részesülhet belőle, hanem mindenki, aki odagyűlik, gyakorlatilag az egész településközösség (Evans-Pritchard 1940: 28).

Létezik az elosztásnak a fent vázolttól eltérő formája növényi táplálékkal kapcsolatban is. Már Malinowski trobriandi kutatását felemlítve utaltunk arra, hogy a matrilineáris leszármazási rendű társadalomban mindenki nő-

¹⁰ A közösségek ilyen jellegű bezárkózásának lehetőségére utal Marx az ázsiai forma kapcsán: „A keleti despotizmus és a benne jogilag létező tulajdon nélküli közepette [...] valójában alapzatként [...] a törzsi vagy községi tulajdon létezik, amely[et] többnyire iparnak és mezőgazdaságnak a kis közösségen belüli kombinációja hoz létre, amely község ily módon teljességgel önfenntartóvá válik, és az újratermelés valamennyi feltételeit önmagában tartalmazza.” (Marx – Engels 1972: 357.)

¹¹ Igen jó leírások erről Marshall 1965: 241–278, különösen 253–254; Firth 1958: 72–74.

vére családja számára is termel. Léteznek egyéb rokoni kapcsolattípusok is, amelyek javak rendszeres továbbadását igénylik, pl. anyós–vő viszonyban. Formailag ezek az ügyletek ajándék-cserék, valójában kölcsönös kötelezettségek teljesítései, amelyek megjelölésére Thurnwald a reciprocitás kifejezést javasolta (Thurnwald 1921: 10). A reciprocitást a vérségi alapon szervezett társadalmak szimmetrikus felépítésével Malinowski (1959: 24–27) hozta összefüggésbe, az ajándékozás lényegéeként pedig Marcel Mauss (1967: 76–77) hangsúlyozta ki, aki az ajándékozásban totális társadalmi tényt látott. Ilyen előzmények után avatta a reciprocitást Polányi integrációs formáinak egyikévé (Polányi 1976: 240–246). A javak mozgásának jellegzetes formájaként jelentkezik a zsákmányoló társadalmakban, ahol a munkamegosztás adott, kezdetleges szintjét konzerválja, ezzel egy bizonyos munkakultúra fenntartására, de nem meghaladására ösztönöz.

Zsákmányoló szinten, ausztrál törzseknél kimutatható már a javak mozgásának egy másik formája, a központ felé áramlás, majd onnan újraelosztás, aminek megnevezésére Polányi a redisztribúció terminust javasolta (Somló 1909: 163–164; Polányi 1976: 246–247). Ez a forma a gazdaságot átfogó kapcsolattá azonban csak a korai államalakulatokban vált. Földműves csoportoknál a forgalom e formájának szerepe növekvő, és az így begyűlő javakat a főnökök nagy lakomákra, közös vállalkozásokra fordítják, mint a csónaképítés, aminek többen látják hasznát. A törzsi társadalmakban a föld elsajátításának kis, családi méretű egységeit a javak mozgásának e két formája egymás mellett létezve köti össze a törzsi közösség hasonló egységeivel. Formálisan ezen a szinten a redisztribúció is megjelenhet reciprocitásként mindaddig, amíg vált vagy valós vérségi kötelékkel összefűzött egyének között jön létre.

Az eddig elmondottak indokolják, hogy a törzsi társadalmakban tévedés valamiféle családi termelési módot feltételezni. A család a javak elsajátításának kis egységeként kétségkívül jelen van, de a termelés előfeltételéből, a földből, egy szélesebb, vérségi-törzsi közösség tagjaként részesül, és e közösségbe tartozását gazdasági oldalról megerősíti, hogy a közösség egészével redisztributív, hasonló kis egységeivel reciprokatív elosztási viszonyban áll. Ezért a törzsi közösségek alapvető termelési viszonyaként magát a vérségi-törzsi kapcsolatrendszer kell felfogjuk, aminek természetesen nem csupán gazdasági vetülete van.¹²

¹² Ennek a ténynek hangsúlyozását különösen fontosá teszi, hogy az utóbbi évtizedben a gazdasági antropológiai irodalomban ismét erőre kapott a „családi” szemlélet, a termelés alapegységét alkotó háztartás túlhangsúlyozása a földtulajdonos közösséggel szemben, főként Sahlins nagy hatású munkái következtében (Service – Sahlins – Wolf 1973: 253–262, továbbá Sahlins 1972: 76–86), aki egyenesen „családi termelési módról” beszél, a termelési mód fogalmát a termelés véghezvitelének módjára szűkítve le.

A javak mozgásának említett formái mellett már zsákmányolóknál is találkozunk a javak egyszerű, nem ajándékként történő cseréjével, közösségek közötti vonatkozásban, nem rokonok között. Általában elmondható azonban, hogy ilyen módon csak a javak bizonyos köre cserélhető minden társadalomban, de hogy mely köre, az változó. Zsákmányolóknál élelem például nem kerülhet ilyen csereformába. Élelmiszer-termelőknél viszont az élelmiszer többnyire a legegyszerűbben forgalomba hozható dolgok közé tartozik.¹³ A többre értékelt javak kicserélése általában még közösségek közötti vonatkozásban is az igen törekenynek tekintett egyszerű csereviszony helyett tartósabb, rokonhoz hasonló kötődést igényel, intézményes cserepartneri viszonyt. Ez a különbségtetés a törzsi gazdaságokban mindenütt jelentkezik a csereszférák elkülönülésének formájában. A fogalom Paul Bohannantól származik, aki a nigériai tivek gazdaságának leírásában tartotta szükségesnek megkülönböztetni élelemszféra, presztízsszféra és az emberi jogok szférája elkülönítését, amelyek mindegyikében csak bizonyos javak kerülhettek szembe meghatározott egyéb javakkal. Hasonló megosztottság azonban kimutatható volt mindazon törzsi társadalmak körében, ahol erre kísérlet történt. A csere szférális megosztottsága végeredményben a javak kis és nem összefüggő folyamára kapcsolódó fogalmának a tükröződése, amiben nincs mód arra, hogy valamennyi tevékenység összemérhetővé váljon. A csereszférák között bizonyos átváltásokra lehetőség nyílt a tiveknél, de nem alakult ki általános egyenértékűként funkcionáló pénz, ami a határokat letörhette volna, ezért e gazdaságtípus jellemzésére Bohannan a multicentrikus jelzőt találta alkalmazásnak (Bohannan 1967: 123–136).

Általánosságban elmondható, hogy a törzsi társadalmakban a pénzre emlékeztető tárgyak mindig csak bizonyos pénzfunkciókat töltenek be, azokat is kezdetleges szinten. Jól látható ez a talán legfejlettebb törzsi pénz, a Rosselszigeti kagylópénz példáján. Itt a kagylópénzeknek két, névvel ellátott sorozata létezett, ezen belül sorszámmal jelölt egységek voltak. A különböző sorozatú és sorszámu pénzeket nem lehetett egymásra közvetlenül kicserélni és minden dologért, ami pénzért megszerezhető volt, meghatározott sorozatú és sorszámu pénzzel kellett fizetni. Legnagyobb mennyiségben a ndap sorozat 4-es számu pénze volt forgalomban, ezt lehetett a legtöbb dologra átváltani.

¹³ Kivételek természetesen akadnak földművesek között is. Guttman írja például a szárad elejéről, hogy amikor csaga személyt a területen (ma Tanzánia) élelemért akart vásárolni a következőképpen utasították vissza: „Látszik, hogy Te a csagák közül való vagy, akik európai módon akarnak élni és még a lakóterületükre látogatóknak is eladják az ételt. Mi még nem vagyunk ilyen rosszak. Fogd a táplálékod az apák szokása szerint és tartsd meg a pénzed.” Idézi Franke 1980: 181.

Éppen a korlátozottság következtében azonban a pénz használatában különös fejleményekre figyelhetünk fel. Az át nem válthatóság meghaladására kialakult a pénzkölcsönzés, amikor a kölcsönadó meghatározott célra felhasználható pénzegységért értékben valamivel nagyobbat kapott vissza, ennyiben a pénzkölcsönzés kamatot vont maga után. Hasonló nehézség áthidalására szolgált a zálog, amikor zálogba vagy értékes tárgyat, vagy nagyobb értékű kagylópénz egységet tett le az, akinek meghatározott pénzegységre volt szüksége, de azzal éppen nem rendelkezett. A zálog kiváltásakor is bizonyos illetékekkel nőtt az eredeti egység. A kamat és az illeték mértéke nem volt kötött, minden egyes ügyletben újra meghatározást igényelt. A Rossel-szigetiek körében néhányan a pénz kölcsönzésére, forgatására specializálódtak, felvállalták mások adósságainak behajtását, ezáltal jelentős kagylópénz mennyiséget halmozhatták fel szolgáltatásaikért. Ezek az összegek azonban csak nagyobb lakomák rendezésére vagy legfeljebb feleség szerzésére voltak fordíthatók, ami növelte ugyan a tekintélyt, de a pénz ezáltal nem válhatott a termelés tartós növelésének forrásává (Barić 1964: 35–52).

Ezzel eljutottunk a törzsi gazdaságok lényeges vonásához: *a köztulajdon alapján létrejött törzsi gazdaságban a javakat végül is vagy fogyasztásra, vagy a termelésben elhasznált eszközök pótlására termelték meg.* A társadalmi kötelezettségek, amelyeknek eleget kellett tenni, abban játszottak közre, hogy a fogyasztás szintjét magasabban tartották és időben kiegyenlítettébbé tették, mintha a családok széttagolt termelése közvetlenül saját fogyasztásra fordítódott volna. Eladásokra nem azért került sor, hogy vagyont halmozzon fel valaki, hiszen a vagyon csak igen korlátozott mértékben – feleslegeken, azaz több munkáskézen keresztül volt az élelmiszertermelés fokozására használható, az élelemtöbblettel pedig nem lehetett közvetlenül vagyontárgyakhoz jutni –, hanem azért, hogy a kívánt javak megvásárolhatóvá és elfogyaszthatóvá váljanak.¹⁴ Másfelől viszont ez a közvetlen felhasználáson túlmutató termelés teremtette meg a törzsi struktúra igen lassú szervezeti fejlődésének, majd meghaladásának anyagi alapját.

Az itt vázolt viszonyok jórészt a törzsi társadalmak tegnapijára voltak jellemzőek. Napjainkra a törzsi gazdaságok elszigeteltsége szinte mindenütt megszűnt. Az áruviszonyok kiterjedése létrehozta a törzsi gazdaságok exportszféráját és helyenként ez együtt járt a föld magántulajdonának létrejöttével, a minden pénzfunkciót ellátó pénz elterjedésével, ami a csereszférák fokozatos leépítését eredményezi, a szükségletek egész új körét közvetíti, ezáltal a tör-

¹⁴ Találón írja Merker (1904: 30) a maszajok piacozásáról: „Mindegyik arra törekszik, hogy áruít a lehető legelőnyösebben adja el, azaz a tárgyakat éppen olyanokra cserélje el, amilyenekre szüksége van.”

zi gazdaságok felbomlasztása irányában hat, amelyekkel szemben a fejlődő országok demográfiai robbanása amúgy is a teljesítőképességüket meghaladó követelményeket támaszt. Azokon a területeken, ahol az áruviszonyok uralkodóvá váltak, a közösségi intézmények bázisán is létrejön társadalmi polarizálódás, idegen munka elsajátítása, még ha a közösségi intézmények fenntartása az állam politikai célkitűzésévé vált is, mint ahogyan ezt az 1960-as évekbeli Mali faluközösségeit tanulmányozó Klaus Ernst bizonyította, igazolva azt is, hogy eközben a hagyományos intézmények a termelés fejlesztését is fékeztek (Ernst 1971; 1973; 1975). Azok a gondok, amelyekkel a törzsi társadalmak szembenéznek ma, a fejlődő országok általános társadalmi gondjai, a továbblépés útjának keresése csak a szélesebb gazdasági és társadalmi környezettel összefüggésben lehetséges.

IRODALOM

BARIĆ, Lorraine

- 1964 Some aspects of credit, saving and investment in a 'non-monetary economy' (Rossel-Island). In Firth, Raymond – Yamey, Basil S. (eds.): *Capital, Saving and Credit in Peasant Societies*. Chicago, Aldine, 35–52.

BARTHA Antal

- 1968 *A IX–X. századi magyar társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BOGLÁR Lajos

- 1978 *Wahari*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

BOHANNAN, Paul

- 1967 The impact of money on an African subsistence economy. In Dalton, George (ed.): *Tribal and Peasant Economics*. Austin, University of Texas Press, 123–136.

BÜCHER, Karl

- 1913 *Die Entstehung der Volkswirtschaft*. Tübingen, H. Laupp.

DAHL, Gudrun

- 1979 Ecology and Equality. In L'Equipe Ecologie et Anthropologie des Sociétés Pastorales (eds.): *Pastoral Production and Society / Production pastorale et société*. Cambridge – Paris, Cambridge University Press – Centre National de la Recherche Scientifique, 270–279.

DALTON, George

- 1969 Theoretical issues in economic anthropology. *Current Anthropology* 10: 63–102.

- ECSEDY Csaba
 1976 Földtulajdon és államszervezet Fekete-Afrikában. In Tőkei Ferenc (szerk.): *Őstársadalom és ázsiai termelés mód.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 233–342.
- ECSEDY Ildikó
 1976 A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szervezetéről. In Tőkei Ferenc (szerk.): *Őstársadalom és ázsiai termelési mód.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 91–140.
- ERNST, Klaus
 1971 Rolle und Perspektive der traditionellen Grossfamilie im Prozess der nicht kapitalistischen Entwicklung. In Sellnow, Irmgard – Mardek, Helmut (unter d. Leitung von): *Tradition und nicht kapitalistischer Entwicklungsweg in Afrika.* Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 179–212.
 1973 *Tradition und Fortschritt im afrikanischen Dorf.* Berlin, Akademie-Verlag.
 1975 Die traditionellen Institutionen der gegenseitigen Hilfe im heutigen malinesischen Dorf. *Jahrbuch des Museum für Völkerkunde zu Leipzig* 30: 101–112.
- EVANS-PRITCHARD, Edward Evan
 1940 *The Nuer.* Oxford, Clarendon Press.
- FIRTH, Raymond
 1958 *Human Types.* New York – Toronto – London, New American Library – New English Library.
 1965 *Primitive Polynesian Economy.* London, Routledge & Kegan Paul.
- FRANKE, Jürgen
 1980 Zur Veränderung der wirtschaftlichen Verhältnisse bei den Dschagga am Kilimandscharo unter den Bedingungen der deutschen Kolonialherrschaft 1885–1916. *Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig* 32: 179–195.
- FRIED, Morton H.
 1975 *The Notion of Tribe.* Menlo Park, California, Cummings Publishing Company.
- GODELIER, Maurice
 1973 *Horizon, Trajets Marxistes en Anthropologie.* Paris, Maspéro.
- GLUCKMAN, Max
 1965 *Politics, Law and Ritual in Tribal Society.* Oxford, Basil Blackwell.
- HERSKOVITS, Melville J.
 1952 *Economic Anthropology.* New York, Alfred A. Knopf.

LEWIS, Ioan M.

1976 *Social Anthropology in Perspective*. Harmondsworth, Penguin.

MAIR, Lucy

1964 *Primitive government*. Harmondsworth, Penguin.

1972 *An Introduction to Social Anthropology*. Oxford, Oxford University Press.

MALINOWSKI, Bronislaw

1921 The primitive economics of the Trobriand Islands. *Economic Journal* 31: 1–16.

1922 *Argonauts of the Western Pacific*. London, Routledge & Sons – New York, E. P. Dutton.

1935 *Coral Gardens and their Magic*. London, Routledge.

1959 *Crime and Custom in Savage Society*. Paterson, N. J., Littlefield, Adams.

MARSHALL, Lorna

1965 The Kung Bushmen of the Kalahari Desert. In Gibbs, James Lowell (ed.): *Peoples of Africa*. New York, Holt, Rinehart & Winston, 241–278.

MARX Károly – ENGELS Frigyes

1972 *Marx és Engels Művei* 46/I. Budapest, Kossuth Kiadó.

MAUSS, Marcel

1967 *The Gift*. New York, Norton. (Eredeti francia kiadás 1925.)

MERKER, Moritz

1904 *Die Masai. Ethnographische Monographie eines ostafrikanischen Semitenvolkes*. Berlin, Dietrich Reimer.

MORGAN, Lewis Henry

1961 *Az ősi társadalom*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

NASH, Manning

1967 The organization of economic life. In Dalton, George (ed.): *Tribal and Peasant Economics. Readings in Economic Anthropology*. Garden City, N.Y., Natural History Press, 3–12. [Eredetileg in Tax, Sol: *Horizons of Anthropology*. Chicago, Aldine, 1964]

POLÁNYI Károly

1976 *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

RIASANOVSKY, Valentin A.

1965 *Customary Law of the Nomadic Tribes of Siberia. /Uralic and Altaic Series 48./* Bloomington, Indiana University Publications.

ROBBINS, Lionel

1935 *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*. London, Macmillan.

SAHLINS, Marshall D.

1972 *Stone Age Economics*. Chicago, Aldine-Atherton.

SÁRKÁNY Mihály

1970 Gazdasági antropológiai irányzatok. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV: 347–356.

SCHAPERA, Isaac

1956 *Government and Politics in Tribal Society*. London, Watts.

SERVICE, Elman R. – SAHLINS, Marshall D. – WOLF, Eric

1973 *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest, Kossuth Kiadó.

SOMLÓ, Félix [Bódog]

1909 *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. Bruxelles – Leipzig – Paris, Institut Solvay de Sociologie. Notes et mémoires. Fascicule 8.

СЕМЕНОВ, Юрий Иванович

1973 Теоретические проблемы «экономической антропологии». In Бромлей, Юлиан Владимирович (отв. ред.): *Этнологические исследования за рубежом*. Москва, Наука, 30–76.

1976 О специфике производственных (социально-экономических) отношений первобытного общества. *Советская этнография* 4: 93–113.

THURNWALD, Richard

1921 *Die Gemeinde der Bánaro. Ehe, Verwandtschaft und Gesellschaftsbau eines Stammes im Innern von Neu-Guinea. Aus den Ergebnissen einer Forschungsreise 1913–15*. Stuttgart, F. Enke.

TREIDE, Dietrich

1980a Die „ökonomische Anthropologie“ und ihre Haltung zum Marxismus–Leninismus. In Weissel, Bernhard (Hrsg.): *Kultur und Ethos: zur Kritik der bürgerlichen Auffassungen über die Rolle der Kultur in Geschichte und Gesellschaft*. Berlin, Akademie-Verlag, 177–202.

1980b Zu einigen aktuellen Fragen der ethnographischen Wirtschafts- und Sozialforschung. *Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig* 32: 11–107.

• A CSERE A TÖRZSI GAZDASÁGBAN A KUTATÁSTÖRTÉNET VÁZLATA*

1.

A törzsi gazdaság¹ viszonyainak tanulmányozását hosszú időn keresztül elhanyagolták a néprajzkutatók. Mindössze 50 évvel ezelőtt indultak meg a kutatók,² amelyek a gazdasági vizsgálódás célját nem csupán technikai leírásokban, környezet és technika összefüggésének felderítésében jelölték meg, hanem főként a gazdasági tevékenységek társadalmi oldalának tanulmányozásában, kiinduló pontként olyan kategóriákra támaszkodva, amelyekből a klasszikus politikai gazdaságtan hagyományai szerint a gazdaság összetevődik.³ Az új kutatási terület hamarosan nevében is elkülönült az antropológia egyéb ágaitól az angolszász szaknyelvben.⁴ Az „economic anthropology” intenzív művelése azonban csak a második világháború után indult meg, amikor Herskovits⁵ inventárium jellegű összefoglalása világosan megmutatta a tudomány fehér foltjait. Mindenekelőtt megoszlottak a kutatók annak megítélésében, hogy tudományuk tárgya hogyan ragadható meg. Azok, akik a társadalom oldaláról közeltek, a gazdaságot olyan intézményesített folyamatként fogták fel, amely az

* Ez a tanulmány eredetileg előadásként a néprajz szakos muzeológusok 1977 áprilisában Salgótarjánban tartott továbbképzésén hangzott el.

¹ A törzsi gazdaság (tribal economy) Malinowski fogalma. Meghatározása szerint „[...] olyan helyzet, amikor a termelés, a csere és a fogyasztás társadalmilag szervezett és a szokás által szabályozott; amikor a hagyományos gazdasági értékek speciális rendszere uralja a tevékenységeket és ösztönöz erőfeszítésekre” (Malinowski 1921: 15). A fogalom nem ment ki a használatból, például megtalálható a Dalton által szerkesztett gazdaságantropológiai olvasókönyv címében (Dalton 1967).

² Nash az „economic anthropology” első művelőjének Malinowskit tartja (Nash 1967: 12). Fuszfeld, aki a gazdasági érdeklődés kialakulását a néprajztudományon belül 1910 és 1935 közé datálja, ugyancsak Malinowski Trobriand szigeteken végzett vizsgálatát emeli ki, mellette a kezdeményezők között megemlítve Thurnwald és Boas nevét, aki főként tanítványain keresztül hatott a tudományág fejlesztésére (Fuszfeld 1957: 345).

³ Ilyen megfontolás alapján vázolja fel a Trobriand szigetek gazdasági viszonyait Malinowski a termelés, elosztás és csere kategóriákon belül (Malinowski 1921).

⁴ Az „economic anthropology” elnevezést Gras használta először *Anthropology and Economics* című tanulmányában 1927-ben. (In Goldenweiser, A. A. [ed.]: *The Social Sciences and Their Interrelations*. Boston, 1927: 10. Idézi Herskovits 1952: 41.)

⁵ Herskovits 1940-ben jelentette meg először *The Economic Life of the Primitive Peoples* c. munkáját, amelynek bővített kiadása az *Economic Anthropology* (1952).

áruviszonyok, vagy szóhasználatukban a piac általánossá válásáig egyéb, nem gazdasági jellegű intézményekbe van beágyazva, s ezért a piac által integrált gazdasági struktúra leírására, magyarázatára, elemzésére kialakult közgazdaságtani fogalmakat és módszereket a korábbi gazdasági struktúrák vizsgálatában nem tartják alkalmasnak.⁶ A közgazdaságtan oldaláról közelítők a közgazdaságtan fogalmait és módszereit használták fel a kapitalizmust megelőző korszakok gazdasági viszonyainak megismerésére is. Táboruk megoszlik. A neoklasszikus gazdaságtani iskola követői közgazdaságtani kategóriák empirikus tartalmának feltárásával foglalkoznak.⁷ Azok pedig, akik a közgazdaságtant a gazdaságosság tudományának fogják fel, a gazdaságos választás vizsgálatát szorgalmazzák. Álláspontjuk az, hogy gazdaságos választások gyakorlatilag minden társadalomban előfordulnak,⁸ elméletileg megengedve, hogy akadhatnak társadalmak, ahol nem került sor ilyen választásokra.⁹ A hosszú és meddő csatározások után a továbblépés irányát Maurice Godelier mutatta meg, felvetve azt az igényt, hogy a kutatások a jelenségek mögötti lényeg, a gazdasági rendszerek belső logikája megragadását célozzák.¹⁰

2.

A csereviszonyok megismerésére és megértésére irányuló néprajzi kutatások a gazdaság egyéb szektorainak vizsgálatához viszonyítva előnyös képet

⁶ Az irányzat Malinowski és Thurnwald szellemi örökösének tekinthető. Legkiemelkedőbb teoretikusa kétségkívül Polányi volt, akinek inspiráló hatására született meg a *Trade and Market in the Early Empires* kötet (Polányi – Arensberg – Pearson [eds.] 1967). Az irányzat újabb képviselői közül Dalton tett kísérletet arra, hogy a gazdaságtípusok fejlődési sorát felrajzolja (Dalton 1969), a fejlettség különböző szintjén álló társadalmak gazdasági viszonyai között minőségi különbséget látva (Dalton 1961: 20). Ezért az ellenfelek egyike Daltont a forradalmi fejlődés gondolata hívének tekintette (LeClair 1962: 1180).

⁷ Az irányzat vezéralakja Firth volt. Nyomában több angol néprajzkutató és szociológus bátran használ közgazdaságtani kategóriákat, de tudatában az alkalmazhatóság korlátozottságának. (Ezt Firth-szel kapcsolatban kiemelte Fuszfeld 1957: 352–353.)

⁸ Az irányzat több képviselője nézeteit tanulmányokban fejtette ki a Polányi-hívekkel való vitatkozásban, például Rottenberg 1958; Burling 1962; LeClair 1962. Ezt az álláspontot képviselte korábban Herskovits is a maga eklektikus módján (1952: 62–64).

⁹ „[...] lehet, hogy vannak társadalmak, amelyekben nincs szükség takarékoskodásra, és a »gazdaság« vizsgálata a technika vizsgálatából és annak a vizsgálatából áll majd, amit a termelés szociológiájának nevezhetünk” (LeClair 1962: 1185).

¹⁰ Godelier 1973: 26. A gazdasági antropológiai irányzatokról kissé bővebben Sárkány 1970b és kiváló áttekintés: Семенов 1973.

mutatnak, úgyhogy Nash véleménye szerint például „A csererendszerek összehasonlító tanulmányozása egyike a gazdasági antropológia legfejlettebb ágainak” (Nash 1966: 28). Hogy azonban e fejlettség mennyire relatív, az világosan kiderül a kutatások felületes áttekintéséből is.

Kétségtelen, hogy a csereügyletekről jóval több tény ismerhető meg a korai népleírásokból, mint mondjuk a föld használatának és tulajdonviszonyainak összefüggéséről. Már Herodotos több helyen ír kereskedelmi kapcsolatokról, és nála található a néma csere legtisztább esetének leírása (Herodotos 1892–1893: IV: 196). Mindazonáltal az első világháború előtti rendszertelen gyűjtések csak töredékes anyagot hoztak felszínre (Graebner 1910: 149). Az összegyűlt anyag értékét csökkentette, hogy a korai néprajzi leírások általános jellemzője, az érdekességek, esetlegességek feljegyzése jellemezte a kereskedelemről szóló leírásokat is. Nem lepődhetünk meg azért, hogy a csereügylettel foglalkozó korai monográfiák egyike egy kuriozitás, a néma csere témakörében született.¹¹ Grierson munkáját nem kizárólag a címben megjelölt jelenség vizsgálatának szentelte, inkább arra próbált választ adni, hogy az alacsony kultúrszinten álló társadalmak körében milyen lehetőségei vannak a kereskedelemnek, és hogyan illik bele ebbe a „környezetbe” a néma csere. Megállapítása szerint a néma csere kézenfekvő megoldás olyan viszonyok esetén, amikor az *idegentől* való félelem bensőségesebb érintkezést nem enged meg különböző csoportok tagjai között. A kapcsolat kialakulását azzal magyarázza, hogy az idegennel szembeni viselkedésben mindkét fél a saját közösséggel szembeni viselkedésre épít. A közösségtagok egymás között ajándékokat váltanak, ergo az idegen is ajándéknak fogja fel a számára kitett dolgot, és viszonzni fogja. A kapcsolat a továbbiakban intézményesül (Grierson 1903, különösen 63–66). Grierson munkájának ma már csak tudománytörténeti értéke van. A vizsgált jelenségről a későbbi kutatás bizonyította, hogy fejlettségben erősen különböző társadalmak közötti csereügyletek bonyolítódnak le ebben a formában, és jó néhány néma csere adattal kapcsolatban jogos kételemek merültek fel.¹² A könyvben megfogalmazott gondolatoknak egyike

¹¹ Grierson 1903. A századfordulón és a század elején élénk érdeklődés nyilvánult meg a téma iránt, amint Nagy Piroska összefoglalásából kitűnik (1951, főként 322–329).

¹² Somló leszögezi, hogy a kultúra alacsonyabb fokán álló társadalmak körében a néma csere ritka jelenség, bizonyosan nem a csere legősibb formája (1909: 160–161).

„A néma csere létének okait illetően felvetett kérdések nem kell hosszabb ideig foglalkoztassanak bennünket, hiszen az eddig kialakított hipotézisek egyikét sem támasztják alá objektív bizonyítékok [...] A néma csere néhány esetének leírására volna szükség ahhoz, hogy megértsük a jelenségnek, ha nem is eredetét, de természetét; e leírás magába kellene foglalja, hogy mivel kereskednek és mikor, milyen feltételek közepette, milyen gyakran, továbbá annak a módnak az elemzését is, ahogyan a ke-

sem él tovább úgy, ahogyan a szerző felvetette, de azok termékenyítő hatása kétségtelenül kimutatható.¹³

Az első világháború előtt gyűjtött anyag és a vele kapcsolatos teóriák jó összefoglalása található Fritz Graebner *Handel bei Naturvölkern* című tanulmányában (Graebner 1910). Úgy látja, hogy a kereskedelem területén legjobban az árukat és a kereskedelmi utakat ismeri a tudomány, de itt is csak részleges ismeretekről van szó. Rendkívül keveset tudunk viszont a kereskedelem formáiról. A gyűjtők többnyire csak a piacokról, a különböző népek és helységek között folyó kereskedelemről számolnak be, és jóval kevesebb figyelmet szenteltek a településközösségen belüli ügyleteknek (Graebner 1910: 150). Anyagát három csoportra osztva közli. A tanulmány első részében a keres-

kedelemnek ez a sajátos formája beleilleszkedik a törzsi csere egész modelljébe” (Herskovits 1952: 187). Ilyen leírás máig nem született.

Nagy Piroska ugyancsak fikciónak minősíti azt a vélekedést, hogy a néma csere a kereskedelem általános fejlődésének egyik szakaszát jellemzi, de olyan jelenségnek tartja, amelyet csak az őstársadalom fejlődési határain ismerhetünk fel (Nagy 1951: 335–336).

Sundstöm áttekintette a néma csere összes afrikai esetének leírását, és ezek után megállapította:

1. Feljegyeztek a néma cserére vonatkozó mítoszokat és hagyományokat. Ezt követően ezek a beszámolók időben és térben továbbterjedtek, jórészt az írott szó révén.

2. Nincs feljegyezve egyetlen első kézből származó adat sem a néma cseréről. Ugyanakkor jelentékeny mennyiségű megbízható adatot gyűjtöttek össze az ‘ál-néma’ típusú és a ‘csere közvetítővel’ típusú cseréről. Az említett módszereken kívül bizonyos nem szokványos cseretechnikák [...] hozzájárulhattak a klasszikus téma ébrentartásához és hirdetéséhez. Egyáltalán nem valószínű, hogy ebben az összefüggésben a „közvetítő révén végzett néma csere” a legfontosabb tényező.

3. Az az evolucionista felfogás, hogy a néma csere a piaci kereskedelem és az árucserre fejlettebb szintjeinek az eredete, kirekeszthető. Az ‘ál-néma csere’ különböző típusai a szokványos cseremódszerekhez való alkalmazkodásnak tekinthetők (Sundström 1965: 31).

¹³ Gondolok itt a közösségen belüli ajándékozásból való kiindulásra és az idegennel szembeni viselkedés mint a közösségtaggal szembeni viselkedés másának felvetésére. Hogy csak egy példát említsek, Sahlins felállítja azt a tételt, hogy a rokoni közösség magjától a rokonsági határok felé haladva, amelyek területileg is megfoghatók, a kohézió csökkenésével a csere típusa változik, intim ajándékozásból (generalizált reciprocitás) annak ellenkezőjévé válik, a viszonyosság negációja következik be a közösség határain túl, ami mind harcias, mind békés formában jelentkezhet (piaci verseny). Békés viszonyok esetén azonban a hipotetikus modell megváltozhat, a folyamat visszajára fordul, és az idegen közösségek viszonya a közeli közösségek intim viszonyához hasonlóvá alakul. Sahlins terminológiájában: „A reciprocitás visszafordulhat [...] a generalizált pólus felé” (Sahlins 1965: 151–152).

kedelem kialakulásának általános feltételeit elemzi konkrét példák alapján, majd ehhez kapcsolódva a különböző népcsoportok között lezajló határkereskedelmet és a piacok működését írja le. A kereskedelem kialakulásában a legfontosabb feltételnek a társadalom megosztottságát tartja. Elképzelése szerint a csere nem különböző törzsekhez tartozó embercsoportok között alakul ki, hanem olyan csoportok között, „[...] amelyek egymást bizonyos értelemben véve összetartozónak, talán rokonnak tekintették”. Különösen nagy jelentőséget tulajdonít a törzs exogám csoportokra oszlásának, mert ezek a csoportok „[...] az életbevágóan fontos önfenntartásban egymásra utaltak”. Minden esetet, amikor különböző törzsek között alakul ki forgalom, másodlagos kapcsolatnak ítél. A kereskedelem általános feltételei közé sorolja még a területi különbségeket, a természeti kincsek és termékek megoszlását, a technikai ismeretek eltérését és különböző kultúrák találkozását (Graebner 1910: 153–161). A második részben a távolsági kereskedelem példáit sorakoztatja fel. A távolsági kereskedelem (Fernhandel) fő jegyének nem a nagy távolságok megtételét tartja, hanem azt „[...] hogy a felek nem lakóterületük határán találkoznak, hanem az egyik fél a másikat felkeresi. Helyesebb lenne talán ezért látogatókereskedelemről beszélnünk” (Graebner 1910: 172). A harmadik részben „fejlettebb formák” (höher entwickelte Formen) kerülnek sorra, amelyeket a belső piacok és a külkereskedelem összefonódása jellemez. A „fejlett formák” létrejöttének legfőbb feltételét nagy és szilárd államok kialakulásában látja, amelyek képesek belső békét biztosítani, és a külföld felé védelmet nyújtani. Az állam keretei között a piacok elvesztik határkereskedelmi jellegüket, és belkereskedelmmé alakulnak át. Ennek velejárója a belső fejlődés, az ipari differenciáció a településközösségen belül, családi és egyéni iparok kialakulása a helyi és törzsi iparokkal szemben. Másik oldalon nő a külkereskedelmi forgalom a folyamat eredményeképpen. A két szféra kombinációja specializált kereskedők kiválására vezet, ezzel megeremtődik a kereskedelem jobb organizációja (Graebner 1910: 184–185). Graebnert elsősorban a különböző jellegű kereskedelmi tevékenységek kialakulása és meghatározottsága érdekli, amit a tanulmányból kiragadott legértékesebbnek ítélt két gondolatsor is illusztrál. A rendelkezésre álló anyag nem tette lehetővé számára, hogy mélyenszántó analíziseket végezzen e kérdésekben. Helyette arra szorítkozott, hogy néhány általános megállapítást csatolt a bemutatott példákhoz, amelyek összeállításánál arra törekedett, hogy mindent felsoroljon, amit a szakirodalom alapos átböngészése után az Európán kívül élő, civilizálatlan népek kereskedelméről tudni lehetett 1910-ben.

Graebner összegezését egy évvel megelőzően tette közzé szempontjaiban rendkívül korszerű könyvét a magyar Somló Bódog (1919), akinek munkája hatalmas lendületet adhatott volna a további kutatásoknak, ha szélesebb

körben ismertté válik. Somló felismerte, hogy milyen félreértések adódnak abból, ha a törzsi társadalmak gazdaságát vizsgálva a jogilag csereügyletnek minősíthető jelenségekre figyel csak a kutatás, ezért a javak forgalmának egész rendszerét veszi szemügyre a korabeli etnológia által legkezdetlegesebb kultúrfokon állónak ítélt népek körében (Somló 1909: 3–4). Ez a kitágított látómező lehetővé tette számára annak felismerését, hogy a megvizsgált népek mindegyikénél létrejön a javak forgalma „[...] éspedig a törzsek közötti csere éppúgy, mint a javak forgása a törzsön belül” (Somló 1909: 155). A formák azonban nem mindig termékcserek, hanem olyan ügyletek, amelyek valahol az általunk felfogott ajándékozás és termékcsere között állnak, hiszen ajándékok, ám a viszonzás elvárásával (Somló 1909: 156–157). Léteznek továbbá olyan termékleadási kötelezettségek a családon, rokonságon belül különböző rokonok között, amelyek a legkülönbözőbb szokásjogi formában jelenhetnek meg külső kényszerként, ezenfelül a javaknak ilyen jellegű forgalma kialakul a főnökök körül is (Somló 1909: 163–164). Ezek a felismerések a későbbi kutatásokban különféleképpen ismétlődnek meg, elsősorban Maussnál (aki ismerte Somló könyvét) (Mauss 1967 [1925]: 83) és Polányinál (aki elvileg megismerhette Somló elképzeléseit), ám a hivatkozásokból nem deríthető ki közvetlen hatása, és a gazdasági antropológusok többsége bizonyosan nem ismerte munkáját, így nem ismerték azt az elemzését sem, amelyben megmutatta, hogy miért áll közelebb a valósághoz a törzsi viszonyok „óskommunizmusként” jellemzése (bár a szót nem tartotta szerencsésnek), mint individualista társadalomként felfogása.¹⁴

A cserekapcsolatok kutatásában a továbblépést a századunk elejétől meginduló alaposabb tereptanulmányok jelentették, amelyek első eredményei zömmel az első világháború alatt és után jelentek meg.¹⁵ Ezek közül a tudósítások közül kiemelkedik Malinowski *Argonauts of the Western Pacific* (1922) című munkája, amelyben bemutatja a *kulát*. A kula szertartásos csererendszer, amely az Új-Guineától délkeletre elterülő szigeteket köti össze. A tulajdonképpeni csereügylet a társadalom egész életére kihat, számos tevékenység és mágikus elképzelés kapcsolódik hozzá, tükröződik a mitológiában. A kula bemutatása elsősorban a Trobriand szigeteken gyűjtött anyagra épül, amelyet más szigeteken végzett terepmunkák eredményeivel egészített ki a szerző.

A csererendszert a gazdasági és társadalmi viszonyok egészébe ágyazva tárgyalja, a kultúra egészének integráns részeként fogva fel, amivel melléke-

¹⁴ Somló 1909: 175–177. – Somló munkáját részletesebben értékeltem 1977-es tanulmányomban.

¹⁵ Gondolok itt elsősorban Boas (1897), Radcliffe – Brown (1922) és Thurnwald (1921) kutatásaira Malinowskié mellett.

sen a funkcionista módszert is megteremtette Malinowski.¹⁶ Munkájának elsősorban éppen a csereügylet sokoldalú, meghatározó és meghatározott voltának feltárása ad különleges értéket. Ami a gazdasági viszonyoknak közgazdasági szempontú elemzését illeti, ebben már jóval kevesebbet nyújt. Ez természetes, mert egyrészt Malinowski nem rendelkezett széles körű közgazdaságtani ismeretekkel (Firth 1957: 212), másrészt a közgazdászok, főként Bücher téves általánosításai gyanakvóvá tették a közgazdasági módszerek alkalmazhatóságát illetően a kezdetleges viszonyok között,¹⁷ harmadrészt nem is minden közgazdasági kategória alkalmazható közvetlenül a törzsi gazdaságok tanulmányozására, ahogyan azt a közgazdasági tanultságú és irányultságú Firth is elismeri.¹⁸ Mindenesetre a munka nagy ösztönzést adott a gazdasági viszonyok kutatásához, és több más alapos leírással együtt megteremtette mélyreható analízisek végrehajtásának lehetőségét. Az első kísérlet nem váratott sokáig magára. 1925-ben publikálta Mauss az ajándékadásról szóló tanulmányát, amelyet 25 év múlva érdemesnek találtak arra, hogy az Egyesült Államokban újra kiadják (Mauss 1967).¹⁹ A durkheimi hagyományhoz kapcsolódva²⁰ inkább a dokumentáció minőségére helyezi a hangsúlyt. Az ajándék lényegét abban látja, hogy viszonzási kötelezettséget teremt, amelynek nem-teljesítése a társadalom rosszallását és az egyén presztízsének csökkenését eredményezi. Megállapítását pszichológiailag minden kultúrában érvényesnek tekinti, de kevésbé specializált gazdaságok esetén különös

¹⁶ „Az elfogadható etnográfiai munka egyik első feltétele, hogy foglalkoznia kell a közösség valamennyi társadalmi, kulturális és pszichológiai vetületének totalitásával, mert azok annyira összefonódtak, hogy egyikük sem érthető meg, ha nem vesszük figyelembe az összes többit” (Malinowski 1922: XVI).

¹⁷ „A közgazdaságtan tudósának, aki egy szisztematikus elméletet birtokol, természetes hajlama van arra, hogy megvizsgálja, következtetései mennyire alkalmazhatók, ha egyáltalán alkalmazhatók olyan típusú társadalomra, amely teljesen különbözik a miénktől” (Malinowski 1921: 1).

¹⁸ „[...] néhány fogalom, amelyet a modern közgazdász használ, mint a tőke megtakarítás és a kamat – nem alkalmazható közvetlenül a primitív gazdaságra” (Firth 1958: 63).

¹⁹ A „25 év múlva” valójában a franciaországi újramegjelenésre (1950) utal, amit nem sokkal később, 1954-ben követett az első angol fordítás Londonban, majd a további angol és amerikai kiadások. Itt és más írásaiban S. M. általában az 1967-es amerikai kiadást idézi. (*A szerkesztő*)

²⁰ Durkheim vallotta, hogy egy jól végrehajtott kísérletben beigazolódtott törvény általános érvényű (Lévi-Strauss 1953: 531). Mauss a francia szociológiai iskola tagja volt, így nála Durkheim hatását keresni kézenfekvő. Azonban ha a gondolat gyökerét keressük, messzebbre kell visszanyúlnunk. Marx *A tőkében* tulajdonképpen szintén csak egyetlen példa, Anglia viszonylataiból általánosított, így állapítva meg a kapitalista termelési mód alapvető jegyeit és érvényesülési formáit (Marx 1867: 6).

jelentőséget tulajdonít az ajándékadásnak, mert intézményesített formát ölt és elsődleges gazdasági tényező. A kapcsolatnak nem egyének, hanem nemzetségek, törzsek, családok közötti jellege van, ennyiben az evolúció meghatározott szintjét reprezentálja, a teljes csoportszolgáltatás és a késői, pusztán individuumok közötti megegyezés közti fokozatot. Az ajándékadásnak nem kizárólag gazdasági jelentősége van, hanem társadalmi kapcsolatokat erősít, rítusok, ünnepek egész sora kapcsolódhat hozzá (Lowie 1937: 215–216; Herskovits 1952: 155). A reciprocitás nagy jelentőségének felismerése nem Mauss érdeme. Egymástól függetlenül, tereptanulmányai során felfigyeltek fontosságára Malinowki és Thurnwald is, bizonyítva egyúttal, hogy az elv alapvetőnek látszik a legtöbb emberi kapcsolatban.²¹ Mauss több eset alapján általánosított, és ez az általánosítás lehetővé tette, hogy a fogalom a gazdasági antropológia egyik alapkategóriájává váljon, amelyet vagy használnak a kutatók, vagy ha rossznak tartják, akkor ezt bizonyítani kénytelenek.²²

A csere kutatásában különleges helyet foglal el Hoyt összegezési kísérlete (Hoyt 1926). Érdeklődése nem néprajzi jellegű. Az értéknek mint gazdasági kategóriának pszichológiai alapjait keresi, és úgy véli, hogy a néprajz által feltárt anyag segítségével találhatja meg. Nem történeti, hanem logikai kapcsolatok feltárására törekszik. Nézete szerint a gazdasági érték mint tökéletes ár három folyamatot foglal magába: kívánságok teremtését, érdeklődés megszerzését; az érdeklődés objektívalódását; az emberek attitűdjét másokkal kereskedelmi kapcsolatba lépés iránt. Ezeket a folyamatokat felfoghatjuk az érték egyes mozzanataiként, amelyek időben egymás után következnek, de genetikailag nem, mert „Valójában a javak és szolgáltatások objektívalódása reakció a vágyakra és fokozza azokat, míg a kereskedelem kétségkívül önmagában

²¹ „A cselekvések szimmetriáját azonban mi a viszonzás elvének nevezzük. Mélyen gyökerezik ez az emberi érzésvilágban – mint adekvát reakció – és ősidőktől fogva igen nagy jelentőséget tulajdonítottak neki a társadalmi életben” (Thurnwald 1921: 10). Az idézetet átveszi Malinowski (1926: 24), aki ebben a munkában hosszasan fejtegeti a reciprocitás szerepét mint a gazdaságot és társadalmat összefogó elvet (Malinowski 1926: 22–27, 35–49). Kettejük nevét hozza összefüggésbe az utókor a reciprocitás szerepének felismerésével (Firth 1958: 65; Polányi 1957c: 252).

²² Herskovits az indiai Nilgiri hegyek törzseinek példáján bizonyítja, hogy a viszonzási kötelezettség korántsem vezet egyensúlyra, mert a koták a javak nagyobb bőségéhez jutnak a csereügyleteken keresztül, mint egyéb törzsek. Ezenfelül más-más szempontok alapján cserélnek a különböző körülöttük élő törzsekkel. „A reciprok cserének ez a példája [...] ismét azt a veszélyt illusztrálja, amelyet a túlságos készség rejt magában, hogy a társadalmi és gazdasági élet komplex jelenségeiről általánosításokat fogalmazzunk meg, különösen akkor, ha ezen intézményeknél a variációk teljes sorát nem vesszük az utolsó szálal figyelembe” (Herskovits 1952: 159).

véve éppúgy a legnagyobb egyedi hatás, ami elősegíti a javak és szolgáltatások objektiválódását, mint ahogyan jelentős tényező az ember érdeklődésének növelésében is” (Hoyt 1926: 10–11). Az ember ezeket a tevékenységeket nem természetes hajlamai alapján végzi, hanem megtanulja azokat. Ezért vizsgálni kell a tanulás folyamatát, amelyet egyetlen impulzusra, az életösztönre (the will to live) vezet vissza. Az életösztön teremti meg az elsődleges érdekeket az ember számára, de ezenkívül vannak származékérdekek is, amelyek vagy az egyénben, illetve a társadalomban már meglevő érdekekhez hasonlítanak, keletkezésük alapja éppen a hasonló dolgok társítása, vagy olyan származékérdekek, amelyek a már meglevő érdekekből erednek egymással összefüggő dolgok társítása alapján. Az ember érdekei között rangsort állít fel, értékeli őket. Az értékelés az intellektus által nyújtott adatok alapján történik, és ezek az adatok lerakódnak a kultúrában. Az érdekek változók, régi és új érdekek között különbségek vannak, és ezt a hasadékot a kultúra kell leszűkítse, azaz a kulturális háttértől függ, hogy bebizonyítódik-e új érdekek fensőbbisége a régi-ekkel szemben. Végso fokon tehát a kultúra határozza meg, hogy felkeltődik-e érdeklődés, és hogy milyen tárgyakban és szolgáltatásokban objektiválódik az. Ami a kereskedelmi kapcsolatba lépést illeti, a civilizálatlan társadalmak embere nem érez semmiféle hajlandóságot a kereskedelemre, és a csere nem a hasznosság felismeréséből fakad. „A csere valójában [...] az ember társadalmi élete spontán kifejezéseinek kíséretében jelenik meg” (Hoyt 1926: 69). Eddig a logika, amelynek alapja a szubjektivista közgazdaságtan értékfelfogása, amely „[...] az emberi vágyat teszi meg a gazdasági életben végső oksági erőnek”.²³ Ez az elmélet már önmaga is tulajdonképpen pszichológia, amennyiben az értéket egy tudatállapot kifejezőjének tekinti. A felfogás tarthatatlanságára és valóságtól idegen voltára Hoyt nem döbben rá.²⁴ Annak következtében, hogy az egyént társadalmába helyezve látja, az individuum szubjektivitása kulturálisan válik meghatározottá, ezáltal egy objektív faktor kerül a vizsgálatba. A civilizálatlan társadalmak egyéne sokkal nagyobb mértékben kötött társadalma által, mint a mai ember, kevesebb önkifejlesztési lehetőség nyílik számára, ezenfelül azok a néprajzi leírások, amelyekből Hoyt dolgozott, a kismérvű individualizációra is csak gyér számban hoztak példákat, ennek következtében, amikor az anyag bemutatására kerül sor, az egyén már csak egy társadalom tipikus képviselője lesz, aki ugyan saját személyében viszonyul egyes tárgyakhoz, de viszonya tulajdonképpen a kulturális modell által előírt magatartás.

²³ Haney, Lewis Henry: *History of Economic Thought*. New York, The Macmillan Company, 1913: 583. – Idézi Mátyás 1963: 287.

²⁴ A fogyasztó szubjektív értékelésére alapozott közgazdaságtan marxista bírálatát elvégezte Mátyás Antal (1963: 283–294). Ennek megismétlését itt feleslegesnek tartom.

Végső fokon tehát ugyanoda lyukad ki, ahova a terepkutatók, csak míg azok gazdaság és társadalom kölcsönös egymásra hatásáról beszéltek, addig Hoyt a dolgot a feje tetejére állítja: a kultúra nyújtja a motivációs bázist, amelynek alapján az individuum tudatos gazdasági cselekvéseket hajt végre. A mesterként elméleti körvonalak felvázolása a könyvnek mintegy egyharmadát teszi ki. A továbbiakban néprajzi anyagot mutat be, és a bemutatott anyaghoz helyenként pszichológiai magyarázatot fűz. Ennek során tulajdonképpen nem jut túl azon, amit már az eddigi munkák is leszögeztek. Valójában a kutatások állása nem tette lehetővé a húszas évek közepén komoly szintézis alkotását.

Hoyt félresikerült kísérlete után mintegy 30 éven keresztül nem jelent meg olyan munka, amely elméleti általánosítások és szintézis alkotása révén előmozdította volna a kutatásokat.²⁵ Ez alatt az idő alatt szaporodtak a jó kereskedelmi leírások, amelyek növekvő mértékben érvényesítették a közgazdaságtan szempontjait. A közgazdasági szemléletű kutatásnak ott találjuk igazán jó példáit, ahol átalakuló társadalmakat írnak le, társadalmakat, amelyek a modern világgal kapcsolatba kerülve hagyományos gazdaságuk adaptálására kényszerültek, és ez tudati változást vont maga után.²⁶ A kutatók tanultságának eltérő volta és az összegező munkák hiánya azt eredményezte, hogy sok fogalom került felszínre, azonos kereskedelmi jelenségek különböző néven szerepeltek az irodalomban. A további kutatások megkövetelték az egységes szóhasználatot. A sürgető igényt felismerve Gregorius foglalkozott egy alapos tanulmányban a csere terminológiájával.²⁷ A terminológiát közgazdaságtani alapfogalmakra építi, amit azzal indokol, hogy az általános emberi megnyilvánulását felismerhetjük az együttélés különböző formáiban, ezért a nyugati gazdaság viszonyaira érvényes fogalmak kiterjeszthetők (Gregorius 1956: 145). Ez az indokolás ugyan nem kielégítő, de az azonos jelenségek azonos fogalmak alá rendelése nem is kíván ilyen furcsa bizonyítást. Az általános, különös és egyes gazdasági kategóriák megkülönböztetése²⁸ lehetővé teszi a kü-

²⁵ Eltekintve a piaci rendszerek tanulmányozásától. E területen Fröhlich (1940) összegezése és Fogg (1940) kitűnő leírása nagy előrelépést jelentett.

²⁶ Kitűnő leírást ad a déli masszimok gazdasági viszonyainak átalakulásáról Belshaw 1955.

²⁷ „Első követelmény [...] gazdaságtani alapfogalmakra épített terminológiát kialakítani, hogy az etnológiai anyagot megfelelően tudjuk kiértékelni és magyarázni” (Gregorius 1956: 145).

²⁸ Marx felfogása szerint a közgazdaságtan kategóriái történelmi viszonyok termékei, amelyek lehetnek általánosak, minden társadalomra érvényesek, és lehetnek csak egyes termelési módban érvényesek. A lényeg azonban az, hogy egy termelési módban a kategóriák hogyan függenek össze egymással, ez adja meg egy termelési mód sajátosságát. „[...] még a legelvontabb kategóriák is, annak ellenére, hogy – éppen el-

lönböző fogalmak korrekt használatát. Gregorius javasolt kategóriái a valóság jól elhatárolt részét fedik egy kivétellel, ezért rendszere – némi javítással használható.²⁹

vontságuk folytán – minden korszakra érvényesek, mindamellett ennek az elvontságnak a meghatározottságában maguk is ugyanúgy történelmi viszonyok termékei, és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül teljes érvényűek” (Marx 1857–1859: I: 30).²⁹ Gregorius a közvetlen termékcserét különválasztja a közvetett termékcserétől és a pénz használatán alapuló cserétől, amelyeket kereskedelem (Handel, trade) néven fog össze, azon az alapon, hogy az előbbi esetében a hangsúly nem a javak értékén, hanem magán a terméken, annak fogyasztási hasznosságán van, míg az utóbbiak esetében értékek közvetlen cseréjéről van szó. A fejlődést a kettő között abban látja, hogy a javak érzelmi mérleget az értékítélet váltja fel (Gregorius 1956: 147–148). Az áru kettős természete, hogy tudniillik érték és használati érték egysége, a klasszikus politikai gazdaságtan felismerése. Marx az áru kettős jellegének elemzése során bizonyította, hogy éppen e kettősség révén áru az áru, és e kettőssége megnyilvánul a legegyszerűbb értékviszonyban, az egyszerű, egyes vagy véletlen értékformában is (20 rőf vászon = 1 kabát) (Marx 1867: 41–52). A közvetlen termékcseré árucsere, amelynek során az egyik áru kifejezi értékét a másik áruban. Nem pusztán használati értékek közvetlen cseréje zajlik le, hanem értékek közvetlen cseréje is, mint ahogyan a legfejlettebb érték-formában, ahol általános egyenértékben, pénzben fejezi ki valamely áru az értékét, az értékek cseréje hasznosságuk cseréjével jár együtt, hiszen a pénz számos funkciót betölt, azaz használati értéke is van, sőt éppen sajátos hasznossága teszi lehetővé, hogy minden más áru általános egyenértékese legyen.

Ami az állítás második részét illeti, hogy a fejlődés érzelmi mérleget az értékítélet felé halad, csupán szóvirágnak jó. Aki érzelmileg mérlegel, már értékítéletet alkot, és mindenfajta értékítélet kialakításában szerepet játszanak érzelmi motívumok is.

A kereskedelmen kívül elkülöníti az árucsere négy harmadik csoportját is Gregorius, amelynek neve „Gütertausch mit Gewinnstreben (csere nyereségre törekvéssel)”. Ezt a táblázatból kihagytam, mert míg az osztályozás alapelve a többi esetben a csere formai oldala, addig ezt a csoportot a csere célja alapján különíti el, ami átfedésekre vezet. Nyereségre törekvés előfordulhat már a közvetlen termékcseré esetében is, mint ahogy elő is fordul. Igaz viszont, hogy általában a nyereség vágya csak az árutermelő társadalmakban válik nagy jelentőségű mozgató erővé.

Nagy különbségek vannak a csereügyletek között a pénzhasználaton alapuló csere esetében. Az árucsere fejlődésében nem egyetlen lépésként zajlott le, hogy a pénz valamelyik funkcióját betöltő és csak ebben a funkcióban használt tárgy kiválik az áru-világból, és azonnal kialakul az árucsere folytonossága. A folytonosság minden átváltásra alkalmas pénzt igényel, erre pedig csak a minden pénzfunkciót betöltő pénz képes. Az árucsere folytonossága, az áruforgalom létrejötté egyúttal az a lehetőség, amely alkalmat nyújt hivatásos kereskedők kiválására a társadalomból, akik megélhetésének alapja a kereskedelmi haszon. Ezért értelmét látom a pénz jellegének megfelelő két csoport felállításának (c. és d. pontok), ami Gregorius Handel b. csoportjának kettéválasztásából adódik. Az átalakítások következtében kiesne Gregorius Handel (trade) kategóriája, illetőleg azonos fogalomná válik az ökonomischer Gütertausch (economic exchange) fogalommal. Az irodalomban a

árucserre (kereskedelem), ökonomischer Gütertausch (Handel), economic exchange (trade)	<i>a)</i> közvetlen termékcserre (direkter Gütertausch, barter) <i>b)</i> közvetett termékcserre (Gütertausch mit einem Wertmesser in Form des einen oder anderen Konsumtions- oder Gebrauchsgutes, money-barter) <i>c)</i> csere korlátozott funkciójú pénz alkalmazásával (Gütertausch mit der Anwendung des Gelds mit begrenzten Funktionen, exchange based on the use of money with restricted functions) <i>d)</i> valamennyi pénzfunkciót betöltő pénz használatán alapuló áruforgalom (Gütertausch mit der Anwendung des entwickelten Gelds, exchange based on the use of all purpose money)
nem gazdasági célú csere, nicht ökonomischer Gütertausch, non-economic exchange	<i>a)</i> ajándékcserre (Gaben und Geschenkaustausch, gift exchange) <i>b)</i> szertartásos ajándékcserre (ritueller Geschenkaustausch, ceremonial exchange)

Ami a kereskedelmet illeti, az egyes csereformák egymásutánja a fejlődés rendjének felel meg Gregorius szerint.³⁰

A továbbiakban a szerző röviden kitér a csere kutatásának problematikájára. Felfogása az, hogy a csere nem kezelhető izolált kultúrelemként, hanem a vizsgálatba be kell vonni a szocio-pszichológiai háttérrel, egy adott nép kulturális környezetét. Vizsgálni kell azokat a tényezőket, amelyek a csere gazdasági funkcióit meghatározzák: a javak relatív szűkösségében való különbséget, amely függ a kultúra típusától és a földrajzi környezettől; a munkamegosztást, amelyet a javak szűkössége elősegít, és amely a cserével szoros kapcsolatban

kereskedelem fogalmát valóban ilyen széles értelmezésben használják (pl. Graebner 1910; Herskovits 1952; Sundström 1965), sőt van, aki az ajándékcserét is a kereskedelem fogalma alatt tárgyalta (Hoyt 1926), ami a fogalom túlzott kiterjesztésének látszik, olyan mértékben tér el a hagyományos szóhasználatától. – Gregorius eredeti táblázata: 1956: 152.

³⁰ „A népek társadalmi-gazdasági életének vizsgálatából kiviláglik, hogy a javak cseréje a kultúrtörténet folyamán egyre növekvő mértékben *fejlettebb formákat* ölt, valamint, hogy ezáltal a gazdálkodó egységek mindjobban egymásra utalttá válnak; más szóval: a primitívek életében a kereskedelem funkciója egyre mélyebben ható” (Gregorius 1966: 149).

van; a csere és a munkamegosztás következményeként kialakuló ipari specializálódást, amely visszahat; feltalálásokat, mert ezek cserére ösztönöznek; a különböző kultúrszínvonalakat; a vallási komponenseket; a tulajdonviszonyokat; a társadalmi struktúrát (Gregorius 1956: 153–157). Ezek a faktorok valóban mind belejátszhatnak a csereviszony alakulásába, de kiválasztásuk és egyáltalán a faktoranalízis elgondolás nem eléggé átgondolt. Olyan lényeges „meghatározókra” nem tér ki, mint például a fogyasztási normák. A faktoranalízisnek olyan alapvető kérdéseit nem bolygatja, mint a tényezők egyenértékűsége vagy különböző jelentősége; közvetlen oksági kapcsolatok vagy általános feltételek tételezése. Eltekintve a tanulmány kevéssé kidolgozott részétől és a szerző elméleti alapállásának vitathatóságától, a munkát értékesnek tartom. Gregorius terminológiája valóban gerince lehetne egy fejlődési vonal kidolgozásának. A tudomány a terminológiát nem méltatta kellő figyelemre, nem aknázza ki a benne rejlő lehetőségeket. Ezt egyrészt az okozta, hogy a kutatók jelentős része nem ismeri a tanulmányt,³¹ másrészt, hogy a gazdasági antropológusok érdeklődésének előterébe a gazdasági fejlődés Polányi által adott magyarázata került, pontosabban az a felfogás, amelynek alapján Polányi a kapitalizmus előtti gazdasági struktúrákat magyarázni akarta.³² Ez a kísérlet szoros kapcsolatban van a csere kutatásával, sőt nyugodtan mondhatjuk, hogy eddig a legkomolyabb elméleti hozzájárulás a gazdasági antropológiához, ezért szükségesnek látszik bővebben foglalkozni vele.

Polányi abból a megkülönböztetésből indul ki, hogy a piac által integrált gazdaságokban a gazdasági élet a maga önállóságában felismerhető, tanulmányozható, de a fejlődés korábbi szakaszán a gazdaság más, nem gazdasági jellegű intézményekbe ágyazódik, „[...] magát a gazdasági folyamatot rokonság, házasság, korcsoportok, titkos társaságok, totemisztikus egyesületek és nyilvános ünnepek” intézményesítik. A „gazdasági élet” fogalmának itt nem volna kézenfekvő jelentése (Polányi 1957b: 70; 1976: 155). A gazdasági fejlődés két szakaszának ez az elkülönítése megfelel annak a különbségtevésnek, ahogyan Maine státuson, illetőleg kontraktuson alapuló társadalmakat különböztet meg, és ahogyan Tönnies közösségről és társadalomról beszél. A beágyazott gazdaság a státuson alapuló társadalmak, azaz a közösségek gazdasági formája. A beágyazott gazdaság viszonyai között a gazdaság fel-

³¹ Az 1956 után megjelent és általam ismert gazdasági jellegű munkák közül csak egyetlen szerzőnél, Michánál (1959) találtam utalást Gregorius tanulmányára, mások irodalomjegyzékében nem szerepel.

³² Polányi és követői nézeteiket a Polányi – Arensberg – Pearson által szerkesztett kötetben fejtik ki (1957), amelyben a két legfontosabb elméleti tanulmány Polányi 1957b és 1957c. Magyarul: Polányi 1976.

ismerését akadályozza, hogy az emberi élet fizikai tere nem azonos a gazdaság valamelyik látszólagos részével, nem világos a gazdasági tér. Ilyen helyzet akkor áll elő, amikor különböző gazdasági folyamatok egy pontban metszik egymást, ugyanakkor egyetlen gazdasági folyamat részei több, össze nem függő térben játszódnak le. Másik akadály, hogy primitív társadalmakban nincs meg, vagy legalábbis csak nagyon szűk körben van meg a matematikai egyenlőségekben gondolkodás. Harmadik, hogy a tulajdonnak általunk szokásos értelmezése, bizonyos tárgyak eladásának joga, nem alkalmazható, mert az eltulajdonítás sokszor nem a teljes tárgyra, hanem csak egyes haszonvételeire vonatkozik. Amikor maguk a tárgyak cserélnek gazdát, akkor elsősorban a presztízs és érzelmi motívumok esnek latba a cserénél, míg az utilitárius szempontok a használat elidegenítésénél uralkodnak, ezekkel kapcsolatban zajlanak le gazdasági ügyletek. Éppen a föld és a munkaerő azok a 'javak', amelyek utoljára váltak szabadon elidegeníthetőkké, a korlátozott ügyletek első tárgyaivá. A fogyasztást közösségi normák határozzák meg, az emberi kívánságok és szükségletek végtelensége idegen eszme ezen a fejlettségi szinten. További korlátokat jelent, hogy sok archaikus társadalomban nem javak, hanem szolgáltatások alkották a vagyont, és a társadalom erkölcsi ideálja nem a gazdagság, hanem Aristoteles *agathája* volt, a legfőbb szerencse, amivel ember rendelkezhet, tisztességet, presztízst, az élet biztonságát és vagyont jelentett. Mindezek következtében az egyéneknek nincsenek olyan tapasztalataik, amelyeket mint „gazdaságiakat” azonosíthatnak, egyszerűen nincs tudatában az egyén az életmódjával kapcsolatos érdekeknek, amelyeket önálló érdekeként foghatna fel. Ez azonban nem gátolja mindennapi feladatainak ellátásában, hiszen az ösztönzéseket sem a gazdasági szférából kapja. Az ember és a természet közötti kölcsönhatásoknak csak egyike a gazdasági függőség, más kapcsolatok „élőbbek, drámaibbak”, inkább ösztönöznek érzelmileg munkára. A gazdasági kiemelkedését egyéb relációkból a piac kialakulásához köthetjük. Bizonyos piacelemek léteztek már a neolitikumban is, de a tulajdonképpen első, igazi, árképző piacnak a hellenisztikus Athén piaca tekinthető, ez tette lehetővé Aristoteles számára, hogy „felfedezze” a gazdaságot. A piac csak a 19. század elején vált a gazdaságot integráló tényezővé, ezért eddig beszélhetünk a gazdasági beágyazottságról.

A beágyazott gazdaság vizsgálatánál nem érvényes a gazdaságnak olyan jelentése, amely „[...] meghatározott választási szituációra vonatkozik, mégpedig olyanra, amelyben az eszközök különböző felhasználásmódjai között azért kell választani, mert ezek az eszközök nem állnak rendelkezésre elegendő mennyiségben valamennyi cél realizálásához” (Polányi 1957c: 243; 1976: 228–229). Ezt a választást a racionális cselekvés logikája határozza meg, en-

nek alapján nevezi Polányi a gazdaság ilyen értelmezését formális közgazdaságtannak. Az eszközök elégtelensége, és hogy ez választásra ösztönöz – ez a modern közgazdaságtan ritkaság (scarcity) posztulátuma. Ahhoz, hogy az eszközök elégtelensége választásra ösztönözzön, az szükséges, hogy az eszközöket többféle módon alkalmazhassuk, és hogy ezáltal különböző fokú célokat érhessünk el. E feltételek megléte ténykérdés. Minthogy e feltételek a nem-piaci gazdaság viszonyai között hiányoznak, a gazdaság „gazdaságosság” felfogásának ezért itt nincs értelme.

Létezik azonban a gazdaságnak egy alapvető felfogása, ami a tényekből indul ki, és érvényes minden társadalomra. „A ‘gazdasági’ kifejezés szubsztantív jelentése az ember megélhetésének a természettől és embertársaitól való függéséből származik. A természeti és társadalmi környezettel folytatott cserefolyamatra utal, amennyiben ez a csere hozzájuttatja az embert anyagi szükségletkielégítésének eszközeihez” (Polányi 1957c: 243; 1986: 228–229).

A gazdasági folyamat helyváltoztató és elsajátítási mozgásokból áll. A helyváltoztató mozgások – termelés, szállítás – alapvető jelentőségűek. Az elsajátítási mozgások a javak forgalmára és adminisztrációjára terjednek ki. A forgalmat ügyletek, az adminisztrációt intézkedések alkotják. A gazdasági folyamat önmagában csak a csontváz, beilleszkedik a társadalmi viszonyokba, amelyekből az egyéneket mozgató motívumok származnak. A társadalmi viszonylatok teszék lehetővé a mozgások összefüggését, amin a folyamat egysége és stabilitása nyugszik. A gazdasági folyamat egységével és stabilitásával meghatározott funkciójú struktúrát alkot a társadalomban, helye a történeti fejlődés során változó. A gazdasági folyamat „beleszervezése” a társadalmi folyamatba többféle módon, különböző jellegű intézményekben lehetséges, ezért a gazdaság társadalomban elfoglalt helyének tanulmányozása tulajdonképpen annak tanulmányozása, hogyan szerveződött a gazdasági folyamat.

A szerveződés, azaz az egység és stabilitás, a részek összefüggésének és ismétlődésének biztosítása néhány modell kombinációjával érhető el, amelyeket Polányi az integráció formáinak nevez. Tapasztalati úton három fő formát különböztet meg: a reciprocitást, a redisztribúciót és a cserét. Ezek a formák egymást nem zárják ki, úgyhogy többnyire csak arról beszélhetünk, hogy egyik vagy másik forma domináns egy adott társadalomban. Azt, hogy melyik forma válik uralkodóvá, a háttérben működő társadalmi intézmények határozzák meg. Nézete szerint az integrációs formák között történeti sorrendet nem állapíthatunk meg.

A reciprocitás szimmetrikus csoportok korrelatív pontjai közötti mozgásokat jelöl, háttérként szimmetrikus elrendezésű csoportokat tételez fel. A javak tulajdonosváltozásának képlete AB/BA vagy $AB/BC/CA$.

A redisztribúció (újraelosztás) olyan elsajátítási mozgásokra vonatkozik, amelyekben a javak egy központba áramlanak, majd ebből a központból szétosztódnak. Feltételezi valamiféle központ meglétét egy társadalmi csoportban. Képlete BA/CA/DA/EA [...] és A/BCDE [...].

A csere a javak ellentétes irányú mozgását jelöli a tulajdonosok között piacrendszer keretében. Feltételezi árképző piacok meglétét, különben nem képes integráló erőként tevékenykedni. A cserének három fajtáját különbözteti meg Polányi:

1. a javak pusztá helyváltoztatását a személyek között elidegenítés nélkül;
2. szabott cserearányok melletti elsajátítást vagy elhatározás alapján történő cserét;
3. kialakított cserearány melletti elsajátítást vagy integratív cserét.

A 2. esetben azok a tényezők integrálják a gazdaságot, amelyek meghatározzák a cserearányokat, míg a 3. esetben maga a csere integrál (piacgazdaság).

A piaccal szorosan összefüggő fogalmak a kereskedelem, pénz és bizonyos piacelemek, amelyek alapvető jelentését ugyancsak fel kell tárnunk ahhoz, hogy nem-piaci gazdaságok vizsgálatára alkalmazhatók legyenek.

A kereskedelem a helyszínen rendelkezésre nem álló javak megszerzésének viszonylag békés módját jelenti. Belsőszültek között inkább csoport-, mint egyéni tevékenység, így a központba különböző közösségek találkozása kerül, amelynek csak egyik célja a javak cseréje. A specifikusságot növeli, hogy az export nem azonos csatornákon folyik az importtal. A kereskedelemnek ezt a specifikus jellegét a piac szünteti meg folytonos kapcsolatok kiépítésével, a javak és a szállítás közötti különbség eltörlésével, mert mindkettő árucikké válik a maga piacán.

A kétoldalúság szempontjából megkülönböztethető az *ajándékkereskedelem*, amelyet a viszonyossági kapcsolat jellemez, rendszerint szertartásos ajándékadásból áll, főnökök és uralkodók között történik, akik politikailag is kapcsolatban vannak egymással. A cikkek kincsek, csak az előkelők kereskedelme ez, amely határos népeknél demokratikusabb lehet. Az érintkezés ritka, kevés csereügylet fordul elő. Az *adminisztratív kereskedelem* többé-kevésbé formális egyezményeken nyugszik. A hangsúly az importon van, amely a kormányzat által ellenőrzött csatornákon folyik éppúgy, mint az export. Az ellenőrzés kiterjed az ügyletekre, cserearányokra, telephelyre, súlyokra, minőségre, tárolásra, őrzésre, személyzet ellenőrzésére, fizetésekre, hitel szabályozására. A cserearányok rögzítettek, ezért csak a minőséggel és a fizetési eszköz fajtájával lehet manipulálni. Viszonylag állandó kereskedelmi testületet

igényel. Fő intézménye a „kereskedelmi kikötő”³³ Harmadik formaként a piac-kereskedelem különböztethető meg.

A pénzt Polányi mennyiségileg mérhető eszközként definiálja, amelyet fizetés, értékmérés és csere, vagy e három használat valamelyikének eszközeként alkalmaznak. A fizetés kötelezettségek teljesítése. A pénz használata ilyen célból már korai időkben ismeretes, ez a funkció nem kereskedelmi ügyletekből ered, hanem inkább társadalmilag megszabott kötelezettségek teljesítéséből, mint a menyasszonyváltság, vérdíj, bírságok. Az értékmérés vagy a pénz mint számolóeszköz használata különböző fajta áruk mennyiségének kiegyenlítését jelenti meghatározott cél érdekében. A pénznek ez az alkalmazása nagy jelentőségű redistributív gazdaságokban. A pénz csereeszközként alkalmazása lehetővé teszi, hogy közvetett cserével, azaz több csereaktuson keresztül jusson hozzá valaki az áhított javakhoz. A pénznek ez a funkciója nem véletlen árucserékből, hanem a szervezett kereskedelemmel és a piacokkal összefüggésben keletkezik.

A piac az a hely, ahol a csere az ott képződő cserearányoknak megfelelően lezajlik. Két fő alkotó eleme a kereslettömeg és a kínálatömeg. Ha mindkettő jelen van, akkor piacról beszélhetünk, ha csak egyik, akkor piactípusú intézményről. A piac elemei közé tartoznak még a cserearány és a verseny. Funkcionális elemei a fizikai tér, áruk, szokás és törvény.

Az ár különböző javak közötti mennyiségi arányokat jelöl, hat rá az árucsere és az alkudozás, fluktuáló jellegű, csak a csere által integrált gazdaságok jellemzője. Ezért az ár helyett a különböző fajta javak mennyiségi kapcsolatainak általános jelölésére a semleges equivalencia kifejezés megfelelő.

Ezek a fogalmak, amelyeket Polányi alkalmasnak tart valamennyi társadalom gazdasági viszonyainak vizsgálatára.

Az itt vázolt gondolatrendszer egy sor problémát vet fel, amelyekből bírálói voltaképpen csak egyet ragadtak meg. Heves vita zajlott le 10 éven keresztül Polányi követői és az ellenzék között arról, hogy melyik megközelítési mód az egyedül üdvözítő, a gazdaság alapvető jelentéséből kiindulás vagy a gazdaságossági szemlélet, míg a viaskodók belefáradtak egymás meggyőzésébe.³⁴ Nem szentelt viszont senki figyelmet annak, hogy vajon helytállók-e

³³ A kereskedelmi kikötő védelmet nyújt, lehetővé teszi áruk tárolását, peres ügyekben bírót biztosít stb. (Polányi 1957c: 263; 1976: 262). Ezt a funkciót nemcsak tengerparti kikötők tölthetik be, hanem fontos kereskedelmi utak mentén fekvő szárazföldi városok is, amit jól példáznak a Szahara városai (Briggs 1958: 61–62).

³⁴ Polányit támadó tanulmányok: Rottenberg 1958; Burling 1962; LeClair 1962; Cook 1966. – Polányit védi Dalton 1961; Sahlins 1965. Mindkét irányzat jogosultságát vallja Cancian 1966. Az ahisztórikus gazdaságossági szemlélet kimerítő marxista kritikáját nyújtja Lange 1965: 239–273. Bírálja egyúttal azt a német gazdaságtörténeti iskolát,

azok az integrációs formák, amelyeket mint Polányi mondja „empirikusan” állapíthatunk meg (Polányi 1957c: 250). Mindenesetre némi kétséget támaszt, hogy az integrációs formák tulajdonképpen elosztási módok, márpedig éppen Polányi egyik követője, Sahlins állítja, hogy a javak mozgásának nem ugyanaz a szerepe civilizálatlan társadalmakban, mint a mienkben (Sahlins 1965: 140). Ebből következik, hogy termelés és elosztás áttételesebb viszonya mindenképpen tisztázandó volna, és e sorok írója ennek elhanyagolását látja Polányi fő gyengéjének. Ennek következtében tehetette meg Nash, hogy Polányi integrációs formáit egyszerűen a csere rendszereivé degradálta, kiegészítve Smelser mobilizációs rendszer fogalmával, amelyet a redisztributív és a piaci csere közé iktat. A mobilizációs rendszert a redisztribúciótól funkcionálisan különbözteti meg. Míg az utóbbi csökkenti a társadalomban a hatalom és presztízs különbsége alapján létrejövő szakadékot, addig a mobilizációs rendszer elősegíti és hangsúlyozza a hatalmi és tekintélykülönbségeket a társadalmi elit és a társadalom többi tagja között. Ebben a rendszerben a begyűjtött javak és szolgáltatások az elit által meghatározott célra fordítódnak (Nash 1966: 31–34).

Véleményem szerint az említett hiányosságból fakad az a merev felfogás, ahogyan Polányi a gazdasági integráció formáinak társadalmi intézmények általi meghatározottságát felveti. Csak az együttlétezését állapítja meg egyetlen statikus pillanatban, itt is úgy, hogy a társadalmi intézmény háttérként és mintegy szükséges előfeltételként szerepel. Ennek következtében gazdaság és társadalom dinamikus kölcsönhatását nem tudja megragadni, csak állóképet fest, amely összhangtan van a brit strukturális-funkcionalista antropológia társadalmi modelljével (Schneider 1974: 4).

Fogyatékoságai ellenére is lebilincselő elképzeléseivel Polányi hatalmas lendületet adott a gazdasági antropológiai vizsgálatoknak az Egyesült Államokban, és ezek keretében a csere tanulmányozása is jelentős felismerésekre vezetett. Paul Bohannon a nigériai tiveket tanulmányozva rájött, hogy a cse-reügyleteknek egymástól elkülönült szférái állapíthatók meg, az elkülönülten cirkuláló anyagi javak és szolgáltatások, a csere elve, az értékítélet és a különféle erkölcsi megítélés szerint (Bohannon 1959).

A tivek esetében e szférák a létfenntartási javak szférája, a presztízsjavak szférája és az emberekre való jog (itt asszonyokra való jogra kell gondolnunk) szférája volt. Az olyan gazdaságot, amelyben a cse-reügyletek szférákra osztottsága figyelhető meg, Bohannon multcentrikus gazdaságnak tekinti. Megkülönbözteti az elkülönült szférák közötti ügyleteket, a konverziókat (conversion), az egyes szférákon belüli ügyletektől, az átengedések-

amelyhez Polányi közel áll, az iskola legfőbb gyengéjének az elmélet gazdasági kutatásokból való kiküszöbölését tartva (Lange 1965: 273–285).

tól (conveyance). A csere szférális megosztottságával kapcsolatos gondolatait Bohannan továbbfejlesztette Daltonnal írott közös tanulmányában, amellyel az afrikai piacokat bemutató tanulmánykötetet vezették be (Bohannan – Dalton 1962). Megállapítják, hogy a Bohannan által a tiv gazdaság kapcsán felvetett kategóriák általában alkalmasak az afrikai gazdaságok jellemzésére. Finomítják a konverzió kérdését, hangsúlyozva, hogy a konverzió mindig erkölcsi ítéletet kihívó cselekedet. Ott, ahol a konverziót a társadalom intézményesítette, a csekélyebb értékű javakért nagyobb értékű javakat szerezni képes egyéneket a társadalom sikeres embereknek tekinti. Ahol az intézményesítés nem történt meg, ott a hasonló ügyeskedő tevékenységét rosszallás kíséri. A csereszférák mellett beszélnek a gazdaság egészének szférális megosztottságáról is Polányit követve, reciprokatív, redisztributív és piaci szférákat különválasztva. Végül arra a következtetésre jutnak, hogy a forgalom elkülönült szféráit a minden pénzfunkciót ellátó pénz dönti le.

Bohannan és Dalton vizsgálatai mellett különös figyelmet érdemel még a Polányi munkásságát követő időszakban Sahlins tanulmánya, aki a reciprokatív cserét vette bonckés alá (Sahlins 1965). Sok nép csereügyleteit áttanulmányozva arra a következtetésre jutott, hogy a reciprok viszonylatok absztrakt módon kifejezhetők egy kontinuum mentén elhelyezve, olyan viszonylatok, amelyek a csere „adok-kapok” természetén alapulnak. Sahlins valójában nem viszonyossági eseteket rendez egymást követő sorba, hanem az ajándékozás és a csere különböző eseteit, amelyek egyik végén a meghatározott viszonzással nem járó, társadalmi indítékokból származó, altruista ajándékozás áll, amelyet általánosított reciprocitásnak (generalized reciprocity) nevez, másik végén a cserélő felek maximális haszonra törekvése áll, melyet negatív reciprocitásnak (negatív reciprocity) nevez. Az így nyert kontinuum tulajdonképpen nem a csereügyletek valamiféle egymásutánját fejezi ki, hanem a javak egyik tulajdonostól a másikhoz kerülésének különböző módjait a hozzájuk fűződő attitűdökkel, nem véve figyelembe, hogy ezek között a módok között nemcsak minőségi, hanem történeti különbségek is lehetségesek. A reciprokatív cserét a rokonsági távolsággal, ranggal, vagyonnal, élelemmel állította kapcsolatba. Külön tárgyalta az egyensúlyban levő reciprocitást (balanced reciprocity), összefüggésben azokkal a társadalmi egyezményekkel, amelyeknek velejárója.

3.

Rövid áttekintésünk megmutatta, hogy a csere etnológiai kutatása az etnológia általános fejlődésvonalához igazodott, a jelenség létrejöttének felde-

rítésére irányuló spekulációktól elvezetett a csere társadalmi funkciójának felismeréséhez, és ez az előrehaladás az alapos terepmunkákból származó ismeretgyarapodás következménye volt. A jelentős eredmények ellenére mégsem állítható, hogy a kutatások kiterjedtek volna mindazon összefüggésekre, amelyek a cserét meghatározzák, és mindazon elméleti impulzusokat hasznosították volna, amelyek az elmúlt két évszázadban az etnológia egyéb ágaiban termékenyítőknél bizonyultak. A leginkább elhanyagolt területnek a csere és a gazdasági folyamat egyéb mozzanatai közötti viszony látszik, különösen termelés és csere, valamint fogyasztás és csere kapcsolata. Fogyasztás és csere viszonyát – legalábbis a törzsi társadalmak szintjén – eddig alaposabban csupán egy elméleti indíttatású és meglehetősen sivár eredménnyel záródó vitában vetették fel, amely akörül forgott, hogy létezik-e többlettermék, és ha igen, valóban motorja-e az emberi haladásnak (Pearson 1957; Harris 1959; Dalton 1960). Minthogy e vita résztvevői a marxi értéktöbblet és a többlettermék fogalma között sem voltak képesek világosan különbséget tenni (Pearson 1957: 327–334; Dalton 1960: 488–489), így nem csodálkozhatunk azon, hogy a végkövetkeztetés a fogalom alkalmazásáról való lemondás lett (Dalton 1960: 487), ahelyett, hogy a többletet kutatásra mozgósító fogalommá avatták volna. Ami az empirikus vizsgálódásokat illeti, szinte kizárólag a táplálkozásra korlátozódnak, így e téren jelentős előrelépés egyelőre nem várható. Termelés és csere összefüggéséről jóval több anyag áll a kutatás rendelkezésére, egyes példáit magam is elemeztem,³⁵ és a hazai kutatásban elméleti szintű összefüggésük felvetése³⁶ is igazolta: e vizsgálódások révén lehet túllépni Polányi elképzeléseinek határain, megragadni a cserét történelmi dinamikájában, amihez az elméleti alapot már Marx műveiben megtalálhatjuk.

³⁵ Sárkány 1970a 1973. – Igen tanulságos erről az összefüggésről Godelier elemzése az új-guineai baruják sókereskedelme kapcsán: Godelier 1973: 259–293.

³⁶ Földes 1974; 1976 – hogy hazai példát említsek.

IRODALOM

BELSHAW, Cyril S.

- 1955 *In Search of Wealth. A Study of the Emergence of Commercial Operations in the Melanesian Society of Southeastern Papua.* /American Anthropological Association Memoir 80./ Menasha, WI., American Anthropological Association.

BOAS, Franz

- 1897 *Social Organization and Secret Societies of the Kwakiutl Indians.* (Report of the US National Museum for 1895.) Washington, Government Printing Office, 311–738.

BOHANNAN, Paul

- 1967 The impact of money on an African subsistence economy. In Dalton, Georg (ed.) *Tribal and Peasant Economics.* Garden City, N.Y., Natural History Press, 123–136. [Újraközlés, eredetileg: *The Journal of Economic History*, 1959 19 (4): 491–503.]

BOHANNAN, Paul – DALTON, George (eds.)

- 1962 *Markets in Africa.* /Northwestern University African Studies 9./ Evanston, Ill., Northwestern University Press.

BRIGGS, L. Cabot

- 1958 *The Living Races of the Sahara Desert.* /Papers of the Peabody Museum XXVIII. No. 2./ Cambridge, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology.

BURLING, Robbins

- 1962 Maximization theories and the study of economic anthropology. *American Anthropologist* 64: 802–821.

CANCIAN, Frank

- 1966 Maximization as norm, strategy and theory: a comment on programmatic statements in economic anthropology. *American Anthropologist* 68: 465–469.

COOK, Scott

- 1966 The obsolete „anti-market” mentality: a critique of the substantive approach to economic anthropology. *American Anthropologist* 68: 323–345.

DALTON, George

- 1960 A note of clarification on economic surplus. *American Anthropologist* 62: 483–490.
- 1961 Economic theory and primitive society. *American Anthropologist* 63: 1–25.

- 1969 Theoretical issues in economic anthropology. *Current Anthropology* 10: 63–102.
- DALTON, George (ed.)
 1967 *Tribal and Peasant Economics. Readings in Economic Anthropology*. Garden City, N.Y., Natural History Press.
- FIRTH, Raymond
 1957 The Place of Malinowski in the History of Economic Anthropology. In Firth, Raymond (ed.): *Man and Culture: An Evaluation of the Work of Bronislaw Malinowski*. London, Routledge and Kegan Paul, 209–228.
 1958 *Human Types*. New York, New American Library and Mentor Books.
- FOGG, Walter
 1938 A tribal market in Spanish Morocco. *Africa* 11: 428–458.
- FÖLDES László
 1974 Csereformák a hagyományos társadalmakban. *Világosság* 15 (8–9): 483–493.
 1976 Árucseré és piac a hagyományos társadalmakban. *Világosság* 17 (6): 343–351.
- FRÖHLICH, Willy
 1940 Das afrikanische Marktwesen. *Zeitschrift für Ethnologie* 72: 234–328.
- FUSFELD, Daniel B.
 1957 Economic theory misplaced: livelihood in primitive society. In Polanyi, Karl – Arensberg, Conrad M. – Pearson, Harry W. (eds.) *Trade and Market in the Early Empires*. Glencoe, Free Press, 342–356.
- GODELIER, Maurice
 1973 *Horizon, trajets marxistes en anthropologie*. Paris, Maspero.
- GRAEBNER, Fritz
 1910 Handel bei Naturvölkern. In Andree, Karl: *Geographie des Welthandels*. 1–3. Frankfurt/Main, Keller, 1: 149–218.
- GREGORIUS, P.
 1966 Die Idee, Terminologie und Funktion des Güterausstausches bei den Primitiven. In Haekel, Josef: *Die Wiener Schule der Völkerkunde*. Horn-Wien, Verlag Ferdinand Berger, 144–158.
- GRIERSON, Hamilton
 1903 *The Silent Trade*. Edinburgh, William Green and Sons.
- HARRIS, Marvin
 1959 The economy has no surplus. *American Anthropologist* 61: 185–199.
- HERODOTOS
 1892–1893 *Herodotos történeti könyvei*. Budapest, Franklin-Társulat.

- HERSKOVITS, Melville J.
 1952 *Economic Anthropology*. New York, Alfred A. Knopf.
- HOYT, Elisabeth E.
 1926 *Primitive Trade*. London, Kegan Paul, Trench, Trubner.
- LANGE, Oscar
 1965 *Politikai gazdaságtan*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- LECLAIR, Edward E.
 1962 Economic theory and economic anthropology. *American Anthropologist* 64: 1179–1203.
- LÉVI-STRAUSS, Claude
 1953 Social Structure. In Koeber, Alfred L. (ed.): *Anthropology Today*. Chicago, The University of Chicago Press, 524–552.
- LOWIE, Robert H.
 1937 *The History of Ethnological Theory*. New York, Farrar & Rinehart.
- MALINOWSKI, Bronislaw
 1921 The primitive economics of the Trobriand Islands. *Economic Journal* 1–16.
 1922 *Argonauts of the Western Pacific*. London, Routledge & Sons – New York, E.P. Dutton.
 1926 *Crime and Custom in Savage Society*. Paterson, N.J., Littlefield, Adams & Co. [1959-es reprint kiadás.]
- MARX, Karl
 1857–1859 [1972] *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I–II.* / Marx és Engels Művei 46: II./ Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
 1867 [1967] *A tőke I.* /Marx és Engels Művei 23./ Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- MAUSS, Marcel
 1967 *The Gift*. New York, Norton. (Eredeti francia kiadás 1925.)
- MÁTYÁS Antal
 1963 *A polgári közgazdaságtan története*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- MICHA, Franz Josef
 1959 Die Tauschmittel an den Märkten der zentralaustralischen Eingeborenen. *Anthropos* 54: 377–400.
- NAGY Piroska
 1951 Le „Troc Muet”. *Acta Ethnographica* 2: 293–345.
- NASH, Manning
 1966 *Primitive and Peasant Economic Systems*. San Francisco, Chandler Publishing Company.

- 1967 The organization of economic life. In Dalton, George (ed.): *Tribal and Peasant Economics. Readings in Economic Anthropology*. Garden City, N.Y., Natural History Press, 3–12.
- PEARSON, Harry W.
- 1957 The economy has no surplus: critique of a theory of development. In Polanyi, Karl – Arensberg, Conrad M. – Pearson, Harry W. (eds.) *Trade and Market in the Early Empires*. Glencoe, Free Press, 320–341.
- POLÁNYI, Karl [Károly]
- 1957a Marketless trading in Hammurabi's time. In Polanyi, Karl – Arensberg, Conrad M. – Pearson, Harry W. (eds.) *Trade and Market in the Early Empires*. Glencoe, Free Press, 12–26.
- 1957b Aristotle discovers the economy. In Polanyi, Karl – Arensberg, Conrad M. – Pearson, Harry W. (eds.) *Trade and Market in the Early Empires*. Glencoe, Free Press, 64–95.
- 1957c The economy as an instituted process. In Polanyi, Karl – Arensberg, Conrad M. – Pearson, Harry W. (eds.) *Trade and Market in the Early Empires*. Glencoe, Free Press, 343–370.
- 1966[1972] *Dahomey és a rabszolgakereskedelem*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1976 *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- POLÁNYI, Karl – ARENSBERG, Conrad M. – PEARSON, Harry W. (eds.)
- 1957 *Trade and Market in the Early Empires*. Glencoe, Free Press.
- RADCLIFFE-BROWN, Alfred Reginald
- 1922 *The Andaman Islanders*. Cambridge, Cambridge University Press.
- ROTTENBERG, Simon
- 1958 Review of 'Trade and market in the Early Empires'. *American Sociological Review* 48: 675–678.
- SAHLINS, Marshall D.
- 1965 The sociology of primitive exchange. In Banton, Michael (ed.): *The Relevance of Models for Social Anthropology*. London – New York, Tavistock, Praeger, 139–236.
- SÁRKÁNY Mihály
- 1970a Az okiotok csereviszonyainak elemzése. *Ethnographia* LXXXI: 565–577.
- 1970b Gazdasági antropológiai irányzatok. *Népi Kultúra—Népi Társadalom* IV: 317–356.
- 1973 A közösségek közötti csere. Északkelet-Arnheimföld lakói. *Dissertationes Ethnographicae* I: 27–55.

- 1977 Somló Bódog az ősi társadalom gazdaságáról. *Szociológia* 4: 516–421.
- SCHNEIDER, Harold K.
1974 *Economic Man*. New York – London, Free Press.
- SOMLÓ, Felix
1909 *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. Bruxelles – Leipzig – Paris, Institut Solvay de Sociologie. Notes et mémoires. Fascicule 8.
- SUNDSTRÖM, Lars
1965 *The Trade of Guinea*. /Studia Ethnographica Upsaliensis XXIV./ Lund, Hakan Ohlssons.
- СЕМЕНОВ, Юрий Иванович
1973 Теоретические проблемы „экономической антропологии”. In Бромлей, Юлиан Владимирович (отв. ред.): *Этнологические исследования за рубежом*. Москва, Наука, 30–76.
- THURNWALD, Richard
1921 *Die Gemeinde der Banaro*. Stuttgart, Verlag von Ferdinand Enke.

• SOMLÓ BÓDOG AZ ŐSI TÁRSADALOM GAZDASÁGÁRÓL

Somló Bódognak „Der Güterverkehr in der Urgesellschaft” című könyve olyan időszakban íródott, amikor a csere-, tágabban a forgalmi viszonyok etnológiai tanulmányozása még csak a kezdeteknél tartott. Az adatok ugyan Hérodotosz óta gyűltek, és legalábbis ami a törzsi társadalmaknak a gyarmatosítókkal való érintkezéséből fakadó csereügyleteket illeti, meglehetősen nagyszámúak voltak, de kevés olyan alapos terepmunka állt rendelkezésre, amely a törzsi társadalmakon belüli viszonyokat tárgyalta volna. Másfelől, és ezt legalább ennyire fontosnak tarthatjuk, hiszen a szerző fejtegetései is ezzel kezdődnek, a gazdaság megismerésére irányuló kutatások középpontjába a termelés, hozzátehetjük főként a termelési technika megismerése került; a technika fejlődési vonalai mentén vázolták fel egymást követő nemzedékek a társadalmi fejlődés egyes fokozatait, állomásait (Somló 1909: 3), elhanyagolva azt a kérdést, hogy a technikák is csak teljes gazdasági rendszerekben értelmezhetők, amelyeknek részét képezik az érintkezésrendszerek is. A technikákkal a rokonság és a család különböző formáit, vagy éppen a vallás fejlődésének egyes fokozatait állították közvetlenül párhuzamba, ami lehetetlenné tette igazi összetartozásuk, meghatározottsági viszonyaik megértését. Amennyiben a csereügyletek mégsem kerültek el a kutatók figyelmét, úgy a leírások szinte kivétel nélkül olyan adásvételi aktusokról születtek, amelyek hasonlítottak azokhoz az ügyletekhez, amelyeket a kutatók saját társadalmaikból ismertek, és ezeket a forgalom egyéb lehetséges formáitól elszakítva tárgyalták. Ilyen körülmények között nem lepődhetünk meg azon, hogy az első nagyobb szabású cseremonográfia a csekély jelentőségű néma csere jelenségről íródott (Grierson 1903), hogy Somló, majd egy évvel később Graebner (1910: 149–218) áttekintéséig rövidebb anyagösszeállítások voltak csak olvashatók, és jó néhány tévképzet élt etnológusok, közgazdászok körében a törzsi társadalmak csereviszonyairól.

Somló a javak forgalmát a maga teljességében kívánja szemügyre venni, amikor választ keres azokra a kérdésekre, hogy milyen gazdasági kapcsolatokra nyújtanak lehetőségeket az ember legkezdetlegesebb társadalmi együttese, hogyan jut el a termék egyéntől egyénig, csoporttól csoportig, s végül hogyan jellemezhető a társadalmi fejlődés kezdetén álló közösségek gazdasága (Somló 1909: 3–4).

Amikor kérdéseire választ keres, tisztában van azzal, hogy nem minden törzsi társadalom vehető figyelembe, mint a legkezdetlegesebb társadalom, vagy mint a nyilvánvalóan relatív értelmű „őstársadalom” reprezentánsa. A szá-

mításba vehető társadalmak kiválasztását nagymértékben megnehezíti, mint felismeri, a megfelelő társadalmi tipológia hiánya. Érvelésében Somló (1909: 5) a holland Steinmetz-hez (1900: 3) kapcsolódik, aki néhány évvel korábban nem azzal a szándékkal vetette fel ezt a problémát, hogy az egyre-másra születő társadalomfejlődési sémák helyett újat nyújtson (gondoljunk csak Schurtz, Vierkandt, Grosse, Hahn elképzeléseire),¹ hanem azért, hogy a társadalmak olyan gyűjteményének helyreállítását szorgalmazza, amely szilárdabb alapot nyújtana az összehasonlító kutatásokhoz azáltal, hogy a hasonló jelenségek valóban hasonlókkal legyenek összevethetők. Erre Steinmetz feltételezése szerint akkor lett volna lehetőség, ha 1000–1500 társadalom leírása állt volna rendelkezésre. Ő maga neki is látott egy ilyen gyűjtemény kialakításához, amit a század eleji holland kutatók használtak is.²

A tipológia iránti igény felvetése azonban még nem eredményezett elfogadott tipológiát, így hát Somló sem tehetett mást, mint kortársai. Azoknak a társadalmaknak az anyagát vonta be vizsgálódásai körébe, amelyeket az etnológusok általában kezdetleges zsákmányolóknak tekintettek. Megjegyzendő, hogy a kör, amely az ausztráliaiakat, a tasmániaiakat, a botokudokat, a tűzföldi indiánokat és a ceyloni veddákat ölelte fel, azóta bővíthető lenne. Említést érdemel továbbá, hogy a mai kutató az Ausztrália északi és északkeleti részén lakó csoportok esetében elővigyázatosabban nyúlna az adatokhoz, tekintettel az idelátogató makasszár és melanéz hajósok kulturális hatására, amit Thomson mutatott ki igen meggyőzően (Thomson 1949: 51–52), tekintettel további gazdálkodásukra, amelynek a cikász- [szágó]pálma és a *bunya-bunya* [Araucaria bidwillii] termelésének rendszeres betakarítása a Lips által aratógazdálkodásnak nevezett fejlődési fokra jellemző vonásokat kölcsönzött (Lips 1938; 1962: 102–103). Somló anyagkezelésében azonban kora átlagának színvonalán állt, nem figyelt fel a finomságokra. Nem hasznosította – bizonyára nem is ismerte – azokat az eredményeket sem, amelyekre Graebnernek az óceániai kultúrkörök és kultúrrétegek viszonyát tisztázni kívánó vizsgálatai vezettek, amelyek részét képezték az ugyancsak az eredményesebb összehasonlító vizsgáldás érdekében megkezdett kultúrtörténeti vizsgáldássorozatnak.³

¹ Schurtz 1893; Vierkandt 1898: 21, 61–75; Grosse 1896; Hahn 1891: 64, 481–487; Hahn 1892: 38, 8–12, hogy csak néhányat említsünk. A számos teóriáról alapos áttekintést nyújt Koppers 1915–1916: 10–11, 611–651, 971–1079. Somló kortársaira nézve különösen a 979–1041. oldalakon.

² Steinmetz munkásságáról és adattáráról írt: Köbben 1952: 82, 129–146 és Kloos 1975.

³ Graebner (1905: 28–53) Ausztráliában két negrid réteget különböztetett meg, továbbá egy nyugati pápuának nevezett réteget, amelyet a nyugati, északi és keleti partvidék lakói hordoztak. Az összehasonlító kutatásoknál az időrend figyelembevételét már sürgette Ratzel (1904: 40).

Irodalomjegyzéke alapján azonban elmondható Somlóról, hogy minden lényeges, addig megjelent leíró munka megfordult a kezében, és különösen ami az ausztráliai viszonyok leírását illeti, az anyag mennyisége lenyűgöző. Elsősorban Ausztrália nyújtja általánosításai alapját is. A fejlettebb fokon álló földművelőkről és az európai őstörténetből közölt adatai csekély bizonyító erővel bírnak, és a munkába feleslegesen is kerültek be.

Áttekintésének végén Somló arra a következtetésre jut, hogy „[...] valamennyi itt megvizsgált törzs ismeri a javak fogalmát, éspedig a törzsek közötti cserét éppúgy, mint a javak forgását a törzsön belül” (Somló 1909: 155). Ezzel cáfolja azt a korábbi munkákban felmerült ötletet, mely szerint akadnak népek a világon, amelyek a cserét nem ismerik. A formák azonban nem mindig termékcserek – állapítja meg Somló. Akadnak ügyletek, amelyek ajándékjellegűek, ám „[...] rendkívül félrevezető, ha ezeket az ügyleteket ajándékozásnak nevezzük. Ez a jogi ügylet annyiban látszik hasonlónak az ajándékozáshoz, hogy természeténél fogva egyoldalú adás, aminek egyoldalú elfogadás felel meg, továbbá ennek az adománynak a nagysága, mint egyáltalán az adás maga, az adakozó egyoldalú elhatározásától függ. A cseréhez közelít mégis annyiban, hogy az adás viszonzás elvárásával történik, és erre rendszerint igen erőteljesen kötelez is. Az adomány és a kötelező viszonzás értékére nézve megrögzött szokások érvényesek. Talál ez ezért ezt a jogi ügyletet ajándékcsere néven.” (Somló 1909: 156–157) Megerősítése volt ez egy Grierson által korábban megpendített gondolatnak, amelynek részletes kibontását majd Mauss-nál találhatjuk meg: az ajándék lényegéhez tartozik, hogy viszonzással jár (Grierson 1903: 17–22, 39–40 és Mauss 1967).

Az ajándékcserek mellett felfigyel Somló a javak forgalmának más, főként törzsön belüli formáira is, amelyeket leadási kötelezettségek néven fog össze. Ilyen kötelezettségek nem csupán családon belül vagy rokonok között, hanem főnök és az uralma alatt állók között is kialakulhatnak, mint ahogyan ki is alakulnak. Lényege ezeknek a leadásoknak, hogy kényszerítő előírások vonatkoznak rájuk (Somló 1909: 163–164).

Az ajándékcserek és a leadási kötelezettségek, adókötelezettségek arra a következtetésre készítetik Somlót, hogy a vizsgált népek körében a javak forgalmának fejlett formáival találkozunk mind a törzsek közötti, mind a törzsön belüli szférát illetően, amelynek megismerése nélkül nem alakulhat ki helyes képünk a gazdaságról ezen a fejlettségi fokon (Somló 1909: 164). Igen komoly és első ízben megszületett felismerésről van szó, amely a Polányi utáni antropológiában úgy írható le, mint a reciprokativ és redisztributiív szféra összefonódása a törzsi gazdaságban, aminek első jól dokumentált példáját majd csak 13 év múlva teszi közzé Malinowski a Trobriand-szigetek csere-

viszonyainak leírásában (Malinowski 1922). Egyúttal olyan felismerés is volt ez, amely igen jótékonyan befolyásolhatta volna a kutatásokat, amennyiben a csere kialakulásának körülményei, kezdetleges formái iránti szükségszerűen meddő érdeklődésről elfordíthatta volna a kutatások fókuszát. Az ez idő tájt uralkodó felfogás szerint, amely Grierson monográfiájára támaszkodott, minden csere ősfarmája a néma csere volt. Természetes tehát, hogy Somló figyelme is kiterjedt erre a jelenségre, de kevés példáját találta a vizsgált népeknél, és ahol előfordult, ott évezredek cserekapcsolatok fűzték össze a zsákmanányoló népeket fejlett civilizációkkal, mint a ceyloni veddák esetében. Ezért elutasítja a szerző azt a gondolatot, hogy a néma cserében a csere ősfarmáját lássuk (Somló 1909: 159–163). Álláspontját azóta további meggyőző elemzések támasztják alá, különösen az afrikai anyag vizsgálata (Herskovits 1952; Sundström 1965: 25–31).

Kevésbé meggyőzőek Somló fejtegetései a munkamegosztás és a csere viszonyáról. Míg messzemenően egyetérthetünk vele abban, hogy a csere, a javak forgalma a munkamegosztást elmélyítheti, sőt a kasztosodás irányába mutató fejlődést is elindíthat (Somló 1909: 166) – bár ez utóbbi tétel bizonyítására más típusú társadalmak anyagát kellett volna felhasználnia –, nem fogadható el az állítása, hogy nem annyira a csere következik a munkamegosztásból, mint „[...] inkább a munkamegosztás kifejlődése nem érhető meg javak előzetes forgása nélkül” (Somló 1909: 165). Véleményem szerint itt a kérdésfeltevés hibás. Elűtő természeti környezetben, különböző gazdálkodást folytatva létrejöhetnek eltérő jellegű és más-más termékeket előállító kultúrák egymás közelségében. Ha közöttük cserére kerül sor, akkor a csere nem munkamegosztást fejleszt ki, hanem mint Marx fogalmazza meg: „[...] vonatkozásba hozza a megkülönböztetett területeket és ily módon egy társadalmi össztermelés többé vagy kevésbé egymástól függő ágaivá alakítja őket. Itt a munka társadalmi megosztása eredetileg különböző, de egymástól független termelési területek cseréje révén jön létre” (Marx 1976: 330). Vagyis munkamegosztásról nem beszélhetünk egymással nem cserélő gazdasági egységek között, viszont a cserével meglévő különbségek kerülhetnek vonatkozásba, jelenhetnek meg munkamegosztásként, és természetesen a rendszeressé vált csereügyletek fokozott specializációra ösztönözhetnek.

Nem győz meg továbbá adataival Somló arról sem, hogy valóban előfordulnak termékcserék az ajándékcserek mellett a közösségen belüli cserekapcsolatokban (Somló 1909: 166). Ennek a kérdésnek a tisztázása pedig igen lényeges, hiszen a személytelen jellegű csereügylet létrejöttének feltételeire világíthat rá. A múlt századi közgazdászok, Marx is, azt a véleményt hangsúlyozták, hogy a csere különböző közösségek határai mentén bontakozik ki.

A napjainkig felhalmozott etnológiai anyag változatlanul ennek a nézetnek megerősítésére készítette a kutatók többségét (Marx 1972: 28; Graebner 1910: 149–218, 155 és Herskovits 1952: 181).

Fejtegetései végén Somló eljut a kezdetleges gazdasági alakulatok jellege megítélésének kérdéséhez, ami korábban abban az ellentétárban fogalmazódott meg, hogy kezdetben „őskommunizmus” volt-e, vagy pedig, mint Bücher fogalmazott „az egyedi élelemkeresés”, „az egyedi szükségletkielégítés” (Bücher 1913: 7–30) fokán tengették életüket az emberek. Azt hiszem nem szükséges a kérdés jelentőségét hosszan fejtegetnem, oly nyilvánvaló, hogy itt a tudományos igazságkeresés mellett milyen nagy szerepet kapott az ideológiai mozzanat. Az őskommunizmus hirdetése egyet jelentett azzal, hogy tagadja valaki a kapitalizmusnak az emberi természetből fakadó jellegét, megkérdőjelezését jelentette annak a szemléletnek, hogy az emberi történelem nem állt másból, mint abból a folyamatból, hogy az egyes ember egyéni érdekeit mind nyilvánvalóbban juttatta kifejezésre, szaporítva ezzel azoknak a gazdasági elemeknek a számát, amelyek a kapitalista gazdaságban teljesedtek ki. Az ellentétesen érvelők pedig nyilvánvalóan azt akarták bizonyítani, hogy éppen az ember lényegi vonásai mindazok, amelyek a kapitalizmusban megnyilvánultak, következésképpen már az emberi fejlődés hajnalán is jelen kellett legyenek. Olyan vita volt ez, amely választóvíznek bizonyult az etnológiában, és mindmáig nem zárult le, jóllehet a törzsi társadalmak legfontosabb termelőeszközének, a földnek a tulajdonviszonyairól megismert tények már a múlt században lehetővé tették az egyértelmű állásfoglalást, időszerűvé nem azt a kérdést téve, hogy közösségi vagy magántulajdonban volt-e a föld, hanem azt, hogy „[...] milyen volt a formája a közös földtulajdonnak” (Engels 1949: 143).

Ebben a vitában, mint mindenkor, Somló megkísérelt a tényeknek megfelelően állást foglalni. Nem találja szerencsésnek az őskommunizmus kifejezést, bár megállapítása szerint még mindig közelebb áll az igazsághoz, mint az „egyedi élelemkeresés” gazdasági fok tételezése. A kommunisztikus értelmezéssel szemben felhossa a gazdasági egységeken, sőt még a családon belül is megfigyelhető munkamegosztás tényét, amelynek következtében megítélése szerint nem beszélhetünk egyszerűen kollektív termelésről „[...] minthogy a termékek mindenekelőtt a termelők magántulajdonába kerülnek, és részben a termelők fogyasztják el őket, részben ajándékcsere és leadási kötelezettségeken keresztül jutnak el egyes egyénekhez mint fogyasztókhoz. Emellett hangsúlyozandó, hogy a javak forgalma a csoporton belül, amely számunkra összetett gazdasági egységnek tűnik, a mindennapi élet normális lefolyásához tartozik.” A javak forgalmának ténye egyúttal ellentmond az „egyedi élelemkeresés” fok tételezésének is, hiszen ellentétes az önellátás tendenciájával, amely ugyan mindjób-

ban érvényesül, amint a társadalomfejlődés mind alacsonyabb fokára érünk, de sohasem válik kizárólagossá. Ráadásul a legkezdetlegesebb társadalmakban a gazdasági egység nemhogy nem az individuum, de mégcsak nem is a család, hanem egy szélesebb körű társadalmi egység. Épp ezért mindkét értelmezést elveti Somló, és a fejlődés legelső fokára olyan összetett gazdálkodó csoportot helyez „[...] amely egymástól kölcsönösen függő egyénekből és kisebb gazdálkodó csoportokból áll [...]” (Somló 1909: 175–177).

Somló állásfoglalása, noha nem kétséges, hogy az adatok lelkiismeretes tanulmányozásán alapul, a szembeszegülő álláspontok olyan összebékítési kísérlete, amely semmitmondó a vita lényegét illetően. Ezenfelül a rendelkezésre álló adatok (és nem az etnológiában akkor már ismert adatok) nem voltak elegendőek, s főként jellegükben megfelelőek ahhoz, hogy az újratermelési folyamat mozzanatai közötti viszonyt, ezen keresztül a zsákmányolás szintjén élő társadalmak gazdaságát átfogó termelési viszonyt világosan láthassa azzal a megközelítési móddal, amelyben a leírt adat nagyobb szerepet kapott, mint a forráskritika, amelyben valamiféle „tisztá indukció” elérésére törekvés kísért, és az adatok tisztelete elfedi hiányukat: Somló anélkül kísérli meg az ősi társadalom gazdasági jellegét meghatározni, hogy egyetlen szót pazarolna a legfontosabb termelőeszköz, a föld tulajdonviszonyaira.

Végezetül érdemes néhány szót szólni Somló szempontjaiban valóban előremutató munkájának hatásáról. Szinte egyértelműen állapítható meg – legalábbis jelenlegi ismereteink szerint –, hogy eredményei nem kerültek be az etnológia vérkeringésbe. Munkáját bizonyosan ismerte Mauss, aki az ajándékról szóló tanulmányában jó néhány, Somlóéval összecsengő felismerésre jutott, és egy helyütt hivatkozik is rá, mint az önellátó gazdaság gondolatát hozzá hasonlóan elvető kutatóra (Mauss 1967: 83). Megemlékezik továbbá munkájáról Wilhem Schmidt a tulajdonról írott könyvében, felsorolván az ausztrálokra vonatkozó forrásmunkák között, ám a szövegből kitetszőleg nem hasznosította (Schmidt 1937: 241). Bibliográfiájába felvette a könyvet Micha is a közép-ausztráliai csereviszonyokról írott tanulmányában, de nem hivatkozik rá (Micha 1959: 54, 377–400). Ezzel szemben a Somló által képviselt szemlélet, tudniillik a forgalmi szféra teljes terjedelemben való figyelembe vétele, a kölcsönös ajándékcserre kapcsolatok mellett a főnök körül kialakuló cserehálózat felismerése olyan eredmények voltak, amelyek előre mutathattak Polányi munkássága, a reciprokativ és redisztributív gazdaságok modelljének kidolgozása felé (Polányi 1957: 243–270), s noha Polányi sehol sem emlékezik meg Somló könyvéről, nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy ifjú korában, akár mind a kolozsvári egyetem hallgatója, akár mint a Galilei kör elnöke és a Huszadik Század olvasója, tudomást szerezhetett Somló elgondolásairól.

IRODALOM

BÜCHER, Karl

1913 *Die Entstehung der Volkswirtschaft*. Tübingen, Laupp.

ENGELS, Frigyes

1949 *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Budapest, Szikra Kiadó.

GRAEBNER, Fritz

1905 Kulturkreise und Kulturschichten in Ozeanien. *Zeitschrift für Ethnologie* 37: 28–35.1910 Handel bei Naturvölkern. In Andree, Karl (ed.): *Geographie des Welthandels*. 1–3. Frankfurt/Main, Keller, 149–218.

GRIERSON, Philip James H.

1903 *The Silent Trade*. Edinburgh, William Green & Sons.

GROSSE, Ernst

1896 *Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft*. Freiburg–Leipzig, J. C. B. Mohr.

HAHN, Eduard

1891 Waren die Menschen der Urzeit zwischen der Jägerstufe und der Stufe des Ackerbaues Nomaden? *Das Ausland* [Stuttgart] 64: 485–487.1892 Die Wirtschaftsformen der Erde. *Petermanns Mitteilungen* 38: 8–12.

HERSKOVITS, Melville J.

1952 *Economic Anthropology*. New York, Alfred A. Knopf.

KLOOS, Peter

1975 Anthropology and Non-Western Sociology in the Netherlands. In Kloos, Peter – Claesen, Henri Joannes Maria (eds.): *Current Issues in Anthropology: the Netherlands*. Rotterdam, Anthropological Branch of the Netherlands Sociological and Anthropological Society, Department of Education and Science of the Netherlands and the Foundation for Anthropology, 10–29.

KOPPERS, Wilhelm

1915–1916 Die ethnologische Wirtschaftsforschung. *Anthropos* 10–11: 611–651, 971–1079.

KÖBBEN, Andreas Johannes Franciscus

1952 New Ways of Presenting an Old Idea: The Statistical Method in Social Anthropology. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 82: 129–146.

LIPS, Julius

1938 Regierungs- und Verwaltungsformen bei den Naturvölkern. *Zeitschrift für freie deutsche Wissenschaft*. (Libres recherches allemandes) Teil I., Jg. 1. Nr. 1. Teil II. Jg. I. Nr. 2.

- 1962 *A dolgok eredete*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- MALINOWSKI, Bronislaw
 1922 *Argonauts of Western Pacific*. London–New York, Routledge & Kegan Paul.
- MARX, Károly
 1972 *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. /Marx és Engels Művei 46/1./ Budapest, Kossuth Kiadó.
 1976 *A tőke*. /Marx és Engels Művei 23./ Budapest, Kossuth Kiadó.
- MAUSS, Marcel
 1967 *The Gift*. New York, Norton.
- MICHA, Franz Josef
 1959 Die Tauschmittel an den Märkten der Zentralaustralischen Eingeborenen. *Anthropos* 57: 377–400.
- POLÁNYI, Karl
 1957 The Economy as Instituted Process. In Polányi, K. – Arensberg, C. M. – Pearson, H. W. (eds.): *Trade and Market in the Early Empires*. Glencoe, Ill., The Free Press, 243–270.
- RATZEL, Friedrich
 1904 Geschichte, Völkerkunde und historische Perspektive. *Historische Zeitschrift* 93: 1–40.
- SOMLÓ, Félix
 1909 *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. Bruxelles – Leipzig – Paris, Institut Solvay de Sociologie. Notes et mémoires. Fascicule 8.
- SCHURTZ, Heinrich
 1893 *Kathekismus der Völkerkunde*. Leipzig, J. J. Weber.
- SCHMIDT, Wilhelm
 1937 *Das Eigentum in den Urkulturen*. Münster, Verlag der Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung.
- STEINMETZ, Sebald Rudolf
 1900 *Classification des typs sociaux et catalogue des peuples*. Évreux, Impremirie de Charles Hérissey.
- SUNDSTRÖM, Lars
 1965 *The Trade of Guinea*. Lund, Hakan Ohlssons. /*Studia Ethnographica Upsaliensis* XXIV./
- THOMSON, Donald Ferguson
 1949 *Economic Structure and the Ceremonial Exchange Cycle in Arnhem Land*. Melbourne, Macmillan.
- VIERKANDT, Alfred
 1898 Die Kulturtypen der Menschheit. *Archiv für Anthropologie* 25: 61–75.

• A GAZDÁLKODÁS ETNOGRÁFIÁJA ÉS A GAZDASÁGI ANTROPOLÓGIA

Az ilyen ünnepi alkalom egyszerre kötelez a számbavételre és a továbblépés útjainak fürkészésére. E kettős célkitűzéshez kívánok hozzájárulni azzal, hogy az anyagi kultúra jelenségeinek egy szűkebb körében végzett eddigi, hazai kutatásokat szembeállítom a néprajztudományban újabban kikristályosodott, és már a magyar néprajztudományon belül is jelentkező vizsgálódási iránnyal, kutatási területtel. Konfrontációjukon keresztül megkísérlem feltárni megismerési funkcióikat, egymáshoz való viszonyukat, hogy világosan lássuk, kiépíthetők-e hidak e különböző célkitűzéssel végzett kutatások között, s ha igen, milyen jelentősége volna ennek a további kutatások számára?

A gazdálkodás etnográfijával kezdem, szükségszerűen normatív definícióját adva ennek a vizsgálódási területnek. A gazdálkodás etnográfija – ha helyesen értelmezem – az etnográfianak az a területe, amely a különböző gazdálkodási ágak eszközeit, technikáit, munkafolyamatait, munkaszervezeteit tanulmányozza azzal a céllal, hogy a kulturális fejlődés menetét rekonstruálja az ipari forradalom bekövetkezéséig, illetőleg e folyamat törvényszerűségeit megállapítsa. A fenti definíció, ha a ténylegesen végzett kutatásokat nézzük, csak részben helyálló. Az, hogy a gazdálkodás etnográfiai vizsgálata keretében az említett jelenségek tanulmányozására kerül sor, minden bizonnyal helyálló megállapítás. Ám a kulturális fejlődés menetének rekonstruálása többnyire csak egy-egy eszköz, technika, gazdálkodási ág vonatkozásában következik be, a kulturális fejlődés törvényszerűségeinek feltárása pedig inkább csak mint a kutatást vezérlő célkitűzés érhető tetten, bár kétségtelenül igen fontos, hogy mint célkitűzés megfogalmazódott (Tálaszi 1955: 5–56).

A tényszerű vizsgálódásokat illetően megítélésem szerint két világosan kirajzolódó irány különíthető el a hazai gazdálkodásetnográfiai kutatásokon belül az 1930-as évek óta, amióta ezek a kutatások voltaképpen szisztematizálódtak. Nem csekély méretű anyaggyűjtés folyt ugyan korábban is, sőt találkozhattunk az etnográfiai anyag különböző összefüggésekben értelmezésének kísérleteivel is, ám az összehangolt, módszertanilag rokon elveket követő, egymást erősítő erőfeszítések ebben az időben vették kezdetüket. Hangsúlyozni szeretném, hogy itt kutatási törekvésekről beszélek, amelyek egymástól nem szakadtak el, inkább a kutatás két vonulatának tekinthetők, és a gazdálkodás etnográfiját kutatók többsége nem sorolható Magyarországon egyértelműen egyik vagy másik irányzat művelői közé. Néhány kiugró egyéniség emelhető inkább ki, nem egész életművével, hanem munkássága egy-egy időszaka következtében, amelyben valamelyik törekvés követése vagy követelése fontos szerepet játszott.

Az egyik irányzatot kultúrmorfológiai irányzatnak nevezném alkalmazott módszere miatt. A vizsgálódásoknak ez a válfaja tulajdonképpen Graebner nyomdokain halad, éspedig abban a formában, ahogyan Graebner metodológiai elveit a skandináv kutatók az európai anyagra alkalmazták. Ezek a kutatások a jelenben felgyűjtött néprajzi anyagból indulnak ki, s a jelenből visszafelé haladva próbálják meg felgöngyöltetni egyes kulturális jelenségek történetét. Mögöttük az a feltevés munkál – és itt hadd idézzem, amit Vincze István a munkaeszközök morfológiai, tipológiai, technológiai vizsgálatát szorgalmazva írt, hogy a munkaeszközök: „[...] művelődéstörténeti vonatkozásban [...] fontos útjelzői az eredet kérdésének, a különféle kultúrhatások, kulturális érintkezések érvényesülésének, a belső fejlődésük pedig a termelési feltételek és igények alakulását tükrözi.”¹ A jelenségek eredetének megvilágítását, az általuk reprezentált kulturális hatások, kulturális érintkezések megállapítását ez a módszer szükségképpen a jelenségek formai jegyeinek, tehát olyan jegyeinek elemzésén keresztül igyekszik elérni, „[...] amelyek nem magyarázhatók szükségszerűen a tárgyalt kultúrelemek lényegéből vagy anyagából” (Graebner 1911: 96). A formai jegyek alapján történik a típusalkotás, majd a típusok interpretációja, azaz lehetséges kulturális rokonaik megtalálása, vagy speciális voltak bizonyítása. Mindez kiterjedt forrásfelhasználás (e módszer követői előszeretettel vetik össze az etnográfiai anyagot a régészeti leletekkel) és megfelelő ítélő erő esetén lehetővé teszi, hogy tájékozódási pontokat nyerjünk annak a kérdésnek a megválaszolásához: milyen kulturális erőterben zajlott le a népi kultúra alakulása. Tájékozódási pontjaink sokasodásával az idők folyamán egymást követő erők mennyiségét, azaz hatásának erejét is egyre nagyobb biztonsággal következtethetjük ki. Lehetőség kínálkozik továbbá arra is, hogy bizonyos jelenségek sorozatának ismétlődően együttes előfordulásából kapcsolatot tételezzünk fel ezek között a jelenségek között. Nem csupán „etnológiai lánc” összefüggésre gondolok, mint amilyet például a közép-ázsiai nomádoknál a ló, a nyereg, a nadrág és a lovaglás eredetéről szóló mítoszok alkotnak (Eberhard 1941: 8–9), hanem olyan jelenségek korrelációba állítására, amelyek között funkcionális kapcsolódás első pillanatra nem tételezhető fel.² Mindezen esetben következtetéseink csak hipotetikus értékűek lehetnek, legfeljebb statisztikai bizonyosságig juthatunk el

¹ Mint az idézett helyből is kiténik, egy munkaeszköz kimerítő vizsgálata nem szorítkozhat pusztán a morfológiára Vincze István (1957: 71) szerint sem.

² A Baltikum népeiről készült néprajzi atlasz tanulságait elemezve számol be arról Tyerentyeva, hogy a házak egyes típusainak és az öltözék egyes típusainak elterjedési területe sem a recens, sem a későfeudális etnikus viszonyoknak nem felel meg, hanem annál korábbi idők törzsi csoportjainak egymás közötti etnikus elrendeződését tükrözik. (Ettől, tehát a teljes öltözkétől is eltérően húzódnak a női ing különböző típusainak elterjedési határai, jóllehet ugyancsak etnikus határok mentén. Vö. Terentjeva 1971: 80–84.)

segítségével, hiszen ez a módszer csak egyéb tényezők figyelembevételével adhat választ arra a kérdésre, miért függnek össze a szemmel láthatólag összetartozó jelenségek.³ További nehézséget okoz, hogy a kultúrmorfológiai módszer a gyakorlatban atomisztikus kultúrafelfogást eredményez, hiszen figyelmét egyes kulturális jelenségekre, sőt sok esetben egy nagyobb jelenségegyüttes megértése szempontjából nem mindig a legfontosabbakra korlátozza, mert azok a formai kritériumoknak kevésbé felelnek meg. Ezért e módszer nem nyújt lehetőséget a lezajló kulturális folyamatok indítékainak, mozgatórugóinak megértéséhez.

A kultúrmorfológiai módszer alkalmazása során előforduló esetleges hibaforrások kiküszöbölésében igen sokat segít Európa szerzte, így Magyarországon is a néprajzi atlaszok készítése, ami lényegesen nagyobb összehasonlítási anyagbázist nyújt, mint a múzeumok korábban igénybe vett gyűjteményei, sőt lehetőséget kínált olyan jelenségek bevonására is, amelyek formai sajátosságai jól jellemezhetők, ám tárgyilag nehezen rögzíthetők, mint a határhasználat rendje, vagy az állatok járatása nyomtatásnál és hasonlók. Az anyagbővítéssel és ezzel együtt a feldolgozható anyag minőségének javulásával, mert ez is bekövetkezik a kartografizálás célját szolgáló, tehát meghatározott kritériumoknak eleget tevő anyaggyűjtéssel, nem tágulnak, csak jobban realizálhatóvá válnak a kultúrmorfológiai módszerben rejlő lehetőségek. Alátámasztotta ezt a megállapítást Barabás Jenő, aki a Magyar Néprajzi Atlasz hasznosságát abban látja, „[...] hogy megadja majd a lehetőségét egy belső kulturális tagolásnak, amit azután *össze lehet majd vetni egyéb meghatározó tényezőkkel*. [Kiemelés S. M.] Alig kétséges, hogy az interetnikus érintkezés kérdésében nagyon sok eligazítást kaphatunk a kartográfiai eljárás segítségével. Ezekon túlmenően remélhető, hogy kultúránk nemzeti specifikumainak tisztázásában is előbbre juthatunk, ami a néprajztudománynak alapvető feladata” (Barabás 1957: 611).

A gazdálkodás etnográfijának másik hazai irányzatát történetinek nevezem. Ennek lényege, hogy a recens jelenségeket nem egyéb kultúrák hasonló jelenségeivel, hanem elsősorban a történeti anyaggal konfrontálja, történeti bázison kutatja, azt remélve, hogy ez az eljárás – itt Tálasi Istvánt idézem „[...] a jelenségeknek nemcsak korát, kronológiáját teszi pontosabbá, de legfőképpen megmagyarázza keletkezésük, alakulásuk, elmaradásuk okát, a termelési és társadalmi viszonyok kapcsolatából elemezve, és így a morfológia és a munkatörténet reális tényekre tud támaszkodni, az összehasonlítás igényesebbé

³ Tyerentyeva példájánál maradván: nyilvánvalóan tisztázni kellett az etnikus folyamatok alakulását a Baltikum térségében ahhoz, hogy a fenti összetartozás megvilágítható legyen. Történhet ez persze fordítva is, a kultúrelem elterjedése is utalhat korábban nem ismert etnikus folyamatokra, ha az említett kultúrelemek egy meghatározott etnikumhoz kötése már bizonyított.

válik” (Tálasai 1955: 9). Ennek a vizsgálati módszernek a legszembeszökőbb vonása, hogy a néprajzi látcsövet megfordítja. A kultúrtörténeti módszerrel dolgozó etnográfus az jellemezte, hogy a jelenből indult ki, és visszatekintve kísérelte meg felderíteni, hogyan került szeme elé a tárgy, amelyet tanulmányozott. A történeti irányultságú etnográfus abból a periódusból indul el, amelyben a jelenség létrejött, megpróbálja végigvezetni azt alakulásának útján, és így újrafelfedezni a jelenben megismert tárgyat. A megismerendő azonban változatlanul a tárgy, a technika, a munkafolyamat marad, és az egyéb tényezőkről, amelyek keletkezését, alakulásának módját magyarázzák, csak kiegészítésként szerzünk tudomást. Mindenképpen kiemelendő azonban, hogy e módszer követői dialektikus kapcsolatot látnak a gazdálkodás ágai, eszközei, eljárásai és azon termelési viszonyok között, amelyben megjelennek, és szoros (a jelenség és létrejöttének feltételei) viszonyt tételnek fel a gazdálkodás tényei és a természeti környezet között. Ez az oka annak, hogy bár az ilyen szemlélettel végzett kutatások is egyes jelenségekre irányultak, a népi kultúra szélesebb társadalmi összefüggéseinek tisztázását is elősegítették egy-egy jól körülhatárolt történeti periódusban. Így például a megosztott települések és az extenzív alföldi állattartás és gabonatermesztés vizsgálata 15–18. századi termelési viszonyokat, vagy a különböző kapáskultúrák feldolgozása 18–19. századi társadalmi folyamatokat világított meg. Ezeknek a vizsgálódásoknak az lehetne a megismerési funkciója, hogy a gazdálkodás jelenségei és a társadalmi viszonyok, továbbá a gazdálkodás jelenségei és a kultúra egyéb szférái közötti kapcsolatokat tárják fel és általánosítsák. Ez utóbbira nemigen találunk példát a történeti beállítottságú etnográfusok műveiben. Ennek oka alighanem az, hogy a szerzők fő céljuknak a választott jelenség történetének minél pontosabb (tehát egyedi sajátosságait minél hívebben tükröző) rekonstrukcióját tekintik. A megismerésnek ez a módja kiegészítője és ellentéte a kultúrmorfológiai megismerésnek és bizonyára ez az oka annak, hogy számos etnográfus kutatásaiban e módszerek összefonódnak, mint a vizsgálódás egymást követő lépcsői. Ebben az összefüggésben hangsúlyoznunk kell, hogy a kultúrmorfológiai módszer elsősorban hipotézisek alkotására alkalmas, míg a történeti módszer a feltételezett összefüggések magyarázatát nyújtja, miközben anyagot szolgáltat a további összehasonlításokhoz.

A gazdálkodás etnográfia után vegyük szemügyre a gazdasági antropológiát, amit úgy definiálhatunk, mint az újratermelési folyamat mozzanatait alkotó tevékenységnek, és az azok lezajlását biztosító, a folyamatban magában újratermelő viszonyoknak a vizsgálatát mindazon társadalmak és társadalmi osztályok körében, amelyekre a néprajztudomány figyelme kiterjed.

Ez a kutatási ág tehát tulajdonképpen a gazdaság egészét átfogja, központi kérdése a termelő erők és a termelési viszonyok dialektikájának felmutatása lehetne, ha művelői marxista módon gondolkodnának. Valójában nem ez a helyzet. A gazdasági antropológusok többségét jobban foglalkoztatja a különböző gazdaságok mechanizmusainak leírása, valamint a gazdasági szervezet és egyéb társadalmi szervezetek összefüggésének tisztázása, mint a termelési mód kategória konkretizálása, ám erre is történnék kísérletek. Ennek a kutatási területnek a kibontakozása elválaszthatatlan a néprajztudomány egészének alakulását erősen befolyásoló két felismeréstől: a társadalom és a kultúra rendszerként felfogásától és az intenzív terepmunka fontosságától, ami a történeti jellegű vizsgálódásokkal szemben a kutatás időpontjának viszonyaira irányította a figyelmet. A gazdasági antropológiai munkákban ennek megfelelően a gazdasági viszonyok, tehát ember és ember közötti társadalmi kapcsolatok, valamint a gazdasági folyamat egyes mozzanatait, mint a termelés, elosztás stb. lebonyolítása módszereinek, eljárásainak leírása kerül előtérbe, a gazdálkodás eszközei, tárgyi bizonyítékai csak annyiban jönnek szóba, mint ezeknek a viszonyoknak közvetítői, a társadalmi feszültségek, versengés kiváltói, vagy az ökológiai adaptáció megvalósítói és eredményei. Mindenképpen másodlagosan, a társadalmi viszonyok felől közelíti meg őket a kutató, ennek következtében nem is tárja fel olyan mértékben részleteiket, mint a közép-európai intellektuális hagyományokat őrző etnográfus. Ehelyett a gazdasági viszonyokra összpontosítás viszont módot nyújt arra, hogy a gazdasági antropológus a társadalom struktúráját és működését dinamikus perspektívában szemlélhesse a meghatározó viszonyrendszer megragadásával. Természetesen ez csupán lehetőségként adódik számára, és felettébb kétséges, hogy sikerül élnie vele. Ez az oka annak, hogy a gazdasági antropológia területén kidolgozott általánosítások, mint amilyenek Polányi elképzelései a gazdaság integrációs formáiról (Polányi 1976: 240–252), vagy a parasztság fogalmának értelmezése, élénk vitákat váltanak ki.⁴ A viták során a szubsztantivista és formalista tábor mellett, akiket egy korábbi tanulmányomban jellemeztem (Sárkány 1970: 347–356), egyre világosabban kirajzolódik egy marxista álláspontot képviselő csoport, amely kutatási középpontjába a termelési mód kérdését állítja, a termelési módot olyan realitásként fogva fel, amely nem közvetlenül adódik a kutató számára az adatokban, hanem „[...] olyan realitás, amit az ember gondolatban, a tudományos megismerés valóságos folyamatában kell rekonstruálni, újraalkosni.” Ennek megfelelően a kutatás két lépésből kell álljon. Az elsőben a termelési mód külsőlegesen megnyilvánuló, látható logikája mögött fel kell

⁴ A parasztság fogalma körüli vitákról, az álláspontokról jó összefoglalást nyújt: Powel 1972: 94–99, valamint Shanin 1973: 1–8.

tárni a mélyebben fekvő, alapvető logikát, majd ki kell kutatni és fel kell tárni a termelési mód kialakulásának, újratermelődésének és eltűnésének strukturális és történeti feltételeit – ahogyan a feladatokat Godelier látja (1973: 26). Erre a vizsgálósági módra a magyar tudományosságon belül is akad példa, akár Tőkei Ferencnek és munkatársainak ázsiai termelési mód (Tőkei 1965; 1968; 1969; Tőkei [szerk.] 1976), akár Hoffmann Tamás feudalizmus (1975, különösen 120–158) tanulmányaira gondolunk. Feltétlenül meg kell emlékeznünk továbbá Fél Edit és Hofer Tamás monográfiájáról (1972), amelyet az első olyan hazai munkának tekinthetünk, amelyben terepmunka eredményeként került sor gazdasági antropológiai megfontolások bemutatására, bár megjegyzendő, hogy munkájukban – célkitűzésükkel összhangban – nagyobb súlyt fektetnek az embereknek a javakhoz való viszonya érzékeltetésére, mint annak ábrázolására, hogy az átányiak elgondolásai milyen társadalmi viszonyok kifejeződései.

Mi is hát a két kutatási terület viszonya? A gazdasági antropológia a társadalmi lét egyik szféráját döntően szinkron módon tanulmányozó tudomány, amely e szférát jelentőségének megfelelően mutatja be egy rendszer, a társadalom keretében, s nagy mértékben hozzájárul e rendszer fennmaradását szolgáló összefüggések, törvények feltárásához. Csak marxista művelői tartják feladatuknak a rendszert létrehozó erők vizsgálatát. Kevés kivételtől eltekintve a gazdasági antropológiai vizsgálatok nem tükrözik azokat az ellentmondásokat, amelyek valamely gazdaság átalakulására vezethetnek, viszont nagy pontossággal jelzik előre a gazdasági változások következményeit.

Az európai gazdálkodási etnográfia történeti stúdium, egyes jelenségeket vizsgál eredetüktől napjainkig diakronikusan, anyagot szállít a kultúra fejlődésvonalainak és fejlődéstörvényeinek megállapításához. A gazdasági antropológia esetében a vizsgálatok sikere az alkalmazott interpretáló módszerek megfelelésén múlik, a gazdálkodás etnográfiájában elsősorban a megfelelő források feltárásán. Itt nem két egymást helyettesítő tudományos törekvéstről van szó, hanem olyan kutatásokról, amelyek hasonló vagy azonos tényeket, de legalábbis összetartozó tényeket, más-más cézzal, más-más összefüggésben ismertetnek meg, azaz *tárgyukban* térnek el egymástól. A vizsgált jelenségek a termelő erők és a termelési viszonyok fogalmának körébe tartoznak, amelyeket a gazdálkodás etnográfusa mint kulturális elemeket vesz számításba, melyek hozzásegítenek a kulturális fejlődés jobb megvilágításához. Ezzel szemben a gazdasági antropológus számára ezek a jelenségek úgy érdekesek, mint a társadalmi rendszer egyik (a marxista gazdasági antropológusok felfogásában meghatározó) alrendszerének összetevői, amelyek összefüggéseiből az illető alrendszernek és a társadalom egészének felépítésére, működésére (a marxista gazdasági antropológusok szerint továbbá fejlődésére) vonatkozó általánosítások fogalmazhatók meg, törvényszerűségek állapíthatók meg.

A gazdasági antropológia és a gazdálkodás etnográfiai kutatásának azon ága között, amely a kultúrmorfológiai módszert követi, nincs belső, a tárgyból vagy az alkalmazott módszerből fakadó kapcsolat, indifferensek egymáshoz, ami nem zárja ki, hogy a morfológiai vizsgálatot követő interpretációba ne volnának bevonhatók gazdasági antropológiai eredmények is. Más a helyzet a történeti etnográfiaival, különösen annak marxista művelőivel, akik a munkaeszközökre sem csak úgy tekintenek, mint művelődési javakra, hanem figyelembe veszik, hogy „[...] azoknak a társadalmi viszonyoknak a mutatói is, amelyek között az emberek dolgoznak” (Marx 1967: 170). E között az etnográfiai kutatási irány és a gazdasági antropológia között, főként annak marxista szemléletű művelését figyelembe véve, szoros kapcsolat képzelhető el. A gazdasági antropológia a gazdasági jelenségek összefüggéseinek mintáit nyújtva elősegítheti a gazdálkodási technikák létrejötté körülményeinek tisztázását, a gazdálkodás tényeinek történeti nyomonzése pedig felderítheti azt az utat, amelyen a gazdasági rendszerek átalakulása, változás ismerhető meg. Voltaképpen itt arra van lehetőség, hogy a gazdálkodás etnográfiajának vizsgálata kiegészüljön azon jelenségek kutatásával, amelyek eddigi kutatási tárgyával a kölcsönös meghatározottság állapotában vannak, és ezen keresztül szilárdabb bázist nyújtson a kulturális és társadalmi rendszer fejlődésének megvilágításához.

IRODALOM

BARABÁS Jenő

1957 A Magyar Néprajzi Atlasz elvi és gyakorlati problémái. *Ethnographia* LXVIII: 609–626.

EBERHARD, Wolfgang

1941 Zur Frage der ethnologischen Untersuchung von Hochkulturen. *Zeitschrift für Ethnologie* 72: 2–11.

FÉL, Edit – HOFER, Tamás

1972 *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt*. Göttingen, Otto Schwartz.

GRAEBNER, Fritz

1911 *Methode der Ethnologie*. Heidelberg, Winter.

GODELIER, Maurice

1973 *Horizon, Trajets Marxistes en Anthropologie*. Paris, F. Maspero.

HOFFMANN Tamás

1975 *Néprajz és feudalizmus*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

MARX, Karl

1967 *A tőke* I. /Marx–Engels Művei 23./ Budapest, Szikra Kiadó.

POLÁNYI Károly

1976 *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

POWELL, John D.

1972 On defining peasants and peasant society. *Peasant Studies Newsletter* 1: 94–99.

SÁRKÁNY Mihály

1970 Gazdasági antropológiai irányzatok. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV: 347–356.

SHANIN, Theodor

1973 Peasantry: delineation of a sociological concept and a field of study. *Peasant Studies Newsletter* 2: 1–8.

TÁLASI István

1955 Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955) *Ethnographia* LXVI: 5–56.

TERENT'EVA, L. N.

1971 Erfahrungen bei der Erarbeitung regionaler historisch-ethnographischer Atlanten. *Műveltség és Hagomány* XIII–XIV. (Studia Ethnographica et Folkloristica in Honorem Béla Gunda.) Debrecen, 69–85.

TÓKEI Ferenc

1965 *Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez*. Budapest, Kossuth Kiadó.

1968 *A társadalmi formák elméletéhez*. Budapest, Kossuth Kiadó.

1969 *Antikvitás és feudalizmus*. Budapest, Kossuth Kiadó.

TÓKEI Ferenc (szerk.)

1969 *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

VINCZE István

1957 Magyar szőlőmetszőkések és metszéspókok. *Néprajzi Értesítő* 39: 71–101.

• TÁLASI ISTVÁN KORSZERŰSÉGE

Az alábbiakban Tálasi István művei és egyetemen hallgatott előadásai alapján kísérelem meg sorra venni azokat a szemléleti és módszertani újításokat, rekonstruálni azt a tudományos felfogást, amelyek képviselője, oktatása Tálasi Istvánt korának kiemelkedő és nemzetközi összehasonlításban is élenjáró kutatójává avatta. Az írás – céljából következően - nem polémikus. Jóllehet a Tálasi István munkásságával foglalkozó elemzések száma nem nagy, mégsem kívánok vitába szállni mások megállapításaival, értékelésével, mert ilyen vitának, úgy vélem, más jellegű publikációban van helye.

Tálasi István annak a generációnak a tagja volt, amely *A Magyarság Néprajza* megjelenését követő években kezdte meg pályáját. Ennek a generációnak közös jegye, hogy a nagyszabású összegzésre, mintegy reakcióként, a néprajztudomány új útjait kereste. Az egyik irány, amelyet ki vehemensebben (például Ortutay), ki a vizsgált anyagából kibontva (például Fél Edit) jelölt ki, a falusi társadalom és kultúra közelmúltbeli változásának, a „hagyományos” népi kultúra új elemekkel felváltásának, esetenként az attól való eltávolodásnak a tanulmányozása, nyomon követése, értelmezése volt.¹ Tálasi Istvánnál ez az érdeklődés annak a következetes vállalásával járt együtt, hogy nem csupán a közelmúltban, hanem a régebben lezajlott változásokat is összetett történeti folyamatként érthetjük meg. Hozzátehetjük: tudós életének nagyobb részében Tálasi István éppen ilyen, évszázadokon átívelő kulturális változásokat kísért figyelemmel és azok vizsgálatát szorgalmazta. 1942-ben, az állattenyésztésben mutatkozó változások vizsgálatának szentelt tanulmányában így fogalmazott: „Népünk művelődése a történeti néprajz tanulsága szerint állandó, mozgalmos fejlődés, teremtődés, alakulás dinamikus változások, stb. következtében, s előző évezredek, évszázadok, évtizedek művelődési szakaszai, a megüledettség közbülső, sztatikus, nyugalmi állapota előtti és utáni átmenetei mind az elfogadás és elutasítás, megtartás és átformálás folyamatrészeit jelzik” (Tálasi 1979–1980: 393). Éppen ezért „A népi kultúra változásainak jelenben való vizsgálata részint tehát a múlt periodusainak megértéséhez és módszertani szemléletéhez nyújt használható támpontot, részint a jelen állapotot rögzíti meg egyidejű (synchronikus) problémáival és következtetési lehetőséget enged a változások mindenkor, elvben lehetséges irányaira is” (Tálasi 1979–1980: 394).

A megállapításhoz nem járul jegyzet, miként az igen széleskörűen tájékozódó, előadásaiiban elődök és pályatársak álláspontjait elemzően ismertető és publikációiban a felsorakoztatott adatok forrásait mindenkor minuciózus

¹ Erről bővebben Sárkány 2000a: 47–53.

pontosággal megjelölő Tálasi István egyéb, nem túlságosan nagy számú, és az idézethez képest még lakonikusabb, konkrét kutatási témákhoz fűzött teoretikus-metodológiai igényű állításai mellett is többnyire hiába keressük az inspiráló gondolati előzmény megadását. A kivételek egyike Adolf Bach, akinek nevét megemlíti, amikor az Alföld néprajzi kutatásának feladatait áttekintve voltaképpen a holisztikus megközelítés mellett tör lándzsát, ha ezt a fogalmat nem is használja „Ha a néprajzi munka területét tárgyi és szellemi alapon tekintjük is át, ez tisztán munkahipotézis kérdése. Viszont mindenben a teljesség megvalósítására kell törekednünk, s ezért a népi műveltség kutatásában azokat az elveket követjük, amelyek a tudomány mai álláspontja alapján elfogadottak, és biztosítják a műveltség organizmusa egyes megnyilvánulásainak is szinopszisban való látását” (Tálasi 1979–1980: 15). Ez az utalás azért meglepő, mert ezt az igényt megfogalmazta már korábban több munkájában Ortutay Gyula, a brit funkcionalizmus módszertanát közvetítve (Bodrogi 1983: 14–15; Sárkány 2000: 47; Kósa 2001: 182). Utalások találhatók továbbá több helyütt az 1950-es években született írásaiban szovjet kutatók vagy a marxistának vélt Kardos László meglehetősen lapos, tömör állításaira, amelyek láthatólag az utána következő, jóval mélyebben szántó, és talán más ösztönzőknek is köszönhető fejtegetések indokolását szolgálják csupán (például Tálasi 1979–1980: 107–108, 437).

Mindebből két következtetés adódik. Egyik, hogy Tálasi István bizonyára különböző, nem is teljesen összecsengő, nem is minden vonatkozásban osztott nézetekből merítve érlelte ki a maga alaposan meggondolt társadalom- és kultúraszemléletét, amelyet a sajátjának tekintett. A másik, hogy nézetei előzményeinek felsorakoztatásánál akad izgalmasabb feladat is. Annak felvetése, hogy fölöttébb következetesen képviselt látásmódja, tudományfelfogása, kutatási érdeklődése hogyan viszonyítható kora néprajztudományi áramlataihoz.

Visszatérve a fentebb tőle 1942-ben megfogalmazott állításhoz, le kell szögezünk, hogy a történeti szemlélet és a történeti források hasznosítása már előtte gyökeret vert a magyar néprajztudományban. Tálasi István egyértelműen Györfy István munkásságához köti annak megalapozását (Tálasi 1979–1980: 64). Azt is hozzá kell tennünk, hogy Tálasi István itt vázolt elképzelése szerint azonban a történeti folyamatok felderítése több mint adatok felsorakoztatása: a kulturális változások dinamikájának leírása és magyarázata a feladat. Olyan feladat ez, amely erőteljesen foglalkoztatta az 1930-as évek óta az európai etnológia művelőit. Különösen szembeszökő ez egy fogalom értelmezései kapcsán, amelyet Tálasi István nem használt, de amelyre nehéz nem gondolnunk, amikor a kulturális változások szakaszosságáról, a „megüledettség közbülső, sztatikus, nyugalmi állapota előtti és utáni átmenetei”-ről „az elfogadás és el-

utasítás, megtartás és átformálás” lehetőségeiről ír. Ez a *kulturális fixáció* fogalma, amelyet Sigurd Erixon vezetett be abban az értelemben, hogy bizonyos stílusok és divatok, azaz kulturális formák, amelyek egy társadalom nagy, virágzó korszakában jöttek létre, tartósan fennmaradhatnak a prosperitás lehanyaglásával. A fogalom értelmezése széleskörű vita tárgya lett (Svensson 1972). Magyar jelenségekre alkalmazhatóságát Hofer Tamás mérlegelte alaposan. Arra a következtetésre jutott, hogy kevésbé segít a magyar népi kultúra 19-20. századi történetének megértésében. Minden felhozott érve indokolt (Hofer 2009: 103), ám felmerül a kérdés, hogy mi a helyzet a megelőző századokban? Végére is Erixon, Svensson és más svéd kutatók korábbi korszakokból vett példákkal demonstrálták a fogalom használhatóságát.

Nem kívánom ezt fogalmi kérdést jelentőségénél hosszabban tárgyalni. Azért vettem fel, hogy illusztráljam: Tálasi István, aki gondosan követte a német és skandináv néprajzi kutatást, a fenti elképzelésnél gazdagabban közelített a kulturális dinamika megvilágításának problémájához, több lehetőségre figyelve. Egy tekintetben azonban a hasonlóság szembeszökő. Ő is látóhatólag a kulturális változások két meghatározó korszakára, a későközépkor és az újkor átmenetének időszakára és a legújabb kor kibontakozásának időszakára összpontosított legfontosabb kutatási témáiban 1945 után, az aratás és betakarítás eszközeinek változását, a megosztott települések rendszerének kiterjedését, az általa közép-magyaroknak nevezett, a konyha felől fűtött kályhával majd kemencével melegen tartott háztípus elterjedését vizsgálva vagy másokkal vizsgáltatva.² Ezekben a kutatásokban, mint erről másutt írtam már (Sárkány 1976–1978: 21–23), a kialakulás időszaka felől indult ki, annak viszonyaiban keresve az új tárgyi és eljárási elemek, kulturális vonások megjelenésének magyarázatát, hogy azután ugyancsak a viszonyok függvényében kövesse módosulásukat, meghaladva ezzel az elődök általa nagyra becsült hipotéziseit, akik történetileg nem kellőképpen konkretizált kulturális formák, modellek szembeállításáig jutottak el a gazdálkodást tipologizálva, vagy nem

² Míg az aratás és betakarítás eszközei és munkamenete változásainak vizsgálatát Tálasi István saját maga végezte el, a megosztott települések kutatását jórészt tanítványai, Hofer Tamás, Hoffmann Tamás, Filep Antal, Bárh János és a magyar néprajz sok más művelője vitték előre, akiknek munkáira gondosan hivatkozott, és ha szükségét látta, korrigálta állításait (összegezően lásd Tálasi 1979–1980: 411–414). Az építkezés vonatkozásában nézeteit legteljesebben egyetemi előadásain fejtette ki, erősen támaszkodva a régészeti feltárások ugyancsak gondosan figyelemmel kísért eredményeire (bár számos megszívlelendő útmutatással szolgált, lásd Tálasi István 1979–1980: 40–44, 437–460), miként az állattartásnak a nagy ármentesítéseket megelőző történeti alakulásáról kialakított elképzeléseit sem publikálta tudomásom szerint, azokat is egyetemi előadásain ismerhettük meg.

rendelkeztek még eléggé széleskörű összehasonlító anyaggal sem a magyar nyelvterületről, sem Közép- és Kelet-Európából (Tálasai 1979–1980: 225–229, 411–429, 450–451).

Térjünk azonban vissza az 1942-es tanulmányhoz, amelynek tárgya az állattenyésztés változásának vizsgálata volt. A népi kultúra alakulásának menetére és lehetséges magyarázatának módjára vonatkozó megállapítást ugyanis megelőzi azoknak a tényezőknek a számbavétele, amelyeket Tálasai István az általa tanulmányozott területen, az Alföld középső térségében lényegesnek talált. Ezek a következők:

1) Az ármentesítés és folyószabályozás, amely megváltoztatta a természeti környezetet.

2) A természeti környezet változása magában foglalta a legelőterület nagymértvű csökkenését és maga után vonta a földművelés kiterjedését.

3) Az állattenyésztés alárendelődött a szemtermelő gazdálkodásnak.

4) A kisüzemekben más jelentősége lett a jószágnak, mint egykor, a nagyarányú pásztorkodás korában, megváltozott a munkamódszer és a tempó.

5) A piac a kínálaton és a keresleten keresztül új helyzet elé állította a népet, alkalmazkodásra kényszerített, önellátás és az új gazdasági igényekhez igazodás összehangolására.

6) A jelen helyzet átmeneti, még élnek a hagyományok és hiányoznak a változtatás anyagi feltételei, ezért nem biztosított a siker.

A felhozott tényezők tehát a természeti környezet változásai és a gazdasági környezet változásai, amelyek a közgazdaságtanból ismert jelenségek, összefüggések meglátását igénylik (Tálasai 1979–1980: 393), s a továbbiakban a leírás tartalmazza mind a jelenségeket, amelyek rögzítést érdemelnek és magyarázatukat a gazdasági viszonyok oldaláról, kitérve még a pásztorok társadalmi helyzetének romlására is.

Nos, a két világháború közötti időszak az, amelyben többek véleménye szerint, főként Malinowski munkásságához köthetően, megszületett a gazdasági antropológia, az antropológiának azon ága, amely a gazdálkodási módok, a gazdaságot működtető motiváció és a társadalmi lét összefüggésének megvilágítását célozta, kezdetben Európán kívüli társadalmakban (Sárkány 1998: 1). A Tálasai István által felvetett összefüggések tehát fölöttébb összhangban voltak egy kibontakozó kutatási iránnyal, jóllehet gondolkodásának forrásait bizonyára ezúttal is másutt, közgazdaságtanban, gazdaságtörténetben kellene keresnünk, egy zooökonómiai munkára hivatkozik is.³

³Tálasai 1979–1980: 397. A hivatkozott mű: Lovassy 1927.

A gazdasági antropológiai kutatásokkal való analógia a továbbiakban még megerősíthető. A már 1945 előtt a kultúra alakulását a gazdasági viszonyok változásával is magyarázó Tálasi István a marxista tudományművelés követelményének is eleget tett, amikor a tárgyak történetét „a termelési és társadalmi kapcsolatából elemezve” (Tálasi 1979–1980: 107) véli megmagyarázhatónak, és a munkaeszközök használatára, a munkafolyamatra fókuszál, amelyet a legjobban az aratás és a betakarítás eszközeinek változásával foglalkozó, 1957-ben és 1978-ban megjelent tanulmányok szemléltetnek. A munkaműveletek eredményességének vizsgálata, azaz, hogy adott idő alatt mekkora terület aratható le, milyen munkaszervezeti forma a hatékonyabb az alkalmazott eszköztől függően, hogy kisebb vagy nagyobb a szemvesztés az eszköztől vagy eljárástól függően, nos ezek a tényezők az üzemszervezet oldaláról világítják meg a tárgyak alakulását, az üzemek indokoltságát pedig az újkorban egyre több gabonát fogyasztó Európa igényei szabják meg. A felvetett összefüggések feltárása természetesen nem lett volna lehetséges széleskörű európai összehasonlító néprajzi tájékozódás és gazdaságtörténeti irodalom hasznosítása nélkül, s ha az idézett munkákat nézzük, láthatjuk, hogy Tálasi Istvánt szemléletmódja és ebből következő kutatási eredménye az európai kutatás élvonalába emelte (Tálasi 1979–1980: 225–307). Ugyanakkor érdekes látnunk, hogy mennyire hasonlóak voltak kérdésfeltevései, mint Raymond Firth-éi (1939: 78–167), aki a tikopiai gazdaságban a munkafolyamatokat, a technikák megújítását, a munkaszervezeteket tanulmányozta igen alaposan.

Amikor a „kutatóterület [...] vonatkozásában” arról beszél Tálasi István, „hogy a XVIII. században kiteljesedett és a XIX. század utolsó évtizedeitől erősen átváltozó külterjes rendszerében a víz mindig nagy szerepet játszott”, s ebből kiindulva kezdi meg elemzését, nem csupán azt juttathatja eszünkbe, hogy a néprajz a kezdetektől fogva milyen szorosan kapcsolódott a földrajzhoz, hogy a megelőző nemzedékben, de a kortársak között is többen rendelkeztek földrajzi tanultsággal (Sárkány 2000b: 31; Kósa 2001: 91, 119). Az oksági kapcsolatok láncolata: megváltozott vízrajzi viszonyok – csökken a legelőterület – kiterjed a földművelés – alárendelődik annak az állattenyésztés – változik a tartás módja és „tempója” – a váltás a piaci környezet kényszerei között megy végbe, ami kihat a sikerre, a következtetések olyan sora, amely Julian H. Steward kulturális ökológiai módszere mellé állítható. Utóbbi a zsákmányoló kultúrák vizsgálatából általánosította a kulturális adaptáció vizsgálata során megteendő lépések menetét: elemzendő a természeti környezet és kiaknázása technikájának viszonya, elemzendők a technikák emberi viszonylatai, szervezeti keretei, elemzendő mindezek szélesebb körű társadalmi kihatása.

Steward esetében a kulturális ökológiai módszer egy átfogóbb metodológia része, amely a multilineáris evolúció kidolgozásának programját szolgálja. Ez a program abból indul ki, hogy minden kultúra fejlődik és a kultúrák fejlődése sok rokon vonást mutat. Ezekből a rokon vonásokból konstruálható ugyan az emberiség egészének fejlődését ábrázoló séma, az univerzális evolúció sémája, ám kérdéses, hogy ennek egyes fejlődési fokai tényszerűen tanulmányozhatók-e. Valószínűbb, hogy a hiátusokat absztrakciók pótolják, amelyek nem segítenek megérteni a kulturális változások természetét. Több esélyt kínál a kulturális evolúció feltárása, irányának megállapítása jól körülhatárolt egységeken belül, ami nem azt jelenti, hogy ilyen egységeken belül ne találkoznánk a szocio-kulturális integráció különböző szintjeivel. A kulturális evolúció ilyen, körülhatárolt egységeken belül történő leírását követően vethető fel, hogy a különböző fejlődési vonalak, irányok alátámasztják-e a kulturális evolúció univerzális szakaszainak feltevéseit. A körülhatárolt földrajzi egységeken belül az ember és környezete kölcsönhatásából formálódik ki a kulturális mag, amely minden kultúrát szervez. Ebben a magban azonban nem csupán a természethez adaptálódás, hanem a társadalmi környezethez adaptálódás is tükröződik. Kidolgozottabb kultúrák közelsége az egyszerűbbekre is hatást gyakorol, olyannyira, hogy még összetevőik is változhatnak. A mag jelenségei nem csupán technikai természetűek lehetnek, hanem idevonható a munkaszervezet, a gazdasági viszonyok átfogóbb köre, a politikai struktúra, olykor az uralkodó ideológia is, bár az utóbbi kettő nem minden kultúra esetében. Vannak kulturális jelenségek, szokások, képzetek, eljárások, amelyek lazábban kapcsolódnak a kulturális maghoz, más feltételek között alakultak ki és viszonylagos függetlenséggel élnek tovább. Nagyobb régiókban a meghatározó kulturális típus esetében különösen fontos az azt kidolgozó társadalom és közvetlen környezete viszonyának megismerése. Ezeket az elveket,⁴ megítélésem szerint, legteljesebben Dél-Amerika kulturális fejlődésének leírásában alkalmazta Steward Louis C. Faronnal írott művükben (Steward – Faron 1959), ahol az inka állam megteremtéséig eljutó Andokban lezajló fejlődési vonalat mutatták be, ehhez viszonyítva tárgyalták a többi társadalom sorsát, amely környezeti okok következtében módosulásokkal követte az Andokban leírható evolúciót, sőt többször lehetetlenné vált annak megismerése.

A multilineáris evolúció ideájának ezt a sommás vázlatát azért tartottam fontosnak beiktatni ebbe az írásba, mert véleményem szerint Tálasi István többé-kevésbé hasonló alapállásból tanulmányozta a magyar népi kultúrát anélkül, hogy Steward műveit ismerte volna.

⁴ A 20 év alatt kidolgozott elképzelését tartalmazó tanulmányai Steward 1955. Bővebb ismertetésükre és kritikájukra lásd Sárkány 2000b: 31–41.

A térség, amelyben gondolkodott, kezdetben az Alföld, majd a Kárpát-médenye. Ezen belül a magyar nép anyagi kultúrájára és a kultúra más összetevőire is tekintettel e kultúra táji változatainak kiformalódását tárgyalta előadásaiban anélkül, hogy szükségesnek tartotta volna annak tisztázását, vajon a magyar kulturális típusként különbözik-e Európa más népi kultúráitól. Tette ezt oly módon, hogy igyekezett mindazokra a tényezőkre figyelemmel lenni, amelyek más európai vagy ázsiai népek kultúráiból bekerülhettek a magyar népi kultúrába, abban szervesültek, a magyar etnikus kultúra részévé váltak. Másként kifejezve: a magyar népi kultúra bizonyos jelenségei történeti magyarzatába bevonta más, főként európai népek történeti néprajzi adatait, ám kulturális rendszerek szembeállítására helyett, mint amilyen a „sztyeppei” „nomád” gazdálkodás szembeállítására az „európaival”, amelynek hagyományát gondosan feldolgozta, éppen az ilyen kérdésfelvetés meghaladásán munkálkodott vagy az „eredetek” kérdésének tisztázását legalábbis a jövőre hagyta (Tálas 1979–1980: 113, 219–224).

Alapvetően Tálas István is abból a feltevésből indult ki, hogy az ember és környezetének kapcsolatából vezethető le a kulturális típus, gyakran szembeállította az alföldi és hegyvidéki változatokat gazdálkodásban, településben, de Stewardhoz hasonlóan a környezetet ugyancsak nem csupán természeti, hanem társadalmi értelemben is felfogva.

Előadásaiból még tanulmányainak idevonható utalásainál is markánsabban kirajzolódott, hogy Tálas István szerint a magyar népi kultúra az ország középső, alföldi, sík területein, a Duna mentén (közép magyar népterület) fejlődésében előtte járt az ország többi részének, legalábbis a későközépkortól kezdve, s ezt a fejlődést a többi országrész, környezeti adottságoktól befolyásoltan (hegyvidékek), megkéséssel követte.⁵ A felvetés igazolását az anyagi kultúra vizsgálatával végezte el Tálas István. Nem egyes jelenségek, hanem összetartozó, rendszert alkotó jelenségkomplexumok megragadásával (a gabonatermesztés teljesítményének növelése sarló helyett kaszás aratással, a behordás eszközeinek módosítása, a gabona kötetlen és kötött kezelésének változásai a nyomtatás és cséplés változásainak függvényében, vagy a kályhás, „búbos kemencés”, kívülről fűtött szobájú ház elterjedése) mutatta ki az evolúciót, jóllehet e fogalmat ritkán hallhattuk tőle, s nem feledkezett meg olyan elemekről sem, amelyek elterjedése más országrészekben a környezeti feltételek miatt nem lett volna racionális, vagy éppen lehetetlen volt (az állattartás egyes típusai, településformák).

⁵ Az itt vázolt elképzeléshez nem fűzök lábjegyzeteket, a korábban hivatkozott munkákra támaszkodom. Azt azonban megjegyzem, hogy az általam leírtakhoz legközelebb állónak azt a szövegrészt találtam, ahogyan Tálas István az Alföld kutatásának kérdéseit felvetette (Tálas 1979–1980: 15–49).

Ezeknek a jelenségkomplexumoknak az összeállítását látszólag különböző tényezők magyarázzák, amelyek azonban összevonhatók az „igény” fogalmával. Az aratás-betakarítás eszközeinek és műveleteinek megváltoztatására az igény a piacról érkezik, legyen az akár közvetlen, akár közvetett, amennyiben a piacra termelő nagybirtokon keresztül, annak követelményeként merül fel, vagy a piacot az állam helyettesíti, például a maga katonai igényeivel. A füsttelennített szobájú ház esetében az igény fogyasztói igény és igényesség, egy megismert, követésre érdemesnek talált életstílus követelménye. Vagyis a szélesebb gazdasági-társadalmi környezet visszacsatolásáról beszélhetünk.

Steward és Faron is igyekezett történeti adatokra támaszkodni, ám számukra a régészet szolgáltatta a legtöbb információt, ami különböző állapotok összevetésére, korszakok egymást követésének, keletkezésének, virágzásának és lehanyatlásának bemutatására nyújtott csak módot, tágabb teret hagyva a képzeletnek, míg Tálasi Istvánnak a történeti adatok folyamatleírását is lehetővé tették. Ebben az esetben azonban nem a módszerben, csupán a rendelkezésre álló forrásokban van különbség.

Amerikai kortársaitól eltérően Tálasi István elméleti és módszertani alapállását nem fogalmazta meg bővebben, kifejezetten ilyen céllal írott tanulmányokban. Talán nem is látta a magyar népi kultúra esetleges többvonalú evolúciójának leírását tökéletesen megvalósíthatónak vagy időszerűnek az ismeretek adott szintjén, ezt nem tudhatom, mert amikor leírtam számára, hogy mit gondolok nézeteinek és Steward elgondolásainak egymáshoz közel állásáról, mosollyal nyugtázta, de nem reflektált rá más módon.

Tudósi habitusából fakadóan, amely a tények tiszteletét minden más elé helyezte, minden jelenség aprólékos történeti feldolgozására ösztönzött, mai olvasói könnyen a pozitívista jelzőt ragaszthatják Tálasi Istvánra és tevékenységét a történeti irányultságú német kutatókéval állíthatják párhuzamba, dolgoztak akár Münchenben, akár az egykori NDK-ban (Kaschuba 2004: 73–74, 78).

Az előzőekben azonban azt igyekeztem bizonyítani, hogy Tálasi Istvánt távlatos és a kortárs előremutató néprajzi iskolákban felmerült teoretikus és módszertani gondolatokkal konvergáló meglátások vezették a tények összegyűjtésében és vizsgálatában. Egy korai, 1942-es tanulmányára való folytonos visszautalással pedig azt igyekeztem demonstrálni, hogy nézetrendszere több-kevésbé összeállt már pályájának korai szakaszában.

Ezek a nézetek összeegyeztethetők voltak, nem mondtak ellent, az 1949 után megkövetelt marxista tudományfelfogásnak, miként Steward multilineáris evolucionizmusa is rokonítható azzal, ahogyan Marvin Harris nem is habozott a kulturális materializmus egyik alapeseteként tárgyalni (Harris 1968: 658), egyben a sikeres kutatási stratégia példaként mutatva be.

Ugyanez elmondható Tálasi Istvánról is. A bemutatott gondolatok jegyében olyan kutatási stratégiát dolgozott ki, olyan feladatokat jelölt meg, adott ki tervmunkák irányításával és oktatóként közvetlenül tanítványainak, amelyek a magyar néprajzban bő aratást hoztak. Ez a stratégiai gondolkodás, ez a stratégiai hozzájárulás az, aminek következtében Tálasi István a 20. századi magyar és az európai néprajztudomány egyik legkiemelkedőbb alakjává vált.

IRODALOM

A MAGYARSÁG NÉPRAJZA

1933–1937 *A magyarság néprajza I–IV.* (szerk. Czakó Elemér) Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

BODROGI Tibor

1983 *A magyar társadalomnéprajz* Ortutay Gyula korai műveiben. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIII: 11–19.

FIRTH, Raymond

1939 *Primitive Polynesian Economy.* London, Routledge & Kegan Paul.

HARRIS, Marvin

1968 *The Rise of Anthropological Theory.* New York, Routledge & Kegan Paul.

HOFER Tamás

2009 *Antropológia és/vagy néprajz.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

KASCHUBA, Wolfgang

2004 *Bevezetés az európai etnológiába.* Debrecen, Csokonai Kiadó.

KÓSA László

2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* (2. kiadás) Budapest, Osiris Kiadó.

LOVASSY Sándor

1927 *Magyarország gerinces állatai és gazdasági vonatkozásai.* Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat.

SÁRKÁNY Mihály

1976–1978 *A gazdálkodás etnográfiaja és a gazdasági antropológia.* /Dissertationes Ethnographicae II./ Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajzi Tanszéke, 18–30.

1998 *A közösségek közötti csere.* /Magyar etnológia 2./ Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

2000a A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 29–67.

2000b *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

STEWART, Julian H.

1955 *Theory of Culture Change*. Urbana, University of Illinois Press.

STEWART, Julian H. – FARON, Louis C.

1959 *Native Peoples of South America*. New York, McGraw-Hill.

SVENSSON, Sigfrid (hozzászólásokkal)

1972 On the concept of cultural fixation. *Ethnologia Europaea* VI: 129–156.

TÁLASI István

1979–1980 *Néprajzi Tanulmányok, Írások I.* /Dissertationes Ethnographicae III–IV./ Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajzi Tanszéke.

• NYITOTT SZEMMEL
KÖRNYEZET ÉS KULTÚRA, AHOGYAN
GUNDA BÉLA LÁTTA

Alig hiszem, hogy a magyar néprajzkutatók körében bárki is akadt volna, aki érdeklődési körének szélességét tekintve Gunda Bélához mérhető lenne, aki annyi témában gazdagította volna eredeti kutatásokkal és meglátásokkal ezt a tudományt, mint ő. A kulturális ökológiára vonatkozó nézeteiről, illetve azzal kapcsolatba hozható tanulmányairól szólva ezért nem vállalkozhatom többre, mint gondolkodása egyik irányának követésére. Ez az irány azonban, úgy látom s remélem, hogy ezt a véleményt meggyőzően alá tudom majd támasztani, meghatározó volt egész kutatói habitusára nézve és felfedezni valót kínált számára élete végéig.

A magyar néprajztudomány történetéről írva Gunda Béla fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a „tárgyi” néprajz kutatói természettudományi szemléletet hoztak tudományunkba a szaktudományválas időszejében, mint a geográfus indíttatású Hunfalvy János, a természetbúvár Herman Ottó, a pályáját ugyancsak geográfusként kezdő Jankó János, valamint utóda a Néprajzi Múzeumban, az a Bátky Zsigmond, akit Gunda Béla leginkább tanítómesterének tekintett (Gunda 1956: 5–6; 1978: 7–9). Ennek a ténynek a felelőlegése nem lehetett véletlen az ugyancsak természettudományi felkészültséggel is bíró Gunda Béla részéről, mint ahogyan bizonyára nem volt véletlen a pontos növény- és állatrendszertani nevek megadása sem közismert növények és állatok megjelölésére egyes tanulmányok címében, mint a napraforgó vagy a tengeri malac (Gunda 1968b; 1969). Utalás volt ez egy természettudományinak tekinthető attitűdre, amelyről elmondható, hogy jellemzője egyfelől a vizsgált jelenségek alapos, sokoldalú, különféle meghatározottságukban való és tudományos előítéletektől is mentes szemügyre vétele, mintegy az önmagukért való megismerésükben, megértésükben lelhető öröm, másrészt az ismeretek összerendezésének, osztályozásának, gondolatnyalábokba összefogásának, törvények hatálya alá vonásának intellektuális élvezete, amint a lehetőségeket 1887-ben a geográfiáról szólva Franz Boas összevetette (Boas 1887: 641–645). Ez az alapállás pedig – tehetjük hozzá – magában rejtje az egyes jelenségekörök egymástól elkülönített, eltérő módszerekkel történő tanulmányozásának eshetőségét. A beállítódás mellett a földrajzi és egyéb természettudományi tanulmányok anyagukban is alapot kínáltak arra, hogy Gunda Béla figyelme kulturális ökológiai témákra, kérdésfeltevésekre terelődjön.

Mi a kulturális ökológia?

Erre a kérdésre úgy adhatunk a legszerencsésebben választ, ha a fogalmat alkotó Julian H. Steward elgondolásából indulunk ki. Számára a fogalom módszeres segédeszköz a kulturális fejlődés eltérő folyamatainak a magyarázatához. Egy kultúrán kívüli tényezőhöz, a természeti környezethez való alkalmazkodás módjából, technikai és társadalomszervezeti sajátosságaiból következteti ki az egyes kultúrák magját alkotó legfőbb jellemzőket. Ezek függvényében, de más, így például kultúrtörténeti tényezők bevonásával véli magyarázhatónak a kultúrák egyéb jelenségeit, amelyek nem kötődnek össze közvetlenül a környezet kiélésének módjával. A hasonló környezetben lezajló, hasonló adaptív folyamatokból szabályszerűségek vonhatók le. Ezek megállapításával, valamint a szociokulturális integráció adott szintjének a kulturális magban tükröződése révén dolgozható ki a kultúrák tipológiája, így kapcsolódik a kulturális ökológiai program a multikulturális evolúció nagy ívű teóriájához (Steward 1955: 5–42; 1977: 43–57). Steward itt szükségképpen csak nagy vonalakban ismertetett elképzelése több feltevést tartalmaz, amelyekkel kapcsolatosan kételyeket fogalmaztak meg, a módszer gyengéit igazolták többek, így magam is.¹ Ahelyett azonban, hogy ezek taglalásába bocsátkoznék, azt emelem ki, hogy ez a kutatási stratégia fölöttébb ösztönzően hatott a kulturális antropológiai kutatásokra három viszonylatban: a természet és az ember közötti kölcsönhatás viszonylatában, a kultúra különböző oldalai közötti meghatározottság viszonylatában, s azáltal, hogy e két viszonyrendszert egymással összefüggésben látta a kulturális változás folyamatában. S azért hathatott így, mert „a kulturális ökológia elmélete nem annyira a környezetről, mint inkább a kultúráról szól, ebben rejlik az ereje” (Murphy 1977: 22). Az aktív alkalmazkodásra helyezve a hangsúlyt, Steward a kultúra dinamikájának és változatosságának, a társadalmi lét változékonyságának leképezésére és magyarázatára irányuló módszert kínált.

Lássuk most, hogyan ítélte meg ezt a készletést Gunda Béla, aki idevágó nézeteit főként előadásaiban fejtette ki a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen és 1982-ben az ELTE Tárgyi Néprajz Tanszékén is. Ezek az előadások teljes terjedelmükben tudtommal sohasem jelentek meg. Így elsősorban az 1986-ban az *Új Forrás* folyóiratban a kulturális ökológia fogalmáról vitázó tanulmányok sorában, majd az azokból született könyvben 1987-ben megjelent tanulmányából vagyok kénytelen kiindulni.

Mind általam megismert előadásában,² mind a hivatkozott munkában rávilágított Steward elgondolásainak előzményeire, s különösen kiemelte Ratzel

¹ További utalásokkal lásd Sárkány 1979: 565–568; Borsos 1994: 78.

² Az előadásról készített jegyzetét Mohay Tamás rendelkezésemre bocsátotta, amiért ezúton is köszönetet mondok neki.

antropogeográfiai módszerének rokoníthatóságát Steward szemléletmódjával (Gunda 1986: 144). Az antropogeográfiai módszert Gunda Béla nem csupán ismerte, hanem igen sikeresen alkalmazta is. Ennek bizonyossága 1940-ben angolul megjelent gondolatébresztő tanulmánya a nagyalföldi pásztorkodás antropogeográfiájáról.³ Ebben a munkában a sík vidéki és hegyvidéki állattartás állatfajták és etnikumok szerinti elkülönülése mellett kitér arra a kérdésre, hogy a honfoglaló magyarok megtelepedésükkor figyelemmel voltak a talaj adottságokra (kerülték a homokos talajt), az erdők összetételére (legelőként hasznosították a tölgyerdőket, de elkerülték a fenyveseket és más lombos erdőket). Soó Rezső kutatásaira támaszkodva tárgyalja, hogy az alföldi pásztorkodás természeti körülményei hogyan változtak, s bemutatja, hogy az alföldi pásztorkodás jellege hatással volt a települési és építkezési formákra, a táplálkozásra, a szervezeti keretekre, az életvitelre. A tanulmány, éppen, mert átfogóan ábrázol, természetesen sokak előzetes kutatásaira épül. Akadnak benne megállapítások, amelyek felett az alaposabb történeti vizsgálódás folytán eljárt már az idő. Kétségtelen azonban, hogy az adott összegező kép fő vonásai helytállóak, s megvalósul bennük többé-kevésbé egy kulturális típus felvázolásának stewardi elképzelése, amely akkor még, teoretikus programként, meg sem született.⁴ Megtalálható benne továbbá a magashegyi pásztorkodás etnikus változatainak jelzése, amelyek nem környezeti, hanem egyéb, a tanulmányban részletesen ki nem fejtett okokból következnek.

Ez a tanulmány bizonyítja, Gunda Bélának nem volt szüksége a kulturális ökológiai módszer megismerésére ahhoz, hogy vallja, a környezethez való alkalmazkodás különféle jelenségek és folyamatok elindítója a kultúra egészében és részeiben (Gunda 1986: 143). Sőt, vizsgálódásainak homlokterében éppen az egyik legnagyobb szabású alkotó alkalmazkodás állt: az állatok domesztikációja és a növények termesztésbe vonása.

³ Gunda 1940. Pályájára emlékezve Gunda Béla ír arról, hogy mennyire megkapta már az egyetemi tanulmányok során az antropogeográfiai gondolkodásmód (Gunda 1989: 270). Az előadás elhangzása óta jelent meg Gunda Bélának a funkcionalizmus magyar előzményeiről írott tanulmánya, ahol újfent hangsúlyozza az emberföldrajzi szemlélet fontosságát a magyar geográfiában, kiemelve elsősorban Cholnoky Jenő munkásságát (Gunda 1994: 660–661).

⁴ Steward 1936-ban publikálta első, később sokat idézett és vitatott, kulturális ökológiai minősíthető tanulmányát a primitív hordák társadalmi és gazdasági bázisáról, amelyet csak átdolgozott változatában olvashattam (Steward 1955: 122–150). Ám, hogy az elgondolás mennyire benne volt a levegőben, azt jól bizonyítja C. Daryll Forde először 1934-ben és azóta sokszor kiadott munkájának sikere, amelyben számos életmódváltozatot mutat be a környezet, a gazdálkodás és a társadalmi élet kapcsolatát demonstrálva anélkül, hogy sok szót vesztegetne elméleti fejtegetésekre (Forde 1934).

Jóllehet domesztikációs problémák már az 1930-as évek végén foglalkoztatták, a magyar ló eredetének kérdése érdekelte (Gunda 1940: 3), nagy domesztikációs tanulmányosorozata az Egyesült Államokban tett tanulmányútját követően jelent meg. Nem célom bibliográfia összeállítása, ezért ezekre egyenként nem térek ki – mindegyikük fontos adalék ehhez az óriási és nagy-szerű témakörhöz.⁵ Egy közös jegyüket szeretném azonban előtérbe állítani, azt, hogy Gunda Béla milyen szenvedélyes érdeklődéssel kutat e folyamatok kezdetei, a ma keletkező-megfigyelhető archaikus vonások után. Felfigyel arra például, hogy az évi vándorújtukra induló pajútok szétszorták az indián köles magjait és egyéb magvakat a táborhelyük körül, így akarták elérni, hogy következő évben, amikor visszatértek, legyen mit összegyűjteniük (Gunda 1968a: 23–24). Hasonlóképpen észreveszi a Lápos völgyében, hogy az esztenák melletti juhosarak helyén elszaporodik a csalán meg a laboda, amely táplálékul is szolgál (Gunda 1956: 46; 1988a: 474). Gunda Bélát láthatólag a kísérletező ember érdekli, aki megfigyeléseire, tapasztalataira támaszkodik Amerikában és Európában egyaránt, a régmúltban valószínűleg éppúgy, mint a jelenkorban, aki, ha úgy tetszik primitív ökológus, vagy legalábbis természetbúvár, s akinek „az emberiség egyik legnagyobb teljesítménye, a domesztikáció köszönhető” (1979: 111), mint azt az Eötvös Károly szerint (1957: 221) „Istennek és a magyar népnek ősmadara, a daru” vadászataról és tartásáról írott tanulmány lezárásaként olvashatjuk.⁶

Stewardtól eltérően azonban Gunda Béla környezeten nem csupán a természeti környezetet értette, hanem az ember maga teremtette környezetét is, ami nem más, mint a kultúra. Hangsúlyozza, hogy „A kultúra a kultúrát is alakítja” (Gunda 1986: 143). Ez a megállapítás természetesen nem vitatható, amennyiben úgy értjük, hogy az ember kultúráját a már elsajátított kultúrájától függően alakítja tovább, történjen ez az elsajátítás bármilyen formában, s nem lehet két-ségünk afelől, hogy Gunda Béla is erre gondolt (Gunda 1958: 575–576). Ettől a mozzanattól elvonatkoztatva, de arról meg nem feledkezve – bár erre is akad

⁵ Idevágó publikációit felsorolja 1975-ig Gunda 1979: 11. Azóta lásd még Gunda 1988a; 1993.

⁶ Ezek a gondolatok ismételt felbukkannak Gunda Béla írásaiban. Például Gunda 1968a: 16–20; 1975: 60; 1986: 153; 1988b: 176. Az előadás elhangzása óta megismert tanulmányában Viga Gyula a kulturális ökológiai vizsgálódás egyik irányát jellemezve ugyancsak kiemeli, hogy Gunda Béla nagy érdeklődést mutatott az archaikus reliktum területek iránt, s ő úgy látja, hogy az általa is képviselt kutatási irányt inkább foglalkoztatja a környezethez való alkalmazkodás és a választható magatartások spektruma, mint a környezetben előidézett változások (Viga 1995: 60) – a legutóbbi megállapítás azonban Gunda Bélára aligha vonatkoztatható, tekintettel a domesztikáció iránti szenvedélyes érdeklődésére.

példa – a kultúra részjelenségei, tartományai közötti összefüggések felismerése, megértése és magyarázata tudományunk régi törekvése, nem egy irányzatának kiindulópontja. Ebben az összefüggésben azonban a kulturális rendszernek egy esetleges „ökoszisztéma” mintájára való egyszerűsítése, amit Gunda Béla (1986: 146–147) a következőképpen pendített meg: „Nem térhetünk ki az elől a felismerés elől, hogy a térben és időben egymást követő kultúrák integrált ökológiai rendszerek, társulások, amelyekben éppen úgy szerepe van saját teljesítményeinknek, a közösségek igényeinek, az energiaforrások megszerzésének, mint a természeti környezetnek, amelyet érdeünkben, kultúránk tartóssága érdekében nem hozhatunk önmagával ellentmondó állapotba”, aligha jelent előrelépést a kutatási módszertanban. Nem az a gond, hogy a kultúra nem közelíthető meg ökológiailag, hiszen az ember az ökoszisztéma része, alá van vetve a természet törvényeinek, hanem az, hogy az ember legsajátabb létezési formájáról, a *kultúrával létezés szintjéről* semmi újat nem mond az ökoszisztéma metafora, például arról, hogy miért cselekszik az ember felismert ökológiai érdekeivel olykor ellentétesen. Tartozunk az igazságnak azzal, hogy akadnak természettudósok, akik, főként a szociobiológiai szemléletre támaszkodva, el tudják képzelni a létformák szintjeinek összekapcsolását egy ökológiai alapozottságú fejlődésgondolat jegyében.⁷ A kultúra formálódását behatóbban ismerők azonban nem véletlenül hívják fel a figyelmet az ismeretek átadásának, gyarapításának, tárolásának, a hosszú távú előrelátásnak és a valóságtól elrugaszkodó fantáziának sajátosan emberi lehetőségeire, amelyek kiemelik az embert a többi élőlény világból (Leach 1996: 74–104, különösen 93; Premack – Premack 1994). Bizonyos, hogy az ökoszisztéma tanulmányozása nem képzelhető el az emberi ténykedés negligálásával ott, ahol ember él, s az emberi kultúrák sem érthetők meg ökológiai bázisuk nélkül. A két vonatkozásban azonban eltérő kérdésekre keresünk választ, mégpedig a figyelembe vett tényezők eltérő szintekre átemelésével. Az eljárás nehézségei nyilvánvalóak. Jól tükrözik ezt elméleti s olykor gyakorlati viták (mint, hogy hol húzódik az etológia határa [Eibl-Eibesfeldt 1989: 4–5] vagy hogy hol szabad vízlépcsőt építeni), s a feltett kérdések jellege és a válaszadás módja világos tisztázásának hiánya zavarra vagy semmitmondásra vezethet. Ezt példázza két tanulmány is, jelezve egyúttal, hogy Gunda Béla a kulturális ökológia fogalmának olyan alkalmazását kezdeményezte, amelyben aligha követhető.

Egyik „A szolgáltatást nyújtó nomádok kulturális ökológiája” címen különféle vándorló mesteremberek jelenlétéről szól, főként a Kárpát-medencében,

⁷ A feltevésekre épített, fölöttébb mechanisztikus gondolati modellt jól érzékelteti Odling-Smee 1994: 181–190. A szelekció fontosságát hangsúlyozza a kulturális adaptáció esetén, de az ideológiailag irányított, szándékos cselekvés szerepét is elismeri Eibl-Eibesfeldt (1989: 11–16).

de távolabbi eurázsiai tájakon is. A drótos szlovákok, üvegesek, olejkárok és más kereskedők, piócaárusok, medvetáncoltatók, olasz foghúzókatokban gazdag bemutatásában nehéz felismerni az ökológiai elemet, ha csak a keresletet nem azonosítjuk az ökológiai niche-sel, amitől a szerző tartózkodott.⁸

A másik ilyen írás a gereblyék „kulturális ökológiáját” taglalja a Kárpát-medencében. Voltaképpen tárgya annak bemutatása, hogy egyes gereblyeformák elterjedése, átadása-átvétele nem véletlenszerű, hanem a gazdálkodás módjától függ, s alkalmat ad a szerzőnek, hogy áttekintést nyújtson a térség gereblyeformáinak megoszlásáról. Egyetlen gereblyeváltozatról, a nagyméretű tarlógereblyéről állapítja csak meg, hogy elterjedése a domborzati viszonyok szerint alakult, azaz a síkságok és enyhe lankák eszköze, meredek lejtőkön, hegyoldalakon nem alkalmazható. Gunda Béla azonban körültekintőbb tudós volt annál, hogy ezzel beérje. A Nyugat-Európában is csak viszonylag későn, a 18. század második felétől adatolható eszköz megjelenését sem ökológiai tényezőkre vezeti vissza, hanem a gabonatermesztés kaszás aratással párosult kiterjesztésére a nagybirtokokon, s ebből következően a hatékonyabb eszköz iránti igényre – azaz a gazdálkodás történetileg kialakult változatára (Gunda 1992, különösen 157–158).

A kulturális ökológia fogalmának ilyen könnyed használata meglepő, hiszen korábbi tanulmányaiban Gunda Béla igen világosan felvázolta elképzeléseit a kultúra különböző oldalainak egymáshoz, valamint a természeti környezethez fűződő viszonyáról, miként azokról a következményekről is, amelyek mindebből a kultúra terjedésének vizsgálatára vonatkozóan adódnak. Így a kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása közötti viszonyt tárgyaló tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy „A megismerés csak akkor érhető el, ha állandóan figyelembe vesszük, hogy minden kultúrában megvannak az összefüggéseknek azok az alcsoportjai, amelyek magukban foglalják az ember és a természet, az ember és az ember, a most és az akkor kapcsolatait. Tehát egy bonyolult integrációs hálózatba a bevezető utakat kell megtalálnunk” (Gunda 1963: 10–11). A kulturális javak áramlásáról írva másutt hasonlóképpen arra a következtetésre jutott, hogy döntő szerepe van a gazdasági és társadalmi tagoltságnak, amely még egy etnikumon belül is befogadóképesség és készség eltéréseiben jelentkezik, s úgy véli, emellett

⁸ Az ökológiai niche [ejtsd: nis] ideája, amit elég szerencsétlenül gyakorta fülkének fordítanak (képzeld el a képzavart, pl. mocsár, mint fülke), s talán a politikai szóhasználatban diszkreditált léttérrel volna magyarul visszaadható, éppen a vándorló mesteremberek tekintetében, úgy látszik, mozgatja a képzeletet. A romák európai elterjedése kapcsán szintén felmerült az a megfogalmazás, hogy a gazdaság niche-jeiben (ebben az összefüggésben lehetséges fordítás a hézag) helyezkedtek el (Stewart 1993: 20).

figyelemmel kell lennünk a természeti tényezőkre, a meglevő tradíciókhoz való ragaszkodás erejére, különféle okokból adódó etnikai sajátosságokra is (Gunda 1958: 575).

Ezek a lehetőségeket mérlegelő, a jelenségkör sokszínűségére rávilágító megfogalmazások inkább segítik a megismerést, mint felváltásuk egy, a túlhasználat során elkopó kategóriával. Amint a gereblyék esete és Gunda Béla egész kutatói gyakorlata mutatja, számára egyetlen kutatási stratégia sem jelentett királyi utat az igazsághoz, s a kulturális ökológiában is bizonyára inkább serkentő ideát, nem pedig valamiféle mindent magyarázó módszert látott.

A mellérendelő szemléletmód elismerése annak, hogy különböző jelenségszoptok és összefüggéseik egymás melletti, különböző perspektívákban történő vizsgálata egyaránt fontos lehet, nagymértékben megkönnyítette Gunda Béla számára, hogy megértéssel közelítsen igen eltérő elméleti törekvésekhez.

Ha most tárgykörömből kilépve megjegyzem, hogy véleményem szerint az ő érdeklődésének fő iránya a kultúrtörténeti-kultúrmorfológiai vizsgálódással esik egybe,⁹ ezen az ösvényen célozza meg az elődök meghaladását, azért teszem, hogy megfelelő távlatban láttassam azt az elmélyült és a koncepcióban rejlő lehetőségeket nagy szimpátiával kibányászó tanulmányt, amely a szerény „A kulturális areák néhány kérdése” címet viseli (Gunda 1980). A kulturális area koncepció ugyanis a kultúrkör elmélet amerikai megfelelője volt, amelyben kihangsúlyozódott a környezethez alkalmazkodás, s jócskán elfelejtődött a történeti alakulás egyéb mozzanatainak szerepe a kulturális alakzatok létrejöttében.¹⁰ A két iskola nagyjából egy időben esett is ki az etnológiai gondolkodás fő áramából. Gunda Béla azonban mindkettőből, miként egyéb irányzatokból is, igyekezett kiemelni a hasznosítható elveket, módszereket. Előszóval emlegette a komplementaritást, azt az igényt, hogy az etnológusok „egymás módszereit tiszteletben tartásuk és mérőműszereik pontosságát minél inkább tökéletesítsék” (Gunda 1980: 20).

A bevezetőben emlegetett, sokfelé figyelő és előítélet mentesen közelítő természettudós alapállása volt ez, aki számára a teória annyiban fontos, hogy

⁹ Hasonlóan látja ezt Sozan Mihály (1977: 325–326), akinek azonban nem érthetek egyet azzal a megállapításával, hogy Gunda Béla esetén a kultúrtörténeti érdeklődés szinkronikus látásmóddal (azaz történetietlenséggel) párosult. Kósa László véleményét látom jobban alátámasztottnak, aki Gunda Béla történeti beállítottságát hangsúlyozza (1988: 216, 262).

¹⁰ A két felfogás egymáshoz való viszonyát az elhatárolás szándékával, kimerítően tárgyalja Herskovits 1924 és 1926: 230–254. A nézetek rokonsága mellett érvel meggyőzően, különösen a kulturális area és a kulturális provincia fogalmak egymás mellé állításával Zwernemann 1983: 18–22.

irányítsa érdeklődését, de ne helyettesítse a tárgy alapos vizsgálatát s váljon meddő viták kiindulópontjává.

Ennek a gondolatnak szellemében dolgozott, talált magának új meg új témát Gunda Béla, éles szemmel fürkészve mind a terepen, mind a szakirodalomban. S hogy valóban az utolsó pillanatig, bizonyosságul álljon itt levelének egy részlete, amelyet 1994. július 25-én írt nekem:

„Igen eredményes utat tettem Ausztriában. Íme egy ökológiai megfigyelés: az erdei utak mentén feltűntek szabálytalanul a diófák, főleg fiatal csemeték. Ezek olyan diókból keltek ki, melyeket a kertekből loptak s elhullajtottak a mókusok és szajkók. A mókusok el is ássák a zsákmányukat, hogy télire legyen táplálékuk. A növényzet természetesen a hullott diókból kikelt fácskákat legnagyobb részben elnyomja s nem nőnek meg. De egyes fák megvastagodnak, bőséges termést hoznak. A parasztok régebben keresték ezeket a diófás helyeket és irtványtelepüléseiket ilyen helyre telepítették. Itt a diófák idősebbek, mint a lakóházak stb. A Schneeberg körül ragyogóan tapasztalható ez a folyamat.”

Az elméleti érzékenység mellett bizonyára ez a lankadatlan érdeklődés volt az a vonás, amellyel Gunda Béla lebilincselte tanítványait, s lett számukra és marad örökké a Professzor Úr.¹¹

IRODALOM

BOAS, Franz

1887 (1948) *The Study of Geography*. In *Race, Language and Culture*. New York, Macmillan, 639–647.

BORSOS Balázs

1994 Roy Rappaport és a kulturális ökológia. *Liget* VII: 77–85.

EIBL-EIBESFELDT, Irenäus

1989 *Human Ethology*. New York, Aldine de Gruyter.

¹¹ Minthogy Budapesten jártam egyetemre, nem mondhatom, hogy a tanítványok közé tartozom – nekik, személy szerint Viga Gyulának köszönöm a megtisztelő meghívást az emlékülésre – ám kezdő kutatóként tapasztalhattam már, hogy Gunda professzor úr odafigyelt írásaimra, miként bizonyára másokéira is, tekintet nélkül az évek számára. Ezt akkor egy váratlan esemény révén tudtam meg, amikor egy munkahelyi előjáróm rosszalta érdeklődésem irányát, s akkor ő vett védelmébe. Később alkalom volt mellette dolgozni az *Acta Ethnographica* szerkesztőjeként, s tapasztalhattam buzgalmát, körültekintését, kezdeményezőkétségét és kivételes energiáját, azokat az adottságokat, amelyek a 20. századi magyar néprajztudomány kiemelkedő szervező egyéniségévé tették.

EÖTVÖS Károly

1957 *Utazás a Balaton körül*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

FORDE, C. Daryll

1934 *Habitat, Economy and Society*. London, Methuen.

GUNDA Béla

1940 The Anthropogeography of Pasturing on the Great Hungárián Plain. *Geographical Review* 68: 1. Klny. 1–24.

1956 *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen, Alföldi Magvető.

1958 Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. *Ethnographia* LXIX: 567–577.

1963 A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása. *Műveltség és Hagyomány* V: 3–23.

1968a A növénytermesztés kezdetei az észak-amerikai indiánoknál. *Műveltség és Hagyomány* X: 7–36.

1968b A *Helianthus annuus* termesztése az észak-amerikai indiánoknál. *Ethnographia* LXXIX: 485–502.

1969 A *Cavia porcellus* domesztikációja. *Ethnographia* LXXX: 493–503.

1975 Domesztikációs törekvések az indiánoknál. *Ethnographia* LXXXVI: 32–69.

1978 *Bátky Zsigmond*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1979 *Ethnographica Carpatho-Balcanica*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1980 A kulturális areák néhány kérdése. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei*. /Előmunkálatok a Magyarorságra Néprajzához 7./ Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 9–21.

1981 The Cultural Ecology of Service Nomads. *The Eastern Anthropologist* 34: 287–299.

1987 Megjegyzések a kulturális ökológiáról. In Cs. Varga István (szerk.): *A kultúra ökológiája*. /Új Forrás Füzetek 4./ Tatabánya, Komárom Megyei Tanács, 143–162.

1988a Kulturális ökológiai megfigyelések a növénytermesztés kezdeteiről. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXV–XXVI: 467–480.

1988b A természetes növénytakaró és az ember. *Agria* XXIV: 165–219.

1989 *A rostafoorgató asszony*. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó.

1992 Cultural Ecology of an Agricultural Implement in Carpathian Europe. *Ethnologia Europaea* 22: 145–161.

1993 Európában termesztett növények amerikai őshazájukban. *Magyar Tudomány* 3: 277–289.

1994 A funkcionalizmus magyar előtörténete. *Ethnographia* 105: 656–662.

HERSKOVITS, Melville J.

1924 A Preliminary Consideration of the Culture Areas of Africa. *American Anthropologist* N. S. 26: 50–60.

1926 The Cattle-Complex in East Africa. I. *American Anthropologist* N. S. 28: 230–272.

KÓSA László

1989 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

LEACH, Edmund

1996 [1982] *Szociálanthropológia*. Budapest, Osiris Kiadó.

MURPHY, Róbert F.

1977 Introduction: The Anthropological Theories of Julian H. Steward. In Steward, Jane C. – Murphy, Robert F. (eds.): *Evolution and Ecology*. Urbana, University of Chicago Press, 1–39.

ODLING-SMEE, F. John

1994 Niche construction, Evolution and Culture. In Ingold, Tim (ed.): *Companion Encyclopedia of Anthropology*. London – New York, Routledge, 162–196.

PREMACK, David – PREMACK, Ann James

1994 Why Animals Have Neither Culture Nor History. In Ingold, Tim (ed.): *Companion Encyclopedia of Anthropology*. London – New York, Routledge. 350–365.

SÁRKÁNY Mihály

1979 Kulturális ökológia – távlatok és korlátok. *Világosság* 20 (8–9): 564–569.

SOZAN, Michael

1977 *The History of Hungárián Ethnography*. Washington, University Press of America.

STEWART, Julian H.

1955 *Theory of Culture Change*. Urbana, University of Illinois Press.

STEWART, Jane C. – MURPHY, Robert F. (eds.)

1977 *Evolution and Ecology*. Urbana, University of Chicago Press.

STEWART, Michael Sinclair

1993 *Daltestvérek*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.

VIGA Gyula

1995 Society Shaping the Landscape. Observations on the Ecology of Culture. *Acta Ethnographica* 40: 59–75.

ZWERNEMANN, Jürgen

1983 *Culture History and African Anthropology*. /Uppsala Studies in Cultural Anthropology/ Uppsala, Acta Universitatis Uppsaliensis.

• HOFFMANN TAMÁS, A NÉPRAJZKUTATÓ

Hetvenhat éves korában elhunyt Hoffmann Tamás,¹ az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tárgyi Néprajz Tanszékének több mint négy évtizeden át oktatója, néprajztudósok több nemzedékének nevelője, a Néprajzi Múzeumnak 1969 és 1992 között főigazgatója, a kivételes formátumú társadalomtudós, akinek munkássága, elképzelései messze túlnyúltak egy diszciplína keretein.²

Ne feledjük azonban, bármily messze lát is el valaki, szükséges egy nézőpont, ahonnan szemléli a világot. Ezt a pontot Hoffmann Tamásnak tanult mestersége, a néprajz kínálta, mégpedig kettős értelemben. Egyrészt anyagában, amelyet alaposan ismert, gyarapodását széles körben nyomon követte, és ebből az anyagból kiindulva tett kísérletet nagy ívű történeti folyamatok megragadására és értelmezésére – felhasználva természetesen sok más tudomány eredményeit is. Másrészt kihívásként volt meghatározó számára a néprajztudomány, amelynek különféle felfogásaival, művelési módjaival vitában alakította ki a maga kérdésfeltevéseit, szemléletét és módszertanát.

A mesterséget Tálasi István irányításával tanulta ki, akinek az a törekvése, hogy az anyagi kultúra jelenségeinek alakulását a munkafolyamatokból, illetve a használati módokból kiindulva, a gazdasági és társadalmi környezettel összefüggésben magyarázza meg, olyan útmutatást jelentett, amelyet azután ő mesterénél is harcosabban képviselt. Szüntelenül hadakozott azokkal, akik beérték a nehezen megragadható, időtlenként kezelt kulturális áramlatokra való hivatkozással, s még inkább azokkal, akik az etnikai keretek felmutatá-

¹ Előadásként elhangzott a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban 2008. május 29-én, a Hoffmann Tamás emlékére rendezett találkozón.

² Hoffmann Tamás munkásságának agrártörténeti vonatkozásait Orosz István, muzeológusi tevékenységét Bodó Sándor, oktatói munkásságát Paládi-Kovács Attila és Voigt Vilmos, társadalompolitikai jelentőségét Romány Pál méltatta ugyanazon az ülésen.

sára hagyatkoztak. Továbblépett abban is, hogy az anyagi kultúra jelenségeit, kihatását erőteljesebben összekapcsolta az üzemformák és a társadalmi rétegződés alaposabb elemzésével.

A Tálasi-iskolában csiszolódás azonban nem csupán az elme élesítését jelentette. Feladat volt ott az alapos anyagfeltárás is, úgy a történeti források megismerése, mint a terepbejárás. Hoffmann Tamás kiteljesedett munkásságának ismeretében már kevés szó esik arról, hogy milyen alapos terepmunkát végzett munkálkodásának első éveiben. Istenmezeje földművelésének jellegzetességeit bemutató, 1956-ban megjelent tanulmányából generációk sora tanulta meg, hogy az egyes munkák technikai részleteinek leírásán túlmenően milyen fontos a munkák hatékonyságának összevetése (Hoffmann 1956). Majd nagymonográfiája, *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában* épült döntően azokra az adatokra, amelyeket az ország egész területén bejárva gyűjtött össze, és vetett egybe korábbi forrásokkal, s ezen a forrásbázison demonstrálta, hogy „[...] a naturálgazdálkodásból kinőtt külterjes mezőgazdaság korlátai [...]” miként „[...] magasodtak [...] az agrártársadalom továbbfejlődésének korlátaivá” a Kárpát-medencében, melyeket azután majd a kapitalista gazdaság érdekrendszere dönt le (Hoffmann 1963: 348). Vagyis ez a monográfia sem csupán egy munkafolyamat formai jegyeinek, a hozzá kötődő társadalmi pozícióknak és életformáknak a bemutatása volt, hanem mindezek elhelyezése-értelmezése a gazdasági-társadalmi fejlődés menetében.

A tereptapasztalatok mellett Hoffmann Tamás alapos ismereteket szerzett a néprajzi jelenségekről egy másik forrásból, a múzeumi tárgyak révén. Huszonhárom éves főigazgatói ténykedése során, kiállításokat rendezve és bejárva Európa jelentős gyűjteményeit, kivételes jártasságra tett szert a tárgyak világában, amelyekben a tudomány fontos forrását látta, amennyiben azokat életformák lenyomataiként szemléljük. Életformák lenyomataiként, melyeket a lét termelésének módjai szabnak meg (Hoffmann 1969).

Miért tartom fontosnak e tények felsorolását? Elsősorban azért, mert Hoffmann Tamásnak minden írását áthatja az elméleti igényesség, az intellektuális bátorság, amellyel szaktudományunk és általában a társadalomtudományi vizsgálódás korlátait feszegeti. Hogy egy mondatára parafrázist fogalmazzak meg, nála a gondolkodás nem korlátozódik egyszerű kérdésekre, és nem egyszerűek a válaszai sem (Hoffmann 2004: 34), s miközben az olvasó a nem egyszerű kérdésfeltevés megértésén töpreng, vagy éppen a válaszokat vitatja, könnyen megfeledkezik arról a tudásbázisról, amely a szerényen hol vázlatként, hol lehetséges modellként megnevezett ábrázolások mögött meghúzódik, mint amilyenek az utóbbi években publikált és részben kéziratban lévő terjedelmes munkái, mindenekelőtt az Európai parasztok kötetei.

Érdemes azonban egy rövid pillantást vetni néhány kérdésre, amely különösen foglalkoztatta Hoffmann Tamást, s az általa javasolt feleletekre, megoldási módokra, hogy megértsük felfogását a néprajzról.

Elsőként felmerül, hogy miként jelölte ki Hoffmann Tamás a néprajz helyét a társadalomtudományok rendszerében. Erről írt egy terjedelmes tanulmányt még 1961-ben, majd visszatért a problémára 2004-ben *A néprajztudomány székháza* alcímet viselő művében. 1961-ben a megoldást a marxista formációelmélet kategóriarendszere szerint kereste. Úgy látta, hogy a néprajz a társadalomfejlődésnek abban az időszakában jött létre, amikor kibontakozóban volt a kapitalizmus, a modern polgári társadalom, és Európában a néprajz mint etnográfia a prekapitalista tömegek életmódjának és kulturális alkotóképességének történetét volt hivatott bemutatni, szolgálva ezzel a nemzetépítést, alátámasztva azt az etnikai összetartozás, az etnogenezis feltárásával – és nem utolsósorban romantikus antikapitalizmussal: a változatlan kulturális örökség hídját építve a múlt és a jelen között. Valamelyest megelőzte időben az etnográfia létrejöttét az átfogó társadalomtudomány keretében kibontakozó etnológia, a törzsi társadalmak vizsgálata, és vele párhuzamosan kristályosodott ki a polgári társadalom karakterisztikus tudománya, a szociológia, amelyek egyaránt az általában vett ember tudományának rangjára tartottak igényt. Mindezek közös vonása, hogy gazdasági meghatározottságtól függetlenül szemlélték vizsgálatuk tárgyát, a kultúrát, illetve a társadalmat. Ebből illúziók fakadtak, amelyeket behatóbban az etnográfia esetében tárgyal, illúziók, amelyek a feudális viszonyokban gyökereznek, de átnyúlnak a kapitalista, sőt a szocialista viszonyok időszakába is, elfedve a termelési viszonyok általi meghatározottságot. Az utóbbiak, az életformák, a tulajdonviszonyok felől közelítve a kultúra jelenségeihez s ezáltal azok problematikusságának a bizonyításához, nos ezen az úton lehet eljutni az érvényes társadalomtudományhoz – érvelt akkor (Hoffmann 1962), és az elgondolást a későbbiekben több tanulmánnyal illusztrálta, amelyek a manuális technikára alapozott megélhetési rendszer és középkori nemesi mintákat követő reprezentációs kulturális jelenségek ellentmondásosságára hívták fel a figyelmet, ahogyan azok együtt léteztek a kapitalizálódó Magyarországon. Ezzel egyben elvetette azt a feltevést is, azaz az illúziók közé sorolta, hogy a parasztság számára tömegesen járható lett volna a polgárosodás útja (Hoffmann 1975, különösen 222–227, 365–383).

2004-re az álláspont árnyaltabb lett. A prehistória és a história egyetlen folyamata – állapítja meg – ám figyelniük kell a korszakhatárookra, mert formációként mások a történelmi minőségek, és „a formációelmélet a történelem zsinórmértéke” (Hoffmann 2004a: 48). Továbbra is fenntartja, hogy „A csak a kultúrát ábrázoló néprajz nem a nép rajza, hanem torzkép” (Hoffmann

2004: 20). Ezért vizsgálódásai középpontjába azokat az összefüggéseket állítja, amelyekeken keresztül bizonyítható, hogy „a világban végbemenő történelmi folyamatokat végül is az emberek anyagi természetű érdekei határozzák meg” (Hoffmann 2004: 43). Ebben a felismerésben azonban már nem csupán a marxizmusra támaszkodik, hanem arra a jóval szélesebb háttérű, nyugat-európai ihletésű társadalomszemléletre, amelyből kinőtt a gazdaságtörténet, a gazdaságföldrajz, a gazdasági antropológia, s olyan nevek fémjelzik, mint Polányi Károly, Marc Bloch vagy Vera Gordon Child. Úgy látja, hogy a közgazdaságtan, a szociológia, a néprajz és a történetírás együttes alkalmazása szétfeszíti a történelem tárgyalásának nemzeti kereteit – s ebben a rendszerben gondolkodva a néprajzosnak is szükségképpen túl kell lépnie a nemzeti-etnikai „mi”-tudaton, szemben a „másokkal”, amely minden társadalom tagjainak szükségszerű viszonyulási módja, ám sokáig a néprajz sajátossága is volt, hangsúlyozza. Ha így gondolkodunk, folytatja, megismerhetjük a kismemberek jelentőségét a történelemben, akiknek szerepe sokkal fontosabb volt, mint a politika alakítóié.³

Ebből a meggyőződésből fakadt az *Európai parasztok*⁴ köteteinek sora, amelyben Hoffmann Tamás a világ és benne Európa termelés- és fogyasztástörténetének olyan eredeti áttekintését írta meg, amely a téma nagyságrendje, a globális szemlélet és a hangvétel könnyedsége alapján a történeti tudományok kivételes csúcsteljesítményei mellé állítható, mint az angol társadalomtörténész-régészek vagy a francia Annales-kör történészeinek munkái. Figyelve az emberi létfeltételek természeti körülményeinek változására, a régészeti és történeti munkák alapján hosszú időtartamon át követhető folyamatokra, a „hagyományok” feltételezett trendjére, vagyis különböző tudományok teljesítményeit egymásra vetítve igazi interdiszciplináris művet alkotott a néprajzi anyag köré integrálta.

Sikerült megvalósítania azt is, hogy különböző korszakok és a jelen között oszcillálva a történelmi folytonosság és a különböző korszakokban mutatkozó regionális különbségek, illetve megvalósult egyneműségek tényeit felsorakoztassa az urbanizált világ és a falu közötti érintkezésrendszer alakulása szerint. Tisztelgés is egyben ez a könyvsorozat azok előtt, akik lehetővé tették, hogy európai módon éljünk.

³ Hoffmann 2004a, *Néprajz és történelem* fejezet.

⁴ Hoffmann 1998; 2001. A szerző a sorozatot megjelentető Osiris Kiadónak átadott még egy kötetet, amely az életmódjuk története címet viseli. E kötetek mellé állítható továbbá Hoffmann Tamásnak a *Mindennapi történelem az ütközőzónában* című kötete (Hoffmann 2004b), amelyben a kelet-közép-európai térség népének életmódját vizsgálja fel a 6. és 18. század közötti időszakban.

E kötetek középpontjában Európa áll, ám Hoffmann Tamás időről időre kitekintett más kontinensekre is. Ezek a pillantások nem csupán az összehasonlítást célozták, hiszen a kötetek a mába érnek. Abba a korszakba, amikor már nyilvánvalóvá vált mindenki számára a világ egységessége, s ez kimutatható például a táplálkozás tényein is. Ebben a helyzetben Hoffmann Tamás időszerűnek találta, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy a kapcsolatok háló-jában lezajló változások a világban új erőtereket alakítanak ki, amelyekben az élelmiszer-termelők leértékelődnek a feltörekvő ipari térségekben, s nem a földtulajdon a meghatározó az anyagi érdekek sorában. Az utak és a fokozatok azonban sokfélék lehetnek, figyelmeztet, hiszen a jelen kihívásaira válaszolva „Az emberek magukon viselik múltjuk bélyegét” (Hoffmann 206: 10). Az ő esetében az ilyen tájékozódás többnyire öles monográfiát eredményezett. Azt már sajnos nem tudhatjuk meg, hogy vajon ez a mű is megszületett volna, de az bizonyos, hogy a jelen és jövő kihívásaira a választ nem egyszerűen a mai adottságokban kereste volna, hanem történeti folyamatokban és azok elméleti leképzéseiben. Ezek megértésével volt képes a néprajztudományt a szokványosnál emelkedettebb szinten, mondhatni, egyedülállóan művelni.

IRODALOM

HOFFMANN Tamás

- 1956 Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. *Ethnographia* LXVII: 536–561.
- 1962 Az etnográfia „nép” fogalmáról. *Ethnographia* LXXIII: 1–25.
- 1963 *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1969 A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei? *Néprajzi Értesítő* 51: 5–15.
- 1975 *Néprajz és feudalizmus. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- 1998 *Európai parasztok I. A munka*. Budapest, Osiris Kiadó.
- 2001 *Európai parasztok II. Az étel és az ital*. Budapest, Osiris Kiadó.
- 2004a *Bábel tornya. A néprajztudomány székháza*. Budapest, Osiris Kiadó.
- 2004b *Mindennapi történelem az ütközőzónában*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- 2006 A „változás” és értékrendje. *Kritika* 36 (2): 6–10.

• GAZDASÁG ÉS KULTÚRA: A PARASZTSÁG MINT KUTATÁSI DILEMMA

A történettudomány és az antropológia mai találkozásánál voltaképpen egy régi ismeretség felfrissítésére kerül sor. Ugyanis, ha jól tudom, az antropológia szót a történésznek is bizonyára elfogadott, Codex Diplomaticust összeállító Fejér György vezette be tudományos nyelvünkbe. Az *Antropológia vagy is az ember' esmertetése'* című 1807-ben Budán megjelent művében az ember fizikai és lelki sajátságait egyaránt taglalta és így annak a filozófiai hagyománynak a szellemében munkálkodott, amelyből a múlt század második felében kibontakozott az antropológiának, mint az ember átfogó tudományának értelmezése angol nyelvterületen. Erre az összefüggésre nem felesleges utalnunk, hiszen a mai kulturális antropológia éppen azzal vonta magára a történészek figyelmét s ösztönzött erre az összejövételre is, hogy az emberi lét specifikus kategóriájaként dolgozta ki a kultúra mint rendszer illetőleg totalitás fogalmát (megjegyzendő, hogy az e szavakkal jelzett álláspontok képviselőit egy világ választja el), és ez a felfogás a társadalmi és kulturális jelenségek összefüggésének vizsgálatában új szempontokat kínál, vagy olyan régebbieket hív új életre, amelyek a gyakorlatában erősebben differenciált kontinentális tudományosságban olykor elsikkadtak.

Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy ez az antropológiai szemlélet az európaiaktól több lényeges vonásban elütő társadalmak tanulmányozásán formálódott.

Az antropológiai kutatások hosszú időn keresztül törzsi társadalmakra, vagy olyan város-falu dichotómiát felmutató társadalmak falusi népességére korlátozódtak, amelyekben az uralkodó réteget, ha egyáltalán volt ilyen, gyarmatosítók váltották fel, vagy éppenséggel teremtették meg, ezért az élelmiszertermelők életének közösségi keretei világosabban felismerhetőek maradtak, mint az individualizálódott Európában, ahol a közösségi intézmények korábbi jelentőségét és szerepét a múlt századi társadalomtudományi kutatásoknak kellett bizonyítania emlékművekre, de még inkább történeti forrásokra alapozva. Emellett a kultúrák kidolgozottsága mind a kulturális elemek mennyiségét, fajtáit és szerveződési formáit tekintetbe véve csekélyebb volt, mint a történeti vizsgálatok homlokterébe került írásos kultúráké.

A fentiekből következően az antropológiai vizsgálatokban viszonylag könnyen demonstrálhatónak mutatkozott a közösségi létformák és a kulturális teljesítmények egymásnak megfelelése, ami kézenfekvővé tette a holisztikus kultúra-felfogás átvételét. Ez párosult azzal a feltevessel, hogy az antropo-

lógia általában is szól az emberről, hiszen az áttekinthetőbb feltételek között nyert felismerések a komplexebb társadalmak viszonyai között is érvényesek, részint azért, mert fejlődésük korábbi szakaszán maguk is hasonlóak voltak az antropológusok által tanulmányozottakhoz, részint azért, mert némely egyszerűbb intézmények és a régmúltból öröklötnek látszó kulturális jelenségek az átfogóbb viszonylatok, a hivatásos kultúra árnyékában is továbbéltek.

Éppen ezért természetesnek tűnt az antropológiai kutatások kiterjesztése az államiság szintjére jutott, többnyire írással rendelkező és osztályokra szakadt, úgynevezett komplex társadalmakra, ideértve az antropológusok saját társadalmait is. A kutatások ramifikációja azonban óhatatlanul gondokat okoz az antropológiai szemlélet és perspektíva megőrzésében.

A „mozgalmasabb történelmibb” (Marx 1972: 358) életű és sorsú társadalmaknál a kultúra különböző oldalainak összhangja csak hosszabb időszakok történeti tanulmányozásával deríthető fel, az egyes jelenségek létrejötte és továbbélése pedig szükségképpen történeti magyarázatot kíván. A közösségi normák felbomlása kutatási feladattá teszi annak a társadalmi mezőnek a lehatárolását, amelyen belül különféle jelenségek között összefüggések kereshetők. Mindez megnehezíti, de sem feleslegessé, sem lehetetlenné nem teszi az antropológiai szempontok, módszerek és tanulságok integrációját a dinamikus fejlődő társadalmak kutatásában, sőt segítségünkre lehetnek azok régóta vajdó problémák tisztázásában is.

Ezt kísérelem meg a következőkben igazolni a paraszt fogalmának mint tudományos kategóriának megvizsgálásával.

Mondanom sem kell, hogy korántsem értelmezik egységesen a fogalmat. A vélemények megoszlása azonban nem a tudományok elkülönülését, vagy az országoként elütő tudományos miliőt követi. Nagyjából két álláspont rajzolódik ki. A közkeletűbbet nevezhetnénk *kisüzemi megközelítésnek*. Illusztrálására a Kelet-Európáról értekező Norman Pounds angol történész idézzük, aki más véleményeket is összegezve következőképpen írja le a parasztságot: „A parasztot önálló földművesnek tekintem [...] aki nagymértékben támaszkodik családjá munkájára és, aki minden bizonnyal inkább munkaerőt, mint tőkét fektet gazdaságába [...] A csekély tőkeráfördítés rendszerint végtelen konzervativizmussal és idegenkedéssel párosul a változásokkal vagy új földművelési módszerek átvételével szemben. A parasztok életét általában, de nem kivételektől mentesen hagyományos népszokások, hagyományos viselet és díszítésmód, építészeti, eszközök és berendezési tárgyak uralják. Egyesek szemében a paraszt minden erény letéteményese, kedves, szorgalmas és mértékletes, mások fukarnak, tudatlannak, bárdolatlannak és faragatlannak látják, aki híján van a vállalkozó szellemek. Valójában a paraszt mindez lehet [...] Kelet-Európában mindenütt

szegény a paraszt és a kulák is csak a parasztok tömegéhez képest gazdag. A parasztokat többnyire jellemző megfeszített szorgalom szegénységükből és abból a parancsoló szükségből fakad, hogy csekély birtokukból a lehető legnagyobb termést hozzák ki” (Pounds 1969: 127–128).

Az idézett leírás szinte mindenre kitér, amit a parasztság jegyeiként fel szoktak sorolni: a saját gazdaságában dolgozó családra, amely a termelés és a fogyasztás egysége, a földműves munkára, a hagyományos kultúrára, a paraszti morál olyan vonásaira, amelyeket felváltva állítottak előtérbe például Németországban egymást követő generációk a múlt század folyamán, vagy állítottak szembe különböző pártok, mozgalmak programjai Magyarországon is, végül szó esik a társadalom egészéhez viszonyított relatív szegénységről, amit élesebben fogalmazók alávetett helyzetnek szoktak nevezni. Egy antropológus, ha hasonló alapállást foglal el, mint például Firth, akad tényező, amelyet némileg másként fogalmaz meg. Nem csekély tőkehányadról és konzervativizmusról, hanem kézművestechnológiáról beszél. A lényeges különbség azonban nem ez, hanem az a törekvés, hogy megkísérelje az említett jegyeket összekapcsolni a társadalmi struktúrával, ahogyan Firth fogalmaz: „Ez a parasztgazdaság szükségszerű kapcsolatban van a társadalmi struktúra bizonyos típusaival, ami a parasztközösségek életét jellegzetes módon formálja” (Firth 1963: 88). Ennek megfelelően nem egyetlen paraszttársadalomban, hanem paraszttársadalmak hosszú sorában gondolkodik, és példái a Salamon-szigetektől Kelet-Európáig terjednek.

Ennek a megközelítésnek kétségkívül van empirikus alapja, hiszen a törzsi földművesektől kezdve különböző formációkon keresztül egészen napjainkig létezik földműves kisüzem. Legfőbb gyengéje pedig az, hogy nem veszi tekintetbe, vajon az a kisüzem valóban önállóan tekinthető-e. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a köztulajdon alapján létrejövő magánbirtoklás rendszere, amellyel a törzsi közösségeknél találkozunk, s ahol az átfogó gazdasági egység maga a közösség, minőségileg más feltételt jelent, mint a magánbirtoklás azon változata, amikor az állam vagy jogi személyek válnak tulajdonossá és elsajátíthatják a magánbirtokon termelt terményeket. Megint más az az eset, amikor a földműves magántulajdonosként bírva földjét kisárutermelővé válik, még ha olykor csak potenciálisan adatik meg ez a lehetőség. A föld tulajdonának, birtoklásának és használatának eltérő módjain különböző jellegű társadalmi alakulatok nyugsznak, s azok eltérő kulturális kifejezési formákkal rendelkeznek.

Éppen ezt a tényt állítja középpontba az a megközelítés, amelyet *össztársadalmi vagy munkamegosztás-centrikus álláspont*nak nevezhetünk. Ezt illusztrálja Erdei Ferenc törekvése, aki a magyar tudományosságban a legtöbbet tette a parasztság fogalmának tudományos kategóriává avatásáért. Munkáiban

elképzelését egyre finomította, majd véleményét a *Magyar paraszttársadalom*-ban fejtette ki legteljesebben. Erdei szerint a parasztok többnyire földet művelnek, falvakban laknak és nyers javakat – élelmiszert és munkaerőt – szállítanak a társadalom üzemébe. Jellegzetes kultúrát teremtő és éltető, alávetett helyzetű termelők ők, akik magukon viselik a hűbéri társadalom bélyegét, mely nagyobb szabadságot engedélyezett, mint a rabszolgáké, de még erőszakkal elnyomta őket. A hűbéri kötelékek fontosabbak voltak, mint a foglalkozás, a társadalmi helyzet azonossága a falusi iparosokat, kereskedőket, pásztorokat a földművesek mellé sorolta, ők is paraszttá váltak. A hasonulást elősegítette, hogy gyakorta kiegészítő földművelést végeztek és a falvaknak életmódját, melyben osztoztak, a földműves többség alakította ki. A parasztok önálló társadalmat alkotva a társadalomban, annak többi elemével állandóan érintkezésben maradván, egy aránytalan csereviszony alapján közlekedve őrizték meg különállásukat. Erdei a parasztok köréből kizárja az Európán kívüli területek más történelmi körülmények között élő földműveseit, valamint a rendi-jogi kötöttségektől megszabadult, árutermelő agrárvállalkozókat és a saját munkaerejüket áruba bocsátó agrárproletárokat (Erdi 1941: 13–31).

Erdi tehát történetileg és relativisztikusan közelít a parasztság problémájához. Érzékeli a termelési módok különbségét és látja a paraszti állapot végét, amiről hosszabban értekezik a *Parasztkban* (Erdi 1938). Formailag azonban ennek nem ad kifejezést és nem zárja ki a parasztok köréből a jobbágyhelyzetből már felszabadult, de a kapitalista társadalmi struktúrába még be nem tagozódott termelőket. Mindkét ok magyarázhatja, hogy miért kezeli meglehetősen elasztikusan a koncepciójában valóban összetartozó jegyek kapcsolatát.

Az Erdeivel párhuzamos úton indultak meg az amerikai antropológiai parasztság-kutatások, amelyeknek empirikus alapját nem Kelet-Európa, vagy pláne Magyarország, hanem a közép-amerikai és a távolkeleti társadalmak jelentették. Ahogy Redfield (1956: 31) fogalmazott: parasztkról szólva „A régi civilizációk falusi embereire gondolunk, olyan falusi emberekre, akiknek kezében föld van és azt saját létfenntartásukra, valamint hagyományos életmódjuk összetevőjeként művelik, és akik igazodnak a rájuk hatással levő nemesekhez és városiakhoz, akiknek életmódja olyan, mint az övék, csak civilizáltabb formában.” „Rész-társadalmakat alkotnak rész-kultúrákkal” – tette hozzá Kroeber (1948: 284). Kultúráikban nem mutathatók ki közös elemek, de valamennyinek jellemzője, hogy szakadék választja el saját társadalmi városi kultúrájától és ezáltal a parasztok elmaradottnak, ódivatúnak tünnek a városiak szemében (Foster 1967: 30). A szélesebb társadalmi keretbe tartozásuk és átfogóbb kultúrához illeszkedésük elválasztja őket a törzsi földművesektől, másfelől különböz-

nek a modern farmerektől is, mert gazdálkodásuk a létfenntartást, nem pedig a profitszerzést és a tőkefelhalmozást célozza (Redfield 1956: 27).

Világos, hogy az amerikai kutatók a társadalomfejlődésnek azt a szakaszát kísérelték meg ezzel a fogalommal megragadni, amely a törzsi szint meghaladásától az ipari forradalomig terjedt, és amelyet még az élelmiszertermelés túlsúlya, az abban foglalkoztatottaknak a társadalom többi részét felülmúló számaránya jellemezett. A társadalmi munkamegosztás kiugró kontúrjaira koncentráció miatt tekinti ezt a megközelítést Shanin (1973: 3) durkheiminek. Míg azzal nehezen lehetne vitatkozni, hogy az így összefogott társadalmaknak valóban közös jellemzői azt itt felsorakoztatottak, addig a koncepciónak ebben a formájában kétségkívül gyengéje, hogy ezeknek a jegyeknek az összefüggését, szükségszerű kapcsolódását nem világítja meg, ami alkalmazhatóságát kérdésessé teszi, mint azt Fallers kísérletének – amely annak megállapítását célozta, hogy az afrikai földművesek parasztk-e, – elemzésén másutt bemutathattam (Fallers 1961, illetve Sárkány 1983: 29–30).

A továbblépést Eric Wolf munkája jelentette (Wolf 1966), aki megállapította, hogy a parasztok nem csupán egy nagyobb társadalom részei, hanem terméktöbbletükkel el is tartják társadalmi uralkodó rétegeit, illetőleg azok újraelosztó közbeavatkozásával olyan foglalkozások üzöit, akikről az általuk nyújtott különleges javak és szolgáltatások fejében gondoskodni kell. Éppen ezért úgy látja, hogy a járadéki alap termelése választja el egyértelműen a parasztot a törzsi földművestől, ennek megjelenése pedig az állam kialakulásához köthető. Ily módon Wolf eljutott odáig, hogy egy meghatározott, parasztok és nem parasztok közötti termelési viszony teremti meg és jellemzi a parasztot, nem pedig a döntően természetes gazdálkodás, vagy egyéb kulturális jegyek. Ez a felismerés – ha nem is tekinthető teljesen elfogadhatónak a termelési viszony megragadása ilyen módon, hiszen nem tisztázódik, hogy miért keletkezik járadéki alap – jelentős a kultúra tanulmányozásának általánosabb szemszögéből is.

Az amerikai antropológiában elfogadott kultúra-felfogás, a kultúra holisztikus szemlélete ugyanis önmagában nem ad választ arra a kérdésre, hogy a kultúra különböző elemeinek összhangja hogyan teremődik meg, sőt mondhatni éles ideológiai különbségek állapíthatók meg azok között, akik a kulturális elemek integratív tényezőjét a tudati elemek körében, pl. az értékrendszerben keresik és azok között, akik integratív tényezőnek a tényleges társadalmi gyakorlatban újratermelő társadalmi viszonylatokat tartják. A parasztság vizsgálata egyértelművé tette, hogy csak a második lehetőség nyújtja az átfogó megismerés és egy objektív társadalmi forma magyarázatának lehetőségét, az első megközelítés csak részfelismerésekre vezet.

A termelési viszonyok felől indulva Wolfon túlhaladva a következő definíciót adhatjuk: a parasztok mezőgazdasági termelők, akik mezőgazdasági termelésük mellett végezhetnek egyéb munkát is (pl. halászat, kézműipar) és termelő tevékenységüket olyan társadalmakban végzik, amelyekben lehetőségük van a saját újratermelésükhöz szükséges munkaerőnek és munkaeszközöknek birtoklására, de általános munkafeltételeiknek tulajdonosi vagy az állam, vagy egyes jogi személyek, akik tulajdonosi helyzetük alapján az általuk termelt javak egy részét elsajátítják.

Az így összefogott társadalmaknak, ahol tehát a közvetlen termelő birtokosa marad a saját létfenntartási javai előállításához szükséges termelőeszközöknek és munkafeltételeknek, van egy közös sajátsága: „[...] a tulajdonviszonyoknak egyszersmind uradalmi és szolgasági viszonyként kell fellépnie, tehát a közvetlen termelőnek nem-szabad emberként [...]” – mint Marx megállapította (Marx 1974: 745). Ez a társadalmi ellentét az, amely a munka és a kultúra társadalmi megosztottságában jelentkezik. Ennek alapja ugyan az élelmiszertermelés tulajdonviszonyaiban gyökerezik, de érvényesül mindazon foglalkozáscsoportok képviselőinél, akik nem képesek kibújni az uradalmi-szolgasági viszonyok hálójából.

A jelen fejtegetés során a társadalmi megosztottságra és a rá épülő kulturális megosztottság tényére összpontosítunk. Nem jelenti azonban ez, hogy mindezen viszonylatokat változatlanok fognánk fel, miként a mögöttük meghúzódó tulajdonviszonyok is többszöri átalakuláson mentek keresztül.

E viszonyok megteremtése az állam létrejöttéhez köthető, amely a benne összpontosuló köztulajdont szembefordíthatta az azt alkotó csoportok közösségi birtoklásával, ha azt nem is szüntette meg. Ezen a bázison jött először létre a társadalom szervezéséhez szükséges funkciók társadalmi hierarchiában is tükröződő szétválása, ami az ismeretek és képzetek rendszereinek kettősségét vonta maga után. Ehhez az állapothoz képest elmozdulást jelentett a magántulajdon meggyökerezése, ami a jobbágytelken érvényesülő kettős tulajdonként képezte a társadalmi és kulturális megosztottság alapját, de amely módot nyújtott a városban a szerszámtulajdon önállósulására, új alapvető ellentmondást teremtve a szükségképpen árutermelő város és a falu, azaz a város és az egész feudális rendszer között, hogy új irányt szabjon kezdetben az európai, majd a gyarmatosítással az egész világ történetének, és maga után vonja a munka és kultúra megosztottságának új határait, s végül egy új, a kapitalista gazdasági társadalmi formáció megszületésére vezessen a tiszta magántulajdon alapján.

Az ipari forradalom kibontakozása, a kapitalista viszonyok általánossá válása, mint köztudott, Közép- és Kelet-Európában megkésettbben zajlott le,

mint Nyugat-Európában és jellegét is módosította a városok csekélyebb száma, a gyengébb és etnikailag is vegyesebb polgárság. Így történhetett, hogy a jobbágyfelszabadításokat követően a földművesek jelentékeny tömegei csak kismértékben, vagy egyáltalán nem voltak képesek bekapcsolódni az árutermelésbe és ezzel a társadalom többi osztályát behálózó kapcsolatok rendszerébe. Ez nemcsak tovább éltette, hanem helyenként még mélyítette is az egykori jobbágyok és az iskolázott osztályok közötti szakadékot, amihez hozzájárult, hogy a társadalom közügyeinek intézéséből gyakorlatilag kizárták a hatalom képviselői. Azaz a falvak lakói kontinuuosan öntörvényűnek látszó társadalmi valóságát nagyon is egyidejű gazdasági és társadalmi összetevők alakították, amelyek a kultúra kettősségének irányában hatottak a meginduló egységesüléssel szemben. Az életforma és a kultúra kontinuitása azonban szembeszökőbb volt, mint a magyarázata, s így nem meglepő, hogy a múlt század végén kibontakozó etnográfia éppen az árutermelésbe kevésbé bekapcsolódó s ezért hagyományosabb kultúrát éltető földművest vélte az „igazi paraszt” kategória hordozójának s egyébként helyesen felismerte, hogy napjai s ezzel az általa hordozott kultúra órái meg vannak számlálva, képletesen szólva. A kezdetben a nemzeti identitás kulturális alátámasztásának igényétől ösztönzött etnográfiai kutatások az ismeretek gyarapodásával – amikor bebizonyosodott, hogy az archaikusnak vélt jelenségek keletkezése, átadása–átvétele időben és térben többnyire jól meghatározható – egyre inkább gondosan kimunkált kultúr-történeti rekonstrukciókra törekedtek és ennek során egy letűnő életforma emlékanyagát felgyűjtötték. Az etnográfia így a parasztságra vonatkozó ismeretek tárházává vált, miközben alig fordított figyelmet a becsesnek tartott kulturális javak adatközlővé semlegesített hordozóinak társadalmi minőségére és kultúrájának új vonásaira. Közrejátszott ebben bizonyára az esztétikai szempont is. A legtöbben mindmáig egyetértünk a Malonyay népművészeti kiadványain a század elején töprengő Fülep Lajossal, hogy „[...] a paraszt addig csinált igazi művészetet, amíg magának csinálta, amíg szeretettel csinálta a maga gyönyörűségére, amióta vásárra dolgozik, vásári holmi kerül ki a keze alól” (Fülep 1974: 196). A gond az, hogy nem akadt más tudomány sem, amely jelentékeny érdeklődést tanúsított volna a már átalakulóban lévő falusi társadalom új arcot mutató rétegei iránt, elszórt faluszociológiai törekvésektől eltekintve. Ezek hatására és némiképpen az antropológia ihletésére az utóbbi évtizedekben fokozatosan polgárjogot nyertek az európai néprajzban a jelenkutatások. Kétségkívül több adatot rögzítettünk a mai falu viszonyainak és kultúrájának alakulásáról, mint mondjuk az I. világháború idején és az azt követő években lezajlott – nagyon is lényegesnek tűnő – változásokról a kortársak. Folyik valamelyest a hiátus felszámolása is. Távol állunk azonban

még attól, hogy részleteiben le tudnánk írni azt a folyamatot, amely a parasztságnak a „paraszt” szigorúan értelmezett tudományos kategóriájából való ki-lépésétől életformájának és kultúrájának gyökeres átalakulásáig vezetett.

IRODALOM

ERDEI Ferenc

1938 *Parasztok*. Budapest, Athenaeum.

1941 *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, Franklin-Társulat.

FALLERS, Lloyd A.

1961 Are African cultivators to be called „peasants”? *Current Anthropology* 2: 108–110.

FIRTH, Raymond

1963 *Elements of Social Organization*. Boston, Beacon Press.

FOSTER, George M.

1967 Introduction: What is a peasant? In Petter, Jack – Dias, May – Foster, George (eds.): *Peasant Society*. Boston, Little, Brown.

FÜLEP Lajos

1974 *A művészet forradalmától a nagy forradalomig*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

KROEBER, Alfred L.

1948 *Anthropology*. (2. kiadás) New York: Harcourt, Brace and Company.

MARX Károly

1972 *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. /Marx–Engels művei 46/I./ Budapest, Kossuth Kiadó.

1974 *A tőke* III. /Marx–Engels művei 25./ Budapest, Kossuth Kiadó.

POUNDS, Norman John Greville

1969 *Eastern Europe*. London, Longman.

REDFIELD, Robert

1956 *Peasant Society and Culture*. Chicago, University of Chicago Press.

SÁRKÁNY Mihály

1983 Parasztság és termelési viszonyok. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIII: 21–37.

SHANIN, Teodor

1973 Peasantry: Delineation of a sociological concept and a field of study. *Peasant Studies Newsletter* 2 (3): 1–8.

WOLF, Eric R.

1966 *Peasants*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall, Inc.

• ETNICITÁS ÉS GAZDASÁG

GAZDASÁGI ANTROPOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSEK AZ INTERETNIKUS VISZONYOK KUTATÁSÁBAN*

Ha a címben megjelöltek áttekintésére vállalkozott volna valaki, mondjuk harminc évvel ezelőtt, nagy gondban lett volna. Nem azért, mintha a gazdasági antropológiai kutatások, hasonlóan egyéb néprajzi, etnológiai, kulturális és szociálintropológiai vizsgálatokhoz, ne különálló, névvel ellátott társadalmanként – sok esetben ma azt mondanánk, hogy etnikumként – regisztrálták volna a tárgyukat, vagy ne merült volna fel az a kérdés, hogy vannak-e eltérések különböző társadalmak gazdasági ténykedése és az azokat irányító értékek között. Sőt, mondhatni, hogy éppen ilyen jelenségekre irányult a vizsgálódás Bronislaw Malinowskitól Polányi Károlyig és azt követően mindmáig. Végére is Malinowski klasszikus monográfiája, az *Argonauts of the Western Pacific* a Massim-térség számos szigetét összefűző kulakereskedelem leírása keretében beszámol a különböző szigeteken található anyagok és az azokhoz kötődő mesterségek megoszlásáról – vagyis a munkamegosztás és a termékcsere hálózatáról, amelyben egymástól szervezetenként független csoportok vettek részt (Malinowski 1922). Hasonló tényeket mutatott fel Daniel F. Thomson az Arnhem-földi murngin dialektusokat beszélő csoportok szertartásos csereciklusát leírva, ahol viszont házassági kapcsolatok is létesültek a leszármazás elve szerint elkülönült csoportok között (Thomson 1949). Figyelmet érdemlő volt Mary Douglas elemzése az egymás mellett élő lelék és busongók gazdaságáról, akik hasonló természetföldrajzi környezetben élnek, ám nem egyformán fordítanak időt és energiát a földművelésre, különböző mértékben vonják be a férfiakat a földműves munkákba, aminek következtében mások a teljesítmények is. Ezt fejezi ki az a beállítódás, hogy a busongók a leléknél többre becsülik a földművesmunkába fektetett szorgalmat és az abból fakadó gazdagságot, míg a lelé férfiak inkább a vadászatban mutatott kiválóságot értékelik nagyra (Douglas 1965). A példák, természetesen, szaporíthatók. Felsorakoztatásuknál azonban lényegesebb, hogy az efféle tények átfogóbb értelmezést kaptak Polányi gondolatrendszerében, aki a gazdasági tevékenység társadalmi beágyazottságának eltérő módjaira, a gazdaság integrációjának eltérő formáira, intézményesülésének különböző megoldásaira, a cselekvéseket mozgató, társadalmanként eltérő életelvekre hívta fel a figyelmet a gazdasági rendszerek tanulmányozásában.¹

* A kéziratot lezárása előtt elolvasta Chris Hann, akinek értékes észrevételeiért ezúton is köszönetet mond a szerző.

¹ Polányi Károly igen gazdag életművéből a tárgyunk szempontjából legfontosabb elméleti írások: Polányi 1976.

Mindezekben a művekben azonban hiába keresünk utalást az etnicitás jelentőségére, az etnikus sajátosságra, mert az nem vált elemzési szemponttá. A különböző csoportok közötti munkamegosztás és a cserefolyamatok tényei mögött a szerzők az ökológiai eltérések jelentőségére és a társadalmak közötti együttműködés szerepére és módozataira világítottak rá. A teljesítmények eltérése mögött a munka szemlélete és a munkaerő felhasználásának módja kaptak figyelmet. Polányi elemzéseiben, pedig, a különböző társadalmi struktúrák és a gazdasági integráció eltérő formái közötti megfelelés állt a vizsgáldás középpontjában általában, még ha konkrét társadalmak elemzése szolgáltatta is a kiindulópontot (például Polányi 1972; 1984).

Ha szó esett etnikumról vagy fajról, akkor az inkább abban az összefüggésben merült fel, hogy milyen káros az etnocentrikus szemléletmód, „[...] ez a gondolkodásmód, amelytől óvakodnunk kell, ha bármilyen más, a saját csoportunktól eltérő viselkedésmódot vagy értékrendszert meg akarunk érteni.”² Ezzel összhangban az antropológusok arra törekedtek, hogy az etnikumokhoz kötött vélekedések előítéletességét, megalapozatlanságát bizonyítsák be, mint például Michael Chibnik 1980-ban publikált nagyszerű tanulmányában. Kifinomult statisztikai elemzéssel tette nyilvánvalóvá, hogy nem a szorgalmas maják utódaival szembeállított, Afrikából egykor rabszolgaként behurcoltak leszármazottainak lustasága vagy valamiféle, a földműves munka iránt kulturálisan mélyen beidegződött ellenszenv miatt sikertelenek azok az állami törekvések, amelyek földművelésre próbálják rávenni a más megélhetési forrásokat keresőket. Két, egymáshoz közel fekvő falut vizsgált meg, amelyek közül az egyik közelebb volt egy jó úton megközelíthető kisvároshoz, mint a másik, amelyből ráadásul az esős évszakban teherautóval nehezen járható úton lehetett eljutni ugyanabba a kisvárosba. Továbbá a városhoz közelebbi település viszonylag új volt, egy pusztító hurrikánt követően létesült állami támogatással, s a megélhetés költségei több ok következtében is magasabbak voltak, mint a második településen. A vizsgálat azt mutatta, hogy a megélhetés költségei és az azok fedezésére elvégezhető munkák hozadékának, terheinek, a munkavégzés módjának, szabadságfokának és presztízsének, a jövedelem biztos vagy bizonytalan voltának összevetése magyarázza a döntést, amelynek jegyében a fiatal és középkorú férfiak inkább a bérmunkát vállalják a saját föld megművelése vagy nagyobb gonddal megművelése helyett (Chibnik 1980).

² Herskovits 1952: 24. A sors iróniája, hogy az idézett szerző, akinek munkája korántsem mentes az euroamerikai viszonyokban gyökerező közgazdaságtani fogalmaktól, kiindulásként a mikroökonómiai gazdaságfelfogást választotta, ami azután kiváltotta Polányi Károly kritikáját és elindította a *szubsztantivista* versus *formalista* irányzatok közötti vitát. Utóbbiról lásd Sárkány 1970; Godelier 1981; Szemjonov 1982.

Hogy mennyire nem az etnikai szempont dominált az antropológiai munkákban a múlt század utolsó harmadáig, azt jól szemlélteti Gregory és Altman (1989) nagyszerű áttekintése a gazdaság antropológiai elemzésének módszereiről, amelyben az etnicitás szó egyetlen egyszer fordul elő. Azt tárgyalva, hogy hogyan határolható körül a kutatás tárgyaként választott populáció, ami „[...] mesterséges konstrukció, vagyis szélesebb univerzumból absztrahálódik a kutatás céljából”, megemlékeznek Marie de Lepervanche 1984-es, az indiaiak – tehát egy migráns populáció – ausztráliai gazdasági helykeresését tárgyaló könyvéről (Lepervanche 1984) A tanulmányozott új-dél-walesi 1350 fős településen mintegy 250 indiai élt szétszórtan negyvenhét házban (a többéves kutatás során a szám változott). Gregory és Altman annak példaként hozzák fel ezt a vizsgálatot, hogy a szerző a kutatott populációt az etnikai elv szerint határolta körül (Gregory – Altman 1989: 45–46).

Nos, ehhez képest a gazdasági antropológia legutóbbi, 2005-ben megjelent kézikönyvében (Carrier 2005) külön fejezet foglalkozik „economies of ethnicity” címen az etnikai tagoltság gazdasági vetületével. A tanulmányt az etnicitás témakörében már sokat publikált Thomas Hylland Eriksen írta, támaszkodik is erősen saját kutatásaira.³ A kötet többi fejezetében azonban hiába keresünk etnikai vonatkozást, miként nem találunk ilyet Gudeman ugyancsak nem régi gazdasági antropológiai összevezetésében sem (Gudeman 2001).

Eriksen jelentős irodalmat tekinthetett át, még ha csupán az angol nyelvű munkákra szorítkozott is. Feltűnő viszont, hogy az általa említett kutatások közül csak kettőnek az eredményei jelentek meg 1969 előtt. Egyik a Robert Park (1952) vezette chicagói „városi ökológiai” (hozzátehetjük, történeti) vizsgálat, amelynek végzői kimutatták, hogy a városba a nagy gazdasági fellendülés idején bevándorló csoportok szigorúan az etnikai elv szerint választottak lakóhelyet és foglalkozást. Ezt a korlátot csak a beilleszkedés előrehaladásával kezdték áthágni, főként, mikor angol nyelvtudásuk megfelelő szintet ért el. A másik Clyde Mitchell és az egykori Rhodes Livingstone Institute több munkatársának vizsgálata volt, akik Zambiában a Copperbelt, a rézbányászat övezetének városaiban tanulmányozták, hogy milyen szerepet játszik az etnikai identitás a lakóhelyválasztásban, a munkaszervezetben és -hierarchiában, valamint a szórakozási csoportok formálódásában (Mitchell 1956; Epstein 1962). Ezek a tanulmányok megmutatták, hogy a fehér–fekete választóvonal abszolút, a feketék közötti határok kiélesedhetnek, egyfajta „újratörzsiesítés” is bekövetkezik, ugyanakkor elmosódhatnak határok, regionális csoportosulások jönnek létre az egykori etnikai-törzsi csoportosulások helyett (Eriksen 2005: 357–358).

³ Eriksen 2005. Az etnicitás szerepét megvilágító terepkutatásaira Eriksen többször hivatkozik magyarul megjelent kitűnő szociálintropológiai bevezetésében is (Eriksen 2006: 332, 338–339).

Eriksen természetesen tudja, hogy az antropológiai irodalomban szinte minden leírás etnikai referenciát hordoz, áttekintésében ezért csak azokra a kutatásokra összpontosít, amelyekben gazdasági tevékenységek is szerepet játszanak az etnikai határok fenntartásában, és amelyekben a szerzők vizsgálják a javak áramlását etnikai határok mentén. Ezeket a jelenségeket az etnicitás tanulmányozásának egész problémakörébe ágyazva helyezi el, annak hangsúlyozásával, hogy az etnicitás „erőteljes szervező elv a társadalmi életben” (Eriksen 2005: 368).

Abból indul ki Eriksen, hogy az etnicitás egyszerre bír szimbolikus jelentőséggel és praktikus hasznossággal, hiszen míg egyfelől az identitáson keresztül az egyének a másokkal összetartozás érzetét adja meg és a csoportkohéziót erősíti, másfelől az etnikus szerveződésen keresztül a szervezet tagjainak, vagy legalábbis vezetőinek anyagi érdekeit szolgálja, ha erre nincsenek is mindig tekintettel az identitásformálódás leírói. Szimbolikus jelentőség és hasznosság, illetve az etnikai határok mentén kialakuló gazdasági tagoltság magyarázatában a kulturális és a társadalmi-strukturális tényezők, létrejöttében az egyéni buzgólkodás és a társadalmi rendszerfolyamatok szembeállítása jelölik ki a fogalmi kereteket, amelyekben töpreng (Eriksen 2005: 353–354). A témakörök, amelyeket különféle példákon keresztül felvet, tanulságosak, a megközelítés módja azonban kérdéseket indukál.

Az első téma, hogy miként van kapcsolat etnikus identitás és gazdasági tevékenység, gazdasági pozíció között? Arra a következtetésre jut, hogy érdemes különbséget tenni demokratikus és nem demokratikus társadalmak között.

Az előbbieken megfigyelhető, hogy az uralkodó elit általában igyekszik elkendőzni társadalmi elkülönültségét és zártságát. Egyik példaként Abner Cohen Sierra Leone-i kutatását mutatja be (Cohen 1981). Sierra Leonében egy szűk kreol elit tartotta kezében a gazdasági és politikai pozíciókat. A magukat kreoloknak nevezők felszabadított rabszolgák leszármazottainak vallják magukat, angolul beszélnek és elkülönülnek az ország egyéb népcsoportjaitól. Ám míg azok etnikus identitásukat népnévvel fejezheték ki (mint a *mende* vagy *temne*), addig a kreolok a tőlük való különbözőséget nem hangsúlyozták nyilvánosan, hiszen „kreol” etnikus kategória nem létezik. Titokban azonban megszervezték magukat a szabadkőművesség révén, annak hálózata ugyanis csaknem egybeesett a „kreolással”. Ebben a hálózatban azután anyagi és nem anyagi javak egyaránt áramlottak, s ezek mind hozzájárultak az elitpozíció fenntartásához.⁴

⁴ Ennek a társadalmi helyzetnek a kialakulásában azonban, természetesen, sok egyéb tényező is szerepet játszhatott. Barbara E. Harrel-Bond, például, a megelőző gyarmati korszak körülményeit látja fontosnak. Arról ír, hogy már a 19. században kiemelke-

A nem demokratikus társadalmakban viszont – például azokban az egykor gyarmati társadalmakban, amelyekben fennmaradtak nagy ültetvényes gazdaságok – a gazdasági és politikai hatalmat egyaránt markában tartó uralkodó elit fontosnak tartja az etnikai különbség hangsúlyozását és a saját normáit igyekszik az egész társadalom normájává emelni. Ezzel kasztszerű különbségek születnek a gazdasági tevékenységek szerint. A példa erre Mauritius, ahol Eriksen maga kutatott. Ott egykor a cukornád ültetvényeket megművelők alsó kasztokból származó indiaiak voltak, a cukornádfeldolgozók munkásai kreolok (ott ez afrikai eredetűt jelent), a középvezetők afrikai-európai szülők gyermekei vagy magasabb kasztú indiaiak, a felső vezetők pedig európaiak. Ez a tagoltság fennmaradt az 1980-as évekig, bár a korlátok valamelyest vesztettek erejükből, s a kreol is feljebb kerülhetett a létrán (Eriksen 2005: 356–357).

A következő kérdés, hogy ki alkotja meg azokat a kategóriákat, illetve hogyan jönnek azok létre, amelyek az etnikai egységeket elválasztják, sőt némely esetben szegregálják? A válasz az, hogy miként magát az etnikus identitást, a kategóriákat is belülről és kívülről konstruálják. Jellegetesen külső kategóriaképzési módok a népszámlálások és más állami osztályozások, de külsők a „népi” osztályozások is. Ezzel szemben belső kategóriaképzésre példák az öndefiníciók és a társadalmi hálók, amelyek gyakorta ismeretlenek a kívülállók számára, míg a hálókat alkotók otthonosan mozognak bennük. Ezeknek a tényezőknek a vizsgálata különböző esetekben azért lényeges, mert nem egyforma szerepet játszanak a kulturális és gazdasági határvonalak kialakításában. Különösen szembeszökő ez, ha az etnicitás és a társadalmi osztályok kérdését felvetjük, hiszen azok a társadalmi differenciálódásnak különböző formái. Ezeknek az összefüggéseknek a részletező feltárása viszont igen fontos, mert kulturális sajátosságok, életvilágok és társadalmi pozíciók összefüggését illetően van tán a legtöbb előítéletes vélemény az emberek fejében. A felhozott példák közül csak kettőt említve: sokak szemében a kínaiak a kereskedők és a gazdagság meg-

dett a gyarmati hatalom támogatásával az angol műveltségű kreol elit, amely családi hagyományként és nyugati típusú házasságokon keresztül is igyekszik megőrizni a maga köreit. Ehhez hozzájárult, hogy a brit gyarmatosítók – éppen az ő ellensúlyozásukra – libanoni és szíriai kereskedőket hoztak az országba, akiknek gazdag „mássága” szembeszökőbb volt és a kiemelkedők iránt érzett ellenszenv inkább rájuk irányult. A tanulás útján elérhető felemelkedésbe viszont más, Sierra Leone-i népekből származók is bekapcsolódtak, ha arányuk nem éri el a kreolokét (Harrel-Bond 1975). Az időhatár megvonása is lényeges, hiszen Siaka Stevens elnök 1978-ban véget vetett a demokráciának, bevezette az egypártrendszer. A demokráciának aligha nevezhető államban zajlott le a nyugat-afrikai térség egyik legvéresebb polgárháborúja 1991 és 2001 között (Beah 2008: 252–255).

testesítői több délkelet-ázsiai társadalomban, így Malaysiában is, ám, mint S. Fenton vizsgálatai igazolták (Fenton 1999), ott a kínaiaknak fele ipari munkás vagy földműves. A másik példa a „szegénység kultúrája”⁵ fogalmának alkalmazása, amelynek Oscar Lewis nem adott etnikai töltetet, de Nyugat-Európába bevándorlókkal kapcsolatban felmerült az értelmezés ilyen lehetősége, összekötve annak megállapításával, hogy a patriarchális értékek és a kollektivistá ideológiák gátolják a sikeres integrációt a befogadó társadalomba – és megnehezítik a felfelé mobilitást (Eriksen 2005: 359–362).

A fenti megfontolások alkalmazása segít bizonyos társadalmi jelenségek megértésében.

Ilyen a plurálisnak nevezett társadalmak utóélete, amelyet Mauritius példáján szemléltet Eriksen. A plurális társadalmak fogalmának hosszabb taglalására (Wolf 1995: 413–414) itt nem keríték sort, másutt foglalkoztam vele bővebben (Sárkány 1992: 26). A lényeg az, hogy egyazon társadalom keretén belül, különböző etnikai komponensekhez köthetően kialakultak egymástól elváló társadalmi-kulturális szegmensek, amelyek posztkoloniális örökségnek tekinthetők a világ nagy részén, vagy modern polgári társadalmat megelőző zárványok utóéletének egykori birodalmakban. Mauritiuson a gyarmati ültetvényes gazdálkodáson alapuló társadalmi különbségek erősen módosult formában élnek tovább. Dacára a gazdasági csodaként emlegetett, Mauritius önállósulása (1968) óta bekövetkezett fellendülésnek, a kétkezi munkás kreolok mobilitása csekély, miközben a kínai-mauritiusi elit a kiskereskedelemből a transznacionális kereskedelem és vállalkozás-irányítás felé lépett tovább, a közéletet a hinduk uralják, a turizmusban és a nőket foglalkoztató műhelyekben pedig keverednek az etnikai kategóriák, azaz kreolok, hinduk és tamilok. Az okok „belső, külső, kulturálisak és strukturálisak” (Eriksen 2005: 363): a kreoloknak kicsi a társadalmi tőkájük, individualisták (ezt maguk is így látják), ráadásul a többi csoporton belüli erősebb összetartás, a rokoni hálózatok ereje is hátrányos a kreolokra nézve. A jelenlegi helyzet hátterében meghúzódik a rabszolga múlt, amely az afrikaiakból atomizált társadalmakat formált az ültetvényeken.

Egy másik eset, amikor magukat őshonosként definiáló csoportok küzdenek bizonyos jogokért, földterületért, vízért. Ilyenkor a küzdelem elsősorban nem is a „gazdasági tartalmakért” folyik, hanem elsősorban azért, hogy némely gazdálkodási tradíciók, mesterségek, jártasságok és nézetek, amelyek az etnikus tudat részei, ne lehessenek vitatható javak. Az ilyen szituációt a lapok és a norvégek csatározásán keresztül jeleníti meg Eriksen, amely látszólag

⁵ Eriksen Oscar Lewis: „The poverty of culture” (*Scientific American* 1966 [215]: 19–25) tanulmányára hivatkozik. Az abban foglaltakat magyarul is olvashatjuk: Lewis 1968: 20–24.

a rénszarvastartásért folyik, ám valójában a lappok csekély hányadát érinti ma már életvitelszerűen. Legtöbbjük ma halász, boltos, a közszolgáltatásokban dolgozik. A kapitalista vállalkozásként űzött rénszarvastartást egy szűk lapp elit monopolizálta, mégis a rénszarvastartás a lapp mivolt szimbóluma, és lehetőségének fenntartása megmozgatja az abban már nem érdekelt lappokat is (Eriksen 2005: 365–366).

Végül Eriksen kitér a nemzeteken átívelő kereskedelmi-vállalkozói hálózatok kérdésére, amelyeknek a vizsgálatai leginkább a tények rögzítésére irányulnak, ám kétségtávol az etnikai összetartozás tudatával jönnek létre.

Eriksen áttekintése nyilvánvalóan nem kíván fellépni a kizárólagosság igényével, nem is tér ki minden, még angol nyelven hozzáférhető fontos munkára sem. A felvetett témák viszont jelentőséggel bírnak, mégpedig inkább az etnicitás, mint a gazdaság vizsgálatának szemszögéből. Ezért, vagyis érdeklődésének iránya miatt, természetesen, nem kívánom kritizálni. Más a helyzet a szemléletmóddal, amelynek kapcsán két dologra hívom fel a figyelmet, és ez módot ad némi szakirodalmi-diszciplináris kiegészítésre is.

Egyrészt Eriksen, legalábbis ebben a tanulmányban, nem keres kapcsolatot az etnicitás és a gazdaság közötti érdeklődés jóval korábbi formái és a mai antropológiai vizsgálatok között – ami pedig, valószínűleg, legalábbis Európában, de mint látni fogjuk, tán másutt sem volna haszontalan. Ne feledkezzünk meg arról, hogy a felvilágosodás gondolatvilága felölelte az etnikumok és a nemzetek kulturális jellemzőinek felmutatását és figyelembe vételét – nem mellékesen megszülvén az etno- előtagú tudományokat (Vermeulen 2008). Továbbá, és ez tárgyunk szempontjából fontos, számolt az egyes etnikumokra jellemző gazdasági tudással és beállítottsággal is. Ezt a tényt regisztrálta a történeti kutatás és a néprajz, és minden bizonnyal figyelmet érdemel az, hogy a tárgyba vágó megállapítások, előítéletek hogyan élnek tovább a népi tudat szintjén mindmáig.

Egyelőre a Kárpát-medence történetére szorítkozva érdemes megemlíteni, hogy az ifjúkorában sokat utazó II. József például azért szorgalmazta németek minél nagyobb számban letelepítését a Bánságba, hogy gazdálkodási és életvezetési mintát adjanak a korábban sokfelől odatelepített, különféle etnikai hátterű telepeseknek (Marczali 1888: 217).⁶ Vagy elővehetjük Berzsenyi

⁶ „Még inkább tarkította ez etnográfiai zűrzavart az a körülmény, hogy a bécsi kormány a Bánságot büntetőkolóniának, deportációra is használta s idetoloncoltatott 1762–1768 között 3130 bűnöst [...]” – írja Szekfű Gyula, aki a Bánság betelepítéséről alapos áttekintést adott (Hóman – Szekfű 1939: 435). Azaz Mária Terézia kormánya úgy kezelte ezt a területet, mint később az angolok Ausztráliát, ahova fegyenceket is szállítottak 1787-től kezdve (Bateson 1974).

Dániel 1833-ban megjelent híres művét, *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól* című munkát, amelyben, egyebek mellett, a magyar és német gazdálkodási szokások és mentalitás összevetése középpontba kerül. Berzsenyi nem csupán szembeállítja a magyarok tudatlanságát, féltelenségét, garázdaságát, tolvajlását, fényűző hajlamát, az életvitelben az erőteljes férfi- női munka- és szórakozás-megosztást a németek nagyobb mesterségbeli tudásával, szorgalmával, visszafogottságával és mindkét nemnek egymást támogató munkájával, hanem mindezt meg is magyarázza az eltérő nevelési módszerekkel, amelyek a két nép körében szokásosak (Berzsenyi 1978: 437–354). A német telepesek többnyire sűrűbb városhálózatú térségekből, délnémet területről, Bajorországból, a Rajna-vidékről, sőt a Mosel mentéről, Elzász-Lotaringiából, azaz intenzívebb város-falu kapcsolatokat fenntartó tájról érkeztek elnéptelenedett vagy fejlesztésre alkalmasnak ítélt magyarországi tájakra, amiről nem feledkezhetünk meg, amikor az értékrendek szembeállításáról olvasunk.⁷ Eltérő értékrendek, természetesen módosulásokkal, tovább éltek a következő századokban, a jogilag lehetséges, de gyakorlatilag nem mindig bekövetkező polgárosodás időszakában is, ahogyan a Baranyában élő nemzetiségek kapcsán Andrásfalvy Bertalan (1973) demonstrálta. Nem csak tovább éltek, hanem öntudati tényezők ma is. Szigeti Éva a kiemelkedő villányi bortermelők kapcsán beszél „egyfajta sváb ethosz”-ról, amelynek összetevői az idézetek szerint: gondos, pontos munkavégzés, tisztaság, rend, fegyelem a szőlőben, kitartó, kemény munka, együttműködés másokkal, szakértelem, képzettség, a szőlő (de behelyettesíthető más munkával is) szeretete, a jövő tervezése, a gazdaság leszármazottaknak továbbadása (Szigeti 2004: 178–180). A Szigeti által meghivatkozott Kovács Katalin (1990: 34) ugyanezeket a jellemzőket (némileg sűrítve: szorgalom, munkacentrikus élet, beleértve jó, szép, rendes, pontos munkavégzést; takarékoság, mértékletesség; békesség, lojalitás a felsőbbséghez, egyben alázat és önbecsülés) a németbólyi svábokról írva mint „polgárinak nevezhető ethosz”-t írja le, hozzáfűzve, hogy ezek a vonások a sváb telepesek származási közösségeit is jellemezték, azaz többékevésbé változatlanul maradtak fenn közel kétszáz éve.

Ezen a ponton érdemes egy cseppet elidőzni. Nem úgy téve fel a kérdést, hogy vajon minden, Magyarországra települt német hozott-e magával ilyen

⁷ A más életvitelből fakadó látásmód és a telepeseknek járó különféle előnyök sem kímélték meg azonban az érkeztetteket a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodás nehézségeitől, ami főként a halálózások magas számában mutatkozott meg, és végül, legalábbis rövid távon, nem hozott hasznót az államkincstárnak, amint Marczali adatai mutatják a II. József uralkodása idején a Bánságba telepítettek vonatkozóan (Marczali 1888: 218–219).

hagyományt, hanem inkább úgy, hogy akadtak-e, akadnak-e magyar vagy más magyarországi települések, amelyek lakói az itt felsoroltakhoz hasonló jegyeket hordoztak-hordoznak vagy vallanak magukénak? Erdei Ferenc klasszikus műve (1942), és a paraszti polgárosodás feldolgozása során született irodalom az utóbbi mellett szól.⁸ Ebből több lehetséges következtetés adódik. Egyik, hogy telepített népségek esetén érdemes a kibocsátó térség társadalmi-kulturális jellemzőit figyelembe venni. Egy további, hogy a társadalmi-kulturális érintkezés hosszú folyamataiban kell az esetleges egymáshoz hasonlást vizsgálni. A harmadik, hogy érdemes megfontolni Eric R. Wolf megállapítását: „Az etnicitás [...] semmiképpen sem „ősi” társadalmi kapcsolat, hanem a munkaerőpiac szegmentációjának történelmi terméke a tőkés termelési mód körülményei között” (Wolf 1995: 416). Ha pedig így van, akkor fölöttébb hasznos a jelenben regisztrált, gazdasági téren is kifejeződő etnicitás vizsgálatát összekapcsolni az etnicitás történelmi folyamatokból megérthető-megértett változataival, elfogadva Evans-Pritchard (1962: 189–191) ajánlását a szociálintropológiai és a történettudományi tudáshalmazok egymáshoz közelítésének szükségességéről. Mindezek mellett, természetesen, továbbra is probléma, hogy előítéletek miért lehetnek tartósak egy olyan területen is, ahol a gyakorlat próbájának is alávetettek.

Szociálintropológia és történettudomány közelítésének érdekes terepe a kereskedőnépek tanulmányozása. Ezen a téren éppen a szociálintropológiai megfontolások tudtak újat nyújtani a történettudomány számára is annak megvilágításával, hogy miként adhatók válaszok „a kereskedő dilemmájára” (Evers 1994). A kereskedők ugyanis olyan történelmi feltételeknek a termékei, a velük kapcsolatos előítéletek olyan körülmények között születtek, amikor a népek többsége még élelmiszertermelő volt és nem is mindig jószántából. Az egyes társadalmakon-közösségeken belül különféle erkölcsi és hatalmi kényszerek szerint kellett megosztani a javakat másokkal, vagy átengedni másoknak a piac eluralkodását megelőzően, ahogyan ezt a voltaképpen gazdaságtörténelmi kutatásokra vállalkozó Polányi Károly (1976: 147–196) megfogalmazta és antropológus tanítványai számos kötetben igazolták.⁹ Az ilyen kötelezettségek alól, lévén a közösség tagja, a kereskedő sem vonhatta ki magát. Ugyanakkor a sikeres kereskedéshez elengedhetetlen volt a tőkefelhalmozás, a nyereségszerzés. A követelmények ellentétéből adódott a dilemma, amelynek

⁸ Tekintettel arra, hogy ennek a kérdéskörnek óriási az irodalma, legyen szabad itt a talán legteljesebb és az itt fölvetett szemponttal összhangban álló összefoglalására, átgondolására hivatkoznom (Kósa 1998).

⁹ A Polányi-iskola teljesítményeinek jó összefoglalása, gazdag bibliográfiával Isaac 2005.

sokoldalú tanulmányozására Hans-Dieter Evers és munkatársai vállalkoztak, főként távol-keleti társadalmak vizsgálata alapján (Evers – Schrader 1994: 5; megjegyzendő, hogy az idézett helyen a szerzők az erkölcsi kényszerre utalnak csak, a hatalmira nem). A dilemma megoldására a következő lehetőséget veti fel Evers, döntően élelmiszertermelők társadalmában.

Egyik az élelmiszertermelők és a kereskedők társadalmi, kulturális vagy etnikai különválasztása. Ez együtt járhat a kereskedők intézményes diszkriminációjával, számukra alacsony társadalmi státusz juttatásával, vagy ellenkezőleg, előjogok megadásával. Ilyen helyzet többféleképpen jöhet létre: bevándorolhatnak kereskedésre vállalkozó más etnikumúak, a saját társadalmon belüli vallási és más kulturális különbségek hangsúlyozásával elkülönülhetnek egyes csoportok a többiektől, mint Jáván, ahol az iszlám iskolákban nevelkedett szantrik szerepe igen nagy a kereskedelemben, és miként Geertz (1963: 34: 5. lábjegyzet) megállapította „[...] a kereskedelmi osztályok etikai kódja nem ugyanaz, mint az átfogó társadalomé [...]”. Ezeket a tényeket sokan megállapították már, Evers azonban fontosnak tartja hozzáfűzni azt a hipotézist, hogy maguk a kereskedők is fenntartják és növelik a kulturális elkülönülést, a kereskedő dilemmájának megoldására azt a stratégiát alkalmazva, hogy mintegy kereskedő kisebbséget alkotnak magukból.

Egy másik megoldás a kereskedelmi háló széthúzása, a kereskedelem különböző szintjeinek kialakítása, amelyben a legalsó szinten működő – kis mennyiségeket eladó és vevő – kiskereskedő kevésbé kitett a közösségi nyomásnak, mint a hitelezés nagyobb mértékére vállalkozni kényszerülők. A kereskedelmi háló széthúzása nem zárja ki az etnikai tagoltságot, de helyettesítheti is azt. Ami a lényeg, hogy a kereskedő dilemmájának megoldása mindig társadalmi és kulturális differenciálódásra vezet (Evers 1994: 8–10). Végül, mondja Evers, ha azt hinnénk, hogy a probléma nem létezik a modern világ körülményei között, tévedünk. Inkább arról beszélhetünk, hogy a profitabilitás és a szolidaritás szembeállításának magasabb szintű társadalmi problémává, az állam dilemmájává vált (Evers 1994: 13–14).

Kérdés, hogy csak a modern időkben érdemes-e fölvetni az állam szerepét? És a kapitalizmus körülményei között csak az állam szerepe vehető-e fel? Evers és munkatársai sokat foglalkoztak a kereskedelem intézményi környezetének, ellenőrzésének kérdésével (Schiel 1994; Schrader 1994), mégis ezen a ponton érdemes emlékeztetni Engels (1949: 168–171) meglátására, hogy a kereskedők kiválása a társadalomból a civilizáció korszakában, vagyis az állam megalkotásával vált lehetségessé, azaz a kereskedő dilemmája pontosabban írható le úgy, hogy tevékenységének sikere nem csupán saját társadalma-közössége erkölcsi kontrollján múlik, hanem azon is, hogy működése

területén az állam vagy más hatalmi tényezők a saját különérdeküket követve azt hogyan támogatják vagy gátolják, olykor szembemenve a kisközösségi szintek etikai előírásaival is. Ha nem töprengünk is tovább ezen, azt azért érdemes megállapítani, hogy a kereskedelem egyes formáinak gyakorlása kétségkívül sikeresen volt megvalósítható a kívülálló etnikai pozíciójában lévők révén a világ több térségében is. Az idevágó példák sokaságából ezért egy afrikait hozok fel csupán, a hauszák szarvasmarha kereskedelmét, amelyet az 1960-as években tanulmányozott Abner Cohen Ibadan Sabo negyedében, Nigériában és Irmgard Sellnow Kumasiban, Ghanában (Cohen 1965; 1969; Sellnow 1968; 1971). Mindkét esetben az érintett országok északi, fulbék lakta vidékein felvásárolt szarvasmarhát hajtották többszáz kilométerre délre a hausza kereskedők, ahol piacokon adták el az élő állatot. Ez úgy valósulhatott meg, hogy az említett országok déli településein belül voltak hausza enklávék, amelyekben a kereskedők találhattak házigazdát, *mai gidát*, aki nem csupán szállást adott, hanem segítette az áru értékesítését is helyismeretével, nyelvismeretével (Kumasiban, ahol, a kereskedelmi nyelv a twi), vagy saját klienseit a kereskedő mellé adva, kezességvállalással (hiszen a helyi kereskedők, mészárosok nem tudtak azonnal fizetni az állatokért), a tartozás behajtásával, a bevétel megőrzésével a kereskedő újabb szállítmánnyal megérkezéséig – mindezért a bevételből levonva a maga jutalékát.

Az Evers és Schrader (1994) szerkesztette kötetben dél- és délkelet-ázsiai esetek elemzése található, ahol élelmiszertermelők és távolabbról érkező, szélesebb kapcsolathálókat képviselő kereskedők élnek együtt és egymásból a jelenben (vagy tették a közelmúltban). Ez egyfelől indokolja a szociológus Peter Preston észrevételét, hogy Evers és munkatársai eszmeifuttatásainak háttérében tapasztalatként az a nagy vállalkozás húzódik meg, amit „[...] a kapitalizmus beültetése” jelent „[...] a világ olyan térségeibe, amelyek az élet (beleértve a gazdasági élet) más formáit fejlesztették ki” (Preston 1994: 54). Másfelől azonban azt is észre kell vennünk, hogy fontos adalékokkal szolgál a kereskedő dilemmájából való kiindulás a tőke „özönvíz előtti alakjai” (Marx 1967: 156) létrejöttének és kibontakozásuk korlátozottságának megértéséhez olyan helyzetekben is, amelyek megelőzték a modern világgazdaság kialakulását.

Visszatérve Evers gondolatához, hogy a kereskedő dilemmájának megoldása mindig társadalmi és kulturális differenciálódásra vezet, ezzel a megállapítással egyetértve szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az etnikai elkülönülésben a társadalmi és kulturális differenciálódás egyik változatát látom (Sárkány 2000: 89–99) és nem valami másnemű jelenséget, amely a társadalmi és kulturális differenciálódás fogalmi keretéből kiemelendő, eltérően kezelendő, és különálló minőségként amellé állítható. Evers megfogalmazása:

„A kereskedelem alapproblémáinak tipikus megoldása egy paraszttársadalomban a parasztek és kereskedők társadalmi és kulturális differenciálódása vagy etnikai elhatárolása” (Evers 1994: 8) ugyanis az utóbbi értelmezést is lehetővé teszi, úgy vélem, hogy tévesen.

Ez a korrekció elvezet a második módszertani kérdésfeltevéshez. Vajon szabad-e megállni az etnicitás és a gazdaság kapcsolatának vizsgálatában az etnikai mező felderítésénél, amikor gazdasági jelenségek etnikai vetületét vizsgáljuk? Nem szükséges-e továbblépni, mint Trevor Jones és Monder Ram (2007) teszik a vállalkozók társadalmi tőkéjéről szólva – észrevenni azt, hogy amit etnikainak látunk, az egy átfogóbb téma variánsa csupán?

Szigeti Éva borosgazdái sváb etikaként jórészt olyan jellemzőket fogalmaz meg, amelyeket Max Weber protestáns etikaként tett közzé,¹⁰ de amelyet a schaffhauseni katolikus órákészítők ugyanúgy osztottak, mint genfi kálvinista társaik. Az említett szerzőpáros joggal hívja fel a figyelmet, mások nyomán persze, hogy minden vállalkozás sikeres kifejlesztéséhez társadalmi hálóra van szükség, vagy – Bourdieu (1998) kifejezésével – társadalmi tőkére. Más megközelítésben: magukévá teszik Mark Granovetter (1985) álláspontját, hogy a kapitalista gazdaság is társadalmi kapcsolatokba ágyazott, nem csupán a megelőző integrációs formák szerint, ahogyan Polányi írta, amivel kapcsolatban azonban megjegyzendő, hogy *A nagy átalakulás* (Polányi 2004) éppen a piacgazdaság társadalmi kereteiről íródott.

A vállalkozások számára döntő tényező a bizalom eleme a döntéshozatalban. Például a munkatársak megválasztásánál szerepet játszhat az etnikai elv, de csak sok más megfontolás mellett, azaz Jones és Ram óvnak attól, hogy az etnikai kivételesség csapdájába essünk. Az is fontos észrevételük, hogy az etnicitásra fókuszáló tanulmányok szerzői gyakorta figyelmen kívül hagyják, passzív állandóként kezelik a választott csoportjukat körülvevő másokat, gyakran a többséget, így azt sem mindig tudhatjuk meg, hogy miben áll az eltérés a gazdasági viselkedésben. Például az informális, a paternalisztikus munkakapcsolatok, illetve a külső kötődések lekicsinylése, lehetőleg kerülése számos kis- és középvállalat sajátja – nem az etnikai zártság megjelenése. A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy a különböző gazdasági tevékenységeknek van követelményrendszerük, van logikájuk, amely önmagában figyelmet érdemel. Ezek a követelmények bizonyos foglalkozási kultúrákban jelennek meg, melyeknek nincs etnikumuk. Kifejeződhetnek azonban bennük kulturális különbségek, amelyek azonban nem szükségképpen etnikaiak; fakadhatnak kistérségi munkamegosztásból, regionális adottságokból vagy akár családi hagyományokból. Fontosnak tartanak arra figyelmeztetni, hogy

¹⁰ Weber 1982. Különösen a 230–290. oldalak.

az etnikainak látszó sajátosságok szélesebb gazdasági-társadalmi folyamatok, az osztályhelyzet alakulásának eredményeként válnak jellemzővé.

Mindezeket meggondolva ezért azt a perspektívát ajánlják, amelyet Kloosterman és közgazdász munkatársai szorgalmaztak, hogy a bevándorlók vállalkozásait „vegyes beágyazottságukban” (*mixed embeddedness*), azaz a saját közösség nyújtotta társadalmi tőkébe való beágyazottság mellett a szélesebb politikai-gazdasági környezetbe illeszkedéssel együtt vizsgálják (Kloosterman et al. 1999).

A felsorakoztatott érvek meggondolandóak. A bizalom kapcsán annak felvetése, hogy nem csupán etnikai szempont érvényesülhet, kiegészítendő azzal a megjegyzéssel, hogy az embernek sokféle társadalmi identitása van, s hogy azok közül melyik kerül előtérbe és válik a bizalom alapjává, alighanem szituációktól függő. A vizsgált csoport és mások sajátosságainak összevetése keményebb dió, mint az egymásról és önmagukról alkotott vélekedések szembeállítása, de nem megoldhatatlan, ráadásul szükséges tennivaló. Tapasztalatok alapján azonban nem tagadható, hogy vannak tevékenységek, amelyek multietnikus szituációkban igenis etnikumokhoz köthetők egy adott pillanatban, állapotban, még azokban a döntően európai társadalmakban is, ahonnan Jones és Ram példáikat veszik. Éppen ezért van különösen nagy jelentősége annak a módszertannak, amelyet a „kettős beágyazottság” fogalmának megalkotói szorgalmaznak, vagyis hogy az etnicitás sajátos szemléleti kerete mellett átfogóbb társadalomelméleti keretbe ágyazottan érdemes végezni a gazdaság etnikai vetületének tanulmányozását, ideértve az átfogó gazdasági társadalmi folyamatok elemzését, mert ezek rávilágíthatnak egy adott állapot időbeli korlátaira, meghatározott tényezőkhöz kötődésére, meghaladhatóságára. Ha ennek eredményeként az, ami etnikainak látszik, nem bizonyul annak – nos, ez nem fájdalmas veszteség.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

1973 Ellentétes értékrendek és a polgárosodás. *Tiszatáj* XXVII (8): 105–110.

BATESON, Charles

1974 *Convict Ships 1787–1868*. London, A. H. and A. W. Reed.

BEAH, Ishmael

2008 *Gyerekkatoná voltam Afrikában, amíg ti játszottatok*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.

BERZSENYI Dániel

1978 *Összes művei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

BOURDIEU, Pierre

1998 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó, 155–176.

CARRIER, James G. (ed.)

2005 *A Handbook of Economic Anthropology*. Cheltenham, UK – Northampton, MA., Edward Elgar.

CHIBNIK, Michael

1980 The statistical behavior approach: the choice between wage labor and cash cropping in rural Belize. In Barlett, Peggy F. (ed.): *Agricultural Decision Making*. New York – London, Academic Press, 87–114.

COHEN, Abner

1965 The social organization of credit in a West African cattle market. *Africa* XXXV: 8–20.

1969 *Custom and Politics in Urban Africa. A Study of Hausa Migrants in Yoruba Towns*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.

1981 *The Politics of Elite Culture: explorations in the dramaturgy of power in a modern African society*. London, University of California Press.

DOUGLAS, Mary

1965 The Lele – resistance to change. In Bohannan, Paul – Dalton, George (eds.): *Markets in Africa*. Garden City, N.Y., Doubleday and Co. Inc., 183–213.

ENGELS, Friedrich

1949 *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Budapest, Szikra Kiadó.

- EPSTEIN, Arnold Leonard
 1962 *Scenes from African Urban Life: collected Copperbelt essays*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- ERDEI Ferenc
 1942 *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, Franklin.
- ERIKSEN, Thomas Hylland
 2005 Economies of ethnicity. In Carrier, James G. (ed.): *A Handbook of Economic Anthropology*. Cheltenham, UK – Northampton, MA, Edward Elgar, 353–369.
 2006 *Kis helyek – nagy témák*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- EVANS-PRITCHARD, Edward Evan
 1962 *Social Anthropology and Other Essays*. New York, The Free Press.
- EVERS, Hans-Dieter
 1994 The trader's dilemma: a theory of the social transformation of markets and society. In Evers, Hans-Dieter – Schrader, Heiko (eds.): *The Moral Economy of Trade. Ethnicity and Developing Markets*. London – New York, Routledge, 7–14.
- EVERS, Hans-Dieter – SCHRADER, Heiko (eds.)
 1994 *The Moral Economy of Trade. Ethnicity and Developing Markets*. London – New York, Routledge.
- FENTON, Steve
 1999 *Ethnicity: Racism, Class and Culture*. Lanham MD., Rowman and Littlefield.
- GEERTZ, Clifford
 1963 *Peddlers and Princes: Social Development and Economic Change in Two Indonesian Towns*. Chicago, University of Chicago Press.
- GODELIER, Maurice
 1981 *A gazdasági antropológia tárgya és módszere*. /Documentatio Ethnographica 8./ Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- GRANOVETTER, Mark
 1985 Economic action and economic structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology* 91: 481–510.
- GREGORY, Chris A. – ALTMAN, Jon C.
 1989 *Observing the Economy*. London – New York, Routledge.
- GUDEMAN, Stephen
 2001 *The Anthropology of Economy*. Oxford, Blackwell.
- HARREL-BOND, Barbara E.
 1975 *Modern Marriage in Sierra Leone*. The Hague – Paris, Mouton.
- HERSKOVITS, Melville J.
 1952 *Economic Anthropology*. New York, Norton and Co.

HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula

1939 *Magyar történet IV.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
(6. kiadás)

ISAAC, Barry L.

2005 Karl Polanyi. In Carrier, James G. (ed.): *A Handbook of Economic Anthropology*. Cheltenham, UK – Northampton, MA, Edward Elgar, 14–25.

JONES, Trevor – RAM, Monder

2007 Re-embedding the ethnic business agenda. *Work, Employment and Society* 21: 439–457.

KLOOSTERMAN, Robert – VAN DER LEUN, Joanne – RATH, Jan

1999 Mixed embeddedness: Immigrant entrepreneurship and informal economic activities. *International Journal of Urban and Regional Research* 23: 253–277.

KÓSA László

1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Budapest, Planétás Kiadó.

KOVÁCS Katalin

1990 Polgárok egy sváb faluban. *Tér és Társadalom* 4: 33–76.

LEPERVANICHE, Marie M. de

1984 *Indians in a White Australia*. Sidney, George Allen and Unwin.

LEWIS, Oscar

1968 *Sánchez gyermekei*. Budapest, Európa Kiadó.

MALINOWSKI, Bronislaw

1922 *Argonauts of the Western Pacific*. London, Routledge and Kegan Paul Ltd.

MARCZALI Henrik

1888 *Magyarország története II. József korában III.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata.

MARX, Karl

1967 *A tőke I.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

MITCHELL, J. Clyde

1956 *The Kalela Dance*. /Rhodes Livingstone Papers 27./ Manchester, Manchester University Press.

PARK Robert Ezra

1952 *Human Communities: the City and Human Ecology*. New York, Free Press.

POLÁNYI Károly

1972 *Dahomey és a rabszolgakereskedelem*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- 1976 *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- 1984 *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- 2004 *A nagy átalakulás*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- PRESTON, Peter
- 1994 The political economy of trade. In Evers, Hans-Dieter – Schrader, Heiko (eds.): *The Moral Economy of Trade. Ethnicity and Developing Markets*. London – New York, Routledge, 48–57.
- SÁRKÁNY Mihály
- 1970 Gazdasági antropológiai irányzatok. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV: 347–356.
- 1992 Modernization, cultural pluralism and identity. An approach from cultural anthropology. *Prospects* 81: 21–30.
- 2000 *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- SCHIEL, Tilman
- 1994 The trader's dilemma: the perspective of the longue durée. In Evers, Hans-Dieter – Schrader, Heiko (eds.): *The Moral Economy of Trade. Ethnicity and Developing Markets*. London – New York, Routledge, 15–26.
- SCHRADER, Heiko
- 1994 The discussion of trade in social science. In Evers, Hans-Dieter – Schrader, Heiko (eds.): *The Moral Economy of Trade. Ethnicity and Developing Markets*. London – New York, Routledge, 27–47.
- SELLNOW, Irmgard
- 1968 Soziologische und ökonomische Aspekte des innerafrikanischen Handels und Handwerks. *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* XIV (1): 1–27.
- 1971 Zur Rolle und Bedeutung des innerafrikanischen Handels und Handwerks. In Sellnow, Irmgard – Mardek, Helmut: *Tradition und nichtkapitalistischer Entwicklungsweg in Afrika*. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 139–177.
- SZEMJONOV, Jurij V.
- 1982 A gazdasági antropológia elméleti problémái. In Tálasi István (szerk.): *Néprajzi Szöveggyűjtemény* 1. Budapest, ELTE, 251–295.

SZIGETI Éva

- 2004 *A villányi Ötök*. In Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Budapest – Pécs, Teleki László Alapítvány – Pécsi Tudományegyetem BTK Kommunikációs Tanszék, 163–181.

THOMSON, Daniel F.

- 1949 *Economic Structure and the Ceremonial Exchange Cycle in Arnhem Land*. Melbourne, Macmillan.

VERMEULEN, Han F.

- 2008 *Early History of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. Leiden. (Kiadott doktori disszertáció.)

WEBER, Max

- 1982 *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

WOLF, Eric R.

- 1995 *Európa és a történelem nélküli népek*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Osiris-Századvég Kiadó.

• AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS A NEMZETI IDENTITÁS MEGŐRZÉSÉNEK ESÉLYEI

Az Európai Unió felé közeledve kétségkívül a megfontolandó ügyek közé tartozik a nemzeti illeszkedés kérdése, amit aggodalmasabb hangok a nemzeti identitás veszélyeként fogalmazznak meg. Ennek a kérdéskörnek a tárgyalása nem könnyű, már csak azért sem, mert a nemzet, a nemzeti identitás és a hozzá fűződő képzetek sora, így a nacionalizmus fogalmilag nem igazán tisztázottak, nem értelmezhetők világosan, jóllehet mozgósító erejükre bizonyíték az elmúlt két évszázad világtörténelme.

Az a tény, hogy a nemzetnek – számos meghatározása ellenére, vagy tán éppen azért – nincs nemzetközileg egységesen elfogadott definíciója a társadalomtudományokban, olyan kiindulópont, amelyet többek hangoztatnak, amikor saját elképzelésüket próbálják megfogalmazni a szociokulturális integrációnak erről a szintjéről, illetve annak létrejöttéről (Anderson 1893: 3). Az egyetértés hiánya aligha a gondolati restség következménye, sokkal inkább azt fejezi ki, hogy a nemzet, natio fogalmát különböző struktúrájú, történeti helyzetű társadalmakban alkalmazták, s ezért eltérő politikai ambíciók társultak hozzá. Az eltérő változatokat el szokták látni különböző jelzőkkel: különböző szerzők szembeállítják a „francia” és a „német”, a nyugati és a keleti nemzetfelfogást, a terület-elv és a leszármazás elve szerint szerveződő nemzetet, a nemzet kialakulásának spontán és teremtő szándékkal kikövezett útját, hogy csak néhány eshetőséget említsek.¹ A jelzők egyaránt utalnak tényleges történeti folyamatokra és különbségekre, de arra a módra is, ahogyan azt láttatni szeretnék valamely változat képviselői. A nemzetről való gondolkodásra éppúgy áll Renan észrevétele, mint a nemzet történeti tudatának kifermálására, hogy tudniillik a felejtés az egyik alapvető tényezője (Renan 1995: 174).

Abban általában egyetérteni látszanak különböző teoretikusok, hogy a nemzet épp annyira ideológia, mint realitás, s ezért igen gyümölcsözőnek látszik az a kiindulás, amelyet Louis Dumont képvisel, aki a nemzetben, annak 19. századi, tehát teljesen kiforrott változatában „olyan modern szociopolitikai csoportosulást” lát, „amely az individuum ideológiájának felel meg. Ezen az alapon a nemzet két dolognak az egysége, egyfelől individuumok csoportja, másfelől az egyén kollektív síkja, szemben más nemzetegyénségekkel”. Ebből következik, hogy általában az emberről és az egyénről vallott felfogás dönti el azt a módot, ahogyan a nemzetről vélekedünk. Dumont szerint a francia for-

¹ Szűcs 1984: 23–30; Smith 1994: 717–718. Más lehetőségekre: Smith 1995: 10–11.

radalom – emlékezzünk: a szabadság, egyenlőség, testvériség individualizáló eszményével, és az állam fogalmának nemzethez társításával, amely önmaga ura lett a polgári demokrácia intézményeit kiépítve –, tehát a francia forradalom s nyomán a 20. századi francia liberalizmus a nemzet olyan értelmezésére vezetett, hogy az csupán az egyén emancipációjának kerete, „ami az összes politikai probléma alfája és omegája”. Ez az oka annak, hogy a két világháború közötti Franciaországban „a globális ideológia terén gyenge lábakon állt a nemzet mint kollektív egyén elképzelése, különösen a franciától eltérő nemzetek elismerése” (Dumont 1998: 112–113). Ezzel a felfogással szembeállítható az ember eredendően társadalmi lényként való szemlélete, ami egyben alárendelést is jelent, alárendelést a társadalmi alakzatnak, s ezzel az egyén kollektív síkjának felerősítését. Ezt a gondolatot fejezi ki Herder a népek individualitását ismerve el. Mindkét gondolkodásmód lehetőséget nyújt mi és ők elválasztására, magunk és mások egyenértékűségének elismerésére vagy önmagunk magasztalására és mások megvetésére, de más-más módon: egyik a saját kultúra univerzális mércévé avatása, másik a különbségek összevetése révén. Hozzátehetjük: egyik sem nélkülözi a politikai felhangot, az állami keret megteremtésének és elnyerésének hangsúlyosságát, s a nemzet jegyeiként ugyanolyan jellegű sajátosságok bemutatását, amelyek az etnikumokat jellemzik (közös nyelv, a kultúra és az értékrendszer bizonyos közössége, az egység tudata, a másoktól való különbözőség kifejezése), továbbá mindkét nézet jelen van az európai társadalmak többségében, de az idők folyamán hol az egyik, hol a másik vált uralkodóvá egyik vagy másik társadalomban, s társította a nemzetet erőteljesebben az államhoz, mint egy intézményhez vagy a néphez, az etnikumhoz, mint nyelvi-kulturális bázishoz, amelyből, mint megelőző formából táplálkozott, ahogyan Anthony Smith hangsúlyozta.²

Ennek az ingadozásnak különös tükrözését találjuk meg a múlt században egyetlen család tagjai között Magyarországon: Hunfalvy Pál a nemzetet mint etnikumot határozta meg, mely „nyelve, hite és társadalmi szerkezete által” lesz (Hunfalvy P. 1876: 48), s népen az országlakosok összességét értette, Hunfalvy

² Smith 1986. Természetesen „[...] ez az elméleti dilemma egyidős magával a történettudománnyal” (Szűcs 1984: 196), s az álláspontok részletező elemzésére nyilván nem egy rövid előadás a megfelelő keret. Arra a tényre azonban érdemes felhívni a figyelmet, hogy az előbbiekben vázolt két felfogás mellett létezik a nemzetnek egy harmadik lehetséges elképzelése, amely – megítélésem szerint – mindkét másikkal ellentétben áll. Ez a svájci „nemzet” képzet, amely alulról építkezve, a kisközösségi szinttől az állami szintig terjedő strukturális szinteken egyaránt érvényes értékelvek egységén nyugszik, miközben elfogadja a nyelvi-etnikai különbségek fenntartását a közérthetőség igényének törvényes rendezése (a nem saját svájci nyelvek kötelező tanulása) mellett (Weinberg 1975).

János szerint pedig „A nemzet ... történelmileg összeolvadt s állami egyediséggé lett népsokaság”, amelyet alkothat egy vagy több nép, s közülük egyik az államot megalapító és azt fenntartó „állami nemzet” (Hunfalvy J. 1882: 1, 8).

Állam és nép – olyan vonatkozási síkok tehát ezek, amelyek egyaránt figyelembe veendőök, ha a nemzeti identitás megőrzésének esélyeit latolgatjuk.

E bevezető gondolatok után úgy vélem, hogy háromféleképpen kell mérlegre tennünk az eshetőségeket, ha választ akarunk adni arra kérdésre, hogy milyen esélyei vannak a nemzeti identitás megőrzésének az Európai Unióban. Meg kell vizsgálnunk azt, hogy

1. Vannak-e rendelkezések a nemzetről az Európai Unió határozataiban, illetve vannak-e olyan rendelkezések és ajánlások, amelyek az állam-nemzet-etnikai csoportok viszonylatában iránymutatóként foghatók fel.

2. Mit árul el a 20. század második felében Nyugat-Európa története a nemzeti-etnikai jellegű tagolódásról, konfliktusokról és az Európai Unió eziránti érdeklődéséről.

3. Érdemes logikailag elemezni, hogy az Európai Unió helyzete, mind belső felépítését, mind a külvilághoz való viszonyát tekintve, mennyiben segíti elő a nemzeti különbségek fenntartását vagy azok szerepének csökkentését.

A három témakör bármelyikének részletes kidolgozása messze meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit, ezért engedtessek meg nekem, hogy röviden utaljak a tények azon csoportjaira, amelyekre figyelemmel kell lennünk, illetve néhány példával illusztráljam a gondolkodás irányát az általam belátott tudományok területéről.

Röviden kívánok foglalkozni az első ponttal, nem lévén jogász. Az Európai Unió államok közötti egyezmények révén született meg, s a Közös Piac létrehozásának egyik fontos feltétele volt a francia és a német nemzet közötti történelmi jelentőségű megbékélés. Az Egyesült Nemzetek Szervezetét is államok hozták létre, miként az első világháború után a magyarul Népszövetségként emlegetett, hivatalosan azonban elnevezésében a nemzetre utaló (Société des Nations, League of Nations) szervezetet is. Nemzet és állam erősen összekapcsolódott az angol és francia szóhasználatban, amit határozottan tükröznek a nemzetközi dokumentumok.

Az Európai Unió nem nemzetek fölötti szervezet, jóllehet vannak ilyen vonásai. Felépítése és irányítási rendszere szerint az államfők, illetve kormányfők hozzák meg a legfontosabb döntéseket, azaz az Európai Unió léte nem szüntette meg a nemzeti-állami politikai struktúrát. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy az Európai Unió központi testületei, szervei magukhoz vontak és egyre inkább magukhoz vonnak korábban állami jogköröket, szabályoznak és előírnak, s ezáltal befolyásolják minden tagállam polgárainak életét, azaz

a nemzeteket keretező állam kétségkívül veszít valamelyest jelentőségéből. Az Európai Unióban ugyanakkor erőteljes a konszenzusra törekvés, az érdekek egyeztetése a tagállamok között, ami egyfelől alkalmat ad nemzeti érdekek védelmére, másfelől egy a nemzetek és népek közötti viszonyt meghatározó értékrend kimunkálására, elmélyítésére, ami az ellenségeskedés és a gyűlölet kiküszöbölését célozza a nemzetek közötti viszonylatban. Nincs azonban tudomásom arról, hogy kifejezetten a nemzetekre vonatkozó jogszabályok születtek volna, vagy hogy egységesen szabályozták volna annak lehetőségét, hogy az egyes államokon belül akár különálló nemzetnek is tekinthető népek, például a skótok vagy a katalánok politikai struktúráinak kialakításába beleszólt volna az Unió.

Más a helyzet az egyes államokon belül található etnikus csoportokkal, kisebbségekkel, nemzetiségekkel, nemzeti kisebbségekkel – változatos a terminológia, amelyben a magyar történészek, főként Joó Rudolf, igyekeztek rendet vágni (Joó 1983). Az effajta csoportokra vonatkozóan születtek állásfoglalások, amelyek az etnikai-kulturális különállás védelmében fogantak, de az egyes személyek jogainak védelme formájában, nem a kollektívák védelme formájában – mintegy a hagyományosan individualista angol- francia szemléletmódot érvényesítve egyfelől, másfelől a jog révén gátolva, hogy az állam egységét veszélyeztető politikai alakulatok jöjjenek létre az egyes országokon belül.³

Ami a második kérdéskört illeti, szembeszökő tény, hogy Nyugat-Európa a 20. század második felében mentes maradt a nemzetek közötti konfliktusoktól, nem változtak az államhatárok (kivéve Németország egyesítését). A nemzetek közötti nyílt versengés és küzdelem a sportversenyek, dalfesztiválok és egyéb kulturális rendezvények színtereire korlátozódott.

Regisztrálható volt azonban konfliktusok sora kisebbségek, nemzeti kisebbségek önállósodási vagy az anyanemzethez tartozási vágya következtében, és ezek fegyveres összetűzések formáját is öltötték, mint a jól ismert baszk és észak-írországi esetekben - s az Európai Unió láthatólag nem talált ellenszert ezekre az egységbontó jelenségekre, illetve az érintett tagállamokra hagyta a megoldást.

Egyidejűleg jelentősen megváltozott a térség etnikai tagoltsága. A szabad munkaerő-vándorlás révén enklávék alakultak ki a vendégmunkásokat fogadó országokban (olaszok, spanyolok, törökök, arabok negyedei). A volt gyarmatokról, Indiából, Pakisztánból, Afrikából, a nyugat-indiai szigetekről, Indonéziából, Suriname-ból is nagy számban vándoroltak be a korábbi gyarmattartó országokba, Nagy-Britanniába, Franciaországba, Hollandiába, Portugáliába. Az Európai Unió országai jelentős mértékben multietnikussá

³ Az idevágó dokumentumokat közli Girasoli 1995.

és multikulturálissá váltak. A megváltozott kommunikációs formák lehetővé tették, hogy egymástól távolra került etnikus csoportok intenzív kapcsolatokat ápoljanak egymással, azaz vesztett jelentőségéből az etnikumok helyhez kötöttsége. A más kultúrát hordozó, idegennek tekintettek ellen pedig több országban – Németországban, Franciaországban – szélsőséges mozgalmak születtek különösen a gazdasági visszaesés időszakában, a 80-as évek második felétől kezdve, s megerősödtek a „nemzeti” jelzőt viselő, illetve az „idegenek” térhódítása ellen agitáló pártok.

Az említett eseményekkel párhuzamosan, az 1970-es évek közepétől kezdve egyre növekvő érdeklődés tapasztalható az etnikumok egymás mellett élése és konfliktusai iránt nem csupán Európában, hanem világszerte. Új folyóiratok sora jelent meg, amelyek a rassz vagy az etnikum szót hordozzák címükben.⁴ Kutatási tárgyá vált az etnicitás, a valamely etnikumhoz tartozás tudatának és érzületének, megjelenítésének, társadalmi következményeinek a vizsgálata. Az ilyen kiadványok többsége a népek és kultúrák közötti megértés elérésének jegyében íródott, a szerzők kulturális antropológusok, etnológusok köréből rekrutálódtak. Újjáéledt és a korábbinál elmélyültebbé vált a cigányközösségek kutatása Nyugat-Európa több államában - ezek eredményeiből egyre többet olvashatunk magyarul is Prónai Csaba jóvoltából (Piasere 1997; Prónai 2000).

Az „etnikus revival” (Smith 1981) korszakában terjedelmes áttekintések születtek Európa nemzeti és etnikus tagoltságáról. Közöttük a legvaskosabb *L'Europe et ses populations* címen, 828 oldalon az akkor Európai Közösségnek nevezett Unió támogatásával jelent meg (Miroglio – Miroglio [eds.] 1978). 258 terjedelmesebb címszót tartalmaz, közöttük olyan is található, mint a „Budapestiek”, s még nagyobb számban akadnak etnikai csoportok, regionális-lokális csoportok, amelyek csak megemlékezésre kerülnek. Feltűnő azonban a műben a területi egységek kiemelése a nyelvi-etnikai közösségek helyett. Így olvashatunk például a négy oldalas „Languedociens” címszóban (407–410) Languedoc lakóiról, akikről megtudjuk, hogy a szélesebb körű „Occitans” csoport részei. Az utóbbi címszót azonban hiába keressük, jóllehet az okszitánoké az egyik legfontosabb kisebbségi mozgalom Franciaországban, 1959-ben az Okszitán Nacionalista Párt az anyaországtól való elszakadást követelte, s létezik egy Okszitán Tanulmányok Intézete (Institut d'Études Occitanes) is (Karsai 1983: 88).

Meglepő módon megnőtt a nemzet iránti érdeklődés angol nyelvterületen a korábbi évekéhez képest. Monográfiák sora született 1975 és 1985 között az amerikai és a brit szociálintropológiában és kulturális antropológiában, ame-

⁴Többek között *Ethnic and Racial Studies* (1978–) és *Ethnies* (1979–), hogy csak két kiemelkedő folyóiratra hívjam fel a figyelmet.

lyek azzal a szándékkal íródtak, hogy elősegítsék a nemzet és a nacionalizmus jelenség kialakulása társadalmi-kulturális kontextusának és szerepének megértését.⁵

Fokozott figyelmet kapott a tárgyi-szellemi tradíciók, a francia terminológiában a nemzeti kulturális örökségként fordítható „patrimoine” szerepe a mai életben és annak őrzése.

A világszerte ugyanazokat a fogyasztási javakat kínáló nagy termelők, multinacionális cégek táplálkozástól a zenefelvételig terjedő kulturálisan egyesítő hatásának mintegy ellensúlyozására egyre nőtt a kis különbségek jelentősége. A rafinált francia ízlés és éttrend szerinti étkezés, a jól szabott olasz ruha és cipő, a stílusos nagyvonalú életvitel mintegy másodlagos nemzeti jelleggé vált a gazdagodó nyugat-európai társadalmakban. A jelenségre találó az „életforma nacionalizmus” kifejezés, amelyet Lengyel László közvetített a magyar politológiai irodalomba a magyarok és szocialista szomszédai közötti viszony jellemzésére a Kádár-korszakban (Lengyel 1996: 42–46).

Az említett példák, még a szomorúak is, mind amellettszólnak, hogy sokszínű maradt az Európai Unió világa. Nem tűntek el azok az elemek az életből, amelyek a nemzeti-etnikai különbözőségekre emlékeztettek.

A harmadik pontra térve: vajon milyen tényezők azok, amelyek etnikai különállásból fakadó érzületeket politikai relevanciával bíró mozgalmakká, netán nemzeti mozgalmakká erősíthetnek fel? Olyan kérdés ez, amelynek elméleti vizsgálata gyakorlati jelentőséggel bír már csak az említett elszakadási törekvések megértése szempontjából is. A probléma átgondolására érdemes felidézni Peter Alexis Gourevitch francia szociológus eszme-futtatását, aki a „periferikus nacionalizmusok” lehetőségeit mérlegelte európai és kanadai példák alapján (Gourevitch 1979).

Abból indult ki, hogy az etnicitás érzülete nacionalizmusba átváltásának, tehát az etnikus tudat nemzeti tudattá válásának eshetőségei eltérőek a különböző országokban attól függően, hogy a politikai központ és a dinamikus gazdasági tevékenység ugyanabban a régióban található vagy különbözőben, s társul-e etnikus eltérés a politikai és gazdasági központok szétválásához. Úgy látta, hogy ahol a politikai és gazdasági központ egybeesik, ott az etnikailag eltérő régiók is elfogadják az adott helyzetet, és csak gyenge nacionalizmus képzelhető el, mint Franciaországban. Ha a politikai és a gazdasági központok területileg elválnak és etnikailag eltérő régiókba esnek, ott nagy a valószínűsége az erőteljes, politikailag hangsúlyos nacionalizmus kialakulásának, mint Spanyolországban vagy Jugoszláviában, de ez a helyzet alakult ki megítélése szerint az 1945 utáni Nagy-Britanniában is. Másfelől az etnikus

⁵ Anderson és Smith hivatkozott művein kívül Gellner 1983.

potenciál erősödésével egyre kisebb gazdasági feszültség is gyúanyagot szolgáltat a nacionalizmushoz. Ha pedig nincs etnikus potenciál a politikai és gazdasági központok elválásának háttérében, ott nem számolhatunk nacionalizmussal, de előállhat a regionális politikai érdekek ütközése.

Különösen figyelmet érdemel az elit viselkedése. Úgy véli, hogy az erősen központosított társadalmakban az elit a központ felé áramlik, mint Franciaországban és Itáliában, ahol a déli „jó” családok gyermekei is a központban igyekeznek szerencsájüket megtalálni, míg a központ gyengülése, a politika és a gazdaság centrumának területi elválása esetén az elit is megoszlik a központot keresőkre és a helyben vezető szerepet vállalóakra.

Jelentősége van továbbá annak is, hogy mennyire osztályalapú a pártpolitika az egyes országokban, ami önmagában véve is kifejezésre juttatja azt a tényt, hogy vajon az ipari központ uralja-e a nem iparosított vidéket. Ahol erősen osztályalapú a politika, mint Franciaországban vagy Itáliában, ott gyenge az etnikus kötődés szerepe, fordított esetben erős, bár ezt a szembeállítást árnyalja, hogy az etnikus különbségek többnyire együttjárnak a munkamegosztásban elfoglalt eltérő hellyel. Úgy látja, hogy ha a 20. században az etnikai csoport identitására való hivatkozás az osztályhatárokat áthágva szembekerült az osztályszolidaritással, rendszerint az előbbi aratott diadalt.

Kitérve végül az egyes társadalmak nemzetközi összefüggésrendjére, arra a következtetésre jut, hogy a nyitott nemzetközi gazdasági kapcsolathálóban lévők esetén, ahol a tőke és a munkaerő szabad mozgása, az alacsony vámok a jellemzők, általában csökken az állam, azaz a politikai központ szerepe, ami a perifériális nacionalizmusoknak kedvez. A zárt nemzetközi gazdasági rendszer esetén ugyanakkor a nagyobb gazdasági egységbe foglalás előnye háttérbe szorítja a nacionalista igényeket – s aligha kétséges, hogy az Európai Unió az előbbi feltételrendszert nyújtotta az elmúlt években.

A felsorolt tényezők mellett felveti még Gourevitch a kulturális központok elválásának szerepét is, ezzel azonban nem foglalkozott említett tanulmányában. Kétségtől át gondolat érdemelne azonban ez a probléma, elsősorban a – bármilyen jellegű – függőség, illetve függetlenség szemszögéből.

Felhozott példái a dinamikus megközelítés fontosságát hangsúlyozzák, hiszen a központok szerepköre, az etnicitás érzületének erőssége időben változó. Minden bizonnyal nagy jelentősége van a foglalkozási szerkezet átalakulásának is, azaz a fizikai dolgozók számaránya csökkenésének, a nagy ipari termelőüzemek munkássága csökkenésének, és a szolgáltató tevékenységek térnyerésének, ami a munkaerő nagyobb mérvű széttagolásával jár. Nem feledkezhetünk meg a felsőfokú oktatásban részesülők növekvő hányadáról sem. A jelenségek hosszabb távú nyomon követése az etnicitás jelentőségének

erőteljes változását tárhatja fel. Gourevitch szerint például Belgiumban 1914 előtt csekély volt az etnicitás jelentősége, és nem váltak el a politikai és gazdasági központok, ám 1914 után mindez megváltozott.

A belga példát azért is érdemes megemlítenünk, mert erre az országra vonatkozóan viszonylag intenzív magyar kutatás regisztrálható. Született alapos történelmi elemzés, Karsai László munkája (Karsai 1986), és egy kulturális antropológiai szakdolgozat, amelyet Angyal Mónika írt és védett meg ebben az évben (Euro-identitás Belgiumban). Karsai bőven dokumentálja a flamand-vallon szembenállás tényeit már a múlt század közepétől kezdve, a karöltve kivívott belga önállóságot követően, valamint felerősödésüket az 1960–1970-es években. A helyzete megváltoztatására törekvő fél az egész időszakban a flamand volt, amely számszerűen mindig meghaladta a vallont, ám szegényebb volt. Anyagi helyzetüket tekintve a flamandok az 1950-es évekre érték be a vallonokat, s a gazdagodással együtt nőtt autonómiára törekvésük.

Angyal Mónika dolgozata arról vall, hogy az egyik konfliktusterületen, Kelet-Belgiumban éppúgy, mint Brüsszelben, többes identitásról van szó, s szituációtól függően vállalható a belgaság is. Maga Brüsszel azonban külön világ, és azon belül még elkülönül az euro-bürokraták csoportja is, ami a korábbi etnikai-kulturális tagolódást újabb osztatokkal gyarapítja.

Az etnikus és nemzeti kötődések tehát változhatnak a körülmények módosulásával, és nem csupán Kelet-Európában találhatók kritikus területek. A példa, mindenesetre, nem a nemzeti-etnikai érzelmek gyengülését támasztja alá.

Az uniós bürokraták társadalma valamiféle európai identitást képvisel Brüsszelben, amely láthatólag egy viszonylag kis professzionális csoport tudata, nem gyökerezik semmiféle előzetes kulturális táptalajban, s aligha vetíthető ki átfogóbb európai identitásként. Annak megteremtéséhez hozzájárulhatnak a terjedő jelképek, a mind több csillagot hordozó kék lobogó és a hasonló felségjel az autókon. Megfigyelésem szerint azonban ez is lehet éppen a nemzeti kötődés kifejezője, erre utalhat például az EU-felsőjel széles körű elterjedtsége a katalán autókon, mintegy a Spanyolországhoz tartozás mellett a különállás demonstrációjaként.

Végül fel kell tennünk azt a kérdést, hogy milyen hatással van a globalizáció a nemzeti kötődés jellegére, végtére a globalizáció az Európai Uniót is áthatja, sőt az itt honos cégek és kulturális központok kisugárzása révén annak maga is elősegítője.

Ennek az igen összetett kérdésnek minden vonatkozására nem térve ki, arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a világ egységesebbé válása már több mint ötszáz éve tartó folyamat, s nagyjából párhuzamosnak mondható éppen a nemzeti társadalmi szerveződés kibontakozásával, eluralkodásával a világ fejlett or-

szágaiban. Feltételezhető, hogy jó ideig egymást kölcsönösen erősítő folyamatok voltak, ám a második világháború fölöttébb globális jelensége a nemzeteken túlmutató szerveződési formákra ösztönzött a gyakorlatban, a teoretikusokat pedig arra készítette, hogy a nemzetben egy már túlhaladott képződményt lássanak, amelynek elhalásával érdemes számolni (Smith 1994: 722; Balogh 1998: 76). A tények azonban nem igazolták a feltevést. S kérdés, hogy miért nem.

Érdekes visszapillantunk Dumont elgondolására a nemzet kettős természetéről, hogy tudniillik az nem csupán egyének csoportja, hanem egyúttal azok kollektív vetülete is. Az Európai Unió létrejöttét elsősorban gazdasági és társadalompolitikai megfontolások diktálták. Létrehívói tisztában voltak azzal, hogy az egyes európai gazdaságok nem versenyképesek az Egyesült Államokkal és a felfutó Japánnal szemben. A tőke, a munkaerő és az eszmék szabad áramlása révén vélték megtalálni az ellenszert egy megnövelt, több államra kiterjedő térben, azaz az egyéneknek új társulási lehetőségeket kínálva, de a megelőző társadalmi szerveződési formákat nem számolva fel, a kollektív vetületre pedig viszonylag csekély figyelmet fordítva.

A kollektív vetület pedig az erkölcsi kötelekék és az értékek tartománya, amely nélkül emberi társadalom nem létezhet. A nemzetet megelőzően az etnikus tudat és – Anderson megítélése szerint – a vallások nyújtották ezt a közösségteremtő erőt, ezeket váltotta fel a nemzet tudata, mint egy egész világnézet (Anderson 1983: 12–46). A második világháborút követő erkölcsi megtisztulás igénye széles körben elfogadottá tette a „minden ember egyenlő értékű” gondolatát, ami hozzájárult a nemzeti-etnikai határok átjárhatóságához, de nem pótolhatott egy egész etikai-kulturális építményt, amit a nemzeti kultúra jelent, s aminek sokfélesége a változatos európai tudományos-kulturális teljesítmények, a kreativitás záloga, ám nem okvetlenül a gazdasági hatékonyságé.

Láthatólag valamelyest változóban van a helyzet. Az utóbbi évek lépései az egységesebb Európa felé mintha azt a felismerést tükröznék, hogy napi-rendre került valamiféle a nemzet fölötti, azzal nem okvetlenül versengő európai identitástudat kialakításának igénye. Mai keresését, állapítja meg Felipe Fernández-Arnesto, „akadályozza, hogy nehéz megmondani, miben is áll ez az identitás, és nehéz felismerni, mikor talál rá az ember.” (Fernández-Arnesto 1995: 10) A felsőoktatási intézmények közötti kapcsolatok bővülő hálózata, a diákcserék megszaporodása a különböző programok keretében (Tempus, Socrates/Erasmus) hozzájárulhat egy olyasfajta „szellemi” Európa kialakításához, amelynek eszményét a humanizmus és felvilágosodás szolgáltatja (Tibi 2000: 21), jöllehet jóval kevesebb embert érintett a maga idejében.

Az együttműködés újabb, nem gazdasági és politikai köreinek és szintjeinek létrejötte, az identitások különböző válfajainak egymás mellé és fölé épülése

azonban eddig nem vetítette elének az igazodásnak olyan megfogható mintáját, amely kiiktatta volna a nemzethez tartozás mint rendező elv érvényességét tömegméretekben. Nem utolsósorban azért, mert „a szimbolikus-kulturális határok és a jogi-politikai határok viszonya szövevényesebb, mint első pillantásra” vélnénk (Thomassen 1996: 46; továbbá Hannerz 1993: 386; Balogh 1998: 88).

IRODALOM

ANDERSON, Benedict

1991 *Imagined Communities*. London, Verso.

BALOGH András

1998 *Integráció és nemzeti érdek*. Budapest, Kossuth Kiadó.

BRETTNER Zoltán – DEÁK Ágnes (szerk.)

1995 *A nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó.

DUMONT, Louis

1998 *Tanulmányok az individualizmusról*. Pécs, Tanulmány Kiadó.

FERNÁNDEZ-ARNESTO, Felipe (szerk.)

1995 *Európa népei*. Budapest, Corvina Kiadó.

GELLNER, Ernest

1983 *Nations and Nationalism*. Oxford, Blackwell.

GIRASOLI, Nicola

1995 *A nemzeti kisebbségek fogalmáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GOUREVITCH, Peter Alexis

1979 The reemergence of „peripheral nationalism”: some comparative speculations on the spatial distribution of political leadership and economic growth. *Comparative Studies in Society and History* 21: 303–322.

HANNERZ, Ulf

1993 The withering away of the nation? An afterword. *Ethnos* 15: 377–391.

HUNFALVY János

1882 Az emberfajta, nemzet és nemzetiség fogalmairól. *Földrajzi Közlemények* 10: 1–13.

HUNFALVY Pál

1876 *Magyarország ethnographiája*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala.

JOÓ Rudolf

1983 *A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KARSAI László

1983 *A nemzetiségi kérdés Franciaországban*. Budapest, Kossuth Kiadó.

1986 *Flamandok és vallonok*. Budapest, Kossuth Kiadó.

LENGYEL László

1996 *A rendszerváltó elit tündöklése és bukása*. Budapest, Helikon Kiadó.

MIROGLIO, Abel – MIROGLIO, Yvonne-Delpee (eds.)

1978 *L'Europe et ses populations*. La Haye, Springer.

PIASERE, Leonardo

1997 *A ciganológusok szerelmei. /Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 2./ Szerk. Prónai Csaba*. Budapest, ELTE BTK Kulturális Antropológia Szakcsoport.

PRÓNAI Csaba (szerk.)

2000 *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.

RENAN, Ernest

1995 Mi a nemzet? In Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 171–187.

SMITH, Anthony D.

1981 *The Ethnic Revival in the Modern World*. Cambridge, Cambridge University Press.

1986 *The Ethnic Origin of the Nations*. Oxford, Blackwell.

1994 The politics of culture: ethnicity and nationalism. In Ingold, Tim (ed.): *Compendium Encyclopedia of Anthropology*. London, Routledge, 706–733.

1995 A nacionalizmus. In Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 9–24.

SZÜCS Jenő

1984 *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

THOMASSEN, Bjorn

1996 Border studies in Europe: Symbolic and political boundaries, anthropological perspectives. *Europaea* II: 37–48.

TIBI, Bassam

2000 *Europa ohne Identität?* München, Siedler.

WEINBERG, Daniela

1975 Swiss society and part-society: organizing cultural pluralism. In Boissevain, Jeremy – Friedl, John (eds.): *Beyond the Community: Social Process in Europe*. The Hague, European-Mediterranean Study Group of the University of Amsterdam – Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 91–107.

• VÁGYAK ÉS VÁLASZTÁSOK

ÚJABB ÉSZREVÉTELEK NIEDERMÜLLER PÉTER
„A NÉPRAJZTUDOMÁNY VÁLASZÚTJAI AVAGY
A KULTÚRAKUTATÁS ELMÉLETI DILEMMÁI” CÍMŰ ÍRÁSÁHOZ
(BUKSZ 1989: 1: 79–84).

George Peter Murdock, a század egyik legjelentősebb amerikai antropológusa, a kultúrák közötti összehasonlításra legalkalmasabb és legnagyobb kulturális adatbank, a *Human Relations Area Files* megalkotója, 1971-ben tartott Malinowski-emlékelőadásában a következőket állította: „A néhai Bronislaw Malinowski azt szokta mondani, hogy a jó terepmunka az épkezélab elméleten múlik – amin, persze, a saját intézményi megközelítését értette. Én vitatkozom ezzel az állítással. Az etnográfiai leírás természetesen javult a terepmunka technikájának újításaival, különösen, amikor ez a tanulmányozott nép életébe való ismételt elmerülést, és nyelvének elsajátítását jelentette. A szakirodalom átnézése alapján azonban nekem az a benyomásom, hogy feltűnően kevés múlik a kutató sajátos elméleti beállítottságán. A legkülönbözőbb elméleti alapállású antropológusok készítettek kiváló etnográfiai beszámolókat – de ugyanígy misszionáriusok, mint Junod és Sahagun, gyarmati tisztviselők, mint Rattray és F. E. Villiams, sőt politikai száműzöttek, mint Bogoraz vagy háziasszonyok, mint Lorna Marshall is. Ami számít, az nem annyira a terepmunkás elméleti beállítottsága, hiszen ez éppúgy vakká is teheti, mint amennyire zseniális megfigyelésekre indítja, hanem inkább bizonyos adottságok: az intellektuális kíváncsiság, a tanulmányozott nép iránti valódi érdeklődés, érzékenység, szorgalom és objektivitás.” A továbbiakban Murdock így ír az etnográfiai leírásokról: „A ténybeli adatoknak ez a tömege szilárd alapot nyújt a jövő társadalomtudománya számára. Ebből a perspektívából nézve az előállított leíró etnográfiai anyagegyüttest nem habozok az antropológia eddigi legnagyobb teljesítményének, a tudományunkat megkoronázó glóriának minősíteni” (Murdock 1971). Ezt a *par excellence* empirikus tudományt kérdőjelezi meg Niedermüller Péter a BUKSZ első számában megjelent tanulmányában. De nem csak ő.

Gyakran kapott hangot az elégedetlenség, válságot emlegettek az 1960-as, 70-es évek fordulóján az amerikai kulturális antropológiában és a brit szociálintropológiában. Elsősorban a tárgy humanitását, művelőinek felelősségvállalását és az eredmények érvényességét vonták kétségbe. Végére is ez a tudomány a gyarmatosítással egyidejűleg (sőt – különböző előjelekkel ugyan, de – vele kapcsolatosan) bontakozott ki; az „objektív” megismerésre törekvő kutatók nem foglaltak állást a társadalmi konfliktushelyzetekben, gyakran még tudomást sem

kívántak venni róluk, amiért a széles körben osztott strukturális funkcionalista alapállás tehető felelőssé: ebből következőleg a kutatási eredmények nem a valóságot tükrözik és nem szolgálják a társadalmi gyakorlatot sem – így a kritikusok (például Worsley 1970: 121–129; Berreman 1974: 85–98).

Az új utakat különböző irányokban keresték az antropológusok. A „megértő” kulturális kutatás párjaként, amely mellett Niedermüller Péter tör lánzdását, fontossá vált ennek ellentéte, a radikális antropológia is, amely éppen nem az elméleti kifinomultságra, hanem a gazdaságilag és kulturálisan megnyomorítottak, olykor emberi, etnikai létükben veszélyeztetettek gyakorlati megsegítésére törekszik. S nem lebecsülhető az elméletekből kiábrándultak, az „impresszionista” antropológusok tábora sem, akik nem hisznek a tudományos építkezés lehetőségében, de eredményeik gyakorlati jelentőségében sem, viszont fontosnak tartják a dokumentálást. Eközben, persze nem szűnt meg a korábban kimunkált elméleti vágányokon haladó kutatás, a kuhni „normál tudomány”-ra (Kuhn 1984: 45–52) emlékeztető állapot sem: az ismeretek akkumulációja, a megállapítások (elméletek) ellenőrzése, érvényességi körének meghatározása, új jelenségek megragadása a már kialakult módszerekkel.

Tehát az angolszász térségek antropológiája, valamint a hozzá sokban hasonult francia és holland szociálantropológia igen változatos tudomány, amelyből sokféleképpen lehet meríteni. Mint ahogyan az angolszász és a többi antropológusok is merítenek más tudományos körökben – például az európai néprajztudományban – kialakult meglátásokból és eljárásokból. A szomszéd kertje mindig zöldebb, ezért nem lepődhetünk meg azon, hogy akadt olyan antropológus, aki az Egyesült Államok különböző városi és falusi közösségeinek vizsgálatára szívesen látott volna európai és ázsiai etnográfusokat.¹

Niedermüller Péter viszont, amikor az elméletileg igénytelen empirizmusmal való elégedetlenségének ad hangot, a magyar néprajzot választja állatorvosi lónak, amelyen minden hiba bemutatható, és amelyhez képest az általa kívánatosnak tekintett kutatási irány és tudományfelfogás megfogalmazható.

*

A magyar néprajz valóban nem bővelkedik saját gyakorlatának elméleti-módszertani reflexióiban. Jól mutatja ezt, hogy a magyar néprajz első nagyobb szabású tudománytörténetét (Sozan 1977) egy magyar származású, de az amerikai kulturális antropológiában kiképzett tudós írta meg, aki egy

¹ Belshaw, C. kommentárja a *European versus American Anthropology* vitában (1965: 308–309).

évet töltött a magyar néprajzkutatók között, mintegy terepmunkán. (Azóta született egy sok tekintetben alaposabb, az európai „nemzeti” tudományok funkcióit jobban megértő, de éppen a legutóbbi évtizedek törekvéseinek áttekintését nem vállaló munka – Kósa 1989). Akadnak természetesen értékes résztanulmányok, amelyekre a ma vagy a közelmúlt néprajzi kutatásait elemző vizsgálódás támaszkodhat, de ezek nem merítik ki a tárgyat (Voigt 1972; Paládi-Kovács [szerk.] 1980). Aki tehát új utat kíván törni, annak szükségképpen értékelnie kell, hogy megfelelők-e a rendelkezésére álló szerszámok, s milyen előzménnyel kíván összeköttetést teremteni, hiszen különben nem világos, hogy honnan hova jutunk.

Másrészt, és ez a lényegesebb, Niedermüller Péter olyan követelményeket fogalmaz meg az adatfeltárás és a gondolati építkezés lehetőségeiről és viszonyáról, amelyek túlmutatnak a néprajz érdekeltségi körén, a társadalomtudományok művelésének lehetőségeit feszegetik általában, így bizonyára nem csupán a hazai néprajz művelőit gondolkodtatják el. Javaslattételének módja és tartalma mérlegre teendő.

Az alábbiakban a legkevesebbet az első problémakörrel kívánok foglalkozni. Ennek a fő oka az, hogy Niedermüller Péternek a hazai néprajztudományt érintő megállapításai igen sommásak, ebben a formában nehéz velük akár egyetérteni, akár vitatkozni. De néhány észrevételre így is érdemes odafigyelni.

Niedermüller Péter szerint a magyar néprajzkutatás „elméleti, módszertani modellje”, amelyet az elmúlt száz év során kidolgoztak, „egyre kevésbé” használható, a „hagyományos megközelítés minden vonatkozásában nagyfokú telítettség tapasztalható”. A következőkben viszont arról győz meg, hogy valójában ilyen modell nincs is, mert nincs elfogadott kultúraelmélet, nincs sajátos »néprajzi módszer«. Ha így áll a helyzet, akkor nincs minek telítődnie. Ez az észrevétel azonban csak a szerző gondolatmenetének gyengéjére utal, a dolog lényegét nem ebben látom. Úgy vélem, hogy az elmúlt száz év során nem egy, hanem több elméleti-módszertani modell (vagy hagyományosabb szóhasználattal: iskola) formálódott ki.

Ezekből kettőt egyszer megkíséreltem (ma már tudom, hogy nem hibátlanul) diagnosztizálni, elsősorban az anyagi kultúra kutatásában (Sárkány 1976). Az egyiket kultúr-morfológiai, a másikat történeti irányzatnak neveztem el. Mindkettő jelenkori, azaz a 19–20. századi néprajzi leírásokból megismert kulturális jelenségekből indul ki.

Az első a jelenségek *formai* jegyeire építő összehasonlító kutatásokból kíván következtetéseket levonni az egyes kulturális elemek keletkezésének helyére, idejére, a különböző kultúrákból érkező hatások nyomán bekövetkezett módosulásokra vonatkozóan, s nyilvánvalóvá teszi a kulturális tagoltságot.

Ennek az irányzatnak látványos eredménye a *Magyar Néprajzi Atlasz*, amely több mint hatszáz kulturális elem térbeli megoszlását ábrázolja egy időpontban, a 19–20. század fordulóján. Az *Atlasz* az anyaggyűjtéstől az értelmezési lehetőségekig igen alaposan végiggondolt kutatás terméke (Barabás 1957, 1963; Barabás [szerk.] 1987), egyben igen hatékony segédeszköz. Eddig nem tanulmányozott összefüggések lehetőségének széles körét érzékelteti, de egyedi forrásként is egy sor újabb vizsgálat inspirálója lehet.

A másik, a történeti irányzat a recens kulturális jelenséget a történeti anyaggal konfrontálja, „[...] a jelenségeknek nemcsak korát, kronológiáját teszi pontosabbá, de legfőképpen megmagyarázza keletkezésük, alakulásuk, elmaradásuk okát, a termelési és társadalmi viszonyok kapcsolatából elemezve [...]” (Tálas 1955: 9), azaz a jelenségeket és kapcsolataikat történetileg változó kontextusokban magyarázza. Eredményként pedig nem csupán egyes kulturális elemek, hanem egész gazdálkodási rendszerek, településmódok létrejötte és elterjedése vált értelmezhetővé egy jól körülhatárolt időszakban. (Például az alföldi extenzív állattartás [Belényesi 1961; Paládi-Kovács 1979: 40–52] és gabonatermesztés [Tálas 1957; 1978] vagy a megosztott települések a 15–18. században [Hofer 1957; Hoffmann 1963; Tálas 1972].) Ennek az irányzatnak a folytatására ösztönöznek a mai történettudományban kibontakozó történeti antropológiai kutatások, amelyek módszertanukban ezzel az irányzattal rokoníthatók, de kérdésfeltevéseik és elméleti igényeik kitágítják a vizsgálatok körét és módosítják a célját (vö. Klaniczay 1984).

Nyilvánvaló a két megközelítés komplementer jellege. Akadnak is kutatók, akiknek műveiben mind a kettő érvényesül, de eltérő a forrásanyag, a tanulmányozott jelenségek köre, s a kutatási lépések is oly mértékben elválnak, hogy eltérő módszertanról beszélhetünk. Akadnak bizonyára más kutatási hagyományok is, amelyek hasonlóan körülhatárolhatók. A két példával csupán azt kívántam demonstrálni, hogy egyfelől nem egyetlen elméleti-módszertani modell uralkodik a magyar néprajztudományban, másfelől pedig kínálnak megismerési lehetőségeket az eddigi kutatási stratégiák is.

Nem osztom Niedermüller Péternek azt a véleményét sem, hogy ne akadtak volna magyar etnográfusok, folkloristák, akik erőfeszítést tettek a néprajztudomány különállásának kidolgozására és elfogadtatására, a társadalomtudományok hálójában történő elhelyezésére. A korábbi tárgymeghatározásokat most nem említve ilyen igényekkel írt például Hoffman Tamás (1962) és Voigt Vilmos (1965). Más kérdés, hogy az általuk képviselt igény és a tudomány művelőinek a gyakorlatban megfigyelhető konszenzusa egybeesik-e. Úgy vélem, hogy nem.

Nagyon egyetérték viszont Niedermüller Péterrel, amikor az elméleti igényességet szorgalmazza. Egy tudomány megismerési lehetőségeit aligha

lehet felmérni anélkül, hogy explicitté ne tennénk, milyen előfeltevésekkel fogalmazódnak meg a kutatási célok és választódnak ki az eszközök; s hogy mennyire vagyunk tisztában az alkalmazásukban rejlő lehetőségekkel és buktatókkal. A kutatásokat irányító elméleti (vagy olykor nagyon is gyakorlati) szempontok és az alkalmazott módszerek indokoltsága valóban nemigen fogalmazódik meg a magyar néprajztudományban. Egy antropológiai tanulmányban azt ma már világossá teszi a szerző, hogy milyen állítás (elmélet) megerősítésének, korrigálásának vagy elvetésének a szándéka vezeti, és ritkán ír jelenségekről, csupán azért, mert vannak. Ezenfelül nemigen ír semmiről annak érzékeltetése nélkül, hogy az adott jelenségnek mi a társadalmi környezete. Magyar néprajzi publikációk viszont szép számmal jelennek meg anélkül, hogy tekintettel lennének ilyen követelményekre.

Az említett követelmények érvényesítése azonban az antropológiában sem vezet éteri tisztaságú módszertanhoz és a megtett lépések pontos közzétételéhez. Az ilyesfajta elemzések külön elméleti tanulmányokban és kézikönyvekben találhatóak, amelyeknek legfeljebb summázatát tartja fejen a kutató, aki épp anyagát gyűjti. Szimptomatikusként tekinthetjük Stewart véleményét: „[...] általában az etnográfus [a szociálanropológus terepkutatóról van szó – S. M.] alighanem inkább más néprajzi leírásokból sajátítja el mesterségét, mint kézikönyvekből vagy elméleti eszmefuttatásokból. Részben azért, mert amit meg kell ismernie, zömében nem fogalmazható meg gyümölcsözően általános terminusokban, részben pedig azért, mert a teoretikusok rendszerint egész más dolgok iránt érdeklődnek, mintsem hogy a terepmunkást segítenék abban, hogy teljes és világos beszámolót adjon a kultúráról, amelynek leírására törekszik.” Ebből nem az következik, hogy az elméletalkotásnak nincs haszna, hanem az, hogy ha a teoretikusok – folytatja Stewart „[...]” figyelmüket az anyagra fordítják, sokféleképpen segíthetnek [...]” (Stewart 1977: 4).

*

A néprajzelmélet iránti igényt azonban Niedermüller Péter nem az itt vázolt módon veti fel. Ő nem egyszerűen az elméleti előfeltevéseket kéri számon, hanem egy sajátos tudományelmélet meglétét, amelynek „[...] a tudomány és annak tárgya közötti viszony [...]” elméleteként kellene megjelennie; középpontjában „[...] a néprajzi és/vagy antropológiai tudás érvényességének problémája [...]” áll, és amelynek „[...] elsősorban e tudás szerkezetét, illetve szerveződésének és konstituálódásának milyenségét kell megvilágítania” – ha jól emeltem ki a szerző gondolatainak velejét.

Ha felütjük bármelyik néprajztörténeti munkát, azt találjuk, hogy a néprajztudomány irányzatai néhány egymást keresztező tengely mentén bontakoztak ki: az evolúciós-történeti tengely *szemben* a szinkron-strukturális tengellyel; vagy a „belülről” megközelítés, a kultúrák elemzése saját kategóriáik és azok egymáshoz kapcsolódása szerint, *szemben* a „kívülről” való megközelítéssel, a 19. századra kialakult európai intézmények és tudományok kategóriáinak segítségével történő és így eleve összehasonlító elemzéssel – hogy néhány lehetőséget megemlítsünk. A különböző tengelyek mentén folyó kutatások egymással nem igazán szembesíthető, rivális teóriák jegyében folytak, többé-kevésbé azonos jellegű adatbázison. Hol az egyik, hol a másik irányzat látszott időlegesen uralkodónak, de egyik sem tudta soha teljesen kiszorítani a többit. Pontosán e jellegzetességek miatt sorolja a tudományfilozófus, Stephen Toulmin (1972) az antropológiát – a pszichológiával és a szociológiával együtt – a „would-be disciplines” közé. Azt mondja róluk, hogy csak szeretnének olyan igazi tudománnyá válni, mint mondjuk a fizika, amelyet az jellemez, hogy a rivális elméletek egy uralkodó elmélethez képest a peremre szorulnak. Ezekben a „would-be” diszciplínákban nincsenek igazán összetartó, domináns elméletek; az érdeklődés iránya, mint az inga, leng a különböző szélsőségek között, nincs konszenzus a célokban, az eszményekben és a mérceben. Ennek megfelelően körükben az elméleti vita – s erre különösképpen érdemes odafigyelnünk – „[...] nagyrészt – és nem szándékosan – metodológiai vagy filozófiai, [...] amely – S. M.] a rivális megközelítések, magyarázatmódok és értékmérők általános elfogadhatóságának (vagy elfogadhatatlanságának) megvitatására irányul” (Toulmin 1972: 380–386).

Ha tehát a kutatási gyakorlatra és ennek elméleti hátterére gondolunk, azt kell mondjuk, hogy a néprajz anyaga sokféleképpen állt össze, és ennek a folyamatnak a felderítése aligha eredményezhet egységes tudományelméletet, mint ahogy ilyet hiába keresnénk más társadalomtudományokban is.

Elképzelhető persze, hogy a néprajzkutatók (antropológusok) csupán nem ismerik fel az összetartozó elemeket a sokféleségben, és ez gátolja az átfogó elmélet kialakulását.

A néprajztudomány sokszínűségére Niedermüller Péter is utal, de ő lényegi azonosságnak látja a sok irányzat között, hogy „[...] a kultúra kategóriáját és a terepmunka módszerét állítják elméleti és gyakorlati tevékenységük középpontjába”.

A terepmunka kiemelt szerepe valóban nem vitatható a néprajzi adatbázis megteremtésében. Az is bizonyos, hogy az idevágó hatalmas nemzetközi tapasztalatanyagnak viszonylag csekély részét dolgozta fel a magyar néprajztudomány, bár a képzés során ebből jóval több vált és válik elsajátíthatóvá, mint amit a publi-

kációk tükröznek.² Igaza van Niedermüller Péternek abban is, hogy a terepmunka ismeretelméleti vonatkozásának előtérbe állítása a kutatási gyakorlatra is kiható, fontos felismerésekre vezetett. Van tehát bőven átgondolni- és tanulnivaló.

Azt viszont nem vagyok képes felfogni, hogy a megértést és interpretációt lehetővé tevő terepmunka mellett érvelve, miért kell a korábbi terepmunkák eredményeinek információs értékét lebecsülni. Amikor komoly történeti viták tárgya lehet az a kérdés, hogy vajon a föníciaiak körülhajózták-e Afrikát i. e. 600 körül, pedig erre egy szűkszavú Hérodotosz-közlésen és két egyiptomi skarabeuszfeliraton kívül más támpont nincs (Huss 1989: 1–29, különösen 2–3), akkor nem csoda, hogy akadnak olyanok, akik tényként fogadják el a néprajzi monográfiák jól dokumentált állításait, s nem gondolják, hogy „[...] a néprajzi-antropológiai leírásokból nem annyira egy másik kultúra képe bontakozik ki, mint inkább az azt a kultúrát leíró etnográfus hangja hallatszik ki”. Sajnos Niedermüller Péter ezen a ponton torzképet rajzol az antropológiai terepmunkáról és az eredmények közzétételéről. Abból az Evans-Pritchard-i tételből, hogy „[...] az antropológus, amikor egy primitív népről beszámol, nemcsak társadalmi életüket írja le a lehető legpontosabban, hanem önmagát is kifejezi” (Evans-Pritchard 1962: 84), nem az következik, hogy a társadalmi életről írottak érvénytelenek.

Ne feledkezzünk meg arról, hogy Bronislaw Malinowski már 1922-ben nemcsak azt tette normává, hogy a kutató számoljon be az adatszerzés körülményeiről, hanem a következőket is: „Úgy gondolom, hogy csak az olyan etnográfiai források megkérdőjelezhetetlen tudományos értékűek, amelyekben világosan határvonalat húzhatunk egyfelől a közvetlen megfigyelés eredményei és a bennszülött állítások és interpretációk, másfelől a szerző következtetései között, amelyek józan eszén és pszichikai belátásán alapulnak” (Malinowski 1922: 3). Kutatók generációi dolgoztak ezzel az útravalóval, és produkáltak újraelemzést is elbíró, az egyes kultúrákon belül az egyéni változatokat is felmutató monográfiákat.

Nem mindegy természetesen, hogy hogyan nyúlunk mások etnográfiai leírásaihoz, a szót itt most a legtágabban értelmezve, gondolva a folklór rögzített alkotásaira is. Ebben a tekintetben megint Malinowskira vagyok kénytelen utalni, aki 1912-ben az ausztráliai családrendszeréről írva arra a (kézenfekvő) következtetésre jutott, hogy minden néprajzi leírásnál ugyanúgy forráskritikát kell alkalmazni, ahogyan a történész jár el, amikor adatait megvizsgálja (Malinowski 1963: 18). Ennek a követelménynek a kielégítésére nem túl sok példát találunk tudományunkban az összehasonlító vizsgálatok során, bár az alapelvek kidolgozásában tanulságosak lehetnek a Human Relations

² Egy örvendetes lépés előre Borsányi 1988.

Area Files anyagára épített összehasonlító vizsgálatok.³ Vannak továbbá tudománytörténeti tanulmányok, amelyek bemutatták, hogy a kutatói előítéletek, az elméleti beállítódás, az egyéni fogvatékosságok vagy éppen a vizsgálat körülményei hogyan hatottak a kutatási eredményre egyes esetekben (például Asad 1973; Freeman 1983).

Nincs olyan eljárás, szemléletmód – gondolom, hogy ezzel Niedermüller Péter is egyetért –, amellyel a változó társadalmi lét bármelyik pillanata, bármilyen kulturális megnyilvánulás úgy volna leírható, hogy fölöslegessé tenné a leírás korlátainak kiderítését. Csakis ez a kritikus adatkezelés ad esélyt arra, hogy az ember társadalmi létéről ismereteket halmozzunk fel. Másfelől ne feledjük, hogy ezzel az eséllyel valóban rendelkezünk.

A terepmunkamódszere mellett a kultúra kategóriáját állítaná Niedermüller Péter a néprajzelmélet középpontjába. Itt hiányérzetemnek vagyok kénytelen hangot adni.

Nem pusztán kutatói önkény kérdése ugyanis, hogy beszélünk kulturális antropológiáról és szociálintropológiáról. Az eltérés mértékét és jellemzőit az antropológiai tudományok művelői természetesen különbözőképpen ítélik meg. Lévi-Strauss szerint például csupán arról van szó, mintha két könyvet olvasnánk, „[...] amelyekben azonosak a fejezetek, csak a másokban talán más a fejezetek sorrendje és különböző a lapok száma” (Lévi-Strauss 1972: 358). Mások, például Bidney (1967) vagy Leach (1982), lényegi, teoretikus eltérést látnak abban, hogy a kutatások a *kultúra* vagy a *társadalom* fogalma köré szerveződnek-e, és én velük értek egyet.

A különbséget, röviden, a következőkben látom. A kulturális antropológusok hajlanak a kulturális jelenségek olyan felfogására, „[...] mint amelyek saját fejlődéstörvényeinek alávetett, objektív, önmagában értelmezhető rendszert alkotnak” (Bidney 1967: 99) vagy triviálisabban fogalmazva, „[...] mintha a kultúra valamiféle öltözék volna, ami teljesen különbözik az embertől, aki fel van öltöztetve” (Leach 1982: 39). Velük szemben a szociálintropológusok a kulturális jelenségeket az őket hordozó társadalmi viszonylatoktól elválaszthatatlannak tekintik, csakis azok összefüggésében tanulmányozzák, értelmezik. Mindkét diszciplína művelői ugyanazon történetileg kialakult társadalmi egységekben, azonos módszerrel, terepmunkával, de eltérő célkitűzéssel végzik vizsgálataikat.

A kulturális antropológusok minden kulturális megnyilvánulásból az emberre általában kívánnak következtetéseket levonni, az embert mintegy szembeállítva a nem emberi világgal. A szociálintropológusok csak az éppen tanulmányozott társadalomra, illetve az emberi lét társadalmi szervezetére vonatkozóan tesznek megállapításokat. A kulturális antropológia rendkívül sok-

³ Tatje 1970. Jó példaként vö. Pryor 1977.

arcú, a legkülönbözőbb természet- és társadalomtudományi ideák iránt nyitott, mindent felölelni képes tudomány benyomását kelti. Ez talán a legfőbb vonzereje. A szociálintropológia viszont, szűkebbre vont érdeklődési körével, csak egyes társadalomtudományok, a szociológia, a közgazdaságtan, a jogtudomány vagy a történettudomány rokonának tekinti magát, tudatosan vállalva ama határok megvonását, ameddig érvényessége terjed (Gluckman 1964). További jellemvonások is felsorakoztathatók lennének, de talán ennyi is elég annak érzékeltetésére, hogy a kulturális és a szociálintropológia központi problémái nem közelíthetők meg csupán a kultúra fogalmából kiindulva, és a társadalom fogalmát mellőzve. Az emberi lét, a kultúra és a társadalom az a fogalmi háromszög, amelynek minden antropológiai elméletben szerepet kell kapnia, amint az többnyire így is van, hiszen a kulturális antropológusok sem feledkeznek meg a társadalomról, mint a kultúra hordozójáról. Az ember sajátosságáról, a világban elfoglalt helyéről, léte társadalmi és kulturális vonatkozásainak viszonyáról, a megismerés lehetőségéről alkotott elméletek azonban sokféle és egymással nem egykönnyen összeegyeztethető filozófiai hagyományokban gyökereznek, amint azt bőszégesen demonstrálta Harris (1968). A felfogásbeli különbségek (amelyekből itt csak egyre hívtam fel a figyelmet) mélyebbek annál, hogysem pusztán elhatározás kérdése volna meghaladásuk.

Mégis félrevezető volna az itt vázolt nézetkülönbségekből arra a következtetésre jutni, hogy a kulturális és szociálintropológiai kutatások összefonódására ne volna esély, vagy hogy ez ne történne meg a mindennapi kutatói gyakorlatban.

A kulturális és szociálintropológiában felbukkant sokféle idea termékenyítően hatott. A kultúra és társadalomfogalmakkal, illetve származékaikkal megragadott jelenségek közötti különféle összefüggések felderítésére ösztönzött. Létrejött a kérdések és a válaszukra megfogalmazott kisebb-nagyobb mértékben valószínűsíthető elméletek hálója, amelyek egy társadalomtudományra éppoly jellemzőek, mint a rivális „átfogó” elméletek. Végtére is ezekből derül ki, hogy mi is a tudomány valódi tárgya. A szűkebben körülhatárolt problémakörökben nyilvánvalóbbá válik a különféle megközelítések komplementer jellege. Ebben a hálóban tehetők mérlegre Niedermüller Péternek a meghatározott kutatási irányokra tett javaslati is, amelyekről a néprajzi kutatások megújítását reméli.

Az igen szerteágazó kulturális és szociálintropológiai kutatásokról nem könnyű röviden áttekintést adni. Eddig talán a közgazdász Berliner (1962) igazodott el legjobban ezen a mezőn, ezért őt választom vezetőnek, néhány kiegészítést fűzve az általa elmondottakhoz.

Berliner szerint a kulturális és szociálintropológia adatai egyszerű mátrixon ábrázolhatók, ahol az egyes társadalmak az oszlopok, és sajátos jellemzőiket fel-

foghatjuk a kultúra összetevőiként, amelyeket a vízszintes rovatok tartalmaznak (a kultúra bontása, persze, tetszés szerint különböző mélységben történhet):

	alakiluf	írókéz	maszai	..	yoruba	najjar	..	serpa	..
gazdálkodás									
...									
testdíszítés									
...									
leszármazási rend									
családforma									
...									
vallásos képzetek									
...									

Az antropológiai adatok így megkapott enciklopédiájában összefüggések keresése és feltételezések verifikálása folyik:

1. Ha az oszlopokat függőlegesen olvassuk, megállapíthatjuk, hogy egy társadalom kultúrája mennyire integrált, felmutathatunk kulturális mintákat.

2. Ha egy rovatot vízszintesen olvasunk, kiderül, hogy egy jelenségnek, például a matrilineáris leszármazásnak milyen variációi vannak, és milyen továbbiak tételezhetők fel.

3. Összevethetjük egymással a függőleges oszlopokban megállapított kulturális mintákat, így megtudjuk, hogy mely kultúrák hasonlítanak.

4. Összevethetjük az egyik rovatot a másik vízszintes rovattal, és meglátjuk, hogy bizonyos kulturális jellemzőknek, pl. a gazdaságnak, milyen más kulturális jellemzők (például mentalitás) felelnek meg.

5. Megvizsgálhatjuk egy kocka tartalmát is, amit Berliner a néprajztól idegen eljárásnak érez, ám a Lévi-Strauss-i strukturalizmus, szerintem, éppen ennek a jellegzetes példája: törekvés egy jelenségcsoport mélyének a feltárására.

A mátrix azonban nem tartalmaz lehetőséget, így nincs időmet-szete, holott a felsorolt összetevések mind elképzelhetők az idő dimenziójában (kultúr-, illetve társadalomtörténet), illetve dinamikájukban (az evolúció kutatása). Végül Berliner nem foglalkozik azzal, hogy azok az egységek, amelyeket elkülönített (mind a társadalom, mind a kultúra egyes részterületei), hogyan keletkeznek, illetve választódtak szét. Pedig ezek is a néprajz alapkérdései közé tartoznak (az egyes etnikumok genezisének kutatása, a társadalmi egységek körülhatárolása, illetve az osztályozás problémája).

Az antropológia és a néprajz által vizsgált társadalmi egységek sokáig a viszonylag kisméretű, kevésbé differenciált társadalomszervezetű és kultúrájú etnikumok voltak, illetőleg az etnikumon belüli kisebb csoportok. Az utóbbi évtizedekben történt meg a kutatások kiterjesztése az ún. komplex társadalmakra, ami a szociokulturális integráció olyan szintjén is elképzelhetővé tette a vizsgálatokat, mint a nemzet. A váltás azonban nem vont maga után a kezdetlegesebb fejlettségi szintek iránti érdeklődés megszűnését, ez nem is volna kívánatos. Ahogyan Justin Stagl találóan megállapította: „Ha az [etnológia] teljesen feladná öröklött anyagát, a primitív kultúrákat [...] nem volna többé önálló tudomány, hanem csak egy különös módszer, amelyet más tudományok szükség szerint alkalmaznak” (Stagl 1981: 36). *Mutatis mutandis* ugyanez áll az európai etnográfiaira is a hagyományos paraszti kultúrától való teljes elszakadás esetén.

A néprajz jellegzetes elméletei, melyek különállását indokolják, az itt vázolt összefüggésekben és dimenziókban jöttek létre. Hol helyezkednek tehát el a Niedermüller Péter javasolta kutatások, amelyek előretörése az 50-es évek óta figyelhető meg az amerikai kulturális antropológiában, ugyanakkor viszonylag kevésbé terjedtek át az európai néprajztudományba?

A kognitív antropológia, a kultúra gondolati építkezésének vizsgálata az egyénből mint társadalmá egyik alkotójából indul ki, iménti mátrixunkon a mentalitás-kockába illeszthető. Általánosításaival ugyanakkor a kultúra egészének megértését, integrációjának tisztázását célozza. Ennyiben leginkább azokat a vizsgálatokat folytatja, módszertanilag pontosabban, amelyek a kultúrákat (a kutató által megállapított) domináns érdekekből vezetik le. Sikere – a feladatmeghatározásból adódó lépéseken túlmenően – azon múlik, hogy mennyire tudja a nyelvi tényeket a társadalmi praxis ismeretében megvilágítani.

Más a helyzet a szimbolikus antropológiával. Itt nem meghatározott jelenségcsoport a vizsgálat tárgya, hanem bármilyen jelenség, amelyről feltételezzük, hogy általunk nem ismert jelentéssel bír. Hogy egy egyszerű példával éljek, az erdélyi Erdővidékről ismeretes *mondószékekről* a beavatatlanok nem tudják: már a székek beállítására közli a belépővel, hogy a házban békesség vagy vizály van-e (Péntek 1988: 20–22). Könnyen belátható, hogy a más nyelvű és sok vonásában idegen kultúrában olyan jelenségek tömegével találkozik a kutató, amelyet nem ért, és nem is képes saját kultúrájának fogalomrendszerében kifejezni. A kultúra megismerésének problémája így az értelmezés kérdése lesz. A megoldás első feltétele a nehézség tudatosítása, s a tényleges megoldás lehetséges is az esetek többségében, ha rendelkezésre áll a megfelelő, a tanulmányozott kultúrában benne élő partner. Ez minden valamirevaló terepmunka velejárója. Ne feledjük el azonban, hogy akadnak szimbólumok, amelyek összes „jelentése” esetleg a kultúra részesei előtt sem ismeretes, s ez

tág teret nyit a spekulációnak. Azt is nehéz elfogadni, hogy egy kultúra csupa szimbolikusan közvetített jelentésből állna. Létezik az emberek között közvetlen együttműködés is, és egy sereg tárgy, viselkedésmód önmagában is értelmezhető. A szimbolikus antropológia tehát nem több egy olyan módszer-nél, ami az igényes kultúrakutatás nélkülözhetetlen része, de nem helyettesíti, nem érvényteleníti annak más aspektusait.

Végezetül egy rövid megjegyzés a hazai kutatás tanulságairól. Az európai etnográfában, így a magyar néprajztudományban is, a rendelkezésre álló adatok módot nyújtottak történetileg elmélyíthető kutatásokra, sőt egyes jelenségek nyomon követésére különböző társadalmak körében, ezért elszaporodtak a történeti jellegű hipotézisek és elméletek. Ezek módszertani feltételeinek a tisztázásában az európai etnográfia messzebb jutott, mint a kulturális és szociálanropológiai kutatás. Fogékonyság mutatkozott a kulturális dinamika iránt is. Viszont relatíve háttérbe szorult a más síkokon felvethető elméleti összefüggések vizsgálata és az eredmények elméleti általánosításának igénye. Ráadásul: a saját kultúra tényeinek rögzítése és felmutatása az európai etnográfia produktumainak nem jelentéktelen részénél a különböző szintű csoport-identitások dokumentálását és konzerválását szolgálta, s ezeket a munkákat többnyire érintetlenül hagyták a messzebb mutató elméleti megfontolások. Barabás Jenő a BUKSZ 1990. tavaszi számában (1:4), Niedermüller Péter eszme-futtatására reagálva joggal veti fel – az Egyesült Államok és Besszarábia példájára hivatkozva –, hogy mennyire eltérők lehetnek a különböző társadalmi állapotban és kapcsolatrendszerben lévő térségekben a társadalomkutatások céljai, s hogy ez nem minőségi kérdés. Magyarországon, ahol a magyar etnogenezis felfejtése miatt, de egyéb okokból is, a magyar néprajz az egyetemes néprajzot is felölelő tudománnyá vált, más európai etnográfákhoz képest viszonylag sok szivárgott át a kulturális és szociálanropológiai megfontolásokból, anélkül, hogy a kutatási gyakorlatban intellektuális tradícióvá izmosodott volna. Niedermüller Péter javaslatainak értéke is azon lesz lemérhető, hogy születik-e belőlük érvényességüket igazoló kutatás.

Murdocknak a bevezetőben idézett kijelentése ellenére egy bizonyos: az elméleti és módszertani tudatosságon múlik majd, hogy merre halad a magyar néprajz.

IRODALOM

ASAD, Talal (ed.)

1973 *Anthropology and the Colonial Encounter*. New York, Humanities Press.

BARABÁS Jenő

1957 A Magyar Néprajzi Atlasz elvi és gyakorlati problémái. *Ethnographia* LXVIII: 609–629.

1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1990 Válaszút vagy útvesztő. Észrevételek Niedermüller Péter cikkéhez. *BUKSZ* I: 3–5.

BARABÁS Jenő (szerk.)

1987 *Magyar Néprajzi Atlasz* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BELÉNYESY Márta

1961 Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert. In Földes László (Hrsg.): *Viehzucht und Hirtenleben im Ostmitteleuropa*. Budapest, 13–82.

BELSHAW, Cyril

1965 European vs. American Anthropology. *Current Anthropology* 6 (3): 308–309.

BERLINER, Joseph S.

1962 The Feet of the Natives are Large: An Essay on Anthropology by an Economist. *Current Anthropology* 3 (1): 47–77.

BERREMAN, Gerald D.

1974 Bringing it All Back Home: Malaise in Anthropology. In Hymes, Dell (ed.): *Reinventing Anthropology*. New York, Random House, 85–98.

BIDNEY, David

1967 *Theoretical Anthropology*. New York, Columbia University Press.

BORSÁNYI László

1988 A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában. *Ethnographia* XCIX: 53–82.

EVANS-PRITCHARD, Edward E.

1962 *Social Anthropology and Other Essays*. New York, The Free Press.

FREEMAN, Derek

1983 *Margaret Mead and Samoa. The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge, Harvard University Press.

GLUCKMAN, Max (ed.)

1964 *Closed Systems and Open Minds: the Limits of Naïvety in Social Anthropology*. Chicago, Aldine Publishing Company.

HARRIS, Marvin

1968 *The Rise of Anthropological Theory: a history of theories of culture*. New York, Crowell.

HOFER Tamás

1957 Csűrök és istállók a falunk kívül. *Ethnographia* LXVIII: 377–424.

HOFFMANN Tamás

1962 Az etnográfia „nép” fogalmáról. *Ethnographia* LXXIII: 1–25.

1963 *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

HUSS, Werner

1989 Die antike Mittelmeerwelt und Innerafrika bis zum Ende der Herrschaft der Karthagen und der Ptolemaier. In Duchhardt, Heinz – Jörg A. Schlumberger – Peter Siegl (Hrsg.): *Afrika. Entdeckung und Erforschung eines Kontinens.* /Bayreuther Historische Kolloquien 3./ Köln – Wien, Böhlau Verlag, 1–29.

KLANICZAY Gábor

1984 A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia.* Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 23–60.

KÓSA László

1989 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest, Osiris Kiadó.

KUHN, Thomas S.

1984 *A tudományos forradalmak szerkezete.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

LEACH, Edmund

1982 *Social Anthropology.* Glasgow, Fontana Paperbacks.

LÉVI-STRAUSS, Claude

1972 *Structural Anthropology.* Harmondsworth, Penguin.

MALINOWSKI, Bronislaw

1922 *Argonauts of the Western Pacific.* London, Routledge & Sons – New York, E. P. Dutton.

1963 [1913] *The Family among the Australian Aborigines.* New York, Schocken Books.

MURDOCK, George Peter

1971 *Anthropology's Myth.* [Kézirat a Haddon Könyvtárban.] Cambridge.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1979 *A magyar parasztság rétgazdálkodása.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)

1980 *Néprajzi csoportok kutatási módszerei.* /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7./ Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

PÉNTEK János

1988 *Teremtő nyelv. București,* Kriterion Könyvkiadó.

PRYOR, Frederic L.

1977 *The Origins of the Economy.* New York – San Francisco – London.

SÁRKÁNY Mihály

- 1976 A gazdálkodás etnográfája és a gazdasági antropológia. *Dissertationes Ethnographicae* 2: 18–30.

SOZAN, M.

- 1977 *The History of Hungarian Ethnography*. Washington, University Press of America.

STAGL, Justin

- 1981 Szientische, hermeneutische und phänomenologische Grundlagen der Ethnologie. In Schmied-Kowarzik, Wolfdietrich – Stagl, Justin (Hrsg.): *Grundfragen der Ethnologie. Beiträge zur gegenwärtigen Theorie-Diskussion*. Berlin, Dietrich Reimer, 1–38.

STEWART, Frank Henderson

- 1977 *Fundamentals of Age-group Systems*. New York – London, Academic Press.

TÁLASI István

- 1955 Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1954–1955). *Ethnographia* LXVI: 5–56.
- 1957 A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. *Ethnographia* LXVIII. 217–251.
- 1972 Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásában. *Ethnographia* LXXXIII: 74–77.
- 1978 Az európai aratóműveletek néprajzi vizsgálatának főbb eredményei. *MTA I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztályának Közleményei* 309–354.

TATJE, Terence A.

- 1970 Problems of Concept Definition for Comparative Studies. In Narroll, Raoul – Cohen, Ronald (eds.): *A Handbook of Method in Cultural Anthropology*. New York, Natural History Press, Doubleday, 689–696.

TOULMIN, Stephen

- 1972 *Human Understanding*. Princeton, Princeton University Press.

VOIGT Vilmos

- 1965 A néprajztudomány elméleti-terminológiai kérdései. *Ethnographia* LXXVI: 481–500.
- 1972 Egyetemes magyar néprajz? *Szociológia* 528–543.

WORSLEY, Peter

- 1970 The end of Anthropology? *Transactions of the Sixth World Congress of Sociology* (Evian), III: 121–129.

• A SZÉTÁGAZÓ ÉS EGYBEFONÓDÓ MAGYAR NÉPRAJZ A 20. SZÁZAD DEREKÁN

Hogy a huszadik századnak hol volt a dereka, ez fogas kérdés. Az egyszerű kronológiai szemlélet az 1950 körül eső évekre helyezné, és volna indok, hogy ezekre az évekre összpontosítsunk, hiszen akkor történik meg a nagy politikai fordulat, a szocialista Magyarország megteremtése annak tudománypolitikai következményeivel együtt, egyben a néprajz magyarországi meghatározó egyetemi tanszékeinek megszilárdítását, a múzeumhálózatban elhelyezkedési esélyeket is magával hozva. Egy másik lehetőség, ha a történészek által felvetett „rövid 20. század” (Hobsbawm 1998: 66) koncepcióra gondolunk, amelynek dereka későbbre, az 1950-es évek második felére volna tehető. Emellett is szólhatnának érvek, hiszen 1956-ot követően, éppen a tudomány művelésének korlátait illetően, sok minden megváltozott az évtized elejéhez képest. Javulnak a nemzetközi kapcsolattartás esélyei és merészebben jelölhetők ki tájékozódási szempontok. Ám ha a mi tudományunk önmozgásának szemszögéből vizsgálódunk, másként merülhet fel a korszakolás, és érdemes azon a szálon tovább menni, amelyet Paládi-Kovács Attila vetett fel *Megnyitó* előadásában. Azok a nagy tudós személyiségek, Ortutay Gyula és Tálasi István, akikre ma száz évvel ezelőtt születésük okán emlékezünk, más, velük egy, vagy közeli években születettekkel együtt, mint Fél Edit vagy Gunda Béla, korszakot indító generációt alkothattak mind tehetségük, mind a tudomány adott állapota következtében. 1933 és 1937 között megjelent *A Magyarság Néprajza*, és ők ezekben, illetve az ezt követő években kezdték meg pályájukat. Éveket emlegetni indokolt, hiszen jelentkezésük és valamiféle állásba kerülésük eltartott egy ideig.

Korszakhatárokat a tudományban megvonni nem könnyű. Ritkán akad kezdeményezés, amelynek valamiféle előzménye nem lelhető fel, és egy-egy időszak lezárultának megállapítását is nehezíti a folytonosság tagadhatatlan ténye. A most tárgyalandó korszak kezdetére vonatkozóan azonban bizvást támaszkodhatunk a megszaporodott tudománytörténeti kutatásokra.

A Magyarság Néprajza megjelenésének jelentőségét aligha szükséges méltatni, a korszakolás szempontjából azonban egy vonatkozására érdemes különös figyelmet fordítani. A nagy összegzés publikálása nem csupán lezárta a tudományművelés egy hosszú és termékeny korszakát, hanem látványosan indokolta is azt az igényt, amelyet Kósa László sokoldalúan világitott meg, hogy a néprajz a nemzeti tudomány rangját nyerje el, nem csupán művelőinek, hanem a „nemzetinek” minősíthető egyéb tudományok – történelem, nyelvészet, irodalomtudomány – művelőinek és a tudománypolitika irányítóinak szemében is (Kósa 2001:

160–166). Az akkor pályára lépő generáció tagjai számára pedig ez azt jelentette, hogy nem csupán az összegzés egy bizonyos módjához, szemléletéhez képest, hanem a nemzetről alkotott felfogásuk szerint is át kellett gondolniuk, hogy hogyan lépnek túl az elődök teljesítményein vagy csatlakoznak hozzájuk.

Ami a korszak végét illeti, nehezebb helyzetben vagyunk. Nem volt egyetlen olyan kiemelkedő teljesítmény, amelynek megszületése hasonló reakciókat váltott volna ki egy útjára induló generációból, miközben teljesítmények egész sora regisztrálható, amelyet számításba vehetünk. Úgy látom, hogy Paládi-Kovács Attilának volt igaza, amikor úgy fogalmazott egy 1988-as konferencia tanulságait összegezve, hogy „A néprajztudomány az utóbbi 20–30 évben világszerte, hazánkban is átalakulóban van [...]” (Paládi-Kovács 1990: 111). Megítélésem szerint a korszakhatár az 1960-as évek második felének és az 1970-es évek első felének időszakára tehető, amit a továbbiakban megkísérellek indokolni a magyar néprajztudomány kutatási céljai és az érvényesülő elméleti-módszertani tendenciák változása felől. Ám felvethető az a gondolat is, hogy a nemzeti tudomány program ezekben az években teljesült ki, amikor a rokon tudományokhoz hasonlóan létrejött a néprajz akadémiai szintű kutatóműhelye 1967-ben, a Néprajzi Múzeum végre értékeihez méltó elhelyezést nyert, és elkezdődött az ország egészének népi építkezéskultúráját megjelenítő Szabadtéri Múzeum felépítése.

Az így körvonalazott időszak kutatás- és tudománytörténetét többen feldolgozták (Sozan 1977: 225–343; Kósa 2001: 161–248), születtek egyidejű állapotfelmérések és feladatkielölések (Ortutay 1949; 1955; Tálasi 1948; 1955, 1964; Gunda 1963), Ortutay Gyula életéről és munkásságáról kismonográfia is (Paládi-Kovács 1991), ezért nemigen fognak most új tényeket hallani tőlem, azt remélem azonban, hogy ismert nézeteket és törekvéseket képes leszek új megvilágításban értelmezni.

A *magyarság néprajza* publikálását követő időszakot, 1949-ig terjedően, Kósa László tudománytörténetében átmeneti időszaknak, nyugtalan hely- és útkeresési kornak látta, s megállapítja, hogy „A következő korszakban vált el, mi szűrődött le maradandó értéként [...]”, elismerve, hogy az 1950 utáni évtizedek számos kutatási elgondolásának, intézményének már föllelhető volt a csírája (Kósa 2001: 162). Ennek megfelelően az 1949 utáni fejleményeket külön fejezetben tárgyalja szinte napjainkig érően. Nem tagadva egy ilyen tagolás jogosultságát, ebben az előadásban azt kíséreltem meg demonstrálni, hogy ennek a generációnak az irányító eszméi többé-kevésbé letisztultak már 1949-et megelőzően, összeálltak egy új tudományfelfogás elemei, amelyekben minden szembetűnő ellentét, olykor személyes ellenszenv dacára legalább a hívószavak szintjén egyetértés volt. Ezen alapulhatott az az oktatási program, amelynek eredményeként professzionalizálódott egy kiszélesedő kutatógárda, és annak teljesítményei az

1960-as évekre már nemzetközi figyelmet kaptak. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a kutatási célok kiválasztásában a szocialista társadalmi-gazdasági változást követő tudománypolitikai fordulat szűkítést hozott. Tervekben rögzített tudományos célkitűzéseket többnyire sikerrel követve más, főként a változó társadalmi kontextust érintő témák kidolgozását leállította, vagy késleltette, ami által a néprajz lehetséges társadalmi funkciója szerényebb szinten rekedt meg a korábbi elképzelésekhez képest. Az egyetemi oktatást irányítóknak a vállalt feladatoknál szélesebb látóköre ugyanakkor lehetővé tette, hogy a tárgyalt korszak végén újra megkezdődhessen a magyar néprajz elméleti és módszertani kiszélesítése, bár ez a térhódítás korántsem lehetett olyan látványos és hatékony, mint amire a tárgyalt korszak kiemelkedő alakjai képesek voltak.

Melyek voltak a közös nevezők?

Erre bizonyos fokig úgy adhatjuk meg a választ, hogy mi hiányzott *A magyarság néprajzá*ból.

Elő helyen említhető a történeti változások követése. Dacára annak, hogy a történeti néprajzi kutatások megkezdése Magyarországon a mű egyik meghatározó szerzőjének, Györffy Istvánnak a nevéhez köthető (Tálas 1948: 64), *A magyarság néprajzá*ban mégis az a szemlélet érvényesült, amely a jelenben még töredékesen fellelhető ősi hagyományok felismerésében, szétválasztásában látta a néprajz feladatát, a népi világot pedig ugyan történetileg alakult, de a közelmúltig „zárt kerek egész”-ként létezőként fogta fel, ahogyan Viski Károly megfogalmazta *Tájékoztató*jában (Viski é. n.: 18, 25), ennek a világnak a statikus képét rajzolták meg a kötetek (Kósa 2001: 158). A történeti irányú kutatások elégtelenségét, az igényt azokra azonban már 1935-ben megfogalmazza Ortutay Gyula (1935: 121), megismétli 1937-ben, annak tudatosításával, hogy „Egy pillanatig sem gondoljuk, hogy egészen a múlt század közepéig, amikor láthatóan elkezdődött a mai változás, a paraszti kultúra és társadalom homogén és mozdulatlan volt [...] A falu képe minden vonatkozásában mutatja az állandó történeti változást, a változtató erők nyomait” (Ortutay 1937: 45). Tálas István a népi műveltséget „állandó, mozgalmas fejlődés, teremtődés, alakulás” állapotában látja 1942-ben, amelyben „előző évezredek, évszázadok, évtizedek művelődési szakaszai, a megülepedség közbülső, sztatikus, nyugalmi állapota előtti és utáni átmenetei mind az elfogadás és elutasítás, megtartás, átformálás folyamatrészeit jelzik” (Tálas 1942: 393). Gunda Béla pedig, éppen a funkcionalizmus mellett érvelve utasítja el Marót ahistorikus megközelítését 1945-ben (Gunda 1945), és egész életműve során figyel a történeti változásokra, a múlttól való távolodásra (Gunda 1989: 258).

A történeti szemlélet hangsúlyozása azonban nem jelent teljesen azonos érdeklődést.

Ortutay munkásságában előfordulnak történeti vizsgálódások és villanások, mint a ballada keletkezése kapcsán megfogalmazott véleménye (Ortutay 1953), vagy a falusi iskolázásról írott tanulmánya (Ortutay 1962), ám kutatási érdeklődésének nem ilyen folyamatok kidolgozása állt a középpontjában.

Tálasi István legjelentősebb teljesítményei viszont éppen gazdasági, település és építészeti jelenségek kronológiai sorának tisztázására és gazdasági-társadalmi kontextusának megvilágítására irányultak.¹ Ezért válhatott ideális irányítójává az anyagi kultúra különböző jelenségei történeti alakulását feltáró, tervszerű kutatásoknak az 1950-es években. Tanítványait pedig arra ösztönözte, hogy előszeretettel foglalkozzanak olyan témákkal, amelyek beépülése a magyar népi kultúrába időben megragadható, rutinszerűvé válása rögzíthető, esetleges megszűnése is megállapítható összefüggésben a társadalmi-gazdasági követelményekkel,² ami ugyanakkor nem jelentette a kultúrmorfológiai szempontok figyelmen kívül hagyását (Tálasi 1976–1978: 15).

Gunda Béla elsősorban a kultúrtörténeti iskola érdeklődési körébe vágoan végezte művelődési áramlatok nyomon követését, a kultúra történeti rétegeinek különválasztását, annak hangsúlyozásával, hogy „Az ún. művelődéstörténeti etnológia egyik hiánya éppen az, hogy nem vette figyelembe a gazdasági és társadalmi struktúrát” (Gunda 1958: 574). Tárgyválasztásai, az archaikus jelenségek iránti fokozott érdeklődése azonban jórészt azt tették lehetővé, hogy összehasonlító etnológiai, nyelvi, régészeti adatokra támaszkodva vessen fel történeti kérdéseket, bár arra is van példa, hogy az agrár-etnográfiaiban megszokott módon, kronológiailag is kötötten világítsa meg egy eszköz, a nagyméretű tarlógerelye elterjedését, azt a hatékonyság igényével megmagyarázva (Gunda 1992: 157–158).

Mindezzel nem azt akarom állítani, hogy Tálasi István és Gunda Béla ugyanazt végezték volna, ugyanarra buzdítottak volna a történeti szemlélet jegyében, de értették egymás szempontjait.

¹ Szinte minden idevágó lényeges tanulmányát közli Tálasi 1979–1980. A történeti szempont azonban már megmutatkozott első monográfiájában is (Tálasi 1936).

² Ezekről elismerő áttekintést ad Sárkány 2005. Tálasi tervező, szervező tevékenységéről, általában az 1950-es években végzett tervszerű kutatásról más hangsúllyal ír Kósa László, aki az eredmények megemlítése mellett felhívja a figyelmet az ilyen tudományművelés sematizáló, centralizáló, a kutatás szabadságát korlátozó jellegére és túlzásaira is. Észrevételei bizonyosan helytállóak. Ugyanakkor nem feledhető, hogy éppen Tálasi István kezdeményezéseinek következtében állt össze a gazdálkodás- és településkutatások egymásra épülő, egymáshoz igazodó vonulata, amely teljesítményként a világ keleti és nyugati részén végzett, tervszerű néprajzi-antropológiai kutatómunkák sora mellé állítható. Egy nemzetközi példaként hadd hivatkozzam itt az International African Institute 1930-as években kezdeményezett kutatásaira (Goody 1995: 20–44).

A történeti vizsgálatok nem korlátozódtak az anyagi kultúra jelenségeire. A korszak kiemelkedő teljesítménye volt Vargyas Lajosnak az európai balladák történeti kapcsolatait taglaló monográfiája (Vargyas 1976), valamint Dömötör Tekla és Ujváry Zoltán szokásmonográfiái, amelyekben a történeti-összehasonlító látásmód érvényesült (Dömötör 1964; Ujváry 1969).

Egy másik összekötő vonás a népi kultúrának mint a nemzeti kultúra lényeges összetevőjének vizsgálata oly módon, hogy az összekapcsolódjon az emberi kulturális formálódás távlatával általánosságban és az eurázsiai kulturális folyamatokkal különösen. Ebben a tekintetben jó előzményekre, a magyar néprajz művelésének 19. századi hagyományára támaszkodhattak, amikor egy európai középhatalom része volt Magyarország és a magyar tudomány látóköre is kiterjedt a világ egyéb kontinenseire – mindezt ráadásul még felerősítette a magyar néptörténet kidolgozásának feladata, amelyhez a nyelvrokonok kutatásának szükségessége társult. A *magyarság néprajzában* ez a korábban felmerült összehasonlító szempont azonban kevésbé érvényesült, a szerzők a magyar népi kultúra leírását tűzték ki célul és nem annak elemzését kulturális párhuzamok felvetésével, bár ezen a téren vannak eltérések közöttük, részben a kutatások állapotának következtében (Viski é. n.: 35). Az 1930-as évek végén, a német kulturális értékek kiemelésének időszakában Györffy István fontosnak tartotta a nemzet kérdését fölvetni program formájában, azaz hogy a népi kultúra, a hagyomány fenntartása hogyan járulhatna hozzá egy nemzetinek mondható művelődéstípus elterjesztéséhez (Györffy 1939). A javaslat már a kortársak körében ellenérveket szült – azok szemléjét Kósa László végezte el (2001: 166–167) –, egyes elemei mégis kétségkívül visszaköszöttek azokban az irodalomtankönyvekben, amelyeket Ortutay Gyula miniszterségének időszakában és azt követően adtak ki, vagy a Kodály által szorgalmazott zenepedagógiában.

Ortutay Gyula, Tálasi István, Gunda Béla és tanítványaik műveiben azonban a magyar néprajz mint nemzeti tudomány szempont már a korábbiaktól eltérően érvényesült, nem utolsósorban a kialakított egyetemi tanmeneten keresztül, amelyben az egyetemes néprajzi képzés és az európai etnológia felé való fordulás jelentős szerepet kapott. Ebben a döntésben nyilván több tényező vezethette őket. Mindegyikük műveivel könnyű igazolni a széleskörű tájékozódás, a távlatok érzékeltetésének igényét. Ortutay Gyula számára ez elsősorban módszertani kérdés, a kulturális teremtés és befogadás folyamata foglalkoztatja, ehhez hasznosítja az általános etnológia ismeretanyagát.³ Tálasi István európai összehasonlító tanulmányai az aratóműveletekről és a megosztott településekről (Tálasi 1957; 1972; 1978) az európai etnológia művelését jelentették. Gunda Béla kutatásai nem csupán Európára, hanem más

³ Idevágó gondolatainak vázlatos összegezését és bibliográfiáját adja Ortutay 1971.

kontinensekre is kiterjedtek.⁴ Valamennyiük érdeklődése nyomot hagyott hallgatóságuk látásmódján. Hozzájárultak egy romantikus vonásoktól mentes nemzetfelfogás elterjedéséhez, de nem a nemzeti szempont figyelmen kívül hagyásához. Érdemes azonban felidézni ebben az összefüggésben azt a hatást is, amelyet Marót Károly gyakorolt 1940-ben publikált, a néprajztudomány feladatairól írott tanulmányával (Marót 1940), amelynek intellektuális ösztönzését Tálasi István öntötte közérthető formába. Erre az írásra, szerteágazó tematikája és a mai olvasót mehökkentő megfogalmazásai miatt egy más összefüggésben még vissza kell térnem. Tálasi István 1948-ban, a *Néprajzi életünk kibontakozásában*, „az elvi tudatosság és tudatosítás” érzékelhető tiszteletével, ugyanakkor távolságot is tartva, kételyeit sem véka alá rejtve foglalta össze a tanulmány tartalmát. Marótnak az etnológia és az etnográfia közötti megkülönböztetését mint az általános emberi és a nemzeti iránti érdeklődés megkülönböztetését emeli ki, amelyben az előbbi az utóbbira épül, ám az utóbbi, azaz az etnográfiai irányát, jellegét az etnológiai felfogások szabják meg. Így kereshető a speciálisban az általános emberi – ám hozzáteszi, hogy az általános aligha érzékelhető közvetlenül, mert műveltségileg nem könnyen viszonyítható. Ezért úgy véli, hogy a hazai kutató számára az európai társadalmak és kultúrák megismerése, az erixoni európai etnológia művelése hidalhatja át azt az űrt, amely „a hazai és általános néprajz gyakorlása közt valamiképp mégiscsak fennáll” (Tálasi 1948: 69). Egy bizonyos, ezekben az évtizedekben az anyagi kultúra és a folklór kutatásában visszatérő gondolat a magyar kultúra keleti és nyugati kötődéseinek újra és újra felvetése megbízhatóbb anyagfeltárássá támaszkodva (Ortutay 1964).

Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az európai etnológia irányába tett egyik fontos előrelépés eszközeként születtek meg a néprajzi atlaszok, amelyek összevethető forrásbázist ígértek. A vizsgált korszak egyik fontos kezdeményezése volt Magyarországon is a Néprajzi Atlasz elkészítésének felvetése, amit Gunda Béla 1939-ben javasolt, az anyaggyűjtés pedig az 1950-es években kezdődött el, és sokak bevonásával ért véget az 1970-es évek elején. Időközben kiválasztódott a feldolgozásra alkalmas munkatársak köre is (Paládi-Kovács 1996: 202–206). Ez a munkálat azért is nagy figyelmet érdemel, mert ennek kapcsán született meg az első valóban alapos módszertani monográfia a magyar néprajzban, 1963-ban. Ez Barabás Jenő *Kartográfiai módszer a néprajzban* című munkája volt. Barabás Jenő Tálasi István tanszékén oktatott, és a mű a szerző igen széleskörű általános és európai etnológiai tájékozottságát is tükrözte annak kifejtése során, hogy milyen tényezők vannak hatással a kultúra térbeli tagolódására (Barabás 1963).

⁴ Gunda Béla rengeteg, ebből a szempontból releváns publikációjából kettőt emelek ki: Gunda 1975 és 1984.

Egy harmadik megemlítendő vonás a társadalmi viszonyok, a társadalom rétegzettsége, különböző helyzetű személyeknek a kultúra terjesztésében játszott szerepe. A *Magyarság Néprajzából* ez a témakör teljességgel kimaradt, viszont a két világháború közötti társadalmi feszültségek és az azok feltárására irányuló szociográfiai, szociológiai kutatások természetesen nagy hatást gyakoroltak a néprajz művelőire. Ortutay Gyula pályája kezdetén szemléleti fordulatot hozó elméleti írásokkal is hozzájárult a falusi népesség korszerű vizsgálatának előmozdításához (Ortutay 1935; 1937; Bodrogi 1983). Fél Edit monográfiák sorával, a vizsgálódás lehetséges irányainak és módszereinek bemutatásával bizonyította felkészültségét a falusi társadalomban lezajló folyamatok leírására (Fél 1935; 1941; 1944; 1948). Gunda Béla maga is végzett terepmunkát Kemsén (Elek – Gunda 1936). Tálasi István egész szemléletének középpontjában pedig a kultúra társadalmi igények szerinti formálódása állt (Sárkány 2010: 150).⁵ Ilyen előzmények után azt hihetnénk, hogy a népi társadalom feldolgozása központi téma lehetett volna ebben a korszakban. Ennek elmaradása azonban egyértelműen a politikai változás számlájára írható. Az 1949 előtt végzett kutatások biztató kezdeményei után a tiszai kutatás feldolgozásának története, amelyet Sozán Mihály írt le részletesen, jól mutatja, hogy a valóság megismerésére nem volt valós igény az 1950-es évek első felében (Sozán 1977: 313–316), így a jelenkori társadalom megismerésére vállalkozó néprajzi kutatások újra felvetése már egy következő korszak nyitányát jelezte. Egyedül a rokonság és a család történeti problémáinak feldolgozása volt folyamatos a korszakban, sőt ezen kutatások terminológiai és általános etnológiai fogalomrendszerét is kidolgozta a magyar rokonsági terminológia strukturális elemzése mellett az Óceánia-kutató Bodrogi Tibor (1957; 1961).

Azon témák mellett, amelyek iránt széleskörű érdeklődés mutatkozott az 1930-as évek végén, és különböző folytatást nyertek 1949 után, érdemes szólni arról is, amit elutasított a magyar kutatás, illetve egészen más irányba vitt, mint ahogy felmerült. Ez a német etnológia Volkstum-felfogása volt, amelyet leghatásosabban Wilhelm Mühlmann fejtett ki 1938-ban megjelent *Methodik der Völkereunde*-jében. Ez a felfogás a kultúra és a társadalom jelenségeiből véli kiolvasni egy etnikum, nép sajátosságait, illetve azokban látja tükröződni a népi sajátosságokat. A nép adottságait pedig összefüggésbe hozza a „faji” jellegzetességekkel, ahogyan azok az egyének szintjén felmerülnek. A Volkstum fogalma „nép és kultúra egymáshoz igazodását fejezi ki” (Mühlmann 1938: 228).

A magyar kutatásban Bartucz Lajost foglalkoztatta a rassz-sajátosságok és a kulturális vonások viszonya, ám illetően érdeklődése a magyar néprajz-

⁵ Az 1933 és 1949 közötti időszak társadalomnéprajzi kutatásairól és értékelésükről bővebben Kósa 2001: 173–180; Sárkány 2000: 45–55.

ban az 1930-as évektől betöltött szervező szerepe ellenére sem vezetett olyan kutatásokra, amelyek nézeteit tükrözték volna (Sárkány 2000: 44).

Marót Károly volt a másik, aki a német kulturális biológia és Volkstum teória elemeire építve javaslatot tett a magyar néprajz feladatainak tisztázására, amely, véleménye szerint, nem lehet a történetírás egy fajtája, hanem „[...] egy ma megfelelő magyar néprajz [...] elsősorban kétségkívül a nemzeti (faji, népi, törzsi) típusnak, a mindig sajátlagosan öröklődő magyar hajlandóságoknak, a népi viselkedésmódban («tartásban») uralkodó különbségeknek a megfigyelésére és leírására tartozik irányulni” (Marót 1940: 287–288).

Mint fentebb vázoltam, Marót tanulmányának egészen más elemeit emelte ki Tálasi István. A magyar kutatás olyan jelese, mint Viski Károly, még a nemzeti karaktervonások felvázolásától is ódzkodott, amint Kósa László finom elemzéssel bemutatja (Kósa 2001: 168). Ennél azonban többet is tett. Nehéz elúzni a gondolatot, hogy az ilyen feladatok és a magyar történetírásban is visszhangot kapott „völkische Gedanke”, gondoljunk például Málnási Ödön munkáira (Romsics 2004: 74–75), készíthették Viskit arra, hogy az egységes magyar népi kultúra helyett figyelmét az eltérésekre, etnikai csoportok és vidékek körülhatárolására fordítsa 1938-ban (Viski 1938),⁶ elindítva ezzel a magyarországi népi kultúra etnikai-táji tagoltságának beható vizsgálatát. Olyan téma lett ez, amely több generációt foglalkoztatott azóta. Reflexiók pedig hamar születtek: Gunda Béla 1943-ban tekintette át a magyarság néprajzi csoportjait, főként kulturális jelenségekre összpontosítva (Gunda 1943); Tálasi István arra figyelmeztetett 1946-ban, hogy „a műveltség térbeli vizsgálata legeredményesebb lehet akkor, ha azt részben és egészében egyaránt történetileg kifejtett, tájilag kötött társadalmi szervezet sajátjaként fogjuk fel” (Tálasi 1946: 16) – s ennek jegyében tartott előadásokat 1951-től a budapesti egyetemen az etnikai csoportok témakörében. Barabás Jenő pedig tisztázni igyekezett a két eltérő törekvést, az etnikai csoportok és a néprajzi csoportok megállapításának lehetőségét, amikor a fogalomhasználat pongyolóságára figyelmeztetett (Barabás 1958). Az etnikai tagoltság, megoszlás kérdése Ortutay Gyulát is foglalkoztatta,⁷ erre vall az 1945 után megjelent első na-

⁶ „Viski Károly felfogása [...] a két világháború közötti Magyarországon nem szolgáltatott érveket a hivatalosan ápolott magyarságtudat megalkotásához vagy fenntartásához. Sokkal inkább az történt, hogy akarva-akaratlanul ennek a hivatalos felfogásnak az önellentmondásaira irányította a figyelmet” (Hoffmann 1974: 156). Ugyanakkor tény, hogy a „néprajzi csoportok”, „ethnikai csoportok” léte Viskit már 1933-ban is foglalkoztatta, úgy fogva fel a jelenséget, hogy „[...] bármely nép ethnikuma valójában nem egyéb, mint akár mai, akár régi [...] néprajza, azaz lényeges néprajzi jellemzőinek összessége” (Viski 1938: 31).

⁷ Az egész problémakör alapos áttekintését, az egyes szerzők munkásságának egymáshoz viszonyítását tartalmazza Kósa 1975.

gyobb tanulmánya is, amelyet a belső vándorlások következményeiből fakadó kutatási kérdéseknek szentelt (Ortutay 1947).

Az etnikum iránti, a Mühlmann által közvetített, Shirokogorovra visszanyúló érdeklődés megjelent egy más formában is. Az etnikumot mint kulturális jegyek hordozóját – és nem mint generálóját – felfogva, a néprajzi kutatások egyik – vagy Vajda László esetében központi – kérdéseként vetődött fel az etnikus specifikumok, egy adott időszakban egy etnikumra jellemző jegyek megállapítása (Vajda 1954: 7). Ez az érdeklődés találkozott a szovjet etnográfia hasonló törekvéseivel, összhangban a sztálini iránymutatással, amely a formájában nemzeti, tartalmában szocialista kultúrák kialakítását célozta a Szovjetunió népei körében (Kardos 1954: 437). A fogalom elmélyült kifejtését Barabás Jenőnél találjuk meg korábban felidézett művében (Barabás 1963: 87–95).

A mondottak nyomán felvetendő egy kérdés. Ha a kutatási érdeklődésben oly sok folytonosságról beszélhetünk, vajon volt-e a marxizmusnak igazán hatása a magyar néprajzi gondolkodás alakulására?

A kérdésre – az itt vázolt kutatási törekvésekre, szemléletbeli sajátosságokra, és az itt nem tárgyalt, Ortutay Gyula által kezdeményezett mesekutatási irányra is gondolva, amelynek eredményeit valójában Dégh Linda foglalta össze (Dégh 1962) – az a válasz adható, hogy nemigen, jóllehet 1949 után bőven szaporíthatók idézetek, amelyekkel a marxizmus-leninizmus iránti elkötelezettséget vagy a szovjet tudomány megbecsülését igyekeztek a szerzők bizonyítani. A marxista társadalomfelfogáshoz a legközelebb Tálasi István kutatási törekvései álltak, amennyiben egy átfogó gazdasági-társadalmi összefüggésrendben gondolkodott – ám a gazdaság- és társadalomtörténetírás eleve ilyen sémát követett, és nézeteinek antropológiai párhuzamai másként is felvethetők, ahogyan egy írásomban ezt igyekeztem bizonyítani (Sárkány 2010). Az sem kétséges azonban, hogy a történetiség hangsúlyozása, bármilyen tartalommal is, miként az etnikus-etnikai sajátosságok iránti érdeklődés, nem állt ellentétben a szovjet tudományban azidőtájt felvetett vizsgálati irányokkal (Tolsztof 1949; Balassa 1952: 433).

Másfelől kétségtávol a marxizmus követelményének számlájára írható, hogy azok az elképzelések, amelyeket Ortutay Gyula, Tálasi István, Gunda Béla megfogalmaztak az együttélő csoportok strukturális és funkcionalista elemzéséről, egységben látásának igényéről (Kósa 2001: 182–186), 1949 után eltűntek a szóhasználatból, és velük a néprajzi vizsgálódások atomizált jellege erősödött meg, azaz a kutatások egy-egy kulturális jelenségkörre irányultak anélkül, hogy a kutatási eredmények egymásra vetítése bekövetkezett volna.

A néprajztudomány szocialista fordulata érdekében Ortutay Gyula által szorgalmazott újabb vizsgálódási területek (Ortutay 1949) közül egyedül a gyar-

mati helyzet etnográfiai elemzésében született komoly eredmény: Bodrogi Tibornak a cargo-kultuszokkal foglalkozó tanulmánya nagy nemzetközi visszhangot kapott (Bodrogi 1951; Worsley 1957; Lawrence 1964).

Az imént vázolt közös nevezők – történeti szemlélet, az etnikus-nemzeti és az általános emberi, magyar és európai tengelyek, a népi kultúra etnikai-táji tagoltsága – mentén kiképzett magyar néprajzi kutatógárda az 1960-as évekre már nagyszabású munkák elvégzésére volt alkalmas. Akadtak nemzetközi együttműködésre is felkészült, érdeklődést integráló személyiségek is, mint Földes László (Földes 1961; 1969).⁸ Jelen voltak magyar kutatók nemzetközi szervezetekben, Fél Edit és Hofer Tamás pedig már a legrangosabb antropológiai kiadványsorozatban jelentethette meg reprezentatív monográfiáját egy magyar faluról, amelynek feldolgozásában a magyar hagyományt antropológiai látásmóddal ötvözték (Fél – Hofer 1969). Erre az időszakra születik meg a meghatározó professzor egyéniségek által képviselt felfogással szemben egy valóban marxista néprajzfelfogás igénye.

A marxista tudományművelésre, azaz a marxizmus-leninizmus történet-felfogásából következő problémafelvetésekre három különböző vizsgálati területről érkezik javaslat, amelyeket elmélyült kutatás is követ.

Az egyik Hoffmann Tamás elgondolása, aki a társadalmi fejlődés gazdasági-társadalmi formációk szerinti tagolásának megfelelően választaná szét a „néppel” foglalkozó társadalomtudományokat. Ennek megfelelően „Az etnográfia tárgya a kapitalizmus előtti tulajdonformákon felépült társadalmak életmódjának és abban kifejtett kulturális alkotótevékenységének története.” (Hoffmann 1962: 46). Belátva azonban, hogy az elvi különbségek a valóságban másként jelentkeznek, elfogadja, hogy a termelőerők egyenlőtlen fejlődése következtében azokban a társadalmakban, amelyekben a kapitalizmus viszonylag éretlen maradt, a korábban keletkezett életformák továbbélnek, illúziókat táplálva hordozóikban. A marxista etnográfianak az lenne a feladata, hogy a termelési viszonyok felől találjon magyarázatot ezekre az állapotokra, és kritikusan forduljon azon tudományfelfogás felé, amely romantikus antikapitalizmustól és a nemzetépítés szükségességétől vezetve etnikai sajátosság rangjára emelte azt, aminek magyarázatával adós maradt.

Ugyancsak a gazdasági-társadalmi formációk problémája foglalkoztatta a filozófus-szinológus, de etnológiai tanultsággal is felvértezett Tőkei Ferencet, aki az ázsiai termelési mód marxi fogalmának értelmezésére tett kísérletet (Tőkei 1965), és a fogalom megtermékenyítő alkalmazására vele együttgondolkodók körét nyerte meg (Tőkei [szerk.] 1976).

⁸ Mások példája is felvethető, de talán ezek voltak a legkiemelkedőbb kötetek az 1960-as években.

A harmadik kísérlet Voigt Vilmos nevéhez köthető, aki a hegeli-marxi esztétika és történetfelfogás alapján gondolta végig a folklórművészet sajátosságait és a folklorisztikai kutatások perspektíváit (Voigt 1972a; 1972b).

Ezek a törekvések egy korszak záróakkordjaiként is felfoghatók, különösen hogy mellettük, illetve időben igen csekély késéssel felmerült új kutatási irányok és módszerek bevezetésének igénye, amelyek forrása az angol-amerikai antropológiában, a francia strukturalizmusban, a nemzetközi szemiotikában keresendő. Sőt, a szituációt még érdekesebbé teszi, hogy akadtak, akik mind a marxista társadalomszemléletből merítettek, mind a modern antropológiai vagy folklorisztikai nézetek elterjesztésében szerepet vállaltak, így mindenképp kiemelendő Voigt Vilmos rendkívül széleskörű illetően hozzájárulása is a magyar néprajztudomány, azon belül a folklorisztika megújításához.⁹

Ortutay Gyula, Tálasi István, Gunda Béla az új kezdeményezéseket megélték, eltűrték, sőt elfogadták, olykor támogatták. Az újíto szándék és a sokirányú, egymással nem találkozó útkeresés ugyan műveket eredményezett, ám nem hozott olyan látványos áttörést, mint amelyet az ő generációjuk képes volt végrehajtani. A magyar kutatók zöme a meghatározó professzorok által felvázolt irányokban és elvek szerint munkálkodott tovább, és ezzel lelassult, időben elnyúlt a magyar néprajz tematikai és szemléleti átalakulása, amiért a legkevésbé azok az erős tehetségek okolhatók, akik teljesítményükkel korszakos jelentőségűnek bizonyultak.

IRODALOM

A MAGYARSÁG NÉPRAJZA (szerk.: Czakó Elemér)

é. n. *A magyarság néprajza*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

A NÉPRAJZI JELENKUTATÁS PROBLÉMÁI

1972 A néprajzi jelenkutatás problémái. *Magyar Filozófiai Szemle* 3–4: 518–541.

AZ ANTROPOLÓGIAI STRUKTURALIZMUS NÉHÁNY KÉRDÉSE

1970 Az antropológiai strukturalizmus néhány kérdése. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV: 287–388.

⁹ Voigt Vilmos könyveinek és tanulmányainak a száma meghaladja az ezret. Ebből a hatalmas szakirodalmi tevékenységből ezúttal három, viszonylag fiatalon írott, programadóan kritikus művet emelek ki a mondottak alátámasztására: Voigt 1964; 1972c; 1972d. További, abban az időben lezajlott, a tájékozódást jelző viták anyaga: *Az antropológiai strukturalizmus néhány kérdése* 1970; *A néprajzi jelenkutatás problémái* 1972.

BALASSA Iván

- 1952 A szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának néhány kérdése. *Ethnographia* LXIII: 433–445.

BARABÁS Jenő

- 1958 Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez. *Néprajzi Értesítő* LX: 19–27.
1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BODROGI Tibor

- 1951 Colonization and religious movements in Melanesia. *Acta Ethnographica* 2: 159–292.
1957 A néprajzi terminológia kérdéséhez. *Ethnographia* LXVIII: 1–55.
1961 A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. *Műveltség és Hagyomány* III: 129–147.
1983 A magyar társadalomnéprajz Ortutay Gyula korai műveiben. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIII: 11–19.

DÉGH Linda

- 1962 *Märchen, Erzähler und Erzählgemeinschaft*. Berlin, Akademie-Verlag.

DÖMÖTÖR Tekla

- 1964 *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ELEK Péter – GUNDA Béla et alii

- 1936 *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Budapest, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Bt.

FÉL Edit

- 1935 *Harta néprajza*. Karcag, Kertész ny.
1941 *Kocs 1936-ban*. Budapest, Magyarországtudományi Intézet.
1944 *A nagycsalád és jogszokásai a komárommegyei Martoson*. Budapest, A SZMKE Kisalföldkutató Intézet.
1948 *A magyar népi társadalom életének kutatása*. Budapest, Néptudományi Intézet.

FÉL Edit – HOFER Tamás

- 1969 *Proper Peasants*. New York – Budapest, Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research – Corvina Kiadó.

FÖLDES László (szerk.)

- 1961 *Viehztucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1969 *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GOODY, Jack

- 1995 *The Expansive Moment: The Rise of Anthropology in Britain and Africa 1918–1970*. Cambridge, Cambridge University Press.

GUNDA Béla

- 1943 A magyarság néprajzi csoportjai. In Bartucz Lajos (szerk.): *A magyar nép*. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 93–113.
- 1945 A funkcionalizmus kérdése a néprajzban. *Erdélyi Múzeum* 50: 181–194.
- 1958 Műveltségáramlatok és társadalmi tényezők. *Ethnographia* LXIX: 567–577.
- 1963 A magyar néprajztudomány időszerű kérdései. *MTA I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztályának Közleményei* 20: 115–124.
- 1975 Domesztikációs törekvések az indiánoknál. *Ethnographia* LXXXVI: 32–69.
- 1989 *A rostaforgató asszony*. Budapest, Múzsák.
- 1992 Cultural ecology of an agricultural implement in Carpathian Europe. *Ethnologia Europaea* 22: 145–161.

GUNDA Béla (szerk.)

- 1984 *The Fishing Cultures of the World I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GYÖRFFY István

- 1939 *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Debrecen, Györffy István Néprajzi Egyesület.

HOBSBAWM, Eric

- 1998 *A szélsőségek kora*. Budapest, Pannonica Kiadó.

HOFFMANN Tamás

- 1962 Az etnográfia „nép” fogalmáról. In Hoffmann Tamás: *Néprajz és feudalizmus*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 14–58.
- 1974 Viski Károly néprajza. *Ethnographia* LXXXV: 153–157.

KARDOS László

- 1954 A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései. *MTA II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 5: 409–442.

KÓSA László

- 1975 Néprajzi csoportok és tájak a magyar népismeretben. In Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 7–51.
- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Osiris Kiadó.

LAWRENCE, Peter

- 1964 *Road belong Cargo*. Manchester, Manchester University Press.

MARÓT Károly

- 1940 A magyar néprajzkutatás feladatai. *Ethnographia* LI: 273–308.

MÜHLMANN, Wilhelm

- 1938 *Methodik der Völkerkunde*. Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag.

ORTUTAY Gyula

- 1935 A magyar falukutatás új útjai. *Vigilia* I: 2: 109–125.
- 1937 *Magyar népismeret*. Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- 1947 A mai magyar belső vándorlás és a néprajzi kutatás. In Ortutay Gyula: *Két előadás*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 43–75.
- 1949 A magyar néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia* LX: 1–24.
- 1953 Az „európai” ballada kérdéséhez. In Szabolcsi Bence – Bartha Dénes (szerk.): *Kodály emlékkönyv – Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 125–132.
- 1955 The science of folklore in Hungary between the two World-Wars and during the period subsequent to the liberation. *Acta Ethnographica* 4: 5–89.
- 1962 Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. *Ethnographia* LXXIII: 497–511.
- 1964 Kelet és Nyugat között. *MTA I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztályának Közleményei* 21: 29–40.
- 1971 Hagyomány, változás – népi kultúra. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* V–VI: 283–290.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1990 A néprajzi kutatás jelene és perspektívái. Eredmények és feladatok, elméleti megközelítések. *Ethnographia* 101: 111–117.
- 1991 *Ortutay Gyula*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1996 *Ethnic Traditions, Classes and Communities in Hungary*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

ROMSICS Gergely

- 2004 A magyar történelem völksich ábrázolásai. *Rubicon* 11: 69–75.

SÁRKÁNY Mihály

- 2000 A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 29–66.
- 2005 Hungarian anthropology in the socialist era: theories, methodologies and undercurrents. In Hann, Chris – Sárkány, Mihály – Skalník, Peter (szerk.): *Studying Peoples in the Peoples' Democracies*. Münster, LIT, 87–108.
- 2010 Tálasi István korszerűsége. In Bárh János – Vajkai Zsófia (szerk.): *Betakarítás*. Kecskemét, Farkas Galéria – Porta Egyesület, 145–152.

SOZAN, Michael

- 1977 *The History of Hungarian Ethnography*. Washington, D. C. University Press of America.

TÁLASI István

- 1936 *A Kiskunság népi állattartása*. Budapest, Árpád nyomda. /Néprajzi Füzetek 6./
- 1942 (1979–1980) Változás-vizsgálatok a népi állattenyésztés köréből. In Tálasi István: *Néprajzi tanulmányok, írások I.* /Dissertationes Ethnographicae 3–4./ Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke, 393–410.
- 1946 (1979–1980) Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. In Tálasi István: *Néprajzi tanulmányok, írások I.* /Dissertationes Ethnographicae 3–4./ Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke, 15–49.
- 1948 (1979–1980) Néprajzi életünk kibontakozása. In Tálasi István: *Néprajzi tanulmányok, írások I.* /Dissertationes Ethnographicae 3–4./ Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke, 51–74.
- 1955 (1979–1980) Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945–1955). In Tálasi István: *Néprajzi tanulmányok, írások I.* /Dissertationes Ethnographicae 3–4./ Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke, 103–155.
- 1957 (1979–1980) A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. In Tálasi István: *Néprajzi tanulmányok, írások I.* /Dissertationes Ethnographicae 3–4./ Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke, 269–304.
- 1964 (1979–1980) A magyar nép anyagi kultúrája Európában (A folyamatos kutatások tükrében). In Tálasi István: *Néprajzi tanulmányok, írások I.* /Dissertationes Ethnographicae 3–4./ Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke, 157–176.
- 1972 (1979–1980) Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához. In Tálasi István: *Néprajzi tanulmányok, írások I.* /Dissertationes Ethnographicae 3–4./ Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke, 411–414.
- 1976–1978 Kutatási törekvések a Tárgyi Néprajz Tanszék negyedszázados fennállása alatt. In Tálasi István (szerk.): *Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában.* /Dissertationes Ethnographicae 2./ Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke, 3–17.
- 1978 (1979–1980) Az európai aratóműveletek néprajzi vizsgálatának főbb eredményei. In Tálasi István: *Néprajzi tanulmányok, írások I.* /Dissertationes Ethnographicae 3–4./ Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke, 225–268.

- 1979–1980 *Néprajzi tanulmányok, írások I.* Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajz Tanszéke. /Dissertationes Ethnographicae 3–4./
- TOLSZTOV, Sz. P.
1949 A szovjet etnográfiai iskola. *Ethnographia* LX: 24–45.
- TŐKEI Ferenc
1965 *Az ázsiai termelési mód' kérdéséhez.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- TŐKEI Ferenc (szerk.)
1976 *Őstársadalom és ázsiai termelési mód.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- UJVÁRY Zoltán
1969 *Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban.* /Műveltség és Hagyomány XI./ Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- VAJDA László
1954 A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége. *Ethnographia* LXV: 1–19.
- VARGYAS Lajos
1976 *A néballada és Európa I–II.* Budapest, Zeneműkiadó.
- VISKI Károly
é. n. Tájékoztató. In Czakó Elemér (szerk.): *A magyarság néprajza.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 13–36.
1938 *Etnikai csoportok, vidékek.* /A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I: 8./ Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- VOIGT Vilmos
1964 Az epikus néphagyomány strukturális-tipologikus elemzésének lehetőségei. *Ethnographia* LXXV: 36–46.
1972a *A folklór esztétikájához.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
1972b *A folklór alkotások elemzése.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
1972c Napjaink néprajza. *Magyar Filozófiai Szemle* XVI: 282–292.
1972d Egyetemes magyar néprajz? (Elmélet, célkitűzések, viták) *Szociológia* 1: 528–543.
- WORSLEY, Peter
1957 *The Trumpet Shell Sound.* London, MacGibbon and Kee.

• ETNOGRÁFIA, ETNOLÓGIA ÉS AZ ANTROPOLÓGIAI PERSPEKTÍVA – FOGALMAK EGY TUDOMÁNY SZÜLETÉSEKOR

Az etnosszal, néppel foglalkozó tudományok elnevezéseinek megszületéséről és ezzel intézményesülésének kezdetéről az utolsó áttekintés magyarul Julian Bromlej könyvében található, amely oroszul 1973-ban jelent meg. Ebben az etnográfia fogalom bevezetését a 18. század végére, pontosan 1775-re teszi, hivatkozva Fischer 1970-ben közölt tanulmányára, az etnológiáét pedig a 19. század elejére (Bromlej 1976: 229–230). A magyar néprajz történetét tárgyaló átfogó munkák szerzői, Sozán Mihály és Kósa László, ugyan utalnak a magyar néprajz kialakulásának eszmetörténeti hátterére, de nem tekintették feladatuknak ennek a problémakörnek a tárgyalását (Sozán 1977; Kósa 2001), Paládi-Kovács Attila pedig, aki a *Magyar Néprajz* bevezető kötetében felvázolta tudományunk fogalmi kereteit, éppen az elnevezések megjelenése tekintetében még Tálasi István 1947-es vélekedését ismétli meg, mely szerint az etnográfia 1791-ben tűnik fel, az etnológia pedig a 19. század első felében válik önálló tudománnyá.¹ Korábban már jeleztem a *Magyar Nagylexikon* számára írott címszavakban és a magyar társadalomnéprajzról írott áttekintésben, hogy a Bromlej által megadottaknál régebbi időpontok merültek fel (Sárkány 1998; 2000a: 29) és tudományunk gyökerei a felvilágosodás eszmevilágában keresendők (Sárkány 2000b: 10). Azóta azonban megismertem tudománytörténeti kutatások eredményeit, amelyek mind az időpontokat, mind a helyszíneket illetően újdonsággal szolgáltak, s tudom, hogy az általam megadottak is tarthatatlan állítások. Ráadásul akad fejlemény, amely még Magyarországgal is kapcsolatba hozható.

Időszerű ezért rövid áttekintést adni azokról az előrelépésekről, amelyeket a kutatás 1970 óta tett tudományunk önálló névvel megjelenésének időpontjára és körülményeire vonatkozóan annak tudatában, hogy a terminológia csupán azt jelzi, hogy „[...] bizonyos tudósokban, bizonyos időpontban kialakult valamely kutatási terület önállóságának és a módszerbeli problémák sajátos voltának a tudata [...]” (Bitterli 1982: 400), ám azt megelőzte a kutatási terület felderítése és követte annak kidolgozása.

Az 1970-es időpont azért kínálkozik jó kiindulópontnak, mert abban az évben publikálta Hans Fischer már említett terminológiai tanulmányát, amely

¹ Paládi-Kovács 2011: 39. Tálasi pedig Katona Lajosra támaszkodott, aki megadta a felhasznált német forrást (Katona 1890: 75; Tálasi 1947: 51).

több, korábbi téves adat kiigazítása mellett felhívta a figyelmet a Göttingeni Egyetemen kidolgozott elképzelések és általában az észak–német térség jelentőségére az etnikai tudományok kialakulása szempontjából.² Ezzel olyan lökést adott a további tájékozódásnak, amelynek eredményeként átírhatóvá vált tudományunk története, jóllehet sem az általa adott időpontok, sem a térség nem bizonyult helytállóknak. Egy emberöltő alatt kutatók sora járult hozzá részletek tisztázásához, mígnem azután, döntően Han Vermeulennek köszönhetően, mára összeállni látszanak azok a folyamatok, amelyek tudományunk egymástól eltérő kikristályosodási formáira vezettek.³

Kezdjük az etnográfiaival. A göttingeni iránymutatást követve Julius Stagl hívta fel a figyelmet August Ludwig Schlözer elgondolására a „néprajként” fordítható tudományterület kialakítására egy *Universal-Historie*, azaz egyetemes történelem keretében, amelyre a *Völkerkunde* és az *Ethnographie* fogalmakat használta 1772-ben (*Vorstellung seiner Universal-Historie*. Göttingen – Gotha, 1772. J. Ch. Dieterich).⁴ Schlözer azonban élt ezekkel a fogalmakkal a finnugrisztika és az őstörténet művelői számára ismerős *Allgemeine Nordische Geschichte*-jében már 1771-ben is (Vermeulen 1995: 42), s bár a nagytekintélyű professzor szerepe a fogalom elterjesztésében aligha vitatható, a fogalom mégsem tőle származik, hanem egy nördlingeni gimnáziumi tanártól, Johannes Friedrich Schöpplerintől, aki latinul írta meg Svábföld történetét 1767-ben, és ebben a műben használta az *ethnographia* fogalmát – szembeállítva a geográfiával – a népmozgások szerepére utalva Svábföld őstörténetében (*Prolusio scholastica qua Sueviae veteris per temporum periodos descriptae primae lineae, ad supplendum Speneri notitiam Germaniae*. Nördlingen, 1767. K. G. Beck). A neologizmus német *Ethnographie* változatát pedig Albert Friedrich Thilo írta le Schöpplerin könyvéről írott ismertetésében ugyanabban az évben.⁵ Thilo Schöpplerin kollégája és tanára volt.

² Fischer, 1970. Bromlej, mint említettem, hivatkozik Fischer művére, ám azt láthatólag csak részlegesen aknáta ki (Bromlej 1976: 230).

³ Vermeulen publikált doktori disszertációban foglalta össze kutatásait (Vermeulen 2008b), amely azonban nehezen hozzáférhető, ezért igyekszem korábban megjelent, könnyebben elérhető munkáira hivatkozni, bár állításainak nem mindig legkorábbi megfogalmazására. Itt mondok köszönetet mind neki, aki elgondolásait megosztotta velem, mind a Max Planck Institute for Social Anthropology vezetésének, amely intézmény vendégszeretétét élvezve szóban folytathattuk levelezésben megkezdett eszmecserénket – és dolgozhattam ki ezt a tanulmányt.

⁴ Stagl (1974: 75) művére támaszkodva írtam az etnográfia 1772-es fogalmi születéséről (Sárkány 1998; 2000a: 29), ma már tudom, hogy tévesen.

⁵ Magát az *ethnographia* fogalmat Schöpplerin említett művében Klaus Schmidt, a göttingeni Akademie der Wissenschaftenben található Zeitschriften Index vezető-

Thilo anyja Schlözer lány volt, a nagyhírű professzor rokona. Mindhárman tagjai voltak a göttingeni *Historisches Institut*nak, amelyet Schlözer tanártársa, Johann Christoph Gatterer alapított, azaz nem zárható ki, hogy közöttük lezajlott eszmecsere arra a tárgykörre vonatkozóan, amelyre az etnográfia fogalma megszületett (Vermeulen 2008a: 217; 2008b: 203–104). Erre enged következtetni Vermeulen 1996 óta kiteljesedett kutatása, amely az etnográfia és a minden jel szerint valóban Schlözer által kreált *Völkerkunde* elnevezés (Vermeulen 1995: 43; 2006: 129) előzményét derítette ki Szentpéterváron és Schlözer lehetséges közvetítő szerepét nagymértékben valószínűsíti.

A helyszínben voltaképpen nincs semmi meglepő, hiszen I. Péter volt az, aki államtudományi stúdiumokat éppen német egyetemi városokban (többek között Halléban) megismerve kezdeményezte a cári birodalom távoli térségeinek és az ott élő népeknek, azok nyelvének a leírását, ezzel ilyen érdeklődésű tudós elmék kivételes koncentrációját hívta életre, tekintet nélkül származásukra, bár többségük orosz és német volt. A gyarmatosítás igényeinek a Föld és népei megismerésében játszott óriási jelentőségét és ebben az orosz állam úttörő szerepét már Tagányi Károly is felismerte⁶ és ezzel kijelölte a tudománytörténeti vizsgálódások egyik lehetséges irányát. Tokarjev pedig, az orosz etnográfia történetét feldolgozó művében részletesen tárgyalja a fontos munkákat: a misszionárius Grigorij Novickij osztjákokról írott monográfiájával kezdve a sort (*Kratkie opiszanie o narode osztjatszkom*, 1715),⁷ majd Daniel Gottlieb Messerschmidt utazásával folytatva, kitérve a kérdések sokaságára, amelyet ebben a körben ténykedő tudósok vetettek fel a népek alapos megismerését illetően, különösen kiemelve Vaszilij Taticsev jelentőségét ebből a szempontból, akit „az orosz történeti etnográfia atyjának nevez” (Tokarev 1966: 80), – jóllehet Taticsev nem használta az etnográfia a szót. Az inkább a német, dán és svéd kutatók munkáira összpontosító, de az orosz kutatókkal való kooperációt hangsúlyozó Han Vermeulen ezeknek a kutatásoknak az anyagait áttekintve bukkant rá a *Völkerbeschreibung* fogalomra a Szibéria kutató és a Szentpétervári Tudományos Akadémia tagja, Gerhard Friedrich Müller terjedelmes instrukciójában, amelyet „Szibéria földrajzi és történe-

je lelte meg (Vermeulen 2008a: 216; 2008b: 201), ám ennek jelentőségét felismerve Vermeulen közölte többször a tényt (Vermeulen 1996: 11–12; 2006: 127) és tőle átvéve mások is, pl. Stagl 1998: 522.

⁶ „[...] már a XVIII. század eleje óta hivatalból, a kellő szakerőkkel és állami támogatással megkezdték a birodalom különböző területeinek és népeinek rendszeres leírását.” Tagányi 1917: 44.

⁷ Ennek a műnek mindenki a későbbi kiadásaira hivatkozik, Tokarev is (1966: 77). A műnek van magyar kiadása: Novickij 1973. A fordító utószavában olvashatunk az utazás körülményeiről: Novickij 1973: 145–156.

ti leírására” nézve adott utódjának, Johann Eberhard Fischernek 1740-ben. Ennek hatodik, utolsó részében merül fel a fogalom, amelyben 923 pontban foglalta össze Müller a leírandó jelenségeket, zárómondataival nemcsak az egyes népek szokásainak és hagyományainak rögzítésére, hanem – éljenek bár különböző kontinenseken – összehasonlítására buzdítva.⁸

August Ludwig Schlözer 1761 és 1767 között Szentpéterváron dolgozott, bár néprajzi expedíciókban nem vett részt. Az északi népek történetének tanulmányozása mellett nyelvészeti stúdiumokban mélyedt el. Ebben az időszakban nem csupán ismerte a szibériai kutatások szervezésében, eredményeinek kiadásában részes Müllert, hanem annak tanársegéde is volt, sőt fél évig nála lakott 1761–1762-ben. Bőségesen adódott tehát alkalom, hogy Schlözer a *Völkerbeschreibung* elgondolást megismerje, majd 1767 után német városokban élő kollégáival megossza. Vermeulen le is vonja a következtetést, hogy a *Völkerbeschreibung* „kétségkívül” az *Ethnographie* fogalmának „prototípusa” volt (Vermeulen 2008a: 216–217).

Az *ethnographia/Ethnographie* fogalom bevezetőinél azonban hiába keressük a tárgy definícióját. Ez csak kikövetkeztethető Schlözer írásaiból, aki az egyetemes történelem szemszögéből közelített a népek sajátosságainak leírásából keletkező ismerethalmazhoz, abban rendet kívánt vágni. A rendszerezéshez legjobbnak a nyelvi tényeket találta, ezek mentén látta a népeket osztályozhatóknak – ebben Leibnitz követője volt –, az osztályozásra nézve Linné volt a példaképe, „ethnographisch”-nak pedig azt a módszert ítélte, amely minden egyes nép történetét feltárja az egyetemes történelem számára.⁹

Etnográfia és *Völkerkunde* között nem tett különbséget Schlözer. Az utóbbi fogalmat azonban tanártársa, Johann Christoph Gatterer, némiképp másként alkalmazta 1775-re datált, valójában 1778-ban megjelent *Abriß der Geographie*-jében, ahol a földrajzi tudományokon belül négy területet különített el: *Gränzkunde* (kb. a természetföldrajznak felel meg), *Länderkunde* (regionális földrajz), *Staatenkunde* (politikai földrajz) és *Menschen- und Völkerkunde* (embertudomány és néprajz), hangsúlyozva, hogy mindezen ismeretek földrajzi vonatkozását tárgyalja. Ez az ágazat foglalkozna az emberi test sajátosságaival, méretével, színével, a nyelvekkel, vallásokkal, természeti produktumokkal,

⁸ Vermeulen 2006: 127; 2008a: 212–213. A *Völkerbeschreibung* fogalma tovább élt Oroszországban, megjelent olyan jeles utazók műveinek címében, mint J. P. Falk, J. G. Georgi és P. S. Pallas az 1770–1790 közötti évtizedekben (Vermeulen 1995: 46).

⁹ Stagl 1974; Vermeulen 2006: 128–129; 2008a: 219–220. Leibnitz nyelvészeti szempontjainak a következő generációkra gyakorolt hatását részletekbe menően kimutatta Vermeulen 2011, nem feledkezve meg arról sem, hogy ezeknek hangsúlyozásával magánál I. Péternél nem ért célt, őt praktikus kormányzati megfontolások vezették, s bár a nyelvek megismerését fontosnak tartotta, nem helyezte egyéb tudnivalók elé.

a kultúrával, a kereskedelemmel és mindezek földrajzi vetületével. Gatterer ugyan a történettudomány részének tekintette a földrajzot, ám felismerte, hogy vannak népek, amelyek történetére nézve nincsenek források, ezért a rájuk vonatkozó adatok csak a földrajztudomány keretei között, azon belül is a *Menschen- és Völkerkunde* tárgykörben értelmezhetők (Fischer 1970: 170; Vermeulen 2006: 130–131; 2008b: 222–223). Ezzel némileg oldotta a történeti–nyelvi szempontú paradigmát és felvetette a földrajzi szemléletmód érvényesítését, ami az utazók által leírt jelenségek másfajta továbbgondolását is lehetővé tette.

A *Völkerkunde* azután, Gatterer interpretációjában, gyorsabban vert gyökeret, mint az etnográfia, legalábbis jelen ismereteink szerint. Ebben megint közrejátszhattak személyes kötődések is a tudományos megfontolások mellett. 1781-ben elindított egy könyvsorozatot Matthias Christian Sprengel és Johann Reinhold Forster *Beiträge zur Völker- und Länderkunde* címen (1. rész, Leipzig, 1781), amelynek 1790-ig 14 kötete jelent meg, különböző útleírásokat közzétéve. Matthias Christian Sprengel mind Schlözernek, mind Gatterernek tanítványa volt, észak-amerikai tudósításai tették ismertté, majd a Hallei Egyetem történész tanára lett. Másfelől szerkesztőtársának, a Halléban a Természettudomány és Ásványtan professzorává vált Johann Reinhold Forsternek veje volt,¹⁰ azon tudósának, aki elkísérte Cook kapitányt második útjára, nagyban hozzájárulva az expedíció tudományos hasznosságához.

Úgy mellékesen, ez idő tájt született meg a *Volkskunde* fogalma is. Német nyelvterületen 1782-ben jelent meg *Volks-kunde* formában, Friedrich Ekkard tollából egy újságban. A dolog személyes érdekessége, hogy Ekkard a göttingeni egyetemi könyvtár titkára volt és ennyiben Schlözer munkatársa.¹¹ Van azonban ennél korábbi előfordulás is. Johannes le Francq van Berkhey holland fizikus és természettudós *Natuurlyke historie van Holland-jában* (Amszterdam, 1776), a gyermekjátékoknak szentelt fejezet végén írja, hogy ennek a tárgynak „[...] a tanulmányozása még úgy látszik, hogy hiányzik a Volkskunde-nkből, és véleményem szerint fölöttébb beleillő lenne.” Vermeulen arról is tudósít, hogy Francqnak is volt göttingeni kapcsolata (Vermeulen 2006: 131–132).

Ami az etnológiát illeti, egy ideig úgy tűnt, hogy a szó eredete tisztázott, alkotója Alexandre-César Chavannes lausanne-i filozófus és könyvtáros volt, akinek javaslatát azonban többször elfelejtették. Az 1960-as években Poirier több munkában megemlíti a nevét (Poirier 1968: 25, 1969: 20), majd Fischer hívta fel a figyelmet arra, hogy a nagyhatású antropológus, Paul Topinard még tudott róla, olvasta *L'Education intellectuelle avec le projet d'une science*

¹⁰ Fischer 1970: 170. Fischer adatait közismereti lexikonokból egészítettem ki.

¹¹ További adatokkal az 1780-as évekből Vermeulen 1995: 46.

nouvelle (1787) című munkáját, amelyben Chavannes az antropológiának, mint az ember általános tudományának felvázolására vállalkozott. Ennek második összetevője volt az *ethnologie* „avagy a népek előrehaladásának története a civilizáció terén”, ami természetesen magában foglalja a Földön való eloszlásuk, különböző közösségi formáik, különféle körülmények közötti létük, a civilizáció egymást követő fokozataira való felemelkedésük tanulmányozását (Fischer 1970: 179–180). A bökkenő csupán az, hogy Topinardnak azt a művét, amelyben Chavannes-ról írt, kevesen olvasták,¹² annál inkább korábbi nagy antropológiai kézikönyvét, amelynek magyar kiadása is volt, s amelyben szó sem esik még Chavannes-ról, ott az etnológia terminust a párizsi Etnológiai Társaság elnevezéshez köti (Topinard 1881: 10). Fischer tanulmánya óta azonban Chavannes munkássága nagyobb figyelmet kapott, joggal, hiszen antropológiája az ember olyan általános tudományának megteremtésére irányuló kísérlet, amely meghaladta az ember mint testi lény és mint lélekkel bíró lény karteziánus megosztottságát.¹³

Ennek az álláspontnak a kifejtésében volt már, aki megelőzte. John Eidson (2008: 11) hívja fel a figyelmet a német orvos-filozófusok munkáira, kiemelve Ernst Platnert, aki 1772-ben megjelent művében (*Anthropologie für Ärzte und Weltweise*. I. Leipzig, Dyck) az embert test és lélek kölcsönhatásában vizsgáló tudományt nevezi antropológiának,¹⁴ bár ebből nem következik testi sajátosságok és kulturális jelenségek olyan egymás mellé állítása, mint amire Gatterer is gondolt. Nála viszont, egyetemes történeti érdeklődése ellenére, nem találjuk meg Chavannes javaslatát: az emberi közösségek megismerésével a civilizációs haladás lépcsőinek a kidolgozását; Schlözer egyetemes történetében pedig nem a fejlődési fokok, hanem a népek, államok közötti érintkezés felderítése áll a középpontban.¹⁵ Az emberi fejlődés fokainak kidolgozása viszont olyan lehetőség, amelyre francia, német, angol, dán nyelven írott világtörténeti konstrukciókban (köztük az ugyancsak könyvtáros bázeli Iselin által írott műben, akinek 1764-ben megjelent *Geschichte der Menschheit*-jét Chavannes bizonyosan ismerte, hiszen szoros kapcsolatokat ápoltak, lásd Vermeulen 1995: 47) találunk példát a 18. században, ám szükségképpen csak csekély „etnográfiai” ismeretre támaszkodva.¹⁶ Így joggal mondható, hogy Chavannes javaslata megelőzi azt a perspektívát, amely

¹² Topinard, P.: *L'Homme dans la Nature*. Paris, 1891: 4. Idézi Fischer 1970: 179.

¹³ Blanckert 1989: 20. Továbbá igen alaposan Berthoud 1992.

¹⁴ Azt, hogy az antropológia szót szaktudományi értelemben Magnus Hunt írta le először 1501-ben, Topinard terjesztette el (Topinard 1881: 9).

¹⁵ Ezt alaposan bizonyítja Vermeulen 2008b: 214–215.

¹⁶ Számos példával szolgál Kroeber–Kluckhohn 1952: 33–42; Harris 1968: 27–38.

irányába haladt az angol és amerikai tudományosság a 19. század második felében, és amelynek előzményeit a 18. századi felvilágosodás eszmevilágában keresik a hivatkozott tudománytörténészek, de nem az ő munkáiban.

Egy azonban fölöttébb valószínű, az, hogy az etnológia fogalom kitalálásában már volt, aki megelőzte, bár kérdés, hogy erről Chavannes tudott-e.

Ján Tibenský František (Franz, Ferenc) Kollárról, a „szlovák Szókratészről” írott monográfiájában, amely szlovákul 1983-ban, majd röviddel azután magyarul is megjelent, Kollár terjedelmes, a Magyar Királyság történetéről írott, 1783-ban kiadott munkáját (*Historiae iurisque publici regni Hungariae amoenitates*) tárgyalva kitér arra, hogy Kollár használta az etnológia fogalmát, és azt „[...] új tudományágként definiálja, amely a népek etnogenezisének, eredeti településeinek, nyelvének és nyelvjárásainak, szokásainak, erkölcsének és általában életének vizsgálatával foglalkozik” (Tibenský 1985: 159). Tibenskýt azonban főként az foglalkoztatta, hogy a szláv törzsek a magyarok előtt érkeztek a Kárpát-medencébe, kevésbé az etnológia elnevezés első megjelenésének a jelentősége.¹⁷

Han Vermeulen a European Association of Social Anthropologists 1992-es, prágai konferenciáján az etnográfia és etnológia 18. századi intézményszerűsüléséről tartott előadásakor szembesült azzal, hogy Tibenský munkáit jól ismerik, Kollárnál az etnológia szó megjelenéséről tájékozottak a szlovák, szlovén, horvát kollégák, sőt Vitomir Belaj Kollár és Chavannes elgondolásainak elmélyült összevetését is elvégezte, rámutatva egymástól eltérő gondolatvilágukra (Vermeulen 1995: 57; Belaj 1989). A továbbiakban Vermeulen újra és újra tudatosította Kollár teljesítményének jelentőségét és etnológia definíciójának hasonlóságát a göttingeni professzorok etnográfia felfogásához (pl. Vermeulen 2006: 132–133; 2008a: 223–224). Azt is kiderítette, hogy Schlözer és Kollár tudtak egymásról, Schlözer idézte Kollárnak egy korábbi munkáját, Kollár pedig több ízben elismerően ír Schlözer *Allgemeine Nordische Geschichte*jéről.¹⁸ Mindketten olyan térségek történetét kutatták, amelyekben több nép él egy-egy ország keretei között, s Kollárt különösen foglalkoztatta a szláv népek alakulásának történeti menete, különbséget tett *gens*-ek és *populus*-ok között az etnológia általa adott meghatározásában is, amely sza-

¹⁷ Vermeulen (1995: 59) hivatkozásából tudom, hogy Tibenský korábban is foglalkozott a kérdéssel („Barokovy historizmus” a začiatky slovenskej slavistiky. In *Štúdie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storočia*. Bratislava, VEDA, 1978: 93–124), ám ez a mű még nem volt a kezében.

¹⁸ Vermeulen 1995: 46–47. Még részletesebben Vermeulen 2008b: 224.

vak helyes fordítása fejtörést okoz,¹⁹ de mindenképpen a társadalmi szervező-
dés különböző szintjeire utal.

A görög auktorokra, közöttük Bíborbanszületett Konstantin *De administrando imperio*-jára forrásként támaszkodó Kollár az etnológia szót 1781-ben is használta már, a helyre Justin Stagl talált rá (Stagl 1998: 523), mégpedig a geográfiához hasonló természetességgel, ami elgondolkodtató, hogy vajon véget vehetünk-e az etnológia szó további nyomozásának? Ismeretes, hogy az etnológia szó felmerült Johann Ernst Fabri egy kommentárjában 1787-ben, amelyet Gottlieb Heinrich Stuck *Verzeichnis von ältern und neuern Land- und Reisebeschreibungen*-jéhez (Halle, 1787) fűzött, és amelyben az etnológiát a *Völkerkunde*-t és *Volkskunde*-t egyaránt magában foglaló tudománynak tekintette. Vaajon ismerte Fabri Kollár vagy Chavannes munkáját? Ez is olyan kérdés, amely megválaszolásra vár. Az viszont bizonyos, hogy Fabri részese volt az etnológia további értelmezésének német nyelvterületen.²⁰

Kollár Bécsben a császári udvari könyvtár igazgatója volt, igen művelt ember, Mária Teréziának tanácsadója különböző államügyekben, aki szolgálataiért magyar nemesi rangot kapott élete végén. Hosszú ténykedése alatt sokakkal állt kapcsolatban, nem mellékesen törekedett a magyar tudományos élet szervezésére is. Ez a magyar vonatkozás juttatja eszünkbe, hogy bizonyosan ismerte Bél Mátyás munkásságát, akinek fiával, a Lipcsében a filozófia professzorává lett Bél Károly Andrással, levelezett is.²¹

Bél Mátyást 1935 óta úgy tartja számon a magyar néprajztudomány, mint talán első művelőjét, vagy legalábbis kiemelkedően fontos előfutárát,²² akinek *Notitia Hungariae novae historico geographica*-ja (1735–1742) párhuzamba állítható az oroszországi ország- és népleíró törekvésekkel. Ő is Halléban szerzett államismereteket, időben is egybeesik a két adatgyűjtés, jöllehet Bél

¹⁹ Kollár meghatározása 1783-ból: „Az etnológia, amint fentebb alkalmasint említettem, a nemzetek és népek (*gentium populorumque*) tudománya, azaz a tanult embereknek az a stúdiuma, amelyben a különféle nemzetek eredetét, nyelvét, szokásait és intézményeit vizsgálják és végezetül hazájukat és régi lakhelyeiket, hogy jobban meg tudják ítélni a nemzeteket és népeket a maguk idejében.” A *gentium populorumque* itt adott értelmezését találjuk: Vermeulen 1995: 57. Idővel azonban a szerző megváltoztatta álláspontját, és a *gens*-et fordítja népként, a *populus*-t nemzetként (Vermeulen 2008b: 222–223). Németre viszont a *Volksstämme* und *Völker* formulát fogadta el (Vermeulen 2008b: 224), amely szerint tehát inkább törzsekről és népekről beszélhetnénk.

²⁰ Vermeulen 1995: 47. Akire támaszkodik: Lutz 1973.

²¹ Soós 1997: 19–20. Kollárnak a magyar tudományos élet szervezésében betöltött szerepét hosszan tárgyalja Tibenský 1985: 122–134.

²² Ortutay 1935: 111. Bél Mátyás munkásságának legutóbbi összefoglaló ismertetése és értékelése: Paládi-Kovács 2011: 42–44.

korántsem kapott az oroszországihoz hasonlítható következetes állami támogatást. Csábító mindenestre a feltevés, hogy Kollár etnológiájának valamiféle előzményét nyomozzuk Bél Mátyás munkásságában. Tóth Gergely doktori disszertációjából megtudhatjuk, hogy Bél élt az *ethnica* fogalommal, ám igen eltérően az etnikum vagy etnikus szó mai értelmezésétől, amikor a *Notitia* tervezetét felvázolta. A magyar történelem vázlatában Bél különbséget tett *ethnica* és *christiana* korszakok között 1718-ban (Bél 1718).

Lib. II. NOTITIA HVNGARIAE MEDIAE

Periodus I. ETHNICA:

- Cap. I.** De statu et limitibus Hungariae ante acceptam religionem Christianam
 2. De linguis, moribus, religione Hungarorum, cum pagani essent.
 3. De Hungaria paullatim in regni formam redacta.

Periodus II. CHRISTIANA:

Sectio I. Sub Regibus Gentilitiis siue domesticis:

- Cap. I.** De accepta ab Hungaris religione Christiana, et huius rei administris,
 2. De auspicio primi Hungarorum regis S. Stephani etc.
 3. De Statu Hungariae sub reliquis regibus, cum eorum catalogo genealogico-Historico.
 4. De Hungaria summe potente, etc.
 5. De Hungaria summe misera, etc.

Sectio II. Sub regibus peregrinis:

- Cap. I.** De causis, ob quas peregrinos reges adficiuerunt Hungari etc. et horum catalogus, genealogico-historicus.
 2. De eorum bene vel secus in Hungariam meritis etc.
 3. Speciatim de regibus Auftriacis, et Hungaria per eos ab interitu vindicata etc.

1. kép Részlet Bél Mátyás 1718-ban megjelent leveléből.

A dokumentum másolatáért Han Vermeulennek tartozom köszönettel.

Tóth Gergely igen helyesen az *ethnica* szót itt vallási értelemben fogja fel, pogányként értelmezve (Tóth 2007: 42), hiszen az *ethnica* fogalom alkalmazása a teológiai irodalomban széles körben elterjedt volt a nem magas civilizációkban uralkodó vallások összefoglaló neveként a megelőző századokban.²³ Ezért fogalmilag félrevezető Tálasi István interpretációja, amikor arról ír, hogy Bél „[...] megfigyeli az egyes csoportok intra- és interetnikus sajátosságait” (Tálasi 1947: 51), jóllehet az észrevétel tartalmilag helytálló. Bél valóban foglalkoztatta a Magyarországon élő népek nyelvi, kulturális különbözősége, ám őket a *natio* fogalommal jelölte (Tóth 2007: 67, 131). Így hát fogalmilag nem, legfeljebb problémafelvetésével volt Kollár előfutára.

A fogalmak kialakításának itt bemutatott kronológiája az ismeretek jelen állapotát tükrözi. Az nem kétséges, hogy a néprajz 18. századi fogalmi megje-

²³ Az idevágó adatok sokaságával szolgál Feil 1997: 82, 190, 240.

lenési formái mögött a szakszerűsödő államigazgatás pontos ismeretek iránti igénye áll a sok népet felölelő birodalmakban és a gyarmatosítás célterületein. Az ismeretek feldolgozása azonban elszakadt gyűjtésüktől, az eredeti célkitűzéstől eltérő tudományos érdekek szerint ment végbe az információáramlás centrumaiban. Közöttük kiemelt szerepe volt a Göttingeni Egyetemnek, amely „[...] Halifaxtól Szentpétervárig a tudományos csere csomópontjává és az egész világból érkező tudományos adatok feldolgozásának színhelyévé vált (Vermeulen 2008a: 205). Egy bizonyos: 1791-re, amikor kinyomtatták a Katona Lajos által hivatkozott *Ethnographische Bildergalerie*-t (Nürnberg), az etnográfia, etnológia, *Völkerkunde*, *Volkskunde* kifejezések már több mint 40 könyvben, tanulmányban, újságcikkben jelentek meg, azaz kiformalódott már egy új tudományterület (Vermeulen 1995: 48), amelynek művelése azután a felmerült elképzelések egymásra vetülésével új és új értelmezésekre vezetett a továbbiakban. Azok tárgyalása, miként az „etnikai” tudományterületnek egyéb, hasonló érdeklődésű tudományokhoz való viszonya, már nem ennek a tanulmánynak a tárgya.

IRODALOM

BÉL Mátyás

1718 Epistola Matthiae Belii ad amicum Lipsiensem de adfecto opere suo de Hungaria etc. In *Wöchentliche Postzeitung von gelehrten Neuigkeiten*. Leipzig, den 3. Nov. A. 1718. nr. XLIV.

BELAJ, Vitomir

1989 An argument for ethnology as a historical science concerning ethnic groups. *Studia Ethnologica Croatica* I: 13–17.

BERTHOUD, Gérald

1992 Une ‘science générale de l’homme’ Louvre de Chavannes. In *Vers une anthropologie générale. Modernité et alterité*. Genève – Paris, Librairie Droz, 257–268.

BITTERLI, Urs

1982 „Vadak” és „civilizáltak”. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

BLANCKERT, Claude

1989 L’Anthropologie en France, le mot et l’histoire (XVIe–XIXe siècles). *Bulletin et Mémoires de la Société d’Anthropologie de Paris* I (1–4): 13–43.

BROMLEJ, Julian V.

1976 *Etnosz és néprajz*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

EIDSON, John

- 2008 Einleitung in das anthropologische Projekt. In Eidson, John (Hrsg.): *Das anthropologische Projekt*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 10–35.

FEIL, Ernst

- 1997 *Religio*. Band 2: *Die Geschichte eines neuzeitlichen Grundbegriffs zwischen Reformation und Rationalismus (ca. 1540–1620)*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht

FISCHER, Hans

- 1970 „Völkerkunde“, „Ethnographie“, Ethnologie: Kritische Kontrolle der frühesten Belege. *Zeitschrift für Ethnologie* 95: 169–182.

HARRIS, Marvin

- 1968 *The Rise of Anthropological Theory*. New York, Thomas Y. Crowell Company.

KATONA Lajos

- 1890 Ethnographia, ethnologia, folklore. *Ethnographia* I: 69–87.

KÓSA László

- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. (2. kiadás) Budapest, Osiris Kiadó.

KROEBER, Alfred Louis – KLUCKHOHN, Clyde

- 1952 *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York, n.d. Vintage Books.

LUTZ, Gerhard

- 1973 Johann Ernst Fabri und die Anfänge der Volksforschung im ausgehenden 18. Jahrhundert. *Zeitschrift für Volkskunde* 69: 19–42.

NOVICKIJ, Grigorij

- 1973 *Kratkoe opisanie o narode ostjatckom 1715 – Rövid leírás az osztják népről*. Fordította: Ferincz István. Bevezette: Hajdú Péter. /*Studia Uralo-Altaica* III./ Szeged.

ORTUTAY Gyula

- 1935 A magyar falukutatás új útjai. *Vigilia* I (2): 109–125.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2011 A néprajztudomány tárgya, tagozódása, időszemlélete. A magyar etnográfia tudománytörténete. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz I/1. Táj, nép, történelem*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 11–125.

POIRIER, Jean (szerk.)

- 1968 *Ethnologie générale. Encyclopédie de la Pléiade*. Paris, Gallimard.
1969 *Histoire de l’Ethnologie*. Paris, Presses Universitaires de France.

SÁRKÁNY Mihály

1998 Etnográfia. Etnológia. [szócikkek] In *Magyar Nagylexikon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 557–558.

2000a A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 29–66.

2000b *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

SCHLÖZER, August Ludwig

1771 *Allgemeine Nordische Geschichte*. Halle, J. J. Gebauer.

SOÓS István

1997 Die Korrespondenz von Adam Franz Kollar. In Kiss, Csaba – Kiss, Endre – Stagl, Julius (szerk.): *Nation und Nationalismus in wissenschaftlichen Standardwerken Österreichs-Ungarn ca. 1867–1918*. Wien, Böhlau Verlag, 15–32.

SOZAN Mihály

1977 *The History of Hungarian Ethnography*. Washington, University Press of America.

STAGL, Justin

1974 August Ludwig Schlözers Entwurf einer 'Völkerkunde' oder 'Ethnographie' seit 1772. *Ethnologische Zeitschrift Zürich* II: 73–91.

1998 Rationalism and irrationalism in early German ethnology. *Anthropos* 93: 521–536.

TAGÁNYI Károly

1917 A haza élő jogszokások gyűjtéséről I. *Ethnographia* XXVIII: 42–58.

TÁLASI István

1947 [1979–1980] Néprajzi életünk kibontakozása. In Tálasi István: *Néprajzi tanulmányok, írások I. /Dissertationes Ethnographicae 3–4./* Budapest, ELTE BTK Tárgyi Néprajz Tanszéke, 51–74.

TIBENSKÝ, Jan

1985 *A királynő könyvtárosa. Adam František Kollár élete és művei*. Bratislava, Madách Kiadó.

TOKAREV, Sz. A.

1966 *Isztorija ruzszkoj etnografii. Dooktrjabszkij period*. Moszkva, Nauka.

TOPINARD, Paul

1881 *Az antropológia kézikönyve*. Budapest, Királyi Magyar Természet-tudományi Társulat.

TÓTH Gergely

2007 *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezés-története és kéziratának ismertetése*. Budapest, doktori disszertáció. (www.tti.hu/munkatarsak/tezisek/hu_tothgergely)

VERMEULEN, Han F.

1995 Origins and institutionalization of ethnography and ethnology in Europe and the USA, 1771–1845. In Vermeulen, Han F. – Roldán, Arturo Alvarez (eds.): *Fieldwork and Footnotes. Studies in the History of European Anthropology*. London – New York, Routledge, 39–59.

1996 *Taal-, land- en volkenkunde in de achttiende eeuw. /Oosters Genootschap in Nederland 23./* Leiden, Oosters Genootschap in Nederland.

2006 The German invention of Völkerkunde: ethnological discourse in Europe and Asia, 1740–1798. In Eigen, Sara – Larrimore, Mark (eds.): *The German Invention of Race*. Albany, N.Y. State University of New York Press, 123–145.

2008a Göttingen und die Völkerkunde. Ethnologie und Ethnographie in der deutschen Aufklärung, 1710–1815. In Büdeker, Hans Erich – Büttgen, Philippe – Espagne, Michel (Hrsg.): *Die Wissenschaft von Menschen in Göttingen um 1800*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 199–230.

2008b *Early History of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. Leiden, Doktori disszertáció Han F. Vermeulen kiadásában.

2011 *Linguistik und Völkerkunde – der Beitrag der historisch-vergleichenden Linguistik von G. W. Leibniz zur Entstehung der Völkerkunde im 18. Jahrhundert. /Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers 133./* Halle, Max-Planck-Institut für ethnologische Forschung.

• ELMÉLETEK ÉS KORSZERŰSÉG A MAGYAR ETNOLOGIÁBAN

Katona Lajos 1890-ben írott, a néprajz különböző oldalait taglaló és meghatározó igényes tanulmányához, az *Ethnographia. Ethnológia. Follklore*-hoz, csatolt egy terjedelmes irodalomjegyzéket. Ebben a jegyzékben egyetlen magyar nyelvű munka található, Topinard *Antropológiájának* (1881) Török Aurél által készített fordítása és egyetlen magyar szerző szerepel, maga Katona Lajos egy német nyelvű folklorisztikai tanulmánnyal. Ugyanakkor az utóbbi időben megjelent két tudománytörténeti áttekintés szerzője, Sozan (1977) és Kósa (1989) munkájának egyaránt mintegy a felét szenteli a Katona tanulmányát megelőző korszak kutatásainak, tárgyalva természetesen az etnológiai vizsgálódás kibontakozását is. Ha semmi mást nem veszünk figyelembe, egy ilyen tény már önmagában is nyilvánvalóvá teszi, hogy a magyar néprajzban, és ezen belül az etnológiában nem könnyű a különböző kutatógenerációkat vagy akár egyetlen generáció egymás mellett tevékenykedő tagjait eszmeileg összefűző szálakat megtalálni, a vezérlő elveket felmutatni.

Közelebről az *etnológia* (azaz a szónak a magyar tudományosságban honos értelmezése szerint az Európán kívüli népek és kultúrák kutatása) esetében még nehezebb a helyzetet, hogy a mából visszatekintve az e fogalom körébe vonható vizsgálódások különböző diszciplínák keretében vagy azok határán folytak. Vonulattá leginkább a magyarság eredetének, illetve kultúrája honfoglalás előtti eredőinek a tisztázását célzó, ám eredményeikben messzebb mutató szibériai és közép-ázsiai kutatások álltak össze. Az indíttatás folytán és gyakorta végzőik többirányú tevékenysége következtében azonban ezek a tanulmányok egyúttal a szűkebben is értelmezhető magyar néprajznak integráns részei. Ezeket a tudósokat a magyar néprajztudományban uralkodó elképzelések vezették, vagy azok kialakításának maguk is részesei lehettek, mint Hunfalvy Pál vagy Jankó János. Az egyéb kontinenseken végzett terepmunkára esetlegesen nyílt lehetőség, és a más kontinensek iránti érdeklődők elméleti és módszertani felfogásának „visszacsatolása” a magyar néprajzba már az 1950 utáni periódusra esik, minden bizonnyal elválaszthatatlanul attól a képzési rendszertől, amely a magyar néprajzi oktatásban, ha változó mértékben is, de az utolsó négy évtizedben helyet adott az Európán kívül élő népek tanulmányozásából adódó tanulságok továbbadásának.

Az említett vizsgálatokon kívül azonban az I. világháborút megelőzően etnológiáinak minősíthetők a társadalmi fejlődés kezdeteinek és menetének leírását célzó, a magyar néprajzra hatást nem gyakorló, sőt annak kutatási

eredményeiből sem merítő munkák, s részben a kibontakozó antropológia is. Különösen kiemelkedő Török Aurél tevékenysége, aki egy leginkább az amerikai antropológiához hasonló tudomány kialakításán fáradozott és sajnos nem eléggé ismert egyetemi előadásain közvetítette a korabeli etnológia társadalomképét (Sozan 1977: 203–213; Papp 1985: 70–72). Ám ha arra gondolunk, hogy tanítványa volt a vogul házasságról mintaszerű leírást adó Pápay Károly (1891), vagy a gazdaság- és társadalomszerveződés iránt mind hazai mind külföldi kutatásaiban nagyfokú érzékenységet mutató Jankó János (1902; 1904), akkor joggal tételezhetjük fel, hogy kiváló mester lehetett. A két világháború közötti időszakban a szociológia és az etnológia általános alakulása, valamint a magyar tudományosságnak az ország méretei, teljesítőképessége csökkenéséből fakadó szükségszerű léptékváltása és a tudományos szakosodás német mintát követő menete azt eredményezte, hogy a társadalomfejlődés etnológiai kidolgozása problémaként sem merült már fel, az antropológia pedig megmaradt a saját szűkebb megvont határai között. Új együttműködés bontakozott ki viszont a klasszika filológiával, amelynek nem egy művelője összehasonlító etnológiai tanulmányok írására vállalkozott, s Marót Károly a hazai etnológia egyik teoretikusa lett. Ez a – mondhatni – szövetség nem élte túl a magyar társadalom és tudomány 1949-es átalakítását. Helyette az 1960-as évektől néprajzkutatók és orientalisták közeledtek egymáshoz, s a társadalomfejlődés általánosabb kérdései ismét kutatási tárggyá váltak, de ez már egészen más elméleti megfontolások alapján következett be.

A kontinuitás vékony szálának fennmaradása mellett az etnológiai kutatásoknak ebből a töredezettségéből arra következtethetnénk, hogy az irányító elméletek és módszertani megfontolások valamiféle külön pályát futottak be. Erről azonban koránt sincs szó, s a nekem biztosított rövid időt annak tézisszerű demonstrálására igyekszem felhasználni, hogy a magyar etnológia elméleti alakulása többé-kevésbé a világban érvényesülő tendenciákkal összhangban ment végbe, bár a választások nem mindig a leginkább előremutató törekvésekre estek, és az álláspontok megfogalmazása nem mindig a kívánatos egyértelműséggel történt meg.

A 19. század második felét uraló eszme a fejlődés gondolata volt, s amennyire ez követhető, ennek hatása alatt töprengtek a magyar etnológusok is a negyvenes évektől egészen a századfordulóig. Amikor a „fejlődés” fogalmát hangsúlyozom, semmiképpen sem szeretnék egyenlőségjelet tenni a fejlődés elfogadása és az evolucionista törekvések közé. Az a gondolat, hogy a társadalom fejlődik, már az antikvitásban megfogalmazódott, és az Arisztotelész-tanítvány Dikaiarkhosz sémája – a zsákmányolókat követik a pásztorok, majd a földművesek – egészen a 19. század végéig iránymutató maradt (Koppers

1915–1916: 619–651. Ezt a sémát nyújtották meg a skót felvilágosodás filozófusai és közgazdászai, helyet találva az ipari és a kereskedelmi tevékenységnek is a sor lezárásaként. Az utóbbiak nézeteit fogadta el Hunfalvy Pál 1847-ben – tehát jó egy évtizeddel Spencer és Darwin evolucionista krédónak tekintett műveit (Harris 1968: 116–129) megelőzően – közzétett *Országgazdászati tájékozás* című tanulmányában, amellyel egy közgazdasági alapozású embertudomány alapjait kívánta megvetni (Zsigmond 1974: 20). Az evolúció gondolata azonban több, mint a fejlődés korszakainak megállapítása és azok egymás után elrendezése. Dióhéjban úgy foglalható össze, hogy a fejlődés folyamata a természet nagy, mindent átfogó alaptörvénye, amelynek iránya a kezdetlegestől és egységestől a bonyolultabb és differenciáltabb felé halad. A folyamatban fázisok állapíthatók meg, amelyek egymásba kis lépésekben, fokozatosan nőnek át. A társadalmak ezeken a fázisokon általában mind átmennek, s ha nem, az eltérés magyarázatra szorul. Az evolucionista nem csupán megállapítja a fejlődést, hanem igyekszik megtalálni azt az alapelvet, okot, amely magát a folyamatot szükségszerűen előidézi. Ilyen alapelvnek találta Darwin a természetes kiválasztódás elvét, amelyet Spencertől kölcsönzött és érvényesülését széleskörűen demonstrálta. Morgan például két alapelvet is felvetett, az ősi gondolatcsírákat, melyek kibontakoznak, és a létfenntartás technikáinak tökéletesedését, aminek következtében az utókor hosszan vitathatta, hogy benne idealista vagy materialista teoretikust kell-e tisztelni (Harris 1968: 213–215). Ha az elmélet mindezen összetevőire gondolunk, valószínűleg jónéhány evolucionistának vélt gondolkodótól megvonható volna ez a jelző. Ráadásul a kidolgozott evolucionista teóriák zöme már a kortársak tetszését sem nyerte el, nemhogy az utókorét. A korábban többször felmerült haladás eszméjét azonban az evolúció gondolata vitte diadalra, s így idővel a fejlődésben való gondolkodás könnyen minősült evolucionizmusnak. Tagadhatatlan másfelől, hogy az előzmény utat törhetett a speciális teóriának. A magyar tudománytörténetben is indokolt a különbségtevés, mert viszonylag gyorsan bekövetkezett Darwin műveinek lefordítása, sőt felmutathatunk egy kivételesen nagyformátumú gondolkodót is Beöthy Leo személyében, aki a társadalmi fejlődés kezdeteiről írott terjedelmes munkájában (1882) a politikai szervezetek evolúcióját alaposabban és lényeglátóbban dolgozta ki, mint a kortársi etnológia akár Angliában, akár Amerikában. Az alapelvben azonban Darwint követi, a természetes kiválasztódással magyarázza a hierarchikus szervezetek létrejöttét és továbbörökítését. Beöthy gondolatai kevéssé vertek visszhangot a magyar tudományban, a fejlődés elvét viszont nemigen vitatták a kortársak. Így helyezhető el Beöthy és a nála hasonlíthatatlanul csekélyebb erudícióval bíró Lánczy azok körében, akik nem érezték szükségét az evolúcióval kapcsot-

latos gondolataik tételes kifejtésének, de a fejlődés menetét különböző jelenségeknél igyekeztek nyomom követni.

Hunfalvy ifjúkori gondolataihoz érdemes visszatérni egy másik szempontból is. A múlt század etnológusai népeket tanulmányoztak, azok életét írták le, s a társadalomfejlődést igyekeztek rekonstruálni, vezérfogalmuk nem a kultúra volt. Ezért nagyon fontos, hogy hogyan látták a társadalmi élet összetevőit. Hunfalvy egyértelműen a munkának és a munkamegosztásnak a szerepét tartotta kiemelendőnek Adam Smith-t követve. Egy Toldy Ferenchez 1845-ben írott levelében erről így vall „Elméletemnek oszlopai im ezek: 1. Az emberi életnek alapja a munka; ennél fogva éli ő saját életét, mivel csak ennél fogva ő saját önmagának teremtménye. 2. A munka pedig oly roppant, hogy egyes ember azt nem teheti” (Várkonyi 1973: II: 144–145). A munkának a társadalmi létben betöltött ilyen kitüntetett szerepét tette magáévá Beöthy Leo és Herman Ottó (1887–1888: I: 68) is (Beöthy megemlékezik továbbá a közlés és kapcsolattartás egyéb rendszereinek fontosságáról, mint az együttműködés nélkülözhetetlen előfeltételeiről [Zsigmond 1974: 111–112]). Vagyis a magyar kutatásban érvényesült egy gazdasági alapú társadalomkép, aminek jelentőségét akkor láthatjuk, ha a kortársi történeti munkákkal vetjük össze a teljesítményeket, ezért állapíthatta meg Várkonyi Ágnes, hogy a *Magyarország ethnographiája* „a korszak legjobb társadalomtörténeti összefoglalója” (1973: II: 373).

Az evolucionizmustól, sőt tágabban a pozitívizmus hagyományos értelmezésétől elfordulás jellemzi a 19–20. század fordulóját. Az eredetokről és fejlődési sorokról alkotott elméletekből nem egy egészében vagy fontos részleteiben tévesnek bizonyult. Az egész szellemi légkör átalakult (Hughes 1958), s a folyamat részének tekinthetjük a markánsabban körvonalazódó etnológiai, illetőleg antropológiai iskolák szétválását. Részletes taglalásukra itt nincs terünk, tárgyunk szempontjából azonban lényeges, hogy a vezérlő eszmék cseréje megfigyelhető volt a magyar etnológiában is.

A sort Somló Bódog nyitotta meg, aki evolucionistaként kezdte, de mire megírta *A javak cseréje az őstársadalmakban* című nagyszerű monográfiáját, amely a magyar összehasonlító etnológia első maradandó terméke, már a francia szociológiai iskola nyomvonalán haladt (Zsigmond 1977; Sárkány 1977).

A kiugró tehetségű Róheim Gézának ugyancsak az evolucionista hagyományhoz kötődő témák, különböző mitológiai és vallási képzetek eredete kutatásával indult a pályája, amely azonban a pszichoanalitikus eszmerendszerbe vezetett. Róheim kétségkívül Freud legjobb etnológus tanítványa lett, aki kitűnt egészen kiváló megfigyeléseivel, alaposságával, sőt a freudi elméletet is

gazdagította azzal, hogy a személyiségalakulásban döntő fontosságot tulajdonított a csecsemőkori és kisgyermekkori tapasztalatoknak, s ezzel magyarázhatónak vélte a kultúrák különbözőségét is.

Ahogy fogalmazott: „Az egyes kultúrák a gyermekkor tipikus traumáiból vezethetők le és szerkezetük védelem és egyben a trauma ismétlődése” (Székács 1984: 656). Ezt a feltevését („a kultúra ontogenetikus elméletét”) nagymértékben alátámasztották az amerikai kulturális antropológiai vizsgálatok, amelyek a személyiség és a kulturális környezet közötti összefüggést igyekeztek feltárni. Róheim műveiben azonban a nagyszerű leírások mellett olyan mennyiségű, egyedül a freudi gondolatrendszerben értelmezhető elemzés található, hogy az előremutató gondolatok kibányászására kevesen vállalkoztak, jobbára eltekintettek írásainak hasznosításától (Harris 1968: 428). „Újrafelfedezése” az utóbbi évtizedekre esik (Verebélyi 1984: 43–44). Megjegyzendő továbbá, hogy a freudi elmélet maga is rendelkezik az emberi társadalom kialakulásáról eredetmítoszszal, ez azonban aligha tekinthető evolúciós jellegűnek. További észrevételünk, hogy valószínűleg Róheim volt az első terepadatok is feldolgozó etnológusunk, aki nem a társadalom, hanem a kultúra kategóriáját helyezte előtérbe, annak elemei között összefüggést tételezve fel.

Az evolúciótól eltávolodásnak további példájával szolgált Marót Károly, aki módszertani megfontolásból jutott arra a következtetésre, hogy „lehetetlen hajszolni a 'helyes' fejlődést” (1935: 42). A néplélektan, a kulturális biológia, a Mühlmann-féle etnikumelmélet és a szellemtörténeti filozófia elemeiből építette fel elképzelését a „megértő” etnológiáról, amely gondolatilag és ösztönösen egyaránt igyekszik megragadni a népszellem egyedi megnyilatkozásait a maguk dinamizmusában, ezekből azután általánosabb törvényszerűségek vonhatók le összehasonlító vizsgálattal (Marót 1936 és 1940). Elképzeléseit rendkívül nehézkesen, a félreértések lehetőségeit gazdagon kínálva fejtette ki. Elfogadható összegezésük mindmáig legjobban Tálasi Istvánnak sikerült (1948: 66–68). Mögöttük egy a pszichológia által aligha megtámogatható alkotásfelfogás munkált. Módszerének előremutató vonásai elsősorban a példák elemzésében tárulkoztak fel, gondolatai ezáltal hatottak ösztönzően a folklorisztikában, különösen a rítuselemzésben (Ortutay 1955: 62; Vajda 1955: 299–300), míg általános elméleti iránymutatását voltaképpen senki sem követte, az őt mesterüknek tekintők sem.

Róheim és Marót elképzelései a korabeli nemzetközi áramlatok szélsőségeihez kapcsolódtak. Hogy éppen ezek fogalmazódtak meg Magyarországon, tán éppen a hazai etnológiai munkálkodás visszaesésének jeleként is felfogható. A korszak más, szélesebb körben érvényesülő evolúcióellenes törekvéseit azonban eleinte hiába keressük, pedig szemléjükre színvonalasan vállalko-

zott Solymossy Sándor 1926-ban, kisebb tárgyismerettel Joó Tibor 1935-ben. Azon viszont már nem lepődhetünk meg, hogy a magyar etnográfiai és folklorisztikai kutatás viszont ezekből az egyéb lehetőségekből inkább merített.

Így került be a német kultúrtörténeti iskola szemlélete a magyar anyagi kultúra kutatásába Bátky Zsigmond, majd még pregnánsabban Gunda Béla közvetítésében. Megjegyzendő, hogy az Európán kívüli kultúrák kutatására kidolgozott elmélet jelentősen átalakult, más megfontolásokkal keverten jelent meg. A kultúrtörténeti iskola jelentkezésére gyorsan reagáló Bátky (1906) európai hagyományt is követett tárgy történeti tanulmányaiban, amikor a kultúra atomisztikus szemléletével egyes jelenségek időbeli alakulásának és térbeli előfordulásának meghatározására törekedett, a tárgyak formai sajátosságai mellett főként a nyelvi adalékokra és alkalomadtán írásos forrásokra is ügyelve. Gunda Béla (1945) pedig a funkcionalizmus viszonylag kötetlen változatának beiktatásával egészítette ki a kultúrtörténeti megközelítést. Ennek megfelelően Gundánál (1958) nagyobb figyelmet kapott a térbeli elrendezés mellett az egyes kulturális rétegek elválasztása és azokon belül az alkotó elemek egymással való összekapcsolásának igénye. Gunda Béla széleskörű, etnológiai és etnográfiai eggyaránt tekinthető munkássága azonban már a II. világháború után terebélyesedett igazán ki.

A funkcionalista szemlélet hasznosságát az egyes közösségek társadalmi leírásában már korábban felvetette Ortutay Gyula (1937), hangsúlyozva a történeti megközelítéssel való párosításának fontosságát. Az általa javasolt kutatások azonban ugyancsak 1945 után valósultak meg, amikor végzőik más forrásokból is merítettek.

Ezek a magyar kutatásokra történt rövid utalások nem lépnek fel azzal az igénnyel, hogy a magyar néprajzban érvényesülő valamennyi elméleti irányt számbavegyék. Az említettek mellett voltak és vannak egyéb – az európai kutatási hagyományokban gyökerező – meghatározó szemléletmódok, azonban a jelzettek megléte sem tagadható.

Volt még egy kutató, akinek a tevékenysége mellett nem mehetünk el szó nélkül, s ez Braun Soma. Az ő 1924-ben írott *Primitív kultúrája* a szocialista hagyományokból táplálkozott, s szükségképpen evolucionista alapállású, ám a maga korában színvonalas összefoglalása volt az etnológiai ismereteknek, még a marxizmus klasszikusai vélekedéseinek korrekciójára is vállalkozott (Paládi-Kovács 1971). Ennek a műnek, sok máshoz hasonlóan, a méltatlanul elfeledett előzmény-sors jutott osztályrészül.

A II. világháború után újjáéledő etnológia művelői ugyanis a magyar előzmények helyett a korszerű angol, amerikai, német, francia és orosz nyelvű munkákhoz fordultak. Az addigra már kikristályosodott kulturális és

szociálanropológiai elméletek jobb fogódzókat nyújtottak, mint a hazai elődök munkái.

Vajda László visszautalt ugyan Marót Károly ösztönző gondolataira, de munkássága sokkal inkább a német kultúrtörténeti kutatások egy komplex egyetemes történetbe hajló változata felé kanyarodott (1968: 11), kiteljesedése végül már nem Magyarországon zajlott le. A magyar néprajzra leginkább egy 1954-es tanulmánya hatott, amely Mühlmannt (1938) némiképp követve, de rasszizmusát egyértelműen elvetve, a néprajzot történeti tudományként fogva fel, a kutatások középpontjába az etnikai differenciáltság tanulmányozását és az etnikum (illetve származékai vagy azokhoz hasonló szerveződések) szintjén megragadható kulturális egység felmutatását állítja. A hazai etnológiai tevékenységet hosszú időn át összefogó Bodrogi Tibor viszont, mint Vajda nézeteivel vitatkozó (1954), de egyéb tanulmányaiból is kiteszik (1970), a brit szociálanropológia strukturális-funkcionalista felfogását érezte magához legközelebb, de abban az idő tényező elhanyagolását elfogadhatatlannak tartotta, s végül legfontosabb elméleti munkáját Morgannek és az evolucionista etnológiának szentelte. Voltaképpen idegen volt tőle bármilyen doktrína merev követése (1982). A nyomukban fellépőkről elmondható, hogy a különböző etnológiai elméleteknek, álláspontoknak szentelt írásaik többnyire kritikus hangvételűek. A fenntartások megfogalmazását legalább olyan fontosnak ítélik, mint a kutatási stratégiák bemutatását (Boglár 1970; Ecsedy 1970; Sárkány 1970a; 1970b; 1973; 1979). E korszak terepkutató etnológusait általában jellemzi a társadalom felől való kiindulás, amit a kultúra rendszerű felfogásával párosítanak. Külön változatot képviselnek a szibériai terepkutatók, akiknek kutatási céljai erősen kötődtek a magyar néprajz illetve a szovjet etnográfiai iskola szűkebben meghatározott kutatási törekvéseihez, az etnikum valamint az etnikus kultúra története rekonstruálásához illetve a kultúrák közötti történeti kapcsolatok feltárásához, amint ezt különösen Diószegi Vilmos fogalmazta meg tudatosan (1954; 1971). A folklorisztika felől kiinduló elméletek viszont a kultúra fogalmát helyezik középpontba, és fogékonyabbak a kulturális jelenségek elvontabb gondolati sínek mentén történő elemzése iránt, amilyen például a strukturális vagy a szemiotikai elemzés (Voigt 1964; 1972: 537–539 és 1978; Voigt – Hoppál 1969; Hoppál 1971; 1977).

Mindezeket a törekvéseket színezi továbbá a marxista társadalomfelfogás kisebb-nagyobb mérvű tükröződése a kutatásokban. *Par excellence* marxista ihletésű ága a hazai etnológiának a Tőkei Ferenc (1965; 1971) nevéhez köthető formációkutatás, a törzsi társadalmak és a korai államalakulatok gazdasági és társadalmi viszonyainak értelmezése a termelési módok kibontakozásának és változásának Marx által adott kifejtésére támaszkodva. Az ilyen témákon

munkálkodók között orientalistákat és nem az eurázsiai kontinensen kutató etnológusokat egyaránt találunk (Tőkei [szerk.] 1976; 1983).

E rövid szemlével, azt hiszem, sikerült bizonyítani, hogy a magyar etnológiában megvolt a készség a világgal való lépéstartásra, ám ez nem a kutatók vékony, de kontinuus szálának, a magyar etnikumtörténethez kapcsolódó vizsgálatoknak, hanem az egyéb, rövid időszakokban érvényesülő törekvéseknek volt a folyománya. Ennek következtében nem az előzmények kritikus meghaladásával történő szerves fejlődés volt, amely végül az ismereteket akumulálja, hanem a mindig újrakezdők frissessége, amelyben benne van a múltékonyság veszélye.

Mindebből világosan adódó következtetés, a magyar etnológia előtt az a feladat áll, hogy az utóbbi évtizedekben mutatkozó fellendülését végre egy hosszabb megismerési folyamat kezdetévé tegye, amelynek során talán inkább lesz képes az elődök teljesítményeit a maga örökségévé avatni. A kérdés azonban a hogyan. Ez másként nem képzelhető el, mint olyan paradigma választásával, amely a magyar néprajzi kutatások jelentős részét is képes integrálni. Úgy látom, hogy erre a legtöbb esélyt a történetileg elmélyíthető szociálintropológia kínálja.

IRODALOM

BÁTKY Zsigmond

1906 Kultúrákörök és kultúrarétegek Afrikában. *Földrajzi Közlemények* 36: 434–440.

BEÖTHY Leo

1882 *A társadalmi fejlődés kezdetei*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

BODROGI Tibor

1954 „A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége”. (Megjegyzések Vajda László tanulmányához.) *Ethnographia* LXV: 581–592.

1970 Társadalmi struktúra és strukturalizmus. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV: 307–322.

1972 Bronislaw Malinowski (1884–1942). In Malinowski, Bronislaw: *Baloma*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

1982 Morgan száz éve. *MTA I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztályának Közleményei* 33: 73–96.

1983 *Lewis Henry Morgan. Egy etnológus evolúciója*. (Kézirat)

- BOGLÁR Lajos
 1971 A vallás és mitológia strukturalista vizsgálatáról. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV: 323–331.
- BRAUN Soma
 1924 *Primitív kultúra*. Budapest, Népszava Könyvkereskedés.
- DARWIN, Charles
 1873–1874 *A fajok eredete a természeti kiválás útján*. Budapest, Természettudományi Társulat.
 1884 *Az ember származása és az ivari kiválás*. Budapest, Természettudományi Társulat.
- DIÓSZEGI Vilmos
 1954 A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvallásunk”) kutatásának módszertani kérdései. *Ethnographia* LXV: 20–68.
 1971 A sámánizmus-kutatás történeti tanulságai. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* V–VI: 344–351.
- ECSEDY Csaba
 1971 A társadalmi struktúra kutatása a mai angol szociálintropológiában. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV: 357–365.
- GUNDA Béla
 1945 A funkcionálizmus kérdése a néprajzban. *Erdélyi Múzeum* L: 180–195.
 1958 Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. *Ethnographia* LXIX: 567–577.
- HARRIS, Marvin
 1968 *The Rise of Anthropological Theory*. New York, Crowell.
- HOPPÁL Mihály
 1971 Jegyzetek az etnográfia szemiotikához. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* V–VI: 25–43.
 1977 Bevezetés az etnoszemiotikába. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* X: 45–71.
- HUGHES, H. Stuart
 1958 *Consciousness and Society*. New York, Alfred A. Knopf.
- JANKÓ János
 1902 *A balatonmelléki magyarság néprajza*. Budapest, Kilián Frigyes M. K. Egyetemi Könyvtár Bizománya.
 1904 Az osztyák háztartás kiadásai és bevételei. *Néprajzi Értesítő* 5: 61–67.
- JOÓ Tibor
 1935 Az etnológia újabb irányai. *Magyar Szemle* 23: 352–363.
- KATONA Lajos
 1890 *Ethnographia*. Ethnologia. Folklore. *Ethnographia* I: 69–87.

KOPPERS, P. Wilhelm

1915–1916 Die ethnologische Wirtschaftsforschung. *Anthropos* 10–11: 611–651, 971–1079.

KÓSA László

1989 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

LÁNCZY Gyula

1881 (1977) A faluközösség eredete. Ősi család és tulajdon. In Zsigmond Gábor (szerk.): *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 221–332.

MARÓT Károly

1935 Hagyomány és fejlődés. *Társadalomtudomány* 15: 35–42.

1936 Faj és fejlődés az ethnológiában. *Ethnographia* XLVII: 252–261.

1940 A magyar néprajzkutatás feladatai. *Ethnographia* LI: 273–308.

MÜHLMANN, Wilhelm

1938 *Methodik der Völkerkunde*. Stuttgart, F. Enke Verlag.

ORTUTAY Gyula

1937 *Magyar népismeret*. Budapest, Magyar Szemle Társaság.

1955 The Science of Folklore in Hungary between the Two World Wars. *Acta Ethnographica* 4: 5–89.

PAPP József

1985 A néprajzoktatás története a Budapesti Tudományegyetemen (tanszéktörténeti dokumentumokkal). In Barabás Jenő (szerk.): *Dissertationes Ethnographicae*. 5. (Paládi-Kovács Attila és Papp József közreműködésével). Budapest, 49–97 (+függelék).

PÁPAY Károly

1891 A vogul házasság. In *Hunfalvy Album*. Budapest, Hornyánszky, 133–150.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1971 Braun Soma és néprajzi munkássága. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* V–VI: 136–147.

RÓHEIM Géza

1984 *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

SÁRKÁNY Mihály

1970a Megjegyzések komplex társadalmak szociálintropológiai vizsgálatához. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV: 243–257.

1970a Gazdasági antropológiai irányzatok. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV: 347–356.

- 1973 Kulturális antropológia. Leslie White és „A kultúra fejlődése”. *Szociológiai Füzetek* 5: 5–22.
- 1977 Somló Bódog az ősi társadalom gazdaságáról. *Szociológia* 4: 516–521.
- 1979 Kulturális ökológia – távlatok és korlátok. *Világosság* XX (8–9): 564–569.
- SOLYMOSSY Sándor
- 1926 Az etnológia tárgyköre és módszere. *Ethnographia* XXXVII: 1–19.
- SOMLÓ, Félix (Bódog)
- 1909 *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft.* /Notes et mémoires. Fascicule 8./ Bruxelles – Leipzig – Paris, Institut Solvay de Sociologie.
- SOZAN, Michael
- 1977 *The History of Hungarian Ethnography.* Washington, University Press of America.
- SZÉKÁCS István
- 1984 Róheim Géza, a pszichoanalitikus. In Róheim Géza: *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 643–663.
- TÁLASI István
- 1948 Néprajzi életünk kibontakozása. In Tálasi István: *Néprajzi tanulmányok, írások I.* /Dissertationes Ethnographicae III–IV./ Budapest, ELTE Tárnyi Néprajzi Tanszéke, 1979–1980: 51–74.
- TOPINARD, Paul
- 1881 *Az anthropologia kézikönyve.* (Pethő Gyula és Török Aurél fordításában.) Budapest, Természettudományi Társulat.
- TŐKEI Ferenc
- 1965 *Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- 1971 *A társadalmi formák elméletéhez.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- TŐKEI Ferenc (szerk.)
- 1976 *Őstársadalom és ázsiai termelési mód.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- 1983 *Nomád társadalmak és államalakulatok.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VAJDA László
- 1949 A néprajztudomány kultúrtörténeti iránya és a ‘bécsi iskola’. *Ethnographia* LX: 45–71.
- 1954 A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége. *Ethnographia* LXV: 1–19.
- 1955 Obo-Haufen in Afrika. *Acta Ethnographica* 4: 277–312.
- 1968 *Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen.* Wiesbaden, Harrassowitz.

VÁRKONYI Ágnes, R.

1973 *A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

VEREBÉLYI Kincső

1984 Előszó. In Róheim Géza: *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 7–45.

VOIGT Vilmos

1964 Az epikus néphagyomány strukturális-tipologikus elemzésének lehetőségei. *Ethnographia* LXXV: 36–46.

1972 Egyetemes magyar néprajz? *Szociológia* 1: 528–543.

1978 A kultúra szemiotikája. *MTA I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztályának Közleményei* 30: 281–295.

VOIGT Vilmos – HOPPÁL Mihály

1969 Kultúra és kommunikáció. *Ethnographia* LXXX: 579–591.

ZSIGMOND Gábor

1974 *A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leo (1839–1886).* Budapest, Akadémiai Kiadó.

1977 Somló Bódog és a magyar etnológia. *Szociológia* 4: 508–515.

• ETNOLÓGIAI KUTATÁSOK

Az Etnológiai osztály 1986-ban alakult meg az (akkor még) MTA Néprajzi Kutató Csoportban. Általános etnológiai és Európán kívüli térségek társadalmának és kultúrájának megismerését célzó kutatások azonban korábban is folytak az intézetben, összhangban az alapító okirat feladat-meghatározásával, és azóta sem csupán az Etnológiai osztályra korlátozódnak.

Már az intézet létrejöttekor olyan munkatársakat hívtak meg, akik a magyar néprajz vizsgálatát európai vagy eurázsiai összefüggésben végezték, és akadtak, akiknek kutatói érdeklődése középpontjában nem vagy nem csupán a magyar népi kultúra tanulmányozása állt. Így a Folklor osztály első vezetője, Diószegi Vilmos, aki szibériai terepmunkája révén vált a samanizmus nemzetközileg tekintéllyel bíró képviselőjévé, a kutatások ösztönző szervezőjévé,¹ az *Encyclopaedia Britannica* (Diószegi 1974) szerzőjévé. Korai halála ugyan meggátolta, hogy hatalmas gyűjtött anyagát teljes egészében feldolgozza, ám a hagyatékeként megmaradt archívum nemzetközileg számon tartott anyagegyüttes, amely kutatókat vonzott még Oroszországból is. Diószegi nyomában, főként az őt már szerkesztőként is kíségető Hoppál Mihály (Diószegi – Hoppál [szerk.] 1978) kutatásai révén, a samanizmus az intézet fontos kutatási témája maradt, amelyre még visszatérek.

1969-ben lépett be az intézetbe Bodrogi Tibor, a Néprajzi Múzeum korábbi főigazgatója, aki akkortájt a magyar egyetemes néprajzi kutatások mindenki által elismert irányítója volt. Szerkesztőként és szerzőként munkatársaival összeállította az első, valóban átfogónak mondható általános etnológiai (kulturális antropológiai) fogalomtárat, amely a *Magyar Néprajzi Lexikon* kötetiben található meg. Ugyancsak ő volt a kezdeményezője az etnológia által tanulmányozott törzsi társadalmak teljes körének művészetét átfogó munka megírásának. Ebbe a nagyszabású vállalkozásba, amely több évtizedes kutatásainak összegezését is tartalmazta, magyar munkatársakon kívül német szerzőket is bevont (Bodrogi [szerk.] 1981 [német kiadása: 1982]).

Bodrogi Tibor ténykedésének voltak továbbá ennél messzebb vezető következményei is. Arra ösztönözte munkatársait, hogy lehetőleg mindenki ismerjen meg alaposan valamilyen általános etnológiai iskolát, kísérelje meg kritikusan

¹ Diószegi Vilmos gazdag munkásságából csak a leglényegesebb publikációkat (1968 és 1967), továbbá az általa szerkesztett tanulmánygyűjteményt (Diószegi [ed.] 1967) emelem ki. Diószegi legfontosabb tanulmányai Hoppál Mihály szerkesztésében jelentek meg angol kiadásban (Hoppál [ed.] 1998); szibériai naplóját, leveleit Sántha István tette közzé (Sántha [szerk.] 2002), és ő adott áttekintést Diószegi gyűjteményéről (2003a).

elsajátítani, a lehetőségeiben gondolkodni és ahhoz mérve értékeljen más elméleti törekvéseket. Ennek egyik eredménye volt az akkoriban (1969) a magyar szellemi életet erősen foglalkoztató strukturalizmusról rendezett vitauülés, amelyen rajta kívül Boglár Lajos, Ecsedy Csaba, Werner Hartwig, Hoppál Mihály, Körner Tamás, Sárkány Mihály, Voigt Vilmos tartott előadást (*Népi Kultúra – Népi Társadalom* 1974). Ebből az alkalomból Lévi-Straussnak a rokonsági elemi egységéről kialakított elméletét vette górcső alá (Bodrogi 1974), jóllehet nem ez állt érdeklődésének középpontjában. Őt elsősorban a társadalom és a kultúra evolúciójának kérdésköre foglalkoztatta, de behatóan tanulmányozta a brit strukturális-funkcionalista szerzők műveit is, amelyeket főként rokonságvizsgálataiban hasznosított. Ebben a két irányzatban látta azokat az intellektuális ösztönzőket, amelyeket az angol és az amerikai szociál- és kulturális antropológiából fontos volna beépíteni a magyar néprajzi szemléletmódba. Az evolúció iránti érdeklődéséből született meg monográfiája, a *Lewis Henry Morgan. Egy etnológus evolúciója* címen, amelynek néhány fejezetét tudományok doktori disszertációként 1982-ben védte meg, de csak részletei jelentek meg eddig nyomtatásban (Bodrogi 1982; 1987 és 1991). Emellett súlyt fektetett arra, hogy sorra kiadassa a klasszikus etnológiai szerzők munkáit, akiknek tudománytörténeti eligazításához tanulmányértékű utószavakat írt.²

Munkásságának egy másik vonulatát alkották rokonságvizsgálatai, amelyekről Szilágyi Miklós emlékezik meg ebben a kötetben.³

Mindeközben szüntelenül folytatta korábbi munkahelye, a Néprajzi Múzeum óceániai gyűjteményei anyagának feldolgozását, amelyek Új-Guinea és Melanézia térségében számos részletkérdésben vitték előre a kutatást.⁴

² Többek között: Mead 1970; Malinowski 1971; Frobenius 1981.

³ [Azaz a MTA Néprajzi Kutatóintézete megalapításának 30. évfordulójára kiadott kötetben, ahol S. M. tanulmánya eredetileg napvilágot látott. Lásd Szilágyi Miklós: Társadalomnéprajzi kutatások. In Hoppál Mihály (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete (1967–2007)*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 18–30. A szerkesztő.] Bodrogi Tibor rokonságvizsgálatairól bővebben: Sárkány 1998: 345–352.

⁴ Bodrogi Tibor nagyobb lélegzetű óceániai munkáit, így a számára már a pályája kezdetén nagy nemzetközi elismertséget hozó tanulmányát – az addig kevésbé tárgyalt jelenségkör, egy gyarmatosítás ellenes mozgalom, a melanéziai cargo-kultuszok átfogó bemutatását (1951) –, valamint a Fenichel Sámuel és Bíró Lajos gyűjtésein alapuló, Északkelet-Új-Guinea művészetét tárgyaló munkáit (összegezve Bodrogi 1961) az intézetbe kerülését megelőzően írta, miként indonéziai terepmunkáját is korábban végezte [1964 szeptember – 1965 január, V. G.]. A kutatásokat ugyan folytatta, ám ezekre a témákra már kevesebb energiát fordított. Bodrogi Tibor óceániai kutatásairól kitűnő értékelést írt Vargyas 1998a.

Bodrogi Tibor 1986-ban halt meg, abban az évben, amikor napirenden volt az Etnológiai osztály megalapítása, amelynek első vezetője Bartha Antal történész lett, majd 1988-tól Sárkány Mihály vette át az osztály irányítását.

Bartha Antal személyes okokból, mondhatni véletlenül került az intézetbe 1976-ban, az MTA Történettudományi Intézetéből jött. Szerkesztője és jelentős terjedelemben szerzője volt a *Magyarország története* sorozat első és második kötetének. Nem csupán összefoglalója volt a korábbi történeti kutatásoknak, hanem jelentősen kiegészítette azokat saját felismeréseivel, amelyek széles tájékozottságának voltak köszönhetőek – főként a Szovjetunióban feltárt régészeti leleteket, illetve a szovjet történettudomány eredményeit ismerte alaposan (Bartha 1984).

Sárkány Mihály 1968-tól 1984-ig, majd 1987-től dolgozott az intézetben, munkatársa volt a *Magyar Néprajzi Lexikonnak*, a már említett *Törzsi művészetnek*, elméleti és módszertani érdeklődése mellett szakterületévé a gazdasági antropológia (Sárkány 1974; 1978; 1983a; 1983b; 1998b), Afrika néprajza és a magyar falusi társadalom átalakulása vált (az utóbbiról szintén Szilágyi Miklós emlékezik meg ebben a kötetben)⁵, ennek révén vált részesévé egy európai összehasonlító kutatásnak, amely a falusi közösségek jövőjét vizsgálta az iparosodott társadalmakban a European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences (Vienna Centre) szervezésében (Sárkány 1982; Sárkány – Vágolyi 1982).

Az osztály munkatársa lett még Schmidt Éva, aki az obi-ugorok kutatására specializálódott és 1979 óta dolgozott az intézetben, Veres Péter, aki ugyancsak 1979-ben érkezett a Néprajzi Múzeumból, ahol a magyar őstörténet kutatását végezte széleskörű etnológiai összehasonlító anyagra támaszkodva és érvényesítve a paleobotanikai és paleozoológiai kutatások eredményeit is,⁶ továbbá Vargyas Gábor, aki 1984-ben került át a Néprajzi Múzeumból, ahol az óceániai gyűjteményt kezelte. 1981–1982-ben egy évet töltött Ausztráliában és közben három hónapos terepmunkát végzett Új-Guinea szigetén, amelynek eredményeit az általa alapított *Occasional Papers in Anthropology* sorozatban tette közzé (Vargyas 1986; 1987). Röviddel megalakulása után, 1987-től az osztály munkatársa lett Borsos Balázs, aki még egyetemi hallgatóként végezhetett néprajzi megfigyeléseket Kelet-Afrikában (Borsos – Móga 1998).

Ezt követően 1999-ben gyarapodott az osztály Sántha István érkezésével, majd 2003-ban, amikor Berta Péter és Sz. Kristóf Ildikó ezt az osztályt válasz-

⁵ Lásd a 3. lábjegyzet []-jellel jelölt részét. A szerkesztő.

⁶ Akkori, sok, rövidebb tanulmányban kifejtett felfogásának kitűnő összefoglalását adja kandidátusi disszertációjának 1979-es moszkvai vitájáról írott beszámolója: Veres 1981.

totta az intézet átszervezésekor, Somfai Kara Dávid pedig 2003-ban lépett be az intézetbe fiatal kutatói ösztöndíjjal. Sántha és Somfai mögött már számos közép-ázsiai és szibériai utazás állt. Sz. Kristóf Ildikó történeti antropológiai kutatásokat végzett a boszorkányság, a jog és moralitás, az olvasáskultúra témakörben (például Kristóf 1995; 1998a; Sz. Kristóf 2003), Berta Péter pedig éppen témát váltott annak következtében, hogy egy erdélyi roma csoport hosszantartó vizsgálatába kezdett, és ez a halál kulturális jelentőségével kapcsolatos kutatásai felől (például Berta 2001a; 2001b) más témákra irányította figyelmét.

Az osztály megalakulását követően tisztázni kellett a tudományos célokat, ami elengedhetlenné tette az előzmények felmérését.

Az Európán kívüli térségekre irányuló magyar kutatások ugyanis, bár a magyar néprajz egész volumenéhez mérten kisebb hányadot tettek ki, nemzetközi mércével mérve sem voltak jelentéktelenek. Az a tény, hogy a magyarok őstörténete iránti érdeklődés egymást követő generációk kutatóit Nyugat-Szibériába és Közép-Ázsiába indította, tekintélyes és igen értékes ismeretanyag felhalmozását, egyben az etnológiai, nyelvészeti és történeti (finnugrisztikai és orientalisztikai) kutatások összefonódását eredményezte. Emellett Magyarország, mint az Osztrák–Magyar Monarchia egyik összetevője, egy európai középhatalom egyik tényezője volt, ennek megfelelő érdeklődéssel a világ ügyei iránt. Ebből több következmény adódott. Egyik, hogy a Németország és Oroszország közötti sávban, Bécstől eltekintve, egyetlen város sem rendelkezik a budapesti Néprajzi Múzeuméhoz mérhető, Európán kívüli térségekből származó gyűjteménnyel. Másik, hogy az őstörténeti érdeklődéstől vezérelt kutatásoktól eltekintve nincs a világnak olyan térsége, amelyen a nagy gyarmattartó hatalmakéhoz hasonló folyamatos ismeretszerzési igény lett volna, ami a kutatások erőteljes szórtságát eredményezte. Ez is elegendő volt azonban ahhoz, hogy fenntartsa a világ etnológiai megismerésének, eredeti terepkutatásoknak és az etnológiai elméletek alkotó elsajátításának igényét olyan időszakban is, amikor az ország mérete, teherbíró képessége, politikai helyzete kevés esélyt nyújtott ilyen irányú kutatások végzésére terepen. Kimondottan Európán kívüli érdeklődésű műhely a második világháború után a Néprajzi Múzeum Nemzetközi Osztálya volt, ahonnan azonban az 1970-es években, az állandó etnológiai kiállítás felépítését követően, a vezető munkatársak közül többen a Tőkei Ferenc vezette MTA Orientalisztikai Munkaközösségbe és az MTA Néprajzi Kutatóintézetbe távoztak – az előbbi is felhagyott azonban az etnológiai kutatásokkal az 1990-es években, amikor viszont fiatal munkatársakkal újra megerősödött a Nemzetközi Osztály a Néprajzi Múzeumban. Ugyanakkor az 1980-as évektől kezdve egyre gyarapodtak az esélyek, hogy terepmunkát lehet végezni Európán kívüli területeken. Alkalm nyílt tehát egy korszerű, a brit és az amerikai szociál- és kulturális antropoló-

giában kimunkált módszertannal, elméletek által vezérelt terepmunkákra alapozva megújítani a kutatásokat az új műhelyben (Sárkány 1991).

Első lépésként válogatott bibliográfia készült az osztályon a magyar etnológiai munkásságról, amelynek összeállítását még Bodrogi Tibor kezdeményezte. A munkát Sárkány Mihály és Vargyas Gábor fejezte be, bevonva Kovács Zoltán könyvtárost is (*A magyar etnológia válogatott bibliográfiája* 1991).

Ezt követte azoknak a lehetséges kutatási irányoknak a meghatározása, amelyeket a magyar etnológiai kutatások hagyományai, az osztály összetétele és megnyíló terepkutatási lehetőségek indokoltak. Ezek a következők voltak:

1) Egyetemes néprajzi-antropológiai elméletek és módszerek tanulmányozása, elsajátítása, értékelése.

2) Szibériai és közép-ázsiai kutatások végzése, amelyek

a) hozzájárulhatnak a magyar etnogenezis és népi kultúra megvilágításához az etnológia eszközeivel,

b) a térség társadalmi és kulturális jellemzőinek összehasonlító vizsgálatára vállalkoznak,

c) a mai viszonyok rögzítésével tovább gyarapítják azt a tudásanyagot, amellyel a magyar kutatók továbbra is a nemzetközi tudományosság részesei ezen térségek megismerésében.

3) A samanizmus kutatása.

4) Terepkutatások végzése lehetőségek szerint a világ más térségeiben, és ezek révén hozzájárulás a jelenkorban felmerülő szociál- és kulturális antropológiai kutatási témák kidolgozásához.

5) Az Európán kívüli népekről szerzett ismeretek és az azokból leszűrt megfontolások közvetítése a magyar kutatás és a széles érdeklődők felé.

6) A magyar etnológiai eredmények közzétételének, megismertetésének elősegítése.

Az így körvonalazott – egymáshoz is kapcsolható – célok elérésére OTKA-programokat hajtott végre az osztály, amelyeket felváltva Sárkány Mihály és Vargyas Gábor vezettek (Etnológiai alapkutatások, 1988–1991, OTKA nyilvántartási szám 113, témavezető Sárkány Mihály; Kulturális változás és modernizáció a harmadik világban, 1992–1995, OTKA nyilvántartási szám: 3110/91, témavezető Vargyas Gábor; Etnológiai alapkutatások II. 1995–1998, OTKA nyilvántartási szám T 018201, témavezető Sárkány Mihály; Etnikai folyamatok és konfliktusok a mai világban, 1999–2003, OTKA nyilvántartási szám: T 030581, témavezető Vargyas Gábor).

1) Az 1967–1968-ban az intézetbe került kezdő kutatók körében többen igyekeztek új elméleti fogódzókot találni az etnológiai-antropológiai elméletek körében, és ezekből a törekvésekből hosszútávú, elmélyült érdeklődés fakadt.

Bodrogi Tibor elméleti beállítottságát leginkább Sárkány Mihály osztotta, aki kritikus tanulmányokat írt a brit szociálintropológia alkalmazhatóságának korlátairól, a neoevolucionista elméletekről, a kulturális ökológia távlatairól és korlátairól, a szovjet és az amerikai etnikum- és identitáskutatások szemléleti különbségeiről, Lévi-Strauss történetiszemléletéről, a közösségtanulmányok módszertanáról. Ezek egybegyűjtve 2000-ben jelentek meg (Sárkány 2000a). A társadalmi evolúció értelmezhetőségéről az antropológiában és a szociológiában, illetve az arról való lemondásról pedig Somlai Péterrel írtak közösen nagyobb tanulmányt (Sárkány – Somlai 2004).

A továbbiakban Borsos Balázs volt az, aki az ökológia és az evolúció kérdésköre iránt érdeklődött és a természettudományokban meghonosodott ökológiai szemlélettel szembesítette a kulturális ökológiai elképzeléseket, kísérletet téve azok meghaladására (Borsos 2004).

A nyelvtudomány akkori vezető egyéniségeitől ösztönözve Hoppál Mihály, aki a Folklór osztályon dolgozott, de mindig fenntartotta etnológiai érdeklődését, egy másik irányból, a kommunikáció-elmélet és az etnopszichológia felől gazdagította a néprajzi kutatásokat (például Hoppál 1969; 1983; 1992),⁷ Veres Péter pedig több tanulmányban bizonyította az etnopszichológia alkalmazásának nagy értékét még östörténeti vizsgálatokban is (Veres 1975; 1976).

Az etnikum, a nemzet, az identitás fogalmának problémája, a hozzájuk kötődő teóriák több kutatási programban is felmerültek terepmunkákhoz kötődően. A szovjet–orosz kutatások etnikum-felfogását Veres Péter tárgyalta tanulmányjaiban, majd túllépve rajtuk, az etnikum keretében a kreativitás megoszlásának kérdését vetette fel (Veres 1977; 2000; 2003a). A modernizáció hatását elemezte az etnikai és nemzeti identitás megőrzése szempontjából, valamint az Európai Unióban érvényes nemzetfelfogás jellemzőit fejtette ki Sárkány Mihály (1992; 2000b), a lokális és regionális hagyományok szerepét emelte ki az identitás megőrzésében a globalizálódó világban Hoppál Mihály (2005a).

Az intézet munkatársai nem kerülhették el az 1980-as évek végén Magyarországon éppúgy, mint más közép- és kelet-európai országokban felmerülő vitákat a hagyományos néprajzi szemlélet és a hódító amerikai kulturális antropológia szembesítéséről. Már csak azért sem teheték, mert ebben az intézetben együtt voltak megtalálhatók a más intézményekben egymástól eltávolodó szemléletmódok és az azokhoz kötődő kutatási témák képviselői. Hofer Tamás ezt a szembesítést már jóval korábban elvégezte, mindkét irány értékeit felvonnulva (1968 [magyarul: 2004]). Niedermüller Péter (1989; 1993) választásra ösztönzött, és egy fogalmi rendszerében és módszertanában egységesített

⁷ Hoppál etnopszichológiai elemzései összegyűjtve megtalálhatók Voigt Vilmossal közösen írott kötetükben (Hoppál – Voigt 2003).

szemléletmód mellett tört lándzsát. Niedermüller elgondolásának kritikájára Sárkány Mihály (1990; 2002a) vállalkozott, aki később áttekintést adott néprajz és kulturális antropológia viszonyáról a kelet-közép-európai térségben egy olyan időszak lezárultával, amikor bekövetkezett a kulturális antropológia intézményesülése. A Niedermüller Péter által szorgalmazott interpretatív antropológia lehetőségeit azután Sz. Kristóf Ildikó tette mérlegre általánosságban és konkrét tapasztalatra támaszkodva is (Kristóf 1998b; Sz. Kristóf 2004a).

2/a) A magyar őstörténet kutatói korábbi munkásságukat folytatták. Az intézetben sokan meríthettek Bartha Antal széleskörű műveltségéből és szervezési tapasztalataiból, és ő is kapott impulzusokat elképzelései felülvizsgálatára, így Bodrogi Tibor kritikájának (1985) hatására adta fel a magyar matriarchátusra vonatkozó, a történettudományban többször megfogalmazott és elvetett feltételezést abban a kötetben, amelyben a magyar őstörténetet immár a saját nézeteinek hangsúlyosabb érvényesítésével tekintette át (Bartha 1988: 67). 1995-ig dolgozott az intézetben, az utolsó években az *Őstörténeti lexikon* munkálataiban vett részt.

Veres Péter továbbra is a finnugor őshaza jobban valószínűsíthető meghatározására, valamint a magyar etnogenezis, a vándorlások, az életmód és a képzetek alakulásának magyarázatára törekedett. Megoldása túlmutat a nyelvcsaládok korábban szokásos elkülönítésének időszakán, amikor az Ural déli lejtőin, a Kaszpi-tengertől északkeletre keresi az uráli népek eredetét, és innen indítja útnak azokat, akik azután a finnugor nyelvcsalád képviselői lesznek az Ural mindkét oldalán a tajga övezetben. A népmozgásokat akkor és később is főként ökológiai okokkal magyarázza.⁸ Veres Péter arra is súlyt helyezett, hogy gondolatai hozzáférhetővé váljanak az orosz kutatók számára (például Veres 1991b; 2003b).

A kimondottan őstörténetre specializálódott kutatók mellett azonban az intézet munkatársainak szélesebb köre írt tanulmányokat, amelyek különböző témákban eurázsiai és általános etnológiai anyag bevonásával világították meg a magyar társadalom és kultúra korai állapotát, magyarok és velük érintkező népek viszonyát. Látványos szemléje volt ennek a honfoglalás 1100. évfordulóján rendezett ülés, amelynek egyik szervezője Paládi-Kovács Attila volt, és amelyen az akkori munkatársak közül Égető Melinda, Kisbán Eszter, Kríza Ildikó, Paládi-Kovács Attila, Pócs Éva, Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós, Vargyas Gábor, Veres Péter tartottak előadásokat. A többi előadó közül ugyancsak az intézetben dolgozott hosszabb ideig Andrásfalvy Bertalan, Hofer Tamás, Kósa László, Szabadfalvi József (Kovács – Paládi-Kovács [szerk.] 1997). Paládi-Kovács Attila (2001) a tatár–magyar érintkezés kulturális következményeit is feldolgozta egy későbbi időszakra vonatkozóan.

⁸ Veres Péter sok tanulmányából különösen kiemelendő: 1991a; 1996; 2001a.

2/b) A történeti-összehasonlító kutatások körében már korábban regisztrálható volt Bodrogi Tibor kísérlete, hogy részleteiben kidolgozza a Morgan által felvetett „uráli rokonsági rendszer” kategóriáját (Bodrogi 1977), és ebbe a körbe vonhatók Veres Péter etnopszemiótikai elméleti alapon nyugvó összehasonlító társadalom-szervezeti tanulmányai, amelyekről már megemlékeztünk.

A folklór és a mitológia terén folyt azonban az összehasonlító vizsgálatok zöme az 1980-as évektől kezdve. Ebben két kutatónak volt kiemelkedő szerepe.

Schmidt Éva az észak-szibériai népek vallási jelenségeinek, különösen az obi-ugoroknak mítoszaival és rítusaival foglalkozott az 1970-es, 1980-as években, főként publikált anyagra, de 1982-es osztyák gyűjtésére is támaszkodva (Schmidt 1983). Ez is elegendő volt, hogy megfogalmazza az obi-ugorok mitikus képzeteinek nemzetközileg is figyelmet keltő osztályozását (Schmidt 1987), majd széleskörű összehasonlító irodalom bevonásával kandidátusi disszertációt írt az obi-ugor medvekultuszról. Bebizonyította, hogy a medvekultuszban feltárulkozó asszociációk eltérő eredetűek és különböző világképekbe illeszkednek (Schmidt 1990).

Hoppál Mihály etnopszemiótikai megfontolások és magyar mitológiai témák felől közelítve jutott el az uráli népek vallásának és mitológiájának tanulmányozásához, hogy azután történeti kapcsolatok, kulturális érintkezések felvetéséig jusson el, amelyek az uráli mitológiákat a Közel- és Közép-Kelet magaskultúráival kötik össze (például Hoppál 1975; 1980; 1981; 1987; 2000a). 1985-ben szimpóziumot szervezett Juha Pentikäinennel Budapesten az uráli népek világképének és mitológiájának megtárgyalására (Hoppál – Pentikäinen [eds.] 1989). Ösztönzője, szervezője, továbbá Anna-Leena Siikalával és Vladimir Napolskikh-hal szerkesztője lett az uráli népek mitológiáit bemutató nagy, főként orosz szerzőgárda által írott könyvsorozatnak.⁹

2/c) Schmidt Éva számára új világ kezdődött 1990-ben, amikor Nyugat-Szibériában, Belojarszkijban megalapíthatta az Északi-osztyák Folklór Archivumot. Ettől kezdve haláláig, 2002-ig, évente – egy budapesti hónap kivételével – minden idejét a hantik között töltötte, gyűjtötte a hagyományos kultúra, főként a folklór emlékanyagát, rögzítette videón, magnetofonon, betanított munkatársakat a lejegyzésre, archiválásra azzal a céllal, hogy a hantik etnikus identitásának kulturális fundamentuma megmaradjon. Nyomtatott publikációk helyett videofilmeket szerkesztett. Amit írt, abban a nagy előd, Reguly Antal gyűjtésének értelmezéséhez járult hozzá saját tapasztalatainak felhasználásával (Schmidt 2001). Hatalmas anyagát őrzi az általa létesített archívum – és másolatban az MTA Nyelvtudományi Intézete. Munkájának kiterjedtségéről vallanak

⁹ Eddig megjelent angolul: Hoppál – Napolskikh – Siikala (eds.) 2003 és 2006. Csak oroszul jelent meg: Hoppál – Napolskikh – Siikala (szerk.) 2001 és 2004.

beszámolóí és tervei, amelyek egy remélhetőleg gyarapodó Schmidt Éva Könyvtár 1. köteteként jelentek meg (Schmidt 2005). Az őt követő generáció tagjainak ugyancsak alkalma volt hosszabb terepmunkák végzésére.

Sántha István, aki először 1989-ben járt Szibériában, már több éves terepmunkát végzett burját mongolok és evenkik között. Ezekből a kutatásokból született disszertációja, amelyben a nyugati burjátok társadalomszervezetét dolgozta fel. Egy részletét közölte a burjátok és evenkik kapcsolatára vonatkozóan (Sántha 2004; 2005). Evenki anyagát pedig egy a vadásztársadalmak összehasonlító vizsgálatát célzó – egy afrikai kutatóval közösen írott – tanulmányban hasznosította (Diallo – Sántha 2005).

Somfai Kara Dávid 1993-ban és 1994-ben járt Közép-Ázsiában először kirgizek és kazakok között, azóta többször is, majd Szibériában, Mongóliában. Elsősorban a nyelv, a zene, a folklór foglalkoztatta, idővel figyelme kiterjedt a szövegekből feltárulkozó történeti tudatra, a mentalitás különböző összetevőire (Somfai Kara 2002; 2004).

3) Hoppál Mihály eredeti anyaggyűjtésen alapuló kutatásait a samanizmus jelenségkörében folytatta. Számos terepen volt alkalma néhány hetes-hónapos gyűjtő utakon megfigyeléseket tenni, szöveget gyűjteni, filmet forgatni kirgizek (1975), burjátok (1986 és 1997), jakutok (1992, 2000), tuvák (1996) között, Dél-Koreában (1991, 1994, 1998), Kínában (Mandzsúriában, Belső-Mongóliában, Xinjiangban, Yunnanban, 1991, 1995, 2000, 2003), Japánban (1997) ainuk között. Utazásai eredményeként jelentősen gazdagította a Diószegi Vilmos által alapított archívumot, amely Sámán Archívum néven az intézet külön részlegévé nőtt. Számos tanulmányban és könyvben írta le tapasztalatait, amelyek azt bizonyították, hogy a samanizmus világképe és gyógyító gyakorlata nem egyszerűen hagyomány, hanem élő valóság az általa tanulmányozott népek körében és segít a mai gondok leküzdésében.¹⁰ Közlései révén Hoppál Mihály a samanizmus elismert nemzetközi szaktekintélyévé és kutatásának még Diószegi Vilmosnál is energikusabb szervezőjévé vált.¹¹

A samanizmus vizsgálatába azután más terepeken kutatók is bekapcsolódtak. Vargyas Gábor alább részletezett vietnami brú kutatásának egyik vonula-

¹⁰ Hoppál Mihály igen sok publikációjának felsorolására itt nincs terünk. Összegező művei: 1994 (japán kiadása 1998-ban, kínai kiadása 2002-ben jelent meg) és 2005b. (Ezt megelőzték a samanizmusról németül, észtül, finnül írott áttekintései, például Hoppál 2002).

¹¹ Hoppál (szerk.) 1984; Hoppál – Sadovsky 1989; Hoppál et al. (eds.) 1993. 1993-tól Molnár Ádám társszerkesztővel adja ki Hoppál Mihály a *Shaman*, alcíme *Journal of the International Society for Shamanistic Research* folyóiratot, amelynek 12 évfolyama jelent meg.

tát éppen a samanizmust tárgyaló tanulmányok képezik.¹² Somfai Kara Dávid a dél-szibériai törökök révülési eszközeiről írt áttekintést, és leírta egy kazah sámán tudásanyagát (Somfai Kara 1998; Somfai Kara – Kun Kovács – Sipos 2006). Mind ő, mind Sántha István közzétettek anyagot Diószegi Vilmos archívumából (Sántha 2003b; Somfai Kara 2003). Mindhármuk további tanulmányai megtalálhatók abban a Hoppál Mihály és munkatársai által szerkesztett kötetben, amely magyar szerzők, köztük a szerkesztő tereptapasztalatai alapján ad képet a világ samanizmusáról (Hoppál – Szathmári – Takács [szerk.] 2005).

A témakör kutatásának folytonosságát serkenti az a kettősség, amely a mai kutatásokban megfigyelhető. Egyfelől a pontosítás igénye. Így vita tárgya a samanizmus jellegzetes jegyeinek előfordulása a magyar néphitben: tipológiai besorolásuk, eredetük magyarázata. Az, hogy keleti hozadékot képviselnek, vagy Európában másutt is megtalálható hiedelemkör összetevői (Pócs 1997: 17–23, 175). Másfelől a mai kulturális antropológiában nagy a hajlandóság arra, hogy az eurázsiai samanizmust más térségek hasonló jelenségeivel funkcionálisan egybemossák. Mindez aláhúzza annak a fontosságát, hogy az intézetben a kutatást különböző tapasztalatokkal rendelkező kutatók vihetik tovább.

4) Egyéb terepkutatások az egyéni ambíciók és a felmerülő lehetőségek szerint adódtak. A távoli társadalmak vizsgálatának jelentősége azonban túlmutat a személyes érdeklődésen, sőt az egyes társadalmak megismerésén.

A magyar nép őstörténetével összefüggésben felmerült térségekben folyó kutatások céljaira ugyanis erős hatást gyakorolnak a megelőző generációk teljesítményei, érdeklődési irányai. Ennek jótékony hatása – mint arra utaltam – az ismeretek egymásra épülése, ám a kialakult paradigmából kilépni is nehéz. Más térségekben a magyar kutatót kevéssé fékezik hasonló korlátok, könnyebben követi a világi vezető antropológiai iskoláinak a mai körülmények között érvényes témaválasztásait, kutatási stratégiáit. Ezek az eltérések, természetesen, nem végletesek – akadnak áthidaló teljesítmények –, de észlelhetőek. Idővel, visszacsatolásként azután termékenyítően hatnak a magyar kutatásban is.

A távolabbi térségben végzett terepmunkák közül Vargyas Gábor vietnami kutatása a legkiemelkedőbb. Még Bodrogi Tibor kötötte meg az együttműködést a Vietnami Tudományos Akadémián, amely lehetővé tette Vargyas Gábor számára terepmunka végzését. Ennek helyszíne végül Közép-Vietnam lett, ahol a brúk között töltött 18 hónapot 1985 és 1989 között, majd 1996-ban még egy hónapot a laoszi brúknál. Kutatásának rendkívüli jelentőséget adott, hogy az 1960-as évek elejétől kezdve nem akadt külföldi, aki Vietnam-

¹² Vargyas 1993; Vargyas (Numéro coordonné par) 1994, ebben saját tanulmánya: Vargyas 1994. Vargyas Gábor további brú sámánizmus tanulmányai: 2002a; 2004.

ban terepmunkát végzett volna, a kutatási eredmények közlését ezért fokozott várakozás előzte meg. Ráadásul olyan nép körében élt, ahol a nyilvánvaló állami jelenlét ellenére a hagyományos gondolkodás és mindennapi gyakorlat számos eleme még összefüggéseiben tanulmányozható volt egy olyan hosszú terepmunka során, amelyre Bíró Lajos új-guineai éveit óta nem volt példa a magyar etnológiában. A kutatás ennek megfelelően igen gazdag eredménnyel járt, ami a feldolgozásnak ebben a fázisában is megállapítható.

Vargyas Gábornak emellett alkalma volt rövidebb tanulmányutakat tenni a Kongói Köztársaságban 1987-ben, Dél-Koreában 1991-ben, Indonéziában (Irian Jayában) 1993-ban, Kínában, Yunnan tartományban 1999-ben, ahol két hónapot töltött és a Néprajzi Múzeumot gyűjteménnyel gazdagította (Vargyas – Wilhelm [összeáll.] 2000).

Sárkány Mihálynak 1987-től nyílt módja afrikai terepmunkák végzésére. A Teleki Sámuel 100 évvel korábbi útját végigkövető, sőt azon túl is vizsgálódó Magyar Tudományos Afrika Expedíció tagjaként 1987–1988-ban Kelet-Afrikában töltött hat hónapot, társadalmak sokaságát, a kulturális sokszínűség képviselőit láthatta Tanzániában, Kenyában, Ruandában, Burundiban és a Kongói Demokratikus Köztársaságban, és az expedíció jelentős tárgy gyűjteményt hozott a Néprajzi Múzeumnak. 1993-ban és 1995-ben összesen négy hónapig Kenyában kutatót, ahol elsősorban kistermelők kávétermesztését tanulmányozta egy kikuju faluban az Institut Français de Recherche en Afrique Noire (Nairobi) és a Coffee Research Institute (Ruiru) kutatási programjának keretében, de más jelenségekre is alkalma volt figyelni.

Veres Péter a Kaukázusban adige, örmény, cserkesz, jazig falvakban végzett terepmunkát őstörténeti kutatásai kiegészítéseként.

Váratlanul merült fel amerikai terepkutatás lehetősége Sz. Kristóf Ildikó számára 2001-ben, utána 2004-ben, amikor először három, másodszer hét hónapot tölthetett az Egyesült Államokban. Ideje nagy részében Lawrence-ben, Kansas Államban tartózkodott, de 2001-ben a Délnyugaton, 2004-ben Északnyugaton járt terepen.

A kutatók egy részének összecsengő témája az etnikai viszonyok alakulása volt. Vargyas Gábor megírta a brúk etnikai történetét, amely legalább annyira a brúkról való vélekedések, mint e népcsoport saját története. Ez utóbbit színezte, hogy a brúk nem voltak képesek ellenállni a területüket bekebelezni szándékozónak, azaz etnikus identitásuknak nem volt formális politikai szervezete (Vargyas 2000a; Vargyas 2002b).

Veres Péter a Kaukázusban az etnikai konfliktusok szélsőséges példáival találkozott, és az örmény-azeri konfliktusról írt terjedelmes tanulmányt (Veres 2001b).

Sárkány Mihálynak alkalma volt tapasztalni, hogy az Afrika legkisebb népének tartott elmolók – dacára nyelvük szamburura cserélésének – hogyan nyerik vissza a szomszédokkal szemben is vállalható azonosságtudatukat a közigazgatási és anyagi biztonság növekedésével (Sárkány 2001a). Utóbbiban szerepet játszott a turizmus, amelynek hatását Kristóf Ildikónak is lehetősége volt tanulmányozni pueblo indiánok között (Sz. Kristóf 2004b), hozzájárulva a turizmus antropológiája tárgykör szélesítéséhez a módszertani tanulságok levonása mellett.

Ezek a terepkutatások közrejátszottak abban, hogy többen is indíttatást éreztek az etnikus és nemzeti identitás elméleti problémáinak újragondolására, mint arról már szó esett az 1) pontban, ideértve a népirtás jelenségét is (Veres 2002).

Vargyas Gábor brú kutatásaiban az etnikum körülhatárolása azonban csak az első lépés volt. Együttlakva egy családdal egy apró faluban alkalma nyílt az életrend egészét áttekinteni, megismerni a rendező szemléleti kategóriákat, a válás irányító szerepét, amelyről tanulmányok sorában számolt be, többek között a már hivatkozott samanizmus tanulmányokban.¹³ Mint a megjelenési helyekből kitetszik, ezek a tanulmányok jól illeszkedtek a kortárs, elsősorban francia etnológiai érdeklődésbe, ugyanakkor gazdagították azokat a jórészt magyar kutatásokat összegező konferenciaköteteket, amelyeket Pócs Éva energiája integrált kutatási folyamattá (Pócs [szerk.] 1998–2004).

Sárkány Mihályt, többek között, az foglalkoztatta, hogy a kulturális beidegződések, hagyományos képzetek, vélekedések hogyan élnek tovább a változó világban (Sárkány 1997; 1998c; 1999), segítve konfliktusok megoldását (Sárkány 2006) – akár még azokat is, amelyeket a magántulajdon bevezetése keltett (Sárkány 2001b)¹⁴ –, vagy gátolva az áhított modernizációt (Sárkány 2000–2001).

Az osztály munkatársai végeztek azonban terepmunkát közelebbi tájon is. Sárkány Mihály, Vargyas Gábor moldvai csángóknál (Vargyas 2006), Berta Péter erdélyi romák körében kutatott.

Berta Péter 1999-ben megkezdett és 2004-ig tartó állomásozó terepmunkájának eredményei sorra látnak napvilágot. Elemző leírásaiból nem csupán a vizsgált közösségnek a nemi szerepekről vallott felfogása ismerhető meg, hanem azok a kulturális antropológiai elméleti felvetések is, amelyekre a választott közösség szemszögéből igyekszik feleletet adni (Berta 2004; 2005).

5) A dolog természeténél fogva minden magyarul megjelent, eddig tárgyalt kutatási eredmény egyben informálja a magyar kutatást és az érdeklő-

¹³ Különösen Vargyas Gábor következő tanulmányaira gondolunk: 1990; 1996a (ugyanaz angolul: 1996b [valamint spanyolul, arabul, kínaiul, és hindiül]); 1998b; 1999; 2001a; 2001b; 2001c; 2002b; 2002c; 2003.

¹⁴ Ugyanez terjedelmesebben: Sárkány 2002.

dők szélesebb körét. Ezenfelül Sárkány Mihály 1973 óta, Vargyas Gábor 1992 óta, Borsos Balázs és Sz. Kristóf Ildikó 1993 óta, Somfai Kara Dávid 1999 óta rendszeresen oktat egyetemen, Sántha István és Veres Péter is tette már alkalmissal, azaz ismeretek továbbadására számos lehetőségük van. Valamennyien számos ismeretterjesztő írást közöltek, televíziók és rádiók gyakorta meghívott vendégei.

Az ilyen irányú tevékenység részletezése helyett figyelmet érdemel, hogy az intézet munkatársai milyen sok kiadvány magyarra átültetésében működtek közre szerkesztőként, fordítóként,¹⁵ lektorként.

Különösen kiemelendő néhány nagyobb munka, amely az intézet több munkatársának közös erőfeszítésével jelent meg. Ilyen volt a két kötetes, oroszról fordított *Mitológiai enciklopédia* (Budapest, 1988, Gondolat Könyvkiadó), amelyet Hoppál Mihály szerkesztett, és akinek az intézetből segítségére volt különböző formákban Bodrogi Tibor, Istvánovits Márton, Pócs Éva, Sárkány Mihály, Schmidt Éva, Szemerkenyi Ágnes, Vargyas Gábor, Veres Péter. Ilyen volt az intézettel is kapcsolatban álló Michael Stewart *Daltestvérek* (Budapest, 1993, T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány) kötete, az első igazi szociálandropológiai monográfia egy magyarországi roma közösségről, amelynek négy fordítójából Szarvas Zsuzsa és Vargyas Gábor, valamint a fordításokat összefésülő lektor, Sárkány Mihály az intézet munkatársa volt; továbbá az antropológiai elméleteket megismertető forráskiadvány, a Paul Bohannon és Mark Glazer által összeállított *Mérföldkövek a kulturális antropológiában* (Budapest, 1997. Panem, 2. javított kiadás 2006), amelynek

¹⁵ Minthogy a szerkesztések a kötet bibliográfiájában megtalálhatók, csak néhány terjedelmesebb fordítás adatai találhatók itt:

Sárkány Mihály fordításai: Polányi Károly: *Dahomey és a rabszolgakereskedelem*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1972; White, Leslie A.: *A kultúra fejlődése*. Budapest, 1973. (*Szociológiai füzetek* 5.); Service, Elman R.: Vadászok. In Service, Elman R. – Marshall Sahlins – Eric R. Wolf: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1973: 1–133; Boas, Franz: *Népek, nyelvek, kultúrák*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1975: 235–267; Graham, Clark: *A világ őstörténete*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1975; Kelemen Pál: *Régi amerikai művészet*. Budapest, Corvina Kiadó, 1981; Maine, Henry Sumner: *Az ősi jog*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1988. (2. kiadás 1997.)

Vargyas Gábor fordításai: *A tuói főnök. Mítoszok és mesék Új-Kaledóniából*. („Népek meséi”) Budapest, Európa Kiadó, 1979. (Válogatás, utószó, jegyzetek ugyancsak Vargyas Gábor.); Elkin, A. P.: *Ausztrália őslakói*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1986; Mauss, Marcel: A mágia általános elméletének vázlata. In Mauss, M.: *Szociológia és antropológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000: 51–191; Hertz, R.: A halál mint kollektív képzet. In Berta P. (szerk.): *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből* I. Budapest, Janus – Osiris Kiadó, 2001: 11–79.

magyar kiadását Sárkány Mihály szerkesztette, és az intézetből a fordítók között találjuk Borsos Balázst, Sz. Kristóf Ildikót, Vargyas Gábort.

6) A magyar etnológiai eredmények közzétételének elősegítésére az intézet két etnológiai sorozatot indított el: az *Occasional Papers in Anthropology*t, amelyet Vargyas Gábor alapított 1986-ban az eredmények idegen nyelvű, és a *Magyar etnológiát*, amelyet Sárkány Mihály és Vargyas Gábor alapított 1995-ben a magyar nyelvű publikációk számára. Azóta sokat változott a helyzet, legalábbis a magyarul publikálás esélyei megnöttek. Jelenleg Sárkány Mihály az Osiris Kiadó Antropológiai Könyvtárának, Vargyas Gábor a L'Harmattan Kiadó Kultúrák keresztútján sorozatának szerkesztője, és főként az utóbbi kiadóval való együttműködés részben tehermentesíti az intézetet saját kiadványok előállításától.

A nemzetközi megismertetést nagy mértékben segítik a külföldi kutatóhelyekkel együttesen végzett kutatások.

Az Etnológiai osztály több közös kutatási programot hajtott végre a Laboratoire d'Ethnologie et de Sociologie Comparative (Nanterre) CNRS kutatóhellyel (1996–1997, 2000–2001). 2002–2004 között az osztály minden tagja részt vett az intézetben Sárkány Mihály által összefogott, brüsszeli finanszírozású és a berlini Max Planck Institut für Wissenschaftsgeschichte által koordinált European Cultural Heritage Online (ECHO) kutatási programban, amelyben közvetlen partner az „Európai örökség nem-európai összetevői” alprogramját irányító Maurice Godelier volt. Az eredmények interneten olvashatók.¹⁶

2003-ban Chris Hann a cseh Peter Skalník és Sárkány Mihály közreműködésével szervezett konferenciát a kelet-közép-európai országok néprajzáról a szocializmus időszakában, ami alkalom volt a közelmúlt etnológiai munkásságának bemutatására a magyar néprajz egész érdeklődési körén belül (Sárkány 2005).

2005-től a Lengyel Tudományos Akadémia Régészeti és Etnológiai osztályával bonyolít le közös kutatási programot az Etnológiai osztály a két ország Európán kívüli kutatásai történeti alakulásának összevetésére.

Mindegyik említett együttműködési programban szükség volt tudománytörténeti információk adására.

Az 1970-es években Zsigmond Gábor mélyedt el a magyar egyetemes néprajz tudománytörténetében, Beöthy Leó munkásságának feldolgozásával jó indítást adva. Zsigmond Lánczy Gyula és Somló Bódog fontos írásait

¹⁶ www.necp.net. Itt megtalálható az evenki társadalom és kultúra bemutatása, amelyhez Sántha István készített 165 oldalas dokumentumot, valamint a program keretében 2004-ben Budapesten a Néprajzi Múzeummal közösen rendezett konferencia valamennyi előadása.

is közzétette (Zsigmond 1974; Zsigmond [vál., szerk., bev.] 1977). Ösztönzésére Sárkány Mihály is külön tanulmányban fogalmazta meg véleményét Somló Bódog gazdasági antropológiai munkájának értékéről (Sárkány 1977). Zsigmond távozásával azonban ez a kutatási irány megszakadt. Tudománytörténeti kutatás ugyan folyt az osztályon, ám mondhatni, mellékesen vagy valamilyen más, közvetlen feladat függvényében.

A *Magyar etnológia* sorozat, szimbolikusan, Hunfalvy János 1876–1877-ben tartott egyetemes néprajzi előadásai közzétételével indult (Hunfalvy 1995). Borsos Balázs monográfiát írt Teleki Sámuel 1886–1888-as expedíciójáról tudománytörténeti értékelést is adva, s azóta is több tanulmányban foglalkozott a Teleki-expedíció fényképeinek jelentőségével (Borsos 1998; 2005; 2006). Vargyas Gábor több tanulmányban dolgozta fel a magyar Óceánia-kutatás különböző vonatkozásait (Vargyas 1992; 2000b). Közreműködött Bandat Horst új-guineai kutatásainak közzétételében (Hála – Vargyas [eds.] 1992). Hoppál Mihályt a finnugor népek vallása és mitológia kutatásának történetében főként Munkácsi Bernát foglalkoztatja (Hoppál 2000b).

A közelmúlt kutatóival kapcsolatos publikációk megtalálhatók ennek az áttekintésnek a jegyzeteiben.

Mégis azt mondhatjuk, hogy a magyar etnológia történetének alapos feltárása még előttünk áll, és nem utolsó sorban a nemzetközi érdeklődés az, amely immár az osztály újabb, halaszthatatlan kutatási feladatává teszi.

IRODALOM

A MAGYAR ETNOLÓGIA VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

- 1991 *A magyar etnológia válogatott bibliográfiája / Ethnology in Hungary. A Selected Bibliography.* /Occasional Papers in Anthropology 3./ Bodrogi Tibor hagyatékának felhasználásával összeállította Kovács Zoltán, Sárkány Mihály, Vargyas Gábor. Előszó: Sárkány Mihály, Vargyas Gábor. Budapest, Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences, xi+171.

BARTHA Antal

- 1984 A magyar nép őstörténete. In Székely György (főszerk.): Bartha Antal (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig* 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1: 375–574.
- 1988 *A magyar nép őstörténete.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BERTA Péter

- 2001a Halálkép, hatalom, normativitás. A magyar paraszti halálkép evilá-

- gi normatív jellegéről. In Berta Péter (szerk.): *Halál és kultúra*. Budapest, Janus – Osiris Kiadó, 117–142.
- 2001b A halál előjeleinek funkciói Csíkkarcfalva és Csíkjenőfalva paraszti közösségeinek halálközi rítusaiban. In Pócs Éva (szerk.): *Sors – Áldozat – Divináció*. Budapest, Janus – Osiris Kiadó, 244–293.
- 2004 „Bolond vagy Jankó? Leányka kell neked?!” Nemek közötti státuskülönbség, patrilinearitás és apatársi szövetség egy erdélyi roma közösségben. Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig II*. Budapest, L’Harmattan Kiadó, 9–37.
- 2005 A társadalmi nemek közötti státuskülönbség ideológiája egy erdélyi roma (Gábor) közösségben. *Népi Kultúra – Népi Társadalom XX*: 71–155.

BODROGI Tibor

- 1951 Colonization and Religious Movements in Melanesia. *Acta Ethnographica* 2: 259–292.
- 1961 *Art in North-east New Guinea*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1974 Társadalmi struktúra és strukturalizmus. *Népi Kultúra – Népi Társadalom IV*: 307–322.
- 1977 A magyar és az „uráli rokonsági rendszer” viszonyának kérdéséhez. *Népi Kultúra – Népi Társadalom X*: 9–33.
- 1982 Morgan száz éve. *MTA I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztályának Közleményei XXXIII*: 73–96.
- 1985 Magyar matriarchátus? *Ethnographia* XCVI: 461–492.
- 1987 Morgantól Godelier-ig: A rokonság kutatása. *Népi Kultúra – Népi Társadalom XIV*: 7–48.
- 1991 Az Ancient Society előzményei. *Népi Kultúra – Népi Társadalom XVI*: 9–63.

BODROGI Tibor (szerk.)

- 1981 *Törzsi művészet I–II*. Budapest, Corvina Kiadó. (Német kiadása: *Stammeskunst I–II*. Budapest, Corvina Kiadó, 1982.)

BORSOS Balázs

- 1998 *Szafari a pále, pále*. /Magyar etnológia 3./ Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2004 *Elefánt a hídon*. Budapest, L’Harmattan Kiadó.
- 2005 Photos of the Teleki Expedition and the emergence of photography in African field studies. *Volkskunde in Rheinland-Pfalz*, 19 (2): 113–135.
- 2006 Tájképek, életképek, néprajzi dokumentumok. A Teleki-expedíció fényképeiről. In Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy Ist-

ván (szerk.): *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. Pécs, Publikon Könyvek – ELTE BTK, Afrikanisztikai Oktatási Program, 330–338.

BORSOS Balázs – MÓGA János

1998 *Matatuháton Afrikában*. Budapest, Osiris Kiadó.

DIALLO, Yousouf – SÁNTHA, István

2005 Rituals, forms of behaviour and solidarity: A reflection on hunters' groups in West Africa and South Siberia. In *Max Planck Institute for Social Anthropology Report 2004–2005*. Halle, Max Planck Institute for Social Anthropology, 61–75.

DIÓSZEGI Vilmos

1967 *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1968 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Reprint: 1998)

DIÓSZEGI Vilmos (ed.)

1968 *Popular Beliefs and Folklore Traditions in Siberia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1974 Shamanism. In *Encyclopaedia Britannica*. (15. kiadás) 16. kötet: 638–641.

DIÓSZEGI, Vilmos – HOPPÁL, Mihály (eds.)

1978 *Shamanism in Siberia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FROBENIUS, Leo

1981 *Afrikai kultúrák*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

HÁLA, József – GÁBOR Vargyas (eds.)

1992 *Horst von Bandat. A Hungarian Geologist in Western New Guinea. /Occasional Papers in Anthropology 4./* Budapest, Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences and Hungarian Geological Survey.

HOFER, Tamás

1968 Anthropologists and native ethnographers in Central European villages: Comparative notes on the professional personality of two disciplines. *Current Anthropology* 9: 311–315.

2004 Amerikai antropológusok és hazai néprajzkutatók közép-európai falvakban. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén – Varsánytól Rititiig* I. Budapest, L'Harmattan, 65–79.

HOPPÁL Mihály

1969 Kultúra és kommunikáció. *Ethnographia* LXXX: 579–591.

- 1975 A mitológia mint jelrendszer. In Szépe György – Szerdahelyi István – Voigt Vilmos (szerk.): *Jel és közösség*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 163–181.
- 1980 *Ipolyi Arnold*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1981 A Toldi mitológiai háttere. *Új Írás* 21 (11): 68–101.
- 1983 Jelrendszerek a népművészetben. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIII: 275–297.
- 1987 Finno-Ugric Religions: History of Study. In Eliade, Mircea (ed. in chief): *The Encyclopaedia of Religion* V. New York, Macmillan, 335–340.
- 1992 *Etnoszemiotika*. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék.
- 1994 *Sámánok, lelkek és jelképek*. Budapest, Helikon Kiadó.
- 2000a *Studies on Mythology and Uralic Shamanism*. /Ethnologica Uralica 4./ Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 2000b Hungarian contribution to the study of Mansi mythology. Life and work of Bernát Munkácsi (1860–1937). In *Studies on Mythology and Uralic Shamanism*. /Ethnologica Uralica 4./ Budapest, Akadémiai Kiadó, 103–111.
- 2002 *Das Buch der Schamanen: Europa und Asien*. Berlin, Ullstein.
- 2005a Etnopolitika és nemzettudat. In Tamás Pál – Erőss Gábor – Tibori Tímea (szerk.): *Nemzetfelfogások. Kisebbség – többség*. Budapest, Új Mandátum Kiadó – MTA Szociológiai Kutatóintézet, 71–76.
- 2005b *Sámánok Euráziában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOPPÁL Mihály (ed.)
- 1984 *Shamanism in Eurasia* I–II. Göttingen, Herodot.
- 1998 *Shamanism. Selected Writings of Vilmos Diószegi*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOPPÁL, Mihály et al. (eds.)
- 1993 *Shamans and Cultures*. /ISTOR Books 5./ Budapest – Los Angeles, Akadémiai Kiadó – International Society for Trans-Oceanic Research.
- HOPPÁL, Mihály – NAPOLSKIKH, Vladimir – SIIKALA, Anna-Leena (eds.)
- 2001 *Mifologija mansi. Entsiklopedija ural'skih mifologij*. II. Novosibirsk, Institut Arheologii I Etnografii Sibirszkogo otdelenija Rossijskij Akademii Nauk.
- 2003 *Komi Mythology*. /Encyclopaedia of Uralic Mythologies 1./ Budapest – Helsinki, Akadémiai Kiadó – Finnish Literary Society.
- 2004 *Mifologija sel'kupov. Entsiklopedija ural'skih mifologij*. IV. Tomsk, Izdatel'stvo Tomskogo universiteta.

- 2006 *Khanty Mythology. /Encyclopaedia of Uralic Mythologies 2./* Budapest – Helsinki, Akadémiai Kiadó – Finnish Literary Society.
- HOPPÁL, Mihály – PENTIKÄINEN, Juha (eds.)
1989 *Uralic Mythology and Folklore.* Budapest – Helsinki, Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Sciences – Finnish Literary Society.
- HOPPÁL, Mihály – SADOVSKY, Otto von (eds.)
1989 *Shamanism: Past and Present. /ISTOR Books 1–2./* Budapest – Los Angeles, MTA Néprajzi Kutatóintézet – International Society for Trans-Oceanic Research.
- HOPPÁL Mihály – SZATHMÁRI Botond – TAKÁCS András (szerk.)
2005 *Sámánok és kultúrák.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- HOPPÁL Mihály – VOIGT Vilmos
2003 *Ethnosemiotics © Hungary.* Budapest, European Folklore Institute.
- HUNFALVY János
1995 *Egyetemes néprajz. /Magyar etnológia 1./* Kéziratos litográfiából kiadja + szerkesztés, + előszó, + jegyzetek Sárkány Mihály és Vargyas Gábor. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- KOVÁCS László – PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)
1997 *Honfoglalás és néprajz. /A Honfoglalásról sok szemmel IV./* Budapest, Balassi Kiadó.
- KRISTÓF Ildikó
1995 „Istenes könyvek – ördögi könyvek.” Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVIII: 67–104.
1998a „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”: A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen, Ethnica Kiadó.
1998b Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól. *Tabula* 1: 60–84.
- KRISTÓF Ildikó Sz.
2003 A gulyások, a szentek és a bor. Egy 18. század végi istenkáromlás „sűrű” története. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XXI: 165–194.
2004a Kulturális KRESZ az amerikai Délnyugaton, avagy hogyan legyünk „holisztikusak” manapság? In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén – Varsánytól Rititiig* I. Budapest, L’Harmattan Kiadó, 97–108.
2004b ‘Welcome to Old Oraibi! No Pictures.’ Etiquettes for Tourists in the American Southwest in 2001. In Cseri, Miklós – Zol-

tán Fejős – Zsuzsa Szarvas (szerk.): *Touristic Construction and Consumption of Culture(s)*. Papers of the 8th Finnish-Hungarian Ethnological Symposium, Lakitelek, Hungary, August 25–31, 2003. Budapest – Szentendre, 73–84.

MALINOWSKI, Bronislaw

1971 *Baloma*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

MEAD, Margaret

1970 *Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

NÉPI KULTÚRA – NÉPI TÁRSADALOM

1974 [Vitaülés az antropológiai strukturalizmus néhány kérdéséről]. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV: 287–389.

NIEDERMÜLLER Péter

1989 A néprajztudomány válaszútjai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái. *BUKSZ* 1 (december): 79–84.

1993 Empirikus kultúrakutatás avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában. In Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.): *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon*. /KVAT Füzetek 1./ Miskolc, 27–84.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2001 Magyarok és tatárok (16–19. század). *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XX: 149–208.

PÓCS Éva

1997 *Élők és holtak, látók és boszorkányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

PÓCS Éva (szerk.)

1998–2004 *Tanulmányok a transzcendensről* I–IV. Budapest, Balassi Kiadó.

SÁNTHA István

2003a The Siberian journeys and legacy of Vilmos Diószegi. *Acta Ethnographica* 46: 313–325.

2003b Hangalov gyűjtőfüzeteiből. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XXI: 273–300.

2004 Társadalmi kötések a tajga és a füvespuszta határvidékén. Burját-evenki interetnikus kapcsolatrendszer a Bajkál nyugati partvidékén. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig* II. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 385–408.

2005 Somewhere in Between: Social ties on the borderland between Taiga and Steppe to the West of the Lake Baikal. In Kasten, Erich (ed.) *Rebuilding Identities*. Berlin, Reimer, 173–197.

SÁNTHA István (szerk.)

2002 *Halkuló sámándobok* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

SÁRKÁNY Mihály

1974 Gazdasági antropológiai irányzatok. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV: 347–356;

1977 Somló Bódog az ősi társadalom gazdaságáról. *Szociológia* 4: 516–521.

1978 *A gazdálkodás etnográfija és a gazdasági antropológia.* /Dissertationes Ethnographicae II./ Budapest, ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszéke, 18–30.

1982 Comparative Use of Social Anthropological and Sociological Community Studies. In Mendras, Henri – Ioan Mihailescu (eds.): *Theories and Methods in Rural Community Studies.* Oxford, Pergamon Press, 157–168.

1983a A törzsi társadalmak gazdasága. *Magyar Filozófiai Szemle* 5: 738–748.

1983b Termelési eszközök tulajdona a fekete-afrikai pásztortársadalmakban. In Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 167–187.

1990 Vágyak és választások. Újabb észrevételek Niedermüller Péter „A néprajztudomány válaszútjai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái” című írásához. *BUKSZ* 2: 288–294.

1991 Elméletek és korszerűség a magyar etnológiában. In Balázs Géza (szerk.): *Magyar néphagyomány – európai néphagyomány.* Budapest – Debrecen, Magyar Néprajzi Társaság – Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 111–120.

1992 Modernization, cultural pluralism and identity. *Prospects* 22 (1): 21–30.

1997 A mámorító muratina. In Kuti Klára (szerk.): *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 211–222.

1998a Bodrogi Tibor, a rokonság kutatója. *Ethnographia* 109: 345–352.

1998b *A közösségek közötti csere.* /Magyar etnológia 2./ Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

1998c Egy tua kerámia. *Africana Hungarica* I: 39–46.

1999 „Igaz” történetek kikuju boszorkányokról. In Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 95–102.

2000a *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

- 2000b Az Európai Unió és a nemzeti identitás megőrzésének esélyei. *Magyar Tudomány* 7: 907–916.
- 2000–2001 Körbe forog a kerék, avagy mivel játszanak a kelet-afrikai gyermekek. *Kultúra és Közösség* III. folyam, V. évfolyam, 2000 (IV) – 2001 (I): 109–118.
- 2001a Az elmolók. Egy etnikum reorganizációja a Turkana-tó mellett. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XX: 301–315.
- 2001b Kávé és földtulajdon a kikujuknál. In Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós. *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 171–177.
- 2002a Cultural and social anthropology in Central and Eastern Europe. In Kaase, Max – Vera Sparschuh (Hrsg.): *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989–2001)*. Berlin – Budapest, Social Science Information Centre–Collegium Budapest, 558–566.
- 2002b Landbesitz bei den Kikuyu: Kontinuität und Wandel. In Reichenbach, Anke – Christine Saige – Bernhard Streck (Hrsg.): *Wirtschaften. Festschrift zum 65. Geburtstag von Wolfgang Liedtke*. /Veröffentlichungen des Instituts für Ethnologie der Universität Leipzig. Reihe: *Ethnographie* 2./ Gehren, Escher Verlag, 146–153.
- 2005 Hungarian Anthropology in the Socialist Era: Theories, Methodologies, and Undercurrents. In Hann, Chris – Mihály Sárkány – Peter Skalník (eds.): *Studying Peoples in the Peoples Democracies. Socialist Era Anthropology in East-Central Europa*. Münster, LIT Verlag, 87–108.
- 2006 Emberi botlások és a társadalmi rend helyreállítása – egy rendhagyó kikuju házassági esete. In Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István (szerk.): *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára* Pécs, Publikon Könyvek – ELTE BTK, Afrikanisztikai Oktatási Program, 330–338.
- SÁRKÁNY Mihály – SOMLAI Péter
- 2004 A haladástól a kontingenciáig. In Somlai Péter (szerk.): *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Budapest, Napvilág Kiadó, 3–26.
- SÁRKÁNY, Mihály – VÁGVÖLGYI, András (Jávor Kata és Tagányi Zoltán közreműködésével)
- 1982 Rural Community Studies in Hungary. In Durand-Drouhin, Jean-Louis – Lili Maria Szwengrub (eds.): *Rural Community Studies in Europe* 2. Oxford, Pergamon Press, 131–164.

SCHMIDT Éva

- 1983 Egy kis-szoszvai osztják medveének. *Nyelvtudományi Közlemények* 85: 9–33.
- 1987 Khanty and Mansi Religion. In Eliade, Mircea (ed. in chief): *The Encyclopaedia of Religion*. VII. New York, Macmillan, 280–288.
- 1990 Az obi-ugor mitológia és a medvetisztelet. *Ethnographia* 101: 149–193.
- 2001 Terepgondolatok az osztják nép és kutatása hőskoráról. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XX: 99–120.
- 2005 *Jelentések Szibériából*. (Szerk. Sipos Márta). Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet – Néprajzi Intézet.

SOMFAI KARA Dávid

- 1998 Dél-szibériai török sámánok révülési eszközei. In Birtalan Ágnes (szerk.): *Őseink nyomában* II. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 237–248.
- 2002 Vallási szinkretizmus a falusi kirgiz emberek körében. Samanizmus és iszlám. In Csonka-Takács Eszter – Czövek Judit – Takács András (szerk.): *Mir-susne-xum. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 875–882.
- 2003 Vilmos Diószegi's Collection of Kumandy Shamanism from 1964. In Sárközi, Alice – Rákos, Attila (eds.): *Altaica Budapestinensia*, MMII. Budapest, Research Group for Altaic Studies, 297–304.
- 2004 A kalmakok, avagy a közép-ázsiai törökség ellenségképe. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig* II. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 409–420.

SOMFAI KARA, Dávid – KUN KOVÁCS, László – SIPOS, János

- 2006 Batirkan, a Kazakh Shaman from the Altay Mountans (Mongolia) *Shaman* 14 (2): 117–138.

VARGYAS Gábor

- 1986 *Data on the Pictorial History of North-East Papua New Guinea*. /Occasional Papers in Anthropology 1./ Budapest, Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences.
- 1987 *Field Notes from the Astrolabe Bay (Madang Province, Papua New Guinea)*. /Occasional Papers in Anthropology 2./ Budapest, Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences.
- 1990 Az emberélet megújításának rítusa a brúknál. In Borsányi László – Ecsedy Csaba (szerk.): *Etnológiai tanulmányok Boglár Lajosnak ajánlva*. /Történelem és kultúra 5./ Budapest, MTA Orientalisztikai Munkaközösség 140–150.

- 1992 A Short History of the Pacific Collections of the Ethnographic Museum, Budapest. *Pacific Arts* 5 (January): 24–32
- 1993 The Structure of Bru Shamanic Ceremonies. In Hoppál, Mihály – Howard, Keith D. (eds.) *Shamans and Cultures*. Budapest – Los Angeles, Akadémiai Kiadó – International Society for Trans-Oceanic Research, 120–127.
- 1994 Un chant brou à l'esprit auxiliaire. (Avec la collaboration de Lévy-Ward, Annick – Papet, Jean-François – Sithamma, Sita) In Vargyas Gábor (Coordonné par): *Paroles de chamanes. Paroles d'esprits.* /Cahiers de Littérature Orale 35./ Paris, INALCO, 122–176.
- 1996a Les ancêtres et la forêt chez les Brou du Vietnam. *Diogenes* 174 (avril-juin): 101–110.
- 1996b Ancestors and the Forest among the Brou of Vietnam. *Diogenes* 174: 117–127.
- 1998a Bodrogi Tibor, az Óceánia-kutató. *Ethnographia* CIX: 353–378.
- 1998b Conjurer l'inéluctable. *Péninsule. Etudes interdisciplinaires sur l'Asie du Sud-Est Péninsulaire*. XXIX. (37): 99–156.
- 1999 Yiang Su: A brú földisten. In Benedek K. – Csonka-Takács E. (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 25–37.
- 2000a *A la recherche des Brou perdus, population montagnarde du Centre Indochinois.* /Les Cahiers de PENINSULE 5./ Etudes Orientales, Olizane.
- 2000b Óceánia-gyűjtemény. In Fejős Z. (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 553–593.
- 2001a Arasz és öl, hátikosár és munkaegység. Néprajzi jegyzetek a vietnami brúk néhány mértékegységéről. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XX: 273–299.
- 2001b Divináció a vietnami brúknál. In Pócs Éva (szerk.): *Sors, áldozat, divináció*. Budapest, Janus – Osiris Kiadó, 85–102.
- 2001c A brú túlvilág a temetkezés tükrében. In Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest, Balassi Kiadó, 49–58.
- 2002a Egy XIX. századi brú sámánoltár ábrázolásáról. In Csonka-Takács Eszter – Czövek Judit – Takács András (szerk.): *Mir-susne-xum. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 762–786.
- 2002b „Bárki is jött ide uralkodni rajtunk, elfogadtuk a hatalmát”. „Laza” politikai szervezetek és „puha” stratégiák – avagy etnikus identitás

- Délkelet-Ázsiában. (Brú esettanulmány.) In Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás. /Studia Ethnologica Hungarica III./* 121–155.
- 2002c Fent – lent, tiszta – tisztátalan: ember és ház a vietnami brúknál. In Pócs Éva (szerk.): *Mikrokozmosz – makrokozmosz. Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Budapest, Balassi Kiadó, 40–56.
- 2003 A rizs, a rizsistennő és a sarló: „rituális technológiák” változás közben. A brú vallási rendszer kreativitásáról. In Pócs Éva (szerk.): *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. /Studia Ethnologica Hungarica IV./* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 141–157.
- 2004 A brú sámánfejdísz. In Andrásfalvy B. – Domokos M. – Nagy I. (szerk.): *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára II.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 393–436.
- 2006 „Lefelé jártak?” Kapcsolattartó beszédaktusok Lészpeden. A moldvai csángók „beszédnéprajzához”. In Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére. /Studia Ethnologica Hungarica VII./* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 325–353.
- VARGYAS, Gábor (Numéro coordonné par)
- 1994 *Paroles de chamanes. Paroles d'esprits. /Cahiers de Littérature Orale 35./* Paris, INALCO.
- VARGYAS Gábor – WILHELM Gábor (összeáll.)
- 2000 *Ünnepi viseletek a kínai Jünnan tartományból.* Kiállítás a Néprajzi Múzeumban 2000. június 29.–december 31. (Kiállítási katalógus) Budapest, Néprajzi Múzeum.
- VERES Péter
- 1975 Jobb : bal : férfi : nő. In Voigt Vilmos – Szépe György – Szerdahelyi István (szerk.): *Jel és Közösség. /Szemiotikai tanulmányok 16./* Budapest, Akadémiai Kiadó, 83–92.
- 1976 Duális osztályozó rendszerek. *Ethnographia* LXXXVII: 348–358.
- 1977 A legújabb szovjet kutatások etnikumszemlélete. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* X: 253–277.
- 1981 A magyar őstörténet a néprajztudomány szemszögéből: „A magyar nép etnogenezise és etnikai története 896-ig.” *Ethnographia* XCII: 120–141.
- 1987 Az etnikum, a kultúra, a nyelv, a nemzet. In Hoppál Mihály – Szecskő Tamás (szerk.): *Értékek és változások I–II.* Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, II: 115–127.
- 1991a A finnugor őshaza meghatározásának vitatott kérdései a legújabb adatok alapján. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVI: 105–138.

- 1991b Problemy finnougorszkoy prarodini. In *Etnograficseszkije isszledovanije*. Sziktivkar, Trudy Insztituta Jazyka Lityeratury i Isztorii, 81–97.
- 1996 *The Ethnogenesis and Ethnic History of the Hungarian People. /Occasional Papers in Anthropology 5./* Budapest, Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences.
- 2001a Néprajzi jegyzetek a magyar nép finnugor forrásaihoz és korai etnikai történetéhez. *Népi Kultúra – Népi Társadalom XX*: 37–73.
- 2001b Armjano-azerbajdzsanzskij etnyicseszkiy konflikt na Kavkaze. *Armenia*. Informacionnij Bjulleteny. Armjanszkaja Obschina Moszkvi. XV. 138–175.
- 2002 Tyeoretickskije problemy etnyicseszkiy csisztki. *Armenia*. Informacionnij Bjulleteny. Armjanszkaja Obschina Moszkvi. XVI. 48–69.
- 2003a A kreativitás aránya és megoszlásának jellege az etnikumban. A lehetőség etnopszichológiai rekonstrukciója az etnológia szemszögéből. *Népi kultúra – Népi társadalom XXI*: 365–411.
- 2003b Veres, Péter: Problemy ekologicseszkiy adaptacii, kulturnye tranzsformacii i etnogenez vengerszkoy narodi. In Sendrik, Anatolij Ivanovics (red.): *Granyi kulturnye nad csem razmuyslajut, o csom szporjat kulturologi*. Moszkva, Gumanitarny Unyiverszitet, 205–233.

ZSIGMOND Gábor

- 1974 *A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leo (1839–1886)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ZSIGMOND Gábor (vál. szerk. bev.)

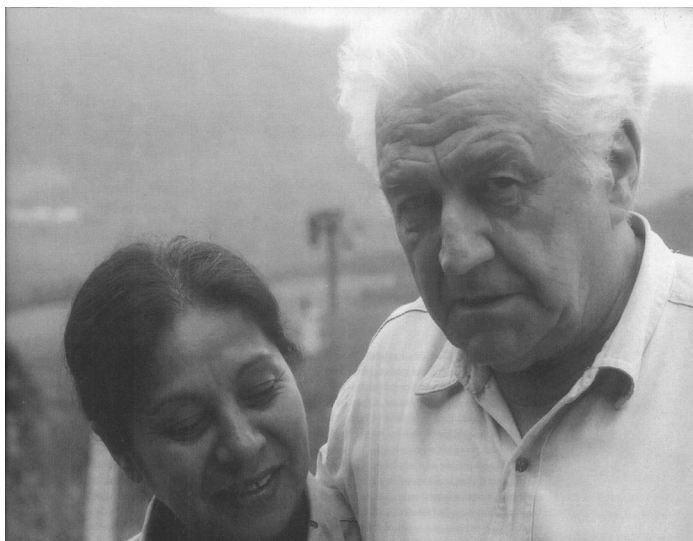
- 1977 *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

• IN MEMORIAM BOGLÁR LAJOS (1929–2004)

2004. szeptember 23-án elhunyt Boglár Lajos címzetes egyetemi tanár. Az önálló kulturális antropológiai oktatás első magyarországi intézményi bázisának megteremtője. Ennek a tettnek a véghezvitelére senki sem volt nála elhivatottabb.

„Idegenné vált a megszokott közeg [...] Elfelejtettem könyvcímeket, telefonszámokat, de fülemben visszhangzott Hatopa mágikus csörgőivel kísért mitikus éneke, és magam előtt láttam Tuna vehemens beszámolóját a vaddisznók elejtéséről [...] Hasonló érzelmi folyamaton esett át tanítványom, aki nem akarta lemosni a testéről a festéknymokat, törzsi beavatásának szimbólumait – szorongva figyelte, miként kopik magától a cinóberszín [...] Az indiánok hónapokon keresztül adták át ismereteiket, és arra tanítottak, „nekik-róluk” írjak, fotózzak vagy készítsék filmet, tehát tőlük távol is gondoljak rájuk. Ezt a máig ható sajátos ‘enkulturációt’ semmiféle elmélet nem helyettesítette sem az utazás előtt, sem pedig utána [...]” (Boglár 2002)

„[...] magam is járhattam távoli törzsek között, először tízéves fejjel; később, etnológiai diplomával a zsebemben kutattam a Mato Grossóban a nambikuarák között, majd a tengerparti guaraniknál jártam (ahol beavattak, és a Luiz »mirim«, azaz »kicsi« nevet kaptam). Vendége voltam a wayanáknak, és filmeztem karazsa, kajapó és kamayurd indiánokat. Első kutatóutam – 1959 – óta negyven év telt el. Írások, gyűjtemények és filmek alkotják majdani hagyatékomat [...]” (Boglár 1999).

Az 1929. december 27-én, São Paulóban, Brazíliában született Boglár Lajos három nyelven, magyarul, portugálul és németül tanult meg beszélni (később társult ezekhez a spanyol, az angol, a francia, az olasz, valamint több indián nyelv ismerete). Tízéves korában járt először guarani indiánoknál, s még serdülőként hasonlíthatta össze két ország oktatási rendszerét, mert 1942-ben, amikor a háború következtében megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok Magyarország és Brazília között, a konzul apának és családjának haza kellett utaznia Budapestre. A kulturális különbségek ilyen éles képei és a benne bujkáló művészi hajlam szerint választott pályát: tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán fejezte be 1953-ban muzeológiai szakon, ami azt jelentette, hogy etnológiai, régészeti, művészettörténeti, esztétikai stúdiumokat folytatott, és az amerikai indián kultúrák kutatására szakosodott. A diploma megszerzésének időszakában dél-amerikai terepmunka végzésének gondolata fel sem merülhetett, maradt helyette az indián kultúrák anyaga közvetítésének és megismertetésének örömmel vállalt és az egész életen végighúzódo tennivalója.

A feladathoz ideálisnak látszottak a feltételek első munkahelyén, a Néprajzi Múzeumban (1953–1978), ahol az amerikai gyűjteményt kezelte, kiállításokat rendezett, majd 1970-től a nemzetközi osztályt vezette – széles körű ismeretterjesztő tevékenység mellett. Alkalom nyílt továbbá elmélyült, főként történeti vagy kulturális tipológiai problémákat feszegető kutatások, sőt idővel terepmunkák végzésére is. Az első út, 1959–1960-ban Brazíliába vezetett vissza, a korábban Claude Lévi-Strauss által is meglátogatott nambikvara indiánokhoz. Az eredmény egy olyan nép kultúrájának részletező bemutatása lett, amely életmódját a zsákmányolás és a kezdetleges földművelés szezonális váltakozására építette, s Boglár figyelme kiterjedt az akkulturáció jelenségeire is (Boglár 1966). A következő terepmunkára 1967-ben adódott lehetőség Venezuelában, a piaróa indiánok körében, és ezt újabb kutatóút követte 1974-ben, majd 1977-ben, ami módot nyújtott a változások regisztrálására. Az elmélyült vizsgálat eredményeinek feldolgozása módszertanilag is ritka eljárással történt. Boglár Lajos egy rítus létrehozásán, feltételeinek előteremtésén, lebonyolításán, a hozzá fűződő mítoszok elemzésén keresztül világította meg egy trópusi őserdei földműves társadalom kultúrájának rendező elveit.¹ Ezek a tapasztalatok döntően befolyásolták a továbbiakban érdeklődését. A különböző élethelyzetek kulturális kifejezésformák megértése fontosabbá vált számára a múltra irányuló kérdésvetéseknél, amelyeknek első írásait szentelte. Felelősséget is érzett azokért, akik bizalmukkal megajándékozták, és segíteni próbált rajtuk. Így történt, hogy 1974-ben filmet forgatott a piaróákról francia barátjával, Jacques

¹ Boglár 1978. A monográfiát 1982-ben a Kiepenheuer Verlag adta ki németül.

Willemont-nal együtt, és a film forgalmazásából származó jogdíjakat, szerződésekben kikötve, visszajuttatta piaroa barátjához, Jesús Cabbaleróhoz.

1978-tól Boglár Lajos az MTA Orientalisztikai Munkaközösségének tudományos főmunkatársa lett, még kötetlenebbül szentelhette idejét az őt legfőképpen foglalkoztató tudományos és emberi problémáknak. 1979-től kezdve több alkalommal terepmunkát végzett a guarani indiánok között, Brazíliában. A kutatás középpontjában már a tradicionális kultúrának, a mitikus ideológiának az identitás őrzésében, egy nép fennmaradásában játszott szerepe állt. A guaranik aktív alkalmazkodásának esete szembeállítható volt a piaroákéval, akiknek társadalma a modern civilizációval való találkozás következtében szétesett, a hagyomány nem nyújtott elég védelmet. Ezeknek az eshetőségeknek szembeállítására épült *Mítosz és kultúra* (Boglár 1996) című monográfiája, s mintegy mellékesen ezeknek a brazil utazásoknak köszönhetően mélyedt el a tollművészetben, amelynek remekeiből gazdag gyűjteményt hozott Magyarországra és publikált egy gyönyörű albumot három nyelven, németül, portugálul és angolul (Boglár 1998).

A tapasztalatokban és teljesítményekben gazdag életpálya következő állomása az egyetemi katedra volt. Boglár Lajos bekapcsolódott már az 1980-as években is az amerikanisztika oktatásába az ELTE Bölcsészettudományi Kar Folklore Tanszékén, s a ma etnológiai-antropológiai intézményekben dolgozó amerikanisták mindegyike tanítványának mondhatja magát. 1990-től azonban, először a Soros Alapítvány támogatásával, majd 1993-tól önálló egyetemi szakcsoport keretében dolgozhatta ki és irányíthatta a kulturális antropológia oktatását az ELTE Bölcsészettudományi Karán nyugdíjaztatásáig, 1995-ig. Ebben a néhány évben megvetette a korszerű képzés alapját. Széles körű tudományos kapcsolatait felhasználva könyvtáraz teremtett és alapítványi támogatásokból megszerezte a vizuális antropológia oktatásához nélkülözhetetlen infrastruktúrális kellékeket. Tankönyvet íratott, írt, szerkesztett.² Tempus-programokat dolgozott ki francia, angol és dán egyetemekkel hidat építve, amelyek révén számos hallgató külföldön folytathatta kulturális antropológiai tanulmányait. Mindezekbe a tevékenységekbe jó érzékkel vonta be tanítványait, a tanszéken igazi alkotó légkört teremtve. Ekkortájt szerepelt Kepes András mára legendássá vált televíziós műsorában: a bájos riportban az esőerdőkből a magyar falura elhozott indián megkapó őszinteséggel szembeállított a kulturális különbségekkel. Szerepe a nyugdíjaztatást követően sem változott. Személyes intézményként vállalta magára minden hallgató gondját, tanított, szakdolgozatok megírását irányította, mondhatni élete utolsó percé-

² Hollós 1993; Boglár 1995. Mindkét kiadvány több kiadást ért meg.

ig. Küldetése kiterjedt a magyar antropológustársadalom szervezésére: a Kulturális Antropológiai Társaság elnöke és a Szimbiózis Alapítvány vezetője.

A terepmunkák sora később sem szakadt meg. Az 1990-es évek elején Boglár Lajos többször járt Francia Guyanában, a wayana indiánoknál, majd a 20. század elején Brazíliába kivándorolt magyarokra (és a szomszédságukban élő botokudo indiánokra) terelődött a figyelme. A brazíliai magyarok vizsgálatával egy olyan ösvényt követett, amelyet még édesapja nyitott meg, akinek kéziratban maradt munkáját 1997-ben jelentette meg a brazíliai magyar világról. Ezekre az utakra rendszeresen magával vitte egy-két hallgatóját, akik megtalálhatták saját kutatási területüket és témájukat. Eredményeiket örömmel vette sorra a legutóbbi terepélményeket is, de az egész pályáivet is összefoglaló könyvében, a *Pau Brasilban* (Boglár 2000).

Boglár Lajos egyedülálló egyénisége volt a magyar tudományos, sőt tágabban a szellemi életnek. Világszerte sem igen tudok sok mást említeni, aki a századnak általa átélt szakaszában ugyanilyen sok társadalom körében publikációkká érlelt kutatást végzett volna. Ezek a tapasztalatok őt a modernizált világunk peremterületein még megtalálható, az emberiség korábbi korszakait reprezentáló kultúrák sorsának hiteles és nagytekintélyű tanújává avatta.

Boglár Lajos azonban nem csupán tanú volt, bár szerette hangsúlyozni, hogy mindig a jelen állapot rögzítése a célja, akárhol fordul is meg. Nála minden „jelen” vizsgálat az előzmények körültekintő megismerésén alapult. Megejtően személyes közléseinek háttérében széles körű és elmélyült olvasottságot fedezhet fel az olvasó, amely nem elvont elméleti tételekben, hanem a vizsgált tárgy sok szempontú megvilágításában mutatkozik meg. Talán ennek következtében támadt az a benyomás, hogy ő, Picassó-hoz hasonlóan, nem keresett, hanem talált. Akárhol fordult is meg: a jelenségek vezették, nem preconcepcióvá merevedő teóriák és módszertani tantételek. Értelmezésükhöz pedig nem érezte szükségét az elvont kategóriákba sűrítésnek, amelyek már elvezetnek az egyedi tapasztalattól, elegendőnek találta a jövőbeni perspektívák érzékeltetését. Sőt mondhatni ezek a jövőbe vezető utak vagy éppen a zsákutcák voltak vizsgálódásának igazi tárgyai, más szóval annak megállapítása, hogy a mai világ vajon kínál-e esélyt értelemmel bíró, önmagában értéket hordozó emberi életre az emberiség kis, sokszor létükben fenyegetett közösségei számára. A lényeg Boglár Lajosnál az ember, aki azonos létjogosultságú, akármilyen jellegű társadalomba és kultúrába született bele, miközben a kultúráknak érdekektől és előítéletektől fűtött kollíziója ezt a létjogosultságot, olykor magát a létet teszi kérdésessé. A kutató antropológusnak ugyan az a dolga, hogy ezt a történést minden részletében dokumentálja, de ennek a folyamatnak nem lehet szenvtelen nézője – tanította és sugallta a

maga példájával Boglár Lajos. Varázslatos egyéniségével hallgatóinak is személyes problémájává tudta változtatni az őt foglalkoztató gondokat, barátjává a meglátogatott társadalmak neki kedves képviselőit. Ő nem néző volt, hanem versenyző és edző, akit mindig a csapatépítés foglalkoztatott, aki lendületesen élte az életet, terveket kovácsolva mondhatni élete utolsó percéig.

Mindenkire és mindenre kiterjedő, értő figyelmére többé már nem hagyatkozhatunk, de felbecsülhetetlen értékű kincset, örökséget hagyott a magyar kulturális antropológiára.

IRODALOM

BOGLÁR Lajos

- 1966 *Trópusi indiánok között*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- 1978 *Wahari. Az őserdei kultúra*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- 1995 *Vallás és antropológia*. Budapest, Szimbiózis Kulturális Antropológiai Alapítvány.
- 1996 *Mítosz és kultúra*. Budapest, Szimbiózis Kulturális Antropológiai Alapítvány.
- 1998 *Nekrei*. Aachen, Rheinnadel GmbH.
- 1999 Énem brazil bűvópatakja. Napkút I: 4. http://www.napkut.hu/naput_1999/1999_04/005.htm
- 2000 *Pau Brasil*. Budapest, Masszi Kiadó.
- 2002 Relatív viszonyaim... Lettre 45 (nyár): 1–2. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00029/boglar.htm>

HOLLÓS Marida

- 1993 *Bevezetés a kulturális antropológiába*. Budapest, ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék.

• ECSEDY CSABA RAVATALÁNÁL¹

KEDVES CSABA!

Azok nevében búcsúzom Tőled, akik barátainak mondhatták magukat életednek szomorúan szűkre szabott felnőtt szakaszán.

Tudtuk, hogy nagyszerű képességek lakoznak Benned.

Láthattuk, amint céltudatos buzgalommal készültél pályádra: a mindig valahová siető, ha éppen nem olvasmányai fölé görnyedő, jegyzetelő és jegyzeteit a következő évfolyamokkal önzetlenül megosztó egyetemista Ecsedy Csaba feledhetetlen alakja a budapesti néprajzi tanszéknek.

Szurkoltunk, hogy messze vezető terveid megvalósuljanak, hiszen a körülmények nyúge oly nyilvánvaló volt.

És mégis, kezdetben úgy látszott, hogy eszed és energiád mindenén átsegít.

Pályakezdeded ritkán sikeres volt: idejében eljutottál a kontinensre, amelynek társadalmi viszonyait kutatásaid tárgyául választottad, és nagyszerű terepmunkát végeztél. Mélyenszántó és ugyanakkor elegánsan könyved tanulmányokká formáltad éveken át kiérlelt felismeréseidet; tetted ezt egy nagyszerű munkaközösségben, amelynek erjesztő légköréhez Magad is hozzájárultál. Tudóssá váltál a szó igazi értelmében, akinek gondolatai érdemesek arra, hogy az ember tudományának alkotórészét képezzék. Eközben szeretet és növekvő tisztelet vett körül, akárhol fordultál meg. Otthon boldog család várt, értő társ, feleség és egy remek fiú.

Azután valami eltörött. Hogy pontosan mi, mikor és hogyan, azt aligha mondhatja meg bárki – és Te erről nem beszéltél. Csak a következmények voltak nyilvánvalóak: a küszködés, a kitörési kísérletek az enerváltságból, a gyengülő nekirugaszkodások. És nem akadt senki, aki rájött volna, hogy valójában mi is volna a segítség.

Csaba herceg – így hívtak valamikor munkatársaid a Néprajzi Múzeumban –, és ezt a titulust roppant találónak érzem. A jövőt látták Benned, varázslatos intellektusodban, büszke tartásodban, nagyvonalúságodban, abban a képességedben, hogy mindenkivel megtaláltad a hangot, és össze tudtál békíteni olyanokat is, akik egymással nehezen értettek szót. A *herceg* jelzőben benne volt a törekenység, az esendőség előérzete is. Pedig akik kiötlöttek, nem sejtették, hogy milyen alattomos kór leselkedik Rád, és teszi földi

¹ Elhangzott Ecsedy Csaba temetésén 1995. június 30-án, a budapesti Megyeri úti temetőben.

pokollá utolsó éveidet. Nem ismerték ennek a kórnak igazi természetét azok sem, akik mindent elfogadó szeretettel, értetlen tehetetlenséggel vagy az „érted haragszom” indulatával kísérték gyötrelmes vergődésedet – és akik most döbbenet és riadtan néznek a sárga színű ló és szörnyű lovasa után.

• DR. FÜSSI NAGY GÉZA BÚCSÚZTATÁSA
1946–2008

KEDVES GÉZA BARÁTOM!

Nehéz szívvel, megrendülten és riadtan állok hamvaid előtt, amikor mind-azok nevében búcsúzom Tőled, akik afrikanistaként szövetkeztek Veled egy nagyszerű vállalkozásra: az afrikai emberek és kultúráik megismerésére és megismertetésére Magyarországon.

Vannak jó emlékeim.

1969-ben Ecsedy Csaba, Te és én, mi hárman barátokként, válllvetve lát-tunk munkához. Csaba a Néprajzi Múzeumban, én az MTA Néprajzi Ku-tatóintézetében, és Te az egyetemen. Hármunk közül Te részesültél igazán

módszeres afrikanisztikai képzsében, és ebből fakadtak gondjaid. Ilyen speciális szaktudással évekig tartott, amíg tartósan befogadó tanszékre leltél, és ráadásul kevés volt az esély arra, hogy eljuss Afrikába, hiába beszéltél egy afrikai nyelvet, a szuahélit jobban, mint bárki Magyarországon.

Az útkeresés éveiben publikációkkal bizonyítottad felkészültségedet, és kirándulást tettél más tereumra is: részt vettél az említett akadémiai intézet nógrádi, varsányi kutatásában, amelynek eredményeként feldolgoztad a párválasztás szokásait az 1970-es években. Az Általános és Alkalmazott [Nyelvészeti] Tanszé-

ken végül megállapodva az igazi feladatnak szentelhetted magad: hozzáfogtál az afrikanisztika oktatásának megalapozásához hazánkban. Afrikanisztikai jegyzetet, szuahéli nyelvkönyvet írtál, szuahéli–magyar, magyar–szuahéli szótárt állítottál össze és persze, tanítottál. Ilyen előzmények után jutottál el 1986-ban először Afrikába, vendégtanár lehettél a Dar es Salaam-i Egyetemen, ahol elámultak rendkívüli nyelvtudásodon. Fél éves tartózkodásod elég volt ahhoz, hogy a helyi társadalom közismert alakja légy.

A féléves Magyar Tudományos Afrika Expedíció során sok egyebet tudtunk meg Rólad. Kiderült, hogy nagyszerű szakács vagy, és kifogyhatatlan energiáddal segítetted a nem mindig egyszerű tábori életet. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy számodra Afrika nem egyszerűen kutatási terep, amelynek népeit elvont összefüggések igazolása vagy elvetése céljából érdemes tanulmányozni, hanem olyan világ, amelynek tudósa vagy a szónak abban az értelmében, hogy mindent tudsz róla önmagáért. Önmagáért, mert megszeretted lakóit, mert otthon érzed magad benne. És mert szeretettel ismered, ezért meg is érted az afrikai embereket. Örömmel figyeltél fel a kulturális alkotóerő minden szikrájára, és aggodalommal szemlélted a behatoló euro-amerikai kultúra lealacsonyító hatását.

Ez az út csak megerősítette meggyőződésedet, hogy jó úton jársz. Vállalkoztál a Magyar Afrika Társaság megszervezésére 1992-ben, majd Afrikanisztikai Oktatási Program indítására még ugyanabban az évben, amelyhez az egyetem hozzájárulását adta. Minden mást Neked kellett előteremtened. Ezért igyekeztél hallgatóid segítségével forrást találni egy afrikanisztikai folyóirat kiadásához 1998-ban, amely akkor egy évet élt. A nagy lendület korszaka volt számodra az az évtized, és ebben az időszakban gyűltek köréd tucatjával a tanítványok. Színes egyéniséged, sokirányú tehetséged sok embert vonzott, de családtagjaidon kívül csak keveset engedted Magadhoz igazán közel. Az volt az ember érzése, hogy személyiséged integritását félted a túlzott nyüzsgéstől. A tanítványokkal sem a nagy előadókban szerettél találkozni. Inkább szobádban, az asztal körül ülve, teázva adtad át tudásodat, vagy bevonva őket könyvtárrendezésbe, lexikon-címszóírásba, bensőséges személyes kapcsolatot teremtve velük. A Te tanításod nem állt meg az egyetem falainál – meghívtad tanítványaidat fiad bodroglői tanyájára, ahol szuahéli házat építhettek, és a megfáradt hallgatót kivételes estéken még nyárson sült mbuzi (kecske, szuahéli nyelven) is várta.

Ez az érzékletes tanítás jól illett a világról vallott felfogásodhoz. Fontosnak tartottad, hogy az ember a természettel összhangban éljen. Azt sugalltad, hogy igazi feladatunk a megőrzés, a természet, a kultúrák megőrzése, nem pedig a természet kiszigerelése, a mások kultúrájának, mint meghaladottnak eltírása.

Nem zárta ki ez a szemlélet az építkezést, mások számára jobb életlehetőségek megteremtését, de kizárta azok másokra erőszakolását. Szívesen segítted ezért nyelvtudásoddal a Tanzánia Baráti Alapítvány mbului iskolaépítését.

Tehetséged sok más módon is megnyilatkozott. Sokat fordítottál, és olykor a magad örömére. Különösen kimagasló értékűek műfordításaid. Nem egy szuahéli költő és író műveit Te szólaltattad meg elsőként veretes magyar nyelven. Arra is gondod volt, hogy minél több emberrel oszd meg kincseidet: kiállításokon mutasd be a számodra kedves afrikai tárgyaidat. Haraka, haraka, hapana Baraka! (Szuahéli közmondás. Szó szerint: a sietségén nincs áldás, vagyis lassan járj, tovább érsz!) – tanítottad nekünk. És ezzel az étellelvel messze és sokakhoz eljutottál. Ám egyszer minden út véget ér. A Tiéd most szakad meg, de neved fenntartják a magyarországi afrikanisztikát megalapozó műveid és tanítványaid.

Nyugodj békében!

• NÉPRAJZ ÉS SZOCIOKULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA*

Az elmúlt húsz évben tudományunk történetében Magyarországon valószínűleg az egyik legfontosabb esemény az a különválás volt, amelyet a *kulturális antropológia* elnevezésű intézmények létrehozása jelentett, és amelynek folyamányaképp a *kulturális antropológia* jelző a néprajz mellé került olyan egyetemi tanszékek nevében is, amelyek első helyen továbbra is *néprajz*ként határozzák meg magukat. Rögtön hozzá kell tennem, hogy nem magyar sajátosságról van szó. Az angol–amerikai tudományosságból átemelt terminus Európa keleti felén már 1964-ben megjelent egy intézmény nevében, amikor Vasile V. Caramelea létrehozta a szociál- és kulturális antropológiai osztályt a bukaresti Victor Babeş Orvostudományi Egyetem Antropológiai Laboratóriumán belül. Ennek a műhelynek a munkássága Románia Értékorientációs Atlaszának létrehozásában teljesedett ki az 1970-es években (Caramelea 1979), és az Atlasz munkálatain nőtt fel a román kulturális antropológusok jelentékeny nemzedéke. Más jellegű kötődést képviselt Ina-Maria Greverus, aki 1974-ben a Német Szövetségi Köztársaságban, a frankfurti egyetemen, a Kulturális Antropológiai és Európai Etnológiai Tanszék vezetője lett, és az érdeklődést a hagyományos néprajzi témák helyett a mindennapokban bárhol megélt, átélt kultúra felé irányította (Greverus 1978). Ezeknél a hatóságokban korlátozott kezdeményeknél azonban szélesebb körűek voltak azok a változások, amelyek az európai szocialista rendszerek összeomlását követően szinte mindenütt bekövetkeztek a volt szocialista országok néprajzi intézményeinek elnevezésében, a *kulturális antropológia* vagy a *szociálandropológia* nevek ajánlásával, vagy azzal érve be, hogy az *etnográfia*t *etnológiá*vá módosították (Godina 2002). A javaslatok sorába tartozik a *szociokulturális antropológia* elnevezés is, amellyel Petr Skalník élt Csehországban és Andre Gringrich Ausztriában, összevonva a két jelzőt, amelyek számos angol és amerikai intézmény nevében egymás mellett megtalálhatók voltak.¹

A magyarországi különválás tehát egy közép- és kelet-európai hullámba illeszkedett bele. Ennek az előadásnak azonban nem az a célja, hogy az említett események krónikáját adja, netán a hazai történések mozgatórugóit elemezze,

* Előadásként elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság 2011. évi közgyűlésén (május 25.) a Györffy István emlékérem átadása alkalmából.

¹ Ez jelenik meg a *Prague Studies in Sociocultural Anthropology* sorozat nevében (Skalník 2000; 2002; 2005; Gringrich 2005). A *szociokulturális* jelző jóval korábbi alkalmazásának példáit áttekinti Hultkrantz 1960.

jöllehet kortársként és a változások részeseként erre is mód kínálkozna. A történet alapos leírása azonban fölöttébb összetett feladat, esetlegességek, személyes ambíciók és ellenállások egész sorának taglalását igényli, amelyre most nem vállalkozom. Inkább az foglalkoztat, hogy az Európa-szerte az angol–amerikai tudományossághoz kapcsolódóként ismert szociálanropológia és kulturális antropológia intézményesülése a közép- és kelet-európai térségben annak köszönhető-e, hogy az új, többpárti demokráciára és piacgazdaságra épülő gazdasági-politikai rendszer mindössze csupán addig elhárított nyugati minták követésének adott szabadabb utat, vagy ennél többről volt és van szó – a társadalomtudományi gondolkodás és munkamegosztás lényegesebb módosulásáról.

Erre a kérdésre úgy próbálok választ adni, hogy szembesítem az előadás címében megadott tudományos érdeklődési irányokat és kísérletet teszek arra, hogy elhelyezzem azokat a magyar társadalomtudományi érdeklődés elképzelhető köreibben. Amikor így járok el, igyekszem túllépni azon az egyszerűsítő vélekedésen, amely hajlamos egyenlőséget tenni a kulturális antropológia és egy a nem magyar, tágabban a nem európai népek kulturális megnyilvánulásait tanulmányozó tudomány közé (Vargyas 2009: 7). Ugyanakkor talán felesleges hangsúlyoznom, hogy eszmefuttatásom az adott időkeretben szükségképpen vázlatos, olyan utalásokkal teli, amelyek követésében erősen támaszkodom hallgatóim tájékozottságára. Különösen Hofer Tamás írásainak ismeretére gondolok itt, amelyekben a szerző kifinomult elemzését adta az angol–amerikai antropológusok és a nemzeti etnográfusok kutatási stratégiáiban és gyakorlatában kimutatható eltéréseknek, valamint az európai etnológia művelésében megjelenő nemzeti sajátosságoknak.²

A néprajz és a szociálanropológia, kulturális antropológia gyökerei egyaránt a 18. századba (Vermeulen 2008), sőt vannak, akik szerint egészen a reneszánszig nyúlnak vissza (Cocchiara 1962: 17). A más népek vagy a saját társadalom alávetett rétegei viseletének, szokásainak, képzeleinek rögzítése és ezek összevetése voltak a kiindulópontok, amelyek azonban más gondolati rendszerekbe, tudományos munkamegosztásba illetve eltérő érdeklődésre, beállítódásra vezettek a 19. század végére, a 20. század elejére.

Az angolszász világban a társadalmi és kulturális sokszínűségből az emberiség egységének felmutatása, vagy legalább a társadalmi és kulturális különbözőséget magyarázó elvek megállapítása vált az embert minden vonatkozásában tanulmányozó antropológián – egy természettudományon – belül kikristályosodó jelzős antropológiák mozgató erejévé. Ettől eltérően az

² Hofer 2009: 119–144, 191–235, 292–308. Ennek megfelelően a hivatkozásokat azokra a munkákra korlátoztam, amelyekre közvetlenül utalok az előadásban. Gondolataimat azonban szükségképpen jóval több szerző műveinek olvasása érlelte.

említett, az európai kontinensen a 18. századtól regisztrálható etnográfia és etnológia – a különbözőségek leírásán túl – azok történeti magyarázatát igyekezett adni, és főként a német nyelvterületen, különválasztotta a problémákat aszerint, hogy a kutató milyen viszonyban van tárgyával: magáénak érzi, vagy szenvtelenül igyekszik szemlélni a másikat.

Ezeknek az eltérő fejleményeknek a háttérében a következő sajátosságokat látom.

1) A 19. századra az angol nyelvű tudományosságban a kontinentális Európától eltérően alakult a filozófiai érdeklődés. Nem gyökeresedett meg semmiféle ontológiai tradíció, és teret vesztett az etika művelése. Így alakult ki az a helyzet, hogy „[...] a társadalomtudományok váltak az emberiség természetéről és sorsáról folytatott alapvető viták arénáivá” – ahogyan William Adams amerikai antropológus megállapítja (Adams 1998: 2). Egyidejűleg erőteljesen megnőtt az episztemológiai problémák iránti érzékenység, ami elősegítette a spekulatív gondolkodás elleni fellépést a társadalmi jelenségek elemzésében. A 20. század elején kibontakozó *kulturális antropológia*, amely elnevezés Oxfordból származik, bár az Egyesült Államokban vált széles körben elfogadottá, és a szociálintropológia, amely brit sajátosságként keletkezett, nem tarthatott számot kizárólagosságra egyéb társadalomtudományok mellett, de jó tőkére támaszkodott. Végére is ez a tudomány vagy ezek a tudományok olyan nagy horderejű teóriáktól kaptak indíttatást, egyben kihívást meghaladásukra, amelyek a polgári társadalom természetesnek vett sajátosságait, értékeit kérdőjelezték meg, helyezték evolúciós perspektívába, mint a monogám család, a magántulajdon és a keresztény vallás.

2) Az Atlanti partok mentén fekvő országokban a világ társadalmi és kulturális sokféleségét vizsgáló tudományok fejlődése elválaszthatatlan a kibontakozó világgazdaságtól, ennek a folyamatnak a történeti kontextusában ment végbe. A kereskedelem majd az ipar vezető hatalmai ebből a térségből kerültek ki és váltak a világ más részeinek legfőbb gyarmatosítóivá, tevékenységükkel hatva, természetesen, az ilyen sorsot elkerülő térségekre is. Ez a történelmi kontextus azonban azt jelentette, hogy a társadalomtudományok kérdésfeltevései az emberiség egész történelmét döntően átformáló folyamatokból fakadtak, és ezekben keresték a válaszokat is.

3) A gyarmatok leigázása és kiaknázása megkövetelte a helyszínek és lakóik alapos megismerését, a megbízható tudást, ami a kutatási technikák fokozatos tökéletesedésére vezetett. Így vált a terepmunka a kutatások legfontosabb eljárásává, egy olyan kutatási stratégia központi elemévé, amelyben az elméleti megfontolások és a helyben szerzett ismeretek konfrontálódtak új felismerésekre vezetve.

4) A kutatások jó része olyan társadalmakra irányult, amelyekről nem, vagy csak nagyon gyéren, többnyire történetük igen rövid szakaszára nézve álltak rendelkezésre történeti források, ezért a terepkutató antropológusok nagyobb figyelmet fordítottak a tapasztalt jelenségek közötti viszonylatokra, arra a kérdésre, hogy milyen megfelelések vagy kauzális kapcsolatok állnak fenn közöttük, mint elképzelhető, de adatokkal nemigen alátámasztható történetükre vagy legalábbis evolúciójukra, amely a megelőző generációt foglalkoztatta. Ez az adottság a strukturális-funkcionalista szemlélet különböző változataira vezetett. Maga a szemlélet pedig, a funkcionális kapcsolódások felderítésének igénye arra ösztönzött, hogy a kutató kérdésként kezeljen mindent, amit lát és hall, és semmit se fogadjon el magától értetődőnek, azt sem, hogy az általa tapasztaltak bizonyára integráns részei egy feltételezett totalitásnak, amit az adott társadalom vagy kultúra megtestesít.

5) A legtöbb vizsgált társadalom távol esett a kutatót kibocsátó helyszíntől, de ha közelebb volt is, mint Észak-Amerikában, alávett helyzetben volt a társadalom azon részéhez képest, amelyet a kutató képviselt, aki számára, végtére is, saját társadalma illetve annak uralkodó elitje tette a vizsgálódást lehetővé, mind közvetlen támogatással, mind a körülmények biztosításával. Ezért könnyen került a kutató abba a csapdahelyzetbe, hogy a vizsgált társadalmakat „laboratóriumként” szemlélje – úgy véelve, hogy „objektíven”, azaz izoláltan, valós történeti helyzetüktől függetlenül szemléli őket –, vagyis annak a reményében, hogy a társadalmi és kulturális létezés törvényeit vagy alapelveit fogalmazhatja meg a feltárt állapotokból.

6) Mindemellett az általános emberi megismerésének törekvése mögött nagyon is valóságos társadalmi megrendelések húzódtak meg, mint a gyarmatok fölötti uralom fenntartásának igénye (Asad 1973), vagy az a valóságos kíváncsiság, hogy a 19. század végén, a 20. század elején az Egyesült Államokba Dél- és Kelet-Európából bevándorlók kulturálisan hasonlatosakká lesznek-e a jórészt Európa északnyugati térségeiből korábban bevándoroltakhoz (Frank 1995), hogy csak néhány ösztönzőt említsek.

7) A legdöntőbb tényező azonban a demokrácia volt. A tudósok az I. világháború előtti évtizedekben, az akkor civilizáltnak tekintett világban mindenütt abban a helyzetben voltak, hogy szinte minden felismerésüket közzé teheték, függetlenül attól, hogy milyen érdekeket sértettek, és ez az eszmény következetesebben maradt fenn Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban az I. világháború után is, mint Kelet- vagy Közép-Európában.

Ilyen tényezőknek köszönhetően állt össze egy olyan ismeretanyag, épült fel egy tudomány a világ társadalmairól és kultúráiról, amelyet John Bennett „klasszikus antropológiának” nevez, időben nagyjából 1916 és 1953 közé helyez,

kezdőpontnak Malinowski első trobriandi közleményét, a „Baloma: A Holtak Szellemei a Trobriand –szigeteken”-t³ és Kroeber híres „szuperorganikus” tanulmányát (Kroeber 1917), záró szakaszként pedig a törzsi világ elmúlását, a gyarmatok felszabadulását jelölve meg (Bennett 1998). Ennek az antropológiának amerikai változatában a központi fogalom a kultúra volt, az önmagában megérthető, biológiai feletti „szuperorganikus” jelenségegyüttes, amelynek mintáját a jól elkülöníthető, integrált, viszonylag egymáshoz jól illeszkedő szokásokból és normákból kirajzolódó törzsi kultúrák jelentették. Ezeknek a kultúráknak a megismerése csak értékítéletektől mentesen volt elképzelhető. Az emberfajtak kulturális egyenlőségét kétségbe vonó rasszista nézetekkel leszámolva, a kulturális relativizmus jegyében minden kultúrát úgy vettek szemügyre, mint amely a maga logikája szerint ismerhető meg és a maga jogán fogadható el, elvetve a haladottabb és elmaradottabb létformák gondolatát, sőt szembefordulva azokkal, akik ilyen vélekedésre vetemedtek, miközben nemigen kérdőjelezték meg a gyarmati berendezkedés létjogosultságát és ritkán tették szóvá a gyarmati politika vagy az Egyesült Államokban az indiánpolitika visszasságait.

Az angol változatban a társadalom, illetve a társadalmi struktúra állt a középpontban és azoknak a jelenségeknek a vizsgálata, amelyek az ugyancsak főként törzsi társadalmak ismétlődően azonos működését, a struktúra újrateremtését világították meg. Ezek a jelenségek igen szerteágazóak, ami a korszak monográfiáit roppant vonzó etnográfiai olvasmánnyá teszi. Ugyanakkor a klasszikus antropológia művelőiben megvolt annak az igénye, hogy az emberre vonatkozóan általános érvényű megállapításokat tegyenek, olyan problémákhoz szóljanak hozzá, mint például annak a kérdése, hogy a freudi személyiségkép, az Ödipusz-komplexus teóriája érvényes-e minden társadalomban, vagy vannak társadalmak, amelyek az európaiától eltérően felépülve más személyiségeket alakítanak ki, más interperszonális feszültségekkel. Más oldalról nézve viszont, az olvasmányos szerzők kevés figyelmet fordítottak a társadalmi és kulturális dinamizmusra, a történeti folyamatokra, a változás lehetőségére, a konfliktusokra, és kevés volt az olyan kísérlet, amely a törzsi társadalmak leírására alkalmas fogalmakat és a tanulmányozásukra kialakított módszereket más társadalomtípusokra is kiterjesztette volna.

Az európai néprajz tudománnyá formálódása nem olyan egyértelműen tagolható, mint ahogyan ez az antropológiában megtehető, és az egyes országok tudományosságának alakulásában is nagyobb időbeli eltérések mutatkoznak.⁴

³ Malinowski 1972: 301–371. Eredeti megjelenés: 1916.

⁴ És nincsenek olyan jó tudománytörténeti áttekintések, mint az angolszász antropológiára vonatkozóan Harris 1968 vagy Kuper 1975. Viszonylag széleskörű tájékozódást tesz lehetővé számos európai ország néprajztudományára vonatkozóan Diamond 1980.

Ezért egyes vonások általánosítása az alábbiakban a 20. század első feléig terjedő időszakra vonatkozóan bizonyára még vitathatóbb, mint az antropológiai tudományokról mondták. Ennek előrebocsátásával mégis megkockáztatom a következő állításokat.

1. Az európai kontinens országainak néprajztudományában olyan tendencia volt érzékelhető, hogy a kutatás leíró és összehasonlító szintje elvált egymástól, az elméletalkotás a tudomány vezető egyéniségeinek előjoga maradt (miként ez igaz volt a 19. század karosszék antropológusaira is). Ami pedig az ember és a társadalom általános, átfogó problémáit illeti, az a német tudomány hatósugarában különösen a filozófusokra, másutt olyan társadalomtudományok művelőire hármlott, akik uralkodó szerepet töltöttek be az egyes országok szellemi életében, történészként, nyelvészként, a nemzeti tudományok művelőiként.

2. A saját társadalmukban vizsgálódó néprajzkutatóknak két problémával kellett szembenézniük. Az egyik volt az általuk felhalmozott tudás viszonya a nemzetépítés igényéhez. A másik abból fakadt, hogy erősen differenciált társadalmakban szakadék tátongott a nemzeti szint – iskolai oktatás és professzionális kultúrák közvetítés útján közössé formálható – hagyománya és a kisközöségi szint lokális hagyománya között. A néprajz mindkét irányban munkálkodva képtelennek bizonyult a társadalom egészének egységben megragadására, miközben az eltérő követelmények erős érzelmi töltetet adtak a kutatásoknak.

3. A hajtóerővé az etnicitás tudatosítása, a nemzeti, sőt az afölött is elképzelhető nyelvi-etnikai összetartozás szempontja vált, és ehhez társult a történeti és kulturális összeköttetések feltárásának igénye, sőt a 20. század első felében helyenként, így Magyarországon is, már az utóbbiak kerültek a tudományos érdeklődés középpontjába. Mindezekhez illeszkedett a társadalmi különbségek adottságként való elfogadása. Az abból fakadó feszültségek megvilágítása pedig már más tudomány, a szociográfia és a szociológia keretében ment végbe, és azokhoz képest csak megkésetten kapcsolódott össze a kulturális megosztottság jellegének vizsgálatával a néprajz keretében.

4. A kutatási technikák tökéletesítése csekély mérvű volt, jórészt kimerült az adatrögzítés nyelvi és kronológiai pontosításában, a dokumentáció tökéletesítésében. A módszertan már erőteljesebben módosult a 20. század első felétől kezdve, főként a történeti szemlélet következetesebb alkalmazásával, amely segített árnyalt, nem egyszerűen az etnikai eltérés tényét rögzítő magyarázatot adni a társadalom, a kultúra és a nyelv tagoltságára az etnográfiai jelenben.

5. A társadalom vagy a kultúra alakulásának törvényszerűségei, alapvető elvei kevésbé foglalkoztatták a kutatókat ebben az időszakban.

6. Az európai kontinens államai különböző mértékben voltak demokratikusnak mondhatók. A skandináv államok, Franciaország, Svájc vagy a Benelux államok demokratikus társadalmaival szemben ott vannak azok, amelyek híjával voltak a demokráciának, vagy csak rövid időszakokban élvezhették az áldásait. Így őrződött meg Magyarországon az Osztrák–Magyar Monarchia emléke „aranykor”-ként, vagy a két világháború közötti Csehszlovákia az ott élők körében, mint a polgári demokrácia kora. Ugyanakkor a tudomány művelésének szabadsága mindig nagyobb volt, mint a társadalomé általánoságban, de a nemzeti és a társadalmi problémák érzékenysége hatással volt a kutatásokra is. Befolyásolta a kérdésfeltevést és a választ, olykor előítéletektől sem mentes vitákra vezetve.

Természetesen nem feledkezhetünk meg arról, hogy a néprajz, az etnográfia és etnológia, a *Volkskunde* és *Völkerkunde* művelői nem egyformán oszlottak meg az európai kontinens országaiban. Halpern és Hammel találó szembeállítását követve érdemes különbséget tenni a gyarmatosításhoz, birodalmi tapasztalatokhoz illetve a nemzetállam megteremtéséhez kötődő néprajztudományok között (Halpern – Hammel 1969: 18). Az előbbieken természetesen nagyobb szerepet kapott a más népnek, az idegennek az angol-amerikai törekvésekhez hasonlítható megismerése, az emberre és történetére vonatkozó elvontabb elképzelések megfogalmazása. Ezt a mozzanatot fejezi ki Kathrine Verdery kategóriája, aki „frangloamerikai” antropológiáról ír,⁵ de hasonló törekvések regisztrálhatók voltak a birodalomépítő Oroszországban és Németországban, sőt Hollandiában is, meg azokban a tengeremléki országokban, amelyekből könnyebb volt eljutni távoli tájakra. Másfelől a kisebb nemzetállamokban, olykor tengeremlékiekben is, amelyeknek nem volt része a világ kiaknázásában, mint például Bulgária, szinte csak a nemzethez kötődő néprajz alakult ki. Mindenütt igaz azonban a kontinensen, hogy a néprajz különböző változatainak művelése a tudomány más hálójába illeszkedett bele, mint az angol nyelvterület országaiban: érvényesült a filozófia primátusa és a történeti konstrukciók hatása.

Különös a helyzete az olyan országoknak, mint Ausztria és Magyarország, amelyek egykor „birodalmi” jellegűek voltak, ezért tudományosságukban kifejeződött az egyetemes érdeklődés, amit a magyar esetben az etnikumtörténet feltárása még megnövelt, miközben a birodalom a környezetre korlátozódott, sőt az I. világháborúval megszűnt létezni, ám megőrződtek a tudomány formálódási időszakából származó tárgyi és egyéb adatgyűjtemények és megmaradt a világban való szélesebb körű tájékozódás igénye.

⁵ A „Franglus” szót használja a „Franco-Anglo-Us” antropológiák összefogására Verdery 2007.

Egyfelől a kulturális antropológiának és a szociálintropológiának, másfelől az európai néprajztudománynak fentebb vázolt szembeállítását természetesen nem mondható változatlanul érvényesnek a 20. század második felében. Az angol–amerikai antropológiában lényegi változást hozott a kutatók kiterjesztése a „parasztinak” minősített társadalmakra a világ különböző térségeiben, a társadalmi változások és a történeti folyamatok iránti növekvő érdeklődés, a leszámolás a változatlan állapot laboratóriumi körülményeinek illúziójával, majd a különböző modern gazdasági és társadalmi rendszerek formálódásának és tagolódásának, a legkülönbözőbb társadalmi helyzetekben létesülő szubkulturáknak a tanulmányozása, valamint a nemek viszonyának, az etnicitásnak és a nacionalizmusnak kutatási tárgyává válása.⁶ A vizsgált társadalmak jellegének különbözősége és az új jelenségek sokasága egyben ráébresztett az antropológiai megismerés korlátaira, a holisztikus kultúrafogalom alkalmazásának nehézségeire, a történeti-társadalmi kontextusok pontos rögzítésének, a kutató és a vele kapcsolatban állók viszonya értelmezésének és az ebből fakadó tudás interpretálásának nehézségeire. Röviden az antropológia posztmodern kritikájára vezetett,⁷ joggal hívta fel a figyelmet a módszertani tudatosság jelentőségére, ám a kutatást gyakorlatilag kivitelezhetetlenül tökéletesítő követelmények megállapításával párosult,⁸ és ezáltal tematikai „eljelentéktelenedésre” csábított a szónak abban az értelmében, hogy az átfogó történeti-társadalmi összefüggések vizsgálata kikerül a látókörből.

Az európai néprajz művelői ugyanakkor sokat vettek át a szociál- és kulturális antropológiai megfigyelésekből, problémafelvetésekből, gazdagítva a kutatók körét, és különböző országokban más-más filozófiai-szociológiai hagyományhoz kötődően erőteljesebben tudatosították kutatásaik elméleti bonyolultságát és jelentőségét. A volt szocialista országokban ez az igény a marxizmus kötelező elfogadásával merült fel, ami felvetette annak a szükségességét, hogy a néprajz is a maga vizsgálódási területén találja meg azokat a jelenségeket, amelyek formálódásának törvényeit feltárva alátámaszthatja és gazdagíthatja a történelem és a kultúra alakulásának marxista magyarázatát. A marxizmus hegemóniájának feladásával azonban együtt járt a teóriáktól való elfordulás is.

Az elméleti igényesség fokozódása, a történeti és térbeli szemlélet összekapcsolása maga után vonta rigorózusabb módszertani elvek követését

⁶ Mindezek a fejlemények a legjobban az *Annual Review of Anthropology* köteteiben követhetők nyomon, amelyek 1972 óta jelennek meg évente.

⁷ Ennek legnagyobb hatású megfogalmazása Marcus – Fischer 1986.

⁸ Ennek monumentális példája Werner – Schoepfle 1987, ami nem azt jelenti, hogy ne tartalmazna rengeteg megszívlelendő szempontot. A módszertani tökéletesítésnek fontos fórumát nyitotta meg a Sage kiadó az *Ethnography* folyóirat elindításával (2000). Willis – Trondman 2000.

is, ami egymással jobban összevethető kutatási eredményekre, az európai etnológia valódi művelésére vezetett. A néprajzkutatók – országonként eltérő módon – ugyancsak kiterjesztették kutatásaikat kisebb-nagyobb mértékben a modern élet jelenségeire, a változó falura és a városi társadalom kulturális megnyilvánulásaira, miközben továbbra is fennmaradt a leíró és összehasonlító-általánosító szint elválasztása a tudomány művelésében, valamint a visszafogottság az emberről és a társadalomról való gondolkodás formálásában. Ez nem zárta ki a közéleti aktivitást a nemzeti kultúra alakításának terén. Ebben az összefüggésben elengedhetetlen felidézni Györffy István kezdeményezését a népi kultúra fokozottabb bevonására a nemzeti kultúra alakításába,⁹ és nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Magyarországon a néprajztudomány az utolsó hetven évben három oktatási illetőleg művelődési minisztert is adott: Ortutay Gyulát, Andrásfalvy Bertalant és Rockenbauer Zoltánt.

Nagy vonásokban így jellemezhető az az állapot, amikor bekövetkezett a szociokulturális antropológiák intézményesülésének nagy hulláma. Ez a hullám országonként igen különböző hatásokkal járt. Egyértelműen kiszélesítette azoknak a témáknak a körét, amelyek a mai kultúra megismeréséhez hozzátartoznak. Előtérbe helyezte az etnicitás jelenségeinek leírását és értelmezését, a kisebbségi kultúrák megértésének fontosságát, aminek eredményeként – különösen a romákra vonatkozóan – nagyobb mértékben nőttek az ismeretek, mint a megelőző száz év alatt összesen. További hozadék volt a vallás és nem csupán a népi képzetek szerepének intenzívebb, az etnicitással is összekapcsolt vizsgálata a modern életben, és számos szubkultúra leírása. A talán leggazdagabb lengyel kutatások még a rendszerváltozással járó mentalitásváltozások elemzésére is kiterjedtek. Mindezek révén elmondható, hogy nem csupán az angol–amerikai antropológiában felmerült kutatási témák átvétele történt meg, hanem olyan témák előtérbe helyezése is, amelyek révén alkalom nyílta a közbeszéd alakítására is. Erre azonban, a lengyel Buchowskitól és Machtól eltérően kevésbé látunk példát (Buchowski 2001; Mach 1989). Az intellektuális arénát a kontinentális Európában továbbra is más tudományok művelői – filozófusok, szociológusok, politológusok, történészek – határozzák meg, belőlük táplálkozik az úgynevezett véleményformáló értelmiség. Mindez nyilván annak is a függvénye, hogy ki tudja elgondolásait a befogadók számára elfogadhatóbban közölni, de nem független attól sem, hogy a posztmodern kihívás időszakában létesült kulturális antropológiai műhelyek nem választottak olyan paradigmát, amelynek jegyében az ismeretek akkumulációja ugyanúgy bekövetkezhetett volna, mint ahogyan ez a klasszikus antropológia korában és az azt követő évtizedekben az angol nyelvű tudományosságban történt.

⁹ Ennek kortársi fogadtatásáról lásd Kósa 2001: 166–167.

Felvethető továbbá a kérdés, hogy a ma tárgyalt tudományoknak az érdeklődésében és művelési módjában mutatkozó különbség jelentősebb-e, mint az egymásra utaltságuk.

Erre a kérdésre Chris Hann több írásában egyértelmű választ adott, és ajánlást fogalmazott meg. Ezek közül különösen figyelmet érdemel az, amellyel a Cseh Szociológia Szemle a *Sociologický časopis* hasábjain 2007-ben lezajlott vitát bevezette.¹⁰ Az ő meglátása szerint a komplementaritás a jellemző és a gyümölcsöző európai néprajz és szociálintropológia viszonylatában. Úgy ítéli meg, hogy az antropológiai vizsgálatoknak kifejezetten nagy nyereséget hoz a kutatott jelenségek történeti alakulásának megismerése, amelyekkel a saját népüket tanulmányozó etnográfusok szolgálnak, és nem látja okát, hogy a saját nép vizsgálatából miért ne lehetne eljutni antropológiai következtetéseikig (Hann 2007: 10). Az ugyancsak angol Michael Stewart a roma kutatásokban véli felfedezni annak a nagy lehetőségét, hogy a szociálintropológia általános problémái új megvilágítást nyerjenek egy új tudásanyag segítségével (Stewart 2010). A bolgár, cseh, szerb, szlovák kulturális antropológusok viszont többnyire úgy látják, hogy az erősen a már elmúlt népi kultúra vizsgálatához kötődő néprajzkutatók nem eléggé fogékonyak az antropológiai kérdésfeltevések iránt, ugyanakkor olyan pozíciókat foglalnak el, amelyek az újító törekvéseket gátolják. Akadnak továbbá a térségben kutató amerikai antropológusok, akik inkább találnak partnert a maguk tudományos érdeklődéséhez szociológusok és a politikatudomány művelői körében, oly áthatolhatatlannak találják azt a határvonalat, amely a nemzeti tudományok érdeklődését elválasztja az elvontabb, attól független vizsgálódási törekvésektől (Benovska 2007: 14; Bošković 2007: 18; Podoba 2007: 28; Scheffel 2007: 33–35; Skalník 2007: 38. Lásd Buchowski 2004: 7).

Szándékosan nem tértem ki a magyarországi helyzet beható elemzésére, amelynek különös sajátossága, hogy az intézményes elkülönülés nem minden intézményben következett be, különösen nem a hallgatók tárgyválasztásában, és még ahol megtörtént, ott is jelentős az átfedés néprajzosok és kulturális antropológusok képzésében.

Ma úgy látom, hogy a szociálintropológia és a kulturális antropológia jó lehetőséget kínál olyan jelenségek körének megismerésére, amelyekre eddig a magyar néprajz kevésbé volt fogékony, jóllehet eddig is magába olvasztott nem egy antropológiai elgondolást. Különösen szembeötlő a vizsgálódási szempontok gazdagodása, nemzetközi trendekhez igazítása az Európán kívüli kutatások körén belül a szibériai vizsgálatokban, amelyek egy sor kierlelt

¹⁰ A vitát a hallei Max Planck Institute for Social Anthropology „working paper” kiadásában olvashattam el (Hann [et alii] 2007). Összefoglaló értékelése az interneten olvasható: Skovajnska 2007.

eredményt hoztak. Elsősorban Nagy Zoltán, Sántha István és Mészáros Csaba vizsgálataira gondolok.¹¹ Végzőik számos tudomány művelőitől kaptak hasznos indíttatást magyarországi tanulmányaik során.

Bizonyosan igaza van Chris Hann-nak, hogy a magyar kulturális antropológusok pedig sokat profitálhatnának a magyar néprajzi eredmények megismeréséből, a történeti távlat megértéséből és beépítéséből kutatásaikba.

Nyitott kérdés, hogy az így nyert új ismeretek milyen tudástartományokban lesznek integrálhatók, és korántsem csak az említett tudományokra korlátozódik, hiszen társadalomtörténészek, szociológusok is folytatnak kutatásokat, amelyekbe jól beleilleszthetők a néprajzi és szociokulturális antropológiai eredmények, miközben minden társadalomtudomány igyekszik a maga nézőpontjának elsőbbségét is fenntartani. Mindez történhet ezért másként is. Ha a különböző szinten felvethető emberi-társadalmi problémák szerint elválo néprajzi és szociokulturális antropológiai kutatásokban a megkülönböztető jegyekre összpontosítunk, és a másik által feltárt ismeretnél fontosabbnak tartjuk azt hiányolni, ami a mi – többnyire egyébként személyes, de az általunk művelt tudományra kivetített – érdeklődésünk tárgya, akkor aligha lesz a két tudomány intézményes gazdagodása egymás javára. Rajtunk múlik.

IRODALOM

ADAMS, William Y.

1998 *The Philosophical Roots of Anthropology*. Stanford, CSLI Publications.

ASAD, Talal (szerk.)

1973 *Anthropology and the Colonial Encounter*. New York, Humanities Press.

BENNETT, John W.

1998 Classic Anthropology. *American Anthropologist* 100: 951–956.

BENOVSKA, Milena

2007 Anthropology and related disciplines: the view from Bulgaria. In Hann, Chris (et alii): *Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe. A Debate*. /Working Papers 90./ Halle/Saale, Max Planck Institute for Social Anthropology, 11–14.

¹¹ A nézőpontok változása igen jól látszik azokban a reakciókban, amelyeket Sántha István és Tatjana Safonova könyve (Sántha – Safonova 2011) váltott ki. Lásd Szibéria 2011.

BOŠKOVIĆ, Aleksandar

- 2007 Between ethnology and anthropology: some former Yugoslavian perspectives. In Hann, Chris (et alii): *Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe. A Debate.* /Working Papers 90./ Halle/Saale, Max Planck Institute for Social Anthropology, 15–18.

BUCHOWSKI, Michal

- 2001 *Rethinking Transformation. An Anthropological Perspective on Postsocialism.* Poznan, Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
 2004 Hierarchies of knowledge in Central-Eastern European anthropology. *The Anthropology of East Europe Review* 22: 5–14.

CARAMELEA, Vasile V.

- 1979 Philosophy and the Romanian social and cultural anthropology. The first Axiological atlas of the national culture. *Revue Roumaine des Sciences Sociales. Série de Philosophie et Logique* 23: 273–288.

COCCHIARA, Giuseppe

- 1962 *Az európai folklór története.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

DIAMOND, Stanley (ed.)

- 1980 *Anthropology: Ancestors and Heirs.* The Hague – Paris – New York, Mouton.

FRANK Tibor

- 1995 Franz Boas és a közép- és dél-európai kivándorlás antropológiája. *Ethnographia* 106: 155–193.

GINGRICH, Andre

- 2005 The German speaking countries. In Barth Frederik – Gingrich, Andre – Parkin, Robert – Silverman, Sydel: *One Discipline, Four Ways: British, German, French and American Anthropology.* Chicago – London, The University of Chicago Press, 59–153.

GODINA, Vesna V.

- 2002 From ethnology to anthropology and back again. In Skalník, Peter (szerk.): *The Struggles for Sociocultural Anthropology in Central and Eastern Europe.* /Prague Studies in Sociocultural Anthropology 2./ Prague, Set Out, 1–22.

GREVERUS, Ina Maria

- 1978 *Kultur und Alltagswelt.* München, C. H. Beck.

HALPERN, Joel M. – HAMMEL, Eugene Alfred

- 1969 Observations on the intellectual history of ethnology and other social sciences. *Comparative Studies in Society and History* 11: 17–26.

HANN, Chris

- 2007 Anthropology's multiple temporalities and its future in Central and Eastern Europe. In Hann, Chris (et alii): *Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe. A Debate.* /Working Papers 90./ Halle/Saale, Max Planck Institute for Social Anthropology, 1–11.

HARRIS, Marvin

- 1968 *A Rise of Anthropological Theory.* New York, Crowell.

HOFER Tamás

- 2009 *Antropológia és/vagy néprajz.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

HULTKRANTZ, Åke

- 1960 *General Ethnological Concepts.* Copenhagen, Rosenkilde & Bagger.

KÓSA László

- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest, Osiris Kiadó.

KROEBER, Alfred L.

- 1917 The Superorganic. *American Anthropologist* 19: 163–213.

KUPER, Adam

- 1975 *Anthropologists and Anthropology: the British School, 1922–72.* Harmondsworth, Penguin Books.

MACH, Zdzislaw

- 1989 *Symbols, Conflicts and Identity.* Kraków, Uniwersytet Jagiellonski.

MALINOWSKI, Bronislaw

- 1972 *Baloma.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

MARCUS, George E. – FISCHER, Michael J.

- 1986 *Anthropology as Cultural Critique.* Chicago, Chicago University Press.

PODOBA, Juraj

- 2007 Social anthropology in East-Central Europe: intellectual challenge or anachronism? In Hann, Chris (et alii): *Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe. A Debate.* /Working Papers 90./ Halle/Saale, Max Planck Institute for Social Anthropology, 28–33.

SÁNTHA, István – SAFONOVA, Tatjana

- 2011 *Az evenkik földjén. Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken.* Budapest, Balassi Kiadó.

SCHEFFEL, David Z.

- 2007 The past and the future of anthropology in East-Central Europe: comments on Chris Hann's vision. In Hann, Chris (et alii): *Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and*

Eastern Europe. A Debate. /Working Papers 90./ Halle/Saale, Max Planck Institute for Social Anthropology, 33–36.

SKALNÍK, Peter (szerk.)

2000 *Sociocultural Anthropology at the Turn of the Century. Voices from the Periphery. /Prague Studies in Sociocultural Anthropology 1./ Prague, Set Out.*

2002 *The Struggles for Sociocultural Anthropology in Central and Eastern Europe. /Prague Studies in Sociocultural Anthropology 2./ Prague, Set Out.*

2005 *Anthropology of Europe. Teaching and Research. /Prague Studies in Sociocultural Anthropology 3./ Prague, Set Out.*

SKALNÍK, Peter

2007 My preference lies with social anthropology. In Hann, Chris (et alii): *Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe. A Debate. /Working Papers 90./ Halle/Saale, Max Planck Institute for Social Anthropology, 33–36.*

SKOVAJSKA, Marek

2008 *Social anthropology and national ethnography in post-socialist academic fields: partners or rivals?* <http://www.gesis.org/knowledgebase/archive/anthropology/article2.html> – utolsó letöltés: 2013. 03. 20.

STEWART, Michael

2010 A roma/cigány etnicitás az antropológiai vizsgálódás homlokterében. In Feishcmidt Margit (szerk.): *Etnicitás.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 33–47.

SZIBÉRIA

2011 Szibéria-kutatás ma. Gondolatok, vélemények és megközelítések. *Tabula* 161–192.

VARGYAS Gábor

2009 Előszó. In Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók.* Budapest – Pécs, L'Harmattan Kiadó – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanárszék, 7–19.

VERDERY, Katherine

2007 'Franglus' anthropology and East European Ethnography: the prospects for synthesis. In Hann, Chris (et alii): *Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe. A Debate. /Working Papers 90./ Halle/Saale, Max Planck Institute for Social Anthropology, 48–51.*

VERMEULEN, Han

2008 Göttingen und die Völkerkunde. Ethnologie und Ethnographie in der Deutschen Aufklärung, 1710–1815. In Bödeker, Hans Erich – Büttgen, Philippe – Espagne Michel (Hrsg.): *Die Wissenschaft von Menschen in Göttingen um 1800*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 199–230.

WERNER, Oswald – SCHOEPFLE, G. Mark

1987 *Systematic Fieldwork. Foundations of Ethnography and Interviewing* I–II. Newbury Park – Beverly Hills – London – New Delhi, Sage Publications.

WILLIS, Paul – TRONDMAN, Mats

2000 Manifesto for Ethnography. *Ethnography* 1: 5–16.

• A TANULMÁNYOK EREDETI MEGJELENÉSI HELYE

- A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.); Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. 2000, Budapest, Akadémiai Kiadó. 29–66.
- A társadalomnéprajzi jelenkutatások. *Magyar Filozófiai Szemle* 1972, 16: 526–530, 539–541.
- Regionális különbségek a paraszti életmód alakulásában. In Girus Károly – Simon Péter (szerk.): *A mezőgazdaság fejlődésének szocialista útja a legutóbbi két évtized magyarországi tapasztalatai tükrében*. 1984, Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 230–236.
- A kultúra és az életmód változása falun. In Vass Henrik (szerk.): *A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon*. (Tudományos ülészak, Túrkeve, 1981. április 6–7.) 1981, Szolnok, Szolnok Megyei Lapkiadó Vállalat, 120–129.
- A lakodalom funkciójának megváltozása falun. *Ethnographia* 1983, XCIV (2): 279–286.
- Rokon perspektívák. In Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. 1992, Debrecen, Ethnica Kiadó, 245–254.
- A moldvai csángó magyarok rokonsági terminológiája. In Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc (szerk.): *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. 2008, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 313–332.
- Nőuralom? Szexuális szabadosság? Monogámia? A társadalmi szerveződés kezdetei. *Családi Háttér* 1988, 18–20.
- Rokonsági rendszerünk átalakulásának néhány kérdése. In Kovács László – Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Honfoglalás és néprajz*. 1997, Balassi Kiadó, 33–46.

- Bodrogi Tibor, a rokonság kutatója. *Ethnographia* 1998, 109: 345–352.
- Bartha Antal (1927–1999). *Századok* 2000, 134 (2): 499–501.
- Láng János (1907–1978). *Néprajzi Hírek* 1978, 3–4: 145–147.
- A gazdaság átalakulása. In Bodrogi Tibor (szerk.) *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. 1978, Budapest, Akadémiai Kiadó, 63–150.
- Kerekasztal-beszélgetés a falu és a város társadalmának átalakulásáról. In Bognár László – Csizmadia Adrienne – Tamás Pál – Tibori Timea (szerk.): *Falupolitikák. /Nemzetfelfogások 3./* 2005, Budapest, Új Mandátum Kiadó – MTA Sztaki, 11–31 (saját megszólalások: 17–20, 25, 29–30).
- Üzemstruktúra, megélhetés, társadalmi tagolódás. Tanulságok Varsány megismételt társadalomnéprajzi vizsgálatából. In Bognár László – Csizmadia Adrienne – Tamás Pál – Tibori Timea (szerk.): *Falupolitikák. /Nemzetfelfogások 3./* 2005, Budapest, Új Mandátum Kiadó – MTA Sztaki, 169–179.
- Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. In Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. 2005, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 37–46.
- Érdekek, források és státusok: jövedelmek, munkák és tekintély megoszlás a családban egy észak-magyarországi faluban. In Örsi Julianna (szerk.): *Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságkutatói eredmények és módszerek innovációja. /Jászkunság Könyvtéka I./* 2007, Túrkeve – Szolnok, Túrkevei Kulturális Egyesület, 207–216.
- Gazdasági antropológiai irányzatok. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 1970, IV: 347–356.
- A törzsi társadalmak gazdasága. *Magyar Filozófiai Szemle* 1983 (5): 738–748.
- A csere a törzsi gazdaságban. A kutatástörténet vázlatja. *Ethnographia* 1978, LXXXIX: 197–215.
- Somló Bódog az ősi társadalom gazdaságáról. *Szociológia* 1977 (4): 516–521.

- A gazdálkodás etnográfiaja és a gazdasági antropológia. *Dissertationes Ethnographicae* 1998 (II): 18–30.
- Tálasi István korszerűsége. In Bárth János – Vajkai Zsófia (szerk.) *Betakarítás*. 2010, Kecskemét, Farkas Galéria és a Porta Egyesület, 145–152.
- Nyitott szemmel. Környezet és kultúra, ahogyan Gunda Béla látta. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 1997 (35–36): 427–434.
- Hoffmann Tamás, a néprajzkutató. *Néprajzi Értesítő* 2007 (89): 11–14.
- Gazdaság és kultúra: a parasztság, mint kutatási dilemma. In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. 1984, Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 87–96.
- Etnicitás és gazdaság. Gazdasági antropológiai megközelítések az interetnikus viszonyok kutatásában. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. 2010, Budapest, Gondolat Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 227–235.
- Az Európai Unió és a nemzeti identitás megőrzésének esélyei. *Magyar Tudomány* 2000 7: 907–916.
- Vágyak és választások. Újabb észrevételek Niedermüller Péter „A néprajztudomány válaszútjai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái” című írásához. *BUKSZ* 1990 (2): 288–294.
- A szétágazó és egybefonódó magyar néprajz a 20. század derekán. *Ethnolore* 2011 (XXVIII): 15–31.
- Etnográfia, etnológia és az antropológiai perspektíva – fogalmak egy tudomány születésekor. In Tóth Arnold (szerk.): *Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. 2012, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Múzeumi Igazgatóság – Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézete, 11–21.
- Elméletek és korszerűség a magyar etnológiában. In Balázs Géza (szerk.): *Magyar néphagyomány – európai néphagyomány*. /Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára 8./ 1991, Budapest – Debrecen, Magyar Néprajzi Társaság – KLTE Néprajzi Intézete, 111–120.

- Etnológiai kutatások. In Hoppál Mihály (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete (1967–1977)*. 2007, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 69–90.
- In memoriam Boglár Lajos. *Anthropolis* 2004, 1 (1): 178–182.
- Ecsedy Csaba ravatalánál. *Néprajzi Hírek* 1997, 26 (1–4): 92–93.
- Dr. Füssi Nagy Géza búcsúztatása. *Afrika Tanulmányok* 2008, II (2): 93.
- Néprajz és szociokulturális antropológia. *Ethnographia* 2013 (124): 67–79.

A SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI:

- SÁRKÁNY MIHÁLY: Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában.
- LOUIS DUMONT: Bevezetés két szociálintropológiai elméletbe.
- VÁSZOLYI ERIK: Ausztrália bennszülött nyelvei.
- EMILE DURKHEIM: A vallási élet elemi formái.
- BORSOS BALÁZS – SZARVAS ZSUZSA – VARGYAS GÁBOR (szerk.): Fehéren, feketén: Varsánytól Rititiig I–II. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére.
- NAGY ZOLTÁN: Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál.
- FODOR ISTVÁN: A bantu nyelvek.
- VARGYAS GÁBOR: Dacolva az elkerülhetlennel. Egy közép-vietnami hegyi törzs, a brúk kultúrája és vallása. (Válogatott tanulmányok)
- ARNOLD VAN GENNEP: Átmeneti rítusok.
- LUGOSI GYŐZŐ: Rizsföldjeim határa a tenger. Államszerveződés Madagaszkáron a gyarmati uralom előtt.
- FARKAS JUDIT: Ardzsuna dilemmája. Reszocializáció és legitimáció egy magyar Krisna-hitű közösségben.
- HOFER TAMÁS: Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről.
- VIDACS BEA: Egy szebb jövő képei. A futball a kameruni közgondolkodásban.
- TATYJANA MINNIJAHMETOVA: Az ismeretlen ismerős. Tanulmányok a baskortosztáni udmurtok vallásáról.
- LEONARD MARS: Mi volt Onán bűne? Zsidó etnográfiai tanulmányok.
- HESZ ÁGNES: Élők holtak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában.
- RUTTKAY-MIKLIÁN ESZTER: Testi-lelki rokonság. A színjai hantik rokonsági csoportjai.
- LANDGRAF ILDIKÓ – NAGY ZOLTÁN (szerk.): Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére.
- KISDI BARBARA: Mint a földbe hullott mag. Otthon születés Magyarországon – egy antropológiai vizsgálat tanulságai.
- MÉSZÁROS CSABA: Tekintély és bizalom. Kultúra és társadalom két szibériai faluközösségben.
- MOREH CHRISTIAN: Alcalái románok. Migráció és társadalmi differenciálódás.

A kiadásért felel Gyenes Ádám

A kötet megrendelhető, illetve kedvezménnyel megvásárolható:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel: 267–5979

harmattan@harmattan.hu

www.harmattan.hu

Tördelte: Fancsek Krisztina

A borítóterv Gembela Zsolt munkája

A nyomdai munkákat a Stanctech Kft. készítette